

શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા : પુષ્પ ૫૮

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ખ ૬ ૧

સાર્વજનીન સાહિત્ય

પ્રણેતા

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા એમ. એ.,

સૂત્રપૂર્વ ગણિતાધ્યાપક અને કલ્યાંતરે “અધ્યાત્મધી”ના પ્રાધ્યાપક
અને પીએચ. ડી. ના માર્ગદર્શક

પ્રકાશક

શાહુ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ

કર્તાધિકારી,

શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા, વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ : નવેમ્બર ૧૯૦૦

ચિત્રમસંવત્ ૨૦૧૩] વીરસંવત્ ૨૪૮૩ [ઇ. સ. ૧૯૫૬

મૂલ્ય : રૂ. ૬-૦-૦

મકાનક -

શ્રી કૃષ્ણ લાલચંદ્ર નંદલાલ વર્ણવ,
કાર્યાધિકારી,
શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા - ૨
અંબાસદન, દોહીપાળ, ગજપુરા, વડોદરા

[આ પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણાદિ સર્વ હક
શ્રી. હીરાલાલ ર. કાપડિયાને સ્વાધીન છે.]

વિશેષ વિદ્યાર્થી કે આ પુસ્તક જોમને
અભિપ્રાય થઈ અપાય તેમણે પોતાનો
અભિપ્રાય શ્રી. કાપડિયા ઉપર ખારોખાર
લખી મોકલાવવો અને જોમને સમાલોચનાર્થે
આ મોકલાય તેમણે સમાલોચનાની નકલ
જોમને જ મોકલાવવા કૃપા કરવી.

મુદ્રક :-

શ્રી. નારાયણલાલ જોશીવલ્લાભ
આનંદસાગર મુદ્રણાલય, નવસારી.

Srī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā No 58

A History of the Sanskrit Literature of the Jainas

**VOLUME I
Secular Literature**

by
Hiralal Rasikdās Kapadia M. A.,

**Formerly Lecturer in Mathematics and subsequently Professor
of Ardhamagadhī and University Teacher for Ph D,
in Ardhamagadhī**

**Published by
Shah Lalchand Nandlal Vakil**

Secretary, Srī-Mukti-Kamala-Jaina-Mohana-Mālā, Baroda

First Edition : Copies 600

Vikrama Era 2013] Vira Era 2483 [A. D 1956

Price Rs. 6/-

Published by
Shah Lalchand Nandlal Vakil,
Secretary,
Śrī-Mukti-Kamālā-Jaina-Mohana-Māṇa
Manchhasadan, Kothipole, Raopura, BARODA

*

All rights are reserved by
Prof Hiralal R Kapadia M A

Scholars who are furnished with a complimentary copy of this book for favour of their esteemed opinion or review, are requested to communicate their opinion or review as the case may be to Prof. Hiralal R. Kapadia M A

*

Printed by
Nathalal O. Shah
Anand Sagar Press, NAVSARI

પ્રકાશકીય નિવેદન

“શ્રીમુક્તિ-ક્રમલ-જૈન-મોહન-માલા”ની રચાપના શાસનપ્રભાવક વ્યાખ્યાનવિશારદ શુદ્ધ અરૂપક અનુયોગાચાર્ય પં. ત્યાસ ^૧શ્રીમોહન-વિજયજી ગણિવચના સદ્ગુપ્તેશથી વિ. સં. ૧૬૭૪માં થઇ હતી. એના કિતકે માટે અમને એમના પદ્ધર સન્મારિતચૂડમણિ પરમ કૃપાળુ પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવ શ્રીમાન્ વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરજી મહારાજ, તેમના પદ્ધર પ્રવચનપ્રભાવક આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મં. તેમના શિષ્યરત્ન સાહિત્યપ્રેમી મુનિપ્રવર શ્રીયશોવિજયજી મં. વગેરે તરફથી હિતરોત્તર સહકાર મળતો રહ્યો છે. એના પ્રતાપે અત્યાર સુધીમાં આ માલામાં નાનમોટા અને ખાસ કરીને ધાર્મિક સાહિત્યને લગતાં ૫૭ પુષ્પો પ્રકાશિત થયાં છે. એની સૂચી અંતમાં અમે આપી છે. આજે ૫૮મા પુષ્પ તરીકે જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસના પ્રથમ ખંડને પ્રસિદ્ધ કરતા અમને અતિશય આનંદ થાય છે, કેમકે એ અમારી માલામાં નવ્ય, લવ્ય અને નોધપાત્ર ભાત પાડે છે.

અત્યાર સુધીમાં જૈનોને હાથે વિવિધ વિષયોને અંગે સંસ્કૃતમાં રચાયેલા સાહિત્યના વિસ્તૃત અને વ્યવસ્થિત ઇતિહાસની ન્યૂનતા જાણવાથી અને “જૈનોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્ય જેટલાં પ્રમાણમાં રચાયું છે તેના પ્રમાણમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમના હાથે અલ્પ પ્રમાણમાં રચાયું છે. અને જે સંસ્કૃત સાહિત્ય રચાયું છે તે પણ પ્રાચીન તો દાર્શનિક કે આગમિક જ રચાયું છે પણ સાવજનીન નહિ” એ જાતની જે ભ્રાન્તિ આજે પણ

^૧ એમને વિ. સં. ૧૬૮૦માં ‘આચાર્ય’ પદની અપાઘ હતી.

કેટલાક અજ્ઞાન વિદ્વાનો સેવતા જોવાય છે તેના નિરસનાથે અમે આ જાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવાનો વિચાર કર્યો. એવામા મુનિરાજ શ્રીયશોનિજયજી મહારાજની પ્રેરણા થતા આ મહાકાવ્ય ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય વિ. સં. ૨૦૦૮ના શ્રવણ વદ પડવા (તા ૬-૮-'૫૨)-ને દિવસે વડોદરામાં પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ દાપડિયાને સોંપવામાં આવ્યું. એમણે આ ઇતિહાસ દોઢેક વર્ષમાં તૈયાર કરી આપ્યો હતો, પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય સંયોગોને લગતે અમારાથી એના તત્કાલ પ્રકાશન માટે પ્રબંધ થઈ શક્યો નહિ. કાલાંતરે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી મહારાજના ૨૦૧૧ના નવસારીના ચાતુર્માસ દરમ્યાન તેમના સદુપદેશથી નવસારીના શ્રીજૈન સંઘ વગેરે તરફથી અધિક સહાય મળતાં આ અન્યના પ્રકાશનનો આરંભ કરી તેના મુદ્રણનું કાર્ય “આનંદસાગર મુદ્રણાલય” (નવસારી)ને સોંપવામાં આવ્યું. થોડાંક પૃષ્ઠો છપાયાં બાદ એક હપ્તે સમગ્ર અન્ય પ્રકાશિત કરવાનું અશક્ય જણાતાં અમે અત્યારે સમગ્ર અન્ય પ્રસિદ્ધ નહિ કરતાં એનો પ્રથમ ખંડ નામે “સાર્વજનીન સાહિત્ય” પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. સમગ્ર અન્યના પ્રકાશન માટે તો હજી સમય લાગે તેમ છે. આ અન્યનું પ્રકાશન ત્રણ હપ્તે થનાર છે. તેમાં પ્રથમ હપ્તા તરીકે આ પ્રથમ ખંડ છે. એમાં સર્વ જનોને ઉપયોગી બ્યાકરણ, કાશ વગેરેને લગતા અન્યોનો—લાક્ષણિક સાહિત્યનો યથાશક્ય પરિચય અપાયો છે. દ્વિતીય ખંડ “ધાર્મિક સાહિત્ય” અંગેનો છે. એના બે વિભાગ યોજવામાં આવ્યા છે: (૧) લલિત સાહિત્ય અને (૨) દાર્શનિક આદિ સાહિત્ય.

સંપાદનની અદ્યતન પ્રણાલિકા અનુસાર આ અન્ય પ્રકાશિત થાય એ હેતુથી અમે અંતમાં અન્યકારોનાં અને અન્યોનાં નામો વગેરેને લગતાં ત્રણ પરિશિષ્ટો આ અન્યના પ્રણેતા ગ્રો. દાપડિયા પાસે તૈયાર કરાવ્યા છે. આશા છે કે વિદ્વજનોને પણ આ પ્રકાશન ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ઇતિહાસના પ્રણેતા વિષે “અન્ય અને અન્યકાર” (પુસ્તક ૬)માં, “શ્રીકૃષ્ણ સ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક” (પુસ્તક ૫માં) અને ખાસ કરીને “બુદ્ધિ સમાચાર” (સાપ્તાહિક)ના તા. ૧૫-૧-૧૫ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ નામે “યાદગાર માનવી” (ગુજરાતના એક મહાન પંડિતજીના જીવન પર અને સિદ્ધિઓ પર દૃષ્ટિપાત)માં માહિતી અપાયેલી હોવાથી અમે અહીં એટલો જ નિર્દેશ કરીશું કે તેઓ સુરતના વતની છે, જ્ઞાતિએ વણિક છે અને ધર્મે જૈન છે. તેમણે મુખ્યતઃ પ્રૌઢ અને પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે અને એ પૈકી કેટલાક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી કે અંગ્રેજી અથવા એ બંને ભાષામાં અનુવાદ વગેરે કર્યા છે. વળી એમણે કેટલાંક સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ રચ્યાં છે (જુઓ પૃ. ૧૦-૧૨). આ ઉપરાંત એમણે સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતીમાં પદ્યાત્મક રચના પણ કરેલી છે તેમજ ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં આશરે અઢીસો લેખો પણ લખ્યા છે અને લગભગ એટલા અપ્રકાશિત છે. પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને કારણે શારીરિક સંપત્તિની અનુકૂળતા જોઈએ તેવી નહિ હોવા છતાં અને વિશેષમાં આવા ઇતિહાસ માટે સુદૃઢ તેમજ અસુદૃઢ સાધનો બ્યારે જોટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે થયેલ રીતે ન મળવા છતાં એઓએ જે આ ભગીરથ પ્રયાસ એકલે હાથે કર્યો છે એ જલ્દ અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

એમણે આ પ્રથમ ખંડમાં અનેક ગ્રંથો વિષે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ ઉપોદ્ધાત દ્વારા પણ વિવિધ બાબતો રજૂ કરી છે એટલે એને અંગ્રેજી અમારે કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પ્રથમ ખંડનું મુદ્રણ થતી વેળાએ એને સાધન તપાસવાનું કાર્ય બ્યાકરણ-સાહિત્ય-યાય-તીર્થ શતાવધાની મુનિશ્રી જયનાંદવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન બ્યાકરણ-સાહિત્ય-તીર્થ મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિજયજી મહારાજને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમણે મુખ્યતઃ બ્યાકરણના વિભાગ

પરત્વે પરામર્શ કરી જે અગત્યની વિવિધ 'સૂચનાઓ' કરીને તેમજ આ પ્રથમ ખંડનાં 'વચગાળાનાં મુદ્દણપત્રો (proofs)ના સંશોધનનું' કાર્ય કરીને અમને ઉપકૃત કરેલ છે તેની અમે અહીં સાબાર નોંધ લખીએ છીએ,

અંતમાં સહૃદય સાક્ષરોને અમારી એ નમ્ર વિનંતિ છે કે આ પ્રથમ ખંડમાં જે કાંઈ ક્ષતિ તેમને જણાય તે તેઓ સહૃદય ભાવે પ્રો. કાપડિયાને સપ્રમાણ સુચવવા કૃપા કરે જેથી એ બાબતમાં અમારે ઉપર ધટતું કરી શકાય.

આ પ્રથમ ખંડને ચોખ્ખા આવકાર મળતાં એના વેચાણથી જે આવક થશે એનો ઉપયોગ બાકીના વિભાગોના પ્રકાશનાર્થે કરવામાં આવનાર છે. બાકીના વિભાગોનું પ્રકાશન પૈણું જલદી કરવાની અમારી તીવ્ર ભાવના છે.

મંછાસદન, કોઠીપોળ, રાવપુરા,

વડોદરા.

વિજયાદશમી

વિ. સં. ૨૦૧૨

કાર્યાધિકારી

શાહુ લાલચંદ નંદલાલ વકીલ

પ્રથમ ખંડના આર્થિક સહાયકો

રૂપિયા

૫૦૧	શ્રીજૈન સંઘ,	નવસારી
૧૦૧	શ્લોઘવાળાં બહેનો (નવસારીમાં કરેલી હિપધાનની આરાધનાને નિમિત્તે), શ્લોઘ	
૧૦૧	શ્રીમતી ચંપાબહેન ગિરધરલાલ, શાહપુર, કુવાવાળી પોળ, અમદાવાદ	
૧૦૧	શેઠ પુંજભાઈ નગીનદાસ, હા. ભૂગીબહેન	અમદાવાદ
૧૦૧	શેઠ વીરચંદભાઈ મોતીચંદ,	જલાલપુર
૧૦૧	શેઠ ટોકરશી દેવશી જામનગરવાલા, હા. સમરતબહેન,	મુંબઈ
૫૧	શેઠ સુનીલાલ જગજીવનદાસ વીમાવાલા,	નવસારી
૫૧	શેઠ ગાંડાભાઈ તલકચંદ,	"
૫૧	શેઠ મધુભાઈ ચીમનલાલ તપખીરવાલા,	"
૫૧	શેઠ લક્ષ્મીભાઈ જીવજી,	"
૫૧	શેઠ કેશુભાઈ રામાજી,	"
૫૧	શેઠ નગીનદાસ ઝવેરચંદ, રામચંદ રોડ,	"
૫૧	{ શેઠ વસંતલાલ મગનલાલ શેઠ મણિલાલ મગનલાલ	મુંબઈ
૫૦	શેઠ સાકરચંદ ગોવિંદજી,	મીયા- માગરોલ
૩૧	શેઠ નગીનદાસ પ્રેમચંદ,	આમદાવાદ
૨૫	માસ્તર સોભાગચંદ ગિરધરલાલ, શાહપુર, દરવાખનો ખાચો,	અમદાવાદ
૨૫	શેઠ ફકીરચંદ ડાહ્યાભાઈ,	નવસારી

પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડિયાની કૃતિઓ
(BY THE SAME AUTHOR)

(૧) સ્વરચિત અને સંપાદિત (૨૧)

આહર્ત જીવન જ્યોતિ (કિરણાવલી ૧૧-૬) (૧૯૩૪, '૩૫, '૩૫, '૩૬,
'૩૭ અને '૪૧)

પતંગપુરાણુ યાને કનકવાની કથની (૧૯૩૮)

પતંગપોથી (૧૯૩૯)

આહર્ત આગમોતું અવલોકન યાને તત્ત્વસંક્રમચન્દ્રિકા (ભાગ ૧) (૧૯૩૯)

આગમોતું દિગ્દર્શન (૧૯૪૮)

પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (૧૯૫૦)

પિસ્તાલીસ આગમ (૧૯૫૪)

Descriptive Catalogue of the Government Collections
of Manuscripts (Vol. XVII, pts. 1-5 and
Vol. XVIII, pt 1) (1935, '36, '40, '48, '54 and '52)

A History of the Canonical Literature of the
Jainas (1941)

The Student's English Pāṇi Dictionary (1941)

The Jaina Religion and Literature (Vol. I) (1944)

(૨) અનુવાદિત અને સંપાદિત (૧૫)

સ્વાયક્રમસાંજલિ (૧૯૨૨)

શુભારવૈરાગ્યતરંગિણી (૧૯૨૩)

૧ પહેલી કિરણાવલીનું દ્વિતીય સસ્કરણ ૪ સ ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

૨ આનો ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં પણ અનુવાદ કરાયો છે.

- સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર) (૧૯૨૬)
 ચતુર્વિંશતિકા (સચિત્ર) (૧૯૨૬)
 ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ (ભાગ ૧-૨) (૧૯૨૬
 અને ૧૯૨૭)
 ચતુર્વિંશતિગિનાનન્દસ્તુતિ (સચિત્ર) (૧૯૨૭)
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧૯૨૮)
 વૈરાગ્યરસમંજરી (૧૯૩૦)
 જૈનતત્ત્વપ્રદીપ (૧૯૩૨)
 ભક્તામર-કથાશ્રુમન્દિર-નમિગીયુ-સ્તોત્રત્રય (સટીક) (૧૯૩૩)
 ઋષભપંચાશિકા (ઉસભપંચાસિયા) અને વીરસ્તુતિયુગલરૂપ
 કૃતિકલાપ (૧૯૩૩)
 ચતુર્વિંશતિપ્રથમ (૧૯૩૪)
 રંગજીહ્વસ્વાય (આ. ૧૫૪૯-૧૬૧૯) (૧૯૪૨)
 કંસવહ (પદ્યાત્મક) (૧૯૪૪)

(૩) સંશોધિત અને સંપાદિત (૧૩)

- તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર સ્વોપપ્ત ભાષ્ય અને સિદ્ધસેનીય ટીકા સહિત (ભા ૧-૨)
 (૧૯૨૬ અને ૧૯૩૦)
 શોભનસ્તુતિ વિવિધ ટીકાઓ સહિત (સચિત્ર) (૧૯૩૦)
 પદ્માનન્દ-મહાકાવ્ય (૧૯૩૨)
 ચતુર્વિંશતિપ્રથમ (૧૯૩૨)
 પ્રિયંકરનૃપકથા (૧૯૩૨)
 જૈનધર્મવરસ્તોત્ર (૧૯૩૩)

૧ આના આરા વિસ્તૃત વિવેચનનું નામ આહર્ત-દર્શન-દીપિકા છે

૨ આ ત્રણ સ્તોત્રોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાયો છે

૩ આનો રૂપાટીકરણપૂર્વક કેવળ અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાયો છે.

અનેકાર્થરત્નમંજૂષા (૧૯૩૩)

ગણિતતિલક (૧૯૩૭)

અનેકાન્તજયપનાકા (સટીક) (ભા ૧-૨) (૧૯૪૦ અને ૧૯૪૭)

નવતત્ત્વસંગ્રહ (હિન્દી) (૧૯૩૧)

The Doctrine of Karman in Jain Philosophy (૧૯૪૨)

(૪) અપ્રકાશિત (૨૪)

આહૃત જીવન જ્યોતિ (કિરણાવલી ૭-૧૧)

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (વિભાગ ૧૨-૩)

ગણધરનાથ બાને સત્યાથીની શંકાઓ અને તેનું સમાધાન

English Translation of Jaina Dars'ana

English Translation of Jainatattvādars'a (Hindi)
(Part I)

Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts (Vol. XVIII, pts. 2-5, Vol. XIX, pts ૧1-2 & Vol. XX, pts. 1-4)

A History of the Non-canonical Literature of the Jainas (Vols. I-II)

A Life-sketch of Lord Mahāvīra

The Jaina Religion and Literature (Vol. II)^a

(૫) તૈયાર કરાતી (૧)

યશોદોહન (ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિનયગણિના જીવન અને કવન)

૧ દ્વિતીય વિભાગ છપાય છે.

૨ આ છપાય છે.

૩ આ ઉપરાંતના ગ્રંથોની મૂલ્યો તેમજ પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત હોયો પૈકી કેટલાકની મૂલ્યો પાંચ ભાગે સાતમા અપાર્ક છે

ઉપોદ્ધાત

“ ઉપોદ્ધાત, પ્રસ્તાવના અને ભૂમિકા એ સામાન્ય રીતે પર્યાયવાચક શબ્દો ગણાય છે. તેમ જતાં ‘ઉપોદ્ધાત’ એ વધારે ગૌરવશાળી શબ્દ ગણાય છે. એને માટે અંગ્રેજીમાં ઇન્ટ્રોડક્શન (introduction) શબ્દ વપરાય છે.

‘ઉપોદ્ધાત’ એ ગ્રંથનું મહત્ત્વનું અંગ છે. આના સમર્થનાથે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે નિયુક્તિકાર ભદ્રાદ્રુસ્વામીએ જે આવસ્થાસયની નિજજુતિ રચી છે તેનો પ્રારંભ એના અંશરૂપ ઉવધાપ-નિજજુતિ (ઉપોદ્ધાત-નિયુક્તિ)થી કરાયો છે.

‘ઉપોદ્ધાત’ એ ગ્રંથના પ્રવેશ-દ્વારની ગરજ સારે છે અને સાથે સાથે એના હાદ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે—એના નિષ્કર્ષની રજૂઆત કરે છે. આ બાબતોને લક્ષ્યમાં રાખી હું અહીં ઉપોદ્ધાત લખું છું. સૌથી પ્રથમ હું એને બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરું છું (૧) નિવેદન અને (૨) મૂલ્યાંકન. નિવેદન દ્વારા મેં કંઈ પરિસ્થિતિમાં આ પુસ્તક રચવાનું માથે લીધું—એને અંગે મારી શી તૈયારી હતી તેમજ આ પુસ્તકની રચના મેં કંઈ પદ્ધતિએ કરી છે એ બે મુખ્ય બાબતો હું વિચારવા ઇચ્છું છું. તેમ કર્યા-પછી ‘મૂલ્યાંકન’ રૂપ બીજા વિભાગમાં હું ચાર બાબત વિચારીશ—

(૧) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રમણવર્ગ અને શ્રાવક-વર્ગ માથી કેનો કવો અને કેટલો ફાળો છે ?

(૨) જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગદીઠ કાલ શો છે ?

(૩) એ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો વિકાસક્રમ કેવો છે ?

(૪) એનો નિષ્કર્ષ કેવો છે ?

(અ) નિવેદન

ઉત્થાનિકા— આ પૃથ્વી ઉપરના સમસ્ત જીવોમાં મનુષ્યો એની વાણી અને વિચારશક્તિને લઈને અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ જો અમૂલ્ય સાધનોના સંદુપયોગ દ્વારા એ સમગ્ર વિશ્વનું કલ્યાણ કરી શકે એવું એનામાં સામર્થ્ય છે, પરંતુ એના અવિર્ભાવમા બાહ્ય પરિસ્થિતિની અનુકૂળતા પણ જોવા તેવો ભાગ ભજવતી નથી.

સુયોગ— સામાન્ય મનુષ્યોનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એની શક્તિનો વિકાસ એની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને પદ્ધતિ, પુષ્પિત અને ક્ષિત કરવા માટે કેવું સ્થાન મળે છે તે ઉપર આધાર રાખે છે. સૌ કોઈને સર્વદા આંતરિક ચોગ્યતા અને માનસિક વલણ અનુસાર જ કાર્યો કરવાના મળે એવો સુયોગ સાંપડવો મહામુશ્કેલ છે. સદ્ભાગ્યે મારા જીવનના એક ક્ષેત્રમાં તો મને આ જાતનો સુયોગ ઓછેવત્તે અંશે પણ પ્રાપ્ત થયો છે.

ઔદ્યોગિક વિષય તરીકે ‘ગણિત’ પસંદ કરી બી. એ.ની પરીક્ષામાં અને આગળ જતાં એમ. એ. માટે પણ એ જ વિષય ચાલુ રાખી એ પરીક્ષામાં પણ હું ઉત્તીર્ણ થયો. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તો ગણિતના અધ્યાસની આ પૂર્ણાહુતિ ગણાય. મારું ગણિતનું જ્ઞાન કદાચ ન જય એટલું જ નહિ પણ એમાં હું ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી શકું એવો સુયોગ પણ મને એમ. એ.ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા બાદ તરત જ સને ૧૯૧૮માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં મારી નિમણૂક થવાથી મળ્યો.

અધ્યાસ— ગણિતશાસ્ત્ર એ વિચારશક્તિને વ્યવસ્થિત, વિકસિત અને કેન્દ્રિત કરવામાં સખળ ફાળો આપે છે. આથી ગણિતજ્ઞને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વિહરવું સુગમ થઈ પડે છે, અમે તેમ પણ મને તો આ ક્ષેત્રે

પણ પ્રથમથી જ આકબોઈ છે, એને લખને ‘શાસ્ત્રવિશારદ’ જૈનાચાર્ય સ્વ. વિજયધર્મસૂરિજીનું મુખ્યમાં આતુર્ભાસ થતાં એમના વિદ્વાન શિષ્યોના — ખાસ કરીને ‘ન્યાયતીર્થ’ ‘ન્યાયવિશારદ’ ઉપાધ્યાય સ્વ. મંગળવિજયજી અને ‘ન્યાયવિશારદ’ ‘ન્યાયતીર્થ’ મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજીના જ્ઞાનનો આ દિશામાં મેં લાભ લીધો. એથી હું તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અને સમુચિત અભ્યાસ માટે શ્રીગણેશ માંડી શક્યો.

સને ૧૯૨૩માં “મુખર્ષી વિદ્યાપીઠ” તરફથી ગણિતશાસ્ત્રને અંગે સંશોધનદાન (research grant) મળતાં જૈન આગમે વિચારવાની મને અમૂલ્ય તક મળી. સાથે સાથે એ અરસામાં ઉપર્યુકત ન્યાયવિજયજીની ન્યાયકુસુમાર્જસિના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી અનુવાદો તેમજ રપટીકરણો તૈયાર કરવાનો લાભ મળતાં હું કલમ પકડતાં શીખ્યો.

યોગ્યતા—મારા અભ્યાસને દૃઢીભૂત કરવા માટે અને એનો યથેષ્ટ વિકાસ સાધવા માટે મેં એક પછી એક નાની મોટી કૃતિઓ તૈયાર કરવા માંડી. તેમ થતાં જૈન સાહિત્યથી ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે પરિચિત બનતો ગયો. અનેકવિધ લાપાઓમાં રચાયેલા આ વિશાળ ક્ષેત્રને પહેલ્લી વળવા માટે મારામાં બળ હતું નહિ, પરંતુ મારી પરિસ્થિતિએ મને પ્રુવ્યપત્તન (પૂના)ના “ભાઈરકર પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સંશોધન-મંદિર” દ્વારા મુખર્ષી સરકારની માલિકીની પંચિક હજાર જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું વિસ્તૃત અને વળુનાત્મક સૂચીપત્ર તૈયાર કરવા જેવું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડવા પ્રેર્યો. આનું પરિણામ એ આબુ કે હું જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની આકાંક્ષી રૂપરેખા આલેખવા જેટલી સક્રિય મેળવી શક્યો. તેમ થતાં મેં જૈન સાહિત્યને ‘આગમિક’ અને ‘અનાગમિક’ એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી પ્રથમ વર્ગને અનુલક્ષીને એનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં આલેખ્યો, અને “મુખર્ષી વિદ્યાપીઠ” તરફથી પ્રકાશન-દાન (publication grant) મળતાં એ સને ૧૯૪૧માં મેં પ્રસિદ્ધ પશુ કર્યો. આ કાર્ય ચતુર્થ હતું.

તે દરમ્યાન અનાગમિક સાહિત્યનો પણ અગ્રેજીમાં ઇતિહાસ રચવા માટેની સામગ્રી હું તૈયાર કરતો ગયો. આ ઇતિહાસનું કાર્ય તો આજે કેટલાયે વર્ષો થયા પૂરું થયું છે, પરંતુ એના પ્રકાશન-ખર્ચને પહોંચી વળવા જેવી મારી આર્થિક પરિસ્થિતિ નહિ હોવાથી એ આજે તો અપ્રકાશિત છે. આ કાર્ય ઉપાડી લેવા માટે મેં વિવિધ સંસ્થાઓને પત્રો લખ્યા તેમજ જૈન કોમને ઉશીને લેખ પણ લખ્યો, પરંતુ અત્યાર સુધી તો એના પ્રકાશન માટે કશો પ્રયત્ન થયો નથી, એથી મને સ્વાભાવિક રીતે થોડોક તો ખેદ થાય જ ને? વિશેષ ખેદ તો એ થાય છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠે આ પુસ્તક અંગે પ્રકાશન-દાન આપવાની બખબે વાર છપ્પા દર્શાવી, છતાં તેનો હું લાભ લઇ શક્યો નથી.

અનાગમિક સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે મેં લીધેલો પરિશ્રમ સર્વથા નિષ્ફળ ગયો નથી એ આનંદની વાત છે, કેમકે એમાં પીરસેલી સામગ્રીનો થોડોક ઉપયોગ પામ્યો (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં તેમજ આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ કરી શક્યો છું એવી રીતે અનાગમીનું દિગ્દર્શન નામનું મારું પુસ્તક પણ મને પ્રસ્તુત પુસ્તક લખવામાં અંશત ઉપયોગી નીવડ્યું છે.

‘પામ્ય’ના અર્થની વ્યાપકતા— જૈન સાહિત્યના પામ્ય, સંસ્કૃત અને દ્રાવિડ એમ ભાષાકૃષ્ટિએ મુખ્ય ત્રણ ખંડો પડે છે. ‘પામ્ય’નો અર્થ વ્યાપક સ્વરૂપે વિચારાય તો એ ભાષાથી મરહટ્કી (માહારાષ્ટ્રી), સોરસેણી (સૌરસેની), માગહી (માગધી), પેસાર્હ (પૈશાચી), અને ચૂલિયાપેસાર્હ (ચૂલિકા-પૈશાચી) એ પાંચ જ કે એ ઉપરાંત અવહટ્ક (અપભ્રંષ્ટ) નામની છઠ્ઠી

૧ આનું નામ “અનાગમિક સાહિત્યનો ઇતિહાસ” છે એ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૪૭, અ. ૧૦)માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

૨ આના પ્રકાશનનો તમામ ખર્ચ મેં પૂરો પાડ્યો છે, એકે પ્રકાશક તરફે મારું નામ નથી.

૩ આના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ ખર્ચ મેં પૂરો પાડ્યો છે,

ભાષા કે પાશ્વિ સુદ્ધાં સમજવાની છે એમ નહિ, પરંતુ આપણા દેશની વિવિધ પ્રાદેશિક ભાષાઓ સુધી એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે.

પાશ્વિ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓને બાદ કરતા અન્ય ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ વિષે મેં ઉપયુક્ત બે પુસ્તકમાં વિચાર કર્યો છે અને એ દ્વારા ‘અદ્ધમાગલી (અર્ધમાગલી) વગેરે પાશ્વિ ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્ય પૂરતો સામાન્ય પરિચય તો હું જગત્ સમક્ષ રજૂ કરી શક્યો છું. આમ મેં પ્રથમ ખંડ માટે નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

બીજો ખંડ એટલે જૈન ગ્રંથકારોએ સંસ્કૃત ભાષામાં સર્જેલું વિવિધ અને વિપુલ સાહિત્ય. આનો પરિચય થોડેકણે આ રીતે પણ આ પુસ્તક પૂરો પાડે છે. એ તૈયાર કરવાનું કામ મને “શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલા”ના કાર્યાધિકારી શ્રી. લાલચંદ નંદલાલ વણીશ તરફથી તા. ૬-૮-૧૨ને રોજ સોંપાયું હતું અને મેં તમામ લખાણ તા. ૧૬-૧૨-૧૩ને રોજ એમને પહોંચાડ્યું હતું. ગયે વર્ષે સપ્ટેમ્બર માસમાં એનું મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાયું હતું.

અભિલાષા—ત્રીજો ખંડ પ્રાચિન ભાષામાં રચાયેલા સાહિત્યને લગતો છે એટલે એનો ઇતિહાસ તો હું સ્વતંત્રપણે હાલતુરત આલેખી શકું તેમ નથી, આથી અત્યારે તો મારે પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં—ખાસ કરીને ગુજરાતીમાં રચાયેલી જૈન કૃતિઓનો વિષયવીહ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ બાકી રહે છે. આ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા મારા કેટલાક લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને કેટલાક છપાયા વિનાના મારી પાસે છે. આ તેમજ

૪ ‘કલિકાલચરિત્ર’ હેમચન્દ્રસંસ્કૃતિ સિદ્ધહેમચન્દ્ર (અ. ૮, પા. ૧, ૨, ૩)ના આ લખાણે ‘અર્ધ’ પ્રાકૃત કહી છે

૫ ‘પ્રાચિનથી કનકી. તામિલ લેખકો અને મહાકાવ્ય એ માત્ર ભાષા ગણાવાય છે. પ્રો. એ. ચાન્ડન’એ “Jaina Literature in Tamil” નામના નિબંધ લખ્યો કે અને એ ‘જૈન મિશન લખન’ તરફથી આસથી ૬ સ. ૧૯૪૩માં છપાવાયો છે.

ખીજી આવશ્યક સામગ્રી એકત્રિત થતાં આ ઇતિહાસનું કાર્ય પશુ કરી શકાય. જો આ સંસ્થા કે અન્ય કોઈ એના પ્રકાશનાથે પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થશે તો એ હું સાનંદ હાથ ધરીશ.

યોજના—પ્રસ્તુત પુસ્તક મેં એ ખડમા વિભક્ત કર્યું છે અને એનાં “સાર્વજનીન સાહિત્ય” અને “ધાર્મિક સાહિત્ય” એવાં નામ અનુક્રમે યોજ્યાં છે. ‘સાર્વજનીન’ શબ્દ જ સૂચવે છે તેમ આ ખડમાં રજૂ કરાયેલા વિષયો સૌ કોષ્ટને મારેના છે તેમજ સૌ કોષ્ટને ઉપયોગી થાય તેવા છે એમાં સાંપ્રદાયિકતાને મારે અવકાશ નથી. આમ એ બિનસાંપ્રદાયિક (secular) છે; બાકી એ વાત તો સાચી છે કે લેખકની પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓનું આછું પ્રતિબિમ્બ તો કોઈ પણ કૃતિમાં પ્રકટ કે પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપે પ્રાયઃ પડે જ.

સાર્વજનીન સાહિત્ય એ સર્વદેશીય સાહિત્ય છે અને એમ હોવાથી એમાં નીચે મુજબનાં શાસ્ત્રોને મેં સ્થાન આપ્યું છે:—

વ્યાકરણ, કાશ્ય, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર), નાટ્યશાસ્ત્ર, સંગીતશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય, મુદ્રાશાસ્ત્ર, વૈદ્યક, પાકશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર.

આ બધાં શાસ્ત્રો લાક્ષણિક સાહિત્યનાં અંગો ગણાય છે. એને અંગ્રેજીમાં “Technical Sciences” કહે છે.^૧

સમગ્ર સાહિત્યમાંથી સાર્વજનીન સાહિત્ય બાદ કરતાં બાકી જે રહે તેને મેં અસાર્વજનીન કે એકદેશીય કે સાંપ્રદાયિક ન કહેતાં ‘ધાર્મિક’ કહ્યું છે. ‘સાંપ્રદાયિક’ એવો પ્રયોગ ખોટો નથી, પણ કેટલાકને એમાં

૧ ‘સાર્વજનીન’ના અર્થ સર્વ જનોને હિતકારી એવો પણ થાય છે પણ એ અર્થ અહીં સર્વાંશે અભિપ્રેત નથી. અહીં તો સાર્વજનિક એ અર્થમાં મેં આનો પ્રયોગ વિશેષતઃ કર્યો છે.

અન્ય પ્રકારની મધે આવે છે એથી મેં એ જતો કર્યો છે. ધાર્મિક સાહિત્યમાં પ્રાયઃ વિષયની મહત્તાની અપેક્ષાએ એમાં એના લેખકની ધર્મભાવનાનું વર્ચસ્વ વિશેષ હોય છે. એ લેખકને જે ધર્મ પ્રિય છે—આત્મોન્નતિ માટે એને જે માર્ગનું દર્શન કરાવવું ઉચિત જણાયું છે તે માર્ગને સચોટ રીતે રજૂ કરવાની એની પ્રયત્ન વૃત્તિ હોય છે. આમ એ સાહિત્ય ધાર્મિક છે એટલે એ સર્વદેશીય નહિ પણ એકદેશીય છે અને સાંપ્રદાયિક છે, કેમકે ભિન્ન વાતાવરણમાં ઉછરેલા અને અન્ય માર્ગે મુક્તિ મેળવવાનો મનોરથ સેવનારને જૈન માર્ગ રુચિકર ન જણાય તો તેમાં નવાઇ નહિ.

આ “ધાર્મિક સાહિત્ય” નામના દ્વિતીય ખંડના મેં ચાર ઉપખંડ પાડ્યા છે: (૧) લલિત સાહિત્ય (belles-lettres), (૨) દાર્શનિક સાહિત્ય, (૩) અનુબ્ધાનાત્મક સાહિત્ય અને (૪) અવશિષ્ટ સાહિત્ય. અન્ય રીતે વિચારતાં સમગ્ર “ધાર્મિક સાહિત્ય”ના નવ વર્ગો પાડી શકાય:—

(૧) શ્રવ્ય કાવ્યો, (૨) દ્રશ્ય કાવ્યો (નાટકો ઇત્યાદિ), (૩) ઐતિહાસિક સાહિત્ય, (૪) દાર્શનિક સાહિત્ય, (૫) ઔપદેશિક (didactic) સાહિત્ય, (૬) આત્માત્મિક સાહિત્ય, (૭) મંત્રશાસ્ત્ર અને કદંપ, (૮) વિધિવિધાન (ક્રિયાકાંડ) અને (૯) પ્રકીર્ણક.

અહીં ‘શ્રવ્ય’ કાવ્યોથી જનનચરિત્રો, પુરાણો અને અન્ય મહાકાવ્યો, દ્વાશ્રય-કાવ્યો, અનેકસંધાન-કાવ્યો, લઘુ-કાવ્યો, ખંડ-કાવ્યો, ચંપૂઓ અને સ્તુતિસ્તોત્રો તેમજ કથાઓ, ચરિત્રો અને પ્રબંધો સમજવાનાં છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક પ્રબંધો અને વિસ્તૃતપત્રો ઉપરાંત શિક્ષાલેખો વગેરે ઐતિહાસિક સામગ્રીનો સમાવેશ કરાયો છે.

દાર્શનિક સાહિત્યથી ખાસ કરીને ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન-મીમાંસા) એ બે અભિપ્રેત છે.

૭ ન્યાયરજ્ય ઇત્યાદિ બાહ્યલિંગ સાહિત્ય ઉત્પત્તિ સ્વરૂપે જણાવું નથી એથી એના ઉપખંડ પાડ્યા નથી.

સાહિત્યના (૧) લલિત અને (૨) લલિતેતર એમ પશુ બે વિભાગ પડાય છે. તેમાં 'લલિત' સાહિત્યથી શ્રવ્ય અને દૃશ્ય કાવ્યો, ઉવાનાઓ ઇત્યાદિ સમજવાનાં છે, જ્યારે લલિતેતર સાહિત્યથી ઇતિહાસ, તત્ત્વચિન્તન, બોધપ્રધાન સાહિત્ય, ભાષા-શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ સમજવાનાં છે. લલિત સાહિત્યમાં રસ કેન્દ્ર રચાને હોય છે અને એ કલ્પના, ભિમિ, સૌન્દર્ય ઇત્યાદિ તરવો વડે શોભે છે.

જૈનોને હાથે સમગ્રેલા સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશાળતાનો મને પૂરેપૂરો ખ્યાલ નહિ હોવાથી અને એવો ખ્યાલ આપનારું કોઇ વિશિષ્ટ સાધન પણ નહિ જણાયાથી એક બાબુ આ સાહિત્યના ઇતિહાસનું કલેવર ધારવા કરતાં વધારે વધી ગયું એથી અને બીજી બાબુ આ પુસ્તક એક જ હપ્તે અને તે પશુ સત્વર પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે તેમ ન હતું એથી પૃ. ૧-૪૮ છપાઇ જતાં એ ત્રણ હપ્તે પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કરાયું અને એને લઇને “અજૈન કૃતિઓનાં જૈન વિવરણો” નામનું જે અતિમ પ્રકરણ હતું તેને, ત્રણે પરિશિષ્ટોને તેમજ આ ઉપોદ્ધાતના ખાસ કરીને મહ્યાકવચ અંશને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરવાની યોજના હાથ ધરાઇ. ૧^૦ એ યોજના મુજબ અસ્તુત પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે પ્રથમ વિભાગમાં “સાવજનીન સાહિત્ય” નામના પ્રથમ ખંડનો સર્વોચ્ચ સમાવેશ કરાયો છે; બીજા વિભાગમાં “ધાર્મિક સાહિત્ય” નામના દ્વિતીય ખંડના પ્રથમ ઉપખંડ નામે ‘લલિત સાહિત્ય’ને સ્થાન અપાયું છે; અને ત્રીજા (અતિમ) વિભાગમાં એ ખંડના બાકીના ઉપખંડોને લગતું નિરૂપણ રજૂ કરાયું છે

૮ આ બે વિભાગ પાછી એના ઉપપ્રકરોની સમગ્ર શ્રી ઇન્દિરાલાલ દવેએ રચેલા અને સને ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયેલા ગુજરાતી સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (ભા. ૨, પૃ ૯) પૂરી પાડે છે

૯ આમાં કથાઓ, દૃશ્યકાવ્યો, નવલિકા, નવલકથા, મહાનવલ ઇત્યાદિનો સમાવેશ કરાય છે.

૧૦ આને લઇને અતિમ પ્રકરણના વિવિધિત ત્રણ પ્રકરણો પઠાયા છે—

(અ) અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો

(આ) અજૈન લલિત સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો

(ઇ) અજૈન દાર્શનિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો

જૈનોના 'ખેતાંબર' અને 'દિગંબર' એ બે વિભાગો આજે પણ મોજુદ છે અને સુપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક વેળા 'ચાપનીય' તરીકે ઓળખાવાતા જૈનો પણ હતા. એ ત્રણેના સાહિત્યનો પૃથક્ પૃથક્ પરિચય ન આપતાં એ ત્રણેના સાહિત્યનો એકસાથે સામટો સંકાદીક્ર મેં વિચાર કર્યો છે. ખેતાંબરોનો, ચાપનીયોનો તેમજ દિગંબરોનો ક્ષણે કેટકેટલો છે એ સહેલાઈથી જુદો જણી શકાય તે માટે મેં પરિશિષ્ટમાં એ રીતે નોંધ લીધી છે.

જૈનોએ જે જાતજાતના વિષય પરત્વે કૃતિઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે એના મુખ્ય બે વિભાગો પાડી શકાય: (૧) મૂળ કૃતિઓ અને (૨) વિવરણાત્મક કૃતિઓ ખીજા વિભાગના ચાર પેટાવિભાગો પડાય:—

- (૧) જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ અંગેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૨) જૈન પાઠ્ય કૃતિઓ પરત્વેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૩) અજૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરનાં સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૪) ^{૧૧}અજૈન પાઠ્ય કૃતિઓ પરત્વેનાં સંસ્કૃત વિવરણો.

આમ એકંદર પાંચ પ્રકારનું જે સંસ્કૃત સાહિત્ય જૈનોએ રચ્યું છે તેને કયા ક્રમે રજૂ કરવું એ પ્રશ્ન મને આ કાર્ય મેં સ્વીકાર્યું તેવામાં મુંઝવતો હતો. એનું એક કારણ એ હતું કે જે અજૈન કૃતિઓ ઉપર જૈન વિવરણો મળે છે તે મૂળ કૃતિઓનો અપૂરતો પરિચય તો જરૂર જ આપવો એવી પ્રકાશક-સંસ્થા તરફથી મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ દર્શાવેલી સમગ્ર ઇચ્છાને મારે માન આપવાનું હતું.

ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના સાહિત્ય પૈકી પાઠ્ય કૃતિનાં સંસ્કૃત વિવરણોરૂપ બે પ્રકારને બાજુએ રાખતાં બાકીના ત્રણના ક્રમને અંગે નીચે મુજબના ત્રણ ભાગો મને સ્ફુર્યા હતા:—

૧૧ વિચારો ગઉકવહની હરિપાલકૃત ટીકા અને સંનિહ્યરાસ નામની મુનિશ્રમ કૃતિના વિવરણો.

(૧) સૌથી પ્રથમ જૈન ગ્રંથકારની મૂળ કૃતિનો પરિચય આપી સાથે સાથે જ એ વિષયની જે અજૈન કૃતિને લક્ષીને જે વિવરણાત્મક સાહિત્ય એમણે યોજ્યું હોય તેનો વિચાર કરવો અને એ રીતે પ્રત્યેક વિષયનું તે ગ્રંથકાર પૂરતું સળંગ વક્તવ્ય રજૂ કરવું.

(૨) પ્રકરણના બે વિભાગો પાડી બીજા વિભાગમાં અજૈન કૃતિના વિવરણાત્મક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરવો.

(૩) વિવિધ - વિષયોને લગતી જે જે અજૈન કૃતિઓ ઉપર જૈન વિવરણો છે તેનો પુસ્તકના અંતમાં એકસામટો એક સ્વતંત્ર પ્રકરણરૂપે પૂર્વે ચચાવેલા વિષયના ક્રમે વિચાર કરવો.

અહીં જે ત્રણ ભાગ સુચવાયા છે તે પૈકી પ્રથમ ભાગ મહત્વ ધરાય તો અજૈન કૃતિઓનો સક્ષિપ્ત પરિચય તે સ્થળે આપવાની વાત તો જતી કરવી પડે; નહિ તો આ પુસ્તકની યોજના પાછળનો આશય યથાયોગ્ય સ્વરૂપે જળવાય ન રહે અને જૈનોનો અજૈન કૃતિઓને અંગે જે મહત્ત્વનો ફાળો છે તેનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે.

બીજો ભાગ પસંદ કરાય તો તેમાં બે વાંધા આવે: (૧) કાલક્રમે વિષયની અખંડિતતા જળવાય ન રહે અને (૨) જૈનોનો અજૈન કૃતિઓને અંગેના ફાળોનો ખ્યાલ તો આવે પણ એ કટકે કટકે રજૂ થતો હોવાથી એનો એકદમ પરિપૂર્ણ ખ્યાલ ન આવે.

ત્રીજો ભાગ સ્વીકારવાથી જૈનોનો ફાળો તો સમગ્રપણે જોવા-જાણવાની તક મળે પરંતુ 'જૈન' અને 'અજૈન' એવાં સાહિત્ય અંગે પણ બેદો પડાય તેનું શું એવો પ્રશ્ન ડાઘ ઉઠાવે. આનો ઉત્તર એ છે કે એ બેદો તો સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનાર ન પાડે તો હજી ચાલે, પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું નામ જ અને એનો ઉદ્દેશ કહી આપે છે તેમ એ બે બેદો તો જૈનોના ફાળાના મૂલ્યાંકન અંગે જરૂરી જ છે.

એટલે પાડવા જ પડે. આમ આનું સમાધાન થઈ શકે એટલે પહેલાં બે ભાગ કરતાં આ ત્રીજો ભાગ સમુચિત જણાય છે.

આમ એક યા બીજી રીતની જે આપત્તિ ત્રણે ભાગ માટે સૂચવી શકાય તેનો તોડ મેં એમ કાઢ્યો છે કે કોઈ પણ વિષયનો સળંગ પરિચય આપતી વેળા જે અજૈન કૃતિને અંગે વિવરણાત્મક સાહિત્ય હોય તેની તેના પ્રણેતાના ઉદ્દેશ્ય વેળા નોંધ કરવી, પરંતુ મૂળ કૃતિના નામોદ્દેશ્ય ઉપરાંત એ વિષે વિશેષ કશું ત્યાં ન કહેતા અજૈન કૃતિઓનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણોને અંગે લખાયેલ સ્વતંત્ર પ્રકરણ જોઈ લેવાની બલામણુ જરૂર જણાય તો દ્વિપણ દ્વારા કરવી

આ પુસ્તકમાં જે સાહિત્ય રજૂ થયું છે તેની ભાષાના સંસ્કૃત અને પાષ્ટ્ય એ બે ભેદને લખને વિવરણોના બે પ્રકારે પડે છે: (૧) સંસ્કૃત કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો અને (૨) પાષ્ટ્ય કૃતિઓના સંસ્કૃત વિવરણો. આ બંનેનું નિરૂપણ ભેગું આપવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પણ અસ્તુત પુસ્તકની યોજના વિચારતા ઉપસ્થિત થયો હતો. એનો તોડ મેં એવો કાઢ્યો છે કે બંનેને પૃથક્ સ્થાન આપવું જોઈ અન્દ્રધિ અને શ્રીલાલસુરિ જેવાને એ દ્વારા સ્થાન મળી રહે, કેમકે આ સુરિઓની એક સંસ્કૃત સ્વતંત્ર રચના કે સંસ્કૃત ગ્રંથના વિવરણરૂપ રચના હજી સુધી તો મળી આવી નથી. આને લખને “જૈન પાષ્ટ્ય કૃતિઓનાં સંસ્કૃત વિવરણો” એ નામથી મેં એક પૃથક્ પ્રકરણ રચ્યું છે, અને એ વિવરણોનો ઉદ્દેશ્ય પૂર્વેના પ્રકરણોમાં યથાસ્થાન—તે તે પાષ્ટ્ય કૃતિઓના વિવરણુકારનો સૈકો વિચારતી વેળા શક્ય હતું ત્યાં કર્યો છે. જૈનોના સંસ્કૃત વિવરણોથી વિભૂષિત અજૈન પાષ્ટ્ય કૃતિઓ ગણીગાડી છે, અને તે પણ કાળોને અંગેની જ હોય એમ લાગે છે. આથી એને માટે સ્વતંત્ર પ્રકરણ ન યોજતાં મેં “અજૈન ‘લલિત’ સાહિત્યના જૈન સંસ્કૃત વિવરણો” નામના પ્રકરણમાં એનો સમાવેશ કર્યો છે. સંસ્કૃત કાળોનો વિષય પૂર્ણ થતા એના પછી આને સ્થાન આપ્યું છે.

આ પુસ્તકનો વિષય જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય છે એટલે એમાં સમ-સંસ્કૃત કૃતિઓનું નિરૂપણ તો હોય જ અને છે, પરંતુ એવી પણ કેટલીક જૈન કૃતિઓ છે કે જે સંપૂર્ણતયા સંસ્કૃતમાં નથી. આવી કૃતિઓમાં (૧) અર્ધસંસ્કૃત, (૨) સંસ્કૃત વગેરે અનેક (બે કરતાં વધારે) ભાષાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓ એટલે કે અનેકભાષાત્મક (poly-glott) કૃતિઓ, (૩) સુવિણ્ણઓ અને (૪) મુખ્યતયા પાઠ્યમાં રચાયેલી પરંતુ કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃતમાં કે ડિકાઓ રજૂ કરતી કૃતિઓનો—ધ્રુવલા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે જાતની કૃતિઓ પૈકી હેલ્લી બે જાતની કૃતિઓને મે અહીં સ્થાન આપ્યું નથી, જ્યારે પહેલી બેના વિચાર માટે મે સ્વનત્ર પ્રકરણ ન યોજતા એનો યથાસ્થાન નિર્દેશ કર્યો છે, કેમકે એની સખ્યા અદ્ય છે અને એનો સંબંધ કાબ્યો સાથે—મુખ્યતયા સ્તુતિસ્તોત્રો સાથે છે. તેમ છતાં આની એક સળંગ નોંધ હોય તો સારું એમ વિચારી સમસંસ્કૃત, અર્ધસંસ્કૃત અને અનેકભાષાત્મક ૧૨ કૃતિઓની ક્રમવાર સૂચી ખીજા વિભાગમાં મેં આપી છે.

લલિત સાહિત્યના નિરૂપણને અંગે મને જે ચાર પ્રશ્નો સ્ફુર્તાં હતા અને એનો મેં જે તોડ કાઢ્યો હતો તે બાબતને પ્રસ્તુત પુસ્તક ત્રણ વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી થતાં મેં અહીંથી જતી કરી દ્વિતીય વિભાગના ઉપોદ્ધાતમાં સ્થાન આપ્યું છે.

સાધ્ય અને સાધન—સાહિત્યની સૃષ્ટિનાં બે મુખ્ય અંગ છે (૧) સાહિત્યનું સર્જન અને (૨) એને માટેના આવશ્યક બોધની સામગ્રી આમાં સામગ્રીરૂપ સાહિત્યને એક રીતે સાધ્યની કોટિમાં મૂકી શકાય તે ખીજી રીતે વિચારતાં એને સાધનની કોટિમાં સ્થાન અપાય આથી એમ કહી શકાય કે બ્યાકરણ, કોશ, છંદ અને અલંકારને અંગેના ગ્રંથો એ સાધ્ય

૧૨ આ જાતની કૃતિઓની ગણ મેં પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (પૃ. ૨૧૫-૨૧૮)માં લીધી છે.

તેમજ સાધન બ'નેની ગરજ સારે છે અને તેમ હોવાથી—એ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રસ્તુત સાહિત્યના ઇતિહાસમા મેં એનાથી શરૂઆત કરી છે.

‘વિજ્ઞાન’ નામના પંદરમા પ્રકરણમા વિવિધ વિષયોને લગતી કૃતિઓ આપતી વેળા મેં વિષયની પ્રાયઃ મહત્તા કે વ્યાપકતાને લક્ષ્યમા રાખી વિષયોનો ક્રમ ગોઠવ્યો છે અને એ ક્રમ લક્ષ્યોને કાલક્રમ રાખ્યો છે. એમા મેં એક જ વિષયની કૃતિઓનો એકસાથે પરિચય આપ્યો છે.

સત્તરમા (અંતિમ) પ્રકરણમાં વ્યાકરણના સૂત્રોથી ગર્ભિત કૃતિઓને તેમજ અમરકોશના આવૃત્તિ પદ્યની પ્રતિરૂપ કૃતિને પણ મેં સ્થાન આપ્યું છે, જો કે આ કૃતિઓ તે તે મૂળ અજૈન ગ્રંથોના વિવરણરૂપ નથી. આના ત્રણ કારણ છે —

(૧) આ પ્રકારની કૃતિઓની સંખ્યા ગણીશાકી છે.

(૨) આ કૃતિઓનું પરિમાણ અલ્પ છે.

(૩) આ કૃતિઓ કંઈ કંઈ લલિત કાવ્યની પાદપ્રતિરૂપ નથી કે જેથી એ સાહિત્યના નિરૂપણના પ્રસંગે એનો વિચાર કરી શકાય

દ્વયાશ્રય-કાવ્ય—કેટલાક જૈન ગ્રંથકારોએ ભટ્ટિકાવ્યની જેમ ‘દ્વયાશ્રય-કાવ્ય’ રચ્યા છે અને એ દ્વારા વ્યાકરણના વિષયને સ્થાન આપ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ પ્રશ્ન કેમ ઉઠાવે કે આ પુસ્તકના ત્રીજા પ્રકરણમાં ‘કલિકાલસર્વમ’ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ^{૧૩}દ્વયાશ્રયકાવ્યને અને સત્તરમા પ્રકરણમાં જિનપ્રભસૂરિકૃત ^{૧૪}દ્વયાશ્રયકાવ્યને કેમ સ્થાન અપાયું

^{૧૩} આ સિદ્ધહેમચન્દ્ર નામના વ્યાકરણમાના અંતુલ અને પાદ્ય ભાગને લગતા નિયમો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે સાથે સાથે એ ‘પગ્માર્હત’ કુમારપાલને અંગે માહિતી પૂરી પાડે છે.

^{૧૪} આ કાંતનન્દ વ્યાકરણની દુર્ગંધિદે ગ્રંથેથી વર્તિના સ્પષ્ટીકરણની ગરજ મારે છે એમા શ્રેણિક વરેશ્વરજી ચરિત્ર આલેખાયુ છે.

નથી? આનો ઉત્તર એ છે કે આ જાતનાં કાવ્યોમાં વ્યાકરણ ઉપરાંત કાવ્યતત્ત્વ પણ અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે એટલે એકીરખતે તો ગમે તે એકને જ પ્રાધાન્ય આપી એનો પરિચય આપી શકાય. વિશેષમાં આ કૃતિઓનાં નામમાં ‘કાવ્ય’ એવો અંશ ભેડી એનો જેમ વ્યવહાર કરાય છે તેમ વ્યાકરણ ભેડીને કરાતો નથી, વળી કાવ્યોના પરિચય માટે દ્વિતીય ખંડનો પ્રથમ ઉપખંડ છે જ એટલે અહીં એ દ્વાયાશ્રય-કાવ્યોનો પરિચય આપ્યો નથી તેમ છતાં બે આ ન્યૂનતા જ જણાતી હોય તો આ ઉપોદ્ધાત દ્વારા એની હું નોંધ તો લઈ છું.

ત્રૈવિધગોળી—આ કૃતિ વ્યાકરણ, ઇંદ્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર અને તર્ક એમ ચાર વિષયોને સ્પર્શે છે એટલે-એનો પરિચય અહીં કે દ્વિતીય ખંડના દ્વિતીય ઉપખંડમાં આપી શકાય. આ બે વિકટપમાંથી મેં બીજો વિકટપ સ્વીકાર્યો છે, કેમકે આ કૃતિમાં તર્કનું—દેવ, ગુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે. તેમ છતાં બાકીના ત્રણ વિષયની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા તો પૃ. ૩૦૧-૩૦૨, ૩૦૪ અને ૩૦૫-૩૦૬ મેં આલેખી છે.

કૃતિઓના પરિચયની પદ્ધતિ—આ પુસ્તકમાં મેં જે વિવિધ કૃતિઓનો પરિચય આપ્યો છે તેમાં સ્વતંત્ર જૈન કૃતિનો પરિચય આપતી વેળા મેં સૌથી પ્રથમ એનાં નામાંતર હોય તો તે સાથે સાથે દર્શાવી એના રચનાસમયનો—એના અંશકારે નિર્દેશણ કે કામચલાઉ અનુમનાયેષા સમયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાર બાદ એના કર્તાનું નામ મળતું હોય તો તેનો નિર્દેશ કરી એમના ગુરુ વગેરેની અને સાંસાગિક સબંધી જાણવામાં હોય તો તેની તેમજ એમની અન્ય કૃતિની નોંધ લીધી છે. અમુક અમુક અંશકારની કૃતિઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય એવે પ્રસંગે મેં એ કૃતિઓનાં નામ ગણાવ્યાં નથી, કેમકે તેમ કરવા જતાં એ પૈકી જેટલી કૃતિઓ પ્રકાશિત થયેલી હોય તેની નોંધ મારે મેં સ્વીકારેલી

પદ્ધતિ અનુસાર દિપ્પણમાં કરવી પડે અને એમ કરવા જતા તો અંથના મૂળ લખાણ અને દિપ્પણનું સમતોલપણ જળવાઈ ન રહે.

અંચકાર વિષે પરિચય આપ્યા બાદ એની પ્રસ્તુત કૃતિના બાહ્ય ક્ષેત્રનો—એના ૧૫શાબ્દિક સ્વરૂપનો એટલે કે એના પરિમાણ, વિભાગ અને રચના—શૈલીનો અને ત્યાર પછી એના આંતરિક ક્ષેત્રનો—આર્થિક સ્વરૂપનો અર્થાત્ એના વિષય, સત્ત્વન વિવરણ ઇત્યાદિનો મેં વિચાર કર્યો છે.

વિવરણાત્મક સાહિત્યનો મૂળ કૃતિ સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ હોવાથી મૂળ કૃતિની સાથે સાથે જ, નહિ કે કાલાનુક્રમે પૃથક્ વિચાર કરાયો છે.

દિપ્પણમાં પ્રકાશનને અંગે અને સાક્ષીરૂપે કંઈ લખાણ હોય તો તેનાં નામ, સ્થળ ઇત્યાદિ વિષે મેં નોંધ લીધી છે.

પ્રકાશનો—કેટલાક જૈન ગ્રંથ એક જ વ્યક્તિ કે સંસ્થા તરફથી ફરી ફરીને પ્રકાશિત કરાયા છે તો કેટલાક જૈન ગ્રંથનાં સંસ્કરણોના પ્રકાશક સિત્ત ભિન્ન છે. આમ જો કેટલાક ગ્રંથ એક કરતાં વધારે વાર છપાયા છે એ દરેકની નોંધ કરવા માટે તે તે પ્રકાશન જોવાબજીવા મળે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ આ પુસ્તકની મર્યાદા ઇત્યાદિ જોતાં એની આવશ્યકતા પણ નહિ જણાવાથી ઘણીખરી વાર કોઈ એક જ પ્રકાશન નોંધ લઈ મેં સંતોષ માન્યો છે. કેટલાક ગ્રંથો પ્રકાશિત હોવા છતાં તેના પ્રકાશકાદિનો ઉલ્લેખ અહીં ન થયો હોય એમ બનવાબેગ છે, કેમકે મુદ્રિત જૈન ગ્રંથોનું વિગતવાર અલ્પતન સૂચીપત્ર પ્રસિદ્ધ કરાયું હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ, પણ કેટલીયે જૈન સંસ્થાઓએ પોતપોતાનાં સૂચીપત્રો પણ સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે કામ લાગે એવાં

પ્રકાશિત કરેલાં જણાતાં નથી, આ પરિસ્થિતિમાં નિમ્નલિખિત પુસ્તકોની હું નોંધ લઉં છું:—

(૧) Es ai de Biblographie Jaina.— આ ફ્રેન્ચ કૃતિના રચનાર ડૉ. એ. ગેરિનો (Guerinot) છે. એમાં ઇ. સ ૧૮૬૫ સુધીમાં છપાયેલાં જૈન પુસ્તકોની માહિતી અપાઇ છે.

(૨) ૧૬શ્રી શ્વેતાંબરીય જૈન ગ્રંથ માર્ગદર્શક (૧૭જૈન ગ્રંથ-ગાઇડ)—આની યોજના શ્રીવિજ્ઞાનદસૂરિજી (આત્મારામજી મહાગજ)-ના શિષ્ય ઉપાધ્યાય વીરવિજયજીના શિષ્ય વિનયવિજયજીએ કરી છે. એમાં એમણે ૫૫ ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે અને એમાં આલેખાયેલા લગભગ ૪૭૫ વિષયોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી એમણે ગ્રંથના કર્તા, પ્રકાશન, પ્રકાશનસ્થળ પ્રત્યાદિની પણ નોંધ લીધી છે.

(૩) ૧૮મુદ્રિત જૈન શ્વેતાંબરાદિ ગ્રંથ નામાવલિ (૧૯ગાઇડ)—આના યોજક શ્રી. વર્ધમાન સ્વરૂપચંદ છે. આ કૃતિમાં સંસ્કૃત, પાષ્ટ્ય, ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં રચાયેલાં ત્રણેક હજાર પુસ્તકોની અને કેટલાક નકશાની નોંધ છે. વિશેષમાં ડૉ. ગેરિનોના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં જે ગ્રંથકોષ અને ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે તે બંનેની અલગ અલગ સૂચી અપાઇ છે, આ ઉપરાંત એ ફ્રેન્ચ વિદ્વાનની કૃતિ નામે Repertoire de Epigraphie Jainના આધારે કયા નગર કે ગામના કેટલા શિલાલેખ ઇ. સ. ૧૮૬૫ સુધીમાં છપાયા છે તેની અહીં નોંધ લેવાઇ છે.

૧૬ આ કૃતિ “જૈન આત્માનંદ સલા”એ ભાવનગરથી ઇ. સ ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે

૧૭ આ કૌસલત લખાણ મૂળ લેખકનું છે, મારું નથી.

૧૮ આ કૃતિ “શ્રીમદ્ જુહિસાગરસરિ ગ્રંથમાલા”ના અંક ૧૦૧ તરફ “અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડલ” તરફથી ઇ. સ ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત કર્યું છે

૧૯ આ કૌસલત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

(૪) ૨૦]inaratnakos'a [૨૧ An Alphabetical Register of Jaina Works and Authors] (Vol I)—આ પુસ્તક પ્રા. હરિ દામોદર વેંશ્યકરે અંગ્રેજીમાં રચ્યું છે. એમાં એમણે જૈનોના મુખ્યતથા સંસ્કૃત અને પાછળમાં રચાયેલા પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત ગ્રંથોની અકારાદિ ક્રમે નોંધ લીધી છે. પ્રકાશિત ગ્રંથો માટે પ્રકાશકના નામ, પ્રકાશનવર્ષ, છત્રાદિનો અને અપ્રકાશિત ગ્રંથોની હાથપોથીઓ માટે લંગરોનો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

માનાર્થ પ્રયોગ—આજથી સોએક વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયેલા ગ્રંથકારો, રાજમહારાજઓ વગેરેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનો તરફથી સામાન્ય રીતે એકવચનનો પ્રયોગ કરાતો જોવાય છે. મેં ગ્રંથકારો પૂરતી તો આ પ્રમા અપનાવી નથી અર્થાત્ એમને વિષે મેં માનાર્થે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે અને એ દ્વારા મેં એમના પ્રત્યેનો મારો આદર તેમજ એમની કૃતિ પ્રત્યેનો મારો અનુરાગ વ્યક્ત કર્યો છે.

આધુનિક ગ્રંથલુવર્ગ મોટે ભાગે જૈન મુનિવરોનાં નામ આગળ 'શ્રી' શબ્દ થોળે છે.^{૨૨} આ સંબંધમાં મેં આ શબ્દ વિદ્યમાન તેમજ

૨૦ આ પુસ્તકનો પ્રથમ ખંડ (વિભાગ) "ભા પ્રા સ મ" તરફથી "Government Oriental Series Class C No 4" તરીકે પૂનાથી ઈ સ ૧૯૪૪માં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે બીજો વિભાગ હજી સુધી અપ્રકાશિત છે

ક્રમક્રમાં રચાયેલા જૈન ગ્રંથોની—ખાસ કરીને એના પ્રણેતાઓની નોંધ આગ નરસિંહાચાર્યે કમ્પ્યુટિકેટકેવિચરિતેમાં પણ વિભાગમાં લીધી છે એ બેન્ગલોરથી ઈ. સ ૧૯૨૪ અને ત્યાર પછી પ્રકાશિત થયા છે

૨૧ આ કૌસમત લખાણ મૂળ લેખકનું છે.

૨૨ કેટલીક વાર કૃતિઓના અને પ્રકાશકસંસ્થાઓના નામ આગળ પણ "શ્રી" શબ્દના વ્યવહાર કરાયેલા જોવાય છે પણ મેં એની સ્વતંત્ર નોંધ લેતી વેળા "શ્રી" શબ્દ ત્યાંથી જતો કરી એને પાછળ રચાવ આપ્યું છે.

આજથી લગભગ અડધા સૈકાની અદર કાલધર્મ પામેલા મુનિવરો માટે થોભ્યો છે. બાકી એથી પ્રાચીન મુનિવરોનો નિર્દેશ કરતી વેળા મેં એ શબ્દ વાપર્યો નથી. તેમ છતાં એમને અંજેનુ મારુ' બહુમાન એક યા બીજી રીતે દર્શાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

‘શ્રી’—કેટલીક વાર મુનિવરોનાં નામમાં ‘શ્રી’ એ માનાર્થક શબ્દ નહિ હોય એમના અંશરૂપે એ જોવાય છે. જેમકે શ્રીચન્દ્ર. આજે એનો એ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં કોઈ કોઈ વાર મુશ્કેલી નડે છે એટલે આવા સંયોગમાં ‘શ્રી’ શબ્દ નહિ વાપરવાનો મારો નમ્ર મત આવકાચ ગણાશે.

આ પુસ્તકને બને તેટલે અંશે પરિપૂર્ણ અને ઉપયોગી બનાવવાના હેતુથી મેં ત્રણ પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે: (૧) ગ્રંથકારોની સૂચી, (૨) ગ્રંથોની અને લેખોની સૂચી અને (૩) પ્રકીર્ણક વિશેષનામોની સૂચી. પ્રથમ સૂચીને મેં ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કરી છે: (અ) શ્વેતાંબર અને યાપનીય, (આ) દ્વિગંબર અને (ઇ) અજૈન. બીજી સૂચી માટે પણ આ પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે. ત્રીજી સૂચીમાં તીર્થંકરોનાં, જાતજાતના, સંપ્રદાયનાં, અનુયાયીઓનાં, મુનિવરોનાં, ગચ્છોનાં, નૃપાદિક ગૃહસ્થોનાં, બિરુદોનાં, ભૌગોલિક સ્થળોનાં, સંપાદકોનાં, પ્રકાશકોનાં, પ્રકાશન-સંસ્થાઓનાં, સામયિકોનાં, સંસ્કૃત ભાષાના કેટલાક પ્રકારોનાં તેમજ કેટલીક સંસ્કૃતેતર ભાષાઓનાં નામ આપ્યાં છે. વિશેષમાં વીરસંવત અને શકસંવત એ બે સંવતોની તેમજ ભારતની આધુનિક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં તથા વિદેશી ભાષાઓમાં રચાયેલાં ભાષાંતર (અનુવાદ) અને રૂપાંતરોની તેમજ પ્રસ્તાવનાની નોંધ આ પરિશિષ્ટમાં મેં લીધી છે.

‘યાપનીય’ સંપ્રદાયના ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોની નોંધ બીજી બેની જેમ સ્વતંત્ર રીતે ન લેતાં મેં શ્વેતાંબરની સાથે સાથે લીધી છે, કેમકે એક તો એ સંપ્રદાયની કૃતિઓ અલ્પ પ્રમાણમાં છે અને બીજું એનાં મંતવ્યોનો એક શ્વેતાંબરીય સિદ્ધાન્ત તરફનો છે.

શ્વેતાંબર ગ્રંથકારો પૈકી મુનિવરનાં નામ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં આપતી વેળા મેં કો'સમાં યથાશક્ય એમના ગમ્મનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે ગમ્મદીઠ ફાળાની તારવણી કરવી હોય તો તે સુગમ થઈ પડે.

અભારનીય નામો ગુજરાતીમાં દર્શાવતી વેળા મેં એના શુદ્ધ ઉચ્ચાર જાણવાની તક મળે એ માટે અંગ્રેજી જોડણી પણ આપી છે.

‘જૈન ગ્રંથ’થી અત્ર ત્રણ પ્રકારના ગ્રંથ અભિપ્રેત છે.—

(૧) જેના કર્તા જૈન હોય અને જેનો વિષય જૈન ધર્મ કે સાહિત્ય હોય.

(૨) જેના કર્તા જૈન હોય પરંતુ જેની રચના અજૈન કૃતિને ઉદ્દેશીને હોય—પછી એ લખાણ એ મૂળ (અજૈન) કૃતિના વિવરણ, અનુવાદ, સારાંશ કે પરિચયરૂપે હોય.

(૩) જેના લેખક અજૈન હોય પરંતુ વિષય જૈન ધર્મ કે સાહિત્યને લગતો હોય.

આ વિવક્ષાને લક્ષ્યમાં લેતાં અને શ્વેતાંબરત્વને પ્રાધાન્ય આપતાં નીચેની હકીકત ફલિત થાય છે.—

(૧) લેખક શ્વેતાંબર હોય અને લખાણ શ્વેતાંબર મંતવ્યને અનુસરતું હોય તો તે લખાણ ‘શ્વેતાંબર કૃતિ’ ગણાય.

(૨) લેખક દ્વિગંબર હોય અને લખાણ દ્વિગંબર મતને અનુરૂપ હોય તો તે લખાણ ‘દ્વિગંબર કૃતિ’ ગણાય.

(૩) લેખક અજૈન હોય અને વિષય પણ અજૈન સંપ્રદાય અનુસાર હોય તો તે ‘અજૈન કૃતિ’ ગણાય.

(૪-૫) લેખક શ્વેતાંબર હોય અને લખાણ દ્વિગંબર કે અજૈન કૃતિને લગતું હોય તો તે ‘શ્વેતાંબર કૃતિ’ ગણાય. જેમકે આષ્ટસહસ્ત્રીવિવરણ અને રઘુવંશની ટીકા.

(૬) લેખક અજૈન કે દ્વિગંજ હોય પણ લખાણ શ્વેતાંજર મંતવ્ય કે સાહિત્યને લગતું હોય તો તે 'શ્વેતાંજર કૃતિ' ગણાય. ઇ ત. જિનરત્નકોશ અને મણિ.

અંધકાર અથવા અંધ જૈન છે કે અજૈન એનો નિર્ણય બધા થઈ શક્યો નથી એવા પ્રસંગે એનો 'જૈન' તરીકે કામચલાઉ નિર્દેશ કર્યો છે. એવી રીતે બધા શ્વેતાંજર કે દ્વિગંજ વિષે અનિમ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી ત્યાં તેને શ્વેતાંજર ગણી લઈ નિર્દેશ કર્યો છે.

નામોનો વિનિમય—અન્યકથાનાં અને અન્યોનાં નામોની સંપ્રદાયદૃષ્ટિ તારવણી કરવા માટે પૂરતાં સાધનો મને નહિ મળવાથી એ બનવાળેગ છે કે જે દેટલાંક નામોને મેં જૈન તરીકે નોંધ્યાં હોય તે ખરી રીતે અજૈનનાં હોય અને એવી રીતે શ્વેતાંજર અને દ્વિગંજ નામો માટે પણ બનવા પામ્યું હોય આ પરિસ્થિતિમાં નામોની જે ફેરબદલી કરવાની રહે છે તે મુચ્ચવાનું કાર્ય હાલનુરત તો હું સાધન-સંપન્ન સુદ જનેને બળાવું છું.

અકારાદિ ક્રમ—પાંચશિક્ષામાં અગ્રેષ્ઠ વગેરે વિદેશી ભાષામાં લખાયેલાં ૨૩ નામો સિવાયનાં નામો નાગરી લિપિ અનુસાર અકારાદિ ક્રમે મેં આપ્યાં છે. તેમ કરતી વેળા સંસ્કૃત-અગ્રેષ્ઠ અને સંસ્કૃત-મુજરાતી જેવા કોશોમાં દ્રષ્ટિગોચર થતી પદ્ધતિ મેં સ્વીકારી છે અને જેથી સાર્થ ગૂઢશક્તી જોડણીકોશ જેવામાં અકારાદિ ક્રમ માટે અપનાવેલી પદ્ધતિથી અંશતઃ અને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં અનુસારાયેલી ૨૪ પદ્ધતિથી અધિક પ્રમણમાં લિખના રહે છે.

૨૩ આ નામો ગુજરાતી અને હિન્દીનાં નિર્દેશાયેલાં નામ પછી તેમજ દિવ્યં તે તે પ્રદિગ્ધના અંતર્ગત અપાયાં છે.

૨૪ આ પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય નહીં તેમજ સમુચિત પણ નથી એકું મતે મત મંતવ્ય છે.

અટકને પ્રાધાન્ય—આધુનિક સમયના ગૃહસ્થાને તેમની અટક દ્વારા સંબોધવાની આજકાલ પ્રથા હોવાથી તેમજ કેટલાકનાં પૂર્વ નામ જાણવામાં નહિ હોવાથી મેં એમની નોંધ લેતી વેળા એમની અટકને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓનાં નામ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં ('અન્યકાર' તરીકે) તેમજ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં પણ અપાયાં છે. આમ આ નામ એવડાવાનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિનો અન્યકાર તરીકે નિર્દેશ હોય ત્યારે એનું નામ એ નામાવલીમાં અને એ વ્યક્તિનો ધર્તર સ્વરૂપે નિર્દેશ હોય ત્યારે એનું નામ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં આપવું સમુચિત હોવાથી મેં તેમ કહ્યું છે. એક જ વાક્યમાં બંને જાતનો નિર્દેશ હોય તેવા પ્રસંગે પ્રાયઃ "અન્યકાર" તરીકે જ નોંધ લીધી છે.

'સંસ્કૃત' શબ્દનો ઉદ્ભવ ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં નથી, આનું કારણ એ છે કે આ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ હોઈ એ નામ તો લગભગ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ ઉપર સહજ આવે એટલે એ નોંધવાનો શા અર્થ ?

વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામો—સંસ્કૃત કે પાઠ્યમાં રચાયેલી કૃતિના સંસ્કૃતમાં કરાતા સ્પષ્ટીકરણને વિવિધ નામે ઓળખાવાય છે. જેમકે સ્પષ્ટીકા, વૃત્તિ, સ્વવિવૃત્તિ, વિવરણ, વ્યાખ્યા અને સ્પષ્ટાલાવબોધ. આ પૈકી વૃત્તિ શબ્દ ઘૂલ્ ધાલુ ઉપરથી તેમજ વિવૃત્તિ અને વિવરણ એ બે શબ્દો ઘૂ ધાલુ ઉપરથી ઉદ્ભવ્યા છે.

શબ્દાર્થ પૂરતા સંક્ષિપ્ત વિવેચનને 'અવચૂરિ' કે 'અવચૂર્ણિ' કહે છે. એને માટે 'અવચૂરિકા' અને 'અવચૂર્ણિકા' શબ્દ પણ વપરાય છે. 'ટિપ્પણ' અને 'ટિપ્પન' એ એના પર્યાય ગણાય છે.

૨૫ હિન્દી શિક્ષા—સ્પષ્ટીકરણને શાષાટીકા, વચ્ચિકા ઇત્યાદિ નામે ઓળખાવાય છે.

૨૬ કેટલીક વાર 'વિવૃત્તિ' શબ્દ પણ વપરાયેલો જોવાય છે.

૨૭ સામાન્ય રીતે આ શુભરાતીમા હોય છે. એને 'દુષ્કર્મો' કહે છે.

કેટલાક ટીકા રચનાર પોતાની ટીકાનો ટીકા જેવા સામાન્ય નામે ઉલ્લેખ ન કરતાં એનું વિશિષ્ટ નામ મેળે છે. આવી પ્રથાને લખને કેટલાક અંથનાં વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામ મેળે છે. એથી એ વિવરણોની નોંધ મેં તે તે અંથના પેટામાં ન લેતાં એનાં સ્વતંત્ર જ નામે કરી છે. વિશેષમાં આ વિવરણાત્મક અંથ છે, નહિ કે મૌલિક એ દર્શાવવા મેં * (ફૂદડી) જેવા ચિહ્નથી એ નામ અંકિત કર્યું છે.

(આ) મૂલ્યાંકન

“નિવેદન” અંગે મારું વક્તવ્ય આગળ મધ્યવું તે પૂર્વે “મૂલ્યાંકન”નો વિષય હવે હું હાથ ધરું છું. એ પૂર્ણ થતાં નિવેદનને લગતી બાકીની બાબત રજૂ કરીશ.

અન્ય પ્રણયનનો હેતુ— પ્રાચીન સમયના જૈન ગ્રંથલુપ્તયેનિ ‘અન્યકાર’ બનવાની કે કહેવડવવાની જગાં થે લાલસા હતી નહિ. એઓ તો પોતાના શિષ્યપરિવારને આત્મોત્તરિમાં સહાયક થઈ પડે એવો ભોધ સચોટ કસવવા માટે સદા ઉત્સુક રહેતા. આથી પુલ્વગય-પૂર્વગત)થી જે જે વિષયનું કાર્ય સરે તેમ હતું તે તે વિષયમાં એમણે તે તે અન્યો પોતાના શિષ્યપરિવારના પઠન-પાઠન માટે પસંદ કર્યા અને એ દિશામાં નવીન અન્યો સર્જવા એઓ લલચાયા નહિ, પરંતુ આગળ જતાં આ સ્થિતિમાં ફેર પડ્યો. સાપ્રદાયિક સ્પર્ધા જાગી અને અજૈનો તરફથી જૈનોની સાહિત્યિક સંપત્તિ વિષે ટકોર ચડ્યતાં અનેક વિષયને અંગે સ્વતંત્ર અન્ય રચવાની એમને ફરજ પડી. એ પહેલાં એકંદર રીતે વિચારતાં એમ કહી શકાય કે જૈન દર્શનનાં મૂળભૂત મંતવ્યો વિષે બોદા આલેખો થવાથી અને ગેરસમજ ફેલાવાથી હોવાથી એના પ્રતિકારરૂપે જૈન ગ્રંથોને તત્ત્વજ્ઞાન પરત્વે તાર્કિક દૃષ્ટિએ અન્યો રચવા માટે કદમ હાથમાં ઝાલવી પડી હતી.

જૈન સાહિત્યના સર્જક શ્રમણોને ધન, કીર્તિ કે કહેવાતી સેવાની એપણા ન હતી. એમણે પરોપકારાર્થે અને કેટલીક વાર સાહિત્યના અનુરાગની ખાતર અન્યો રચ્યા છે. એથી કરીને એમાં ગંભીરતા, સરળતા, સુઓષકતા અને સમુચિતતા આગળ તરી આવે છે.

જૈન સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા—આજે જે જૈન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એમ બેધડક કહી શકાય કે ભારતીય વાદ્યમયની વિવિધ શાખાને સમૃદ્ધ કરતા માટે ઈસવી સનની પહેલી સદીની શરૂઆતથી માંડીને તે આજ દિન સુધી પ્રાયઃ પ્રત્યેક શતાબ્દીમાં જૈનો તરફથી એક યા બીજા સ્વરૂપે ફળો અપાયો છે. આ સંબંધમાં ડ્રું પ્રો. મોરિસ વિન્ટર્નિટ્સ (Maurice Winternitz) ના ૧૯૦૪માં પુસ્તકના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ નામે A History of Indian Literature (Vol. II, p. 483)માંની નિમ્નલિખિત કક્ષિકા ૧૭૨ કડું છું:—

"There is scarcely any province of Indian literature in which the Jains have not been able to hold their own. Above all, they have developed a voluminous narrative literature, they have written epics and novels, they have composed dramas and hymns; sometimes they have written in the simple language of the people, at other times they have competed, in highly elaborate poems, with the best masters of ornate court poetry, and they have also produced important works of scholarship."

મધ્ય યુગનો અધિકાર-પટ—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭) પછીની દસ શતાબ્દીઓ તેમજ છેલ્લી દસ શતાબ્દીઓને અંગે જૈનોની સામાજિક અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારા સાધનો સારા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. એ બાદ કરતાં બાકીની શતાબ્દીઓ ૩૦ (ઇ. સ. ૪૭૩-ઇ. સ. ૮૫૬) ઉપર તો અધિકાર-પટ પથરાયો હોય એમ લાગે છે. આ લગભગ ૫૦૦ વર્ષના વચગાળાનો સમય રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો ખૂબ જાહોજલાલીવાળો જણાય છે. તેમ છતાં જૈન ધર્મની અને વિશેષતઃ તો શ્વેતાશ્રમ સંપ્રદાયની સાહિત્ય અને સ્થાપત્ય પરત્વે શી ઋતિ હતી તે વિષે ચોક્કસ માહિતી યથેષ્ટ પ્રમાણમાં મળતી નથી એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે^{૩૦} એમ કહેવાય છે કે આ યુગના બે ૩૨ચીની મુસાફરો પૈકી એકે દક્ષિણ ભારતના થોડાકે દિગંબરો વિષે સૂચન કર્યું છે તેને બાજુએ રાખીએ તો સમગ્ર જૈન સમાજ, શ્રમણસમુદાય, ૩૩સાહિત્ય કે સ્થાપત્ય વિષે બાગ્યે જ કરી નોંધ લીધી છે.

ઐત્યવાસીઓની માલિકીનાં જિનમંદિરોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી બાગ્યે જ મળી શકે. કેટલાક પ્રાથમિક નિદેશી સંશોધકોએ કેટલાંયે જૈન સ્તૂપો, ગુફાઓ, પ્રતિમાઓ વગેરેને ‘બૌદ્ધ’ માની લેવાની ભૂલ કરી છે એમ વિન્સન્ટ સ્મિથ અને ડૉ. ફ્રીડરિચ જેવાએ કહ્યું છે.

શ્રમણાદિનો ફાળો—ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્ય ભેતાં એમ ભાસે છે કે જૈન સાહિત્ય એ મુખ્યતઃ જૈન શ્રમણોએ—નિર્મિત થયેલું છે.

૩૦ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આ સમયને કેટલાક ‘મધ્ય યુગ’ તરીકે ઓળખાવે છે
 ૩૧ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગની પ્રસ્તાવના (૫ ૧૫)
 ૩૨ ચવનચંગ (Yuan Chwang) હર્દે હુએન સંગ (Hsuan Tsang) અને ઇતિહાસ.

૩૩ શ્વેતાશ્રમીય આગમિક સાહિત્ય આ સમયમાં સર્નધું છે પણ અનાગમિક સાહિત્યનું શું ?

ક્ષેત્રમાં સેવેલા પરિશ્રમનું મનોરમ ફળ છે. જૈન ગૃહસ્થોનો—શ્રાવક-વર્ગનો ફળો પ્રમાણમાં અલ્પ છે. પુરુષ અને સ્ત્રી એમ બે જાતિનો વિચાર કરતાં દરેક દેશમાં બેવાય છે તેમ અહીં આપણા દેશમાં પણ લેખિકાઓની સંખ્યા ગણીગાંડી છે. જૈન સાહિત્યના સર્જનમાં ભાગ્યે જ દસેક સ્ત્રીઓનો હિસ્સો હશે. પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કરનાર તરીકે પણ નારીઓની સંખ્યા ગણીગાંડી બેવાય છે. એમાં ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથાનો પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કરનાર ગણ્યા સાધ્વી જેવી વિદુષી બહુ જ થોડી છે.

૪૨ જૈન ગૃહસ્થોની કૃતિઓ—જૈન ગૃહસ્થો એટલે ગર્ભશ્રીમત જ એમ નહિ. એમાંના ધણાખરાને તો આજીવિકા અર્થે—પોતાના કુટુંબ-પરિવારના નિર્વાહ માટે પરિશ્રમ કરવાનો હોય વળી અનેકવિધ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાં એમને ભાગ લેવાનો હોય. આને લખને સાહિત્યની યથેષ્ટ ઉપાસના માટે—વિશ્વવિદ્યાસી જીન જીવવા માટે એમને પૂરતો સમય ક્યાંથી મળે? આ ઉપરાંત એઓ જે કૃતિ રચે તેના પ્રચાર માટે પણ એમને કોઈ ઉદાર દિલ્લના ધનાઢ્યનો કે કોઈ રાજા જેવાનો આશ્રય લેવાનો રહે. વિશેષમાં એમણે રચેલી કૃતિ સચવાઈ રહે એવા પ્રયત્ન પણ ભાગ્યે જ થઈ શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં વિક્રમની ૧૮મી સદીની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન ગૃહસ્થોએ રચેલી કૃતિઓ જે થોડીક પણ મળે છે તે આનંદનું ચિહ્ન ગણાય. આવી પાઠ્ય કૃતિઓમાં કવિવર ધનપાલની પાઠ્યસચ્છીનામમાલા, ઉસભપંચાસિયા ધર્માદિ કૃતિઓ, ભાણગારિક

૩૪ આ સંજ્ઞામાં ‘દક્ષિણવિહારી’ અમરવિનયજીના સિમ્બ સ્વ. અનુવિનયજીએ “જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્યસેવા” એ નામના લેખમાં વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. આ લેખ “જૈન સત્ય પ્રકાશ” (૧૭, અ’ ૧-૩, પૃ ૧૧૪-૧૭૪)ના છપાયે છે. એમાં પાર્શ્વપદ્મકમળ્યાયેશ સ્થનાર પ્રહલાદનદેવનો ઉલ્લેખ છે તો શું એઓ જૈન છે? આપ્તવાદને પાર્શ્વજિનસ્તોત્ર સ્થનારે આ લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

૩૫નેમિચન્દ્રે ૧૬૧ ગાથામાં રચેલું ૩૬સદ્વિસયગપથરણ્ય અને એમનું
૩૭પાસનાહથોત્ત અને ઠક્કર ફેરુની દ્વંદ્વપરિણામ, વસ્તુસારપથરણ્ય
વગેરે કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃત કૃતિઓ રચનારા તરીકે નીચે
મુજબના નામ ગણાવી શકાય:—

અનંતપાલ (દિ.), આજડ, આશાધર (દિ.), આસડ (શ્રીમાળી),
૩૮આહલાદ (મંત્રી), કુમારપાલ (વૃપતિ), ચંડપાલ (પોરવાડ વણિક),
જગદેવ (પોરવાડ વણિક), ઠક્કર ફેરુ, દ્વંદ્વપતિરાય, દુલ્હનરાજ (જગદેવના
પિતા), ધનદ (મંડન મંત્રીના કાકાના પુત્ર), ધનજય (દિ.), ધનપાલ (વિપ્ર),
ધર્મત્રેણી, નન્દલાલ, નરપતિ, નેમિચન્દ્ર, પદ્માનન્દ, મંડન (મંત્રી,
શ્રીમાલી), મન્મથસિંહ, માધસિંહ, યશ:પાલ (મંત્રી, મોહ), ચૈત્રાચાર
(મંત્રી), વસ્તુપાલ (મહાત્મા વણિક), વાઝાટ (બાહડ), વાઝાટ (દિ. ૧),
વિક્રમસિંહ, નવિજયપાલ (પોરવાડ વૈશ્ય, સિદ્ધપાલના પુત્ર), શિવનાથ
(કરોડપતિ), શ્રીપાલ (પ્રજ્ઞાચક્ષુ, પોરવાડ વૈશ્ય, વિજયપાલના પિતામહ અને
સિદ્ધપાલના પિતા), સંગ્રામસિંહ (મંત્રી, ઝોસવાલ) અને શિવપાલ
(શ્રીપાલના પુત્ર). ૩૯

વિશિષ્ટ બાબત—પ્રસ્તુત પુસ્તક એ એક પ્રકારનો ઇતિહાસ
છે એટલે એમાં કાલક્રમને પાધાન્ય આપવાની નીતિને મેં સ્વીકારી છે

૩૫ એમના પુત્ર તે ‘જરતર’ બ્રમ્હના જિનપતિસૂરિ પછી એ બ્રમ્હના નામક
ખતેલા જિનેશ્વરસૂરિ (વિ. સ. ૧૨૪૫—વિ સં ૧૩૩૧) છે.

૩૬-૩૭ આ બે કૃતિઓ તેમજ આ નેમિચન્દ્રે અપભ્રંશમાં રચેલું ‘નિજલુવલ્લહ-
સૂરિ-ગુરુગુણવણ્યુણ્ય પદ્ધિશતક’ પ્રકરણમાં જણાયા છે

૩૮ કુંડી જેવા આ ચિહ્નથી અક્ષિત ગૃહસ્થની કૃતિ આ ખંડમાં નોંધાયેલી નથી

૩૯ વિક્રમની સત્તરમી સદી સુધીમાં ગુજરાતીમાં કૃતિ રચનારા પૈકી ઘેલાઈના
નામ હું નીચે મુજબ ગણાઈ હું —

અમીપાલ, ઋષ્યલલસ, ખીચો, ઝોડીલાસ, ળીમ (ભાવસાર), લંબિ, વચ્છ
(લંહામી), વસિતક, વાગે, શાન્તિદાસ, સોલણ અને હીરાણું.

અને તદ્દનુસાર મેં વિવિધ વિષયોને લગતી કૃતિઓનો સંકાદીક વિચાર કર્યો છે, પણ જો હું આટલેથી જ અટકું તો એ સર્વ શે પરિપૂર્ણ ન ગણાય. આથી અહીં નીચે મુજબની બે ભાગત આલેખું છું:—

(૧) સૈકાદીક સાહિત્યનો ફાલ—આ દ્વારા હું પ્રાયઃ પ્રત્યેક સૈકામાં—યુગમાં ક્યા ક્યા વિષયના ક્ષેત્રમાં કેવું કેવું અને કેટલેટલું ખેડાણ થયું છે તે સૂચવીશ.

(૨) વિષયદીક વિકાસક્રમ—પ્રત્યેક વિષયની સાંગોપામ છલાવટ અને રજૂઆતને લક્ષ્યમાં લેનાં એનો જ્યાં વિકાસક્રમ દર્શાવી શકાય ત્યાં એની ચર્ચા કરવાનો ધરાદો રખાયો છે.

આ ભાતનું સાંગોપાંગ આલેખન તે તે વિષયનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ માંગી લે છે એટલે એ મહાભારત કાર્યને તો હું પહોંચી વળું તેમ નથી. એથી એની આછી રૂપરેખા આલેખી અને કેટલીક વાર તો થોડુંક માગદશન કરીને મારે વિરમવું પડે તેમ છે. એમા મારી શક્તિની, સમયની અને સાધનોની મર્યાદા કારણજૂત છે. આ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટે હું વિશેષજ્ઞોને સાદર વિનવું છું.

જૈન મૌલિક ગ્રંથોનું મૂલ્યાંકન—આ પ્રથમ ખંડમાં સત્તર પ્રકરણો અને એની પુરવણી છે. એ દ્વારા મેં જે ગ્રંથોનો પરિચય આપ્યો છે તેના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય: (૧) મૌલિક અને (૨) વિવરણાત્મક. પહેલાં સોળ પ્રકરણમાં મેં મુખ્યત્વે મૌલિક જૈન ગ્રંથોની અને સાથે સાથે એ પૈકી જેનું જેનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય હોય તેના તેના એ સાહિત્યની પણ નોંધ લીધી છે, જ્યારે સત્તરમા—અંતિમ પ્રકરણમાં તો આ કાર્ય મેં કેવળ અજૈન ગ્રંથો પરતું કર્યું છે અહીં તો હું મોટે ભાગે જૈન મૌલિક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો જ વિચાર કરીશ.

પંદર વિષયો અને એને અંગેની કૃતિઓની સંખ્યા—આ ખંડમાં ‘બ્યાકરણ’થી માંડીને ‘નીતિશાસ્ત્ર’ સુધીના પંદર વિષયોને મેં

સ્થાન આપ્યું છે. એનાં નામ તેમજ એને અંગેની મૌલિક જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ તથા જૈન વિવરણથી વિભૂષિત અજૈન કૃતિઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.:-

વિષય	૪૦જૈન કૃતિઓ	૪૧અજૈન કૃતિઓ	કુલસંખ્યા
૧ બ્યાકરણ	૪૨૩૦	૪૩૫	૩૫
૨ કોશ	૪૪૪૩૪૫	૧	૪૪
૩ હન્દ	૪૬૨૨	૨	૨૪
૪ અલંકાર	૪૭૨૭	૬	૩૩
૫ નાટ્યશાસ્ત્ર	૧	૦	૧
૬ સંગીત	૭	૦	૭
૭ કામશાસ્ત્ર	૩	૦	૩
૮ સ્થાપત્ય	૧	૦	૧
૯ મુદ્રાશાસ્ત્ર	૦	૦	૦
૧૦ ગણિત	૬	૨	૮

૪૦-૪૧ આ કૃતિઓની સંખ્યા કામચલાઉ છે, કેમકે અમુક અમુક કૃતિ મૌલિક છે કે વિવરણાત્મક તેના તેમજ અમુક અમુક કૃતિ જૈન છે કે અજૈન તેના અન્તિમ નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

૪૨ આ પૈકી ૭ કૃતિ આશિક છે.

૪૩ વિશ્વાન્તરવિદ્યાધર જૈન કૃતિ ન જ હોય તો પાચને બદલે '૭' અને ત્રીસને બદલે 'ઓગણીસ' ભેધજી.

૪૪ આ પૈકી પાંચ કોશ આશિક છે.

૪૫ હોઠકસંવ્યવહાર કાશ હોય તો આ સંખ્યા ઘટાડવું છે, નહિ તો એ જોખી ગણવી ભેધજી.

૪૬ સંગીતસહધિગદ્ય એ હંગી તેમજ સંગીતનાં પદ્ય એમ બે વિષયની કૃતિ હોય એમ લાગે છે એટલે એનો અહીં તેમજ સંગીતમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે. આમ આ કૃતિ એવશ્યક છે.

૪૭ કાવ્યાન્નાય મૌલિક જૈન કૃતિ ગણી લીધી છે. આર કૃતિ આશિક છે.

વિષય	જૈન કૃતિઓ	અજૈન કૃતિઓ	કુલસંખ્યા
૧૧ નિમિત્ત	૪૬	૧૩	૬૨
૧૨ વૈષ્ણવ	૩૬	૬	૪૨
૧૩ પાઠશાસ્ત્ર	૧	૦	૧
૧૪ વચનાં	૨૧	૦	૨૧
૧૫ નીતિ	૪૮૫૮	૧	૪૮૫૯

ચિત્રકળા:—લલિત કળા (fine arts)ના વિવિધ પ્રકારો છે. એમાં જેમ સંગીત-કળા અને શિલ્પ-કળાને સ્થાન છે તેમ ચિત્ર-કળાને પણ છે. તેમ છતાં મેં વિષયો ગણાવતી વેળા એનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેનું કારણ એ છે કે કેટલાંયે ચિત્રો કામોદીપક અને સંસાર-વર્ધક અને તેમ હોવાથી મહર્ષિ યુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને આ કળાથી અક્ષિપ્ત રહેવા જેમ સૂચવ્યું હતું તેમ જૈન શ્રમણોને માટે પણ જૈન શાસ્ત્રમાં એવા વિધાન જોવાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં જૈન શ્રમણે તો શું પણ જૈન ગૃહસ્થે સુદાર્ણ સંસ્કૃતમાં કે પાઠ્યમાં ચિત્રકળા અંગે સ્વતંત્ર પુસ્તક રચ્યું હોય એમ જાણનામાં નથી એટલે એનો ઉલ્લેખ ક્યાંથી હોય? બાકી આ આધુનિક સમયમાં તો ૫૦જૈન ચિત્રકળાનો પરિચય આપનારાં સચિત્ર પુસ્તકો ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયેલાં જોવાય છે. એ પૈકી સૌજન પ્રકાશનોની સૂચી

૪૮ હોલકસંલગ્નવહાર નીતિનો અન્ય હોય તો ૫૮ ને જાહેર ૫૬ જોઈએ અને કુલ સંખ્યા ૫૬ને જાહેર ૧૦ની જોઈએ.

૪૯ ઉપલક્ષ્ય કવિએ ૩૩૭ કૃતિ થાય પરંતુ સંગીતસહષિંગદ્વા નામની કૃતિ એ વાર ગણાઈ હોવાથી ખરી રીતે ૩૩૬ કૃતિ ગણાય.

૫૦ સમવસરલક્ષુ ચિત્ર આજથી લગભગ બારસો વર્ષ ઉપર તો આદેખાતું એમ આવસ્થાયે અને જેની મિનુત્તિ (ગા. ૫૬૦)ની હરિલક્ષ્મીરિપૂત ટીકા (૫૫ ૨૩૩ અ) માંનો નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ જોતા જણાય છે —

“પૂર્વાચાર્યોપદેશલિખિતપટ્ટકાર્દિચિત્રકવલેન તુ સર્વા एव
દેવો ન નિષોદન્તિ”

‘અરતર’ ગમ્મના ઉપાધ્યાય સુખસાગરજીના શિષ્ય મુનિશ્રી કાન્તિસાગરજીએ પાશ્વોજ કી પગહળિહયાં નામના પુસ્તક (પૃ. ૫૮-૫૯)માં આપી છે.

[૧] વ્યાકરણ: ૩૦ જૈન કૃતિઓ

(વિ. સં. પૂર્વે ૬૪૬—લ. વિ. સં. ૧૮૦૦)

આપણે માનવીઓ વિશ્વના જેટલા ભાગમાં જાને હરીફરી શકીએ તેમ છે તેટલા ભાગમાં આધુનિક ગણતરી પ્રમાણે એશિયા વગેરે પાંચ ખંડમાં જોઈએ તે અંશે પ્રચલિત ભાષાઓની સંખ્યા ૫૨૨૮૦૦ છે. ભાષાના બંધારણનો ખોલ કરાવવા માટે તેમજ તેમાં અનુચિત વિકૃતિ થતી અટકાવવા માટે વ્યાકરણની રચના આવશ્યક છે. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ તેજ ભાષામાં રચાય એ સ્વાભાવિક થતુ છે અને એ ભાષા ખોલનારને માટે તો એ રાજભાગ છે. આજકાલ આપણી દુનિયાના બંને છેડા આધુનિક સાધનોને લઈને પહેલાંની પેઠે દૂર રહ્યા નથી. આ પરિસ્થિતિમાં કેટલીક ભાષાનાં વ્યાકરણો તેજ ભાષામાં ન રચાતાં અન્ય ભાષામાં પણ રચાયાં છે અને રચાય છે. કેટલીક ભાષા માટે આમ માધ્યમ (medium) એક કરતાં વધારે છે.

સંસ્કૃત ભાષાના બે પ્રકાર ગણાવાય છે: (૧) ઋગ્વેદ વગેરેની ભાષા અને (૨) રઘુવંશ વગેરેની ભાષા. આ બંને પ્રકારની ભાષાને અનુક્રમે “વૈદિક સંસ્કૃત” અને “કૌટીક સંસ્કૃત” તરીકે ઓળખાવાય છે. વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વતંત્ર અને સર્વોપાંગ વ્યાકરણ કોઈએ

૫૧ આ પુસ્તક “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૪માં પ્રકાશિત કરાયું છે. એમાં જૈનામિત ચિત્રકલા, બૌદ્ધ પર્મામિત ચિત્રકલા, અદ્વૈતસંલગ્ન જૈન-ચિત્તિ-ચિત્ર, ભારતીય શિલ્પ અને ચિત્રકલામાં કાષ્ટનો ઉપયોગ અને રાજસ્થાનમાં સંગીત એ ગાળતો આ પુસ્તકના ત્રણ ખંડો પૈકી પ્રથમ ખંડ નામે ‘લલિત કલા’માં રજૂ થઈ છે.

૫૨ જુઓ ભગવદ્ગોષ્ઠી-કલ્પ (ભા. ૭, પૃ. ૬૬૬૬). આ ઈ. સ. ૧૯૫૪માં પ્રકાશિત ભાગમાં આ સંખ્યા “જૈન એકોટિ” પ્રમાણે હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

પણ — વૈદિક ધર્માવલંબીએ સુદ્ધાં પચ્ચંસ્કૃતમાં રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આતું કારણ એ હશે કે આ ભાષામાં રચાયેલું સાહિત્ય અમુક વર્ગ પૂરતું જ મર્યાદિત મનાયું છે. બ્રાહ્મણ વર્ણની વનિતાઓને પણ વેદના પઠન-પાઠનનો અધિકાર અપાયો નથી તો ઇતર વર્ણની વનિતાઓની તો વાત જ શી કરવી ? ગમે તેમ પણ વૈદિક ભાષાનો સંબંધ સાપ્રદાયિક સાહિત્ય સાથે છે એમ મનાતું હોવાથી સર્વોપયોગી વ્યાકરણ રચનારા જૈન ગ્રંથકારો તો એને સ્થાન ન આપે એ સ્વભાવિક નહિ તો ક્ષાંત્ય તો ગણાય જ. ‘પાલિ’ ભાષા એ પાષ્વનો એક પ્રકાર છે. તેમ છતાં એનું પણ સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ પાષ્વનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચનાર વરરુચિ વગેરેએ પણ રચ્યું નથી તે પણ ‘પાલિ’ એ બૌદ્ધોની જ ભાષા મનાયાને લઇને હશે. સિંઠ હેઠળ ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ આ પલિને કે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન આપ્યું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જૈન આગમોની ૫૪ “અદ્ધમાગહી” ભાષાનું પણ સર્વાંગીણ અને સ્વતંત્ર નિરૂપણ એમણે કયું નથી તો તે પણ આવી પરિસ્થિતિને આભારી હશે.

પ્રસ્તુત પુરતકની અપેક્ષાએ સંસ્કૃત ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણો મુખ્ય ગણાય હાર પછીનું સ્થાન એ ભાષા સાથે નિકટ સંબંધ

૫૩ વૈદિક ભાષાનું વ્યાકરણ ગ્રજાતીમાં પણ રચાયું હોય એમ જણવામાં નવી અગ્રેજીમાં તો આર્થર એન્થની મેકડોનેલ (Arthur Anthony Macdonell) A Vedic Grammar for Students રચ્યું છે અને એ ઈ સ ૧૯૧૧માં પ્રકાશિત થયું છે. વિલિયમ ફ્વાઈટ વ્હિટની (William Dwight Whitney) A Sanskrit Grammar રચ્યું છે, અને એની પહેલી આવૃત્તિ ઈ સ ૧૮૭૯માં અને પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે એમાં વેદની અને બ્રાહ્મણની ભાષાઓનો પણ વિચાર કરાયો છે.

૫૪ આતું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘સતાવધાની’ રત્નચન્દ્રજીએ રચ્યું છે અને એનું નામ જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી રાખ્યું છે. એ વ્યાકરણ ઈ. સ. ૧૯૨૫માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

ધરાવનારી પાઠ્ય ભાષાનાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોને મળે, પ્રસંગ-વશાત્ ફારસી અને કાનડી ભાષાતું એકેક વ્યાકરણ જૈનોએ સંસ્કૃતમાં રચેલું હોવાથી એનો પણ આ પુસ્તકમાં પૃ. ૫૬માં પરિચય અપાયો છે, આ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષામાં તેમજ અંગ્રેજી વગેરે અભારતીય ભાષાઓમાં રચાયેલાં છે એ પૈકી જુની ગુજરાતીરૂપ મધ્યમ દ્વારા રચાયેલી અને 'ઔકિતક' તરીકે ઓળખાવાતી પાંચ કૃતિઓને પણ આ પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે, એમાં મુગ્ધાવબોધ અને વાક્યપ્રકાશ એ ૫૫મે ઔકિતક વિશેષ મહત્વનાં જણાય છે અને એ બંને પ્રકાશિત છે

પાઠ્ય ભાષાના મરહટ્ટી ઇત્યાદિ છ પ્રકાર છે. આ વિવિધ પ્રકારોને અંગે સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ રચાયાં છે. ઔદ્યાર્થચિન્તામણિ અને ચિન્તામણિ એ પાઠ્યના બે સ્વતંત્ર જૈન વ્યાકરણો છે અને એ બંનેના કર્તા દિગંબર છે, આવી અઠાસૂ પૂરતી એક આધુનિક કૃતિ તે જૈન-સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી છે. (જુઓ ટિ. ૫૪) અને એના કર્તા શ્વેતાંબર છે. બાકી સંસ્કૃતની સાથે સાથે એક જ અન્યરૂપે પાઠ્યતું અને ખાસ કરીને અપભ્રંશતું વ્યાકરણ તો 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિએ રચ્યું છે અને એને સિદ્ધહેમચન્દ્રમાં આઠમા અધ્યાય તરીકે સ્થાન આપ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં પુષ્કળ વ્યાકરણો સંસ્કૃતમાં રચાયા છે. આ પ્રકારનાં વ્યાકરણનાં પાંચ અંગ ગણાવાય છે: (૧) સૂત્રપાઠ, (૨) ગણપાઠ, (૩) ધાતુપાઠ, (૪) લિંગાનુશાસન અને (૫) ઉચ્ચારિસૂત્ર, એમાં સૂત્રપાઠ મુખ્ય છે. એથી તો એ એક જ અંગ પૂરતી કૃતિ પણ 'વ્યાકરણ' કહેવાય છે. પાંચે અંગોના

૫૫ બાકીના ત્રણ પૈકી એકના કર્તા સોમપ્રભાચારિ અને બીજાના જિજ્ઞાસુ છે, ત્યારે ત્રીજાના કર્તાનું નામ જણાવામાં નથી. વિશેષમાં આ ત્રણે અપ્રકાશિત છે અત્તાતકર્તૃક ઔકિતકની એક હાથપોથી તો અહીંના (સુરતના) હુકમમુનિ-જી. ભંડારમાં હોવાતું કહેવાય છે.

નિરૂપણરૂપ વ્યાકરણ 'પંચાંગી' કહેવાય છે. એના બે પ્રકાર પડે છે. (૧) એકકર્તૃક અને (૨) અનેકકર્તૃક. પ્રથમ પ્રકારનાં ત્રણ પંચાંગી વ્યાકરણો છે: (૧) શાકટાયન, (૨) યુદ્ધિસાગર અને (૩) સિંહો હેઠ. એન્દ્ર અને સદ્વાહુડ એ બે જૈન વ્યાકરણો તો ક્યારનાં હુત થઇ ગયાં છે એટલે એ બેમાં તેમજ નિમ્નલિખિત અનુપલબ્ધ જણાનાં આર જૈન વ્યાકરણોમાં કેવળ સૂત્રપાદને જ સ્થાન અપાયું હશે કે એ બધા 'પંચાંગી' હશે તે જાણવું બાકી રહે છે:—

૫૬ વિશ્વાન્તવિદ્યાધર, ૫૭ ભદ્રેશ્વર, ૫૮ પ્રેમલાલ અને નૂતનવ્યાકરણ, જૈનેન્દ્ર અને મુષ્ટિવ્યાકરણમાં સૂત્રપાદ તો છે જ. બાલભોધ, વિદ્યાનન્દ અને શામ્ભૂષણમાં પણ તેમ હશે. શામ્ભૂષણ વ્યાકરણ જ હોય તો એ માટે પણ એમ જ સમજવાનું રહે છે. શામ્ભૂષણ પદ્યાત્મક રચના છે.

પ્રક્રિયા-અન્યોનો મુખ્ય સંબંધ સૂત્રપાદની જ સાથે છે. એ એની સાધનિકાની દૃષ્ટિએ ગૌરવણી છે.

ગણપાદ પૂરતી સ્વતંત્ર મુખ્ય કૃતિ બે છે: ગણરત્નમહોદધિ અને ગણદર્પણ. વિશેષમાં આ બંને પદ્યાત્મક છે. ઉપસર્ગમંડન વ્યાકરણ-વિષયક કૃતિ હોય તો એ કૃતિ પણ એક રીતે ગણપાદ સંબંધી ગણાય.

ધાતુપાદને અંગે સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ધાતુમંજરી છે.

લિંગાનુસાસન તરીકે મિશ્રલિંગકોશ છે.

ઉચ્ચારિસૂત્ર પરવે ૫૬ વસુનન્દિકૃત ઉચ્ચારિપ્રત્યય છે.

૫૬ આ અજૈન છે એવું માનવા માટે કોઈ સમજ પ્રમાણ જણાવું નથી.

૫૭-૫૮ આ જનેની નામ જૈન અન્યાવલીયા છે અને ચિત્તરત્નકોશના પ્રથમ વિભાગ (પૃ ૨૮૦)માં પ્રેમલાલનો ઉલ્લેખ છે, બાકી એના એક હાથપોથી કોઈ સ્થળે મળતી હોય તો તેના એના નામ નથી આથી જ એને 'અનુપલબ્ધ' કહ્યા છે. ૫૬ એકો દિગંબર હશે.

આમ ગણપાઠાદિને લગતી કૃતિઓ છ છે. એ પૈકી છેલ્લી ચારને માટે એ 'આંશિક' એવો નિર્દેશ કર્યો છે.

આઠ વ્યાકરણ—આપણા આ દેશમાં વ્યાકરણોની રચના બ્રહ્મા પ્રાચીન સમયથી હાથ ધરાઈ છે. તેમ છતાં મહાવીરસ્વામીની પૂર્વે કોઈ જૈને—મુનિવરે કે ગૃહસ્થે સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ હિસાબે ૧૦ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ એ વીરશાસનની રચાપના કરતાં પહેલાંનું છે અને ૧૧ સદ્ગુણાદિ વીરશાસન રચપાતાં રચાયું છે. એ જૈનેના સૌથી પ્રાચીન વ્યાકરણ છે પરંતુ એ બેમાંથી એકે આજે તો ઉપલબ્ધ નથી, આથી ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે દિ દેવનન્દિએ જે ૧૨ જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ રચ્યું છે તે સમય ઉપલબ્ધ જૈન વ્યાકરણોની અપેક્ષાએ પ્રાચીનતમ ગણાય, એવી રીતે 'યાપનીય' સંપ્રદાયનું આવ વ્યાકરણ તે યાપનીય શાકટાયનકૃત ૧૩ શબ્દાનુશાસન છે. શ્વેતાંબરોનું ઉપલબ્ધ થતું સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણ તે બુદ્ધિસાગરસંસ્કૃત ૧૪ બુદ્ધિસાગર છે. જૈન ન્યાસોમાં તો દિ. દેવનન્દિએ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી ઉપર ૧૫ શબ્દાવતાર નામનો રચેલો ન્યાસ સૌથી પ્રાચીન છે જ્યારે વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ઉપર મલ્લવાદીએ રચેલો ૧૬ ન્યાસ એ સૌથી પ્રથમ શ્વેતાંબરીય ન્યાસ છે.

સર્વોત્તમ વ્યાકરણ—સમસ્ત જૈન વ્યાકરણોમાં 'કલિં' હેમચન્દ્રસંસ્કૃત સિંહુ હેં નામનું વ્યાકરણ એની સાગોપાંગતા, સરળતા

૧૦ જુઓ પૃ. ૧૨-૧૪.

૧૧ જુઓ પૃ. ૧૪-૧૫.

— ૧૨ જુઓ પૃ. ૧૫-૨૦.

૧૩ જુઓ પૃ. ૨૫, ૨૬ અને ૫૮.

૧૪ જુઓ પૃ. ૩૧-૩૨

૧૫ જુઓ પૃ. ૧૬.

૧૬ જુઓ પૃ. ૨૪.

અર્થમાધુયં ધત્યાદિને લક્ષને કળશરૂપ છે. એ એક વેળા શુભરાતનું પ્રધાનતમ વ્યાકરણ હતું અને આજે પણ છે. એ વ્યાકરણ પાણિનીય અષ્ટાદશ ધત્યાદિથી ચડિયાતું છે એમ પ્રમુખચિન્તામણિમાં નિમ્નલિખિત પદ્યમાં સુચવાયું છે:—

“ઞાતઃ ! સંવૃણુ પાણિનિપ્રકૃપિતં કાતન્ત્રકન્યા વૃથા
મા કાવીઃ કદુ શાકટાયનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાન્દ્રેણ કિમ્ ? ।

કિં કળ્ઠાભરણાદિભિર્વઠરયસ્યાત્માનમન્યૈરપિ ?

શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥”

આ પદ્યદ્વારા અષ્ટાદશે પ્રલાપ, કાતન્ત્રને કન્યા, શાકટાયનને કદુ, ચાન્દ્રને ક્ષુદ્ર અને સરસસ્વતીકંઠાભરણને જડતાપોષક કલા છે.

સિંહ હેંની બૃહદ્વૃત્તિની અવયુર્ણિકામાં કહ્યું છે (શુઓ પૃ. ૭૫) કે. સિંહ હેં અતિવિસ્તીર્ણ કે વિપ્રકીર્ણ નથી તેમજ એ કાતન્ત્રની પેઠે સંકીર્ણ પણ નથી.

પ્રલાપકચરિત (શુંઘ ૨૨, શ્લો. ૮૨)માં કહ્યું છે કે અત્યારે જે કલાપકંદક્ષણ અર્થાત્ વ્યાકરણ પ્રવૃત્ત છે તે સંક્ષિપ્ત છે અને એમાં શબ્દની નિષ્પત્તિ જેવી જોઈએ તેવી નથી. વળી પાણિનિ એ વેદનું અંગ છે એમ કહી બ્રાહ્મણો ગર્વથી એ વ્યાકરણ ઉપર ધ્વજી કરી ભણાવતા નથી માટે તમે નવું વ્યાકરણ રચો.

વ્યાકરણોની રચના મુખ્યત્વે સત્રાત્મક હોવાથી એ ગદ્યમાં હોય એ સ્વભાવિક છે. તેમ છતાં જૈનોને હાથે નીચે મુજબનાં બે વ્યાકરણો પદ્યમાં યોગ્યતા છે.—

૧૭ આ કાતન્ત્ર વ્યાકરણની રચના પ્રક્રિયા અનુસાર છે. શુઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રિકા ઇતિહાસ (ભાગ ૧, પૃ. ૩૭૫).

- (૧) બુદ્ધિસાગરસંસ્કૃત બુદ્ધિસાગર (વિ. સં. ૧૦૮૦).
 (૨) દ્વાનવિનયકૃત શાળેભૂષણ (લ. વિ. સં. ૧૭૭૦).
 લોભવ્યાકરણ પદમાં છે 'ખરુ' પણ એ કંઈ સ્વતંત્ર—ભૌતિક કૃતિ નથી. એ તો સારસ્વત વ્યાકરણના વિવરણરૂપ છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્રની સર્વોત્તમતા—સહસ્રાવધાની મુનિસુ-સસરિએ વિ. સં. ૧૪૫૫માં બાહ્યવસ્થામાં જીમની પ્રકૃતા કેળવવા માટે જે ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી યાને ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠિકા રચી છે તેમાં (પત્ર ૨અ-૨આમાં) એમણે નીચે મુજબના ૨૦ વ્યાકરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

- (૧) ઐન્દ્ર, (૨) જૈનેન્દ્ર, (૩) સિદ્ધહેમચન્દ્ર, (૪) ચાન્દ્ર, (૫) પાણિનિ, (૬) સારસ્વત, (૭) શાકદાયન, (૮) વામન, (૯) વિશ્રાન્ત, (૧૦) બુદ્ધિસાગર, (૧૧) સંસ્કૃતકાંઠાભરણ, (૧૨) વિદ્યાધર, (૧૩) મુર્ધિવ્યાકરણ, (૧૪) કલાપક, (૧૫) લીમસેન, (૧૬) શિવ, (૧૭) ગૌડ, (૧૮) નન્દિ, (૧૯) જયોત્પલ અને (૨૦) જયદેવ.

૬૮ આ નામ અંતર્માંના દ્વિતીય પદમાં છે. એ નીચે મુજબ છે—

“શરશરમતુ (૧૮૫૫) મિત્ત્વર્ષે સ્વસ્યાન્યેષાં ચ શૈશવે સુવિચામ્ ॥
 જિહ્વાપદિમૌપકૃતે વિદુષે ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠોયમ્ ॥૨૥”

૬૯ આ નામ પ્રારભમાં ખીલ પદમાં છે

૭૦ આ નામનું અલંકારશાસ્ત્ર રચનારા લોભદેવની આ કૃતિ છે. એમાં અત્યાર પાઠવાળા આઠ અધ્યાય છે અને ૬૪૨૧ સૂત્રો છે. ગ્રંથેલા સાત અધ્યાયમાં લૌકિક શાળેને જ્ઞાન અપાયું છે, ત્યારે આઠમા—અતિમ અધ્યાયમાં સ્વરમ્ભરણ અને વૈદિક શાળેનું અન્વાધ્યાન છે. આ વ્યાકરણ પ્રાણિનીય અષ્ટાદા અને ચન્દ્ર વ્યાકરણને આધારે રચાયું છે. આ વ્યાકરણમાં પરિભાષા, વિગ્રહાદિસન, ઉદાદિ અને ગણપાદ્યુ તે તે અધિકારમાં નિરૂપણ છે એ એની વિશેષતા ગણાય છે.

૭૧ પાણિનિએ રચેલા મનાતા ધાતુપાઠને અંગે કુલ્લોના અર્થ ને લીમસેન આપ્યા છે એ લીમસેન અત્ર અભિપ્રેત હોય તો DCCGM (Vol II. pt. I. Nos. 208-217) નેહું ધરે.

વિશેષમાં ૫૪ ૮આમાં એમણે કહ્યું છે કે જો તમને લક્ષણાનુગામિની (અર્થાત્ વ્યાકરણવિષયક) જાણી જમતી હોય તો હાલમાં બધાં ચે લક્ષણોમાં (વ્યાકરણોમાં) શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રજી લક્ષણ મુખ્ય છે એમ તજ્ઞોનું કહેવું છે. આમ અહીં એમણે સિંહુ હેંઠે સર્વોત્તમ વ્યાકરણ કહ્યું છે.

સિદ્ધહેમચન્દ્ર સર્વોત્તમ કે વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ?—સહસ્રાવધાની મુનિસુન્દરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી ગુર્વાવંદીના નિમ્ન-લિખિત ૧૭૧મા પદમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ કરતાં પહેલાં રચાયેલા વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણનું મૂલ્ય આંક્યું છે:—

“વિદ્યાનન્દામિધ તેન કૃતં વ્યાકરણં નવમ્ ।

માતિ સર્વોત્તમં સ્વરૂપસૂત્રં વદ્ધર્થસદ્ગ્રહમ્ ॥૧૭૧॥”

આમ અહીં વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણને નવીન કહ્યું છે. વિશેષમાં આ વ્યાકરણમાં સૂત્ર થોડાં અને અર્થ ધણો છે અને એ સમયે મુનિસુન્દરસૂરિ સામે જે જે ૭૨વ્યાકરણો હશે (સિંહુ હેંઠે તે હટું જ) તેમાં આ વ્યાકરણ એમને ‘સર્વોત્તમ’ જણાયાનો ઉલ્લેખ છે.

જિનરત્નકોશના પ્રથમ વિભાગમાં આ વ્યાકરણની નોંધ નથી એટલે એની કોઇ હાથપોથી પણ આજે ઉપલબ્ધ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. આમ જ્યારે આ વ્યાકરણ મારા તો જોવામાં જ આવ્યું નથી તો એનું જે મૂલ્યાંકન મુનિસુન્દરસૂરિએ કર્યું છે તે ચકાસી જોવાની વાત હું જતી-કરું છું. બાકી નવાઇની વાત તો એ છે કે ત્રૈવિધગોષ્ઠીમાં વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ સરખો ચે નથી. તેમ છતાં એને ગુર્વાવંદીમાં સિંહુ હેંઠે કરતાં પણ ચડિયાતું કહ્યું છે.

૭૨ વીસ વ્યાકરણોના ઉલ્લેખ ત્રૈવિધગોષ્ઠીમાં છે. જુઓ પૃ. ૪૮ (કિા.૦).

આથી પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય છે કે શું વિ. સં. ૧૪૫૫માં દર્શવિદ્યા અભિપ્રાયને વિ. સં. ૧૪૬૬માં બદલી નાંખવા માટે યુનિસુન્દરસૂરિને કોઈ સળગ કારણ મળ્યું હશે કે પહેલો ઉદ્દેશ્ય બાધ્યાવરથાનો હોવાથી આગળ ઉપર—અગિયાર વર્ષે એ સમુચિત ન જણાતાં એમણે બિન અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ?

પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ—બ્યાકરણના સૂત્રપાઠગત સૂત્રોનો ક્રમ સાધનિકા માટે ભાગ્યે જ યોગ્ય હોય એટલે એના અર્થીઓ માટે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ યોગ્ય એ સ્વાભાવિક છે. આવું કાર્ય પ્રત્યેક બ્યાકરણને અંગે થઈ તો શકે, પરંતુ વિશેષ પ્રચારમાં આવનારા અને મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાતા બ્યાકરણ માટે આ ધરના સહજ બને, પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ માટે કેટલાકને મને બૌદ્ધ ધર્મકીર્તિએ લ. વિ. સં. ૧૧૪૦માં રૂપાવતાર નામનો પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને ભટ્ટોજિ દીક્ષિતે વિ. સ. ૧૫૧૦થી ૧૫૭૫ના ગાળામાં સિદ્ધાન્તકૌમુદી નામનો પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને નરેન્દ્રાચાર્યે લ. વિ. સં. ૯૩૧૩૦૦માં રચેલા સારસ્વત બ્યાકરણ પરત્વે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે તેમ ઉપસંખ્ય જૈન બ્યાકરણો પૈકી દિ. કેવનન્દિકૃત જૈનેન્દ્ર બ્યાકરણ ઉપર શ્રુતનન્દિએ તેમજ ચારુકીર્તિએ એકેક પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચ્યો છે અને શાકટાયન બ્યાકરણને અંગે અમલચન્દ્રે પ્રક્રિયા-સંગ્રહ લખાવેને શાકટાયન-ટીકા અને દયાલયુનિએ રૂપસિદ્ધિ એમ ત્રણ પ્રક્રિયા-ગ્રન્થો રચ્યા છે તેમજ સિ૦ હે૦ને અંગે વિનયવિજયગણિએ હૈમલધુપ્રક્રિયા અને મેઘવિજય-ગણિએ ચન્દ્રપ્રભા ઇત્યાદિ ત્રણ કૃતિ અને વીરસેને હૈમપ્રક્રિયા રચી છે.

આમ સિંહ હેઠળે અંગે ૭૪ આધુનિક રચનાઓ બાદ કરતાં પાંચ પ્રક્રિયા-
ગ્રન્થો રચાયા છે.

આ ઉપરથી એ ક્ષણિત થાય છે કે જૈન વ્યાકરણો પૈકી ત્રણ જ
વ્યાકરણ અંગે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ છે. સૌથી વધારે પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ સિંહ હેઠળે
લક્ષીને છે અને એવી રચના વિ. સં. ૧૭૧૦ પહેલાં કોષ્ટકે કર્યાનું
જણાવું નથી (વીરસેનનો સમય જાણવામાં નથી). એવી રીતે જૈનેન્દ્ર
વ્યાકરણ પરત્વે વિક્રમની બારમી સદી પહેલાં અને શાકટાયનને અંગે
વિક્રમની અગિયારમી સદી પહેલાં કોષ્ટક પ્રક્રિયા-ગ્રન્થ રચાયો હાજતો નથી.
જો આમ કહેવું વાસ્તવિક હોય તો જૈન વ્યાકરણોમાં પ્રક્રિયા-ગ્રન્થથી
વિશુષિત ધનારા વ્યાકરણ તરીકે શાકટાયન વ્યાકરણ સૌથી પહેલું છે.

સિંહ હેઠળે ઉદ્ધાર કરી સિદ્ધ-સારસ્વત નામનું નવીન વ્યાકરણ
દેવાનન્દસૂરિએ લ. વિ. સં. ૧૨૭૫માં રચ્યું. એ પૂર્વે કોષ્ટકે તેમ
કયું છે ખરું ?

પાંચ અજૈન વ્યાકરણો—આપણા આ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનાં
સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણો જે રચાયા છે તેમાં વૈદિક હિન્દુઓનો સમાવેશ થાય
છે. અહીં એમણે રચેલાં નિમ્નલિખિત ચાર વ્યાકરણો વિશે વિચાર
કરાયો છે :—

(૧) ઐન્દ્ર, (૨) અષ્ટાદશ, (૩) કાતન્ત્ર અને (૪) સારસ્વત.

ઐન્દ્ર વ્યાકરણ સિવાય બાકીનાં સંપૂર્ણ ગમે છે. કાતન્ત્રનો અને
ખાસ કરીને સારસ્વત વ્યાકરણનો જૈનોમાં જેટલો પ્રચાર થયેલો જણાય
છે તેટલો અષ્ટાદશનો થયો નથી.

ઉપસંગ્રહરચયોક્તની દ્વિજપાથદેવગણિએ રચેલી લલુટીકામાં એ
ગણિએ કાતન્ત્રનાં સૂત્રો આપ્યાં છે. વળી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર દિ.

શ્રુતસાગરે રચેલી તત્ત્વાર્થવૃત્તિમા એ મુનિએ મોટે ભાગે કાતન્ત્રનાં અને કોષ કોષ વાર પાણિનિકૃત અષ્ટાંગનાં સૂત્રો આપ્યાં છે.

પાંચમું અજૈન વ્યાકરણ તે ચન્દ્ર વ્યાકરણ છે. એ બૌદ્ધ રચના છે અને એ મહત્ત્વની છે. ઉસભપંચાસિયા વગેરે રચનારા ધનપાલે આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બુદ્ધિસાગરસૂરિ વગેરે મ્વેતાંશર વૈયાકરણોએ પોતપોતાનું વ્યાકરણ રચતી વેળા આ વ્યાકરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

પાંચમ, કાનડી અને ફારસી ભાષાનાં સંસ્કૃત વ્યાકરણો—અર્ધાં થે જૈન સંસ્કૃત વ્યાકરણો કંઈ કેવળ એ જ ભાષાનાં જ વ્યાકરણો નથી. સિંહ હેં તો સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ હોવા ઉપરાંત પાંચમ ભાષાના વિવિધ પ્રકારોને લગતું અમુક કક્ષાનું તો વ્યાકરણ છે જ.

સિંહ હેંની પૂર્વેનાં કોષ જૈન વ્યાકરણમાં પાંચમ ભાષાના વ્યાકરણને સ્થાન અપાયું હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પણ આ ભાષાને અંગેનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ તો દિ. શ્રુતસાગરકૃત ૭૫ ઔદાર્ય-ચિન્તામણિ કરતાં પહેલા કોષ રચાયું હોય એમ જણવામાં નથી.

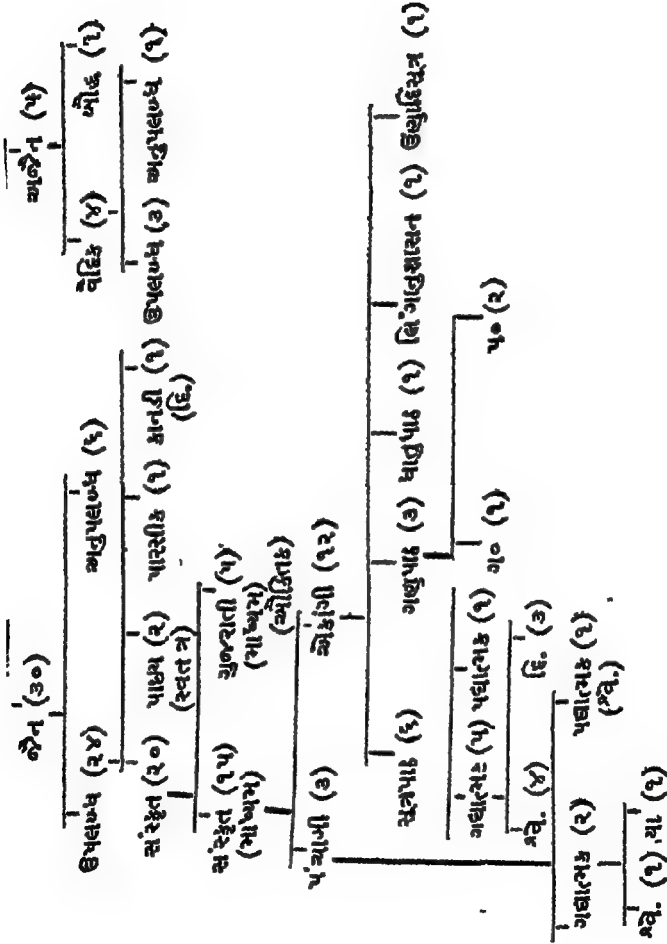
દિ. અકલ કે 'કાનડી' ભાષાનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે ૭૬ એવી રીતે 'પારસીક' (ફારસી) ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ ગૃહસ્થ વિક્રમસિંહે રચ્યું છે. ૭૭

વ્યાકરણોનું વિહંગાવલોકન પૂરું થાય છે એટલે લગભગ વિ. સં. ૧૮૦૦ સુધીમાં રચાયેલાં વ્યાકરણોને વિષેની કટક્તીક હકીકત હું નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા સૂચવું છું :—

૭૫ જુઓ પૃ ૪૨-૪૩.

૭૬ જુઓ પૃ ૫૬

૭૭ જુઓ પૃ ૫૬.

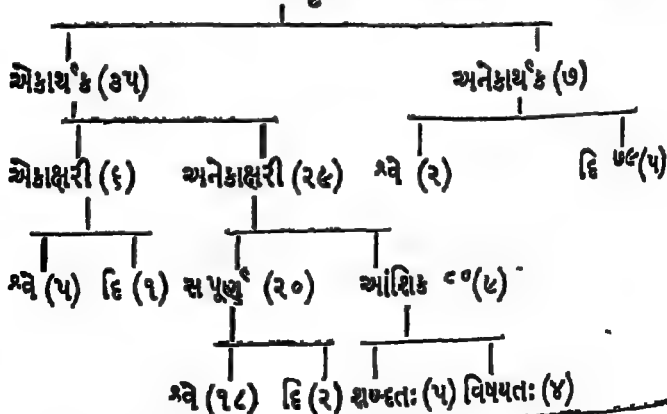

[૨] ક્રેશ : ૪૨ જૈન કૃતિ

(द. वि. सं. १००० - वि. सं. २००५)

સંસ્કૃત શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાય રજૂ કરતા સંસ્કૃત કોશ યાને નામમાલાને લગતી કૃતિઓના મુખ્ય બે વર્ગ પાઠી શકાય તેમ છે: (૧) એકાર્થક નામમાલા અને (૨) અનેકાર્થક નામમાલા. પ્રથમ વર્ગના એકાક્ષરી અને અનેકાક્ષરી એમ બે પેટાવર્ગ પાડતાં નામમાલાના ત્રણ પ્રકાર ઉદ્ભવે છે. આ ત્રણ જાતની નામમાલા પૈકી ‘અનેકાક્ષરી’ નામમાલામાંની કેટલીક અમુક જ પ્રકારના શબ્દો કે અમુક જ વિષયને રજૂ કરે છે અને એ દૃષ્ટિએ એ ‘આંશિક’ નામમાલા છે. એના શબ્દ અને વિષયની દૃષ્ટિએ બે ભેદ પડે છે. આ વાત ઋત સમજાય તે માટે હું એ નીચે મુજબ રજૂ કરું છું અને એની સંખ્યા દર્શાવવાની સાથે સાથે સ્વેતાંબર અને દિગંબર કૃતિની સંખ્યા પણ નોંધું છું:—

७८संस्कृत भाषाणी जैन नाममादा (४२)

૭૮ પારસીક ઠાસ પણ છે.

ପୃ-୮୦ ନମ୍ବର ୫, ୫୫.

પદ્માત્મક રચના—આ તમામ નામમાલાઓ પદ્માત્મક છે. આ ધટના નામમાલા કંઈસ્ય કરવાની મુખ્યતથા અનુકૂળતાને આભારી જણાય છે.

શ્વેતાંબર અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશોમાં જેમ ‘અનુકૂલ્’ છંદમાં ૧૮૮ પદ્યોમાં રચાયેલો લઘુનમનામકોશ સૌથી નાનો છે તેમ દિગંબર કોશોમાં ધનંજયનામમાલા છે. ત્રણેક દસકા ઉપર કેટલાયે શ્વેતાંબર મુનિઓ (દા. ત. શ્રીવિજયપ્રતાપસુરિજી) પોતાના પ્રાથમિક અભ્યાસ દરમ્યાન આ નામમાલા કંઈસ્ય કરતા હતા એ એની અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા સૂચવે છે.

પ્રથા—જેમ મુખ્યતથા અજૈનોમાં અમરકોશ કંઈસ્ય કરવાની પ્રથા આજે પણ જોવાય છે તેમ ખાસ કરીને શ્વેતાંબરોમાં—તેરાપંથની કેટલીક સાધ્વીઓમાં સુદાં અલિધાનચિન્તામણિ મોકે કરવાની પ્રથા છે.

ન્યૂનતા—અલિ૦ ચિ૦માં કેટલાક શબ્દો પૂરતી ન્યૂનતા જણાતાં શેષનામમાલા અને શિલોંછની રચના કરાધ અને એ દ્વારા એ કોશને પરિપૂર્ણ બનાવવા પ્રયાસ કરાયો, પરંતુ હજી પણ કોઈ કોઈ શબ્દ (દા. ત. ૮૧પાટીર) એમાં જણાતા નથી.

વિશેષમાં આ તેમજ અન્ય જૈન કોશો જે મેં અહીં નોંધ્યા છે

૭૬ નાનાર્થ—કોશના કર્તા અસંગને દિગંબર અને નાનાર્થસ શ્રહને અનેકાર્થક ગણી આ સંખ્યા દર્શાવાઈ છે

૮૦ શબ્દલેનામમાલા આગ્રિક કોશ હોય તો નવને જહલે ‘દસ’ લેખએ અને સપૂર્ણની સખ્યા વીમને જહલે ‘અગણીસ’ લેખએ.

૮૧ આ શબ્દ યશોવિજયચલિકૃત જ્ઞાનસારના “લાવ્ણ્યશ્લોક” નામના ૨૯મા અષ્ટકના દ્વિતીય પદમા વપરાયો છે.

તેમાં જૈનોના પારિભાષિક શબ્દો બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં નજર પડે છે. આથી પહેલી તકે એ કાર્ય થવાં જોઈએ: (૧) ખૂટતા શબ્દો રજૂ થવા જોઈએ અને (૨) કંઈ નહિ તો કથાનુયોગને લગતી જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દો અર્થ સહિત અપાવા જોઈએ. આ તો એક કામચલાઉ પુરવણીની વાત થઈ. બાકી ખીજાં એ વિશેષ મહત્ત્વનાં કાર્ય કરવાં જેવા છે. એક તો જૈનોના પ્રોઠ અને પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોના નિર્દેશપૂર્વકનો કોશ જોઈએ. બીજો કોશ વિશેષ પ્રયાસ માંગી લે તેમ છે, કેમકે એમાં સમય અને સ્થાનને લઈને જે શબ્દના અર્થમાં પરિવર્તનો થયાં હોય તેની પણ નોંધ હોવી ધટે. બીજી રીતે તો સમગ્ર—જૈન તેમજ અજૈન સંસ્કૃત સાહિત્યને લક્ષીને આ બીજી જાતનો મહાકોશ રચાવો જોઈએ, એ કાર્ય સુગમ અને તે માટે પણ જૈન વિભાગ તો જુદો તૈયાર થવો ધટે.

૮૨ દાર્શનિક સાહિત્યને લગતો પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ પણ અત્યંત રચાવો જોઈએ પણ એ વાત હું અહીં જતી કરું છું.

૮૩ આવા શબ્દો શબ્દરત્નમહોદધિ નામના સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશમાં અપાયા છે. આ મહાકાવ્ય કોશના સંગ્રહક પંચાસ શ્રીસુકિવિજયગણિ (જન્મવર્ષ વિ. સ. ૧૬૪૨) છે. આ કોશ “શ્રીહિમ્વત્રાચાર્ય જન ગ્રંથમાલા”માં એ ભાગમાં અવલોકે છે. સ. ૧૬૪૭ અને ઇ. સ. ૧૬૪૧માં પ્રકાશિત કરાયો છે (જિની એક નકલ અને પ. સંપૂર્ણવિજયજી તરફથી ભેટ મળી હતી). વિ. સં ૧૬૫૧માં ભાવનગરથી દોલતરાય મગનલાલ શાહે પ્રસિદ્ધ કરેલો અને સુવાઈલાલ વિ. છોટલાલ વોન્ગે યોગેશ્વરી શબ્દચિન્તામણિ નામના સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશ આપાચ જનતા એ મોઠ પૂરી યાદગારા ઉદ્દેશથી આ કોશ યોગ્યો હતો.

૮૪ આનો કોશ હોય તો તત્ત્વાર્થાધિજમસૂત્ર (અ. ૫, સૂ. ૪૨)ના ‘અનાદિ’ અને ‘આદિમાન’ શબ્દના અર્થ ઉપર પ્રકાશ પડે. આ એ શબ્દના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ અર્થને અગ્રે થોડીક ચર્ચા પં મુખસાહે એમના ગુજરાતી વિવેચન (૧. ૨૪૮-૨૪૯, ૨લી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૪૬)માં કરી છે.

ફારસી કોશ— જેમ ફારસી ભાષાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વિકર્મસિંહ નામના જૈને રચ્યું છે તેમ આ ભાષાનો શબ્દકોશ કેટલાકને મતે સપાદ્યક્ષ નામના જૈને રચ્યો છે

[૩] છન્દ શાસ્ત્ર: ૨૨ જૈન કૃતિ
(વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી ચૌદમી સદી)

છન્દને અંગે જે બાવીસ જૈન કૃતિઓ રચાઇ છે એમાં દસેક સદિગ્ધ છે. પૂજ્યપાદ તેમજ યુદ્ધિસાગરચરિત્રે રચેલું એકેક છન્દ:શાસ્ત્ર હજી સુધી તો મળી આવ્યું નથી. આથી છન્દ:શાસ્ત્રને લગતી બાકીની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જયદેવ અને દિ. જયકીર્તિની કૃતિઓ સાથી પ્રાચીન ગણાય. એ પછીની કૃતિઓ તે છન્દ શેખર, હૈમ છન્દોડનુશાસન ઇત્યાદિ છે. આ બધી કૃતિઓમાં હૈમ છન્દોડનુશાસન એની સ્વોપ્પત્તિ વગેરેને લઇને ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. ૮૫

ઉપર્યુક્ત પૂજ્યપાદ એ સર્વાર્થસિદ્ધિના કર્તા જ હોય તો છન્દ:શાસ્ત્રની સ્વતંત્ર રચનાની સરઆત વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી ગણાય. વિક્રમની ચૌદમી સદી પછી કોઈ સ્વતંત્ર નોંધપાત્ર રચના થઇ હોય એમ જણાતું નથી.

છન્દ:શાસ્ત્રને અંગે જેમ પદ્યાત્મક રચના મળે છે તેમ હૈમ છન્દોડનુશાસન જેવી કૃતિ ગદ્યમાં— સૂત્રરૂપે ચોળચેલી મળી આવે છે. કંઈક કરનારની દ્રષ્ટિએ પદ્યાત્મક કૃતિ વિશેષ અનુકૂળ ગણાય.

કાનડી છન્દ:શાસ્ત્ર— જેમ કાનડી ભાષાનું સંસ્કૃતમાં વ્યાકરણ મળે છે (જુઓ પૃ. ૫૬) તેમ જયકીર્તિકૃત છન્દોડનુશાસન કેટલાક કાનડી જદો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

[૪] અલંકારશાસ્ત્ર: ૨૯ જૈન કૃતિ

(વિક્રમની નવમી સદીથી અરાઢમી સદી)

કાવ્યશાસ્ત્રને અંગે જે ૨૯ કૃતિઓ છે તેમાં ચાર આંશિક છે. આ શાસ્ત્રમાં શ્લોકોના કાળો દિગંબરો કરતાં વિશેષ છે, કેમકે “દ્વિઃ” કૃતિ ગણીમાંડી છે. અપભ્રંશરૂપ કરતાં પહેલાં આ વિષયની કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી.

‘ચારાપદ’ ગવ્યજ્ઞના નામિ સાધુએ રુદ્રકૃત કાવ્યલંકાર ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૫ માં ટીકા રચી. એમને હાથે આ ભત્રાનું દ્વાર યોગ્ય પ્રમાણમાં ખુલ્લું મૂકતાં આગળ ઉપર આ માગે’ અન્ય જૈન લેખકો વિવરણકાર તરીકે વિહરે છે. એ દરમ્યાનમાં વાગમઢ અને ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિ જેવા તો સ્વતંત્ર કૃતિ પણ રચે છે.

સમસ્ત કૃતિઓમાં હેમ અપભ્રંશશાસન સૌથી મોખરે છે, એની બે સ્વોપન ટીકા એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે આ કાવ્યશાસન ગદ્યમાં સૂત્રરૂપે છે. એટલે પદ્યાત્મક કૃતિઓમાં તો અલંકારમહોદધિ ઉત્તમ છે.

૮૬ શૃંગાર-અન્નિદ્રકા, કૃદ્-ચાર-મંજરી અને નેત્રિકુમારના પુત્ર વાગ્દેવે એક કાવ્યશાસન. આ વાગ્દેવ દિગંબર હશે એવી સંભાવના જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ (પૃ ૪૮૭)માં કરાઈ છે.

૮૭ આમાથી એક અવતરણ ચરોવિજયગણિએ પ્રતિભાશતક (શ્લોક ૧૬)ની સ્વોપન વત્તિ (પત્ર ૬૫)માં આપ્યું છે એમ એ વત્તિગત નિઝલિખિત પાઠ ઉપરથી જાણી શકાય છે —

“‘પર્યાયોક્તવ્યંગ[ગ્ય]સ્યોક્તિ: પર્યાયોક્તમ્’ ઇતિ હૈમવચનાત્”
“ન્યક્ત્યસ્ય પર્યાયોક્તમ્” એકેમ કાવ્યશાસનના છઠ્ઠા અધ્યાયનું નવમું મૂલ્ય છે

[૫] નાટ્યશાસ્ત્ર : ૧ જૈન કૃતિ (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)

નાટ્યશાસ્ત્રને અંગે નાટ્યદર્પણ ઉપરાંત કોઇ સ્વતંત્ર ગ્રન્થ જૈનોએ રચ્યો હોય એમ જણાતું નથી એટલે એ વિષે વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

[૬] સંગીતશાસ્ત્ર : ૭ જૈન કૃતિ

(વિ. સં. ૧૩૫૦—લ. વિ. સં. ૧૫૦૦)

સંગીતશાસ્ત્રને લગતી સાત કૃતિઓ છે. તેમાંની ચાર તો લ. વિ. સં. ૧૩૫૦થી લ. વિ. સં. ૧૪૬૦ના ગાળામાં રચાયેલી છે. બાકીની ત્રણ કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મળી શકી નથી આ પ્રસ્થિતિમાં આ બધી કૃતિમાં દિ. પાશ્વર્યનાની કૃતિને હું અમર સ્થાન આપુ છું.

સુધાકલશની બને કૃતિ અત્યારે તો અપ્રસિદ્ધ છે અને એમાંની પહેલી તો અઘાપિ અપ્રાપ્ય છે એટલે બીજી પ્રસિદ્ધ કારણ તો આ દિશામાં વિશેષ પ્રકાશ પડે.

[૭] કામશાસ્ત્ર : ૩ જૈન કૃતિ (વિક્રમની ૧૭મી સદી)

કામશાસ્ત્રને અંગે જૈન કૃતિઓ ત્રણથી વધારે નથી અને તેમાં બે તો અપ્રકાશિત છે. વળી કંઈપણૂંડામણિ જૈન કૃતિ હોય તોપણ તે વિ. સં. ૧૬૩૩ની રચના છે. આ વિષય જૈનોને હાથે એમના ધાર્મિક વલણને લાગને લગભગ અણુએડાએલો જ રહ્યો છે એમ કહું તો કેમ ?

[૮] સ્થાપત્ય : ૧ જૈન કૃતિ (ક. વિ. સં. ૧૪૦૦)

એકસંધિએ શિલ્પશાસ્ત્ર નામની કૃતિ રચી છે એ ઉપરાંત કોઇ જૈને આ વિષયની કોઇ કૃતિ રચ્યાનું જણાતું નથી તેમ જ ઉપયુક્ત કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મને મળી શકી નથી એટલે મૂલ્યાંકન અંગે હું કશું કહેતો નથી.

[૯] મુદ્રાશાસ્ત્ર

આ શાસ્ત્ર માટે તો કોઈ જૈને સસ્કૃત કૃતિ રચી જ જણાતી નથી તો મૂલ્યાંકનની વાત જ શી કરવી ?

[૧૦] ગણિતશાસ્ત્ર ૬ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૬૦૦—લ. વિ. સં. ૧૪૦૦)

ગણિતશાસ્ત્રને અંગેની આઠ કૃતિ પૈકી છ ના કર્તા જૈન છે^{૧૮} અને એ છ યે કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે એમ માની લખ્યે તો પાટીગણિતની ચાર અને ક્ષેત્રગણિતની^{૧૯} એ કૃતિ છે એમ કહેવાય. આ બધી કૃતિઓમાં લ. વિ. સ. ૬૦૦માં રચાયેલ ગણિતસારસંગ્રહ વિશેષતઃ નોંધપાત્ર છે. એ પૂર્વે વિદ્યાવારિધિ ઉમાસ્વામિ જેવા જૈન ગણિતજ્ઞો યથ તો ગયા છે પણ એમની કોઇ સ્વતંત્ર કૃતિ હજી તો મળી આવી નથી.

જૈન ભૂગોળ અને ખગોળ જોતાં ગણિતની અને ખાસ કરીને ક્ષેત્રગણિતની મહત્ત્વની કૃતિઓ સમયાની આશા તો રખાય, પણ કોણ જાણે કેમ એ દિશામાં વિકસની ચોદમી સદી પછી અધકારપટ ધવાયો હોય એમ લાગે છે. આજે થોડાક પણ જૈન ગૃહસ્થો ગણિતની વિવિધ શાખાના સારા જાણકાર છે પણ એમાં સંસ્કૃત ગ્રંથ રચે તેવા તો કોઇક જ છે ને? આથી અત્યારે તો ગણિતશાસ્ત્રની વિવિધ શાખાઓ ઉપર પ્રકાશ પાડતી સખળ સંસ્કૃત કૃતિ રચાય એવો સંભવ બહુ જ ઓછો છે.

[૧૧] નિમિત્તશાસ્ત્ર ૪૬ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૧૭૫—લ. વિ. સં. ૧૭૫૫)

નિમિત્તશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન કૃતિઓને આપણે આઠ વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકીએ: (૧) જ્યોતિષ (ફલાદિશ), (૨) સામુદ્રિક, (૩) શકુન, (૪) સ્વપ્ન, (૫) રમલ, (૬) અંગવિદ્યા, (૭) પ્રશ્નવિચાર અને (૮) પ્રકીર્ણક. આ વિભાગોની કૃતિઓની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે:—

૯૦૧૬, ૪, ૬, ૬, ૩, ૨, ૪ અને ૨.

૮૮ ગણિતસાર અને ગણિતતિલક એ બે તો અજેન કૃતિ છે.
૮૯ સિદ્ધભૂપદતિ જનની ક્ષેત્રગણિતને અંગેની કૃતિ હોય એમ લાગે છે
૬૦ પ્રશ્નપ્રકાશ એ પ્રશ્નવિચારની કૃતિ હોય તો આ સંખ્યા ૧૫ની અને પ્રશ્નવિચારની કૃતિઓની સંખ્યા પાંચની ગણાય.

નિમિત્તશાસ્ત્રની આદ્ય એ કૃતિઓ નામે પ્રશ્નપ્રકાશ અને કાલજ્ઞાન વિક્રમની બીજી સદીમાં યદ્ય ગચ્છા પાદલિપ્તસુરિની રચના છે, પરંતુ એ સંસ્કૃતમાં છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. વિશેષમાં એમાંથી એકે કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

જ્યોતિષની કૃતિઓમાં નિમ્નલિખિત કૃતિઓ નોંધપાત્ર જણાય છે.—

અહલાવપ્રકાશ, આરંભસિદ્ધિ, નારાયન્દ્ર, જ્યોતિ સાર અને માનસાગરીપદ્ધતિ.

વિ. સં. ૧૨૧૬થી લ. વિ. સં. ૧૭૩૫ના માળામાં સામુદ્રિકશાસ્ત્ર સંબંધી કૃતિઓ રચાય છે. તેમાં હસ્તસંલ્પવન મોખરે છે.

શકુનશાસ્ત્રને અંગે સમન્તભદ્રે રચેલી કૃતિ નામે લોકકલ્પ તો મળતી નથી એટલે નરપતિજયચર્યા આ વિષયની પ્રથમ કૃતિ જણાય.

વિ. સં. ૧૨૨૦માં રચાયેલું સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ સ્વપ્નશાસ્ત્રની આદ્ય કૃતિ હોય એમ લાગે છે.

નિમિત્તશાસ્ત્રોમાં મેલમહોદય એકંદર રીતે વિશેષ મહત્ત્વની કૃતિ છે.

નિમિત્તશાસ્ત્ર સંબંધી કોઇ વિશિષ્ટ કૃતિ વિક્રમની ૧૮મી સદી પછી રચાયેલી જણાતી નથી. વિશેષમાં આ શાસ્ત્રને અંગે કોઇ દ્વિગંધરે કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ ઉપનાત, મહત્ત્વની કોઇ કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી હોય એમ જાણવાએવામાં નથી. જો એમ જ હોય તો તેનું શું કારણ ?

નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે એટલી જાેન કૃતિઓ રચાય છે એટલી લાક્ષણિક સાહિત્યના કોઇ અંગ વિષે રચાયેલી જણાતી નથી. વળી આ વિષયની તરે—અજૈન કૃતિઓ ઉપર, જૈન વિવરણો રચાયાં છે એટલે બ્યાકરણ વગેરેને લગતી, અજૈન કૃતિઓનાં જૈન વિવરણોમાં આ વિવરણોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે.

એના પ્રકાશનાથે પ્રમંથ થવો થયે.

આજે શાહી પહેલાંના જેવી બનતી નથી એમ મનાય છે તો તેનું કાગળુ વિચારવામાં મધીવિચાર જેવી કૃતિ કામમાં લાઇ શકાય.

[૧૫] નીતિશાસ્ત્ર: ૫૮ જૈન કૃતિ

(લ. વિ. સં. ૬૦૦—લ. વિ. સં. ૧૮૫૦)

આ નામના પ્રકરણમાં (૧) સામાન્ય નીતિ, (૨) સુલપિત, (૩) ગળનીતિ અને (૪) પ્રકીર્ણક એમ મુખ્ય ચાર વિષયને મેં સ્થાન આપ્યું છે અને એને અંગે અનુક્રમે ૭૨૧૩, ૪૩, ૧ અને ૧ સ્વર્ગત્ર કૃતિનો પરિચય આપ્યો છે.

સામાન્ય નીતિને લગતી કૃતિઓ રચવાની શરૂઆત મોક્ષમાં મોટી વિ. સં. ૮૦૦માં થઇ અને એ કાપે ચારેક સૈકા સુધી બંધ રહ્યા બાદ વિક્રમની ઓગણીસી સદી સુધી ચાલુ રહ્યું અને ત્યાર બાદ એ અટકી ગયું હોય એમ લાગે છે. આ ત્રિપથની આઠ કૃતિ પ્રત્યેકતર રત્નમાલામાં મોળાઇ છે. આવી બે જ કૃતિ જોવા જણવામાં છે. એ બંનેનું નામ પ્રત્યેકતર-રત્નમાલા છે.

આ ત્રિપથના નિરૂપણમાં શ્વેનાંબર તેમજ દ્વિગંબર એમ બંને દ્વિગંબરો દેખા છે.

તિલકપ્રભસૂચિત નીતિશાસ્ત્ર તો મળતું નથી એટલે બાકીની કૃતિઓમાં લોભપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ વિમલસૂચિત પ્રત્યેકતરરત્નમાલા આશ્ચર્યના ભોગવે છે, ક્યારે એ સિવાયની કૃતિઓમાં મલિલપ્રેલુકૃત સંજ્ઞાન-ચિત્તવલ્લભ જેવી નાનકડી કૃતિ તેમજ એથી મોટી એવી રત્નમાલા, નીતિ-ધનદ અને ઇન્દ્રનન્દિકૃત નીતિશાસ્ત્ર નોંધપાત્ર જણાય છે.

૫૨ લોકેશ્વર અવહાર નીતિશાસ્ત્રની કૃતિ હોય તો ૧૩૨૨ અથવા ૧૪૭૨

સુભાષિતોને અંગે ૪૩ કૃતિઓ છે. આ પૈકી નિમ્નલિખિત ત્રણ કૃતિઓ આધુનિક શ્વેતાંબર મુનિવરોએ પ્રાચીન કૃતિઓમાંથી તારવી કાઢેલાં સુભાષિતોના સંગ્રહરૂપ છે.—

હૃદયન્દ્ર-વચનામૃત, સુભાષિત-પદ્ય-રત્નાકર અને જૈન-સૂક્ત-સન્દોહ.

સુભાષિતોને લગતી કૃતિઓની રચનાનો પ્રારંભ વિ. સં. ૧૦૨૫ની આસપાસમાં થયો હોય એમ લાગે છે અને આ જાતની સ્વતંત્ર કૃતિની રચનાનું કાર્ય લગભગ વિ. સં. ૧૮૪૭ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

શ્વેતાંબરોમાં સિન્દૂરપ્રકરે અને દ્વિગંજોમાં સુભાષિતરત્ન-સન્દોહો આદરણીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે સમુચિત છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં સુભાષિતોને અંગે જેટલી કૃતિ રચાઈ છે એટલી અન્ય સદીમાં રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી.

સોગમાં પ્રકરણમાં સુભાષિતોને લગતી કૃતિની સંખ્યા ધણી મોટી છે, એ જોનાં અને આ વિષયની મહત્તા અને ગ્રાહકતા વિચારતાં મારી એ નત્ર સૂચના છે કે આ જાતની પ્રકાશિત તેમજ અપ્રકાશિત સમગ્ર જૈન કૃતિઓનાં પંખોનો એક કોશ સુભાષિતરત્નભાંડાગાર જેવા સ્વરૂપે તૈયાર કરવાનું કાર્ય કોઈ મુનિવરે ઉપાડી લેવું જોઈએ અને એનું પ્રકાશન કોઈ સમૃદ્ધ સંસ્થાએ સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણરૂપે કરવું જોઈએ.

રાજનીતિને અંગે એક જ ગ્રન્થ છે અને એ મહત્વનો છે.

બુદ્ધિસાગર જેવી પ્રમીલુક કૃતિ પણ ગણીગાંડી હશે એટલે એના પણ તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન માટે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.

ત્રણ અને ચાર વિષયની એકકર્તૃક કૃતિઓ—લાક્ષણિક સાહિત્યના જે પંદર વિષયોને આ પુસ્તકમાં સ્થાન અપાયું છે એ દરેકને અંગે સંસ્કૃતમાં એકેક કૃતિ પણ રચી હોય એવા જૈન ગૃહસ્થ કે મુનિવર નથી અને એમાં કેંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, કેમકે સામાન્ય રીતે

એક જ વ્યક્તિ એક કે બે જ વિષયની કૃતિ રચે એ સ્વાભાવિક ઘટના છે. આથી અહીં હું લાક્ષણિક સાહિત્યના ત્રણ અને દરબાર વિષયો પરત્વે કૃતિ રચનારનો અનુક્રમે ઉદ્દેશ્ય કરું છું. તેમાં ત્રણને અગ્રે રચનાર નીચે મુજબ છે:—

વ્યાકરણ, છંદ અને વૈદ્યક : પ્રણેતા પૂજ્યપાદ

વ્યાકરણ, અલંકાર અને સંગીત : પ્રણેતા મંડન(મંત્રી).

ચાર વિષયો ઉપર કૃતિ રચનાર તરીકે બે વ્યક્તિઓ છે: (૧) કલિં હેમચન્દ્રસૂરિ અને (૨) હૃષીકૃતિસૂરિ. ૯૪ વ્યાકરણ, ૯૫ કાશ, ૯૬ છંદ અને ૯૭ અલંકાર એ ચાર વિષયો ઉપર ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ અને વ્યાકરણ, કાશ, વૈદ્યક અને નિમિત્ત એ ચારને અગ્રે હૃષીકૃતિસૂરિએ કૃતિ રચી છે.

સૈકાદીઠ કાળ

(૧) મહાવીરસ્વામીના જન્મસમય પૂર્વે લાક્ષણિક સાહિત્યની કોઈ કૃતિ સ્વતંત્ર સ્વરૂપે રચાઈ હોય તો તે આજે મળતી નથી.

(૨) ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ અને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૭માં એકે જ જૈન વ્યાકરણ રચાયું ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૨૦ સુધીમાં એટલે કે ૭૧૦ વર્ષ સુધીના ગાળામાં લાક્ષણિક સાહિત્યની એક જૈન કૃતિ જોવાની નથી.

(૩) ઇ. સ. ૧૨૦ના અરસામાં પાદલિપ્તસૂરિએ કૃતિઓ રચી પછી પૂજ્યપાદના સમય સુધી કોઈ કૃતિ રચાયેલી જણાતી નથી. આમ

૯૪ આથી વધારે વિષયની લાક્ષણિક સાહિત્યને લગતી કૃતિ કોઈ જોને રચી નથી એટલે જોનો નિર્દેશ કરવાનો રહેતો નથી

૯૪ વ્યાકરણના પાંચે અંગ ઉપર એકે કૃતિ, સૂત્રપાઠ ઉપર લઘુ અને ગૃહ્યવૃત્તિ તથા ન્યાસ તેમજ ધાતુપાઠ, લિંગાનુશાસન અને ઊણાદિસૂત્ર ઉપર એકે વૃત્તિ

૯૫ કાશ ચાર છે જુઓ પૃ. ૧૧૨ બે કાશ ઉપર સ્વોપપ્ત વિવરણ છે

૯૬ આના ઉપર એક કૃતિ છે અને એ સ્વોપપ્ત વૃત્તિથી વિભવિત છે.

૯૭ આને અગ્રે એક કૃતિ છે અને તે વૃત્તિ અને તેના ઉપરની વૃત્તિ (super-commentary)થી અલંકૃત છે

પાછો પાત્ર-ગાર સૈકાનો ગળો પડે છે. વિ. સં. ૧૦૧થી વિ. સં. ૮૩૬ સુધી પાત્ર આવી અધકારમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત પ્રવર્તે છે.

(૪) વિ. સં. ૮૪૦માં હુરિયંદાપુરાણ રચનાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર હીક હીક ખેગવા માટે છે. તેમા લ. વિ સં ૮૦૦માં 'યાપનીય' સંઘના તે સમયના અમેઝી શાકદાણનથી 'યાપનીય સાદિત્ય' રચાય છે, પરંતુ એ પ્રગતિ થોડાક સૈકા બાદ બંધ પડે છે. વિશેષમા 'યાપનીય' સંપ્રદાયની કાર્મ વ્યક્તિ આજે પાયેક સૈકાથી તો અસ્તિત્વ ધરાવતી જણાતી નથી.

(૫) લ વિ સં. ૧૦૮૦થી સ્વેતાંગર લાક્ષણિક સાહિત્યની રચનાના શ્રીમદ્ગેય કોષ એવા શુભ મુદ્દતમાં મંગળા કે એ પ્રવૃત્તિ આજ દિન સુધી ઓછેત્તે અંગે આધુ રહેવા પામી છે.

(૬) વિક્રમની બારમી-તેરમી સદીમાં લાક્ષણિક સાહિત્યની લદાણી થતી જોવાય છે. એમાં 'કલિં' હુમયન્દ્રમૂર્તિની પ્રવૃત્તિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, પછી કંપ્રંક ઓટ આવે છે. આગળ જતાં વિક્રમની સત્તરમી સદી સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી ગાઝ જોડે છે, જો કે એમાં બૌદ્ધિકતાની—સગીન ઉમેગની ન્યૂનતા જોવાય છે. યુગોવિજયગણિ આ ન્યૂનતા નબ ન્યાયની અમકવાળી દૃતિઓ રચી અધુક અંશે દૂર કરે છે. ત્યાર પછી તો એવું થોડુંક કાર્ય પગ્ગ બાગેજ કે છગે સંસ્કૃત સાહિત્ય પરત્વે કથું છે અને આજે કરે છે.

જૈન જગતના સ્વેતાંગર અને દિગંગર એવા બે સ્પષ્ટ વિભાગ પછા બાદ દિગંગરીય સાહિત્ય—ગગનમાંના 'પાષ્પ' દિગ્-વિભાગમાં જેમ કુન્દકુન્દામાયં જેવો સમય તેજસ્વી મહાતારક ઊગ્યો તેમ 'સંસ્કૃત' દિગ્-વિભાગમાં સમન્તભદ્ર ગણાય છે. આશાધર નામનો તારો આ મહાતારકોના દિસાએ ઓછો તેજસ્વી છે. એ આયમી જતાં એટલાયે તેજથી દિગંગરીય સંસ્કૃત દિગ્-વિભાગને પ્રકાશિત કરનાર કોષ તારો આજદિન સુધીમાં ઊગ્યો હોય એમ જણાય છે ખરું ?

મૂલ્યાકનતુ કાર્યં પૂરું થયું છે એટલે પૃ. ૩૪માં સુચવાવા મુજબ હું “નિવેદન”નો અવશિષ્ટ અંશ રજૂ કરું છું.—

રચનાસમયની સૂચી—આ પ્રથમ ખંડમાં લાક્ષણિક સાહિત્યને અંગેની જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓના પ્રણેતાઓનો પરિચય આપતી વેળા મેં એ પ્રણેતાઓ પૈકી ઇશ્વાખરાની અન્ય વિષયોની કૃતિઓ હોય તો તે કૃતિઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ સમગ્ર કૃતિઓના રચનાસમયની એક કામચલાઉ સૂચી મેં તૈયાર કરી છે. એ એકાંગી હોવાથી આગળ ઉપર ત્રીજા વિભાગના અંતમાં એવી બીજી બે સૂચી જે બીજા બે વિભાગો માટે મેં થોડી છે તેની સાથે એને ભેગવી દઈ ત્રણે વિભાગની એક અખંડ સૂચી આપવાનો ઇરાદો રાખું છું.

કર્તવ્ય—આર્ય સંસ્કૃતિરૂપ અખંડ તેજમા તરબોળ એવી નાનીમોટી જૈન કલમરૂપ વારોને પ્રતિભારૂપ દીપ-શિખા વડે પ્રજ્વલિત કરી દાનવતારૂપ ધૂમ્રથી રહિત જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ દસે દિશામાં સમુચિત સ્વરૂપે સખળ પ્રમાણમાં સતત પ્રસરતો જોવાની અભિરુચિ હરકોઈ જૈનને હોય જ. આથી એની પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપ જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે એ છે કે જૈન ભંડારોના કાર્યવાહકો પોતપોતાના હસ્તકના ભંડારોમાંની હાથપોથીઓનું વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર યોગ્ય વિદ્વાનો દ્વારા તૈયાર કરાવી તેને સત્વર પ્રસિદ્ધ કરે. એ દ્વારા પંદરેક લાખ જેટલી જૈન હાથપોથીઓ જે આજે મોઝુદ છે તેમાં પિરસાયેલી સામગ્રીની માહિતી મળતાં જૈન સાહિત્યના જ ઇતિહાસ ઉપર વેધક પ્રકાશ પડશે એટલું જ નહિ પણ આપણા આ સમગ્ર આર્યાવર્તના-ભરતભૂમિના સાહિત્યિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની પણ અનેક ગુંચો આપોઆપ ઉકલી જશે.

પ્રયાસ—જૈન ધર્મ એ આત્મોન્નતિનો અને સાથે સાથે વિશ્વની સાચી અને સનાતન શાન્તિ માટેનો સમગ્રાણુ ઉપાય છે. તેમ છતાં એના

સમૂહિત અને અર્ચાગીઝ પરિચય માટે આધુનિક યુગના માનસને અનુસંધીને
 નંબો લોઈને તેવો વ્યાપક પ્રયાસ જૈન સમાજ તરફથી દૃષ્ટ સુધી તો
 થયો નથી. અર્ચા ગોચરના પરિસ્થિતિ આ ધર્મના ધુરંધર અનુયાયીઓ
 દ્વારા રચાયેલ વિદ્યાળ, વિવેક, વેપક, ઉપયોગી અને ઉદાત્ત એવા જૈન
 આદિત્ય પંતે પદ્ય લેવાય છે. અરે આ આદિત્યના એક સમય અગ-
 ૩૫ મંદિર આદિત્યના પરિચય માટે પદ્ય પરિપૂર્ણ પ્રયાસ કરવો બાકી
 રહે છે. પ્રભુ પુસ્તક તો એ વિદ્યાભા માડમાં એક પગથું માડે છે
 બાકી અર્ચા રજૂ કરાયેલી પદ્ધતિ ઉપગંત ગ્રીષ્ઠ અનેક પદ્ધતિઓ આ
 સંસ્કૃત સાદિત્યનો અને વિશેષ. ૯૮ સમય જૈન આદિત્યનો યથેષ્ટ પરિચય
 પૂરો ખાતર મહાકાવ્ય ગ્રંથ યોગ્યે અને પ્રકાશિત થવો ધટે. માગ
 ૨૫ વિચારના સમર્પનાથે નેમજ અન્ય જૈન આદિત્યના સાચા મેંદકાને
 એનો મિત્ત મિત્ત રીતે પરિચય કરાવવા માટે માગદશનો મળે એ
 ન સમયથી ગાત્રીય આદિત્યને અંગે તેમજ એના એક મદત્યના વિભાગરૂપ
 મંદકૃત આદિત્ય પંતે અત્યાગ સુધીમાં જે પ્રયાસો ગુજરાતી, હિન્દી,
 સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને જર્મનમાં થયાનું મારા જાણવામાં છે તેની હું અહીં
 નોંધ લઉં છું:—

(અ) ગુજરાતી

પ્રોફેસર એ. મેક્ડોનલ્ડ સંસ્કૃત આદિત્યનો ઇનિદાસ ૯૯ ગ્રો. મોહનલાલ
 પા. દવે (અનુવાદક), ૧૯૨૧.

૬૮ ને મોહનલાલ દશીમંદ દસાએ પુસ્તક પરિચય લખે જૈન આદિત્યનો
 સંક્ષિપ્ત ઇનિદાસ એ નામનો ગ્રંથ આઠ વિભાગમાં—ગ્રિહસેનયુગ, હરિહરયુગ,
 હેમયુગ, ગોવિન્દયુગ, હંકયુગ અને ચરોવિન્દયુગ એ ૭ યુગમાં વિભક્ત કરીને
 આલેખ્યો છે એમાં અનેક ગ્રંથોની નોંધ છે પણ એ મેંદે ભાગે તો સંક્ષિપ્ત છે વળી
 એમાં વિષયદીક કૃતિઓના એકવારો પરિચય અપાયો નથી તેમજ કાવિહ ભાવા-
 એના ન્યાયેથી કૃતિઓ મેંદે ભાગે જતી કમઈ છે એથી વિશિષ્ટ પ્રયાગ માટે
 અવકાશ રહે છે.

૬૯ આ ગુજરાતી અનુવાદ "ગુજરાતી આદિત્ય પરિચય ભાગ્ય કમિટી" તરફથી
 મુબઈથી પ્રસિદ્ધ કરાયો છે.

(આ) હિન્દી

સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ (પ્રથમ ભાગ) : કન્હૈયાલાલ પોદાર,
૧૯૩૮.

સંસ્કૃત વાઙ્મય : વલ્લભ ચપાધ્યાય, ૧૯૪૫.

સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ : વલ્લભ ચપાધ્યાય તથા ગૌરીગંધર્વ
ચપાધ્યાય, ૧૯૪૮.

સંસ્કૃત સાહિત્યકી રૂપરેખા : ચન્દ્રશેખર પાળેય તથા શાન્તિકુમાર
વ્યાસ, ૧૯૫૧ (તૃતીય સંસ્કરણ).

(ઇ) સંસ્કૃત

સંસ્કૃતસાહિત્યેતિહાસ : (ભાગ ૧-૨) : હંસરાજ અમ્રવાલ, ૧૯૫૧,
૧૯૫૧.

(ઈ) અંગ્રેજી

A History of Sanskrit Literature:^{૧૦૦} Arthur A.
Macdonell, 1900.

A Short History of Indian Literature: Ernst
Horowitz, 1907.

The History of Indian Literature: Albrecht
Weber, 1914.

Classical Sanskrit Literature: A. B. Keith, 1923

A History of Ancient Sanskrit Literature: Max
Müller, 1926.

A History of Indian Literature^{૧૦૧} (Vols. I-II)
Maurice Winternitz, 1927, 1933.

^{૧૦૦} આનો ત્રીજાવીમાં અનુવાદ થયેલો છે. પૃષ્ઠો ૫ ૬૬

^{૧૦૧} આ ગ્રંથકારના મૂળ જર્મન ગ્રંથનો અંગ્રેજી અનુવાદ છે એના અનુવાદક
મિલિસ એસ કેલ્કર અને મિસ એચ. કોહન (Kohn) છે.

A History of Sanskrit Literature: A. B. Keith, 1928.

History of Sanskrit Literature: C. V. Vaidya, 1930.

A Short History of Sanskrit Literature: M. D. Chakravarty, 1936.

A Short History of Sanskrit Literature: K. N. Kaul, 1937.

Classical Sanskrit Literature: M. Krishnamachariar, 1937.

An Introduction to Classical Sanskrit: G. Shastri, 1943.

A Hand-Book of Classical Sanskrit Literature: U. V. Rao, 1946.

History of Sanskrit Literature (Vol. I): S. N. Dasgupta and S. K. De, 1947.

Sanskrit Literature: (The P. E. N. Books No. 12), K. Chadrasekharan and V. H. Subramania Sastri, 1951.

(ક) જર્મન

Geschichte der Indischen Litteratur (Vols. I-II¹⁰²): Maurice Winternitz, 1920, 1922

૧૦૨ દ્વિતીય આ વિભાગમાં ગૌડ અને જૈન સાહિત્યકૃતિઓ છે.

જેમ આ પૃથ્વી મહાસાગરોથી અલંકૃત છે તેમ સંસ્કૃતની દૃષ્ટિ પણ ભારતીય સાહિત્ય, યુરોપીય સાહિત્ય એમ જનજાતના સહિત્ય મહાસાગરોથી વિભૂષિત છે. ભારતીય સહિત્યમ્ મહાસાગર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને દ્રાવિડ એમ ત્રણ ભાષામાં રચાયેલા વિવિધ, વિશાળ અને વરેણ્ય ગ્રન્થોરૂપ ત્રણ સમુદ્રથી પુષ્ટ થયો છે. આ સમુદ્રો પૈકી સંસ્કૃત સાહિત્યરૂપ સમુદ્ર વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયોની મહાનૃસિંહશાળી કૃતિઓરૂપ સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા અને ભાગીરથીરૂપ સરિતાઓના સંગમસ્થાનરૂપ છે. આમ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય એ એક મોટી સરિતા છે, પરંતુ વિશ્વ-સાહિત્યરૂપ વિશાળ મહાસાગરને હિસાબે તો એ બહુ નાની ગણાય અને ભારતીય સાહિત્ય તો શું પણ સમગ્ર જૈન સાહિત્યને હિસાબે પણ એ નાની નહીં છે. આને લઇને એવું સમુચિત મૂલ્યાંકન થવામાં મુશ્કેલી નહીં તે સ્વાભાવિક છે. અજૈન વિદ્વાનોને હાથે જે ભારતીય સાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ આલેખાયા છે તેમાં આ નાનકડી નદીનો સમુચિત પ્રમાણમાં ભાવ પુષ્કાલો રહી ગયો છે, અને એ સંકેતનાઓના ઉદ્દેશ્ય જોતાં તેમ થયું તેમાં કંઈ ખોટું પણ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં આ પુસ્તકની રચના આવશ્યક ગણાયે એવું મારું નાત્ર મંતવ્ય છે. સાહિત્યની પ્રત્યેક નાની-મોટી નદીનાં યથાર્થ દર્શન કરાવનાર પુસ્તકો હોય તો એ ઉપરથી વિશ્વ સાહિત્યરૂપ વિશાળ મહાસાગરનો ખૂરતો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ થઈ પડે એમ માની મેં આ દિશામાં યથામતિ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં જે ક્ષતિઓ અને ત્રુટિઓ જણાય તેના તરફ મારું સત્વર લક્ષ્ય ખેંચવા વિરોધો કૃપા કરશે તો અન્યથા એનો હું લાભ લઈ શકીશ અને સ્ખલનેહું પુનરાવર્તન થતું અટકશે.

મંદુ-સ્વીકાર—જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાને મને જે સુયોગ મળ્યો તે અસ્તુન સંસ્થાના કાર્યવાહક મહાશયને મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી પ્રેરણાને અને એમના ગુરુવર્ચ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજય-

ધર્મસૂરિજીએ આપેલી સંમતિને આભારી છે. આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી જે એના અર્થીને લાભ થાય તો તે અદ્વૈત તેમણે આ સંસ્થાનો ઉપકાર માનવો ધટે.

આ સમગ્ર પુસ્તક (ત્રણે ત્રિભાગ) તૈયાર કરવામાં આ ક્ષેત્રમાં મારા પુરોગામીઓને હાથે જે જે વિષયને અંગે સમગ્ર રચનાઓ થઈ છે એ સમગ્ર સામગ્રીનો તો હું લાભ લઈ શક્યો નથી, પરંતુ જે જે કૃતિઓ અને એક યા બીજા સ્વરૂપે અદ્યપ કે અધિક અથવા સહાયક નીવડી છે તેના પ્રણેતાઓનો તેમજ એના પ્રકાશકોનો વ્યક્તિગત ઉદ્દેશ કરી આભાર માનવાનું આ સ્થળે શક્ય નહિ હોવાથી હું એમનો સામુદાયિક સ્વરૂપે આભાર માનું છું. આ પુસ્તકમાં મેં જે અન્યાય કૃતિઓનો તેમજ ક્ષેત્રો વગેરેનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તેમાથી મેં શેનો શેનો શી શી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે તે વિષયના નિષ્ણાતોને કહેવું પડે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ આ પુસ્તક માટે અમુક મર્યાદા નક્કી કરાયેલી હોવાથી એ વિષે હું ઉદ્દેશ કરતો નથી.

આ સમગ્ર પુસ્તકના અને ખંડના તમામ પ્રકરણોને તેમજ લલિત અને દાર્શનિક સાહિત્ય અંગેના વિભાગોને કયા ક્રમે રચી કરવા તે વિષે વિચારોની આપલે કરવાની અને આવશ્યકતા જણાતાં એ કાર્યમાં મને અહીંની એમ ટી બી. કૉલેજના ભૂતપૂર્વ સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક શ્રી મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ સાનંદ સહકાર આપ્યો હતો એટલે એની હું અહીં સાભાર નોંધ લઉં છું.

પરિશિષ્ટોનું લખાણ તપાસી જવામાં મને મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિજયજીએ જે સહકાર આપ્યો હતો તે અદ્વૈત હું એમનો ઋણી છું.

આ પુસ્તકના ત્રણે વિભાગની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (press-copy) મારી પુત્રી ચિ. મનોરમા એમ એ., ખી. ડી. દ્વારા તૈયાર થઈ છે અને મારુ મૂળ લખાણ એ સાથે મેળવી જવામા અને પરિશિષ્ટો માટે નામોની તારવણી વગેરે કરવામાં મારી ધર્મપત્ની ઇન્દિરાએ મને સહાય કરી છે આ બંને મારાં સ્વજનો હોય મારે એમનો ઉપકાર માનવો કે કેમ અને માનવો હોય તો શી રીતે એ પ્રશ્ન મને મુંઝવે છે એટલે આટલેથી જ હું વિરમું છું.

સાંકડી શેરી, ગોપીપુરા,
સુરત.
નિકેમસ વતી ૨૦૧૨
આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી
(તા. ૨-૮-'૫૬).

હીરાલાલ ૨. કાપડિયા

તા. ૬-(૧) “અનુલેખ”માં વ્યાકરણ વગેરે જે જે વિષયની વધારાની કૃતિનો પરિચય મે આપ્યો છે તે તે વિષયની જૈન કૃતિઓની સંખ્યામા તે પ્રમાણમા વધારો સમજી લેવાનો છે.

(૨) સમગ્ર પુસ્તક તૈયાર કરી પ્રકાશનસંસ્થાને સોંપાયા પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો વગેરેને લગતા ઉદ્દેશ્યો મે આ ખંડના મુદ્રણ-કાર્ય દરમ્યાન કોઈ કોઈ વાર કર્યા છે એટલે કાલાનુક્રમરોપ (anachronism) હું સ્વીકારું છું.

(૩) ઉપોદ્ધાતમાનાં વિશેષનામોને પરિશિષ્ટ ૧-૩ પ્રમાણે વિમ્બકા કરી મેં એની સૂચી તૈયાર કરી છે પણ અત્યારે તો એ છપાવાય તેમ નથી.

—હી. ૨.

પૂર્તિ —ઉપોદ્ધાતનું પૃ. ૭૨ સુધીનું લખાણ છપાઈ ગયા બાદ મને અલંકારચન્દ્રિકા અને અલંકારચૂર્ણની જે એકેક હાથપોથી જિં ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ ૧૭)માં નોંધાયેલી છે તે શ્રીમાણિક્યસાગરસૂરિજી પાસે જોવા મળી અલંકારચન્દ્રિકાની હાથપોથીનો ક્રમાંક ૨૩૮૦ છે. એમાં ૧૭ પત્ર છે એમાં અપ્પય્ય દીક્ષિને રચેલી મનાતી અને કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી કુવલયાનન્દકારિકા નામની અજૈન કૃતિનું ‘લક્ષ્યલક્ષણ’ નામનું ૧૫૭ પદનું પ્રથમ પ્રકરણ અપાયું છે. વિશેષમાં આ અજૈન કૃતિ ઉપર આશાધર ભટ્ટે અલંકારદીપિકા નામની જે વ્યાખ્યા રચી છે તેનું ‘‘ગુણદોષો લુપ્તો’’થી શરૂ થતું પદ એમાં પત્ર ૧આમાં ત્રીજા પદ તરીકે ગૂંથી લેવાયું છે. અંતમાં અપાયેલી પ્રુષ્પિકામાં મદ્દ વિદ્વલસૂરિના પુત્ર રામચન્દ્રસૂરિના પુત્ર ચૈદનાથે અલંકારચન્દ્રિકા રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે આ હાથપોથીમાં કુવલયાનન્દકારિકાના પછો લખની વેળા એની અલંકારચન્દ્રિકા નામની ટીકા લખી શકાય એવી રીતે એ પદો વચ્ચે કોરી જગ્યા રખાઈ છે ખરી પણ એ ટીકા એમાં લખાઈ નથી. એ ટીકા અનેક સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.^૧ એ ટીકાના રચનાર અજૈન છે એટલે આ પુસ્તકમાં અલંકારચન્દ્રિકાનો ઉલ્લેખ જે મેં પૃ ૧૭૮માં કર્યો છે તે રદગાતલ ગણી લેવો.

અલંકારચૂર્ણની હાથપોથીનો ક્રમાંક ૧૭૮૬ છે. એમાં બાર પત્ર છે. એ દરેક પત્રની બંને બાજુએ લગભગ ૩૨ અક્ષરની એકેકે પંક્તિ એવી તેર પંક્તિઓ છે આની પ્રુષ્પિકા જોના આ કૃતિનું ‘ખરું’ નામ અલંકારાવચૂરિ છે. આ અવચૂરિ ૩૫૦ શ્લોક જેવડી અને ઓછામાં ઓછા પાંચ પરિચ્છેદ પૂરતી કોઈ કાવ્યશાસ્ત્રવિષયક કૃતિની નાનકડી— ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે. આ અવચૂરિમાં મૂળ કૃતિના પ્રતીક અપાયાં છે. પ્રારંભિક ભાગ નીચે મુજબ છે,—

“અથ (૨)વાન્ વ્યાચિન્ધ્યાસુરાહ સાધુપા૦ યથા ભોલ્યં શાલિદાલિપ્રમૃતિષાધુપાકેઽપિ સૂપકારેણ નિષ્પાદિતેઽપિ નિર્લેખં સત્ અનાસ્વાદ્યં અસ્વાદુ સ્યાન્ તથૈવ કાવ્યં કુશલકવિકૃતમપિ શૃંગારાદિરસરહિતં અનાસ્વાદ્યં ન ચતુરચેતાંસિ ચમત્કરોતિ”

પત્ર ૫ અમાં નીચે મુજબની પાંચમી પકિત છે:—

“નાયિકમેદાનાં લક્ષણાન્યાહ નીલી૦ પ્રિય૦”

વિશેષ પ્રતીકા એકત્રિન કરતાં મૂળ કૃતિ શી છે ને જણાવા સજબ છે પણ અત્યારે એ કાર્ય મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. ગમે તેમ પણ આ અવચૂરિમાં એક સ્થળે (પત્ર ૧૨અમાં) જિનનો ઉલ્લેખ છે અને ૩૧ ટીકાનો ‘અવચૂરિ’ તરીકે નિર્દેશ છે એ જોના આ અવચૂરિ કોઇક જૈને રચાતું દર્શિત થાય છે.

યન્ત્રરાજ—આની એક આવૃત્તિની નોંધ મેં ૫ ૨૨૨મા લીધી છે પણ એ આવૃત્તિની નકલ હજી સુધી તો મને મળી નથી. હાથમાં “નિષ્પાસાગર મુદ્રણાલય” તરફથી ઇ. સ. ૧૯૩૬મા પ્રકાશિત યન્ત્રરાજ નામનું ‘પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું’ છે એ ઉપરથી મેં “યન્ત્રરાજનું રેખાદર્શન” નામનો લેખ લખી એમાં યન્ત્રરાજ અને એની મધ્યયેદુ-સંગ્રહિત ટીકા વિષે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. એ લેખ અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે એટલે આને અંગે અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય આપુ છું:—

યન્ત્રરાજ નામની મસ્કૃત કૃતિ પાંચ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે એમાં અનુક્રમે ૭૩ (૭૧+૨), ૭, ૨૮, ૩ અને ૬૭ પદો છે. કર્તાએ આલ

૧ એમાં યન્ત્રરાજ ઉપરની મધ્યયેદુસંગ્રિ એલો ટીકા, વિશામકૃત યન્ત્રશિંગે-મણિ તેમજ ચૈાદ ચંત્રને ગ્યાન અપાયું છે એવું સંપાદન અહીંના જોષી કૃષ્ણકે કરાવરામ દૈક્ષેએ કર્યું છે એમને સમીક્ષ યન્ત્રરાજ તેમજ યન્ત્રશિંગેમણિને સંસ્કૃતમાં વિપચાતુકમ આપ્યો છે.

પદમા પ્રત્યુત્કૃતિને સહયન્ત્રરાજગમ અને અતિમ પદમાં યન્ત્રરાજગમ કહી છે. પાંચે અધ્યાયોના નામ સાન્વય છે એ નીચે મુજબ છે.—

ગણિત, યન્ત્રધટના, યન્ત્રરચના, યન્ત્રશોધન અને યન્ત્રવિચારણા.

સર્વજ્ઞના અશ્વક્રમળનો અને મન્નસુરિ નામના ગુરુનો હૃદયમાં પરામશ્ચ કરીને યન્ત્રરાજની રચના કરાઈ છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં જ્યાં, કાન્તિ, દુઃખાના કૂળ, સૌમ્ય યન્ત્ર અને યામ્ય યન્ત્રને અંગે ૬૪ અક્ષાંશના ઉત્તર વક્ષ્ય-કેન્દ્રના વ્યાસાધ, સાયન સૂર્ય દ્વારા બનીસ નક્ષત્રો અને ધ્રુવકો, નક્ષત્રોમાં દૃકકર્મ ઇત્યાદિ લાવવાની રીત દર્શાવાઈ છે બીજા અધ્યાયમાં યન્ત્રની રચનાનો પ્રકાર વિચારાયો છે ત્રીજામાં યન્ત્રના ભેદો તેમજ સૌમ્ય યન્ત્ર વગેરેને અંગે કેટલાક સાધનોની સમજણ અપાઈ છે. ચોથામાં યન્ત્રના શોધનનો વિચાર કરાયો છે પાંચમાંમાં ગ્રહો અને નક્ષત્રોના અંશો લાવવાની રીત, બાર આગળના શકુ ઉપરથી સાત આગળના શકુની તેમજ સાત આગળના શકુ ઉપરથી બાર આગળના શકુની છાપા લાવવાની રીત તેમજ યન્ત્ર દ્વારા ભૌમાદિના હૃદય અને અસ્તતુ જ્ઞાન એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે.

ટીકા—મલયેન્દુસુરિએ આ સંસ્કૃત ટીકાની શરૂઆત એક પદથી કરી છે વળી પ્રત્યેક અધ્યાયને અતે પછી એકેક પદ છે પાંચમાં અધ્યાયને અંતે ત્રણ વધારાનાં પદો છે ટીકામાં વિવિધ કોષ્ટકો અપાયાં છે એથી એતુ મહત્તર વધ્યું છે.

—હી. ૨.

બે બાલ

વર્ષો અગાઉ જાણીતા પીઠકર્મી સાહિત્યકાર શ્રીયુત મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' મેકડોનલ્ડકૃત 'સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ' અને એના જેવાં અન્યાન્ય જૈન અજૈન પુસ્તકોને જોઈને એક રકુરણા થયેલી કે પ્રાકૃત તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા જૈનધર્મના તમામ ગ્રંથોનું, તેના પરિચય સાથે એક સંસ્કરણ તૈયાર થવું જોઈએ. તે પછી તો જેઓને શ્રેષ્ઠ-શ્રેષ્ઠતમ કોટિના ગણી શકાય, તેવા વિદ્વાનો, ખાસ કરીને અજૈન વિદ્વાનોના હાથે લખાયેલાં ઇતિહાસ વિષયક પુસ્તકો અને તેમાંનાં પ્રકરણો આખે ચઢવા માગ્યા, અને જ્યારે એમાં જૈન સાહિત્ય તેમજ તેના સારકૃતિક વિષય અંગેની અલ્પજ્ઞતા અને અજ્ઞાનતા જોઈ, ત્યારે તો તે માટે મને બારે દુઃખ થયું અને આપણા શ્રીસંઘની ખેટરકારી માટે શરમ પણ ઊપજી. અરે! કેટલાક લેખકોએ તો જાણે-અજાણે પણ, જૈનધર્મના મર્મની સમજણોના અભાવે, તેના સિદ્ધાન્તો અને સંસ્કૃતિને બારે અન્યાય આપતી વિકૃત રજૂઆતો પણ કરેલી જોઈ; ત્યારે તો મારી પૂર્વોક્ત ભાવના બળવત્તર બની ગઈ. આમા મને ચોક્કસપણે એ પણ લાગ્યું પહેલા અપરાધી જો કોઈ હોય તો તે જૈન ધર્મ-સંસ્કૃતિના ઉપાસકો તરીકે ગણાતા આપણે જ છીએ; જેમણે પોતાની અજોડ, અદ્વુત, અનુપમ અને વિશ્વોપકારક સાહિત્યની કીમતી સમૃદ્ધિને, પ્રસિદ્ધિને જોઈએ તેવા પ્રકાશ આપ્યો નથી. પરિણામે લગવાનું જિનેશ્વરદેવની મુદ્રાથી અકિત, આપણા સંગીન અને મૌલિક સાહિત્યની પુનિત અને નિર્મળ ગંગા, ચોચ આત્માઓના હૃદય-નયપદ્મસુધી બરાબર પહોંચી શકી નથી અને એનો સુચોચ વિદ્વાનોને પણ, જહુ ઝોણો લાભ મળ્યો છે. આમ છતાંયે મારે એ કહેવું જ જોઈએ કે આજ સુધીમાં

જેટલું જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને છેલ્લા દશકામાં તો આધુનિક દષ્ટિએ સંપાદિત થયેલું સાહિત્ય પણ હીક હીક પ્રમાણમાં બહાર પડી ચૂક્યું છે, છતાં આજના વિદ્વાન લેખકો તેને લક્ષ્યપૂર્વક વાંચતા, નથી, સમજતા નથી અને ઉપર ઉપરથી વાચીને ઈધર-તિધરથી હિઠ્ઠીને પોતાના અન્યમાં માત્ર બે ત્રણ પાના, જૈન-દર્શન, સાહિત્યને લગના લખવાના રાખ્યા હોય તે ભરી દે છે અને પોતાની ભતને સંતોષ મનાવે છે પણ આ રીતે પાના ભરવાથી માત્ર જૈન સાહિત્યને કમારેય ન્યાય કે સંતોષ આપી શકાતો નથી. અને આ જ કારણે ખીજા નબરના અપરાધી તરીકે હું લેખકોને સૂચવી શકું ।

પણ હવે બન્નેએ નિરપરાધી બનવું જોઈએ. જૈનસદ્ધ તારૂંથા તો છેલ્લા દશ વર્ષમાં અનેકદેશીય સાહિત્ય બહાર ‘પડ્યું’ છે ને હવે એ દિશામાં સાગ પ્રમાણમાં પ્રયત્નો જારી પણ છે. એટલે હવે લેખકોને પોતાનો ધર્મ બજાવવાનો રહે છે. એટલે કે તેઓએ જૈન સાહિત્યનો જિંઝા ઊતરીને મનનપૂર્વક હીક હીક અનુગમ કરવો જ જોઈશે એના મૌલિક ઉદ્દેશો ને ઉચ્ચતમ સિદ્ધાન્તો, એની પરિભાષાઓ ને અજોડ ખૂબીઓ અને વળી, એના સારકૃતિક કાર્યક્રમો વગેરેને, ખૂબ ખૂબ અર્થપૂર્ણ રીતે સમજવા જોઈશે.

જૈન દર્શન એ એક નિરાશુ દર્શન છે. એની સર્વગ્રંથલક ખૂબીઓ અનન્ય છે મધ્યસ્થભાવે આગ્રહચૂલક અધ્યયન કર્યા વિના એનું સાચું મહત્ત્વ લાધશે નહિ અને એનું સાસ્કૃતિક ગૌરવ પણ સમજશે નહીં અન્ય સંસ્કૃતિઓના અધ્યયન સાથે ભારતની આ મહાન સંસ્કૃતિનું અધ્યયન નહિ થાય ત્યાં સુધી અન્ય સાસ્કૃતિક અધ્યયનો અપૂર્ણ જ રહેશે અને વિદ્વાનોને તે અમક્તા નહિ જ લાગે આ વાત હું જ કહું છું એમ નથી; પણ આજના માધ્યસ્થ વૃત્તિ ધરાવનારા અજૈન વિદ્વાનો પણ આ જ હકીકતને બહેરમાં બેરસોરથી કહે છે. એટલે અજૈન

વિદ્વાનોને મારી વિનંતિ છે કે તેઓ જરી-પુરાણ થયેલા અસત્ પૂર્વ ગ્રંથોને હવે ઝડપથી છોડે, પરાયા ભાવને તિલાંજલિ આપે, અને જૈન સંસ્કૃતિનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરવા-કરાવામાં, પૂરતો રસ અને ઉત્સાહ દાખવે.

આ ઠેકાણે મને જણાવનાં આનંદ થાય છે કે, આપણા કેટલાય ભારતીય વિદ્વાનોને એ પ્રતીતિ થઈ છે કે જૈન સાહિત્યમાં સાર્વજનિક અને સાર્વજનિક હકીકતોનો અખૂટ ખજાનો ભર્યો છે. એટલે તે તરફ હવે તેઓનું ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું છે તેઓ જૈન-સંસ્કૃતિના અધ્યયનમાં રસ લઈ રહ્યા છે, અને અધ્યયનની વિશિષ્ટ દિશાને ખુલ્લી કરી મોકળા કરી રહ્યા છે. અને તેમના જ હાથે—

“જૈનસંઘ પાસે વિપુલ સાહિત્ય સચ્ચિદ્રિ નથી, અને સાર્વજનિક સાહિત્ય-સર્જન છે જ ક્યાં?”

ઈત્યાદિ જે જે ગેરસમજભર્યાં અભિપ્રાયો, ખોટી રીતે બંધાયા હતા અને તેથી કેટલાકના હાથે જે અસંબલ વિધાનો બોલાયા, લખાયા અને છપાયા હતાં, એના પરિમાર્જનની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે. એ ખરેખર! એ એક અતિઆનંદનો વિષય છે.

જૈનસંઘને મારી સૂચના છે—વિનંતિ છે કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિ, જૈન સંસ્કૃતિના પ્રકાશ અને પ્રચાર માટે તો એટલી અને એવી અતુલ છે કે, જો જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને પ્રકાશ માટે, વિવિધ પ્રકારે હરજી કાળ ભરવામાં આવે તો જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ વિશ્વભરમાં વહેતો કરી શકાય અને એ પ્રવાહ અનેક આત્માઓ ડૂબકી મારીને પાવન બની શકે! પણ અફસોસની વાત એ છે કે, વર્તમાન ક્ષણ-કંઠસમાં અટવાઈ ગયેલા જૈનસંઘના સૂત્રધારોને પ્રચારનું મૂલ્ય સમજાયું જ નથી. અને જેઓને સમજાયું હશે તેઓ સક્રિય પ્રયત્નશીલ નથી પરિણમી

વર્તમાનની સાતુકૂળ પરિસ્થિતિનો સર્વાંગી લાભ શ્રીસધ ઉદ્ધાવી શકતો નથી એ ખીના જેટલી ખેદજનક છે તેટલી જ દુઃખદ. છે આ દુઃખદ પરિસ્થિતિનો જલદી અંત લાવવો જોઈએ !

આટલી વાત તો પ્રાસંગિક હેયે હતી, તેમાંથી ચોડીક હોઠે આવી અને કલમે બહી ટપકાવી.

હવે મૂળ મુદ્દા પર આવું.

આ પુસ્તક પ્રકાશક સંસ્થાના સૂત્રધારોને, વર્તમાન સમયમાં જાહેર પ્રગતે પોતાના સમૃદ્ધ વારસાના દર્શન કરાવવાની અને જૈનધર્મની સેવામાં પોતાનો પરિકલ્પિત ફાળો નોંધાવવાની, જૈન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની પ્રૌઢતા, પ્રખરતા અને ગંભીરતા જોવાની ભાવના પ્રગટી અને જાણીતા સુરતનિવાસી, અનેક કૃતિઓના સંશોધક, સંપાદક અને અનુવાદક, વિદ્વાન લેખક શ્રીયુત હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડિયાને મળવાનું થયું ત્યારે તેઓએ પોતાના પ્રકાશિત પ્રાકૃત ભાષાના ઇતિહાસની જેમ, જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાની પ્રેરણા કરી, અને પોતાની પાસે તેની કાચી સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં હોવાનું પણ જણાવ્યું. અર્થાત્ આ વિષયમાં તેમણે ધણી સારી તૈયારી બતાવી. પૂજ્ય ગુરુદેવો અને સંસ્થાના કાર્યકારોને આ વાત કરતા, પ્રસ્તુત વાતને તેઓએ સહયોગ વધાવી લીધી. પછી શ્રી. કાપડિયા સાથે, તેની રૂપરેખા, કાર્યમર્યાદા ને અન્યમર્યાદા નક્કી થઈ. પછી એમણે કાર્ય શરૂ કર્યું. રૂપરેખા તો ઠીક જળવાઈ, પણ બાકીની મર્યાદાઓ જળવાઈ ન શકી. અન્યમર્યાદા તો ત્રિગુણાધિક થઈ ગઈ, જેથી ત્રણ ખંડો પાડવાનું નક્કી થયું, અને પરિણામે સંસ્થા આજે તેનો પહેલો ભાગ જ પ્રસિદ્ધ કરી રહી છે. આ પ્રકાશન દ્વારા જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશાળતાનો અને તેની અનેકવિધ ખૂબીઓનો અર્થાત્ જૈન વિદ્વાનોએ વિદ્યા-કલા અને સાહિત્યના કેટકેટલાં ક્ષેત્ર

ઉપર કલમ ચલાવી છે તેનો ખ્યાલ મળશે, અને ધણા ભ્રમો, અધૂરા ખ્યાલો દૂર થશે અને વળી આ પ્રકાશનથી જૈન-જૈનેતર વિદ્વાન વાચકોને પ્રચૂર માહિતીઓ અને અનુભવો પણ મળશે આશા છે કે, જૈન-અજૈન જનતા, આવા ઉપયોગી પ્રયત્નનો જરૂર સમાદર કરશે.

આ ગ્રન્થમાં ઉદ્ધાવેલા પ્રબલ પરિશ્રમ અગે વિદ્વાન લેખક શ્રી કાપડિયાને સહર્ષ ધન્યવાદ આપું છું, અને તેમની જૈન સાહિત્યની શેષ સેવાઓનું વિધિવિધ રીતે દર્શન કરાવવાની તેમની અખૂટ ભાવના સફળ બને એવી શુભેચ્છા સેવુ છું.

આટલું કહ્યા બાદ એક વાતનું સ સૂચન કરવાનું ઉચિત સમજી છું તે એ કે—

ધર્તિહાસ-સાહિત્ય વર્ગેરે એવી ચીજ છે કે, એમાં પૂરેપૂરા નિશ્ચયો લેવાયા જ છે એવું નથી હોતું. જે હોય છે તેમાં કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જે સ પૂર્ણરૂપે સાચા ન પણ હોય, આતુમાનિક પણ હોય, ને છેવટે સ ભવિત પણ રાખવામાં આવ્યા હોય તારે અહીં એ કહેવું જોઈએ કે, વિદ્વાનોએ કેટલાક સંયોગોમાં ઉપરોક્ત સ્થિતિને માન્ય રાખી છે, પણ તે એવા સાધનો અને સાહિત્ય માટે કે જે અપ્રાપ્ય હોય અને જેની હકીકતો મળતી ન હોય ! પરંતુ આમાં, કેટલીક પ્રકાશિત અને લઘ્ય કૃતિઓ માટે એવું બને ત્યારે તે કેમ ગમે ? અને આથી અમુક કૃતિ અત્યક્ષ રીતે એક માહિતી આપતી હોય ત્યારે આ પ્રકાશનમાં બીજી જ માહિતી જણાવતી હોય ! ક્યાંક ક્યાંક તો ઉલટી જ હકીકત પણ રજૂ થઈ હોય. વળી, કેટલીક પ્રાકૃત કૃતિઓને સંસ્કૃત માનીને, અજૈન કૃતિને જૈન ગણીને, પ્રકાશિત કૃતિને અપ્રકાશિત સમજીને પરિચય અપાયો છે. ક્યાંક અનૈતિહાસિક વિધાન પણ નજરે ચઢી જાય છે.

આ માટે આપણા મનનીય લેખક વિદ્વાને, થોડોક વધુ પરિશ્રમ કરીને જે સંસ્થાઓની સૂચીઓ મેળવી લીધી હોત, અને થોડી વધુ જાંચ કરી હોત તો, સૂચિન ક્ષિત્તિઓથી આ સરકારીને જરૂર બચાવી શકાયું હોત ! અને આવું અનિપરિશ્રમ અને બચ્ચ સાધ્ય પ્રકાશન, શકાદતો (References) મટેતું પ્રામાણિક સાધન બની ગયું હોત !' અને આ ગ્રંથ લખાવવા પાછળ સંસ્થાની જે ભાવના અને લક્ષ્ય હતું તે વધુમાં વધુ રીતે પાર પડ્યું હોત ! અસ્તુ !

અનંતે જૈન શ્રીસંઘને વિનંતિ કે, સંવત્ પ્રત્યેક અગતે, પોતાની અણુમોલ સાહિત્ય સંપત્તિનું દર્શન થાય અને તેમાંથી અનેકવિધ કલ્યાણકર પ્રેરણાઓ મેળવે, એ માટે આ પ્રકાશનને જરૂર વસાવી લે અને એથી સંસ્થાને પગ મીળે ભાગ બહાર પાડવામાં પ્રોત્સાહન મળશે.

માદુંગા (મુંબઈ)
જેકેસુદિ પૂર્ણિમા
વિ. સં. ૨૦૧૦

યશોવિજય

અ નુ ક્ર મ િ ભુ કા

વિષય

પ્રકાશકીય નિવેદન	૫-૮
આર્થિક સહાયકો	૯
પ્રો. કાપડિયાની અન્ય કૃતિઓ	૧૦-૧૨
ઉપોદ્ધાત	૧૩-૭૭
એ બોલ	૭૮-૮૦
પ્રકરણ ૧ : પ્રારંભિક	૧-૮
,, ૨ . વ્યાકરણ એ પર્ગિશિય સહિત	૯-૧૦
,, ૩ : હૈમ પર્ચાગ વ્યાકરણ	૧૧-૧૦૩
,, ૪ . કૌશ યાને નામમાલા	૧૦૪-૧૩૩
,, ૫ . છંદશાસ્ત્ર	૧૩૪-૧૫૨
,, ૬ : અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)	૧૫૩-૧૭૮
,, ૭ : નાટ્યશાસ્ત્ર	૧૮૦-૧૮૬
,, ૮ : સંગીતશાસ્ત્ર	૧૮૭-૧૯૦
,, ૯ : કામશાસ્ત્ર	૧૯૧, ૧૯૨
,, ૧૦ : સ્થાપત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર	૧૯૩, ૧૯૪
,, ૧૧ : ગણિતશાસ્ત્ર	૧૯૫-૨૦૦
,, ૧૨ : નિમિત્તશાસ્ત્ર	૨૦૧-૨૨૬
,, ૧૩ : વૈદ્યકશાસ્ત્ર	૨૨૭-૨૩૨
,, ૧૪ : પાકશાસ્ત્ર	૨૩૩
,, ૧૫ . વિજ્ઞાન	૨૩૪-૨૩૮
,, ૧૬ : નીતિશાસ્ત્ર	૨૩૯-૨૬૪
,, ૧૭ : અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યના જૈન સંસ્કૃત વિવરણ	૨૬૫-૨૯૪

વિપદ

પુરવણી

૩૦૦-૩૧૪

અનુશેષ

૩૧૪-૩૨૩

પરિશિષ્ટ ૧ મ-મકારોની સૂચી

૩૨૪-૩૪૬

„ ૨ મ-થો અને લેખોની સૂચી

૩૪૭-૩૮૮

„ ૩ : મકીચુક વિશેષનામો

૩૯૯-૪૨૪

વિપદસૂચી

૪૨૫-૪૪૩

સ કેતસૂચી

૪૪૪-૪૪૬

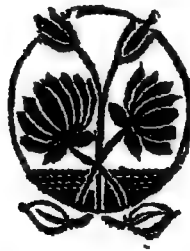
શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહનમાલાનાં અધ્યાયો

મકાશિત પ્રુપ્તો

૪૪૭-૪૫૩

અશુદ્ધિશોધન

૪૫૪-૪૬૭

वीतरागस्तवः ॥

यः परात्मा परंज्योतिः, परमः परमेष्ठिनाम् ।
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तादामनन्ति 'यम् ॥१॥
 सर्वे येनोदमूल्यन्त समूलाः, क्लेशपादपाः ।
 मूर्ध्ना यस्मै नमस्यन्ति, सुरासुरनरेश्वराः ॥२॥
 प्रावर्न्तत यतो विद्याः, पुरुषार्थप्रसाधिकाः ।
 यस्य ज्ञानं भवद्-भावि-भूतभावावभासकृत् ॥३॥
 यस्मिन् विज्ञानमानन्दं, ब्रह्म चैकात्मतां गतम् ।
 स श्रद्धेयः स च ध्येयः, प्रपद्ये शरणं च तम् ॥४॥
 तेन स्यां नाथर्वोस्तस्मै, स्पृहयेयं समाहितः ।
 ततः कृतार्थो भूयासं, भवेयं तस्य किङ्करः ॥५॥
 तत्र स्तोत्रेण कुर्यां च, पवित्रां स्वां सरस्वतीम् ।
 इदं हि भवकान्तारे, जन्मिनां जन्मनः फलम् ॥६॥
 क्वाहं पशोरपि पशुर्वीतरागस्तवः क्व च ।
 उत्तितीर्षुररण्यानी, पद्भ्यां पङ्कुरिवास्म्यतः ॥७॥
 तथापि अद्भ्यामुग्धोऽहं, नोपालभ्यस्खलन्नपि ।
 विशृङ्खलाऽपि वाग्वृत्तिः, अदधानस्य शोभते ॥८॥
 श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः ।
 कुमारपालभूपालः, प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥९॥

तव चेतसि वर्तेऽहमिति वार्तापि दुर्लभा ।
 भक्षिते वर्तसे चेत्त्वमलमन्येन केनचित् ॥१॥
 निगृह्य कोपतः कांश्चित्, कांश्चित् तुष्ट्याऽनुगृह्य च ।
 प्रतार्यन्ते मृदुधियः, प्रलम्भनपरैः परैः ॥२॥
 अप्रसन्नात् कथं प्राप्यं, फलमेतदसङ्गतम् ।
 चिन्तामण्यादयः किं न, फलन्त्यपि विचेतनाः ॥३॥
 धीतराग ! सपर्यास्तवाज्ञापालनं परम् ।
 आज्ञाऽऽराद्धा विराद्धा च, शिवाय च भवाय च ॥४॥
 आकालमियमाज्ञा ते, हेयोपादेयगोचरा ।
 आश्रयः सर्वथा हेय उपादेयश्च संवरः ॥५॥
 आश्रयो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् ।
 इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥६॥
 इत्याङ्गाराधनपरा अनन्ताः परिनिर्वृताः ।
 निर्वाणन्ति चान्ये कचन, निर्वाणन्ति तथाऽपरे ॥७॥
 हित्वा प्रसादनादन्यमेकयैव त्वदाज्ञया ।
 सर्वथैव विमुच्यन्ते, जन्मिनः कर्मपञ्चरात् ॥८॥

*

*

*

पादपीठलुठन्मूर्ध्नि मयि पादरजस्तव ।
 चिरं निवसतां पुण्यपरमाणुकणोपमम् ॥१॥
 महशे त्वन्मुखासक्ते, हर्षबाष्पजलोर्मिभिः ।
 अप्रेक्ष्य प्रेक्षणेऽवभूतं क्षाणात् क्षालयतां मलम् ॥२॥

त्वत्पुरो छुठनैर्भूयान्मदभालस्य तपस्विनः ।
 कृतासेव्यप्रणामस्य प्रायश्चित्तकिणावलिः ॥३॥
 मम त्वदर्शनोद्भूताश्चिरं रोमाञ्चकण्टकाः ।
 नुदन्तां चिरकालोत्थामसद्दर्शनवासनाम् ॥४॥
 त्वद्वक्त्रकान्तिव्यात्स्नासु, निपीतासु सुधास्विव ।
 मदीयैर्लोचनाम्भोजैः प्राप्यतां निर्निमेषता ॥५॥
 त्वदास्यलासिनी नेत्रे त्वदुपास्तिकरौ करौ ।
 त्वद्गुणश्रोतुणी श्रोत्रे, भूयास्तां सर्वदा मम ॥६॥
 कुण्ठापि यदि सौत्कण्ठा, त्वद्गुणग्रहणं प्रति ।
 ममैषा भारती तर्हि, स्वस्त्येतस्यै किमन्यया ? ॥७॥
 तव प्रेक्ष्योऽस्मि दासोऽस्मि सेवकोऽस्म्यस्मि किङ्करः ।
 ओमिति प्रतिपद्यस्व, नाथ ! नातः परं ह्रुवे ॥८॥
 श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादितः ।
 कुमारपालभूपालः, प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥९॥

[कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यप्रणीत-
 वीतरागस्तोत्र. प्र. १, १९, २०.]

यो विश्वं वेद वेद्यं जननजलनिधेः भङ्गिनः पारद्व्या,
 पौवापर्याविरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलङ्कं यदोद्यम् ।
 तं वन्दे साधुवन्द्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विपन्तं,
 दुष्टं वा वर्धमानं शतदलनिलय केशवं वा शिवं वा ॥४॥

[स्तुनिकारा. श्रीहेमचन्द्राचार्याः]

શ્રીવીતરાગાય નમઃ ॥

.... જૈન

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ

ખંડ ૧ : સાર્વજનીન સાહિત્ય

પ્રકરણ ૧ : પ્રાસ્તાવિક

ભાષાના ઉદ્ભવનો સમય—‘જગત્ એટલે શું?’ અને ‘એ ક્યારથી ઉદ્ભવ્યું?’ એ બાબત વિવિધ મંતવ્યો પ્રવર્તે છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું—રસાયણશાસ્ત્રીઓનું માનવું એ છે કે પુદ્ગલ (matter) અવિનાશી છે. આ ઉપરથી એ ક્ષણિત થાય છે કે પુદ્ગલાત્મક જગત્ અનાદિ અનંત છે જૈન દર્શનનું પણ મંતવ્ય આ જ છે, પરંતુ પુદ્ગલરૂપ નિર્જીવ પદાર્થ કાલાતરે—ભલે યુગોના યુગો—કલ્પોના કલ્પો પછીથી એ

સજીવ બન્યો અને બને છે એ આધુનિક જીવનશાસ્ત્ર (biology)ના મત સાથે તો એ મળતું આવતું નથી.

આપણે આજે જે પૃથ્વી ઉપર જીવીએ છીએ એ પૃથ્વીનું આયુષ્ય આશરે અઢી અબજ વર્ષનું છે, એમ સર જેમ્સ હન્સ જેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે વિશેષમા એમની માન્યતા મુજબ મનુષ્ય અને વાનરના એક જ જાતના પૂર્વજોનો ઉદ્ભવ થયાને ઘણું કરીને ત્રણથી સાડાત્રણ કરોડ વર્ષો વ્તીત થયાં છે.^૧ વળી આ પૃથ્વી ઉપર વસતા બધા જ મનુષ્યોનો જે એક જ જાતમા સમાવેશ કરાય છે તે જાતની ઉત્પત્તિ લગભગ દસ લાખ વર્ષો પહેલાં થયેલી મનાય છે.^૨

કેટલાક આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓનું એમ માનવું છે કે આજે જે અમનેક પ્રકારની ભાષાઓથી આપણે આ પૃથ્વી ઉપર રહેનારા માનવીઓ પરિચિત છીએ તે પ્રથમથી જ આ જ સ્વરૂપે હતી નહિ, પરંતુ ધીરે ધીરે વિકસિત થયેલી છે. આ હિસાબે મનુષ્યને વાચ્યા કૃતતા અને એ વાણી સાહિત્યની ભાષા તરીકે ધણતા એકાદેક લાખ વર્ષો વ્તીત થયા હશે. એ હિસાબે સાહિત્યની પ્રથમ કૃતિ આઠેક લાખ વર્ષો ઉપર ઉદ્ભવેલી ગણાય. જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે તો મનુષ્ય-જાતિ અનાદિ કાળથી છે અને અનત કાળ સુધી રહેવાની છે વળી પ્રત્યેક મનુષ્યની વાણીની શરૂઆત મનુષ્ય તરીકેના

૧ જુઓ પ્રો. ડૉ. ગિલાલ દેવચંદ આહતિયાનું સને ૧૯૫૧નું “માનવ ઉત્પત્તિ અને વિકાસ” નામનું ભાષણ (પૃ ૧૯) આ ભાષણ સને ૧૯૫૦ અને ૧૯૫૧ના અન્ન ભાષણો સહિત મુળકની “જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી” તરફથી સને ૧૯૫૨માં પ્રકાશિત થયેલા છે

૨ જુઓ ઉપર્યુકા ભાષણ (પૃ. ૧૯).

૩ જાતજાતની ભાષાઓ અને જોડીઓના—૬૯૨ પ્રકારની વાણીના નમૂના The Gospel in Many Tonguesમાં જોવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫મા છપાયેલા આ પુસ્તકમા વિવિધ લિપિના પણ નમૂના છે

એ જીવના જન્મ બાદ ‘ભાષા-પર્યાપ્તિ’ નામ-કર્મના ઉદયકાળથી થાય છે એમ પણ એ માને છે.

ભાષાનું વર્ગીકરણ—જૈન દષ્ટિ સમગ્ર ભાષાઓને સંસ્કૃત અને પાદ્ય (પ્રાકૃત) એમ બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરે છે.^૧ આનો એક રીતે વિચાર કરીએ તો ‘સંસ્કૃત’ ભાષા એ પાદ્ય ભાષાનું વ્યાકરણાદિની દૃષ્ટિએ—શિષ્ટતાદિની અપેક્ષાએ ધણેશું સ્વરૂપ છે. આ હિસાબે તો સંસ્કૃત ભાષા પાદ્યની જેમ અનાદિ કાળની હરે. અહીં જે ‘સંસ્કૃત સાહિત્ય’નો વિચાર કરવાનો છે તેને આ અનાદિકાલીન સંસ્કૃત સાથે સીધા સંબંધ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર દુનિયામાં આજે જે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કૃતિ તરીકે ઋગ્વેદના અમુક મંડળો અને કેટલીક વાર અથર્વવેદનો અમુક ભાગ ગણાવાય છે એ ‘વૈદિક’ ભાષા સાથે પણ સાક્ષાત્ નિસ્પત નથી. આ વૈદિક ભાષાના વિવિધ પરિવર્તનો થયા છે. ઋગ્વેદ વગેરે વેદો જે ભાષામાં ત્ર્યંશસ્થ સ્વરૂપે આજે આપણને ઉપલબ્ધ છે, એ ભાષાની નાની ખેતરૂપ ‘અવેસ્તા’ ભાષામાં લખાયેલા પારસીઓના ધાર્મિક ગ્રંથોની તેમજ વેદોના પ્રણયન-કાલ પછીના રચાયેલા પશ્ચાત્તરોની ભાષા ઋગ્વેદ આદિની ભાષાથી થોડીધણી ભિન્નતા ધરાવે છે. આ પશ્ચાત્તરો પૈકી કેટલાકથી તો યાસ્કનું નિરુક્ત અર્વાચીન છે જ. એની ભાષા એ પ્રાચીન પશ્ચાત્તરોથી અંશતઃ ભિન્ન છે યાસ્કે નિરુક્તની ભાષાને ‘ભાષા’ કહી છે આ નિરુક્તની રચના બાદ ઉપનિષદોનું સર્જન થયું છે. આગળ જતાં કોઇ કોઇ વિદ્વાનના મતે ધ. સ ની પૂર્વે છઠી સદીમાં અને અન્ય કેટલાકના મતે ધ. સ ની પૂર્વે ચોથી સદીમાં પાણિનિ થયા. એમણે અષ્ટાધ્યાયી નામનું વ્યાકરણ રચી એમના સમયમાં શિષ્ટ જનોમાં

૧ જુઓ ઠાણુ (ઠા. ૭, સુત્ર ૫૫૩; ૫૪ ૩૬૪અ)

૨ યજ્ઞપ્રસંગે કનકમાં લેવાતા મંત્રોના ઉપયોગ અને અથ ઉપર પ્રકાશ પાઠનારા આ એક જલના વિવરણ છે

બોધાતી ભાષાને નિયંત્રિત કરી. આ ભાષાને ‘વૈદિક’ યાને ‘જાંદમ્’ ભાષાથી ભિન્ન બતાવવા તેમજ એમાંથી એની ઉત્પત્તિ સૂચવવા લૌકિક (classical) સંસ્કૃત એવું નામ આધુનિક વિદ્વાનોએ આપ્યું છે. આ બ્યાકરણમાં નહિ નોધાયેલા એવા કેટલાક પ્રયોગો ‘ભાસની કૃતિઓમાં મળે છે તેમ છતાં એની પણ ભાષા તો આ લૌકિક સંસ્કૃત જ છે, અને ભાસ પછી થયેલા દરેક સંસ્કૃત ગ્રંથકારની ભાષા આ જ રહી છે. આજે પણ આ ભાષામાં પુસ્તકો રચાય છે (નહિ કે વૈદિક ભાષામાં) અને પ્રસંગસર ભાષણો અપાય છે એટલે આ દૃષ્ટિએ તો આ ભાષા જીવંતીભગતી જ છે. એ મૃત ભાષા (dead language) ન જ ગણાય અને ગણાવી પણ ન જ જોઈએ.

જૈન લિપિબદ્ધ સાહિત્ય ગ્રંથોનું ભગવાન મહાવીરસ્વામી (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭) પૂર્વેનું મળતું નથી. એ રીતે વિચારતા જૈનોને હાથે સંસ્કૃતમાં લખાયેલી તમામ કૃતિઓ અશ્વઘોષ, ભાસ વગેરેના ગ્રંથોની પેઠે લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં જ છે.

ભાષા કોની ?—ભાષા એ તો વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું એક વાહન છે (અને એ પણ સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ નથી) તો પછી અમુક ભાષા તે અમુક લોકોની કે અમુક સંપ્રદાયની છે એમ કેમ કહેવાય ? જે કોઈ જે ભાષા બોલે એમાં વિચાર કરે અને લખે તેની તે ભાષા ગણાય તેમ છતાં એવો ભ્રમ સેવાતો જોવાય છે કે જાણે ‘વૈદિક’ ભાષા અર્થાત્ વેદાદિની સંસ્કૃત ભાષા તે બ્રાહ્મણોની જ, ‘અવેસ્તા-પહેલવી’ તે પારસીઓની જ, ‘પાલિ’ તે જૈનોની જ અને ‘અદ્ધમાગધી’ (અધ્ધમાગધી) તે જૈનોની જ ભાષા છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સાચી નથી એ મેં પાકંધ

૧ એમની કૃતિઓમાં કેટલેક સ્થળે ‘અપાલિનીય’ ગણાય એવા પ્રયોગો છે જુઓ ભાસનાટકઅકંઠુ દ્વિતીય પરિચિદ (પૃ ૫૬૬-૫૭૭)

(પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય નામના મારા પુસ્તકમાં સૂચ્યું છે. એમાં મેં મરહૂમી અને સોરસેણીના ભેદ ગણાવતા ‘જપ્ત’ વિશેષણ જે વાપર્યું છે તે આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના કથનને અનુલક્ષીતિ છે.

‘જૈન’ સંસ્કૃત—ખૂબમહીલે જૈનોની કેટલીક સંસ્કૃત કૃતિઓની ભાષાને ‘જૈન સંસ્કૃત’ કહી છે. એનું કારણ એ છે કે એ ભાષા અષ્ટાંગને સર્વાંશે અનુસરતી નથી એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર અઠાનના—પાંચ ભાષાનો પાસ જોવાય છે. તેમ છતાં આ ભાષા “આદું ચ મરચાં” જેવા શ્લોક દ્વારા સૂચિત બનાવટી સંસ્કૃત નથી જ.

ખરેખરી સંસ્કૃત ભાષા ગણાય એની ભાષામાં અનેક ગ્રંથો જૈનોને હાથે રચાયેલા છે. એના હિસાબે “ઘોટકે ચત્તિઃ” જેવા “જૈન સંસ્કૃત”ના બહુ ઓછા ગ્રંથો—ગ્રંથાંશો છે. એની પણ કું બહી નોંધ લેનાર છું.

અર્થાદ્વા—અક્ષર સુત્રોમાં જેટલી કૃતિઓ આ દેશના કે અન્ય દેશના કોઈ પણ માનવીને હાથે રચાઈ છે તે નિરવધિ કાળ પર્યંત સચવાઈ જ રહે એમ બને જ નહિ. આથી તો આપણને અનેક ગ્રંથકારોની કૃતિ

૧ “આદું ચ મરચાં લસણં ચ લીમ્બું

ધાણાશ્ચ જીરું મીઠું નાચી દેવું ।

પાષાણમધ્યે પરિમર્દયામિ

इदं प्रमाणे चटणी भवन्ति ॥”

આમાં અન્ય ઉદાહરણો માટે—સંસ્કૃતાભાસના નમૂના માટે બુદ્ધો મારો “બુદ્ધસાવ-
મિત તથા શુન્નસાવર્ણ્ય”ના તા ૧૮-૫-૩૭ના અક્રમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખ નામે
“બનાવટી સંસ્કૃત”

આજે મળતી નથી જૈન સંકલિત પુસ્તકો વિચાર કરીશું તે જલ્દીથી કે
અમલુ કાગળના મદારીસ્તામીના જન્મ પૂર્વે કેઈ સાર્વજનિક જૈન કૃતિ
રચાઈ હોય તે તે જાગવાઈ રહી નથી. ત્રણ ધાર્મિક સાહિત્યને અંગે
પણ એમની પૂર્વે થઈ ગયેલા ‘પુરુષાર્થનીય’ પાર્શ્વનાથ (ઇ. સ. પૂર્વે
૮૭૭-૪. સ. થી પૂર્વે ૭૭૭)ના તીર્થમાં રચાયેલી દ્વાદશાંગી પણ સ્પષ્ટ
રહી નથી. હા, એમ બન્યું હોય કે એમાંના કેટલાક કાગળોને વિનયપદન
ધન્વજીતિ વગેરે અગિયારે ગણધરોએ જે જે એકેક દ્વાદશાંગી રચી તે પૈકી
મુખમંદરામી નામના પાંચમા ગણધરકૃત દ્વાદશાંગીમાં રચાત અષ્ટાશુ હેય.
આવા કાગળો કેઈ કાળમાં હશે અને એ ક્યા હશે? એનો સ્વરૂપ
નિર્ણયાર્થક ઉત્તર આપવાનું કેઈ સાધન જણાતું નથી. પાંચમા ગણધર
રચેલી દ્વાદશાંગી પણ સર્વાંગે આજે ઉપલબ્ધ નથી. દિક્ષિવાય નમ્ન
આરમ્બ અંગ આજે મળતું નથી. એનો મદરતો અને મદરત વિષય
નામે ‘પુવ્વગમ’ કુપ્ત થયો છે. એના ચૌદ વિભાગરૂપ ચૌદ ‘પુવ્વ’ (પૂર્વ),
સંસ્કૃત કાળમાં રચાયાં હોવાની માન્યતાનું સમર્થન પ્રાચીન અવનંદકૃષ્ણ
એકાદ જે પદો અને ખાસ કરીને તો પ્રભાચંદ્રચરિત્રે વિ. સં. ૧૨૩૪માં
રચેલા પ્રભાચંદ્રચરિત્ર (કુમ્ભ ૮, શ્લોક ૧૧૪)માં કરેલા નિર્દેશ દ્વારા કર
શકે તેમ છે, પરંતુ જિનમંદગણિ ક્ષમાત્રમણકૃત વિસેસાવરસપ્રભાસના
નિહનવ-વદને અંગે ‘મશ્વકારી’ હેમચંદ્રચરિત્રે એમની દીકરા
પુવ્વમાંથી ઉદ્ધૃત કાગળો જે પદ્ધતિઓ આપી છે એ તે પાંચમું કાગળ
છે તેનું કેમ? એમ એની વિરોધનો મૂર પણ કિશોરી શકાય તેમ છે.
આવી પરિસ્થિતિમાં પણ ચૌદ પુવ્વની મોટા કાગળી કાગળ સંસ્કૃત હશે
એમ માની લઈએ તો પણ એ કાળમાં ક્યા ક્યા ગ્રંથો રચાયાં હશે

૧ આ અર્થે ગદે કુલો માર્ગ પુસ્તકો તથા A History of the Canonical
Literature of the Jains (પૃ. ૮૬-૮૭) અને આગમોનું દિગ્દર્શન (૧
૨૧૨-૨૧૩)

તેનો નિર્ણય કરવા માટે આશરે પંદરસો વર્ષ પૂર્વેનું કોઈ સાધન જણાતું નથી. આથી કરીને ઉપલબ્ધ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિ ઇ. સ.ના પહેલા સૈકાની પૂર્વે રચાયેલી છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. આથી તો આ પુસ્તકમાં જે વિવિધ વિષયોની કૃતિઓ હું વિચારવા ઇચ્છું છું તેની એક કાલ-મર્યાદા આ પ્રમાણેની છે, જ્યારે ખ્રીશ્ચ કાલ-મર્યાદા તરીકે મેં પહેલાં તો ‘ન્યાયાચાર્ય’ ‘ન્યાયવિશારદ’ યશોવિજયગણિનો લગભગ વિ. સં. ૧૭૪૩ સુધીનો જીવન-કાળ પસંદ કર્યો હતો (કેમકે એનમા સ્વર્ગવાસ પછી ભાગ્યે જ કોઈ નોંધપાત્ર જૈન મૌલિક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચાયેલી હશે) પરંતુ સાહિત્યના ઇતિહાસના કેટલાક આધુનિક લેખકોએ પોતાના સમય સુધીની કૃતિઓનો પરિચય આપ્યો છે એથી તેમજ એ દ્વારા છેલ્લા અઢીસો વર્ષ દરમ્યાન કઈ જાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ વેગ પકડ્યો છે તેનો ખ્યાલ આપવો ઉચિત જણાવાથી હું પ્રથમ વિચારને છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં અહીં (સુરતમાં) જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરીશ્વરના શિષ્યરત્ન આચાર્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિજીનું આગમન થતા તેમની ઇચ્છા પણ આજ દિન સુધીની સમુચિત કૃતિની નોંધ લેવાય તો સાફ એવી હોવાથી મેં કાલ-મર્યાદા લખાવી છે, જે કે પ્રકાશક તરફથી નક્કી કરાયેલી પૃષ્ઠસંખ્યામાં સ્કીને કામ કરવાનું હોવાથી મુખ્ય મુખ્ય કૃતિઓની પ્રસંગોપાત્ત નોંધ લઈ સંતોષ માનવો પડ્યો છે— પૂર્વગામી ગ્રંથોની પેઠે પરિચય આપવાનું માઠી વાળવું પડ્યું છે.

વર્ગીકરણ—જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ ભારતવર્ષની વિવિધ ભાષાઓમાં કૃતિઓ રચી છે એમના મહામુદ્ધશાળી ઉપલબ્ધ આગ્રમે અઠનાઠમાં રચાયેલા હોવા છતાં એમણે સંસ્કૃત ભાષાને પણ સમુચિત સ્થાન આપવામાં સંકોચ રાખ્યો નથી. વિશેષમાં જે કોઈ ગ્રંથ પોતાના શિષ્યાદિના પઠનપાઠન માટે ઉપયોગી લાગ્યો તેના ઉપર તેમજ અન્ય રીતે પણ જે મહત્વનો જણાયો તેના ઉપર એમણે વિવરણ રચ્યું છે. પછી

ભલે ને એ ગ્રંથ અજૈન સંપ્રદાયનો કેમ ? ન હોય કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પૈકી ત્રીજા પુરુષાર્થને જ પ્રધાનપણે ઉદ્દેશીને લખાયેલો પણ કેમ ન હોય ? વળી એમણે પાઠ્ય કૃતિઓ ઉપર પણ સંસ્કૃત ભાષામાં વિવરણો રચ્યાં છે અને કેટલીક વાર એના પ્રતિસંસ્કૃતરૂપ સાહિત્ય પણ સંભળ્યું છે. આ ઉપરાંત એમણે ‘સમસંસ્કૃત’ કૃતિઓની જેમ ‘અર્ધસંસ્કૃત’ કૃતિઓ અને એક જ વાક્યમાં અમુક અંશ સંસ્કૃતમાં અને બાકીનો પાઠ્યમાં હોય એવી એટલે કે ‘મિશ્ર ભાષામાં’ ગુંથાયેલી કૃતિઓ અથવા વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત ભાષાની કાંઠિકાઓ હોય એવી પણ પાઠ્ય કૃતિઓ રચી છે. આને લઇને એમણે રચેલી સંસ્કૃત કૃતિઓને આપણે નીચે મુજબના મુખ્ય સાત વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકીએ —

- (૧) સ્વતંત્ર સંસ્કૃત કૃતિઓ.
- (૨) સંસ્કૃત કૃતિઓના સ્વોપપ્ત સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૩) બિન્નકતૃક જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૪) અજૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૫) જૈન પાઠ્ય કૃતિઓના સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૬) અજૈન પાઠ્ય કૃતિઓના સંસ્કૃત વિવરણો.
- (૭) પ્રતિસંસ્કૃત સાહિત્ય.

હવે આપણે આ વર્ગોનો વિષયદીઠ વિચાર કરીશું

*

૧ સરખાવે અંગ્રેજીમાં macaronic તરીકે ઓળખાવાતી કૃતિઓ, આ શબ્દને અર્થ “પ કોન્સાઇન્ડ એક્સપ્રેસ્સ દિક્શનરી”માં નીચે મુજબ આપેલો છે—

“(verses) of burlesque form containing Latin (or other foreign) words & vernacular words with Latin etc terminations”.

પ્રકરણ ૨ : વ્યાકરણ

પર્યાય-બાકગણ કહો કે શબ્દશાસ્ત્ર કહો, શબ્દાગમ કહો કે શબ્દાનુશાસન કહો એ એક જ છે એને અંગ્રેજીમાં ગ્રામર (grammar) કહે છે ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રસુરિએ અભિધાનચિન્તામણિ (કાંડ ૨, શ્લો ૧૬૪-૧૬૫)માં વેદના નીચે મુજબ છ અંગો ગણાવ્યાં છે:-

(૧) શિક્ષા, (૨) રૂપ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) ઇંદ્ર, (૫) જ્યોતિષ અને (૬) ઋતુક્રાંતિ.

વ્યાકરણની પ્રાચીનતા—ઉપર્યુક્ત અંગો પૈકી બીજા અને પાંચમા અંગો સિવાયનાં બાકીનાં ચારે તો ભાષાશાસ્ત્રને લગતા છે. અને ત્રીજું અંગ તે વ્યાકરણ છે. આ ઉપરથી વ્યાકરણના પરામર્શની પ્રાચીનતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. ઋગ્વેદમાં કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ નજરે પડે છે. આઠાશ્વ તરીકે ઓળખાવાતા ત્રણમાં ગોપથ (૧-૨૪) વગેરેમાં વ્યાકરણને લગતી કેટલીક સંજ્ઞાઓના નામ જોવાય છે. જેમકે ભિંગ, વચન, વિભક્તિ, આખ્યાત, કુર્વન્ત (કૃદન્ત) ઇત્યાદિ. વિવિધ પ્રાતિશાખ્યો વ્યાકરણ-વિષયક કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે. ઇ સ પૂર્વે ૬૦૦ કરતાં તો પહેલાં થઈ ગયેલા યાજ્ઞકનું નિરુક્ત વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં એ સમયમાં થયેલા વિકાસ ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડે છે. એમાં આપણને નામ, સર્વનામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, નિપાત વગેરે શબ્દો નજરે પડે છે યાજ્ઞકના સમય પહેલાં વ્યાકરણનું ક્ષેત્ર ખૂબ ખેડાયું હતું એમ લાગે છે,

૧ આમાં જણેવિં વિવેચન છે.

૨ આનો અર્થ ‘આચાર’ થાય છે.

૩ આનો વિષય વ્યુત્પત્તિ છે.

૪ આ વૈદિક યાને છાદસ વ્યાકરણોની કેટલેક અરી ગરબ ચારે છે.

કેમકે એ આચાર્ય 'પ્રાચ્ય' અને 'ઉદીચ્ય' એવી બે શાખાઓનો ભેદ દર્શાવતાં વીસેક આચાર્યોનાં નામ ગણાવે છે. એમાં શાકટાયન, ગાર્ગ્ય અને શાકલ્ય એ નામો સુપ્રસિદ્ધ છે. આ શાકટાયને તો દરેક શબ્દની નિષ્પત્તિ ધાતુમાંથી માની છે. આમ આપણા દેશમાં વ્યાકરણનું ક્ષેત્ર ઓછામાં ઓછાં ચારેક હજાર વર્ષોથી ખેડાયું છે, અને જાતજાતનાં વ્યાકરણો રચાયાં છે.

ધન્વ (એન્દ્ર) વ્યાકરણ—

[૧]

પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ (અધ્યાય ૧, પાદ ૧, સૂ ૧) ઉપરના મહાબ્ધ (આદિક ૧)માં 'પતંજલિએ કહ્યું' છે કે બૃહસ્પતિએ દિવ્ય સહસ્ર વર્ષો સુધી^૧ પદે પદે કહેલા શબ્દોનું શબ્દ-પારાયણ કહ્યું અર્થાત્ એકેક શબ્દ છૂટો છૂટો કહ્યો.^૨ તૈત્તિરીયસહિતા (૬-૪-૭)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:-

“વાન્ વૈ પરાચ્યવ્યાકૃતાઽવદત્ । તે દેવાન્દ્રમન્નુવન્-इमां नो वाचं व्याकुर्विति ।...तामिन्द्रो मष्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ॥”

આની વ્યાખ્યા સાયણાચાર્યે આપી છે. એને લક્ષ્યમાં લેતાં એમ કહી શકાય કે પુરાતન સમયમાં વાણી અવ્યાકૃત એટલે કે વ્યાકરણ સંબંધી પ્રકૃતિ, પ્રત્યય આદિ સંસ્કારોથી રહિત અખંડિત પદરૂપ બોલાતી હતી. દેવોએ (પોતાના રાજા) ધન્વને એને વ્યાકૃત એટલે પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેના સંસ્કારવાળી બનાવવા કહ્યું. ધન્વે એ ઉપરથી એ વાણી

૧ પ્રક્રિયાકૌમુદી (ભા ૧, પૃ ૭) પ્રમાણે આટલા વર્ષ સુધી અલ્પામ કરવા છતાં ધન્વ શબ્દ-પારાયણનો પાર પામી શક્યો નહિ

૨ જુઓ “આનંદાશ્રમ ગ્રંથાવલી” (ભાગ ૮), ગ્રંથક ૪૨૩ પૃ ૪૧૧૬.

વચનાથી તોડીને વ્યાકૃત જનારી. આમ ઇન્દ્રે વ્યાકરણ રચ્યું. એને ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ, ઐન્દ્ર-વ્યાકરણ તેમજ ઐન્દ્ર-તાન્ત્ર તરીકે ઓળખાવાય છે જેમ વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રવક્તા તરીકે બ્રહ્માનો નિર્દેશ કરાય છે તેમ વ્યાકરણના આદિમ સંસ્કર્તા તરીકે ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરાય છે આ ઇન્દ્રનો પરિચય શ્રી શુધિષ્ઠિઃ મીમાંસકે સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ નામના હિંદી ૧પુસ્તક (ભા. ૧, પૃ. ૫૭-૫૯)માં આપ્યો છે અહીં એમણે કહ્યું છે કે આ ઇન્દ્ર વિક્રમથી સાડા આઠ હજાર (૮૫૦૦) વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા છે, પરંતુ આ સમય પૂરતે મતભેદ જોવાય છે.

કથાસરિતસાગરમા સૂચવાયા મુજબ ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્ર-વ્યાકરણ ધણા સમયથી નાશ પામ્યું છે જૈન શાક્ટાયન-વ્યાકરણ (૧-૨-૩૭)-માં વૈયાકરણ ઇન્દ્રનો મત દર્શાવાયો છે. દિગંબર સોમદેવે રચેલા યશસ્વિતસક-ચંપૂ (આશાસ ૧, પૃ. ૬૦)મા આ ઇન્દ્ર-વ્યાકરણનો નિર્દેશ છે. ભટ્ટારક હરિશ્ચન્દ્રે ચરકની વ્યાખ્યામા નીચે મુજબ કહ્યું છે :-

“ શાસ્ત્રેષ્વપિ ‘અથર્વર્ણસમૂહઃ’ ઇતિ ઇન્દ્રવ્યાકરણસ્ય । ”

દુર્ગાચાર્યે નિરુકત-વૃત્તિ (પૃ. ૧૦)ના પ્રારંભમા ઇન્દ્ર-વ્યાકરણનું એક સૂત્ર નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કર્યું છે -

“ નૈકં પદં જાતમ્, યથા ‘અર્થઃ પદમ્’ ઇત્યૈન્દ્રાણામ્ । ”

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણને અંજે ચીની, ટિબેટીય અને ભારતીય સાહિત્યમાં જે જે ઉલ્લેખો મળે છે તેના સંગ્રહ તરીકે ડૉ. એ. સી. બર્નેલે નીચે મુજબના નામથી એક મોટા ગ્રંથ રચ્યો છે:-

On the Aindra School of Sanskrit Grammarians.

૧ આ પુસ્તક ૫^૧ હાજવર્ષવલ્લ તરફથી વિ. સુ. ૨૦૦૭મા પ્રકાશિત થયેલું છે

[૨]

ઐન્દ્ર વ્યાકરણ (ધ. સ. પૂર્વે ૫૮૦)ની ઉત્પત્તિ—શ્વેતાશ્વરોની કેટલીક કૃતિઓમાં ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આલેખાયો છે. એ સૌમાં પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ આવસ્તસય ઉપરની ભાદ્રપાદુત્તરામીએ રચેલી નિળજુતિ (પત્ર ૧૮૨અ) અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ ભાદ્રપાદુત્તરામી તે અતુર્દશ-પૂર્વધર યાને ‘શ્રુતકેવલી’ છે એમ જૈન પરંપરાનું માનવું છે અને એ પરંપરા અનુસાર એમનો સ્વર્ગવાસ વીરસંવત ૧૭૦માં થયો છે આધુનિક કેટલાકે વિદ્વાનોનો મત જુદો છે. તેમનું કહેવું એ છે કે આ તેમજ અન્ય નિળજુતિઓના કર્તા તો ખીજ ભાદ્રપાદુ છે અને એમનો સમય વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દી છે. આવસ્તસયની નિળજુતિને અંગે કાઈ કાઈ એમ પણ કહે છે કે એનો અમુક ભાગ ‘શ્રુતકેવલી’ ભાદ્રપાદુની રચના છે. એ તેમ પણ ઇન્દ્ર વ્યાકરણ સંબંધી ઉલ્લેખ માટે તો ઉપયુક્ત નિળજુતિ જ સૌથી પ્રાચીન સાધન જણાય છે એટલે હું પ્રસ્તુત ભાગ અત્રે ઉદ્ધૃત કરું છું:-

“સક્કો ય તસ્સમક્ખં ભગવંતે આસણે નિવેસિત્તા ।

સહસ્સ લક્ખણં પુચ્છે વાગરણં અવચવા હંવં ॥”

આનો અર્થ એ છે કે શાકે તેની (લેખાચાર્યની) સમક્ષ ભગવાન (મહાવીરસ્વામી)ને આસન ઉપર બેસાડી શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. (ભગવાને) વ્યાકરણ (કહ્યું) (અર્થાત્ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું) (કેટલાંકે) અવચવા (લેખાચાર્યે) પ્રહણ કર્યાં. (આ ઉપરથી) ઇન્દ્ર (ઐન્દ્ર) (વ્યાકરણ બન્યું).

જિનદાસગણિએ રચેલી મનાતી આવસ્તસયની ચુરિણ (ભા. ૧, પત્ર ૨૪૮) અને એ આવસ્તસયની હુરિભદ્રચરિત્ર દીકા (પત્ર ૧૮૨અ) એ ઉપયુક્ત નિળજુતિ પછી અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. આ ચુરિણમાં કહ્યું છે કે ભગવાન (મહાવીરસ્વામી) આઠ વર્ષથી કંઈક અધિક ઉમરના થયા

ત્યારે એમણે સ્નાન કર્યું અને સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. એમના માતાપિતાએ એમને અલંકારાદિથી વિભૂષિત કર્યા અને એમને હાથી ઉપર બેસાડી ઠાકમાઠથી પરિવારાદિ સહિત લેખાચાર્ય પાસે એઓ લઈ ગયા. એ લેખાચાર્યનું ખૂબ મોટું આસન મારેલું હતું. (તેણે જ્ઞાનના ધારક પ્રભુને આ પ્રમાણે શિષ્યરૂપે લઈ આવેલા જાણી) શકે ધનંદનું આસન ચલિત થયું અને એ લેખાચાર્ય પાસે સત્વર આવ્યો પછી એણે પેલા આસન ઉપર પ્રભુને બેસાડ્યા. પેલા લેખાચાર્ય પણ ત્યાં જ હતા. પછી શકે હાથ જોડીને (બ્યાખ્યારૂપે વ્યાકરણાર્થે ઉપોદ્ધાત, પદ, પદાર્થ, ક્રમ, ગુરુલાઘવ, સમાસ, વિસ્તાર, સંક્ષેપ, વિષય, વિભાગ, આક્ષેપ તેમજ પરિહાર એ બાબતો) આકાર આદિના પર્મામ, ભંગ અને ગમ પૂછ્યા. ત્યારે પ્રભુએ એનું અનેક પ્રકારે વ્યાકરણ (સ્પષ્ટીકરણ) કર્યું. લેખાચાર્યે એ સાંભળ્યું. એ ઉપરથી લેખાચાર્યને કેટલાક પદ—અર્થો સમજાયા. (એ ઉપરથી) ત્યારથી ઐન્દ્ર વ્યાકરણ ઉદ્ભવ્યું.

મહત્તર યાત્રિકીના ધર્મપુત્ર હુરિભદ્રસુરિએ આવસ્થાની દીકા (ભા. ૧, પત્ર ૧૮૨ અ)માં કહ્યું છે કે શકે લેખાચાર્યની સમક્ષ ભગવાને આસન ઉપર બેસાડી શબ્દનું લક્ષણ પૂછ્યું. ભગવાને એનું વ્યાકરણ કહ્યું—સ્પષ્ટીકરણ કર્યું લૌકિક અને સામાયિક શબ્દોનું જે વડે સ્પષ્ટીકરણ કરાય તે 'વ્યાકરણ'—'શબ્દશાસ્ત્ર.' એનાં કેટલાક અવયવો ઉપાધ્યારે (લેખાચાર્યે) ગ્રહણ કર્યા. તે ઉપરથી ઐન્દ્ર વ્યાકરણ બન્યું. આમ એમણે પણ આની ઉત્પત્તિ ઉપર મુજબ સૂચવી છે.

'કલિ' હેમચન્દ્રસુરિએ પણ યોગશાસ્ત્રે (પ્ર. ૧, શ્લો. ૫૬-૫૮)માં ઐન્દ્ર વ્યાકરણની ઉત્પત્તિને અગે ઉપર મુજબ વિધાન કર્યું છે.

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણ એ શકે પૂછેલા પ્રશ્નો, મહાવીરસ્વામીએ

આપેલા ઉત્તરો અને લેખાચાર્યે કરેલી સંકલના એમ ત્રિવેણીના સંગમરૂપ છે. એની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૦મા થયેલી છે.

જૈન પરંપરા અનુસાર રચાયેલા મનાતા આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણને જ કેટલાકે જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ કહ્યું છે. ડા. ન. વિનયવિજયગણિએ પળળેસવણાકર્ય (સુ ૧૦૮) ઉપર મુખ્યોધિકા નામની જે ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૬માં રચી છે એમા એમણે આને જૈનેન્દ્ર-વ્યાકરણ કહ્યું છે.

આ ઐન્દ્ર વ્યાકરણ કંઈ ભાષાનું હશે અને એ કંઈ ભાષામા રચાયુ હશે તેનો કોઈ ઉલ્લેખ જણાતો નથી મગધ (મિહાર)માં એ રચાયું હોવાથી એ સમયની સામાન્ય લોકિકાની કે શિષ્ટ જનોની ત્યાગી ભાષાને લગતું એટલે કે તે ભાગધીનું કે કાં તો સંસ્કૃતનું એ વ્યાકરણ હશે, અને લેખાચાર્યે બ્રાહ્મણ હશે એટલે એ સંસ્કૃતમા રચાયું હશે આ વ્યાકરણ આજે લગભગ ૫૬૨ સૈકા થયાં તો મળતું નથી એટલે એ વિષે આટલું જ કહેવું બસ થશે

સદ્ધપાહુડ (શબ્દપ્રાભૂત) (ઇ સ પૂર્વે ૫૫૭)

દિક્ષિવાય નામના બારમા અંગમાં ચૌદ પુબ્ધ છે, અને એ દરેક પુબ્ધના વસ્તુ (વસ્તુ) નામે ઓછાવત્તા વિભાગ છે, અને એ વિભાગના પાહુડ (પ્રાભૂત) નામે પેટા-વિભાગ છે આચરસયની ચુલિણ (ભા પત્ર)માં તેમજ અણુઓગદારની ચુલિણ (પત્ર ૪૭)મા સદ્ધપાહુડનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે એના સંસ્કૃત સમીકરણરૂપ શબ્દપ્રાભૂતનો ઉલ્લેખ વાચકવર્ચ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થધિગમશાસ્ત્ર યાને તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ ૧, સુ. ૫)ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (પૃ ૫૦)માં સિદ્ધસેનમણિએ અને અણુઓગદાર (સુત ૧૩૦)ની ટીકા (પત્ર ૧૫૦આ)માં 'મલધારી' હેમચંદ્રસૂરિએ કર્યો છે. સિદ્ધસેનમણિએ કહ્યું છે કે 'શબ્દપ્રાભૂત' પૂર્વમાં છે એમાથી આ

વ્યાકરણ આબ્યું છે એ શબ્દપ્રાકૃત જે નામે તે 'પ્રાકૃત' એમ એમણે કહ્યું છે.

ત. સૂ. (અ. ૧, સૂ. ૫) ઉપરના સ્વોપપન્ન લાખ્ય (પૃ. ૪૪)માં ઉભાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે આગમથી પ્રાકૃતમાં દ્રવ્ય એટલે લાખ્ય (અર્થાત્ થવાની યોગ્યતાવાળું) એમ કહે છે. આવો ઉલ્લેખ કરી એમણે “દ્રવ્યં ચ મળ્યે” એવો પાઠ આપ્યો છે આ અપૃષ્ઠ ૧૦ (અ. ૫, પા ૩ મા ૧૦૮ મા સૂત્રરૂપે જોવાય છે એ સૂત્ર મૂળે જો એનું ન જ હોય તો એ શબ્દ-પ્રાકૃતનું તો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન મને સ્ફુરે છે.

આ સદ્ પ્રાકૃત કટલા પે સૈકાઓ થયા હુમ થઈ ગયું છે. એ અમુક જ ભાષાનું અને તે પણ અમુક જ ભાષામાં રચાયેલું વ્યાકરણ હોવું જોઈએ એવો અતિમ નિષ્કૃંધ કરવાનું કોઈ સાધન જણાતું નથી, પણ એ સ રકૃતમાં હશે એમ માની એની અહીં મે નોંધ લીધી છે.

૧ જનેન્દ્ર-વ્યાકરણ યાને પંચાધ્યાયી (વિક્રમની ૭મી સદી) —
જેન ઉપલબ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ જૈનોનું સૌથી પ્રથમ વ્યાકરણ છે એના કર્તા દિગંબર મુનિવર પૂજ્યપાદ ઉર્ફે રહેવનંદિત યાને

૧ અલમન સિકૃત ટીકા સહિત આ વ્યાકરણ “પહિત, નવીન અંધમાળા”માં પુ ૩૧-૩૪ તરફે જપાયું છે “સવાતન જન અંધમાળા” તરફથી જનારસથી ઈ સ. ૧૬૧૫ મા આ મૂળ કૃતિ શબ્દાણુવચ્યન્દ્રિકા સહિત પ્રકાશિત થઈ છે

૨ મૂળ મસ્કૃત શબ્દ ‘દિવન દિન્’ છે એ પ્રમાણે અધ્યયન સમજી લેવું.

૩ સંસ્કૃતમાં ‘દિવ’ એવો અવહાર કસાય છે દા ત જિનસેને આદિપુરાણુ (પર્વ ૧, શ્લોક ૫૨) માં અને વાદિસાનુવચિએ પામ્વર્નાથચરિત (સ. ૧, શ્લોક ૧૮) — મા આવો ઉલ્લેખ કર્યો છે

અધ્યાયના અચ્ચાર પાદ છે અને એ દરેકમાં ઓછાંવતાં 'સૂત્રો' છે એ ધણું સંક્ષિપ્ત છે. વળી એમાં 'સંસારકૃત લાઘવ' છે કે જે લાઘવ અષ્ટાઠી ચોળનામાં પણ નથી. આ ઉપરાંત આ વ્યાકરણમાં 'એક-શેષ' પ્રકરણ નથી.^૩ આમ આ અનેકશેષ છે. એ એની એક રીતે વિશિષ્ટતા ગણાય

અષ્ટાઠમાં વૈદિક પ્રયોગો પણ સિદ્ધ કરાયા છે એમ એ જાહેસ અને લૌકિક એમ બંને પ્રકારની સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે, બ્યારે આ તો કેવળ લૌકિકનું છે. તેમ જતાં જાહેસ અધિકારમાં પાણિનિએ સિદ્ધ કરેલા કેટલાક શબ્દોને 'લૌકિક' માની અહીં સિદ્ધ કરાયા છે.

દ્વિવિધ વાચના:—આ વ્યાકરણના મૂળ સૂત્ર-પાઠના બે પ્રકાર જોવાય છે—બે વાચના મળે છે: (૧) જેના ઉપર દિ. આચાર્ય અભયનંદિની મહાવૃત્તિ અને દિ. શ્રુતપ્રતિષ્ઠિત પ્રક્રિયા છે તે અને (૨) જેના ઉપર દિ. સૌમદેવસંસ્કૃત શબ્દાર્થ-અન્દિકા અને દિ. ગુણમણિન પ્રક્રિયા છે તે. પ્રથમ પ્રકારના સૂત્ર-પાઠમાં લગભગ ૩૦૦૦ સૂત્રો છે, બ્યારે બીજામાં આશરે ૩૭૦૦ સૂત્રો છે. તેમ જતાં બંનેમાં મોટેભાગે સૂત્રો

૧ વ્યાકરણના વિષયમાં જેવી સૂત્રાત્મક શૈલી જોવાય છે એવી અન્ય સાહિત્ય કૃતિઓમાં નબંદે પડતી નથી અને તેમ પણ આ ભાતની અવુપમ કળા આપણા આ ભારતવર્ષમાં જ ઉદ્ભવી અને વિકસી છે સમગ્ર યુરોપીય સાહિત્ય ભાગીય સહિત્ય કરતાં વિશાળતા અને વિવિધતામાં પણ ભલે અસિધ્ધ મલ્લખું હોય, પણ આવી સૂત્રાત્મક ચોળના તો ત્યાં જોવાતી નથી

૨ નાચારંગળ આથી વચ્ચે વીરસંવત્ ૨૪૪૪માં દિ. ધં. વંશીચરે સિદ્ધાંત-કૌમુદીની શૈલીમાં રચેલી જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા પ્રસિધ્ધ થઈ છે તેમ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણમાંની સંજ્ઞાઓના ઈતર વ્યાકરણગત સંજ્ઞા સાથે સમીકરણો અપાયા છે વિશેષમાં અષ્ટાઠ સાથે સંતુલન કરી બાર વિશિષ્ટતા દર્શાવાઈ છે એમાં પ્રક્રિયાકૃત લાઘવને પણ ઉલ્લેખ છે.

૩ શબ્દોમાં એકત્વ, બહુત્વ ક્રિયાદિના વાચકત્વની સ્વાભાવિક ગતિનું સ્પર્શ કરી 'એક-શેષ' પ્રકરણની પ્રક્રિયાનું નિરૂપન કરાયું છે

સમાન છે, અને મંગળાચરણ પછી એકસરખું જ છે, જો કે કેટલીક સંજ્ઞાઓમાં ભેદ છે.

પ્રથમ પ્રકારનો સૂત્ર-પાઠ પાણિનીય સૂત્ર-પાઠની શૈલીએ રચાયે છે શાકટાચન-વ્યાકરણની પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે રચાયેલી પ્રતિષ્ઠા જામતાં આ સૂત્રપાઠ અપૂર્ણ જણાતાં મહાવૃત્તિમા અનેક વાર્તિક અને ઉપસંખ્યાન^૧ દ્વારા દિ રચીને એ પૂર્ણ બનાવાયો છે. જીજ્ઞ પ્રકારનો સૂત્ર-પાઠ એ પ્રથમ સૂત્ર-પાઠનાં સેકડે સૂત્રોને પરિવર્તિત અને પરિવર્ધિત કરીને સંભવત દિ. આચાર્ય ગુણનંદિએ ચોલ્યો છે, અને તેમ થવાથી એ પ્રાયઃ પૂર્ણ બન્યો છે, અને એથી તો એના ટીકાકારોને વાર્તિકાદિ રચવાં પડ્યાં નથી.

પ્રથમ સૂત્રપાઠ જ અસલી છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે પં નાથુરામ પ્રેમીએ કેટલાંક કારણો દર્શાવ્યા છે.^૨

પ્રથમ સૂત્રપાઠનું આદ્ય સૂત્ર જે નીચે મુજબ છે તે એના કર્તા પૂજ્યપાદનો અનેકાતવાદ તરફનો પક્ષપાત—ઉચિત ગુણાનુરાગ સૂચવે છે—

“સિદ્ધિરનેકાન્તાત્”

પૂજ્યપાદે આ વ્યાકરણમાં નિમ્નલિખિત છ આચાર્યોનાં નામો સૂચવ્યાં છે.—

(૧) પ્રભાચન્દ્ર, (૨) ભૂતપાલિ, (૩) યશોભદ્ર, (૪) શ્રીદત્ત, (૫) સમંતભદ્ર અને (૬) સિદ્ધસેન.^૩

૧ વ્યાકરણના મૂળ સૂત્રમાં જે કંઈ ન હોય તેને ઉદ્દેશીને વાર્તિકકારને જે કહેજું પડે તેને ‘ઉપસંખ્યાન’ કહે છે

૨ જુઓ એમનો ઉપર્યુક્ત લેખ સ્. વ્યા. ઈ. (ભા ૧, પૃ ૪૨૩) માં પ્રથમ અને દ્વિતીય સૂત્રપાઠને અનુક્રમે ઔદીચ્ય સંસ્કરણ અને દક્ષિણીય સંસ્કરણ તરીકે ઓળખાવાયા છે અને ઔદીચ્યને જ પૂજ્યપાદકૃત માન્યો છે, કેમકે એમાં ‘એકરોધ’ પ્રકરણ નથી

૩ જુઓ અનુક્રમે ૪-૩-૧૮૦, ૩-૪-૮૩, ૨-૧-૬૬, ૧-૪-૩૪, ૫-૪-૧૪૦ અને ૫-૧-૭

કેટલાક આ નામોને બનાવટી ગણે છે તો કેટલાક એને વૈયાકરણનાં નામ ગણે છે, પણ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે આ છ જે વ્યક્તિઓ વિશિષ્ટ ગ્રંથકારો હોવા જોઈએ અને એમણે એમની કૃતિઓમાં વ્યાકરણ વિષયક કાઈ કાઈ વિશિષ્ટ પ્રયોગો કર્યા હશે.

સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ચેદનાદ-દ્વાત્રિંશિકાના એટલેકે નવમી દ્વાત્રિંશિકાના ૨૨મા પ્રધમાં ત્રિવ્રતે એવો જે પ્રયોગ છે તેને લક્ષીને “વેત્તે: સિદ્ધસેનસ્ય” એવું સૂત્ર રચાયું હશે એમ લાગે છે.

અસલી સૂત્રપાઠની ટીકાઓ—અસલી સૂત્રપાઠ ઉપર નીચે મુજબની ટીકાઓ રચાઈ છે:—

(૧) સ્વોપસ ન્યાસ.

(૨) ભાષ્ય.

(૩) અભયનંદિકૃત મહાવૃત્તિ

(૪) પ્રભાચંદ્રકૃત શબ્દાંલેખજલાસ્કર નામનો ન્યાસ.

(૫) આય શ્રુતકીર્તિકૃત પંચવસ્તુ-મહિયા.^૨

સ્વોપસ ન્યાસ અત્રે ભાષ્ય—આને આ એમાંથી એકે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ પંચવસ્તુના કર્તાએ નીચે મુજબની-મૂલવર્ણનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મેમજ અસલી સૂત્રપાઠનું સંજ્ઞા વગરેથી ઉદ્ભવવું લાંબવ જોતાં એ હોવા જોઈએ એમ લાગે છે:—

૧. અષ્ટસહસ્રી (૫ ૧૩૨) માં “વ્યત્તે કર્મણ્યુપસંહ્યાનાત” એવું જે અવતરણ આપાયું છે એ અષ્ટાંગના વાર્તિકમાં નથી તો જે સ્વોપસ ન્યાસનું હશે.

૨. દિ. પં. મહાવદ્રે લઘુ જૈનેન્દ્ર નામની કૃતિ મહાવૃત્તિને આધારે રચી છે અને દિ. પં. પાંશીધરે જૈનેન્દ્ર-મહિયા રચી છે.

જેનેન્દ્ર-વ્યાકરણ એ પ્રસાદ છે, એનાં મૂળ સૂત્ર એ એના સ્તંભ છે, એનો ન્યાસ એ એની રત્નમય ભૂમિ છે, એની વૃત્તિ એ એનાં દ્વાર છે, એનું લાખ એ એનું સંખ્યાતલ છે, એની ટીકા એ એનો માળ છે, અને આ પચવસ્તુ ટીકા એ એ પ્રસાદ ઉપર પહોંચવા માટેનું સોપાન છે.

મહાવૃત્તિ—આના કર્તા અક્ષયનંદિ છે. એ દિ. રાજવાર્તિકકાર અકેલક પછી અને દિ. શ્રુતપ્રતિની પહેલાં કોઈક સમયે થયા હોય એમ લાગે છે. આ મહાવૃત્તિ લગભગ ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં એ સૌથી પ્રાચીન જણાય છે.^૧

રાજદાંભોજભાસ્કર—આ ન્યાસનું પરિમાણ આશરે ૧૬૦૦૦ શ્લોક જેટલું હતું. આની રચના અક્ષયનંદિકૃત મહાવૃત્તિને અનુલક્ષીને દિ. પ્રભાવન્દ્રે કરી છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૬૮૦થી ૧૦૬૫ સુધીનો હોવાનું અનુમાન પં. મહેન્દ્રકુમારે પ્રમેયકમલમાર્તંડની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૭)માં દર્શાવ્યું છે.

આ ન્યાસમાં પ્રમેયકમલમાર્તંડ અને ન્યાયકુમુદચંદ્રનો જે રીતે ઉલ્લેખ છે તે વિચારનાં આ બેની કર્તા તેજ ન્યાસકાર છે એમ જણાયું છે. આ ન્યાસ હજી સુધી તો પૂરો મળ્યો નથી. અ. ૪, પા. ૩, સ્ત. ૨૧૧ સુધીનો જ ન્યાસ અત્યારે તો મળે છે. શું આ ન્યાસ પૂરો નહિ રચાયે હોય ?

૧ આ ટીકાનાં આંધારે દિ. પં. રાજકુમારે લઘુવૃત્તિ રચી છે, અને એ બેનારમયી ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૨ “તદાત્મકત્વં ચાર્યત્યાખ્યક્ષતોऽનુમાનાદેચ્ચ યથા સિદ્ધ્યતિ તથા પ્રપન્નતઃ પ્રમેયકમલમાર્તંડે ન્યાયકુમુદચંદ્રે ચ પ્રરુપિતમિદ્દ્રષ્ટવ્યમ્” —ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭૨)

પંચવસ્તુ—આ પ્રક્રિયાક્રમને અનુસરનારી ટીકા છે એનું પરિમાણ લગભગ ૩૩૦૦ શ્લોક જેટલું છે. એ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી છે. એના કર્તા આર્ય શ્રુતકીર્તિ હોય એમ જણાય છે, અને એમનો સમય વિક્રમની બારમી સદી હોવાનું મનાય છે.

શાખદાર્ણવ—જૈનેન્દ્ર બ્યાકરણના પ્રથમ પ્રકારના સૂત્રપાઠને અપૂર્ણ જોઈ, એને સર્વાંગે પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે દિ. આચાર્ય ગુણનંદિએ પ્રયાસ કરી એને વિસ્તૃત બનાવ્યો તેનું કૃત્ય તે શાખદાર્ણવ-બ્યાકરણ છે. આથી તો એમાં પ્રથમ પ્રકારના સૂત્રપાઠમાંનાં અર્થાં ઉપરનાં સૂત્રો એનાં એજ છે.^૧ આ દિ ગુણનંદિ તે કાં તો દિ. વીરનંદિની ગુરુ-પરંપરામાં થયેલા પ્રથમ ગુણનંદિ (વિ. સં ૯૫૯) હશે અથવા દિ. ત્રૈવિધ મેધવ્યન્દ્રના ગુરુ ગુણનંદિ (વિ. સં. ૧૧૭૨) હશે.

એના ઉપર બે ટીકા છે: (૧) શાખદાર્ણવ-ચન્દ્રિકા અને (૨) શાખદાર્ણવ-પ્રક્રિયાઃ આ બંનેમાં ‘એક-શેષ’ પ્રકરણ છે. શાખદાર્ણવ-ચન્દ્રિકાના કર્તા દિ. સોમદેવ છે અને એમણે આ ટીકા દિ મેધવ્યન્દ્રના પ્રશિષ્ય હરિચન્દ્રને માટે શકસંવત્ ૧૧૨૭માં રચી છે.

શાખદાર્ણવ-પ્રક્રિયા—આ ઉપર્યુક્ત ચન્દ્રિકાને આધારે શ્રુતકીર્તિના પુત્ર અને શિષ્ય ચારુકીર્તિએ રચી હોય એમ લાગે છે. આ પ્રક્રિયા જૈનેન્દ્ર-પ્રક્રિયા એ નામથી સં. જૈ ૩૦ માં ૩ થાંક પાચ તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૪માં છપાઇ છે,^૨ અને એના કર્તા તરીકે ગુણનંદિનું નામ જપાયું છે, પણ એ ભૂલ છે એમ પં. નાથુરામ ગ્રેમીયું કહેવું છે.^૩

૧ આવી પરિસ્થિતિને લઇને કેટલાક આ જ બ્યાકરણને જૈનેન્દ્ર કહે છે તે વાત ઘટાવી શકાય.

૨ આના સંપાદક શ્રીલાલ જન છે.

બુઓ જૈ ૦ સા ૦ ઇ ૦ (પ ૧૧૪).

કારિકા—જિનરત્નકોશ (ખંડ ૧, પૃ. ૭)માં આનંદવિમલના શિષ્ય વિજયવિમલે રચેલી અને સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિથી વિશૂષિત કરેલી અનિદ્સ્વરંતકારિકાની નોંધ છે. એ કારિકા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણને અંગેની છે એમ અહીં કહ્યું છે.

આ કારિકાની તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિની એક હાથપોથી વિ. સ. ૧૬૨૮માં લખાયેલી મળે છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર—(ઉ. વિ. સં. ૭૦૦) સં. ૦ વ્યા. ૭૦ (ભા. ૧, પૃ. ૩૩૩)માં આનો ‘જૈન’ વ્યાકરણ તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ એમ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ અપાયેલું જણાતું નથી તેમ અને પણ એવું કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખંડ ૧)માં આ વ્યાકરણની કોઈ હાથપોથી નોંધાઈ નથી. એ ઉપરથી પણ એવી સંભાવના થઈ શકે કે આ જૈન વ્યાકરણ નહિ હોય.

બીજી રીતે વિચારતાં આ વ્યાકરણનો જૈન^૧ કૃતિઓમાં અવતરણપૂર્વક નિર્દેશ છે તેમજ આને ‘જૈન’ વ્યાકરણ માનવામાં બાધક ગણાય એવું કોઈ પ્રમાણ હજી સુધી તો મને મળ્યું નથી. આથી હું એનો અહીં વિચાર કરું છું.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધરના કર્તા વામન છે. આ હકીકત ૭૧૦ ૨૦ મ૦ (પૃ. ૨)માં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવી છે. વિશૈષમાં એના પૃ. ૧૬૮માં ‘વામન’નો ‘સહસ્રયજ્ઞવર્તી’ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આના પૃ. ૨૩૭ ઉપરથી એ જણવા મળે છે કે વામને પોતાના વ્યાકરણ ઉપર બૃહદ્વૃત્તિ રચી હતી. આથી એવું અનુમાન દોરાય કે એમણે સહુ વૃત્તિ પણ રચી હતી. મૂળ વ્યાકરણની પેઠે આ બે વૃત્તિઓ પણ હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

૧ જિનેશ્વરજીએ પ્રમાણકૃત્તેની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પન ૬૦ અ)માં વિશ્રાન્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિશ્રાન્તવિદ્યાધર હતો.

વામનનો સંમય નક્કી કરવા માટેનું પ્રયત્ન સાધન એમના આ વ્યાકરણ ઉપર ન્યાસ રચનાર મહાવાદીના સમય ઉપર અવલંબે છે. મહાવાદી એ થયા છે એટલે એ પૈકી આ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરતા વામનના સમયનો અંતિમ નિર્ણય થઇ શકે. સં. ૪૩૪ થી (ભા ૧, પૃ. ૪૩૪)માં તો એમને 'પ્રથમ મહાવાદી' માની વામનના સમય માટે વિ. સં. ૪૦૦ અથવા તો વિ. સં. ૬૦૦થી પ્રાચીન એમ બે વિકલ્પ દર્શાવાયા છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર વ્યાકરણ આજે મળતું નથી, પરંતુ એનાં અનેક સૂત્રો ૩૦, ૨૦ મં.માં ઉદ્ધૃત કરાયા છે.^૧ આ નામના વૈદ્ય-કરણનો ઉલ્લેખ 'કલિંગ' હુમયન્દ્રસૂરિએ સિં. હે. (૧-૪-૫૨)ના સ્વોપપદ બૃહસ્પતિ (પૃ. ૨૬૩)માં કર્યો છે.^૨

ન્યાસ—આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ મહાવાદીએ વિશ્રાન્ત-વિદ્યાધર ઉપર ન્યાસ રચ્યો છે. ૩૦ ચં. (મહાવાદિ-પ્રબંધ, શૃંગ ૧૦ મ્લો. ૩૮)માં વિશ્રાન્તવિદ્યાધર નામના શબ્દશાસ્ત્રીનો અને એના ઉપર ન્યાસ 'રચનારા' તરીકે પ્રથમે મહાવાદીનો—મહાતાકિકેનો ઉલ્લેખ છે. ગુરુરિભદ્રસૂરિએ અંતેકાન્ત જયપતાકામાં અ. ૧, પૃ. ૫૮માં તે અ. ૨, પૃ. ૧૧૬માં આ મહાવાદીએ રચેલી સમ્મમ્મપયરણની દીકામાંથી એકેક અવતરણ આપ્યું છે: એ હિસાબે આ મહાવાદી એમના પૂર્વગામી હોય છે.

૧ આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે હુત થયેલા 'અથા ઉપર પ્રકારા પાઠમાથા પણ જૈન ગ્રંથો સહાયક થઈ પડે તેમ છે. આથી પહેલાં જૈન ગ્રંથોના પરિશીલનપૂર્વક વિસ્તૃત પરિચય કરાવનાર પુસ્તકની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

૨ જુઓ સિં. હે.ની શ્રીવિજયલાવણ્યસૂરિએ વિ. સં. ૨૦૦૭માં સ્પષ્ટિત કરેલી આવૃત્તિ.

૩ અધિકારિક વિકાસોનાં ગ્રંથો લોભની માન્યતા મુજબ એમનો સમય વિ. સ. ૭૫૭-૮૨૭ છે. શ્રી યુધિષ્ઠિર મીનાસકે તો એમને વિ. સ. ૭૫૭થી પ્રાચીન માને છે, અને એમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૫૮૫માં વૈદ્યાની જૈન મુતિ—પર પેઢેને સમુચિત ગણે છે. જુઓ સં. ૪૩૪ થી (ભા ૧, પૃ. ૪૩૨).

સિદ્ધસેન દિવાકર એમનો વિદ્યાગુરુ હશે એની સભાવના કરાય છે. એ ઉપરથી આપણે એમને વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદીમાં થયેલા માની શકીએ. બે એઓ બીજા મલ્લવાદી હોય તો એઓ ન્યાયબિન્દુની 'ટીકાના ટિપ્પણકાર, ગણુ'ય, અને એ હિસાબે એઓ ૪ સ.ની આઠમી સદીમાં થયેલાં મનાય.

'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિએ સિંહ હેંની સ્વોપદા ટીકામાં આ ન્યાસમાંથી ઉદ્ધરણ આપ્યાં છે. ૨ ગા ૨૦ મં ૦ (૫. ૭૧ ને ૬૨)માં વિશ્રાન્તવિદ્યાધરના ન્યાસનો ઉલ્લેખ છે.

(૩ શાકટાયન) શાકટાયનુશાસન—(લ. વિ. સં. ૬૦૦)—મુદ્ધ યોધનાં કર્તા પં ૦ યોપદેવે ધાતુપાઠમાં જે આઠ વૈયાકરણોના નામ ગણાવ્યાં છે તેમાં શાકટાયનનું પણ નામ છે. આ નામના એક વૈયાકરણ તો પાણિનિથી જ નહિ પણ થાસ્કની પણ પૂર્વે થઇ ગયા છે અહીં જે શાકટાયન પ્રસ્તુત છે તેઓ તો 'જૈન' છે. એમનું વાસ્તવિક નામ 'પાલ્યકાતિ' છે એમ હિ. વાદિગજસૂરિકૃત પાર્શ્વનાથચરિત વગેરે જોતાં જણાય છે એમનું 'શાકટાયન' એવું નામ તો પાછળથી પડ્યું જણાય છે નહીંની ટીકા(પત્ર ૧૬અ)માં મુદ્ધયગિરિસૂરિએ એમને 'યાપનીય' થતિઓના સમુદાયના

૧ આ ટીકાના કર્તા બૌદ્ધ આચાર્ય ધર્મોત્ત છે

૨ જુઓ સં ૦ વ્યા ૦ ઈં (લા ૧, ૫ ૪૩૨)

૩ અભયચંદ્રકૃત શાકટાયન-અક્રિયાસંગ્રહ સહિત આ વ્યાકરણ જેમાંગમ મુકુંદજીએ મુબંધથી ઇ સ ૧૬૦૭માં પ્રકાશિત કર્યું છે

૪ જૈ. સા. ઇ. આ પત્રક તરીકે ૨૩નો ઉલ્લેખ કર્યો છે આવૃત્તિએ નિર્ભય છે ૧ જે પત્રક આપ્યો છે તે તો આચર્યોદય સમિતિ તરફની ઇ. મુ. ૧૬૨૪નાં હપ્તાયેલી આવૃત્તિનો છે અને આનંદબોધિની વૃત્તિ સંહિતની સિ. હે. ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના (પૃ. 'ખ')માં ૧૫નો ઉલ્લેખ છે તેમાં એ નંદી (સદીક)નો છે.

અગ્રણી કલા છે, અને એમના સ્વોપદ શબ્દાનુશાસનની નિમ્નલિખિત પ્રારંભિક પંક્તિ પણ રજુ કરી છે:—

“શ્રીવીરમમૃતં જ્યોતિર્નત્વાદિં સર્વવેદસામૃ”

આ શાકટાયને પોતાના શબ્દાનુશાસન ઉપર અમોઘધૃતિ રચી છે. વળી એમણે^૧ સ્ત્રીસુકિત-કેવલિભુક્તિ-પ્રકરણ રચ્યું છે. રાજસેખરે કાવ્યશ્રીમાંસમાં પાઠ્યકાલિનો મત નોંધ્યો છે. એ ઉપરથી એમણે કોઈ અન્ય સાહિત્યિક કૃતિ પણ રચી હોય એમ લાગે છે.

આ સિદ્ધાંતક અને તાકિંકે (અભિનવ) શાકટાયન તૃપતિ મુખોધવર્ષના સમકાલીન છે. એ દિસાએ એમનો સમય વિ સં. ૮૭૧ થી ૯૨૪ની આસપાસનો ગણાય.

(શાકટાયન) શબ્દાનુશાસનમાં ચાર અધ્યાય છે અને પ્રત્યેક અધ્યાયમાં અચ્ચાર પાદ છે. ‘ખધુ’ મળીને... સૂત્રો છે. આ વ્યાકરણ એવી રીતે રચાયું છે કે ‘ઘટ્ટિ’ અને ઉપસંખ્યાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ‘જે અહીં નથી તે અન્યત્ર પણ નથી’^૨ એવું વિધાન પણ આને અંગે યક્ષવર્માએ કયું છે.

આ શબ્દાનુશાસનમાં આયવજ્ઞ,^૩ ઇન્દ્ર^૪ અને સિદ્ધનંદિ^૫ એમ ત્રણ પૂર્વાચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. છેલ્લા એ ‘ધાપનીય’ હશે અને પહેલા તો સુપ્રસિદ્ધ વજ્રસ્વામી હશે કે જેમનો સ્વર્ગવાસ વીરસંવત્ ૫૮૪માં થયો છે. તિલોથપણ્ડિતમાં જે વજ્રપદ નામના અંતિમ પ્રજ્ઞાશ્રમણનો ઉલ્લેખ છે તે આ વજ્રસ્વામી હશે.^૬

૧ આ “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (ભા. ૨, અ. ૩)ના છપાયું છે

૨ જે સૂત્ર અને વાર્તિકથી સિદ્ધ ન થાય, પરંતુ ભાષ્યકારના પ્રયોગાદિ અવકાશથી સિદ્ધ થાય તેને ‘ઘટ્ટિ’ કહે છે.

૩ વ્યાસ અને બાલુની કૃતિ માટે પણ આમ કહેવાય છે

૪-૬ જુઓ અનુક્રમે ૧-૨-૧૩, ૧-૨-૩૭ અને ૨-૧-૨૨૬

૭ જુઓ જૈન સ્ત્રી ૬૦ (૫, ૧૬૨).

સ્વોપજ્ઞ અમોઘવૃત્તિ—શાકટાયને પેતાના શાખ્દાનુશાસનની ઉપર આ વૃત્તિ રચી છે. એના નામગત ‘અમોઘ’ શબ્દ અમોઘવર્ષ^૧ નામના વૃપતિનો સૂચક છે આ વૃત્તિનું પરિમાણ લગભગ ૧૮૦૦૦ શ્લોકો જેવડું છે. આ વૃત્તિમાં શ્વેતાંજર સાહિત્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ આવશ્યક,^૨ કાલિકસૂત્ર,^૩ છેદ્યત્ર^૪ અને નિયુક્તિનો^૫ ઉલ્લેખ છે.

અહીં “વપસર્વગુપ્તં વ્યાખ્યાતારઃ” એ ઉલ્લેખ દ્વારા સર્વગુપ્તને શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાતા કહ્યા છે. એઓ આરાહણ (આરાધના)ના કર્તા શિવાચાર્યના વિધાગુરુ હશે.^૫

વર્ષમાનસૂરિએ ૪૦ ૨૦ મં (પૃ. ૮૨ અને પૃ. ૬૦)માં આ અમોઘવૃત્તિમાંથી ઉદ્ધરણ આપી એના કર્તા તરીકે શાકટાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સર્વાનંદે અમરટીકા-સર્વસ્વમાં આ અમોઘવૃત્તિમાંથી પાત્યપ્રીતિના નામપૂર્વક ઉદ્ધરણ આપ્યું છે.

અમોઘવૃત્તિમાં “અદહદમોઘવર્ષોડરાતીન્” એવું ઉદાહરણ છે અહીં જે અમોઘવર્ષનો ઉલ્લેખ છે એ જૈન વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા અને શકસંવત્ ૭૩૬માં ગાદીએ બેસનારા વૃપતિ છે. આ ઉપરથી આ વૃત્તિની રચના શકસંવત્ ૭૩૬થી ૭૮૬ના ગાળામાં થઇ છે. એમ કહી શકાય.^૬

અમોઘવૃત્તિનો ન્યાસ—આના કર્તાદિ પ્રભાચન્દ્ર છે અને તે પણ શાખ્દાંભોજ હાસ્કરનાકર્તા છે એમ કેટલાક સોળમી સદીના શિલાલેખ

૧ જુઓ ૧-૨-૨૦૩ અને ૧-૨-૨૦૪ ની વૃત્તિ

૨ જુઓ ૩-૨-૪૭ ની વૃત્તિ

૩ જુઓ ૪-૪-૧૩૩ ની વૃત્તિ.

૪ જુઓ ૪-૪-૧૪૦ ની વૃત્તિ

૫ જુઓ ૪૦ સાં ૪૦ (પૃ ૧૫૩).

૬ એજન, પૃ. ૧૬૧

અને દેવદાસ કિંવંતીને આધારે માને છે, પરંતુ પ્રમેયકમલભાર્તીની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬૮)માં પં. મહેન્દ્રકુમારે આ આખત શંકાસ્પદ હોવાનું કહ્યું છે અને સાથે સાથે એ માટે નીચે મુજબના આકારણો પણ એમણે રજૂ કર્યા છે:—

- (૧) મંગલશ્લોક નથી તેવું શું ?
- (૨) ગ્રંથમાં કોઈ સ્થળે પ્રભાચન્દ્રનું નામ નથી.
- (૩) પ્રસ્તુત ન્યાસ માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામ ન્યાસકારે આપ્યું નથી
- (૪) શાકટાયનની અમુકિત અને કેવલિ-શુકિતને અંગેની માન્યતાઓનું ખેંડન કરનાર કદ્દર દિગ્ પ્રભાચન્દ્ર એ શાકટાયનના વ્યાકરણ ઉપર ન્યાસ રચે ખરા ?
- (૫) શાકટાયન માટે વપરાયેલાં ગૌરવશાળી વિશેષણોનું ન્યાસમાં સમર્થન છે તો પ્રભાચન્દ્ર તેમ કરે ખરા ?
- (૬) શાકટાયન-વ્યાકરણમાંથી, જૈનેન્દ્ર—વ્યાકરણની પેઠે પ્રભાચન્દ્રીય કૃતિમાં એક પણ સૂત્ર ઉદ્ધત કરાયું નથી તેવું શું ?
- (૭) આ ન્યાસમાં પ્રભાચન્દ્રની કોઈ કૃતિનો કે એમની અન્ય કોઈ કૃતિમાં આ ન્યાસનો ઉલ્લેખ નથી તેવું શું ?
- (૮) શબ્દાંશોજ્જ્વાલસ્કર જેવી પ્રસન્ન શૈલી આ ન્યાસમાં નથી તેવું શું ?

આવી પરિસ્થિતિમાં પં. મહેન્દ્રકુમારે તો આ ન્યાસના કદાંશ શાકટાયન જ હશે એવી કલ્પના કરવા પ્રેરણા છે, અને પ્રભાચન્દ્રની જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઉપરના ન્યાસકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠિ શાકટાયનીય ન્યાસના કર્તા મનાવવામાં કરણબૂત બની હશે એમ એમણે સંચક્ષુ છે.

તેમની સદીના હાંધાશુક મુનિએ “દૈવમ”ની પુરુષકાર ટીકા. (પૃ. ૬૬)માં

શાકટાયન-ન્યાસમાથી અવતરણ આપ્યું છે,^૧ એ આ જ ન્યાસનું હશે. માધવીય ધાતુવૃત્તિમાં પણ ન્યાસમાથી અવતરણ આપ્યું છે.^૨

ચિન્તામણિ-ટીકા અને એની ટીકા—ચિન્તામણિ-ટીકા એ અમોઘવૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ છે. એના કર્તા સક્ષવર્મા છે. એ કોઈ ગૃહસ્થ હશે. આ ચિન્તામણિ-ટીકા ઉપર દિં આચાર્ય અણિતસેને 'મણિ' નામની ટીકા રચી છે.

પ્રક્રિયાઓ—

* પ્રક્રિયા—સંબંધ—આની શૈલી સિદ્ધાંત—કૌમુદીને મળતી આવે છે.

એના કર્તા દિ. અભયચન્દ્ર છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે એ યોગ્યભેદી હેતુથી એમાં શબ્દાનુશાસનનાં તમામ સૂત્રોની વ્યાખ્યા નથી. શાકટાયન-ટીકા—આ પ્રક્રિયાનુસારી ગ્રંથ છે. એના કર્તા 'વાલ્મીકીવરણ' ને નામે ઓળખાતા દિં ભાવસેન^૩ ગ્રેવિષ છે.

૧. રૂપસિદ્ધિ—આ લઘુપ્રક્રિયારૂપ છે. એના કર્તા દિં કૃપાલકુનિ છે. એઓ 'દ્રવિડ' સંધના મતિસાગરના શિષ્ય થયા છે. એઓ ચિ. સં. ૧૦૫૨ની આસપાસમાં થયા છે.

૧ જુઓ સં. ૧૦૫૧૦ ઈ. (પૃ. ૪૨૮).

૨ જુઓ જિ. ૨૦ કો. ૧ (પૃ. ૧, ૫ ૩૭૭).

૩ સંસ્કૃતભાષાના આ ટીકાના વિષય પદો ઉપર દિ. રૂપણુ સ્પષ્ટ છે, અને એ દિ. રૂપણુના ઉલ્લેખ આધુનીય-પ્રાચીનવૃત્તિમાં છે.

૪ આ પ્રસિદ્ધ છે જુઓ પૃ. ૨૫ 'મુસલવ આપદ'ને આ કૃતિ ૬ સ. ૧૮૬૩માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એમાં એમણે શાકટાયનને 'માધવીય શાકટાયન' માનવાની ભૂલ કરી છે.

૫ એમણે વિસ્તરત-૨૧ પ્રકાશ રચ્યા છે.

૬ આ પ્રસિદ્ધ છે.

લિંગાનુશાસન^૧—ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એ શબ્દો કયા લિંગના અર્થાત કઈ જાતિના ગણવા એ બાબત એને અંગેની પરંપરા ઉપર આધાર રાખે છે. હિંદી જેવી ભાષા પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ એમ બે જ જાતિમાં સમગ્ર શબ્દોને વિભક્ત કરે છે, જ્યારે ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓ એ બે ઉપરાત નપુંસક-લિંગ પણ ગણાવે છે. સંસ્કૃત અને પાશ્વ ભાષાઓમાં પણ આ ત્રણ લિંગ છે. કયો શબ્દ કયા લિંગનો ગણવો એ માટે વ્યાપક સ્વરૂપે સામાન્ય નિયમો ઘડી શકાય તેમ ન હોવાથી સંસ્કૃત શબ્દોનાં લિંગો સચવનારી કૃતિની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. વળી આવી કૃતિની યોજના એ વ્યાકરણ સાથે અગત્યનો અને અનિવાર્ય સંબંધ ધરાવનારા અંગની બોધક બને છે આથી આવી કૃતિઓ પાણિનિના^૨ સમયથી તો રચાતી આવી છે.

મુખ્ય મુખ્ય વૈયાકરણોની શાખાઓ ગણાય છે. તે તે શાખા વ્યાકરણનાં પાંચે અંગોને બોધ કરાવનારી સામગ્રી પૂરી પાડે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સૂત્રપાઠ રચનાર જ બાકીના ચારે અંગો રચે એવો કંઈ નિયમ નથી. તેમ છતાં એ બધાં બે એક જ કર્તાની રચના હોય તો તે છટ ગણાય^૩ ગમે તેમ પણ શાકટાયન વગેરે^૪ કેટલાક જૈન વૈયાકરણોએ તો પોતે આ જાતની કૃતિ રચી છે, અને એને લિંગાનુશાસન તરીકે ઓળખાવી છે શાકટાયનકૃત લિંગાનુશાસનની હાયપોથી મળે છે. એ ‘આર્યા’ જંદમાં રચાયેલી ૭૦ પંક્તિની કૃતિ છે.

ધાતુપાઠ^૫—શાકટાયને આના મંગલાચરણરૂપ પદ્યમાં ‘જિનને

૧ આ અનુદિત હોય એમ જણાય છે.

૨ સં. ૦ વ્યા. ૦ ઇ. ૦ (લા ૧, ૫ ૧૫૬) પ્રમાણે પાણિનિએ પંચાંગ બ્યાખ્યાન્ય છે.

૩ વગેરેથી ખાસ કરીને છુદ્ધિસાગરસૂત્રિ અને કલિંગ હેમચન્દ્રસૂત્રિ એ બે નામે હું સંચર્ચું છું.

૪ આ શાકટાયનીય ધાતુપાઠ પં. ૧૦૧૭૧૭૧ જેને વીરસેનવદ ૨૪૩૭મા છપાઓ છે અંતમા ધાતુઓની અક્ષરાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

નમસ્કાર કરી “એવિ વૃદ્ધૌ સ્વધિ^૧ સંઘર્ષે”^૨થી શરૂઆત કરી છે. એમણે ૧૩૧૭ (૧૨૮૦+૩૭) ધાતુઓ અર્થ સંહિત આપ્યા છે. અંતમાના ૩૭ ઠંડવાદિ ધાતુઓ સિવાયના ધાતુઓને ઇષ્, અદ્, ક્ષુ, દિષ્, પુ, ક્રી, તુદ્, તન્, રઘ્, ચુર્ અને યુજ્ એમ ૧૧ શીર્ષકમાં વિભક્ત કર્યા છે. આ તેમજ એવા બીજા ૩૬ ધાતુઓને ‘વિકલ્પ-શ્ચિન્ત’^૩ તરીકે એટલે કે વિકલ્પે ‘અય’ પ્રત્યય લેનારા તરીકે ઓળખાવાયા છે, જ્યારે ચુર્ વગેરેને ‘નિત્ય-શ્ચિન્ત’ ધાતુ કહ્યા છે.

૧૫અથથી યાને યુદ્ધિસાગર-(વિ. સં. ૧૦૮૦)—આ વ્યાકરણના કર્તા યુદ્ધિસાગરસરિ છે. એમણે લિંગાનુશાસન પણ રચ્યું છે.^૪ એઓ ‘અદ્’કુળના વર્ધમાનચરિના શિષ્ય થાય છે. પ્રભાલક્ષ્મ યાને પ્રભાલક્ષણના કર્તા જિનેશ્વરસરિ એમના સહોદર થાય છે. યુદ્ધિસાગરસરિએ આ વ્યાકરણ ‘જાવાલિપુર’માં વિ. સં. ૧૦૮૦માં રચ્યું છે. આ વાત તેમજ આ આલ વ્યાકરણ છે એ હકીકત પણ એના અંતિમ પદમાં અંશકારે જાતે કહી છે ત્રિશેષમાં એમણે અહીં આ અંશનું ૪પરિભાણુ ૭૦૦૦

૧ આ વ્યાકરણ કોઈ સ્વયંથી પ્રસિદ્ધ થયું હોય એમ જણાતું નથી

૨ આ નામની નીતિવિષયક કૃતિ સોની સ્તંભામંદિરે વિ. સં ૧૫૨૦માં રચી છે અને એ છપાવેલી છે.

૩ આ પ્રમાણેના લેખેએ “અક્ષર વિચારી” તરફથી પ્રકાશિત સુર્વવર્ધનકૃત લિંગાનુશાસનની ભૂમિકા (પૃ. ૩૪)માં એના સંપાદકે કહે્યો છે. અને એ સ્વાર્થ છે, કેમકે આ વ્યાકરણના અંતિમ ભાગના નીચે મુજબનું પદ છે:—

“શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેન્દ્રકાલાત્

સાશીતિકે યાતિ સમાસદ્વે ।

સશ્રીકજાવાલિપુરે તદાદ્યં

દુર્લભ મયા સપ્તસહસ્રકલ્પમ્ ॥”

૪ આ પરિભાણુ આ વ્યાકરણના મૂલપાઠ અને એની પુરતિ સંહિતનું છે એમ સં. ૦ વ્યા. ૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ ૪૪૭)માં કહેવાયું છે.

શ્લોકનું કહ્યું છે પ્ર૦ ચ૦ (અભયદેવચરિત્રિતિ' શ્લોક ૧૯, શ્લોક ૮૯) આ તો આનું પરિમાણ ૮૦૦૦ દર્શાવાયું છે. સચે સચે આ નવું વ્યાકરણ યુદ્ધિસાગરશ્રીએ રચ્યું છે અને એનું નામ યુદ્ધિસાગર છે એવો પણ અહીં ઉલ્લેખ છે.

આ વ્યાકરણની એક તાડપત્રીય પ્રતિ જોસલમેરના ભંડારમાં છે, એનો આદિમ ભાગ નીચે મુજબ છે:—

“સિદ્ધં જિનં સર્વવિદં નિરજ્જનં સર્વોચ્ચમીશં કમલાલયં ગુરુત્વા
નત્વા પ્રવદ્ધો લઘુપૂર્ણપદ્યવાક્ લઘ્વ (૧) લક્ષ્મ્યાડલુઘવુદ્ધિશ્ચદ્યે ॥”

રચનાનો હેતુ—આ વ્યાકરણ તેમજ પ્રમાણક્ષમ રચનાનો હેતુ પ્રમાણક્ષમના નિર્નલિખિત પદ્યોમાં ૨૫૪૫ણે દર્શાવાયો છે.—

“તૈરવધીરિતે ચત્ તુ પ્રવૃત્તિરાંવયોરિદ્ધ ।

તત્ર દુર્જનવાક્યાનિ પ્રવૃત્તેઃ સન્નિવન્ધનમ્ ॥ ૪૦૩ ॥

શબ્દલક્ષમ પ્રમાણક્ષમ ચદેતેપાં ન વિચિતે ।

નાદિમન્તસ્તતો હેતે પરલક્ષ્મોપજીવિનઃ ॥ ૪૦૪ ॥”

આનો અર્થ એ છે કે મારી અને યુદ્ધિસાગરચરિત્રી પ્રવૃત્તિમાં દુર્જનોનાં વાક્યો કાળજીરૂપ છે. એ વાક્યો એ છે કે આ લોકો પાસે—જેતાંપણની પાસે, નથી શબ્દલક્ષમ અને વ્યાકરણ કે નથી પ્રમાણક્ષમ અને પ્રમાણક્ષમ^૨ આ લોકો કંઈ પ્રહેલેથી નથી; એઓ તો પાછળથી

૧ જુઓ પં એવદ્ધમ છ. દોષોનાં લેખ નામે ‘સુભવાતરુ’ પ્રયાગ બાન્દર (પૃ ૮૩) આદમી ગ્રન્થની સાહિત્ય પરિવર્તમા’ નેમું કમલેશ્વર નિબંધ આ નેમ “સુભવાતરુ” (પૃ ૪, અ ૧-૨, પૃ ૩૧-૧૦૦)માં લેખાયો છે. પૃ ૮૩માં અર્થિય ભાગ અપાયો છે

૨ સિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાયાવતાર અને સુ૦ પૃ૦ આ છે તેડુ શું ? શું દુર્જનોએ આનો અપલાપ કર્યો હતો ?

જન્મ્યા છે. એથી એઓ 'બૌદ્ધ' વગેરેના ગ્રંથો ઉપર આધાર રાખનારા છે. એના વડે એઓ જીવે છે.

આધાર—પ્રમાણક્રમના અંતિમ (૪૦૫માં) શ્લોકમાં કહ્યું છે કે આચાર્ય યુદ્ધિસાગરે વ્યાકરણ ૧૪૦૦માં રચ્યું છે. આનો અર્થ સ્વૈપચ્ચ વૃત્તિ (પત્ર ૬૦ અ)માં સૂચવતાં જિનેશ્વરસૂરિએ કહ્યું છે કે યુદ્ધિસાગરસૂરિએ આ વ્યાકરણ પાણિનિ, ચન્દ્ર, જૈનેન્દ્ર, રવિશ્રાન્ત અને ટુલ્ગા-ટીકાને જોઈને ધાતુ(પાઠ), સૂત્ર(પાઠ), ગણ(પાઠ) અને ઉચ્ચારિ(સૂત્ર)ની વૃત્તમાં રચના કરી છે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ રીતે ક્ષિત થાય છે કે સમગ્ર પચાગ વ્યાકરણ જોડાયેલ છે.

ઉલ્લેખ—ધનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૦૬૫માં રચેલી સુરસુંદરી-ચરિય (પરિચ્છેદ ૧૬, શ્લો. ૨૪૫)માં યુદ્ધિસાગરસૂરિના ઉલ્લેખ છે. પંચાસગની અમલચક્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૨૦માં રચેલી વૃત્તિ (પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૩)માં, ગુણચન્દ્રે વિ. સં. ૧૧૩૬માં રચેલા મહાવીરચરિય (પ્રસ્તાવ ૮, શ્લો. ૫૩)માં, જિનદત્તસૂરિએ ગણહરસંદ્ધસંયગના ૬૬મા પદમાં, પદ્યપ્રબે કુંથુનાથચરિતમાં અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ પ્ર. ૦ ચ. ૦માં આ યુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ વિષે ઉલ્લેખ છે. અભિધાનચિન્તામણિ

૧ જિ. ૦ ૨૦ કો. ૧ (ખં. ૧, પૃ. ૨૨૪)માં આનો અર્થ જોગ કરાયો છે કે આ વ્યાકરણ જોડાયેલ છે, અને એ અર્થ જગપર છે, પરંતુ "જૂનરાત્રી" પ્રધાન વ્યાકરણ" નામના લેખ (પૃ. ૮૪)માં તો કહ્યું છે કે આ વ્યાકરણ જોતાં નહાય છે કે એ કેવળ પદ્યમાં નથી પણ ગદ્યપદ્યમાં છે.

૨ આ વિશ્રાન્ત તે વાગમકૃત વિશ્રાન્તવિદ્યાધર વ્યાકરણ હશે.

૩ કાતાન્વ વ્યાકરણ ઉપર દુર્ગસિંહે જે ટીકા રચી છે તે આ છે અતુલિશતિ-પ્રખંધ (પ્રખંધ ૨૪, પૃ. ૨૨૬)માં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે સં. ૦ વ્યા. ૦ ૭૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૬) પ્રમાણે દુર્ગટીકા કોશિકા કરતાં પહેલાં સ્વાઈ છે અને કોશિકા એ વાગમને અને જ્યાદિયે સાથે મળીને રચેલી ટીકા છે અને એના રચના ભારવિના સમય પછી થયેલી છે.

કાંડ ૩, શ્લો. ૨૬૭)ની સ્વોપમ વિવૃતિ (પૃ ૨૪૫)મા બુદ્ધિસાગરનો જે ઉલ્લેખ છે એ કર્તાના નામને અંગે હોય એમ લાગે છે.

હેમ પંચાગ વ્યાકરણ (લ. વિ. સં. ૧૧૬૩)—વ્યાકરણનાં (અ) સૂત્રપાઠ, (આ) ઉણાદિસૂત્રો, (ઇ) ધાતુપાઠ, (ઈ) ગણપાઠ અને (ઉ) લિંગાનુશાસન એમ પાંચ અંગ ગણાય છે. ‘કલિં’^૧ હેમચન્દ્રસૂરિએ પંચાગ વ્યાકરણ રચ્યું છે. વિશેષમાં એમણે એનાં પાંચે અંગોને સ્વોપમ વૃત્તિ વડે વિભૂષિત કર્યાં છે. આગળ ઉપર એના એક અંગરૂપ સૂત્રપાઠની પ્રતિમારૂપે સંકલ્પના કરાઈ છે એટલું જ નહિ પણ આ વ્યાકરણને ઉદ્દેશીને સ્વતંત્ર અને સક્ષિપ્ત કૃતિઓ પણ રચાઈ છે. આમ આ પંચાગ વ્યાકરણને અંગે પુષ્કળ વસાહિત્ય યોગ્ય છે. એનું યથેષ્ટ નિરૂપણ ખૂબ જગ્યા માગી લે તેમ છે એટલે એને અહીં સ્થાન ન આપતાં હું એનો સ્વતંત્ર પ્રકરણરૂપે હવે પછી વિચાર કરીશ.

ભદ્રેશ્વર વ્યાકરણ (ઉ. વિ. સં. ૧૧૬૭)—આ ૭૦ ૨૦ મંઠની સ્વોપમ વૃત્તિમાં દીપકકર્તા તે ભદ્રેશ્વરસૂરિ છે અને આધુનિક વैयाकरणોની અપેક્ષાએ એમનું પ્રાધાન્ય છે એમ કહ્યું છે. આથી એમણે કોઈ વ્યાકરણ

૧ એમના જીવનની રૂપરેખા માટે જુઓ ત્રીજા પ્રકરણનો પ્રાસંગિક ભાગ

૨ “અપભ્રંશજ્ઞ જગન્નિરામજ્ઞ સચ્ચા” તત્કથી ઉત્તરેલી ઈ સ ૧૬૪૩મા હેમચન્દ્રકૃતિકુસુમાવલીના નામથી જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કાગ્ય છે તેમા પ્રાગભા સિંહ હેંના અં ૫, પા ૨ સુધીનાં સૂત્રો અપાયા છે ત્યાર બાદ ઉણાદિ-સૂત્રો, પછી સિંહ હેંનાં પાઠીના સૂત્રો, વ્યાકરણવિષયક કેટલીક કાવિકાઓ, ન્યાયસંગ્રહ (૧૪૦ ન્યાયો), હેમ લિંગાનુશાસન, હેમ કાવ્યાનુશાસન તેમજ જે હેમ દ્વાનિશિકા (અયોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાનિશિકા અને અન્ય-યોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાનિશિકા) અપાયા છે.

૩ જે “હેમ પંચાગ વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેના સાધનો” નામના હેમના આ સાહિત્યની રૂપરેખા આલેખી છે

રચ્યું હશે એમ લાગે છે. એ અનુપલબ્ધ વ્યાકરણનું નામ જાણવામાં નથી એટલે મેં અહીં આ નામ યોજ્યું છે.

^૧ગણરત્નમહોદ્દાધ (વિ. સં. ૧૧૯૭) અને એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ—આ વ્યાકરણનો અંથ ગોવિન્દસુરિના શિષ્ય વર્ધમાનસુરિએ પોતાના શિષ્યની પ્રાર્થના અનુસાર વિ સં. ૧૧૯૭માં રચ્યો છે, અને એને ૪૨૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિશૂષિત કર્યો છે. આ ઉપરાંત એમણે ^૨સિદ્ધરાજ-ચર્ચુન નામનો અંથ રચ્યો છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાંના કેટલાક વિદ્વાનોમાંના એઓ એક હતા એઓ ‘કલિંગ’ હેમચન્દ્રસુરિના સમકાલીન થાય છે. તેમ છતાં એકે ખીજીનો પોતાની કાંઈ કૃતિમાં ઉલ્લેખ કરેલો હોય એમ જાણવામાં નથી.

વર્ધમાનસુરિએ ૪૦ ૨૦ ૪૦ ને આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત કર્યો છે. એમણે પાણિનીયાદિ વ્યાકરણોને સંમત નામોના ગણોને, નહિ કે જ્વાહિ નવ કે દસ ધાતુના ગણોને શ્લોકોમાં રંજી કર્યા છે. આમ કરવા માટે એમણે અષ્ટાંગના અધ્યાયોનો ક્રમ ન સ્વીકારતાં પ્રકરણ અનુસાર રચના કરી છે. જેમકે પ્રથમ ‘નામ-ગણ’ અધ્યાયમાં એમણે ગતિ, ઉપસર્ગ, અભ્યય, નિપાત, સર્વનામ વગેરેના ગણો આપ્યા છે. ૪૦ ૨૦માં સમાસાશ્રિત ગણોને, ૪૦ ૩-૭માં તદ્વિત-ગણોને અને ૪૦ ૮માં કૃત અને આખ્યાત સંબંધી ગણોને એમણે સ્થાન આપ્યું છે. ભીમસેન શર્માએ પ્રાસ્તાવિક

૧ આનું સંપાદન જે એમલિંગ (Hill) “સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ સોર્સાસરી” માટે કર્યું છે એમાં ૪૬૦ પલો છે. એ ઈ. સ. ૧૮૭૬-૮૧માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભીમસેન શર્માએ પણ આ મૂળ કૃતિનું સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત સંપાદન કર્યું છે. એમણે પ્રારંભમાં ગણોની સૂચી અધ્યાય દીક આપી છે અને અંતમાં અકારાદિ ક્રમે શબ્દસૂચી આપી છે.

૨ આનું એક પલ એમલિંગની આવૃત્તિના પૃ. ૩૭૨માં અને ભીમસેન શર્માની આવૃત્તિના પૃ. ૧૬૭માં વળતે પડે છે.

(પૃ. ૨)માં કહ્યું છે કે અષ્ટાંગને સ્થાને અન્ય વ્યાકરણ પ્રચારમાં હશે એથી તો અષ્ટાંગત ગણસૂત્રો ન આપતાં એ અષ્ટાંગને ભેદને એના ઉપરથી કોઇએ સંક્ષેપમાં રચેલાં સૂત્રો વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરાયેલાં બોવાય છે.

પ્રથમ પદમાં વાઙ્મેજતાની અને દ્વિતીય પદમાં શાલાતુરીય (પાણિનિ), શકટાંગળ (શાકટાયન), 'ચંદ્રગોમિ', 'દિગ્વજ' (દિવનદિ), ભર્તૃહરિ, વામન, લોળ અને દીપકકર્તા (ભદ્રેશ્વરસુરિ)ની સ્તુતિ છે. આની સ્વેપત વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે આ દીપકકર્તાનું પ્રાધાન્ય આધુનિક વૈયાકરણોની અપેક્ષાએ છે. આથી આ ભદ્રેશ્વરે વિ. સં. ૧૧૮૭ પહેલાં કોઈ વ્યાકરણ રચ્યું હોય એમ લાગે છે.

વધ્માનસુરિએ ઉપર્યુક્ત ગણોના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા ઉદાહરણપૂર્વક આપી છે. આમાં એમણે અનેક વૈયાકરણોના મતો નોંધ્યા છે. એમના સમકાલીન અને સિદ્ધરાજને અંગે કોઇ કાવ્ય રચનારા સાગરચંદ્રના આ કાવ્યમાંથી શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ ઉપરાંત 'તદ્વિત' પ્રત્યયોનાં ઉદાહરણો આપતી વેળા એમણે ભટ્ટિકાવ્યમાંથી તેમજ 'માલવ'ના 'પરમાર' રાજાએ લખતા કોઇ કાવ્યમાંથી અનેક પદો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

અવચૂરિ— ૪૦ ૨૦ ૪૦ ઉપર કોઇકે અવચૂરિ રચી છે. આની વિ. સં. ૧૫૨૬માં લખાયેલી એક હાથપોથી લા. પ્રા. સં. ૪૦માં છે.

રાષ્ટ્રહાલુશાસન ચાને સુષ્ટિવ્યાકરણ (ઉ. વિ. સં. ૧૨૩૦)— આના કર્તા મધ્યયગિરિસુરિ છે. એમણે ૪૦ માંમાં રચાયેલા વિવિધ આમ્રો ઉપર તેમજ ૪૦ માંમાં રચાયેલા કેટલાક અનાગમિક ગ્રંથો

૧ વૃત્તિમાં ગોમિનિ અર્થ 'પૂજ્ય' કસ્યો છે

૨ આનો સામાન્ય અર્થ 'દિગ્વજર' થાય છે. પૃ. ૧૧૪માં દિગ્વજરો સાથે ગ્રંથ કસ્યો છે (બુચો ૬૧૦ સો. ૬૦૭ પૃ. ૨૬૨)

૩ આ કાવ્યની શૈલી ક્યામચના જેવી છે.

ઉપર પાંચ વિવરણો રચ્યાં છે એમાં દર્શનિક ચર્ચાઓની વિપુલતા હોવા છતાં વિશદતામાં એમણે ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી. આથી એમણે સમર્થ વિવરણકાર તરીકે ખૂબ નામના મેળવી છે. એમની સ્વતંત્ર રચના તરીકે તો અત્યારે આ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ જ જાણવામાં છે એના ઉપર એમણે ૪૩૦૦ શ્લોક જેવડી સ્વોપસૃષ્ટિ રચી છે અને એની હાથપોથીઓ મળે છે.

મહાયગિરિસૂરિએ ‘કલિં’ હૃમચન્દ્રસૂરિને ‘ચુરુ’ કહી સંબોધ્યા છે,^૧ અને એ રીતે એમના તરફનો પોતાનો પૂજ્ય ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. આ મહાયગિરિસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાત્રના તેમજ ‘કલિં’ હૃમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન છે.

મહાયગિરિસૂરિએ સ્વેચ્છા વ્યાકરણને સામાન્ય રીતે શબ્દાનુશાસન તરીકે ઓળખાવાય છે. એને ક્રેટસાક મુષ્ટિવ્યાકરણ કહે છે. એમાં ચચ્ચાર પાદવાળા બાર અધ્યાયો છે.^૨ વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિભવજીએ એક^૩ લેખમાં કહ્યું છે કે આજે આ વ્યાકરણ પૂરેપૂરું મળતું નથી. વિશેષમાં એમણે બે હાથપોથીનો નીચે મુજબની મતલબનો પરિચય આપ્યો છે :—

(૧) પાટણના વાડી-પાર્શ્વનાથના ભંડારમાં આ વ્યાકરણની કાગળ ઉપર લખેલી હાથપોથીમાં પંચસપ્તિ, નામ, આખ્યાત અને કૃત સુધીનો

૧ જુઓ-આવર-સયની વૃત્તિ (પત્ર ૧૧આ) પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે—

“તથાં ચાહુઃ સ્તુતિષુ ગુરવઃ”

૨ આનું પરિભાષ ૧૦૦૦ શ્લોકનું છે એમ જૈન સાં. ૬૦ (પૃ ૨૭૪)માં મોપ છે.

૩ આ લેખનું નામ “આચાર્ય શ્રીમહાયગિરિ અને તેમનું શબ્દાનુશાસન” છે. એ લેખ “જૈન સત્ય પ્રકાશ” (વર્ષ ૭, અંક ૧-૩, પૃ. ૧૪૧-૧૪૪)માં છપાયો છે આનો મેં અહીં ઉપયોગ કર્યો છે. આ લેખમાં “મુષ્ટિ-વ્યાકરણ” એ નામ નથી.

અધિકાર છે. અર્થાત્ એમાં ચતુષ્ક-વૃત્તિ, આખ્યાત-વૃત્તિ અને કૃદ્-વૃત્તિ એમ ત્રણ વૃત્તિનાં મળાને ત્રીસ પાદ જેટલો વિભાગ છે, પણ ૧૮ પાદ જેટલી તદ્દિત-વૃત્તિ એમાં નથી.

(૨) પાટણના સંઘવીના પાઠમાં તાડપત્રીય પ્રતિ છે પણ એ ખંડિત છે. એમાં તદ્દિત-વૃત્તિ તો છે, જો કે અપૂર્ણ છે. તદ્દિતના અં ૨, પાં ૨ના અપૂર્ણ અંશથી માંડીને દસમા પાદની સમાપ્તિ સુધીનો ભાગ એમાં જોવાય છે. આમ તદ્દિતનો દોઢેક અધ્યાય જેટલો ભાગ નાશ પામ્યો છે.

ભા. પ્રા. સં. મં.માં તાડપત્રીય પ્રતિ છે. એનો પરિચય મેળવવો બાકી રહે છે.

મુદ્રિત્યાકરણમાં પ્રારંભમાં નિમ્નલિખિત સૂત્રો છે:—

“સિદ્ધિરનેકાન્તાત્ । લોકાદ્ વર્ણક્રમઃ ।”

આ બ્યાકરણની સ્વોપસૃષ્ટિમાં મલ્લયગિરિસુરિએ પોતાને ‘આચાર્ય’ કહ્યા છે અને આ બ્યાકરણને શબ્દાનુશાસન કહ્યું છે. પુણ્યવિનયજ્ઞને મતે આ સ્વોપસૃષ્ટિ એ સિંહ હેંની સ્વોપસૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ જ છે.^૧

મુદ્રિત્યાકરણમાં કૃદ્-વૃત્તિ પાં ૩માં “લ્યાતે દુર્યે” એવું બાવીસમું સૂત્ર છે. એની સ્વોપસૃષ્ટિમાં “અદ્દહદરાતીન્ કુમારપાલઃ” એવું ઉદાહરણ છે, આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે સ્વોપસૃષ્ટિ તો કુમારપાલના રાજ્યસમયમાં જ રચાઈ છે. મૂળ બ્યાકરણની રચના સિંહ હેં પછી અને તે પછી કુમારપાલના રાજ્ય દરમ્યાન થઈ હતી

^૧ આગો કલ્પેષ એમણે અન્ન-કર્ષો હોય એમ ભણવાના વલી અને તેમ પદ સ્વોપસૃષ્ટિ એ આચાર્ય બન્યા પછીની કૃતિ છે એ વાત બાકી રહિત થાય

^૨ જુઓ એમનો ઉપર્યુક્ત લેખ (પ્ર. ૧૪૨)

અથવા સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય કાળમાં ચર્ષ હશે એમ જે બે વિકલ્પો પુણ્યવિનયજીએ દર્શાવ્યા છે તેમાંનો બીજો વિકલ્પ હું પસંદ કરું છું. આતું કારણ એ છે કે સિંહ હેં રચાયા બાદ એતું જે બહુમાન કરાયું છે અને એના પદન—પાદન માટે જે વ્યવસ્થા કર્યાના ઉલ્લેખ મળે છે તે પછી મલયગિરિસરિને નવું વ્યાકરણ રચવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ કારણ લાગ્યે જ હોઈ શકે. કદાચ ક્ષિત્ત રૂચિ ધરાવનાર જનોને ઉદ્દેશીને રચ્યું હોય તો ના નહિ. એવી પણ કલ્પના સ્કુરે છે કે મુષ્ટિવ્યાકરણની સંપૂર્ણ રચના અને તેમ નહિ તો એની શરૂઆત સિંહ હેં પહેલાં ચર્ષ હશે. અહીં મને બે પ્રશ્ન સ્કુરે છે:-

(૧) સ્વોપચ વૃત્તિ એ અમોઘવૃત્તિના આધારે તો રચાઈ નથી ?

(૨) મલયગિરિસરિએ પોતાના વ્યાકરણને સાંગોપાંગ બનાવવા ધાતુ-પાઠ, ઉચ્ચાદિ-સૂત્ર વગેરે વ્યાકરણનાં અન્ય અંગો રચ્યાં હશે કે કેમ ?

ઉપયોગ—પુણ્યવિનયજીએ એમના પ્રસ્તુત લેખ (પૃ ૧૪૨)માં એ મતજ્ઞનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે સિંહ હેં નાં અને મલયગિરિસરિકૃત શબ્દાનુશાસનનાં સૂત્રોમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એને લાઘવે મલયગિરિસરિકૃત જે ટીકાઓ છપાઈ છે તેમાં આવતાં સૂત્રો એમના જ વ્યાકરણનાં હોવા છતાં કેટલાંકને સિંહ હેં પ્રમાણે અને કેટલાંકને અપ્રમાણ પ્રમાણે અંક અપાયા છે અને કેટલાંક એ બેમાંથી એક વ્યાકરણનાં જણ્યાં નહિ તેને માટે અંક જતા કરાયા છે, અને આમ ખૂબ જ ગોટાળો થવા પામ્યો છે.

આ સંબંધમાં મારું કહેવું એ છે કે મલયગિરિસરિનું વ્યાકરણ મારી સામે નથી કે એમની વાત હું ચક્રાસી જોઉં, પણ એમ તો જરૂર ભાસે છે કે મલયગિરિસરિએ પોતે શબ્દાનુશાસન રચ્યા બાદ જે

ટીકાઓ રચી હોય તેમાં એમના જ વ્યાકરણનાં સૂત્રો હોય એ સ્વભાવિક ધટના છે.^૧

પ્રભાવ— ક્ષેમકાર્ત્તિચરિત્રે કમ્પની ટીકાની ઉત્થાનિકા (અંશ ૧, પૃ. ૧૭૮)માં મધ્યગિરિસૂરિ માટે જે નિમ્નલિખિત વિશેષણ વાપર્યું છે એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે સિંહ હેઠળના પ્રણયન પછી એનો પ્રચાર થયેલો હોવા છતાં વિદ્વદ્-મંડળમાં મધ્યગિરિચરિત્રકૃત શબ્દાનુશાસનનો પ્રભાવ પડતો હતો :—

“શબ્દાનુશાસનાદિવિશ્વવિદ્યામયજ્યોતિઃપુષ્પપરમાણુઘટિતમૂર્તિમિઃ”

વિષમપદવિવરણ— જૈં ૩૦ (પૃ ૨૬૮)માં આ વિવરણી નોંધ છે. એની ૨૮ પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદના એક ભંડારમાં છે.

પ્રેમલાભ વ્યાકરણ (વિ. સં. ૧૨૮૧)— આના કર્તા ‘અંબલ’ ગણના પ્રેમલાભ છે.^૨ એમણે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૨૮૧માં ૨૨૨૩ શ્લોક જેવી રચી છે.^૩ આતું નામ જોતાં એ વ્યાકરણ હોય એમ લાગે છે. એ વાત સાચી હોય તો પણ એ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે કે સિંહ હેઠળ ઉપરથી યોગ્યેણું વ્યાકરણ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે

બાલબોધ વ્યાકરણ (વિ. સં. ૧૩૦૪)— જૈં ૩૦ (પૃ ૨૬૭) પ્રમાણે આ વ્યાકરણ બાલ અધ્યાયમાં ૨૭૫ શ્લોક જેવડું મેરુપુંગે

૧ સ્વર્થિસિદ્ધિ માટે પણ કું આણું અવગણ કરું છું અને એથી તો એમાં અષ્ટાદશ વજેરના સૂત્રાદિ તેમજ પૂજ્યપાદના પોતાના સૂત્રો હોવાનો જે મત ૫ નાકુળ પ્રેમજી જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણને અંગેના લેખમાં (જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૧૦૪માં) દર્શાવ્યો છે તેને કું આવકારતો નથી.

૨ આ હિસાબે આ વ્યાકરણનું નામ પણ શુદ્ધિસાગરની જેમ કર્તાના નામ ઉપરથી ચોલ્યું છે.

૩ બુદ્ધો જૈં ૩૦ (પૃ ૨૬૭).

વિ. સં. ૧૩૦૪માં રચ્યું છે. અહીં કહ્યું છે કે એના ઉપર મેરુતુંગે ૪૮૦ અને ૫૭૬ શ્લોક જેવડી એકેક વૃત્તિ રચી છે. તેમા પ્રથમ વૃત્તિ ૭ પાદ પૂરતી છે. વળી એમણે ૨૧૧૮ શ્લોક જેવડું ચતુષ્ક-ટિરપન અને ૭૬૭ શ્લોક જેવડું કૂદ-વૃત્તિ-ટિરપન રચ્યા છે. આ ઉપરાંત ૧૭૩૪ શ્લોક જેવડી આખ્યાત-વૃત્તિ-કુંઢિકા અને ૨૨૬ શ્લોક જેવડી પ્રાકૃત-વૃત્તિ રચી છે. આ સાતેની હાથપેથી પાટણના ભંડારમાં હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૨૮૨)માં કહ્યું છે કે આ બાલભોધ વ્યાકરણ તો કાતંત્ર વ્યાકરણ ઉપરની મેરુતુંગની બાલાવભોધ વૃત્તિ હોવાનો સંભવ છે, પણ જૈન ગ્રંથમાં આપેલો રચના-સમય અશક્ય છે.

વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ (હા. વિ. સં. ૧૩૧૨)—આ વ્યાકરણના કર્તા વિદ્યાનન્દ છે. આમ આ વ્યાકરણનું નામ પણ ‘પ્રયુદ્ધિસાગર’ની જેમ એના પ્રણેતાના નામ ઉપરથી પડાયું છે. આ વિદ્યાનન્દ એ સંસારીપણામાં શ્રેષ્ઠી જિનચન્દના પુત્ર વીરધવલ થાય અને રણીમસિંહ એ એમના નાના ભાઇ થાય. વીરધવલે દેવેન્દ્રસુરિ પાસે વિ. સં. ૧૩૦૨-માં પોતાના લગ્નના પ્રસંગે દીક્ષા લીધી હતી. એમને વિ. સં. ૧૩૨૩માં અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૩૦૪માં ‘સુરિ’ પદ મળ્યું હતું. ‘ખરતર’ ગમ્મના જિનેશ્વરસુરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ચન્દ્રતિલકે વિ. સં. ૧૩૧૨માં જે અભયકુમારચરિત રચ્યું છે તેની પ્રશસ્તિમાં એમણે કોની કોની પાસે શેનો શેનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે કહ્યું છે. એમ કરતી વેળા (જિનપતિ-સુરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ પાસે વિદ્યાનન્દ વ્યાકરણ પોતે લખ્યા હતા એમ એમણે કહ્યું છે. આ ઉપરથી આ વ્યાકરણ વિ. સં. ૧૩૧૨ કરતાં તો અર્વાચીન નથી જ એમ ફલિત થાય છે.

૧ પ્રેમલાલ એ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ જ હોય તો એના પાંચ અહીં ઉલ્લેખ સમજવો પડે.

૨ એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમણું નામ ‘ખરતર’ રખાયું હતું

ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણનો ઉદ્દેશ 'સહસ્રાવધાની' મુનિમુન્દરસરિએ શુર્વાવલી (પ્રો. ૧૭૧)માં કર્યો છે. ત્યાં એમણે કહ્યું છે કે આમાં સૂત્રો થોડાં છે, પણ અર્થ ઘણો સંગ્રહાયો છે, અને એથી એ 'સર્વોત્તમ' જણાય છે.

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૮૪)માં કાતન્ત્રોત્તર વ્યાકરણનાં સિદ્ધાન્ત, વિજ્ઞાનન્દ અને વિદ્યાનન્દ એમ ત્રણ નામોતરો અપાયા છે અહીં આના કર્તા તરીકે વિજ્ઞાનન્દ ઉદ્દે વિદ્યાનન્દસરિનો ઉદ્દેશ છે. વિશેષમાં આ વ્યાકરણ સમાસ-પ્રકરણ સુધી જ છે એમ અહીં કહ્યું છે. જેસલ-મેરમાં આની તાત્પત્રીય પ્રતિઓ છે. પ્રો. પિટ્સને એમના ચોથા હેવાલમાં આ વ્યાકરણમાંથી અવતરણ આપ્યું છે.

કાતન્ત્ર વ્યાકરણની મહત્તા વધારવા માટે વિજ્ઞાનન્દે કાતન્ત્રોત્તર નામની કૃતિ રચી છે અને એનું ખીણું નામ વિદ્યાનન્દ છે એમ સં. બ્યા. ઇ. (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૬)માં ઉદ્દેશ છે.

જૈન-પુસ્તક-પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ (પૃ. ૧૦૬)માં નીચે મુજબની પંક્તિ છે.—

“इति विज्ञानन्दविरचिते कातन्त्रोत्तरे विद्यानन्दापरत्नाम्नि
तद्धितप्रकरणं समाप्तम् सं. १२०८।”

‘અૌદાર્ય’-ચિન્તામણિ (લ. વિ. સં. ૧૫૭૫)— આ દિ૦ શ્રીનસાગરે રચેલું વ્યાકરણ છે, જ્યારે કેટલાકને મતે આ એ વ્યાકરણ

૧ આ ત્રણમાંથી એક પણ નામે આ વ્યાકરણની અહીં ગણ નથી

૨ આના પહેલા ત્રણ અધ્યાય પૂરતા વિભાગ વિજ્ઞાપકમ્મી પ્રશ્નિત થયેલો

છે. જુઓ ABORI (Vol. XIII, pp 52-53)

૩ જૈ૦ સ્ત્રી૦ ઇ૦ (પૃ ૪૧૨)માં ખીણ અધ્યાયની શુદ્ધિકા અપાવેલી છે.

૪ એમના પરિચય માટે જુઓ જૈ૦ સ્ત્રી૦ ઇ૦ (પૃ ૪૦૬-૪૧૨).

ઉપરની સ્વોપદ્ય વૃત્તિ છે. આ પાઠ્ય ભાષાને અંગેનું છ અધ્યાયનું વ્યાકરણ હૈમ વ્યાકરણ અને ત્રિવિક્રમકૃત વ્યાકરણ કરતાં મોટું છે.^૧ શ્રુતસાગર મૂલ સંઘ, સરસ્વતી ગમ્પ, બલાતકાર ગણમાં થયા છે. એઓ દિ. રવિદાનદિના શિષ્ય થાય છે અને એમણે મલ્લિભૂષણને પોતાના ગુરુભાષ કહ્યા છે. શ્રુતસાગરના એક શિષ્ય શ્રીચન્દ્રે વૈરાગ્યમણિમાંલા રચી છે.

આ શ્રુતસાગરને પોતાને માટે ખૂબ માન હશે, કેમકે એમણે પોતાને માટે નીચે મુજબનાં વિશેષણો વાપર્યાં છે:-

ઉત્તમભાષાકવિચક્રવર્તી, કલિકાલ-ગૌતમ, કલિકાલસર્વજ્ઞ, તાર્કિક-શિરોમણિ, નવનવતિ-મહાવાદિ-વિજેતા, પરમાત્મપ્રવીણ, વ્યાકરણ-કમલ-માર્તંડ ઇત્યાદિ.

શ્રુતસાગર કેદર દિગંધર છે એટલું જ નહિ પરંતુ આવેશપૂર્ણ માળ દેનારા પુણ્ય છે. તીર્થંકરની પ્રતિમા નહિ માનનારા ઉપર એમણે ખૂબ પ્રહાર કર્યાં છે. એવાને એમણે 'નાસ્તિક' કહ્યા છે અને એમને વિજીથી લિપ્ત જોડ મારે તો એ પાપ નથી એવા આકોશ-વચનો ઉચ્ચાર્યાં છે.^૩

શ્રુતસાગરે યજ્ઞતકથાકોશ રચ્યો છે. 'વળા એમણે નાનકડી શ્રુતસંઘપૂજા રચી છે. બાકી એમની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ મુખ્યત્વે

૧ જુઓ જૈન સાં. ૬૦ (પૃ ૪૦૬).

૨ એઓ દિ. પદ્મદિના શિષ્ય અને ઉત્તરાધિકારી દિ. દેવેન્દ્રપ્રીતિના ઉત્તરાધિકારી છે.

૩ જુઓ દિ. કુંડુંદાન્યાર્થકૃત દસણ-પાણુક (આ. ૧)ની શ્રુતસાગરીય ટીકા તેમજ જૈન સાં. ૬૦ (પૃ ૪૦૭).

૪ આમાં આકાશ-પંચમી, ચંદન-ગમ્પી, મુકુટ-સંપત્તી, અપ્પાહિતકા ઇત્યાદિ પ્રતો મંજથી કયાઓ છે દેવેન્દ્રપ્રીતિ, ધર્મચંદ્ર, મલ્લિભૂષણ અને સંકલ્પપ્રીતિ દ્વારા એકેક વ્યતકથાકોશ રચાયો છે.

વિવરણરૂપ છે અને એમાં મૂળ ગ્રંથાકારને ન અનુસરતાં પોતાની ગાંધી વાત પણ એમણે કેટલીક વાર ઉમેરી છે.^૧ આ કૃતિઓ યાને વિવરણો નીચે મુજબ છે:-

૨જિનસહસ્રનામ-ટીકા, ચૈતરવત્યપ્રકાશિકા, ચૈતરવાર્થકૃતિ, મહા-
લિપેક-^૨ટીકા^૩ અને ^૪યશસ્તિલક-ચંદ્રિકા.^૫

શ્રુતસાગર વિક્રમની સોળમી સદીમાં થયા છે, કેમકે મહાલિપેકની
ટીકાની એક હાથપોથી વિ સં. ૧૫૮૨માં લખાયેલી મળે છે.

ચિન્તામણિ-વ્યાકરણ (વ. વિ. સં. ૧૬૦૫)- આના કર્તા હિં
ભકારેક શુભચન્દ્રસરિ છે. એઓ 'મૂલ' સંધ, 'સરસ્વતી' ગરુડ અને
'બલાતકાર' ગણના જ્ઞાનમૂલ્યના પ્રશિષ્ય અને વિજયકીર્તિના શિષ્ય થાય છે
એ શુભચન્દ્રસરિની શિષ્યપરંપરાનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:-

સુમતિકીર્તિ, શુભકીર્તિ, વાલ્મીકી, રામકીર્તિ, યશકીર્તિ,
પદ્મનંદિ કૃત્યાદિ.^૬

૧ બુઓ જૈન સાંઠ ઇવ (પૃ. ૪૦૮)

૨ મૂળના કર્તા આસાપર છે.

૩ હિ શુભચન્દ્રસરિ જ્ઞાનાર્ણવ યાને યોગપ્રદીપમાં ૭ ગણાત્મક લખાવે
તેની આ ટીકા છે

૪ આ તંત્ર મૂળ સહિત "શ્વારતીય જ્ઞાનપીઠ" તરફથી કરાઈલી ૬ સ. ૧૪૧૬-૧૭
પ્રકાશિત થઈ છે

૫ આ આગાધરકૃત નિત્ય-મહોદ્ધવોતની ટીકા છે.

૬ શ્રુતસાગર દેરાવતી યાને બ્રહ્મવાગી હતા તે સમયની આ ગ્રંથો છે.

૭ આ યશસ્તિલક-ચંદ્રિકાની અપૂર્ણ ટીકા છે પાંચમા આકાશને યા
ચોક્કસ લાગતી તેમજ છઠ્ઠા આકાશની ટીકા નથી આ ટીકા સહિત મૂળ ^૮
કાવ્યમાલા (સુ.)માં લખાયેલી છે

૮ આ એમની કેટલી કૃતિ હોવાનું મનાય છે.

૯ બુઓ જૈન સાંઠ ઇવ (પૃ. ૫૨૮-૫૨૯)

આ શુભચન્દ્રચરિત્રે ત્રિવિધ-વિધાધરની તેમજ 'પડલાખા—કવિ-ચકવર્તી'ની પદવી હતી.^૧ એમણે સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો એમણે વિ. સં. ૧૬૦૮માં રચેલા પાંડવપુરાણની પ્રશસ્તિમાં પોતાની મૌલિક તેમજ વિવરણાત્મક અનેક કૃતિઓ ગણાવી છે:—

(૧) રંગપ્રસૂતિ, (૨) અપશબ્દખંડન, (૩) ચન્દના-કથા (યાને ચન્દના-ચરિત), (૪) ચન્દનાથ-ચરિત્ર (યાને ચન્દ્રપ્રભ-ચરિત), (૫) ચિન્તામણિ-વ્યાકરણ, (૬) શ્લોક-ચરિત્ર (યાને શ્લોક-ધર-ચરિત), (૭) તત્ત્વનિર્ણય, (૮) પદ્મીશ્વર-કથા, (૯) પદ્મનાભ-ચરિત્ર, (૧૦) પડવાદ, (૧૧) હસ્યવિવદનવિદ્યારણ. (૧૨—૧૩) સપ્તભાષ્ય અને એની ટીકા, (૧૪) પાર્શ્વનાથકાવ્ય (યાને પાર્શ્વબ્રુહ્મ)ની પંજિકા, (૧૫) અધ્યાત્મપદ્યવૃત્તિ, (૧૬) આશાધરની અર્ચા (યાને જિનપદ્યકલ્પ કિંવા નિત્યમહોદયોત)ની ટીકા અને (૧૭) સ્વરૂપસંબોધનની વૃત્તિ

૧ જુઓ કવિચંદ્રચરિત્રમાંની શુભચન્દ્રચરિત્રે વિં સં ૧૧૧૩માં રચેલી ટીકાની પ્રશસ્તિ. આ ટીકાની પ્રશસ્તિ જૈન સાં ૪૦ (પ. ૫૨૮)માં ઉપાધ છે.

૨ આ પાદ્યમાં રચાયેલી કૃતિ છે એ ત્રણ પરિચ્છેદના વિભાગ છે. એમાં અનુક્રમે ૭૭, ૧૧૭ અને ૫૪ પદ્યો છે. એ બાર અંગોના વિષય ક્રમ પ્રકાર પાઠ છે. આ પાદ્ય કૃતિ આં ૬૦ અંબા ગ્રંથાક ૨૧ તરીકે વિં સં ૧૬૭૬માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલી છે.

૩ જિન ૨૦ કો ૧૦ માં આની નોંધ નથી ત્યાં તે જીર્ણિચન્દ્રની ૧૦૦ શ્લોક લેખકી અને આ નામની કૃતિની નોંધ છે.

૪ આની રચના વિં સં ૧૫૬૬માં થયેલી છે.

૫ આને કેટલાક સિદ્ધચક્ર-કથા કહે છે.

૬ જિન ૨૦ કો ૧૦ (ખં ૧, પૃ ૨૩૩)માં આનો 'પુરાણ' તરીકે નિર્દેશ છે. અહીં 'એવું' પરિભાષા ૨૫૦૫ શ્લોક લેખકું કહે છે.

૭ આ શ્લોકોની ટીકાની પ્રશ્નિત લેખી માન્યતામાં ખંડનપ, કૃતિ છે. લાં રત્નમણિ સંશય-વચન-વિચ્છેદ નામની એક કૃતિ સમ્પૂર્ણ રચી છે.

આ ઉપરાંત (૧૮) 'કર્મદાહ વિધિ, (૧૯) 'ચતુર્ભિઃશ્વરધિકાદ્ય-
સત્ત્વતોદાપન, (૨૦) 'પથ્યોપમવિધ્યુદાપન (યાને પથ્યત્તોદાપન) કે
ત્રણ કૃતિઓ તેમજ (૨૧) ગણનાથસમર્ચન (યાને 'ગણધરનમ્રપૂજા),
(૨૨) 'ચિન્તામણિ'(યંત્ર)પૂજા, (૨૩) 'પત્રિંશચ્ચતુર્વિંશતિપૂજા, (૨૪)
સરસ્વતી-પૂજા અને (૨૫) 'સિદ્ધચક્રનપૂજા એમ ચાર પૂજા તેમજ
(૨૬) 'સ્તોત્ર-સમુચ્ચયનો પણ ગ્રંથી ઉલ્લેખ છે.

ઉપર્યુક્ત પાંડવપુરાણની રચના બાદ એમણે 'કરકું-ચરિત્ર
વિ. સં. ૧૬૧૧માં અને કસ્તિકેયાણ્યવેદખાની ૯૮૩૩ વિ. સં. ૧૬૧૩માં
રચ્યાં છે. નીતિરસાયન નામની કૃતિ શું આ શુભચન્દ્રસૂત્રીની કૃતિ છે?

આ ચિન્તામણિ વ્યાકરણ વિવિધ પ્રકારની પાઠ્ય ભાષાને લખ્યું
છે. એમાં ૧૨૩૪ શ્લોકો છે. એ ચત્યાર પાઠવાળા ત્રણ અધ્યાયના ૨૦૮ શ્લોકો
છે. આ વ્યાકરણનો ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત પાંડવપુરાણની પ્રશસ્તિમાં છે.
આ વ્યાકરણ ઉપર સ્વોપનં વૃત્તિ છે. આ વ્યાકરણને અંગે ડૉ. એ. જેન-
ઉપાધ્યેએ એક ૧૦૯૫ શ્લોકો છે અને એ દ્વારા એમાં અપાયેલી ભાષાતેજ
નિરૂપણ કયું છે.

૧ આ નામની એક કૃતિ હિં ચન્દ્રકીર્તિએ તેમજ હિં રત્નમણિએ રચી છે
૨ આમાં ૧૨૩૪ શ્લોકો ઉદાપનની હકીકત છે.
૩ આ નામની એક કૃતિ હિં અનંતકીર્તિએ, હિં દેવેન્દ્રકીર્તિએ અને હિં
જીવજીવિએ રચી છે.

૪ હિં શ્રુતસાગરે તેમજ હિં સુકલકીર્તિએ પણ આ નામની એક કૃતિ રચી છે
૫ ભવશમ્ભુએ આ નામની એક કૃતિ રચી છે
૬ હિં આશાસરે તેમજ હિં પ્રભાચન્દ્રે આ નામની એક કૃતિ રચી છે
૭ શુભચન્દ્રસૂત્રીએ અનેક શ્લોકો રચ્યાં છે. એ ઉપરથી આ નામ 'ચેત્યું છે
૮ આ કૃતિ સુકલભૂષણની સદાસત્તાપૂર્વક રચાયેલી છે
૯ આમાં હિં નેમિચન્દ્રકૃત દ્વવચ્ચંદ્ર ઉપરની પ્રશસ્તિ રચેલી શ્લોકો
અનેક અવતરણો અપાયાં છે.

૧૦ જુઓ ABORI (Vol. XIII, pp. 46-52)

શબ્દ-ભૂષણ (લ વિ. સં. ૧૭૭૦)—આના કર્તા દાનવિનય છે. એઓ 'તપા' ગરુડના વિનયરાજસૂરિના શિષ્ય થાય છે એમણે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિનય માટે પદ્મજેસવણાકૃપ્પ ઉપર દાનદીપિકા નામની રૂતિ વિ. સં. ૧૭૫૦માં રચી છે. એમની આ શબ્દ-ભૂષણ નામની કૃતિ એ પદ્મમાં રચાયેલું વ્યાકરણ છે. એ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવું છે અને એ વિ. સં. ૧૭૭૦ની આસપાસમાં, ગુજરાતમાં અખ્યાત શેખ કૃતોના પુત્ર અડેમિયનિ માટે રચાયું છે. શું એ સિંહ હેનું રૂપાતર છે ?

શબ્દાર્ણવ—જેઠ ગ્રંથ (પૃ. ૨૬૮) પ્રમાણે આ સહજકીર્તિની રચના છે. આ પૃષ્ઠ ઉપરના ટિપ્પણ પ્રમાણે આ કૃતિનું નામ સિદ્ધ-શબ્દાર્ણવ છે. અને એ ૧૩૦૦ શ્લોક જેવું છે. અહીં આ કૃતિને વ્યાકરણ ગણ્યું છે, પરંતુ જિં ૨૦ કો ૧ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૩૮) પ્રમાણે તો આ ૭ પ્રકરણમાં વિલક્ષ્ય એવો કોશ છે અને એનું ખીલું નામ જ્ઞપ્ત—ગ્રાહ્ય-વ્યાકરણ-પ્રક્રિયા છે. વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત સહજકીર્તિએ 'ખરતર' ગરુડના ઉપાં હેમચન્દ્રના શિષ્ય હોવાનું અહીં કહ્યું છે. સાથે સાથે આના ઉપર સ્વોપદ ટીકા હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

ઔકૃતિક

૨મુખાવયોધ ઔકૃતિક (વિ. સં. ૧૪૫૦)—આના કર્તા દેવસુંદર-સૂરિના શિષ્ય કુલમંજસૂરિ છે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૦૬માં થયો હતો. વિ. સં. ૧૪૧૭માં દીક્ષા લઈ વિ. સં. ૧૪૪૨માં સૂરિ બનનારા એઓ વિ. સં. ૧૪૫૫માં સ્વર્ગે સંન્યાસ. એમણે વિ. સં. ૧૪૪૩માં

૧ જુઓ જેઠ ગ્રંથ (પૃ ૨૬૮)

૨ ૨૫ હરિલાલ હર્ષદ કુવે "પુઆવયોધઔકૃતિક"ના નામથી આ કૃતિ સંપાદિત કરી છે અને એ સને ૧૮૮૬માં સ્વીડનના ભરાયેલી "ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ" દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી છે.

‘વિચારામૃતસંગ્રહ’ અને કોષ્ઠક સમયે સિદ્ધાંતાભાષકોદ્ધાર રચ્યા છે. એમણે કેટલાક સ્તવ રચ્યા છે. જેમકે ‘ચક્રાયર્ધિચિંતા’, ‘વિચ્છેદશ્રી’— થી શરૂ થતો અને અષ્ટાદશચિત્રચક્રથી વિભૂષિત ‘ઘીરસ્તવ’ અને ‘નરીયોગુણ’ થી શરૂ થતો ‘પંચજિનહાર-અષ્ટ-સ્તવ’. વળી એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ ઉપર અવચૂરિ (અવચૂરિ) રચી છે:—

પન્નગેસવણાકથ, ‘પરિક્રમણુમુત્ત’ અને ‘પણ્ણવણાતર્કયપથ-સંગ્રહણી.’^૧

ગુજરાતી ભાષા દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શિક્ષણ આપવા માટે કેટલાક પ્રયાસ થયા છે. દા. ત. શ્રીમાધ હકૂર કૂંરસિંહના પુત્ર ‘સંગ્રામસિંહે’ આ ભાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એમ કાતંત્ર વ્યાકરણનો બોધ કરાવવા માટે એમણે વિ. સં. ૧૭૭૬માં રચેલી ‘બાલશિક્ષા’ જોતાં

૧ જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખં. ૧, પૃ. ૩૫૨)માં આની વિચારમૃતસંગ્રહ તર્કિ મેન છે અને એના ૪ નામાંનર તર્કિ સિદ્ધાંતાભાષકોદ્ધારનો ઉલ્લેખ છે તો શું આ બે લિખ કૃતિ નથી ?

૨ આ ચોવીસ પદની કૃતિ એક અવચૂરિ મહિત ૯૦ આ. ૨૦ તર્કી વિ. સં. ૧૬૬૮માં પ્રકાશિત કાષ્ઠ છે એમાં તો મૂળ કૃતિના કરતાં તર્કિ કુલમંદનસુત્રિ ઉલ્લેખ છે. આ અવચૂરિની વિ. મં. ૧૫૭૭માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે ૯૦ સા. ૨૦ ઇ. ૫૦ (પૃ. ૪૪૩)માં તો મૂળ કૃતિના કરતાં તર્કિ કુલમંદનસુત્રિ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એના ઉપર એક અવચૂરિ રચના તર્કિ છે.

૩ આ સ્તવ જન સ્તોત્ર સમુચ્ચય (પૃ. ૮૦—૬૧)માં લખાયો છે

૪ આ ‘અમલદેવ’ કેવરીમલ વિદ્યાંગ સંસ્થા’ તરફથી પ્રકાશિત પચરણ-સુદોહના અંતર્ગત લખાયેલો છે

૫-૬ જુઓ જૈ. ૨૦ સા. ૨૦ ઇ. (પૃ. ૪૪૩) અહીં ‘પણ્ણવણા-સંગ્રહણી’ નામે પ્રમાપનામૂલનો ઉલ્લેખ છે તો શું એ જ્ઞાન નથી ?

૭ જૈ. ૨૦ સા. ૨૦ ઇ. (પૃ. ૪૨૧)માં કહ્યું છે કે ‘ક્રતા અનેદર લગે કે

૮ આને અંગેનો પં. લાલચન્દ્ર લગવાનદાસ ગાંધીનો લેખ નામે ‘આદ્યશિક્ષા’ (પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત વ્યાકરણ) પુસ્તક (પૃ ૩, મં. ૧, પૃ ૪૦-૫૩)માં કરે છે. એમાં કૂંરસિંહને નામે ‘કૂંસિંહ’ છે.

૯ બાલશિક્ષા નામનું એક વ્યાકરણ લખિલાલે રચ્યું છે.

જણાય છે. આના પછીના ખીજ પ્રપાસનું ક્ષણ તે પ્રસ્તુત કુદ્ધમંડનચરિએ રચેલું મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક છે. આ કંઈ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ નથી પરંતુ વિક્રમની પંદરમી સદીની જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી સમજીતી પૂર્વકેનું સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રાથમિક વ્યાકરણ છે. આનો પરિચય સ્વ. કે. ૭૦ ધ્રુવે 'સાહિત્ય અને વિવેચન નામના એમના લેખસંગ્રહમાં નીચે મુજબ આપ્યો છે:—

“ઔક્તિકના હેતુના ઉપર પ્રકરણ કેવળ સંસ્કૃતમાં છે પહેલા, બીજા અને ત્રીજામાં અહિં પ્રકરણના સ્વરૂપ અને કાવિના સંસ્કૃતમાં છે, અને વિવેચન પ્રાકૃતમાં છે ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું અને નવમું એ પાંચ પ્રકરણો તે કેવળ પ્રાકૃતમાં છે આ ગીતે નિબંધનો અર્થ ઉપરના ભાગ પ્રાકૃતમાં એટલે જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલો છે”

“નામની વિભક્તિ આદિના ઉદાહરણમાં સર્વલિંગસાધારણરૂપેના આપ્યું છે તે તે જાણનાં હવું છે”—પૃ. ૫૫

“સંસ્કૃત ઉક્તિ એટલે બોલવાની રીત વિષે, મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં નિચેના આપ્યા છે એથી અથવા તે પાંચમી અને વાક્યની યાને કર્તા, કર્મ અને ભાવિ ઉક્તિનું એમાં મુખ્યત્વે વિવેચન કરાયું છે એથી એને ઔક્તિક નામ આપાયું છે. આ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને લગતો નાનો મગ્ગો નિબંધ છે. કેવળ સંસ્કૃત દ્વારા જે મુખ્ય નેત્રોને વ્યાકરણ શીખવું અથવા પહે તેને માટે ખાસ કરીને આમાં કેમણે કેમણે જૂની ગુજરાતીમાં સમજીતી આપાઈ છે ‘વ્યાકરણના સંગ્રહમાં પ્રમાણે ઉક્તિઓના પ્રાકૃતમાં મંત્રણ’ કરવાનો પોતાનો વિચાર જે એમ કહી શકે તો આ ગ્રંથ સૌ કરે છે”

મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં વિભક્તિ-વિચાર, કૃદ ત-વિચાર, ઉક્તિ-ભેદ અને શબ્દ-સંગ્રહ જે આવે છે તેટલા પૂરતો વિભાગ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ (પૃ. ૧૭૨-૧૮૦)માં હપાયો છે. આની પછી

૧ આ લેખસંગ્રહ (લા. ૨, પૃ. ૫૧-૭૮)માં સ્વ. કે. ૭૦ ધ્રુવના ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં “ગુજરાતી શાળાપત્ર”માં હપાયેલા “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” નામના લેખને સ્થાન આપાયું છે આ લાગના એમના બીજા પાલ લેખો છે. આ લાગ “ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોનાચક્રી” (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૪૧ માં પ્રસિદ્ધ નગરો છે

“ઔક્તિકપદાનિ” એવા શીર્ષકપૂર્વક જે લખાણ પૃ. ૧૮૧-૨૦૪માં અપાયું છે અને જેના અંતમાં “ઉક્તિકપદાનિ સમાપ્તાનિ” એવો ઉલ્લેખ છે તે મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકથી ભિન્ન કોઈ કૃતિ હોય એમ મને લાગે છે. આ સંબંધમાં છેવટનો નિર્ણય કરવાનું સુગમ સાધન આનું મુદ્રિત પુસ્તક છે, પણ હજી સુધી એ મને કોઈ સ્થળેથી જોવા મળ્યું નથી.

પ્રસ્તુત ઔક્તિકના સ્વરૂપ પરવેની ગેરસમજની તેમજ એની કેટલીક હાથપોથીઓની નોંધ મેં “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” નામના મારા લેખમાં લીધી છે. આ ઔક્તિકની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા મેં કેટલીક હાથપોથીને આધારે વર્ષો થયાં તૈયાર કરી છે પણ પ્રકાશકના અભાવે એ છપાવી શકાઈ નથી.

વાક્યપ્રકાશ (વિ. સં. ૧૫૦૭) — આ ઔક્તિક ‘બૃહત્ તપા’ ગચ્છના રત્નસિંહસૂરિના શિષ્યાજી ઉદયધર્મે વિ. સં. ૧૫૦૭માં ‘સિદ્ધયુ’ નગરમાં રચ્યું છે. એમણે ‘દ્વાત્રિંશદ્દલકમલ’ રૂપ બંધથી વિભૂષિત અને ‘સન્નમન્નિદર્શન’થી શરૂ થતું ૧૮ પાલનું ‘મહાવીરસ્તવન’ પણ રચ્યું છે. એમના આ વાક્યપ્રકાશમાં ૧૨૮ પદો છે. આ રચના

૧ આ લેખ “સિદ્ધયુ” (વ ૧૨, અ ૧૧)માં છપાયો છે.

૨ આ -કૃતિ કોઈકની દીકા મહિત મહેસાણાની “યગોવિનય જૈન મંમૂત પાઠશાલા” તરફથી ઇ સ ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત સ્તોત્રરત્નાકર (ભા ૧)ના અંતમાં છપાયેલી છે આ દીકાનો પ્રાગ્લ “શ્રીમલ્લિનેન્દ્રમાનન્દ”થી કાયો છે અને કૃતિની વિ. મં ૧૫૦૭માં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે

૩ જુઓ પ્લે ૧૨૭ તેમજ એની ઉપરુક્ત દીકાનું આલેખ

૪ જુઓ જૈ. સા. સં. ઇ. (પૃ. ૫૧૪).

૫ આ સ્તવન જૈન સ્તોત્ર સંપ્રદાય (પૃ ૨૬૫-૨૬૬)માં છપાયું છે અને એને અંગેનું ચિત્ર અંતમાં અપાયું છે

પ્રાથમિક સ્મૃતિના કારણે કરાઇ છે. એનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવવાનો છે. આથી તો અહીં કેટલાંક પદોમાં ગુજરાતીમાં લખાણ છે અને એની સાથે સાથે સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ ઉક્તિના ‘પ્રાચ્યર’ અને ‘વક્ર’ એ બે પ્રકારો અને એના ઉપપ્રકારોથી કરાયો છે. આગળ જતાં કર્તારિ અને કર્મણિના પ્રત્યયો ગણાવાયા છે અને એનાં ઉદાહરણ અપાયા છે (સ્ત્રો. ૨ અને ૨૮માં ‘સકર્મક’ એ અર્થમાં ‘સાધ્ય’ શબ્દ વપરાયો છે). ત્યાર બાદ ગણજ, નામજ અને સૌત્ર (કપડવાદિ) એમ ધાતુના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવી એતું સ્વરૂપ સમજાવાયું છે ‘પરસ્મૈપદી’ વગેરે એમ પાંચ ધાતુના ત્રણ ભેદ પડ્યા છે. ત્યાર બાદ ‘વતમાના’ વગેરે દસ વિભક્તિ, તદ્વિન-પ્રત્યયો અને સમાસની સમજણ અપાઇ છે.

આ જાતના ઔક્તિકમાં ઉપયુક્ત બાલશિક્ષા અને કુલમંડન-સરિકૃત મુખ્યાવયોધ ઔક્તિક એ બે કૃતિઓ ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય છે. આ પ્રકારના વ્યાકરણો ભાષાના ઇતિહાસની સીમાના ચિહ્ન પૂરા પાડે છે.

‘પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપર નીચે મુજબની ટીકાઓ છે:-

(૧) ટીકા—આના કર્તા સોમવિમલના શિષ્ય હૃપકુલ છે એમ જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખડ ૧, પ. ૩૪૬)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ. ૦ સા. ૦ સં. ૪. (૫ ૫૧૬) પ્રમાણે હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય જે હૃપકુલગણિએ સૂયગડ ઉપર વિ. સં. ૧૫૮૩માં દીપિકા રચી છે અને જેઓ અંબહેતુદયત્રિ-લ્લંગીના કર્તા છે તેમણે હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં આ વાક્યપ્રકાશ ઉપર ટીકા રચી છે.

(૨) ટીકા—આ વાક્યક કીર્તિવિજયના શિષ્ય જિનવિજયની વિ. સં. ૧૬૮૪ની રચના છે.

૧ શુ. વિનયવિજયગણિએ હેમલઘુપ્રક્રિયાની સ્વોપદ્ય બૃહસ્પતિના આ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ?

(૩) ટીકા—જૈન ગ્રન્થાવલી (પૃ. ૩૦૭) પ્રમાણે આ રત્નસરિની કૃતિ છે.

(૪) ટીકા—આ અજ્ઞાતકર્તૃક રચનાનો પ્રારંભ “શ્રીમન્નિનેન્દ્ર-માનમ્ય”થી થાય છે.

(૫) ટીકા—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી

અન્ય ઐકૃતિકો—સોમપ્રભસરિએ ૪૧૫ શ્લોક જેવડું એક ઐકૃતિક રચ્યું છે. વળી જિનચન્દ્રે તેમજ અન્ય કાષ્ઠએ એકેકે ઐકૃતિક રચ્યું છે.

આંશિક વ્યાકરણ

ઉપસર્ગ-મંડન (વિ. સં. ૧૪૬૨) — આના કર્તા જૈન મુદ્ધમ મંત્રી મંડન છે એઓ ઝંઝૂ સંઘવીના ૩૭ પુત્રોમાંના બીજા પુત્ર બાહડના નાના પુત્ર થાય છે એમના મોટા ભાઈનું નામ સમુદ્ર (સમધર) છે. એમની પેઠે એમના કાકા દેહડના પુત્ર ધન્યરાજ, ધનરાજ ઉદે ધનદ પણ વિદ્વાન અને ધનિક હતા મંડને ‘ભૂપણ’ અર્થવાચક ‘મંડન’

૧ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ ૫૦

૨ આ ઐકૃતિકનો પરિચય આપતાં, જા. ૨૦ ફે. ૧૦ (ખ. ૧, પૃ ૬૩)ના ફોર્મમાં “grammar” એટલે કે વ્યાકરણ એવો ઉલ્લેખ છે. તેમ જના અહીં ઐકૃતિકને અંગે નીચે સુસ્પષ્ટ લખાલું છે તેા એ વિચારણીય જણાય છે —

“The Auktikas are a sort of Prakṛta into Sanskrit Dictionaries”

અર્થાત્ ઐકૃતિકો એ એક જાનના પ્રાકૃત-મંસ્કૃત કોશો છે

૩ આ ૭ જે પુત્રો આલમગાહ (હિમાચલ મોગી)ના મધિવો હતા જૈન સાં. ૨૦૦ (પૃ ૪૮૦)ના કહ્યું છે કે આ આલમગાહ તે “દિવાવરજાનનો પુત્ર અઃવજા (વિ. મં. ૧૪૬૧-૧૪૮૬) અને યજ્ઞ યજ્ઞ હોમંચ મોગી”

૪ આ ધનદે જૈન-ધનદ, નીતિ-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ એમ ત્રણ મતો આ એમ પાનાનું નામ એહ્યું છે

શબ્દથી અલંકૃત નીચે મુજબની આઠ કૃતિઓ રચી એ દ્વારા પોતાના નામને એ સાથે જોડ્યું છે:-

(૧) 'અલંકાર-મંડન, (૨) ઉપસર્ગ-મંડન, (૩) કાદંબરી-મંડન, (૪) કાવ્ય-મંડન, (૫) અપૂ-મંડન, (૬) શૃંગાર-મંડન, (૭) સંગીત-મંડન અને (૮) સારસ્વત-મંડન

આ ઉપરાંત એમણે રૂકવિ-કદપદુમ-રૂકંધ અને ચન્દ્રવિજય એ બે કૃતિઓ પણ રચી છે. એમનું ચરિત્ર મહેશ્વર નામના કવિએ રચ્યું છે, અને એનું નામ 'કાવ્યમનોહર રાખ્યું' છે.

ઉપસર્ગમંડન નામની આ કૃતિના નામમાં કર્તાનું નામ છે અને સાથે સાથે એ જે વિષયની છે તેનું પણ નામ છે, પરંતુ 'ઉપસર્ગ' શબ્દ અનેકાર્થી છે. અમર જગવાન મહાવીર સ્વામીને સંગમે જે પ્રતિકૃળ તેમજ સાનુકૃળ ઉપદ્રવો કર્યા હતા તે તેમજ દેવ કે મનુષ્ય તરફથી કેટલાક જૈન મુનિવરોને જે કનડગત કગાઈ હતી તે 'ઉપસર્ગ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉપસર્ગના આ અર્થ ઉપરાંત એના બીજો અર્થ 'ધાતુઓ કે ધાતુ ઉપરથી બનાવાયેલા નામ'દિની આગળ જોડાતો અને એના મૂળ અર્થમાં પ્રાયઃ વિશેષતા લાવતો શબ્દ કે અવ્યય એ છે. આથી અહીં અંશનું નામ વિચારતાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે એમાં પ્રથમ અર્થવાચક ઉપસર્ગનું

૧ આ કૃતિ પાટણની "હૈમચન્દ્રાચાર્ય મલા" તરફથી ૧૧મા અંચાઃ તરફ છપાઈ છે

૨ ઉપર્યુકત સભા તરફથી આ આઠ કૃતિઓ પૈકી બીજી, ત્રીજી અને આઠમી એ ત્રણ સિવાયની બધી છપાવાઈ છે કાવ્ય-મંડન અને શૃંગાર-મંડન એ બે કૃતિ આ મલા તરફથી વિ. સં. ૧૯૭૬માં પ્રસિદ્ધ કગાઈ છે

૩ આ નામે આની નોંધ જિ. ૨૦ કે. ૭માં નથી પરંતુ જિ. ૨૦ ૨૧૦ સુ. ૦ ઇ. ૫૮૪) પ્રમાણે Catalogus Catalogorumમાં આની નોંધ છે

૪ આ નામ પાટણની "હૈમ મં" તરફથી પ્રકાશિત થયેલું છે એની વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે

નિરૂપણ છે કે દ્વિતીય અર્થવાચક ઉપસર્ગોનું^૧ જિઠ ૨૦ કોઠ (ખંડ ૧, પૃ. ૫૪) પ્રમાણે એ વ્યાકરણના એક અંશરૂપ એવા દ્વિતીય અર્થનો ઘોતક છે. આ હિસાબે આ કૃતિમાં અધિ, અનુ, અપ, અભિ, અવ, ઉપ, પર, પ્ર, સમ વગેરે ઉપસર્ગોનું^૨ નિરૂપણ હશે એમ કહી શકાય આ નિરૂપણમાં સિંઠ હેઠળી કે એની કોઈ સ્વોપજ વૃત્તિની છાયા હોય તો આ કૃતિને આના પછીના પ્રકરણમાં સ્થાન અપાવું ઘટે.

ધાતુમંજરી (લ. વિ. સં ૧૬૫૭) — આ ૧૨૦૦ શ્લોકની કૃતિ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ રચી છે આ પાણિનીય સંસ્કૃત ધાતુપાદને લગતી સંસ્કૃત કૃતિ હશે એમ માની એની મેં અહીં નોંધ લીધી છે. બાકી એની એક હાથપોથી જે લીખડીના મંદારમાં છે એ જોવા મળે આ કૃતિનો વાંસતવિક અને પરિપૂર્ણ^૩ પરિચય હું આપી શકું. એથી અત્યારે તો આ ગણિનો પરિચય આપું છું. આ ગણિ ભાનુચન્દ્રગણિના શિષ્ય થાય છે. એઓ ૧૨૦૦ વર્ષની યાને સો અવધાન કરનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે એમને અમકબર બાદશાહે “પુષ્કલમ્”ની પદવી આપી હતી. એમણે એમના ગુરુનું^૪ ચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. વૃદ્ધ-પ્રસ્તાવોક્તિ-સનાકરે એ એમની રચના છે.^૫

એમણે નીચે મુજબની કૃતિઓની^૬ વૃત્તિ રચી છે. —

૧ ભક્તભક્તસંતોષની જે વૃત્તિ આ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ રચી છે તેમાં પ્રાગભા સોનો અને અતમા ૧૦૮નો ઉલ્લેખ છે.

૨ આ ચરિત્ર ભાનુચન્દ્રગણિચરિત્ર એ નામની “સિધ્ધી જૈન ગ્રંથમાલા”માં ઇ સ ૧૯૪૧માં છપાયું છે.

૩ કાદંબરી-ઉદ્ધાર યાને સંક્ષિપ્તકાદંબરીકથાનક એ એમની ગુજરાતી કૃતિ છે આ કૃતિ પ્રાક્તાવિક કથનપૂર્વક જિનવિજયછએ (હવે ગુહન્ય) સપાદિત કરી છે અને એ “પુગાદત્વ” (પ્ર ૫, અ ૪, પૃ ૨૪૧-૨૫૬)માં વિ સં ૧૬૮૩માં છપાઈ છે.

૪ વસતગાનકૃત શકુનશાસ્ત્રની ભાનુચન્દ્રગણિએ એકી વૃત્તિ એમણે સંગ્રાધન કર્યું છે.

(૧) (દેવ) અનેકાર્યનામમાત્રા, (૨) 'કાદંબરી (ઉત્તમધી)', (૩) રત્નક્રતામર-સ્તોત્ર, (૪) વાસવદત્તા, (૫) રશોભન-સ્તુતિ અને (૬) સમસ્તમરણ.

૪મિશ્રલિંગકોશ, ૫મિશ્રલિંગનિર્ણય કિંવા લિંગાનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦) — આના ૧ કર્તા કલ્યાણસાગર છે. એઓ 'અંચલ' ગરુડના ધર્મમૂર્તિના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના શિષ્ય ત્રિનીતસાગર માટે આ કોશ રચી, એક કરતાં વધારે લિંગનાં એટલે કે ભક્તિના નામોની સૂચી પૂરી પાડી છે.

ઉલ્લાહિપ્રત્યય — આની હાથપોથી દિવના લાંડરમાં જોવાય છે એ હિસાબે એ દિવ કૃતિ હશે. એના કર્તા વસુનંદિ છે. એમણે આ કૃતિ ઉપર સ્વોપદા ટીકા રચી છે. આ બંનેની તોંધ જિ. ૦ ૨૦ ફો. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૧)મા લેવાઈ છે.

૧ આ "નિર્ણયમાગ્ન મુદ્રણાલય" તરફથી છપાઈ છે

૨ આ સ્તોત્રની વૃત્તિ "દ. લા. ને. પુ. સં" તરફથી ઈ. સ. ૧૬૩૨મા છપાયેલી "ભક્તસાગર-કલ્યાણમન્દિર-નમિઊલ્-સ્તોત્રમય"ની મારી આવૃત્તિમા પ્રકાશિત થયેલી છે

૩ આની વૃત્તિ શોભન-સ્તુતિની ચાર ટીકા સહિતની મારી ઈ. સ. ૧૬૩૦માં "આ. ૦. સ. ૦" તરફથી પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિમા છપાયેલી છે.

૪ ઉદયમાગરે વિ. સં. ૧૭૦૪મા રચેલી દેનામપદ્યાશિકામા આનો શિવસિન્ધુ તરફ ઉલ્લેખ છે.

૫ જૈ. ૦ શ્ર. ૦ (પૃ. ૩૦૭)મા આ નામની કૃતિની નોંધ છે અને ત્યાં કર્તાનું નામ કલ્યાણસરિ અપાયું છે, પરંતુ મને તો આ બંને કૃતિ એક જ હોય અને કર્તાનું નામ કલ્યાણસાગર હોય એમ લાગે છે.

૬ જૈ. ૦ શ્ર. ૦ (પૃ. ૩૧૧)મા દિપાલમા આ કલ્યાણસાગરને 'સરિ' કહી દેવમૂર્તિસરિના શિષ્ય તરફે જોળખાવ્યા છે, અને સાથે સાથે આ દેવમૂર્તિસરિને વિ. સં. ૧૪૯૬ માં ચિકિત્સાચરિત્ર રચનારા કહ્યા છે.

પારસી(ક)ભાષાનુશાસન— આ પારસીક યાને દ્વારસી ભાષાનું સંસ્કૃતમાં પાંચ અધ્યાયમાં રચાયેલું વ્યાકરણ છે એના કર્તા વિક્રમસિંહ છે. એઓ મદનપાલ છકુરના પુત્ર અને આનંદસુરિના શિષ્ય થાય છે આની એક હાથપોથી પંજાબના ભંગરમાં છે. એમાંથી કેટલાક ઉતાર 'A Catalogue of Manuscripts in the Punjab Jain Bhandars (pt. I)માં અપાયા છે.^૨

કર્ણાટક-શાબ્દાનુશાસન (શકસવત્ ૧૫૨૬=વિ સં. ૧૬૬૧)— આ વ્યાકરણ દિ. અકલંકે શકસવત્ ૧૫૨૬માં ચાર પાદમાં ૫૯૨ સૂત્રમાં રચ્યું છે.^૩ આ 'કાનડી' ભાષાનું વ્યાકરણ છે. એ સર્વોત્તમ ગણાય છે અને એ વ્યાકરણ નાગવર્મકૃત કર્ણાટકભાષાભૂષણ કરતાં મોટું છે. વળી એમાં શાબ્દમણિદર્પણ કરતાં અધિક વિષયો છે. પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં અકલંકે પોતાના ગુરુનો પરિચય આપ્યો છે. એમાં એમણે આરુઢ્યકૃતિને અંગે અનેક વિશેષણો વાપર્યાં છે.

૪ભાષામંજરી— આ ઉપયુક્ત વ્યાકરણની સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

૫મંજરીમદ્રન્દ— આ ઉપયુક્ત વ્યાકરણનું સંસ્કૃત આખ્યાન છે.

૧ આ સુશીપત્ર લાહોન્ધી ઇ. સ ૧૬૭૬માં પ્રકાશિત કરાયું છે.

૨ જુઓ ગિ' ૨૦ કો ૧૦ (ખં' ૬ ૧ પૃ ૪૬૫)

૩ જુઓ "અનેકાન્તા" (૧૫ ૧, કિ ૧-૭, પૃ ૩૩૫)

૪-૫ એજન

પરિશિષ્ટ ૧ : ચન્દ્ર-વ્યાકરણ

ચન્દ્ર-વ્યાકરણ (હિ. વિ. સં. ૫૫૦)—આ વ્યાકરણને ચાન્દ્ર વ્યાકરણ પણ કહે છે. એ બૌદ્ધ વિદ્વાન ચન્દ્રગોભીએ પાણિનીય અષ્ટાઠ અને મહાભાષ્યનો ઉપયોગ કરી રચ્યું છે. એમણે રાજતરંગિણીના કર્તા કદંબણના કથન મુજબ ‘કાસ્મીર’ના વૃષ્ટિ અભિમન્યુની પ્રેરણાથી આ વ્યાકરણ રચી મહાભાષ્યના પ્રચારથે પ્રચાર કર્યો હતો.

ભાર્તુહરિએ વાક્યપદ્ધતિ (કાંડ ૨, શ્લો. ૪૮૭-૪૮૯)માં કહ્યું છે કે ઐશ્વ, સૌભવ અને હૃયંક્ષ જેવા શુષ્ક તાકિંકા સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશને લઈને મહાભાષ્યનો નાશ કરવા લાગ્યા એ સમયે ચન્દ્રગોભીએ એની રક્ષા ન કરી હોત તો કાળ ક્યારનો એ એને સ્વાહા કરી ગયો હોત.

ઉપર્યુક્ત અભિમન્યુનો સમય કદંબણને મતે વિક્રમથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વેનો છે, ન્યારે કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોને મતે એ ઇ. સ. ૪૨૩ અને ઇ. સ. ૫૦૦ વચ્ચેનો છે.

ચન્દ્ર વ્યાકરણની સ્વોપમ વૃત્તિમાં “અજયદ્ ગુપ્તો હૂણાન્” એવું જે ઉદાહરણ છે તે ઉપરથી આ આધુનિક મત બંધાયો હોય એમ લાગે છે.

ચન્દ્રગોભીએ ચન્દ્ર વ્યાકરણની સ્વોપમ વૃત્તિમાં એને લઘુ, વિસ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ કહ્યું છે. સામાન્ય રીતે આ વ્યાકરણ ૭ અધ્યાયનું અને લૌકિક સંસ્કૃતનું મનાય છે, પણ એમાં સાતમો અધ્યાય વૈદિક ભાષાને લગતો અને આઠમો સ્વરપ્રક્રિયાને અંગેનો હતો એમ એમાં આઠ અધ્યાયો હતા અને એ લૌકિક અને વૈદિક ઉભય પ્રકારના સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ હતું એમ સં. વ્યા. ઇ. (ભા. ૧, પ્ર. ૪૧૭) જોતાં જણાય છે.

વિક્રમની બારમી સદીમાં વિદ્યમાન પુરુષોત્તમના સમય પહેલાં આ બે અધ્યાયો નાશ પામ્યા હતા.

મેં પરિશિષ્ટરૂપે ચન્દ્ર વ્યાકરણનો પરિચય અહીં આપ્યો છે તેનું એક કારણ એ છે કે એ ધણું પ્રાચીન અને મહત્વનું વ્યાકરણ ગણાવું હોવાથી જૈન વૈયાકરણોએ એનો ઉપયોગ કર્યો છે.^૧ વિશેષમાં કવિવર ધનપાલે તો કાતંત્રની સાથે સાથે આ ચન્દ્ર વ્યાકરણનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો.

પરિશિષ્ટ ૨ : રપુરવણી

શાકઢાધન વ્યાકરણ— મંગલ—શ્લોકથી શરૂ થતું આ વ્યાકરણ ચચ્યાર પાદવાળા ચાર અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આમ આમાં ૭ સોળ પાદ છે તેની સૂત્ર-સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

૧૮૦, ૨૨૩, ૧૯૫, ૧૨૩, ૨૨૯, ૧૭૨, ૧૧૩, ૨૩૯, ૨૦૧,
૨૨૭, ૨૮૧, ૧૪૬, ૨૭૧, ૨૬૧, ૨૮૯ અને ૧૮૬.

આમ અહીં એકંદર ૩૩૩૬ સૂત્રો છે.

ચિન્તામણિ — આ ઉપયુક્ત વ્યાકરણની ચક્ષુર્ભક્ત લઘુ વૃત્તિ છે. એના પ્રારંભમાં બાર પદો છે. એનાં ત્રીજા અને ચોથા પદમાં આ વ્યાકરણના

૧ જુઓ ત્રિંશ હેઠ (અ ૨, પા., સ) ની જુદી વૃત્તિ.

૨ આ લખાણ મુદ્રણકાલ-પુનિકાનો પ્રથમ હોતો પ્રકાશન મહાગરને મોન્ડાબા બાદ પરંતુ આ ગ્રંથ છપાવવો ૭૩ કલાકો તે પૂર્વે—ટોટોક વર્ષ અગાઉ પ્રકાશકને સમજાવ્યો એ કામદા કલા માટે મોકલાવાયું હતું, પરંતુ ૩૨ પૃષ્ઠ છપાઈ ગયાં ત્યાં સુધી મનપૂર્થી એ આખી ન શકાવાથી એ અહીં અપાયું છે.

૩ આ વ્યાકરણ ચક્ષુર્ભક્તિ શ્લેષી ચિન્તામણિ નામની લઘુ વૃત્તિ સહિત તેમજ સૂત્રપાઠ, અમોઘવૃત્તિમાથી ઉપ્યુત અને ત્રિન્દાન્તકૌમુદી પ્રમાણે સંખ્યાગિત કરેલા ગણપાઠ, મૂત્રની અક્ષરાદિ ક્રમે સૂચી, ધાતુપાઠ, તથા ધાતુપાઠની અનુક્રમણિકા સહિત ડૉ. જગન્નાથપ્રસાદે ઇ સ. ૧૯૨૧માં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

૪ આ પ્રકાશિત છે. બુઝો ઉપયુક્ત ટિપ્પણ.

કર્તા શાકટાયનની અને પાચમા અને ૧જામા એમના આ વ્યાકરણની પ્રશંસા છે. સાતમા પદમા અતિમહતી વૃત્તિના સક્ષેપરૂપે આ લઘુ વૃત્તિ રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લઘુ વૃત્તિનું પરિમાણ ૭ હમર શ્લોક જેવડું છે એમ નવમા પદમા કહ્યું છે. દસમા પદમા એવો ઉલ્લેખ છે કે આ લઘુ વૃત્તિમા ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર વગેરે વૈયાકરણોએ જે કહ્યું છે તે બધું આમાં છે અને જે અહીં નથી તે અન્યત્ર નથી.

અ. ૧, પા. ૩ને અંગેની લઘુ વૃત્તિની પુષ્પિકામાં પ્રગુત શાકટાયનને 'શ્રુતકેવલિદેશીય' કહ્યા છે.

ગણદર્પણ (લ. વિ. સં. ૧૨૨૫) — આ વ્યાકરણના કર્તા તરીકે 'પરમાર્હત' કુમારપાલ જૂનાગઢનો ઉલ્લેખ એની એક રૂઢાચપોથીમા કરાયો છે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૯માં થયો હતો એમણે વિ. સં. ૧૧૯૬થી ૧૨૩૦ સુધી ગુજરાતના ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. એમણે વિ. સ. ૧૨૧૬મા જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૩૦મા એમનું અવસાન થયું હતું એમણે "નમ્રાચિલાચ્છન્દલ"થી શરૂ થતું "સાધારણજિન-સ્તવન રચ્યું છે.

ગણદર્પણ એ ચત્યાર પાદવાળા ત્રણ અધ્યાય પૂરતી તો પદાત્મક કૃતિ છે. એ પાણિનીય ગણપાદના સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે એ ૯૦૦ શ્લોક જેટલા પરિમાણવાળી કૃતિ પ્રતિહાર લોખન્દેવ અને દડનાયક વોસરિ મારે

૧ "દૃષ્ટિર્નેષ્ટા ન વક્તવ્યં વક્તવ્યં સૂત્રતઃ પૃથક્ ।

સદ્વચ્ચાનં નોપસદ્વચ્ચાનં ચસ્ય શબ્દાનુશાસને ॥૬॥"

૨ આ હાથપોથી શકસ વત્ ૧૩૮૩મા લખાયેલી છે એમા પહેલાં બે પદ નથી એ હાથપોથી ભેનપુરના જ્ઞાનલક્ષ્મ્યા છે

૩ આ સ્તવન જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ (લા. ૧, પૃ. ૧૯-૨૨)મા પ્રસિદ્ધ કંઠયુ છે

ચોમઈ હતી. પ્રા. લોગીલાલ જયચંદલાઈ સોડસરાએ આ ગણદર્પણને અંગે 'એક લેખ લખ્યો છે. એનું નામ નીચે મુજબ છે:-

"The 'Ganadarpana' a work on Sanskrit grammar ascribed to King Kumārāpāla (1143-1174 A. D.) of Gujarat"

નૂતન વ્યાકરણ (લ. વિ. સં. ૧૪૪૦)—આના કર્તા 'કૃષ્ણવિ' ગચ્છના મહેન્દ્રસુરિના શિષ્ય જયસિંહસુરિ છે. એમણે 'કુમારપાલચરિત્ર રત્ન' છે તેમજ ભાસવર્ણકૃત ન્યાયસાર ઉપર ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા નામની વૃત્તિ રચી છે. વળી એમણે 'સારંગ પંડિતને વાદમાં હરાવ્યો હતો. આ બાબતનો તેમજ ઉપયુક્ત વ્યાકરણના પ્રણેતા તરીકેનો ઉલ્લેખ આ જયસિંહસુરિના શિષ્ય નયચન્દ્રસુરિએ હુમ્મીરમહાકાવ્ય (સ. ૧૪, ૨૨-૨૪)માં કર્યો છે.

પ્રસૂત વ્યાકરણ સિંહ હેના આધારે ચોમયુ' છે કે એ સ્વનત્ર કૃતિ છે તે જાણવું બાકી રહે છે એટલું જ નહિ પણ આનું નામ પણ જાણવામાં નથી.

૧ આ લેખ "મહાત્મા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય"ના મામલિયા હ' સ. ૧૯૪૩ના માર્ચના અંકમાં છપાયો છે અને આપણે તે 'ગણદર્પણ' વિષે આ સંક્ષિપ્ત મેળ લીધો છે

૨ આ વિ સં ૧૪૪૦ની આસપાસના ત્યાયુ' છે.

૩ આ સારંગ તે 'સાલંગ'ના મત હુમ્મીરગજનો પંદિત હશે કે તેણે શાકુંર્ગધરપદ્ધતિ રચી છે અને એની એક કાવ્યોચી વિ સં ૧૪૧૬ના લખાયેલી મળે છે. જ્યો. જૈ. સા. સં. ઇ. (પ. ૪૪૦)

પ્રકરણ ૩ : હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણ

૫ ૩૪માં સૂચવ્યા મુજબ હું હવે અહીં ‘કલિં’ ‘હેમચન્દ્રસંસ્કૃત વ્યાકરણનો પરિચય આપું છું’ અને એનો પ્રારંભ એના પ્રથમ અંગરૂપ સૂત્રપાઠ નામે સિદ્ધહેમચન્દ્રથી કરું છું.

૧સિદ્ધહેમચન્દ્ર — આ નામમાં બે અંશ છે: (૧) ‘સિદ્ધ’ અને (૨) હેમચન્દ્ર. પ્રથમ અંશ ‘સોલંકી’ યાને ‘ચૌલુક્ય’ વંશના વિદ્યારસિક નરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ (વિ. સં. ૧૧૫૧-૧૧૯૯)ના નામનો ધોતક છે, અને એનું કારણ એ છે કે આ શબ્દાનુશાસનની યોજના એ નરેશ્વરની રચાયેલાં નાનું પરિણામ છે. ૪ દ્વિતીય અંશ એના પ્રણેતા ‘કલિં’

૧ એમનાં જીવન અને કવનની આજી રૂપરેખા મેં “કલિમલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસુવિ એટલે ૧” એ નામના મારા લેખમાં આલેખી છે આ લેખ “શ્રાવ્ય ગુજરાતી સભા ત્રેમાસિક” (૫ ૩, અં ૪, ૫ ૫૧૧-૧૦૪)માં ૪ મ ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. અનેક પૌર્ણત્ય વિદ્વાનોએ તેમજ કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ આ સુવિવર્ણનો પરિચય આપ્યો છે આવી એક સૂચી મેં હાલુકા લેખમાં આપી છે

૨ આ મૂળ કૃતિનાં વિવિધ સંપાદનો થયા છે એ પૈકી મારી સામે આત્મારે “જેન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી વિ સં. ૧૯૬૮માં દીપિકા સહિત જે સંપાદનમાં આઠ અધ્યાયો છપાયા છે તે છે એમાં ૩૫ પલો કટકે કટકે—અત્યંત પાદને અતે એકે અને અતિમ પાદને અતે ચાર અપાયા છે. આ સંપાદનમાં આઠે અધ્યાયોના પાઠ દીઠ ગ્રંથાગ્ર અપાયા છે ૧૧ીં આઠમાં અધ્યાયને અગે ભાષાદીઠ સૂત્રોનો પણ ગ્રંથાગ્ર અપાયા છે

૩ નુવેા સિંહ હેન્ડની પ્રશસ્તિ (૧૯૫૦) તેમજ ત્રિપિટિકાલાકાપુરુષચરિત્રની પ્રશસ્તિ (૧૯૫૦)

૪ કુમારપાલની વિજ્ઞાપિતી યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિપિટિકા એ ત્રણ કૃતિઓ રચાઈ છે.

હૃમયન્દ્રસુરિના નામનો ઘોતક છે. આમ આ એ અ'શો અનુક્રમે અમોઘ-વૃત્તિ અને બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ જેવાં નામોનું સ્મરણ કરાવે છે

‘કલિં’ હૃમયન્દ્રસુરિનું નામ દેશવિદેશના સંસ્કૃતજ્ઞેને સુપરિચિત છે ગુજરાતના એ પનોતા પુત્રે ગુજરાતીઓના કાનમાં અસ્મિતાનો મત્ર ફુંક્યો હતો અને ગુજરાતને સાહિત્યની પ્રત્યેક શાખામાં પગભર કબ્જા માટે—એને સર્વતન્ત્ર-સ્વતન્ત્ર બનાવવા માટે ભગીરથ પ્રયાસ સેન્યો હતો. એમણે રચેલા તમામ ગ્રંથો તો આજે મળતા નથી, પણ જે મળે છે તે વ્યાકરણ, કોશ, છંદ, અલંકાર, કાવ્ય, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ એમ વિવિધ વિષયોનો સચોટ ખોધ કુગવે છે. આ ‘પૂર્ણતક્ષ’ ગ્રન્થના સુરિવર્ધનો જન્મ વિ સં. ૧૧૪૫મા કાર્તિક પૂર્ણિમાએ ધંધુકામાં ‘ભોદ’ જ્ઞાતિના ચચ્ચ, ચાચિંગ અને ચાચ એમ ત્રિવિધ નામે ઓળખાવાતા વર્ણિકને ત્યાં થયો હતો. એમની માતા બનવાનું સૌભાગ્ય ‘આમુડ’-ગોત્રીય ચાહિણી, પાહિણી અને ચંગી એમ ત્રિવિધ નામે પ્રસિદ્ધ જૈન ભામિનીને પ્રાપ્ત થયું હતું માતાપિતાએ એમનું નામ ચગદેવ કે ચાંગદેવ ગખ્યુ હતું. વિ સં. ૧૧૫૪મા અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૧૫૦માં ચાગદેવે ‘દેવચન્દ્રસુરિ’ પાસે દીક્ષા લીધી ત્યારે એમનું નામ ‘સોમચન્દ્ર’ કે ‘સોમદેવ’ રખાયું હતું. એ ઉત્સવમા ઉદ્ધ્યન મંત્રીએ અગ્ર ભાગ લખવ્યો હતો. વિ સં. ૧૧૬૨મા અને મતાંતર પ્રમાણે ૧૧૬૬માં એઓ સુરિ બન્યા ત્યારે એમનું નામ બદલીને હૃમચન્દ્ર રખાયું. ગુજરાતના જે મહાવૃત્તિઓ સિદ્ધરાજ અને ‘પરમાર્હત’ કુમારપાલ આ આચાર્યના પગ ભંકત હતા

કુમારપાલના સ્વઅસાન પૂર્વે એક વર્ષ પહેલાં એટલે કે વિ. સં. ૧૨૨૬માં આ સુરિવર્ધનો ૮૪ વર્ષની વયે દેહોત્સર્ગ થયો, અને તેમ

૧ સં. ૦ વ્યા. ૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ ૪૪૬)મા ‘ચન્દ્રદેવસુરિ’ એવાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રાપ્ત છે.

૨ વિ સ. ૧૨૩૦મા આ નામ જતા ગુજરાતમા ચાહકીઓના, વૈભવનો અસ્તકાળ ગત થયો.

યતાં ગુજરાત એક વિરલ વિભૂતિના જ્યોતિઃપુજ્યથી વચિત અન્યું.

૩ પરેખા—સિદ્ધહૈમચન્દ્રને સંક્ષેપમાં સિદ્ધહૈમ પણ કહે છે. એ કેવળ સંસ્કૃત ભાષા પૂરતું વ્યાકરણ નથી, પરંતુ પાષ્ટ્ય ભાષાના મરહટ્ટી, સોરસેણી, માગહી, પેસાર્ધ, ચૂલિયાપેસાર્ધ તેમજ અવહટ્ટ એ ૭ બેદો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડનારું વ્યાકરણ છે. 'અવહટ્ટને અંગે તો આપણે એમને 'ગુજરાતના પાણિનિ' કહી શકીએ. જેમ પાણિનિએ ^૧'છન્દસિ' અને 'નિગમે' કહી વૈદિકે ભાષાનો પરિચય કરાવ્યો છે તેમ આ આચાર્યે ^૨'આપ' કહી જૈનોના પ્રાચીન અને મહામૂલ્યશાળી આગમોની અઠાન માઠા ભાષાની વિશેષતાઓની પ્રસંગોપાત નોંધ લીધી છે. પાલિ એ પણ પાષ્ટ્ય ભાષાનો એક પ્રકાર છે. તેમ છતાં વરરુચિ વગેરે પ્રાચીન વૈયાકરણોએ જેમ એતું નિરૂપણ કયું નથી તેમ આ આચાર્યે પણ આ ભાષાતું વ્યાકરણ રચ્યું નથી. જો એ કાપ્ એમણે કરી નવો ચીલો પાડ્યો હોત તો એમના પંચાંગી વ્યાકરણની સંગોપાંગતા સોળે કળાએ ખીલી જાતે.

પરિમાણ—મેરુતુગસરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧માં રચેલા પ્રથમ ધર્મિતામણિમાં

૧. માઠાં હરિવલ્લભ યુ ભાષાણીતું ભાષણ નામે "હૈમચન્દ્રીય અપભ્રંશયું રવરૂપ" "૬૫૦ ગુઠ માઠાં વૈઠ" (પૃ ૧૬, અ ૪, પૃ ૧૬૧-૧૭૧)માં ઉપાયું છે તે જોઈ જવું ધટે.

૨ સિઠ કૌઠા અતમાં વૈદિક પ્રક્રિયા અપાર્ધ છે. એમાં 'છન્દસિ' એવા ઉલ્લેખવાળા કેટલાંક સૂત્રો છે, એને હિસાબે "નિગમે" એવા ઉલ્લેખવાળાં સૂત્રો તો ખણુ જ થોડા છે.

૩ એના ઉદાહરણ માટે જુઓ ૭-૨-૬૪ અને ૭-૪-૭૪.

કહ્યું છે કે 'સવા લાખ શ્લોક જેવડું' સિદ્ધહિમ નામનું નવું પંચાંગ વ્યાકરણ હિમચન્દ્રાચાર્યે એક વર્ષમાં રચ્યું. કેટલાક આ વર્ષ તરીકે વિ. સં. ૧૧૬૩-૬૪ ગણાવે છે.

ચોજના—સિંહ હેઠળનાં ચંચાર પાદવાળા આઠ અધ્યાયો છે. પ્રથમના સાત અધ્યાયોમાં ૩૫૬૬ સૂત્રો દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાનું નિરૂપણ છે, ૨ જ્યારે આઠમા (અંતિમ) અધ્યાયમાં ૧૧૧૬ સૂત્ર દ્વારા પાછળના ૭ ભેદોનું નિરૂપણ છે.^૨ આ વ્યાકરણની રચના 'પ્રકરણાનુસારિણી' છે અને એ રીતે

૧ હિમચન્દ્રસૂરિએ સાઠા ત્રણ કરોડ શ્લોક જેટલો અથરાશિ ચોજનો હતો એમ કહેવાય છે રોજ બીજી કામ કરવાનું બાબતે રાખી, પ્રથમ પંચાંગ વ્યાકરણ રચવા પાછળ જ સમય અપાયો હોય તો એ હિસાબે રોજના લગભગ સાઠી ત્રણસો (કલાકના પંદરેક) શ્લોક જેટલું લખાણ તૈયાર થાય તો એક વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક જેટલું પંચાંગ વ્યાકરણ બને. આજે આ વ્યાકરણની વિવિધ અંગોની જે સ્વોપકૃત્તિ મળે છે તેનું પરિભાષ નીચે મુજબ છે:-

સિંહ હેઠ (અ ૧-૭)ની લઘુ-વૃત્તિ	શ્લોક	૬૦૦૦
" " (અ ૮) " " "	"	૨૨૦૦
" " ની ઘૃહફ-વૃત્તિ	"	૧૮૦૦૦
" " ને ન્યાસ નામે શબ્દ-મહાભૂત	"	૨૦૦૦૦
ઉણદિ-ગણસૂત્ર (મટ્રીક)	"	૩૨૫૦
ધાતુ-પારાયણ	"	૫૬૦૦
લિંગાનુશાસન (મટ્રીક)	"	૩૬૮૪
		૫૮૭૩૪

આમાં ન્યાસનો ૬૪૦૦૦ શ્લોક જેટલો લાગ નાશ પામ્યાની વાત સ્વીકારી એ સંખ્યા ઉમેરાય તો લગભગ સવા લાખ શ્લોક થઈ રહે.

૨-૩ પ્રથમના સાત અધ્યાયોનો અંદાજ શ્લોક ૭૮૭ અને ૬ અક્ષર પૂરતો છે, જ્યારે આઠમાનો શ્લોક ૨૪૪ ને ૪ અક્ષર પૂરતો છે, સમગ્ર કૃતિનો અંદાજ શ્લોક ૧૦૩૧ અને ૧૦ અક્ષરનો છે.

એ કાતન્ત્રનું રમરણ કરાવે છે.^૧ દૂકમાં કહું તો એના આદ્ય સાત અધ્યાયોમાં નીચે મુજબના વિષયો રજૂ કરાયા છે.:-

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સ્વર-સંધિ, (૩) વ્યંજન-સંધિ, (૪) ણામ, (૫) કારક, (૬) પત્વ-ચુત્વ, (૭) સ્ત્રી-પ્રત્યય, (૮) સમાસ, (૯) આખ્યાત^૨, (૧૦) કૃદંત^૩ અને (૧૧) તદ્ધિત.

આઠમા અધ્યાયના મુખ્ય વિષયો નીચે મુજબ છે.:-

સંધિના નિયમો, સ્વરો અને સાદ્ય વ્યંજનોમાં પરિવર્તન, સંયુક્ત વ્યંજનોનાં રૂપાંતરો, સ્વર-ભક્તિ, વ્યત્પ, સંરક્ત શબ્દોના આદેશો, પાઘ્ય અવ્યયો, નામ, વિશેષણ, સર્વનામ અને ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો, ખાત્વાદેશ તેમજ સોરસેણીથી માંડીને અવહટ્ઠ (પા. ૪, સ. ૩૨૬-૪૪૬) મુધીની ભાષાનું નિરૂપણ.

સંજ્ઞા—સંજ્ઞા-વિધાનમાં સંજ્ઞાઓ પ્રાસાદિક એટલે કે ઝટ સમજાય તેવી રચાઈ છે અને એમ કરવામાં ઐન્દ્ર પરંપરા, પ્રાતિશાખ્ય-પરંપરા અને કાતન્ત્ર-પરંપરાનો ઉપયોગ કરાયો છે. કાત્યાયનકૃત ‘પાણિ’ ભાષાના વ્યાકરણમાં સિંઠ હેઠળત કેટલીક સંજ્ઞાઓ નજરે પડે છે.

૧ સંજ્ઞાઓ માટે પણ કાતન્ત્રનું અનુસરણ કરાયું છે.

૨ એ પ્રત્યેકની સૂત્ર સંખ્યા ઇત્યાદિ માટે લુચો શ્રી. મધુસૂદન મોદીકૃત હૈમસમીક્ષા (પૃ. ૪૭-૪૭).

૩ આ વિષયને લગતા પ્રકરણને ‘સ્થાદિ-પ્રકરણ’ તરીકે ઓળખાવાય છે

૪ ધાતુ અને પ્રત્યયના ચોક્કસ ક્રિયા સિદ્ધિ થતી હોવાથી ‘આખ્યાત’ કહેવાય છે.

૫ આમાં દમ કાળના પ્રત્યયો વગેરેની હકીકત છે.

૬ ચતુષ્ઠ અને આખ્યાત પછી કમય તે ‘કૃત’ કહેવાય છે

૭ ‘કૃત’ પ્રત્યયની વિન્યુત અને જટિલ અર્થોને લગતો આ વિષય છે.

૮ અથ્વાદિ પ્રત્યયોને દિનકારી તે ‘તદ્ધિત’ કહેવાય છે.

પાણિનીય અષ્ટાઠની 'લોટ્' અને 'લિટ્' સંજ્ઞાને બદલે ક્રાતન્ત્રની પેઠે સિંઠ હેઠળમાં પંચમી અને 'સપ્તમી' સંજ્ઞા છે.

અષ્ટાઠમાં લટ્, લિટ્, લુટ્, લૃટ્, લેટ્, લોટ્, લઙ્, લિઙ્, લુઙ્ અને લૃઙ્ એમ દસ સંજ્ઞા છે. તેમાં 'લેટ્' તો વેદમાં જોવાપ છે. એથી એને બાજુએ રાખતાં 'લોટ્' યાને આશ્ચર્ય એ 'પંચમી' અને 'લિઙ્' યાને વિશ્વર્ય એ 'સપ્તમી' ગણાય.

સન્તુલન— પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૮૧-૮૭) પ્રમાણે 'કલિં' હૃમચન્દ્રસૂરિને સિદ્ધરાજે બ્યારે વ્યાકરણ રચવા વિચિત્રિ કરી ત્યારે એ સૂરિએ કાશ્મીરથી આઠ વ્યાકરણો મંગાવી આપવા કહ્યું. આનાં નામ ક્રોધ સ્થળે નોંધાયેલાં હોય એમ જણાવું નથી. ગમે તેમ એમણે આ આઠ વ્યાકરણોનો તો ઉપયોગ કર્યો જ હોવો જોઈએ.

પુરોગામીઓની સમળ કૃતિઓનો જોટલા પ્રમાણમાં લાભ લેવાય તેટલો લેવો અને પુસ્તક રચવામાં એના અંશો તેના તે જ સ્વરૂપમાં લેવા ચોગ્ય જણાય તો તેમ પણ કરવું. આ પ્રકારની મનોદશા પ્રાચીન સમયના જૈન શ્રમણો સેવતા હતા. 'કલિં' હૃમચન્દ્રસૂરિની પાંચ આવી વૃત્તિ હોવાથી તેમજ રાગ તરફથી સત્વર કાપ કરી આપવાનું સૂચન હોવાથી એમણે શાકટાયનનાં કેટલાં યે સૂત્રો જરા યે ફરફાર વિના

૧ આ તેમજ અન્ય પાણિનીય સંજ્ઞા વગેરેનો વિચાર ક્ષિતિશયન્દ્ર ચેટગ્જીએ મૂલ્યપ્રસાદ લક્ષ્મીચંદ્ર કાગ ઇ. મ. ૧૯૪૮ના પ્રકાશિત "ઉપા અગ્રક ગ્રંથમાલા" ગ્રંથાક ૩ નામે Technical Terms and Technique of Sanskrit Grammar (part I)ના સાગી મને કર્યો છે.

અપનાવ્યાં છે,^૧ અને એના કેટલાંક સૂત્રો સમુચિત ન જણાતાં એમા એમણે પરિવર્તન કરી તેને સ્થાન આપ્યું છે.

૧ પાંત્રીસ પદ્યો— પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો ૧૦૧-૧૦૨)માં સિ૦ હે૦ના (અંતિમ સિનાયના) દરેક પાદને અંતે એકેક પદ અને સર્વ પાદને અંતે ચાર એટલે કે ત્રીસ વત્તા પાચ એમ ૩૫ પદ્યોની પ્રશસ્તિ હોવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. આજે સિ૦ હે૦ના ૩૨ પાદ પૈકી પ્રત્યેકને અંતે એકેક પદ અને અંતમાં ત્રણ વધારે એમ ૩૫ પદ્યો ભેવાય છે. આ પદ્યો સિ૦ હે૦નાં સમજવા કે એની સ્વોપસ લઘુવૃત્તિના કે એની બૃહદ્વૃત્તિનાં ગણવાં એવો એક પ્રશ્ન આ ત્રણેના વિવિધ સંપાદનો ભેટા ઉદ્ભવે છે. અંતિમ નિર્ણય કરવા માટે આ ત્રણેની પ્રાચીન હાથપોથીઓ તપાસવી પડે. આ સંબંધમાં થેડોક વિચાર કરતાં અત્યારે તો મારું એમ માનવું ચાલ્યું છે કે એ સિ૦ હે૦ની સ્વોપસ બૃહદ્વૃત્તિનાં જ છે.

૧ “શ્રીસિદ્ધચક્ર સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ” તરફથી વિ અ ૨૦૦૨માં પ્રકાશિત અને પ. ચંદ્રસાગરગણિ (હવે સુગિ) દ્વારા સંપાદિત “શ્રીસિદ્ધહૈમચન્દ્રગણાનુમાનમ્” (ભાગ ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ‘કૃ’માં શાકટાચ્યન વ્યાકરણ (અ ૧, પા ૧)માંના ત્રીસ સૂત્રો આપી એના એ જ સૂત્રો સિ૦ હે૦માં કયા કયા છે તે જણાવ્યાં છે એના પછીના પૃષ્ઠમાં શાકટાચ્યન વ્યાકરણમાંથી નવ સૂત્રો આપી એના ગહેલી કિલ્લતા અને સહિઅતાને દૂર કરનારા સિ૦ હે૦ના સૂત્રો મંતવવાર્થે મૂકરાયા છે

આ સંપાદનમાં બીજા અધ્યાયના બીજા પાદ પૂરતા મૂત્રો અપાયા છે આમ અહીં મંજા, સધિ, નામ અને કારકને લગતા મૂત્રો છે એને અંગેની હૈમ બૃહદ્વૃત્તિ નામે તત્ત્વપ્રકાશિકા અને ચંદ્રસાગરગણે તૈયાગ ગ્રંથેથી આનંદભોધિની નામની વિવૃત્તિ અહીં અપાઈ છે અંતમાં ૧૪ પદ્ધિસિષ્ટો અપાયા છે.

૨ આનો શુભરાત્રી અનુવાદ હૈમ-સારસ્વત-સૂત્રના અપાયો છે. “શુભરાત્રી” પ્રવાનતમ વ્યાકરણ” નામના લેખના અંતમાં આ ૩૫ પદ્યો શુભરાત્રી અનુવાદ સહિત અપાયા છે.

આ ૩૫ પદો દ્વારા ‘ઔલુક્ય’ વંશના નીચે મુજબના સાત રાજાઓની પ્રશંસા કરાઈ છે.—

(૧) મૂલરાજ, (૨) ચામુંડરાજ, (૩) વલ્લભરાજ, (૪) દુર્લભરાજ,
(૫) ભીમદેવ, (૬) કણ્ઠદેવ, અને (૭) સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

આ પદો સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય-કાવ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. એ આ કાવ્યની રચના બાદ એના નવનીત રૂપે યોગ્યાં હશે કે પછી એ પદોરૂપ બીજાક્રમાંથી સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય-કાવ્યરૂપે વૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું હશે એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

ઉપર્યુક્ત ૩૫ પદો પૈકી અં. ૨, પા. ૨ ના અંતમાં અપાયેલા નિમ્નલિખિત પદ્યના અર્થ અને પાદાંતર વિષે સિંહ હેંની પ્રસ્તાવના (પૃ. ગ.; ધ અને ધા)માં અંદાસાગરજીએ ચર્ચા કરી છે:—

“મૂલાર્કઃ શ્રૂયતે જ્ઞાત્રે સર્વકલ્યાણકારણમ્ ।

અધુના મૂલરાજસ્તુ ચિત્રં લોકેષુ ગીયતે ॥”

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિ—સિંહ હેંના વિશદ પરંતુ સંક્ષિપ્ત રૂપબ્રીકરણ માટે ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આ લઘુવૃત્તિ રચી છે. ‘લઘુવૃત્તિ’ એવો પ્રયોગ અં. ૧-૭ માટેની, કેવળ અં. ૮ માટેની તેમજ અં. ૧-૮ એટલે કે સંપૂર્ણ સિંહ હેં માટેની સ્વોપજ્ઞ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ એમ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં કરાય છે, પણ આ ત્રણેમાંથી ગમે તે જાતની લઘુ-વૃત્તિમાં ગણપાઠને સ્થાન નથી.

અં. ૧-૭ સુધીની લઘુવૃત્તિનું પરિભાણ ૭ હજાર શ્લોક જેવડું ગણાય છે અને એથી એને ‘છહજારી’ કહે છે.^૧

૧ આ છહજારી અં. ૧-૭ સુધીના સૂત્રો સહિત “શ્રગોવિજય જૈન મંથમાલા”માં ઈ સ ૧૬૦૫ના છપાઈ હતી એ દુર્ભાષ્ય જનતા “શિઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેદી”

પ્રકાશિકા—કેવળ આઠમા અધ્યાય પૂરતી લઘુવૃત્તિને કેટલાક આ નામથી ઓળખાવે છે.^૧ એમા વિષયને વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ જાતની સામગ્રી અપાઈ નથી. અપભ્રંશનાં સૂત્રોને અંગેનાં મુકતકો અપભ્રંશમા છે અને એ અનેક રીતે મહત્ત્વનાં છે. આ પ્રકાશિકાનું પરિમાણ ૨૨૦૦ શ્લોક જેવડું દર્શાવાય છે. આ પ્રકાશિકાને કેટલાક પુલ્હદૃષ્ટિનો ભાગ ગણે છે.

હૈમ-લઘુ-વૃત્ત્યચૂરિ—આ સિંઠ હેઠળી લઘુવૃત્તિની અવચૂરિ હોય એમ લાગે છે. એમ જ હોય તોપણ એ સ્વોપસ લઘુવૃત્તિની છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. ધનચન્દ્રના નામે ૬૫ પત્રની એક

તપ્સથી એ મૂળ સૂત્રો તેમજ પદ્ધિગિષ્ઠ તરિક્કે હૈમ લિંગાનુશાસન, ઉચ્ચાદિ, ગણપાઠ અને ધાતુપાઠ સહિત ઇ સ ૧૬૩૪માં પ્રકાશિત કરાઈ હતી એવું મ'પાલન મુનિશ્રી હિમાચલવિજયજીએ કહ્યું હતું એમા એમણે કેટલાક સૂત્રોમા ગતિ જતી કરી હતી ૫ હક્ષવિજયજીએ આ લઘુવૃત્તિનું મૂળ સહિતનું સંપાદન કર્યું છે અને એ “વિજયનેશ્વરિ-અંબાલા”માં ગ્રંથાંક ૩૦ તરિક્કે સંપાદકે તૈયા કરેલા ૧૩ પદ્ધિગિષ્ઠો સહિત વિ સં. ૨૦૦૮મા છપાઈ છે, તેર પદ્ધિગિષ્ઠો પૈકી બાર તો ધાતુઓ સાથે એક આ બીજી રીતે ગ્રંથાંક છે “રોઠ આશ્વંદજ કલ્યાણજીની પેઢી” તપ્સથી આઠે અધ્યાયની લઘુવૃત્તિ મૂળ કૃતિ સહિત વિ સં ૧૯૫૦મા છપાવાઈ છે

૧ આનું સમીક્ષાત્મક સંપાદન આપ પિરસે કહ્યું છે એ વિકાસે જર્મન અનુવાદ આપી એની મહત્તામા વૃદ્ધિ કરી છે આ સંપાદન ઇ સ ૧૮૭૭-૮૦માં છપાયું છે, એ આલે મળવું નથી શ્રી. મોતીલાલ બાપાજી (હરે મુનિશ્રી કેવલવિજયજી) તપ્સથી ઇ સ ૧૯૨૮મા આ પ્રકાશિકા અ ટનાં સૂત્રો સહિત પ્રકાશિત કરાઈ છે, એવું સંપાદન ઠાં પી એલ વૈદે કહ્યું છે એમણે પાછવ પલોની સંસ્કૃતમાં છાયા આપી એનો અંગ્રેજીમા અનુવાદ કર્યો છે અતમા એમણે ગણેલી તેમજ વાત્સલેશ્વરી સૂચી આપી છે, “Bombay Sanskrit and Prakrit Series”માં ગ્રંથાંક ૬૦ના પદ્ધિગિષ્ઠ તરિક્કે પૃથક્ સ્વરૂપે પ્રકાશિકા અ ટનાં સૂત્રો તેમજ ઉપર્યુક્ત બે સૂચી સહિત ઇ સ ૧૯૩૩મા છપાવાઈ છે એવું નામ “હૈમચન્દ્ર” પ્રાકૃત વ્યાકરણ” એવું રખાયુ છે.

અવચૂરિની તેમજ ૨૨૧૩ શ્લોક જેટલી અને ચતુષ્ક-વૃત્તિ ઉપરની એક અગ્રાતકર્તૃક અવચૂરિની નોંધ જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૦)માં છે.

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખં. ૧, પૃ. ૩૭૬ માં જે કૃતિ દેવેન્દ્રના શિષ્ય ધનચન્દ્રે રચેલી દર્શાવાઈ છે અને જેની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૪૦૪માં લખાયેલી નોંધાયેલી છે તે જ આ હોય એમ લાગે છે.

હૈમલધુવૃત્તિદ્વંદ્વિકા યાને હૈમલધુવૃત્તિદ્વીપિકા—આ મુનિશેખરની ૩૨૦૦ શ્લોક જેટલી રચના છે. એની વિ. સં. ૧૪૮૮માં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે. એ તપાસાય તો આ રચના અં ૧-૭ પૂરતી છે કે આઠે અધ્યાયને અંગેની છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે.

લધુવૃત્ત્યવચૂરિ—આ અવચૂરિ પહેલા ચાર અધ્યાય પૂરતી છે. એ નંદસુંદરે રચી છે અને એની વિ. સં ૧૫૧૦માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

લધુવ્યાખ્યાનદ્વંદ્વિકા—આ ૩૨૦૦ શ્લોકની કોષ્ટિકની કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી સુરતમાં છે.

લધુવૃત્ત્યવચૂરિ પરિષ્કાર—આનો પ્રારંભ “પ્રણમ્ય લલિતદં પાર્શ્વ”થી કરાયો છે.

૨૨હસ્થ-વૃત્તિ—સિ૦ હે૦ ઉપર જે સ્વોપચ લધુવૃત્તિ છે તેનો અભ્યાસ ન કરી શકે એવા જનોને લક્ષીને આ ૨હસ્થ-વૃત્તિ રચાઈ છે.

૧ આ પરિષ્કાર “શ્રીલલિતસૂત્રીશ્વર જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા”માં કટકે કટકે વિ. મં ૨૦૦૨થી આજ દિન સુધી પ્રસિદ્ધ થતા રૂઢો છે.

૨ આ ૨હસ્થ-વૃત્તિ સહિત એ પૂરતો સિ૦ હે૦નો વિલામ “જૈન એચક” મંડળ” તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયો છે એવું સંપાદન ૫. અલુદામ બેચરલાસ પારેખે કર્યું છે સૂનોની સામે બાહ્યમાં વિષયસૂચક શીર્ષક અપાયા છે તેથી

એથી તો સિંહોમાંનાં પ્રસિદ્ધ તેમજ વિરલ પ્રસંગે ઉપયોગી એવા તમામ સૂત્રોનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ નથી લઘુવૃત્તિમાં અપાયેલા કેટલાંક ઉદાહરણો પણ અહીં જતાં કરાયાં છે. આમ આ રહસ્ય-વૃત્તિ લઘુવૃત્તિને મુકાબલે નાની—‘લગભગ અઠી હજાર શ્લોક જેવડી અને વિશેષ સુગમ બનાવાઈ છે. આ રહસ્ય-વૃત્તિમાં અધ્યાય પૂરો થાય એવા એક એ સ્થળે ‘સ્વોપજા’ એવો ઉલ્લેખ જોવાય છે. એ ઉપરથી કેટલાક એના પ્રણેતા તરીકે હૈમચન્દ્રસૂરિનું નામ સૂચવે છે, પરંતુ એ બાબત વિચારણીય જણાય છે.

કાકલની કૃતિ યાને હુંદિકા-દીપિકા—હૈમચન્દ્રસૂરિના સમકાલીન અને સિંહોમાંના અધ્યાપન માટે નીમાયેલા મુખ્ય અધ્યાપક, કાવ્યસ્થ, આઠ વ્યાકરણોના જ્ઞાતા કાકલે આ વ્યાકરણ ઉપર એક વૃત્તિ રચી છે. કેટલાક એને લઘુવૃત્તિ કહે છે તો કેટલાક એને મધ્યમવૃત્તિ કહે છે. વળી જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૬)મા કાકલની રચેલી લઘુવૃત્તિને હુંદિકાદીપિકા કહી છે. અહીં કહ્યું છે કે આ ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્વિત પૂરતી છે અને એનું પરિમાણ છ હજાર શ્લોકનું છે.

વિદ્યાધીનો માર્ગ સુગમ બન્યો છે અંતમા ગણદીઠ તેમજ પેદાગણરીઠ વાનુઓની એના પદ અનુમાર સંખ્યા અપાઈ છે ત્યાર પછી હૈમ વાનુપાઠ તેમજ અનુભવ-જ્ઞ અને વૃત્ત-ગણ-શ્લની કારિકાઓ અને અનિદ્-કારિકાઓ અપાઈ છે અનિદ્ વાનુઓને અંગે કોઈક અપાયેલું છે લગભગ પ્રારંભમાં “વર્ણોના ચત્ર” અપાયો છે

આ રહસ્યવૃત્તિનું સંપાદન મુરતના “જિવાનંદ પ્રગતકાવ્ય”ની એક હાથપોથીને આધારે કર્યું છે અહીં જે ૭૬૩ ક્રમાંકવાળા હાથપોથી છે તેજ આ હશે

૧ વિનયવિનયકૃત હૈમલઘુપ્રક્રિયાનું પરિમાણ પણ લગભગ આટલું જ છે, પરંતુ એ પ્રક્રિયાપે ચોનચેલી હોવાથી સ્વોપજા બૃહદ્-વૃત્તિના પ્રવેશદ્વારની ગળા મારી શકતી નથી.

‘મધ્યમવૃત્તિ—કેટલાકનું એમ માનવું છે કે હૈમચન્દ્રસૂત્રિએ સિંઠ હેઠળ પ્રથમના સાત અધ્યાય ઉપર આઠ હજાર શ્લોક જેવડી મધ્યમવૃત્તિ રચી હતી અને આજે જે મળે છે તે જ એ છે.

‘બૃહદ્વૃત્તિ યાને તત્ત્વપ્રકાશિકા કિના અઠારહજારી—સ્વોપજા છહજારી લઘુવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ વૃત્તિ ઘણી મોટી હોવાથી એને ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ કહે છે. ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂત્રિએ જે ન્યાસ—બૃહન્ન્યાસ રચ્યો છે તે આ બૃહદ્વૃત્તિના વિવરણરૂપ છે અને એ બૃહન્ન્યાસનું નામ તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ હોવાનું સૂચવાય છે. આને લખને કે પછી અન્ય

૧ આનો અનુષ્ઠ-વૃત્તિ પૂરતો—સિંઠ હેઠળ ૩-૨-૧૫૬ સુધીના મંત્રોને અંગેના એક અંશ એ સૂત્રો તેમજ એને લગતી અજ્ઞાતકર્તૃક અવચૂરિ સહિત “સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસનમ્ પ્રથમો વિભાગઃ” એવા નામથી “શેઠ મોતીશા-સાલખાન-જૈન ચેત્રી-પ્રકાશન ૨” —“શ્રીલલિતસૂત્રીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા”ના ૩૩મા મણિ વર્ગકે વિ સં. ૨૦૦૬માં પ્રકાશિત કરાયો છે એના પૃ ૧-૨૪૮નું સંપાદન શ્રીવિજયસુભાષ-સૂત્રિએ અને બાકીનાનું એમના સ્વર્ગવામ બાદ સુનિશ્ચી વિક્રમવિજયશ્વરે કર્યું છે.

૨ સિંઠ હેઠ (અં ૧-૭) એને અંગેની બૃહદ્વૃત્તિ તેમજ હૈવન્દ્રમુનિના મિત્ર કનકપ્રભકૃત બૃહદ્વૃત્તિસદુર્ગપદવ્યાખ્યા યાને ન્યાસસારસમુદ્ધાર (કે જે “લઘુન્યાસ” તર્ગકે સુપ્રસિદ્ધ છે તે) સહિત “ગૈઠ મનસુખલાઈ લગુલાઈ” તરફની વિ સં. ૧૬૬૨મા પત્રાકારે પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે ૫’ અન્તસાગરગણિ (હવે મુનિ) દ્વારા ‘કાન્ક’ પર્યંતની આનંદબોધિની નામની ટીકા સહિત આ બૃહદ્વૃત્તિ વિ. મ ૨૦૦૨મા છપાઈ છે. એ સૂત્રિએ કેવળ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત ૬૨૫ પાદ સુધીના ભાગ સંપાદિત કર્યો છે અને એ વિ સં. ૨૦૦૭માં છપાયો છે એમા અતમા અમમન્ત-સૂત્રિકૃત સ્ત્રીદેશબદ્ધસમુચ્ચય અને જયાનંદમુનિકૃત સ્ત્રીદેશબદ્ધટીપિકા અપાયેલ છે. ‘બાહ્યસંવિસારદ’ શ્રીવિજયસાવણ્યસૂત્રિદ્વારા સિંઠહેઠ (અં ૧) એને અંગેની બૃહદ્વૃત્તિ કનકપ્રભકૃત લઘુન્યાસ તેમજ હૈમબૃહદ્વૃત્તિ, લિંગાનુશાસન અને એનું સ્વોપજા વિવરણ તેમજ દ્વયાશ્રયકાવ્ય (સ ૧) સહિત સંપાદિત થઈ એ અમદાવાદની “જૈનગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી હાલમા (વિ સં.) ૨૦૦૭માં બહાર પડેલ છે એનું નામ “શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રસૂત્રાનુશાસનમ્” રખાયું છે.

૩ જિંઠ ૨૦ ફોં (ખં ૧, પૃ ૩૭૫)મા આને બહે પ્રકાશિકા, બહાબહાવૃત્તિ અને હુંદિકા એવા નામો અપાયાં છે

કોઈ કારણસર બૃહદ્વૃત્તિને તત્ત્વપ્રકાશિકા કહે છે. એનું પરિમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક જેવું હોવાથી એને આઠારહજારી પણ કહે છે. આ બૃહદ્વૃત્તિ પ્રથમના સાત અધ્યાય પૂરતી જ છે એમ ત્રણાષ્ટકનું માનવું છે. કેટલાકને મતે આઠમા અધ્યાય ઉપર જે સ્વોપસૃષ્ટિ મળે છે તે આ બૃહદ્વૃત્તિનો ભાગ છે, કિન્તુ એ સ્વોપસૃષ્ટિ મત્તિમં કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની ચર્ચા નહિ હોવાથી તેમજ એની શૈલી લઘુવૃત્તિના જેવી હોવાથી એ લઘુવૃત્તિનો ભાગ ગણાવે ઘટે તેનું શું ?

બૃહદ્વૃત્તિનું આઠ પદ તેમજ એમાં અપાયેલા ૧ ઉદાહરણો અને પ્રત્યુદાહરણો પૈકી કેટલાંક લઘુવૃત્તિમા પણ જોવાય છે. આથી કેટલાક એમ માને છે કે બૃહદ્વૃત્તિ રચાયા બાદ સક્ષિપ્ત રુચિવાગી વ્યક્તિઓને ઉદ્દેશીને લઘુવૃત્તિ રચાઈ છે.

બૃહદ્વૃત્તિના પ્રારંભમા ‘અહર્મ’ના સ્પષ્ટીકરણમાં ‘સિદ્ધચક્ર’નો ઉલ્લેખ છે. આ બૃહદ્વૃત્તિની રચનામા અમોઘવૃત્તિની કેટલીક વાર પકિતઓ મૂળ સ્વરૂપે અને કેટલીક વાર અર્થની સ્પષ્ટતા ખાતર પરિવર્તનપૂર્વક કામમાં લેવાઈ છે.

પાઠ ન્યાયો — સાતમા અધ્યાયની બૃહદ્વૃત્તિના અંતમા પાઠ ન્યાયો અપાયેલા છે એના ઉપર ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિની કોઈ ટીકા જણાતી નથી તો આ ન્યાયો બૃહદ્વૃત્તિનો એક ભાગ છે કે નહિ ? હેમહંસગણિએ આ તેમજ ખીજા ૮૪ ન્યાયોનો સંગ્રહ કરી એના ઉપર ન્યાયાર્થમંજૂષા નામની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૬મા રચી છે. એમા એમણે કહ્યું છે કે ઉપર્યુક્ત પાઠ ન્યાયો ઉપર પ્રસાપના નામની વૃત્તિ હતી. વિશેષમા એમણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ પાઠ ન્યાયો બૃહદ્વૃત્તિના સાતમા

૧ સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે હેમ કૃતિકલાપમા આચાર્ય હનિલકનો નામોલ્લેખ જણાતો નથી, પરંતુ સિંઠ હેઠ (૨-૨-૮૭)ની આ બૃહદ્વૃત્તિ (જ ૭ સં., પૃ ૮૮)મા “સાધ્વી સલ્વનેક્રાન્તજયપતાકાયાઃ કૃતિરાચાર્ય-હરિમદ્રસ્યાચાર્યહરિમદ્રેણ વા” ઉદાહરણમા તો હરિમદ્ર નામ છે જ

અધ્યાયના અંતમાં સમુચ્ચયરૂપે જોવાય છે. આ ન્યાયો તેમજ બીજા પણ કેટલાક બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રસંગોપાત્ત કટકે કટકે અપાયા છે.

હૈમ ન્યાય અને એની વૃત્તિ—હૈમ ન્યાયની એ અત્તાતકર્તૃક નાનકડી કૃતિ અને એ જેમાંથી એકની કે એ નામની અન્ય કોઈ કૃતિની ૧૭૫ શ્લોક જેવડી વૃત્તિની નોંધ જૈ૦ ગ્ર૦ (પૃ. ૩૦૨)માં છે.

હૈમ-સધુ-ન્યાય-પ્રશસ્તિ-અવચૂરિ—આના કનાં ઉદ્ધયદ્ર છે અને એની ૩૭ પત્રની એક હાથપોથી મળે છે એમ જૈ૦ ગ્ર૦ (પૃ. ૩૦૨) જોતાં જણાય છે.

‘ગણપાઠ’—હૈમ વ્યાકરણનું આ એક મહત્ત્વનું અંગ છે. જે શબ્દોને વ્યાકરણનો નિયમ એકસરખો લાગુ પડતો હોય તે તમામ શબ્દોને પૃથક્ પૃથક્ ન ગણાવતાં એક શબ્દ આપી બાકીનાનું ‘આદિ’ શબ્દ વડે સૂચન કરાય છે કે જેથી સૂત્રમાં લાઘવ રહે. આ પ્રમાણે શબ્દોનાં જુદાં જુદાં જૂથ પડે છે. એ પ્રત્યેક જૂથને ‘ગણ’ કહે છે. આ જાતના ગણોની સળંગ સૂચી તે ‘ગણપાઠ’ કહેવાય છે. આ ગણપાઠ ‘કલિ૦’ હૈમચન્દ્રસૂત્રીએ સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્વૃત્તિમાં તે તે સૂત્રના સ્પષ્ટીકરણના પ્રસંગે આપ્યો છે અને એના ઉપર આ બૃહદ્વૃત્તિમાં અને કોઈ કોઈ વાર બૃહજ્યાસમાં પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ન્યાસો—બૃહદ્વૃત્તિને અંગે ન્યાસો રચાયા છે. એ સંખંધમાં પૃ. ૭૭-૭૮માં વિચાર કરાયો છે.

૧ આ ગિરિભશંકર મયારાંકર શાસ્ત્રીએ ચોબેલી અને ઈ સ. ૧૬૩૧માં હૈમ-બૃહદ્-પ્રક્રિયામાં પરિશિષ્ટરૂપે આપાયો છે, બાકી આ ગણપાઠ એના સ્વોપજ્ઞ સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક પૃથક્ સ્વરૂપમાં કોઈ સ્વળેથી પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ બૃહદ્-પ્રક્રિયામાં પ્રક્રિયાક્રમે જોડવાયેલાં સૂત્રોની સ્વોપજ્ઞ (હૈમ) બૃહદ્વૃત્તિના ઉપયુક્ત અંશ દ્વારા સમજણ આપાઈ છે.

૧ બૃહદ્વૃત્તિ-અવચૂર્ણિકા—જમાનંદના શિષ્ય અમરચન્દ્રે વિ. સં. ૧૨૬૪માં આ અવચૂર્ણિકા રચી છે. કેટલાકને મતે તો આ સિંહ હેંની બૃહદ્વચૂરિ છે, પરંતુ મુદ્રિત કૃતિ તપાસતા તો વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન માલમ પડે છે. આ મુદ્રિત અવચૂર્ણિકામાં ૧૦૭ સૂત્રો જતા કરાયાં છે એટલે કે એ ૭૫૭ સૂત્રોની બૃહદ્વૃત્તિ પૂરતી અવચૂર્ણિકા છે. એમાં અને કનકપ્રમકૃત લઘુ ન્યાસમા પ્રાયઃ સામ્ય જોવાય છે. કેટલીક વાર અમરચન્દ્રે નવીન બાળનો પથુ રજૂ કરી છે એથી એનો ઉપયોગ આનંદચોધિનીમાં કરાયો છે.^૨

આ અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૩)માં સિંહ હેંની બીજાં બધાં બ્યાકરણોથી શા માટે અગ્રિયાર્થ છે તેની ચર્ચા કરતાં એવો ઉલ્લેખ કરાયો છે કે એ અતિવિસ્તીર્ણ કે રવિપ્રકીર્ણ નથી તેમજ એ કાતંત્રની જેમ સંકીર્ણ નથી. આ અવચૂર્ણિકા (પૃ. ૪-૫)મા કહ્યું છે કે પ્રથમના સાત અધ્યાય ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને તદ્વિત એ ચાર પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. તેમાં સંધિ, નામ, કારક અને સમાસ એ ચારના સમુદાય રૂપ ‘ચતુષ્ક’ છે. એમા દસ પાદ છે. ‘આખ્યાત’માં છ પાદ છે. ‘કૃત’મા ચાર પાદ છે. ‘તદ્વિત’માં આઠ પાદ છે. આમ જે અહીં ચાર પ્રકરણ ગણાવાયાં છે તેને ‘પ્રકરણ’ ન કહેતાં કેટલાક ‘વૃત્તિ’ કહે છે.

૧ સિંહ હેંની પ્રથમ નવ પાદ પૂરતી આ અવચૂર્ણિકા ‘દિ લા નૈ. પુ સં.’ તન્મધી ઈ સ. ૧૯૪૮મા પ્રકાશિત કરાઈ છે પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે સિંહ હેંની પહેલા માત અધ્યાયના સૂત્રો અને દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે ૧૦૦૬ ઉણાદિસૂત્રો અપાયા છે આ અવચૂર્ણિકાની હાથપોથીમા ‘પ્રથમ પુસ્તિકા લખી’ એવો ઉલ્લેખ છે તો ગુ’ બાકીનો ભાગ રચાયો હશે કે કેમ ? તે ભણવું બાકી રહે છે.

૨ લુઓ ઉપરુંકત પ્રકાશનની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭).

૩ પાણિનીય અષ્ટાદશીના ૧-૩-૨, ૧-૩-૩, ૧-૧-૬૦ અને ૧-૩-૬ એ ચાર સૂત્રોની ગરજ સિંહ હેંનું ૧-૧-૩૦ સૂત્ર સારે છે.

૪ પાણિનીય અષ્ટાદશીમા નામ-પ્રકરણને અનુસરતા સૂત્રો દ્વિપાદવાયા અપાયાં છે. આવી હકીકત બીજાં પણ કેટલાક પ્રકરણો અંગે જોવાય છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-સારોદ્ધાર—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૬)માં આની નોંધ છે. દર્તાનું નામ અપાયું નથી. આની બે હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૨૧માં લખાઈ છે અને એ મળે છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-કુંડિકા—સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૯૧માં આ કુંડિકા રચી છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-દીપિકા—વિજયચન્દ્રસૂરિ અને હરિભદ્રસરિના શિષ્ય માનભદ્રના શિષ્ય વિદ્યાકરે આ દીપિકા રચી છે.

કક્ષાપટ્ટવૃત્તિ—સ્વોપન બૃહદ્વૃત્તિ ઉપરની આ દીકા છે. એનું પરિમાણ ૪૮૧૮ શ્લોક જેવડું છે. જૈ૦ ૩૦ (પૃ. ૨૬૬)માં આ દીકાનો કક્ષાપટ્ટ તેમજ “બૃહદ્વૃત્તિ-વિપમ-પદ-વ્યાખ્યા” તરીકે ઉલ્લેખ છે.

બૃહદ્વૃત્તિ-ટિપ્પન—વિ. સં. ૧૬૪૬માં કોણકે આ ટિપ્પન રચ્યું છે.

બ્રહ્માબલવૃત્તિ—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭) પ્રમાણે આ બૃહદ્વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ છે.

હૈમોદાહરણવૃત્તિ—આ નાનકડી અસાતકતૃક કૃતિની નોંધ જૈ૦ ૩૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે. આનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે આ કૃતિ હૈમ બૃહદ્વૃત્તિમાંનાં ઉદાહરણોના સ્પષ્ટીકરણરૂપ હશે.

પરિભાષા-વૃત્તિ—આ ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે એમ બૃ૦ ૨૦માં ઉલ્લેખ છે.

૧બૃહન્ન્યાસ ૧શબ્દમહાણુવ યાને તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ—
 ‘ન્યાસ’નો અર્થ ‘થાપણ’ થાય છે. એના બીજા પણ અનેક અર્થો છે, પરંતુ વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં એનો અર્થ વ્યાકરણના સૂત્રપાઠ જેવા અંગતી વૃત્તિનું વિવરણ એમ થતો હોય એમ કેટલાક ન્યાસો જેતાં જણાય છે. ગમે તેમ પણ આવો પ્રયત્ન ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ કર્યો છે. આ સૂરિએ સ્વોપસ બૃહદ્વૃત્તિને અંગે ન્યાસ રચ્યો છે. આ ન્યાસ અ. ૧-૭ પૂરતી સ્વોપસ બૃહદ્વૃત્તિને તો સર્વાંગે સ્પર્શે છે. વ્યાકરણને લગતા તમામ વિષયોને અહીં ચર્ચાવામાં આવ્યા છે. પરંતુ કમનસીબે આ મહામુદ્ધયશાળી ગ્રંથ સંપૂર્ણપણે સચવાઈ રહ્યો નથી. એનું પરિમાણ ૮૪૦૦૦ શ્લોક જેવું હોવાનું કહેવાય છે. તેમાંથી લગભગ ચોથા ભાગ જેટલા અંશ આજે મળે છે. પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં ૪૨ સૂત્રો છે, પરંતુ આ બૃહન્ન્યાસ તો પહેલાં ૩૮ સૂત્ર સુધીનો જ મળે છે—બાકીનાં ચારને અંગેનો મળતો નથી. આ અધ્યાયના બીજા પાદને અંગે સમૂળગો મળતો નથી. બાકીના બે પાદોને અંગે સંપૂર્ણપણે મળે છે. બીજા અધ્યાયના ચારે પાદો ઉપર પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મળે છે. આગળ જતાં ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદને અંગે અને પછી તો છેક સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા પાદને અંગે આ ન્યાસ મળે છે.^૧ આમ અધ્યાય ૪-૬ તો સર્વથા ન્યાસ વિનાના છે. બૃહદ્વૃત્તિ આદ્યામાં અધ્યાયને સ્પર્શતી રચાઈ હોય એમ જણાતું નથી એટલે એના વિવરણરૂપ બૃહન્ન્યાસ આદ્યામાં અધ્યાયને અંગે રચાયો જ ન હોય તો એ સ્વાભાવિક છે.

૧ સિંહ હેંના પહેલાં ૩૮ સૂત્રો પૂરતો બૃહન્ન્યાસ એ સૂત્રો અને એની બૃહદ્વૃત્તિ સહિત “હિં સં” તરફથી ઈ સ ૧૨૨૧માં જપાવાયો ત્યાર બાદ શ્રીવિજયભાવજયમુરિએ આ ૧, પા ૧ના છેલ્લાં ચાર સૂત્રો તેમજ બીજા પાદનાં તમામ સૂત્રો ઉપર ન્યાસ રચ્યો છે. એ સિંહ હેં (અ. ૧) એ બૃહદ્વૃત્તિ વગેરે સહિત “નૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા” તરફથી જપાયેલ છે તેવા અપાયો છે.

૨ જિં ૨૦ કોં (ખં. ૧, ૫ ટકા)માં આનો મહાણુવ તરીકે પણ ઉલ્લેખ છે.

૩ બૃં ૮૦ના સમયમાં પણ આદ્યો જ ન્યાસ મળતો હતો.

લઘુ ન્યાસ—‘કલિં’ હૈમચન્દ્રચરિતા અદ્વિતિ શિષ્ય ‘૧’કવિકદાર-મહ્ત્વ,’ સ્વાતન્ત્ર્યપ્રિય અને સ્ત્રી પ્રતિષ્ઠાના કર્તા હૈમચન્દ્રચરિત્રે ત્રેપન હંમર (૫૩૦૦૦) શ્લોક જેવડો આ ન્યાસ રચ્યો છે. વળી ધર્મધોષચરિત્રે નવ હંમર શ્લોક પૂરતો લઘુ ન્યાસ રચ્યો છે. કેટલાકને મતે ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રચરિત્રે જાને લઘુ ન્યાસ રચ્યો છે.

બૃહત્ન્યાસદુર્ગાપદવ્યાખ્યા યાને ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર ક્રિયા ન્યાસોદ્ધાર—‘ચંદ્ર’ ગચ્છના દેવેન્દ્રચરિતા શિષ્ય કનકપ્રભે જે ન્યાસ રચ્યો છે એ હૈમચન્દ્રચરિત્ર ત બૃહત્ન્યાસના સંક્ષેપરૂપ છે. એથી એવું લઘુ ન્યાસ એવું નામ યોગ્ય છે. કનકપ્રભે પોતે તો પ્રારંભમાં એને બૃહત્ન્યાસદુર્ગાપદ-વ્યાખ્યા તરીકે અને અંતમાં પ્રશસ્તિમાં ન્યાસસાર-સમુદ્ધાર તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

ન્યાસસારોદ્ધારરિપણ—આ અગ્રાતકર્તા કે કૃતિની વિ. સં. ૧૨૭૬માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે.

પ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ—આને અંગે બૃ. ૨૦ ઠિ.માં એવો ઉદ્દેશ છે કે એ હૈમપ્રાકૃતબૃહવૃદ્ધિની અવચૂરિત છે. એના કર્તા ‘મલધારી’ પં. નરચંદ્ર છે અને એ અવચૂરિ ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પ્રાકૃતવૃદ્ધિદ્વિધિ, પ્રાકૃત દીપિકા ક્રિયા પ્રાકૃતપ્રત્યેધ—આ ‘મલધારી’ ગચ્છના ઉપા. નરચંદ્રની આત્મા અધ્યાયની અવચૂરિ છે. ન્યાયકદ્વલીની ટીકામાં રાજશેખરે એનો ઉદ્દેશ કયો છે એમ જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૭૭)માં નોંધે છે.

૧ વિ. સં. ૧૫૧૭માં લોજાપ્રબન્ધ સ્વાનારા રત્નમંદિરમણિએ ઉપદેશ-તરંગિણીના પ્રથમ તરંગ (પન ૧૩)માં સિદ્ધિગચ્છ ન્યાસિદ્ધિ રામચન્દ્રચરિત્રની ધોષ-દાહ્ય-સંહિધી પ્રસન્ન થઈ આ ગ્રંથ એમને આપ્યાનો ઉદ્દેશ છે.

૨ કુઓ નાટ્યદર્પણને લગતું ‘ચારું’ લખાણ.

૩ આ લઘુ ન્યાસ બૃહવૃદ્ધિ અને મિ. ૭ હે. ૭ (અ ૧-૭) સહિત રોક મનસુખલાલ લગુલાઈ તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૨માં છપાવાયો છે.

આ બંને ઉદ્દેશોનો વિચાર કરતા આ કૃતિઓ અલિન જણાય છે.

હૈમકુંઢિકા— આ નામની બે કૃતિ છે. એક કૃતિ ૮૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે અને કેટલાકને મતે એ ૫૦૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એ કૃતિ સૌભાગ્યસાગરે વિ. સં. ૧૫૬૧માં રચી છે એ ચતુષ્ક, આખ્યાત, કૃત અને નક્ષિત એ ચારને અંગેની છે.

બીજી કૃતિ ૨૩૦૦ શ્લોક જેવડી છે. એને જ કેટલાક હૈમકુંઢિકા-વૃત્તિ કહે છે. એના કર્તા તરીકે ઉદયસૌભાગ્યનો ઉદ્દેશ જોવાય છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિકુંઢિકા યાને વ્યુત્પત્તિ-દીપિકા— આ 'બૃહત્ તપા' ગરુડના સૌભાગ્યસાગરસૂરિના શિષ્ય હૃદયસૌભાગ્યની વિ. સં. ૧૫૬૧ની રચના છે. જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં હૈમચતુર્થપાદવૃત્તિ તરીકે હૃદયસૌભાગ્યની જે કૃતિની નોંધ છે તે આ જ હોય એમ લાગે છે.

પ્રાકૃતપદાવચૂરિ— આ ૭૩૮ શ્લોક જેવડી અવચૂરિ હરિપ્રમસૂરિએ રચી છે.

પ્રાકૃતવૃત્તિદીપિકા યાને હૈમદીપિકા— આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ દ્વિતીય હરિભદ્રે રચી છે. જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૦)માં નોંધાયેલી હૈમદીપિકા તે આ જ છે.

દોષકવૃત્તિ— આ આદ્યા અધ્યાયની વૃત્તિ છે.^૧

હૈમદોષકાર્થ— આની ૧૩ પત્રની હાયપોથીની નોંધ જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે.

દીપિકા— જિનસાગરની આ ૧૭૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ અં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં છે. અહીં એક અસ્તાનકર્તાક દીપિકાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

અષ્ટાધ્યાયતૃતીયપદવૃત્તિ—આ વિનયસાગરસૂરિની રચના છે.
 હૈમદશપાદવિશેષ અને હૈમદશપાદવિશેષાર્થ—આ બે
 કૃતિની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૯૯)માં છે.

પ્રક્રિયા-ગ્રન્થો

પ્રક્રિયા—પ્રક્રિયારૂપ કૃતિ એ સાધનિકાને લક્ષીને મૂળ સૂત્રોના ક્રમમાં પરિવર્તન કરી એનું વિવરણ પૂરું પાડે છે. એ પ્રયોગો તૈયાર કરવામાં—સિદ્ધ કરવામાં સહાયક બને છે એ લાભ છે; પરંતુ સૂત્રોના ક્રમ, એનું બલાબલ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, પ્રત્યયવાદ, સૂત્રો રચવાના પ્રયોજનો, એ રચનાને લગતા સૂક્ષ્મ નિયમો વગેરે બાબતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી બુદ્ધિનો જે વિકાસ થાય તે લાભ આ પ્રક્રિયાથી ન થઈ શકે. એ માટે તો મૂળ પ્રણેતાએ જે ક્રમે સૂત્રો રચ્યાં હોય તે જ ક્રમે એનો અભ્યાસ થવો ધટે.

૧હૈમ-(લઘુ)-પ્રક્રિયા (વિ. સં. ૧૭૧૦)—આના કર્તા વિનયવિજયગણિ છે. એઓ સૌમવિજય પાસે ભણ્યા હતા. એ સૌમવિજય તે એમના દીક્ષા-ગુરુ ઉપા૦ કીર્તિવિજયના સંસારી અવસ્થાના સગા ભાઈ થતા હતા અને દીક્ષિત અવસ્થામાં ગુરુભાઈ થતા હતા એ વિનય-વિજયગણિના પિતાનું નામ તેજપાલ હતું અને એમની માતાનું નામ

૧ શ્રીવિજયદર્શનમુદિતના સિખ્ય ગુનિશ્રી પ્રિયંકરવિજયજીના ટિપ્પણપૂર્વક આ પ્રક્રિયા વિ સં ૨૦૦૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એ આવૃત્તિને “શ્રીનેત્રિ-દર્શન-પ્રિયંકર-અંથ-રેલ ૨” તરીકે જાળખાવાઈ છે. આમાં ‘સંજ્ઞાધિકાર’ પછી પરિભાષા-પ્રકરણ સંપાદકે ઉમેર્યું છે અને ૫ હમાં એની નોંધ લેતાં એ બહુ ઉપયોગી હોવાથી તેમ કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

રાજશ્રી હનુ.^૧ એઓ 'વચ્ચિક' સાતિના હશે.^૨ એઓ વિ. સ. ૧૭૩૮માં ગંદેરમાં કાગધમ^૩ પામ્યા હતા. એમણે વિ સં ૧૬૬૬ પળજોસવણાકરપ ઉપર ઝુઓધિકા નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં રચી છે. વેળા એમની ઉમ્મર પાંત્રીસેક વર્ષની હશે.^૪ એ હિસાબે એમનો જન્મ વિ સં. ૧૬૬૧માં થયેલો ગણાય એમણે સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતી કૃતિઓ રચી છે. એ પૈકી સંસ્કૃત કૃતિઓ નીચે મુજબ છે:-

અર્ધસમસ્કારસ્તોત્ર, ^૫આનંદલેખ, ^૬ધન્વજ્ઞ, ^૭મિનસહસ્રનામસ્તોત્ર, ^૮નવકર્ણિકા, ^૯લોકપ્રકાશ, ^{૧૦}શાન્તસુધારસ, પદ્મિંશજગદ્દેવસં અને ઝુઓધિકા તેમજ આ હૈમલધુપ્રક્રિયા અને એની રવોપસ ટીકા

૧ જુઓ લોકપ્રકાશ (સ. ૧)નું અંતિમ પદ.

૨ જુઓ શાન્તસુધારસ (ભા. ૨)નું મી મોતીચંદ બિ કાપડિયાનું વિ (પૃ. ૩૬)

૩ આની દ્વિતીય આવૃત્તિ "દે. ભા. ૧૦ પુ. સં. ૦" તરફથી પળજોસવણાકરપ મહિન ઈ. સ. ૧૬૨૩માં છપાવાઈ છે.

૪ જુઓ શાન્તસુધારસ (ભા. ૨)નું ઉપર્યુક્ત વિવેચન (પૃ. ૪૮).

૫ આ કૃતિ "દેશવિરતિ ધર્મસિધક સમાજ" તરફથી વિ સં. ૧૬૬૩ પ્રકાશિત શ્રીમદશસ્તિત્ત્વશ્રાવણા પૃ. ૬૬-૧૧૬માં છપાવાઈ છે એમાં વિ બધાવી વિભૂષિત પલો છે એ મારો ને હેખ નામે 'Illustrations of Lett diagrams' ગુબઈ વિદ્યાભીક્ષના સામયિકમાં કટકે કટકે છપાય છે તેમાં (Arts N 30, pp 127-128)માં અપાયા છે

૬ આ કાવ્ય "કાવ્યમાલા" (ગ્ર. ૧૪)માં છપાયું છે

૭ આ સ્તોત્ર "વીરસમાજ" તરફથી અમદાવાદથી વિ. સં ૧૬૮૧માં છપાવાયું

૮ આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત શ્રી મોહનલાલ ક. દેસાઈ દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૧૧ છપાવાઈ છે.

૯ આ ગ્રંથ "દે. ભા. ૧૦ પુ. સં. ૦" તરફથી ચાર ભાગમાં અનુક્રમે ઈ. ૧૬૨૬, ૧૬૨૮, ૧૬૩૨ અને ૧૬૩૭માં પ્રકાશિત કરાયો છે.

૧૦ આ કૃતિ ગંધીરવિજયમણિકૃત ટીકા સહિત "નૈન ધર્મ" પ્રસારક સહ તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

એમણે વિ. સં. ૧૭૧૦માં આ હૈમલક્ષ્મીપ્રક્રિયા રચી છે. મુદ્રિત આવૃત્તિ પ્રમાણે એ ત્રણ વૃત્તિમાં વિભક્ત છે.^૧ ૨૧૬મા પૃષ્ઠ ઉપર પ્રથમ વૃત્તિ પૂરી થાય છે ત્યાં પૂર્વાર્ધ પૂર્ણ થયાનો ઉલ્લેખ છે. ઉત્તરાર્ધનો પ્રારંભ ‘આખ્યાત’થી થાય છે. ત્રીજી વૃત્તિની શરૂઆત ‘કૃદંત’થી કરાર્ધ છે. મંગલાચરણરૂપે ત્રણ પદો રચી સંગ્રા-પ્રકરણની સમજણ ૩૦ પદોમાં અપાર્ધ છે. ત્યાર બાદ ૨, સંધિ, ૩, લિંગ, યુગ્મદ્વયમદ્વ, અવ્યય, સ્ત્રીલિંગ, કારક, સમાસ, તદ્વિત ઇત્યાદિ પ્રકરણો વિચારવાયાં છે. અંતમાં પાંચ પદોની પ્રશસ્તિ છે.

૪ હૈમપ્રકાશ યાને હૈમપ્રક્રિયા-બૃહત્ન્યાસ (વિ. સં. ૧૬૯૭)- આ ઉપર્યુક્ત હૈમલક્ષ્મી-પ્રાક્રિયાને અગેની બૃહદ્-વૃત્તિ છે. એને કેટલાક ‘ન્યાસ’ કહે છે. એનું પરિમાણ ૩૪૦૦૦ શ્લોકો જેવડું છે. એના કર્તા વિનયવિજયગણિ છે. આમ આ સ્વોપન રચના છે. આનું રચના-વર્ષ વિ. સં. ૧૭૯૭ છે એમ જિ૦ ર૦ કે૦ (ખં. ૧, પ. ૪૬૨)માં ઉલ્લેખ છે, પણ એ ખાત છે. સિ૦ હે૦ (૧-૨-૧) ઉપરના અર્થાત્ “સમાનાનાં તેજ દીર્ઘઃ” ઉપરના હૈમપ્રકાશ (પ. ૬૨)માં કનકપ્રમદૃત લક્ષ્મીનાસથી ક્ષિત મન દર્શાવાયો છે. આની આલોચના શ્રીવિજયલાવણ્યસચ્ચિદ્રએ સિ૦ હે૦ (અ. ૧)ની એમની આવૃત્તિ (પ. ૮૮)માં કરી છે. આ હૈમપ્રકાશમાં હૈમ બૃહત્ન્યાસ, પ્રૌઢ-મનોરમા, સિદ્ધાન્તઐશ્વરી,

૧ જુઓ પૃ. ૨૧૬. ૬૬૬ અને ૪૧૪.

૨ સ્વર-સંધિ, અ-સંધિ, બ્યંજન-સંધિ અને દેદ-સંધિ. કેટલીક વાર કોઈ કોઈ પુસ્તકમાં આ ચાર સંધિમાં ત્યાદિ-સંધિ ઉમેરી પાંચ ગણવાય છે.

૩ અર્વાંત ગણનામાં તેમજ બ્યંજનનાં ગણનામાં ત્રણ ત્રણ લિંગ

૪ ઉપાંત લગાવિજયગણિ (વિનયકમાલકસુરિ) દ્વારા સંપાદિત આ કૃતિને પ્રથમ વૃત્તિ પૂરેનો લગત દં. સ. ૧૬૯૭ના પ્રસિદ્ધ થયો છે. આખ્યાત અને કૃદંતને અનુક્રમે ચર્ચની બીજી બે વૃત્તિ પૂરેનો લગત દેક સમયનાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. પ્રથમ લાગમાં એ લાગ પૂરતાં સ્ત્રી૦ હે૦નાં સૂત્રોની, ન્યાયોની અને ગણોની ચકાગદિ કંમે સ્થળે અપાર્ધ છે.

વાક્યપ્રકાશ અને વાક્યપદ્ધતિ તેમજ વૈયાકરણભૂષણસાર જેવી લગભગ સમકાલીન કૃતિનો ઉપયોગ કરાયો છે.

હૈમ-પ્રક્રિયાઓ—પાણિનીય અષ્ટાધીન અંગે પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ જેમ ભટ્ટોજ દીક્ષિતે સિદ્ધાન્તકૌમુદી રચી છે તેમ વિવિધ ગ્રંથોના પ્રણેતા ઉપા. મેઘવિજયગણિએ સિંહુ હેઠળ અંગે લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રક્રિયાઓ રચી છે એમ કહેવાય છે.

ચન્દ્રપ્રભા ચાને હૈમકૌમુદી (વિ. સં. ૧૭૫૭)—આ મેઘ-વિજયગણિએ સિદ્ધાન્તકૌમુદીના અનુકરણરૂપે સિંહુ હેઠળ (અ. ૧-૭)ને અંગે રચેલી પ્રક્રિયા છે.^૧ પ્રારંભમાં બે પદો છે. ત્યાર બાદ પરિભાષા, અસંધિ, વ્યંજન-સંધિ ઇત્યાદિ વિષયો આલેખતી વેળા શરૂઆતમાં ઋષભદેવ, અનિતનાથ એમ એકેક તીર્થંકરની સ્તુતિરૂપ પદ છે મુદ્રિત પુસ્તક પ્રથમા વૃત્તિ અને દ્વિતીયા વૃત્તિ એ બે ભાગમાં વિભક્ત કરાયું છે. પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં ૧૬ પદની પ્રશસ્તિ છે^૨ અને એમાં વિ. સં. ૧૭૫૭માં ચન્દ્રપ્રભા રચાયોનો ઉલ્લેખ છે. દ્વિતીયા વૃત્તિના અંતમાં એક પદ છે પણ એમાં રચના-વર્ણનો નિર્દેશ નથી. પુષ્પિકામાં આને બૃહત્-પ્રક્રિયા કહી છે. પૃ. ૧૫૮ના અંતમાં બે પદ છે. તેમાં પ્રથમા વૃત્તિ પૂર્ણ કરાયોનો ઉલ્લેખ છે. પુષ્પિકામાં પણ તેમજ છે. એ

૧ આ કૃતિ “બન મેયન્ક મંદલ” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૮માં છપાઈ છે અંતમાં હૈમ-પ્રાણપાઠ, અનુબંધ-સ્થ (શ્લોક ૧-૧૦), વૃત્ત-ગાથ-સ્થ (શ્લોક ૧-૬), અનિદ્-કાગિકા (શ્લોક ૧-૭), સંગ્રહ-શ્લોક (શ્લોક ૧-૧૬) તેમજ ચન્દ્રપ્રભાને અંગે કામમાં લેવાયેલાં સિંહુ હેઠળના સૂત્રોની અકાળાદિ ક્રમે ચૂંચી આપાયા છે.

૨ ‘ખગતર’ ગ્રન્થના કૃપાયન્દ્રસૂત્રિએ સિંહુ હેઠળના આકાશ અધ્યાયગત પ્રાકૃત વ્યાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદીની સૌલીએ રચ્યું છે.

૩ જુઓ પૃ ૨૫૭-૨૫૮.

૪ સિંહુ ૨૦ કોશ (ખંડ ૧, પૃ ૧૨૦) પ્રમાણે આ ચન્દ્રપ્રભા ૧૮૦૦૦ શ્લોક લેખકી છે.

હિસામે તો ત્રણ વૃત્તિ ગણાય અને તદ્વિત-પ્રકરણથી ખીજ વૃત્તિની શરૂઆત મનાય.

સિંહુ હેં (૧-૪-૯૨) ૩૫ “દાદૌ સ્વરે વા”ને લગતી પ્રક્રિયા (પૃ. ૪૦)માં કીંઃ, કિરૌ ઇત્યાદિ રૂપો દર્શાવતી વેળા પાણિનીય અષ્ટાંગો, નહિ કે સિંહુ હેંનો, આધાર લેવાયો છે અને એ સ્ખલન ગણાય એમ કેટલાક કહે છે.

હૈમપ્રક્રિયા—આની રચના મહેન્દ્રસૂત વીરસેને કરી છે.^૧

હૈમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય—આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈં ૦ અં ૦ (પૃ. ૩૦૩)માં જોવાય છે આના જ આધારે જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૨)માં આ કૃતિની નોંધ લેવાઈ છે.

શ્રીહૈમશબ્દસંચય—અમરચન્દ્રકૃત અવચૂર્ણિની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં આ નામનો ગ્રંથ જૈં ૦ અં ૦ (પૃ. ૩૦૩)ને આધારે નોંધતાં કહ્યું છે કે એની ૪૩૬ પત્રની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે અને એના કર્તા અમરચન્દ્ર છે આ અમરચન્દ્ર તે ઉપર્યુક્ત અવચૂર્ણિકાર જ હશે.

જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૬૩)માં જૈં ૦ અં ૦ (પૃ. ૩૦૩)ના ઉલ્લેખપૂર્વક ૪૨૬ શ્લોક જેવડી હૈમશબ્દસંચય નામની અને અમરચન્દ્રે રચેલી કૃતિની નોંધ છે.

૧ સિંહુ હેં (અ. ૧-૭)ને અંગે લઘુ, મધ્યમ અને બૃહત્ એમ ત્રણ પ્રકારની હૈમપ્રભા નામની પ્રક્રિયા ‘તાર્થિકારક’ વિનયનેમિસૂત્રિએ અને આ ભાતની ત્રણ પ્રક્રિયા નામે સિન્ધુપ્રભા ‘આગમોદારક’ આનન્દસાગરસૂત્રિએ રચી છે અને એ બધી (૭ થે) પ્રસિદ્ધ થયેલી છે આ ઉપરાંત ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ ઉપાં ૧ મંગળવિનયજીએ ધર્મદીપિકા નામની પ્રક્રિયા અ. ૧-૭ ને અંગે રચી છે અને એ પણ છપાયેલી છે. ગિરભશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રીએ હૈમ-બૃહત્-પ્રક્રિયા રચી છે અને એ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

હૈમશબ્દસમુચ્ચય— આ નામની અને ૪૬૨ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જિ૦ ૨૦ કે૦ (ખંડ, ૧, પૃ ૪૬૩)માં છે અને એની એક હાથપોથી પાટણના ભણરમાં હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

આમ જે ત્રણ કૃતિની કિંમત બિંમલ નોંધ છે તે શું ખરેખર પૃથક્ પૃથક્ કૃતિ છે?

હૈમકારકસમુચ્ચય— આ શ્રીપ્રભસરિની રચના છે. એ શીખાઉને માટે ઉપયોગી છે અને એ ત્રણ અધિકારમાં વિભક્ત છે એમ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૦૨)માં કહ્યું છે

‘હૈમવિભ્રમ (વિક્રમની બારમી સદી)— ચક્રાન્ત્રવિભ્રમ તરીકે ઓળખાવાતી એક કૃતિમા ૨૧ કારિકા છે. એ વ્યાકરણને અંગેના કાયદાની ગરજ સારે છે, કેમકે અહીં અપાયેલાં કેટલાંક રૂપો સામાન્ય રીતે — સુગમતયા એક જાતના જણાતા હોય તે અન્ય પ્રકારનાં છે અને જે રૂપ ઉપલક્ષ દષ્ટિએ અશુદ્ધ લાગે તે શુદ્ધ છે એવી મતલબના ઉલ્લેખ આ કારિકાઓમાં છે. દા. ત જોમનેષુ એ ‘શોભન’નું સાતમીનું, બહુ-વચનનું રૂપ છે, છતાં એની અહીં ના પદાર્થ છે, કેમકે એ જોમન અને હ્રસ્વી બનેલો ‘બહુવીહિ’ સમાસરૂપ હોઈ એ નાન્યતર ભર્તિનું પ્રથમાનું એક વચનનું રૂપ ગણી શકાય તેમ છે. એવી રીતે રાજેભ્યઃ એ અશુદ્ધ રૂપ લાગે, પરંતુ રાજન્ અને રૂઘ્યથી ઉદ્ભવેલા ‘તત્પરુપ’ સમાસનો વિચાર કરતાં એ પ્રથમાના એકવચનના રૂપ તરીકે સિદ્ધ

૧ આ કૃતિ ગુણ્ય-દ્રસ્યકૃત તત્ત્વપ્રકાશિકા નામની વૃત્તિ સહિત “ય૦-૧૦ ગ્રં૦” માં વીરસંવત્ ૨૪૩૬ માં પ્રકાશિત કરાઈ છે એમાંનું છઠું પલ્લવ અવશૂર્ણ સહિત છપાયેલી કૃતિમા નથી. વળી આ આવૃત્તિમા ૧૮ અંકવાળા બે પલ્લો છે એ હિસાબે બાવીસ પલ્લો ગણાય

૨ આના કર્તાનું નામ બાણવાર્મા નથી

અર્થ શકે તેમ છે.^૧ આવી બ્યાકરણવિષયક વિલક્ષણતાને લઈને આ નાનકડી કૃતિ મહત્ત્વની ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાક કાયદા એક જ જાતના છે અને કોઈ કોઈ વાર એક જ કાયદો ફરીથી રજૂ કરાયો છે તો તેમ ન થયું હોત તો આ કૃતિના મહત્ત્વમાં વૃદ્ધિ થાત. ગમે તેમ પણ અત્યારે જે સ્વરૂપે આ કૃતિ યોજાયેલી મળે છે તે જટિલ છે એટલે કાયદાના ઉકેલરૂપ વિવરણની આવશ્યકતા સહેજે રહે છે. આ કાયદો કેટલાકે કયું છે.

^૨તત્ત્વપ્રકાશિકા— આ ઉપયુક્ત કૃતિની ગુણ્યન્દ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિમાં આ સૂરિએ પોતાનો પરિચય દેવસૂરિના ચરણકમળને વિષે ભ્રમર એમ આપ્યો છે. એ દેવસૂરિ તે ‘કલિં’ હૈમચન્દ્ર-સૂરિના સમકાલીન અને એમનાથી વયોવૃદ્ધ એવા ‘વાદી’ દેવસૂરિ જ હશે એમ લાગે છે. અતિમ પદ્યમાં આ ગુણ્યન્દ્રસૂરિએ કક્કલનો વિનય વાંછતી વેળા એમને અંગે જે વિશેષણો વાપર્યાં છે તે ઉપરથી આઠ બ્યાકરણના જ્ઞાતા અને સિંહ હેંના અધ્યાપક ‘કાયસ્થ’ કાકલ અભિપ્રેત છે એમ દ્વંક્ષિત થાય છે. આ હિસાબે તત્ત્વપ્રકાશિકાના કર્તાનો સમય વિક્રમની આરંભી સદીનો ગણાય.

આ તત્ત્વપ્રકાશિકામાં ઉપયુક્ત કાયદાઓના ઉકેલ માટે સિંહ હેંનો ઉપયોગ કરાયો છે. એથી તો ત્રણ કૃતિને કાતંત્રવિભ્રમ એ નામે ન ઝોળખાવતાં કેટલાક એને હૈમવિભ્રમ કહે છે. આવી રીતે ‘ખરતર’ ગચ્છના ચારિત્રસિંહે આ કૃતિ ઉપર વિ. સં. ૧૬૨૫માં જે ‘અવચૂર્ણિ’ રચી છે

૧ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ મારો લેખ નામે “બ્યાકરણના કાયદા અને એના ઉકેલ.”

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૮૫.

૩ આ અવચૂર્ણિ કાતંત્ર (સારસ્વત) વિભ્રમ, પદ્યકૃષ્ણાણુસરૂવ, (પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ), દાનપદ્મિશિકા, વિશેષણવર્ધ (વિશેષણવર્ધી) અને વીસવીસિયા (વિશતિવિશિકા) સહિત “જ કે. શ્વે. સ.” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૨૪માં છપાવાઈ છે.

તેમાં એમણે સારસ્વત વ્યાકરણનો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી એ મૂળ કૃતિને સારસ્વત-વિભ્રમ તરીકે કેટલાક ઓળખાવે છે. ઉપર્યુક્ત ગુણ્યન્દ્રસૂરિએ તો એમણે રચેલી વૃત્તિના પ્રારંભમાં આ વૃત્તિને તંત્રવિભ્રમની વૃત્તિ કહી છે અને એ રીતે મૂળ કૃતિનો ‘તંત્રવિભ્રમ’ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. જો ‘તંત્ર’થી ‘કાતંત્ર અભિપ્રેત હોય તો એમના મતે મૂળ કૃતિનું’ નામ કાતંત્રવિભ્રમ છે આ મૂળ કૃતિમાં કાંઈમા ‘તિર્’, રમાં આખન્ત, ૪માં ત્યાધન્ત, ૮માં ટાન્ત અને સુપ્, ૧૩મા શત્રન્ત, ૧૪મા સ્થાણન્ત અને ૧૮મી કારિકામાં લિટ્નો ઉલ્લેખ છે તો ‘લિટ્’ એ સંજ્ઞા કાતંત્ર વ્યાકરણની તો નથી તો શું આ બધી સંજ્ઞા મૂળ પશ્ચિનીય અષ્ટાદશી જ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય થવો જોઈ.

તત્ત્વપ્રકાશિકાના લગભગ અંતમાં ૫ ૩૨-૩૩માં સિદ્ધસેન દિવાકરે કહ્યું છે એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નિમ્નલિખિત અવતરણ અપાયુ છે:—

“સ્વેદં સમુદ્વહતિ જૃમ્મણમાતનોતિ

નિદ્રાયતે કિમપિ જલ્પતિ વસ્તુગૂન્યમ્ ।

આશા વિલોકપતિ સ્વં પુનરેવ ધાત્રીં

મૂતામિમૂત હવ દુર્વદકઃ સમાયામ્ ॥”

આ પદ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરની ઉપસંધ દ્વાત્રિંશિકા વગેરેમાં જણાતું નથી તો એ એમની કોઈ લુપ્ત થયેલી કે કોઈ ભંડારમાં એક ખૂણે પડી રહેલી અને વિદ્વાનોની ગણ બહાર રહેલી કૃતિમાનું હશે. તેમ ન જ હોય તો આ ‘અવતરણ’ એમને નામે ખોટું અગ્રવાયું છે એમ ગણાય.

૧ “સિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિંશિકાઓમાંની અવતરણો” નામનો મારો લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ ૫૪, આ ૬)મા પ્રસિદ્ધ થયો છે.

‘સિદ્ધ-સારસ્વત (લ. વિ. સં. ૧૨૭૫) — મુનિદેવે વિ. સં. ૧૩૨૨માં રચેલા શાન્તિનાથ-ચરિત્રમાં આ વ્યાકરણનો અને સાથે સાથે એના કર્તા તરીકે દેવાનંદસૂરિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ દેવાનંદસૂરિ તે ‘ચંદ્ર’ ગચ્છના દેવભદ્રના શિષ્ય થાય છે અને રત્નપ્રભ, પરમાનંદ અને કનકપ્રભ એ ત્રણના ગુરુ થાય છે. કનકપ્રભના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્ર૦ ચ૦ ૨૨૫ું છે. એમાં મહેન્દ્રસૂરિચરિત (૧લો ૩૨૮)માં એમણે કહ્યું છે કે દેવાનંદસૂરિએ સિંહ હોનો ઉદ્ધાર કરી સિદ્ધસારસ્વત નામનું નવીન વ્યાકરણ રચ્યું.

આ ઉપરથી એમ અનુમાન્ય કે સિદ્ધસારસ્વતની રચના વિ. સ. ૧૨૭૫ની આસપાસમાં થઈ હશે. આ પૂર્વે કાંઈએ આ જાતનું સિંહ હોના ઉદ્ધારરૂપે વ્યાકરણ રચ્યાનું જાણવામાં નથી. એ હિસાબે આ જાતનું આ પ્રથમ વ્યાકરણ ગણાય.

૨ ઉણાદિગણસૂત્ર — ઉણાદિ એટલે ઉ, ઉર, ઇર વગેરે (પ્રત્યય). ‘ઉણ’ એ ‘ઉ’ પ્રત્યયનો ‘ણ’ અનુગ્રંથ (indicative sign) પૂર્વકનો

૧ આની ‘નું’ એક હાયપોથી મળતી નથી કે જેથી એ ‘જાતનો’ ઉલ્લેખ જિં ૨૦ કો ૦માં જણાતો નથી !

૨ આનું સ્વોપજ્ઞ દીકા સહિત સંપાદન, વીએનાની “ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઓરિયન્ટલ સ્લાવોનિક્સ”ની આજ્ઞા અનુસાર જોહ (Joh) ક્રિસ્ટે (Krause)એ કર્યું છે એ “એન્સાયક્લોપીડી”ના મુદ્રણાલય (લાયબાલા)માં ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં છપાયું છે. શરૂઆતમાં પૃ. ૧-૫૫ માં અનેકાર્થસંગ્રહનત શબ્દોની અકારાદિક્રમે સૂચી છે. ત્યાર બાદ સ્વોપજ્ઞ દીકા સહિત ઉણાદિગણસૂત્રના નામની કૃતિ આપાઈ છે. એના પછી દિગ્વિષય છે. ત્યાર બાદ ઉણાદિગણસૂત્રનાં સૂત્રોમાના શબ્દો અકારાદિક્રમે રજૂ કરાયા છે

મૂળ કૃતિ નામે ઉણાદિગણસૂત્ર હે ૦ કું ૦ (પૃ. ૮૨-૧૨૭)માં છપાઈ છે (જુઓ પ્ર. ૨, પૃ. ૩૪). વળી એ અમરચન્દ્રકૃત પૂઠકૃતિ-અવચૂર્ણિકાની સુદિત પ્રતિષ્ઠિત દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે પણ છપાઈ છે. જુઓ પૃ ૭૫

નિર્દેશ છે. આ પ્રત્યયો દર્શાવવા માટે ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂત્રિએ ૧૦૦૬ સૂત્રોની રચના કરી છે. એ કૃતિને ઉણાદિસૂત્ર, ઉણાદિ‘ગણ-સૂત્ર અને ઉણાદિસૂત્રપાઠ એમ વિવિધ નામે ઓળખાવાય છે. આ કૃતિની ઉત્પત્તિ “હળાદયઃ” એ સિં ૦ હેં ૦ (અ પ, પા ૨)ના ૯૩મા સૂત્રને આભારી છે. આ સૂત્રની સ્વોપસા લઘુવૃત્તિમાં “સદર્થાદ્ ઘાતોરુણાદયો ઘટ્ટલં સ્યુઃ” એવું એનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

ઉણાદિગણસૂત્રમાં અનુગ્રંથ વગરના ધાતુને ઉણાદિ પ્રત્યયો લગાડી શબ્દો સિદ્ધ કરાયા છે—એની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવર્ષ છે. આ સમસ્ત વ્યુત્પત્તિઓ આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓને બાલે માન્ય ન હોય, છતાં એ એક વેળાની માન્યતાની સૂચક છે એ રીતે તો એ મહત્ત્વની છે જ. વળી અહીં જે શબ્દો નોંધાયા છે તે પૈકી કેટલાયે શબ્દો દેશ્ય, દ્રાવિડ અને ત્રિદેશીય ભાષામાં પણ જોવાય છે. એનો અભ્યાસ ભાષાનાં સ્વરૂપ અને વિકાસ ઉપર તેમજ તે સમયના લોકોની રહેણીકરણી ઉપર ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રકાશ પાડે તેમ છે.

સ્વોપસા ટીકા—આનું આઠ પદ નીચે મુજબ છે.—

“શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણનિવેશિનામુણાદીનામ્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રઃ કરોતિ વિવૃત્તિં પ્રણમ્યાર્દમ્ ॥૧૧॥”

આના પછી ટીકાનો સમગ્ર ભાગ ગદ્યમાં અપાયો છે.

ઉપયોગ—અલિં ચિંની સ્વોપસા વિવૃત્તિમાં અનેક શબ્દોની સિદ્ધિ માટે આ ઉણાદિગણસૂત્રના સૂત્રોનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ઉણાદિનામભાસા—આ શુભશીલની કૃતિ છે. એમાં ઉણાદિસૂત્રો દ્વારા શબ્દોની સિદ્ધિ કરાઈ છે કે કેવળ એ સૂત્રો દ્વારા સિદ્ધ થતા

૧ અહીં ગણનો અર્થ ‘સમૂહ’ સમજવાનો છે

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ ૮૮.

૩ આની એક સ્ત્રી તેપાર થવી થટે.

શબ્દોની સૂચી અપાઈ છે એમ બે પ્રશ્ન સ્ફુરે છે. જો પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમાં હોય તો આ બ્યાકરણને અંગેની કૃતિ ગણાય; નહિ તો એ ચોથા પ્રકરણમાં કાશ્વ તરીકે એની નોંધ થવી ઘટે.

‘ધાતુપારાયણ’—‘ધાતુપાઠ’ એ શબ્દશાસ્ત્રનું એક ઉપયોગી અંગ ગણાય છે ક્રિયાની અર્થતાને ધારણ કરે તે ‘ધાતુ’ કહેવાય,^૧ કેમકે ‘ધાતુ’ એ ક્રિયાનો વાચક છે. ધાતુ એ શબ્દનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગણાય છે. ધાતુઓનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ તે ‘ધાતુ-પારાયણ’ કહેવાય. આ નામની કૃતિ ‘કલિંગ’ હેમચન્દ્રચરિત્રે રચી છે. એમાં એમણે સિંહલમાં નિર્દેશાયેલા ધાતુઓને નીચે મુજબના નવ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા છે:—

બ્રાહ્મિ, ઝબ્રાહ્મિ, દિવાહિ, સ્વાહિ, પુદ્ગાહિ, રુધાહિ, તનાહિ, ક્યાહિ અને ચુરાહિ.

આ પ્રત્યેક વિભાગને ‘ગણ’ કહે છે. આમ અહીં નવ ગણ છે.

પહેલા ગણની કશી નિશાની રખાઈ નથી. બાકીના ગણો માટે અનુક્રમે ક્, ચ્, દ્, ત્, પ્, બ્, શ્ અને ષ્ નો ઉલ્લેખ છે. આમ અહીં ગણસૂચક આઠ અનુમધ છે.

૧ આ કૃતિનું સ્વોપદ્ય વૃત્તિ સહિત સપાદન જોહ કિરટી દ્વારા કરાયું છે અને એ “જેતયુકેશન સોસાયટી” ના ગુરૂણાચર્યના લાયખાલામાં છપાવાઈ ઇ સ ૧૯૦૧માં પ્રકાશિત થયું છે એમાં દસ ગણની વ્યવસ્થા રખાઈ છે અંતમાં બે પરિશિષ્ટ છે પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં તમામ ગણના ધાતુઓ અકારાદિ ક્રમથી અપાયા છે, અને દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે

ધાતુપારાયણ, જેને અંગેના (વિ સ. ૧૫૧૬ કરતા અર્વાચીન નહિ એવા) ટિપ્પન, તેમજ કલ્પવાદિ અને એના ટિપ્પન સહિત જગદિયા તીર્થની “અખિલવેદવૃત્ત મહારાજની પેઢી” તરફથી ઇ. સ ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયું છે એના સપાદક ઝુનિ (હવે પં.) દક્ષવિજયજીએ મૂળ કૃતિના ટિપ્પનમાં ખૂટતા અંગેની પૂરતી કમી છે

૨ સરખાવે સિંહલ (અં ૩, પા ૩)નું તૃતીય સૂત્ર “ક્રિયાર્થો ધાતુઃ”.

૩ અદ્વાદિમા ‘હવાદિ’ના અંતર્ભાવ ન કરનારને મતે નવ ગણને બદલે દસ ગણ ગણાય.

પ્રત્યેક ગણના ધાતુઓના સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એમ બે વિભાગ પાડી અનુક્રમે એનો નિર્દેશ કરાયો છે. સંસ્કૃતમાં કોઈ અકારાન્ત ધાતુ જણાતો નથી એટલે આકારાન્તથી શરૂઆત કરાઈ છે. અપવાદરૂપે ‘ભૂ’નો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ છે ^૧ આકારાન્ત ધાતુઓ અકારાદિ ક્રમે ન આપતા એનો જે ક્રમથી સિંઠ હેઠળા ઉલ્લેખ છે તે ક્રમથી નિર્દેશ કરાયો હોય એમ લાગે છે બાકીના સ્વરાન્ત તેમજ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ માટે પણ આ શૈલી અપનાવાઈ છે.

ધાતુઓનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા યથારથાન ગણસૂચક અનુબંધ ઉપરાંત સ્પષ્ટ વગેરે સૂચક નિમ્નલિખિત અનુબંધો પણ અપાયા છે.—

અ, ઈ^૧, ઉ, ઊ ઋ, ૠ, ળ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, ગ્ અને ઙ્ તેમજ અનુસ્વાર.

ધકાર એ અનુબંધ આત્મનેપદનો અને ધકાર ઉભયપદનો યોષક છે. ‘ઔ’ એ ધાતુ વેદ છે એ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત ધાતુ અનિદ્ છે એ સૂચવવા અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરાયો છે.

ધાતુના અનુબંધપૂર્વકના નિર્દેશની સાથે સાથે એનો અર્થ સંસ્કૃતમાં અપાયો છે.

૧ આ અપવાદના તેમજ અદાદિ ગણ પરત્વેના એવા અન્ય અપવાદોમા વૃદ્ધ સંપ્રદાયનું અનુસરણ કારણરૂપ છે વૃધ્ધોના મતે ‘ભૂ’ એ મ ગણવાચક શબ્દ છે

૨ ‘પદ’થી પરસ્પૃષ્ટ, આત્મનેપદ અને ઉભયપદ એમ ત્રણ સમજવાના છે

૩-૪ કેટલીક વાં ‘ધ’ને બદલે ‘ઙ’ નો અને એવી રીતે ‘ધ’ને બદલે ‘જ્’નો ઉપયોગ કરાયો છે

૫ આ સંજ્ઞાઓ પાણિનીય અષ્ટાધ્યયી જૂદી પડે છે. એમાં તો ઙ્, મ, ધ, ઉ, ઈ, ઈ, ઈ, ઊ, ઋ અને ઙ્ એમ સંજ્ઞાઓ છે.

‘સ્વોપન વૃત્તિ—આત્મ કોઈ વિશિષ્ટ નામ નથી. આમાં સ્વદેહ અને સ્વચક્રોતેનો જે નામોદ્દેશ છે એ એની મહત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ વૃત્તિનો પ્રારંભ નિમ્નશિષિન પદ દ્વારા કરાયો છે:—

“શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રવ્યાકરણનિવેશિતાન્ સ્વકૃતધાતૂન્ ।

આચાર્યહેમચન્દ્રો વિવૃણોત્યર્હ નમસ્કૃત્ય ॥ ૧ ॥”

પાશ્ચીની સમગ્ર વૃત્તિ ગદ્યમાં છે એ કે અવનરણો પદ્યમાં છે. આ વૃત્તિમાં કર્તાએ પોતાને આચાર્ય કહ્યા છે.

હૈમ ધાતુપાદ—જૈ૦ મં૦ (પૃ. ૩૦૧)માં આની તોંધે કોનાં એને પુણ્યમુંદરની ૭૬૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ કહી છે અને એ નામની પછી કોંસમાં “સ્વસ્ત્યર્ણુનુક્રમ ૧૬” એવો ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે. આ નામની ૨૨૫ શ્લોક જેવડી એક અત્તાતકનૃંદ કૃતિની પણ અહીં તોંધે છે.

હૈમ ધાતુવૃત્તિ—આ ક્રોધકની કૃતિની ૨૭૬ પત્રની એક હામપેથી ભાવનગરના સંચરમાં છે એમ જૈ૦ મં૦ (પૃ. ૩૦૧) એનાં જણાવ છે.

‘ધાતુરેત્નાકર (વિ. સં. ૫૧૬૮૦)—આ ૨૧૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના રચનાર ‘ખરતર’ ગણના સાધુમુંદરગણિ છે. એઓ એ ગણના પાદક સાધુગાનિના શિષ્ય અને વિમલનિવરકના શુરુભાર્થ યાંચ છે. એનણે ઉક્તિ-રેત્નાકર તેમજ ‘શાખ-રેત્નાકર’ રચ્યા છે. ૧૧૧ એમણે આ

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૬૦.

૨ ઠા. ધ. ભગવદ્ગીતા.

૩ કર્ણ, કાવિલાલ, કૌશિક, કમિલ. માથ કંસાદિ.

૪ શ્રીવિષ્ણુવાચસ્પત્યજિજ્ઞે ધાતુરેત્નાકર નામની કૃતિ સ્વે એનાં ધાતુરેત્નાકરો આપ્યાં છે. આ કૃતિ અવનગરની ‘જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક ત્રણી લક્ષ્મી સાય કાળના પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પહેલા પાંચ સા. વિ. સં. ૧૬૬૫માં, હજો જાન ૧૬૬૬માં અને સાનમે ૧૬૬૭માં પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાયા છે.

૫ જુઓ વિષ ૨૦ કોટ (પૃં ૧, પૃ. ૧૬૮).

૬ આ છ કાંડમાં ૧૦૧૧ શ્લોકનાં સ્વાયેલી કૃતિ ‘ચ. ધ. ગ્રં.નાં ગ્રંથોક ૩૬ લગી વીનંદવત્ ૨૮૨૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

ધાતુરત્નાકર ઉપર વિ. સં. ૧૬૮૭માં ક્રિયાકર્તૃપક્ષતા નામની વૃત્તિ રચી છે આ બેમાંથી એક કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઇ નથી અને એકની હાથપોથી મારા બેવામાં આવી નથી. એથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે આ ધાતુરત્નાકર સિંઠ હેઠળે અનુસરે છે કે કેમ? જો એ અનુસરતો હોય તો એને આ ત્રીજા પ્રકરણમાં સ્થાન અપાવું ઘટે પણ જો એ કોઈ અનૈન વ્યાકરણને અંગેનો ગ્રંથ હોય તો દ્વિતીય અંડમાં પ્ર. ૩૪માં એનો નિર્દેશ થવો જોઈએ.

ઉક્તિરત્નાકર (લ. વિ. સ. ૧૬૭૦)—આ ધાતુરત્નાકરના કર્તા ઉપર્યુક્ત સાધુસુન્દરચણિની કૃતિ છે જૈંઠ ગ્રંં (પૃ. ૩૦૬)માં એને વ્યાકરણનો પરચૂરણ ગ્રંથ ગણ્યો છે. આ કૃતિ ‘ખરતર’ ગમ્મના જિનસિંહસૂરિના રાજ્ય દરમ્યાન એટલે કે વિ. સં. ૧૬૭૦થી ૧૬૭૪ના ગાળામાં રચાઈ છે.

૧લિંગાનુશાસન—આ કૃતિનાં કર્તા કલિં હેમચન્દ્રસૂરિ છે.

૧ “નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય” તરફથી શકંતંવલ ૧૮૧૮મા પ્રકાશિત અભિધાન-સૂત્રાલય આને સ્થાન અપાયુ છે ‘જૈંઠ ગ્રંં’મા મૂળ કૃતિ લખુન્યાસને આધારે ચોલચેલી અવગુરિ સહિત ઈ સ. ૧૬૦૫મા પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે ત્યાર બાદ મૂળ કૃતિ સુનિમી કેશરવિજય દ્વારા ઉપૃત સચ્ચત દિગ્ગનિઙ સહિત શ્રીં વિનાદચંદ મોહનલાલ મૈલ તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૩મા છપાવાઈ છે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિયું તેમજ એને અંગેની વલ્લભવાચકીય દુર્ગપદ-અધોધ નામની વૃત્તિ સહિત મૂળ કૃતિયું સંપાદન વિજય-ક્ષમાલદસસિંએ કર્યું છે અને જો શ્રીં હીરાલાલ સોમચંદ શકં તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૬મા પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. આ સંપાદકે દુર્ગપદ-અધોધ નામની વૃત્તિમાના શુભરાતી શબ્દોની એક સૂચી આપી, સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિગત સચ્ચત શબ્દોની પણ સૂચી આપી છે આ ઉપરાંત એમણે આ બંને વૃત્તિમાના વિશેષનામોની પણ આદ્ય તથા પૂરતી એક એક સૂચી આપી છે વળી અંતમા મૂળ કૃતિ બે લિન લિન છંદોમાં રચાઈ છે એ છંદોના નામો એમણે રજૂ કર્યા છે.

૧લિંગાનુશાસનરૂપ મૂળ કૃતિ હેં કું (પૃ. ૨૦૫-૨૨૪)માં પ્રકાશિત થયેલી છે. જુઓ પૃ ૩૪.

એમણે સૂત્રપાદની જેમ એનું કોઇ વિશિષ્ટ નામ ન રાખતાં સામાન્ય નામ રાખ્યું છે. એ કૃતિને સિંગાનુશાસન કહી છે. એમણે આ કૃતિ ૨૫ જાતના ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં ૧૩૯ પદોમાં ગૂંથી છે, અને એનાં નાનાં મોટાં આઠ પ્રકરણો પાડ્યાં છે:-

પુલ્લિંગ (૨૭૦. ૧૭), સ્ત્રી-લિંગ (૩૩), નપુંસક-લિંગ (૨૪), પું-સ્ત્રી-લિંગ (૧૨), પું-નપુંસક-લિંગ (૩૬), સ્ત્રી-નપુંસક-લિંગ (૬), સ્વતઃ સ્ત્રી-લિંગ (૬) અને પર-લિંગ (૪).

આ પ્રમાણેનાં ૧૩૮ પદો પછી ઉપસંહારરૂપે એક પદ છે એ દ્વારા કર્નાએ પોતાનું નામ ‘આચાર્ય હેમચન્દ’ એમ જણાવ્યું છે, અને આ કૃતિ નિઃશેષ (સમસ્ત) નામલિંગાનુશાસનો જોધને મેં રચી છે એમ કહ્યું છે. જેમ સિં ૦ હેં ૦ (૫-૨-૬૩)ની પુસ્તકીરૂપે ઉદ્ઘાટિત્રતી રચના કરાઈ છે તેમ “પુલ્લિયોઃ સ્યમૈજસ” (૧-૧-૨૬)ની પુસ્તકીરૂપે આ લિંગાનુશાસન રચાયું છે.

ડૉ. બેલ્લવકર જેવાનું કહેવું એ છે કે પ્રસ્તુત લિંગાનુશાસન એ શાકટાયનકૃત લિંગાનુશાસનનું કેવળ વિસ્તૃતીકરણ (enlargement) છે, પણ આ હકીકત અંશતઃ જ સત્ય છે, અને હૈમ લિંગાનુશાસન એ પ્રત્યુત્તર વિષયનો અંતિમ (final) અને પ્રમાણુચૂત (authoritative) ગ્રંથ છે એમ જો પ્રો. હુરિ દામોદર વેલ્લશ્વરે રચેલ પત્ર દત્તિવાળી

૧ આ જાતની કૃતિઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શબ્દ-લઙ્ગાને રચૂ કરવાનો હોય છે તેમ જતાં એ કૃતિઓ ગણેનાં લિંગ દર્શાવે છે આવી કૃતિઓના સુમસિદ્ધ અમર-કોશ મહત્વનું ધ્યાન લેવાનું છે.

૨ જુઓ પૃ. ૯૩

આવૃત્તિના અગ્રવચનમાં કહ્યું છે તેને હું મળતો થાઉં છું.^૧

ઉદ્દેશ્ય—અસિંચિં (કાંડ ૧, શ્લો. ૧૯)માં આ સિંગાનુ-શાસનનો ઉદ્દેશ્ય છે, કેમકે “લિક્તું તુ જ્ઞેયં લિક્તાનુશાસનાત્” એમ આ શ્લોકમાં કહી એની સ્વોપપન્ન વિવૃત્તિ (પૃ. ૮)માં આ પોતાની કૃતિ હોવાનું કહ્યું છે.

સ્વોપપન્ન વૃત્તિ—‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસૂરિએ પોતાના સિંગાનુશાસન ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડનારી લગભગ ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે. એમાં એમણે ૫૭ જેટલા પ્રશ્નો અને અંશકારોની સાક્ષી આપી છે.

દુર્ગપદ્મપ્રયોધ—ઉપયુક્ત સ્વોપપન્ન વૃત્તિમાં જે સ્થળો મંદ શુદ્ધિ ધરાવનારી વ્યક્તિઓને સહેલાઈથી સમજાય તેવાં ન જણાયાં તેના સ્પષ્ટીકરણરૂપે દુર્ગપદ્મપ્રયોધ નામની વૃત્તિ ‘ખરતર’ ગચ્છના ઉપાધ્યાયવિમલના શિષ્ય વાચક વલ્લભે વિ. સં. ૧૬૬૧માં ચોધપુર (જોધપુર)માં રચી છે. આમાં સંસ્કૃત શબ્દોના શુભરાતી પર્યાયો અપાયા છે એથી આનું મહત્ત્વ વધ્યું છે.

ટીકા અને અવચૂરિ—૧૨૧૧ શ્લોક જેવડી જ્યાનન્દસૂરિકૃત ટીકાની તેમજ એક અસાતકર્તૃક અવચૂરિની નોંધ જિં ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ ૩૩૮)માં છે. જૈ ૦ અં ૦ (પૃ. ૩૦૧)માં રત્નશેખરે ૧૦૭૫ શ્લોક જેવડી અવચૂરિ રચ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ જિં ૨૦ કો ૦માં એની નોંધ નથી.

૧ પ્રત્યયોથી નિબળ થતા ઓલિંગી શબ્દોના નિરૂપણ માટે સિંહે ૦ (અ. ૨) નો આગ્રહો એથી પાદ કમચા લેવાયો છે ખરો, પરંતુ આ પાદમાં સ્ત્રી-લિંગી શબ્દો પ્રત્યયનુ વિધાન કરાવ્યું છે એટલે એ માટે સ્ત્રી-લિંગનો નિર્ણય કરવા અને અન્ય લિંગને જણાવવા માટે આવી સ્વતંત્ર કૃતિની આવશ્યકતા હોવાથી એ સ્થાઈ છે.

૧ સન્માન—હૈમ (પંચાંગ વ્યાકરણ રચાતા એ ત્રયતે સિદ્ધરાજ નૃપતિની સત્કારીના હાથી ઉપર સખી એ રાજના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. હાથી-ઉપર બેઠેલી એ ચામર ધરનારી સ્ત્રીઓ એ વ્યાકરણની બને બાબતોએ ચામર લાગતી હતી અને એ વ્યાકરણ ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું. એનું પૂજન રાજસભાના વિદ્વાનોએ કર્યું અને રાજાએ પૂજોપચાર કર્યો ત્યાર બાદ રાજકીય સરસ્વતી-કાષ્ઠમાં એને સ્થાન અપાયું હતું.

પ્રચાર—હૈમ પંચાંગ વ્યાકરણના પ્રચાર માટે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હોય એમ જણાય છે. ૩૦ ચૌ (શુગ ૨૨, શ્લો. ૧૦૪) પ્રમાણે આ રાજવીએ ૩૦૦ કુશળ લહિયાઓ સખી એની નકલો જલદી તૈયાર કરાવી અને પછી આપણા આ ભારતવર્ષના અંગ, બંગ, કલિંગ ઇત્યાદિ રવિવિધ દેશોમાં એ મોકલાવી અને તેમાં પશુ વીસ નકલો તો એકલા કાશ્મીરના જ સરસ્વતી-કાંડર માટે એમણે મોકલાવી. આઠ વ્યાકરણમાં નિષ્ણાત એવા કાકલ નામના કાયસ્થની મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે એમણે નિમણુંક કરી. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓની દર મહિને સુદ પાંચમે (સાન-પંચમીએ) પરીક્ષા લેવાય એવો એમણે પ્રબંધ કર્યો આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરનારને ઉત્તેજનાથે કંઠ્ય અપાતું અને એમાં નિષ્ણાત થનારને રૈશમી વસ્ત્રો, સુવર્ણનાં આભૂષણો સુખાસન અને છત્ર અપાતાં ૪

૧ ઇ. સ ની ૭મી સદીમાં જયેલા મેઠ હયગ્રીવવંધ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ દેશના એ સમયના રાજ તરફથી એની એવી કહર કરાઈ હતી કે બેથી એ કવિને રાજાએ કલ્પ કે અર્પણ કરવા માટે સુવર્ણના કરંડકમા એ કાવ્યને મૂકી જુઓ Sanskrit Literature (P. E. N, p 111)

૨ આની સંપૂર્ણ ચાલી ૩૦ ચૌ (શુગ ૨૨, શ્લો- ૧૦૬-૧૦૯)માં છે.

૩ આના નામ કાંઈ સ્થળે અપાયાં છે ખરા ?

૪ એમ કહેવાય છે કે ભદ્રેશ્વ દીક્ષિને (લ વિ સં ૧૫૧૦-૧૫૭૫) સિદ્ધાંત-કૌમુદી કંઠ્ય કરનારને સારી રકમ રાજ તરફથી ભેટ મળે એવો પ્રબંધ કરાવ્યો હતો અને એ રીતે એના પ્રચારને વેગ અપાવ્યો હતો.

એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજની હકુમત હેઠળના પ્રદેશમાં આ વ્યાકરણ લખવા માટે એમણે હકુમ બહાર પાડ્યો હતો.

ઓટ—આ પ્રમાણે આ વ્યાકરણના પઠન-પાઠન અને પ્રચાર માટે આ રાજવીએ પરિશ્રમ કરવામાં કચ્ચાસ ન રાખી. એમણે કચ્છી વ્યવસ્થાનો અમલ એમના પછી કુમારપાલે પણ ચાલુ રાખ્યો હતો, પરંતુ ત્યાર બાદ આ કામમાં ઓટ આવી આનાં મુખ્ય બે કારણ જણાય છે.—

(૧) દુનિયામાં વિદ્વાનો મળવા મુશ્કેલ છે અને તેમાં પણ પરસ્પર મતસરભાવ ન સેવનારની સંખ્યા તો અતિશય અલ્પ છે આ પરિસ્થિતિને લધને હૈમચન્દ્રસૂરિની કીર્તિલતાને વિસ્તરતી જોઈ સંતોષેત બનનાર કેટલાક તેજોદ્રેષી વિષ્ણુ આ ઓટમાં કારણરૂપે બન્યા.

(૨) કુમારપાલ પછી એમનો ભત્રીજો અજયપાલ (વિ. સં. ૧૨૩૦-૧૨૩૩) રાજ ગાદીએ આવ્યો. એ રાજા નિર્ણય, નિર્દય અને જૈનોનો દ્રેષી હતો. એણે અનેક જૈન મંદિરોનો નાશ કર્યો. એ દુષ્ટ રાજા હૈમ વ્યાકરણના અભ્યાસને ઉત્તેજન શેનો આપે? એમ પણ બન્યું હોય કે એનું પઠન-પાઠન શિક્ષાને પાત્ર ગણાવાયું હોય.

જમે તેમ પણ આ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરવનારની સંખ્યા અલ્પ થઈ ગઈ અને શુભરાતનું આ ‘પ્રધાનતમ વ્યાકરણ’ વિસારે પડ્યું. એનો ઉદય ફરીથી હમણાં ત્રણેક દસકાથી થયો છે.

‘સ્વાદેશખંડસમુચ્ચય (લ. વિ. સં ૧૨૮૦)—આના કર્તા ‘વાયડ’ ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય ‘વેણીકૃપાણુ’ અમરચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે નીચે મુજબની કૃતિઓ રચી છે:—

૧ આ કૃતિ જયનદસંવિકૃત અવચૂરિ સહિત કાશીથી વીરસંવત ૨૪૪૧માં પ્રકાશિત થયું છે એ ચન્દ્રસાગર દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રસિદ્ધિમાં પ્રકાશ છે (જુઓ પૃ ૭૨).

(૧) 'પદ્મમાનંદ - મહાકાવ્ય, (૨) 'ચતુર્વિંશતિ - જિનેન્દ્ર - સંક્ષિપ્ત - ચરિત, (૩) 'વ્યાસભારત, (૪) સૂક્તાવલી, (૫) છન્દોરત્નાવલી, (૬-૭), 'કવિશિક્ષા યાને કાવ્ય - કલ્પલતા અને એની પદ્ધતિ, (૮) કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ, (૯) કાવ્યકલ્પલતામજરી, (૧૦) અલંકારપ્રબોધ, (૧૧) કલાકલાપ અને (૧૨) 'એકાક્ષરનામમાલા.

એઓ વીસલદેવ (ઇ. સ. ૧૨૪૩ - ૧૨૬૧)ના રાજ્ય દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા. એમની મૂર્તિ પં. મહેન્દ્રના શિષ્ય મહનચન્દ્રે વિ. સં. ૧૩૩૬માં કરાવી.^૭

ઉપર્યુક્ત 'સ્વાદિ - શબ્દસમુચ્ચય એ નામ, સર્વનામ અને સંખ્યાવાચક શબ્દોના લિંગ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ પદ્ધતિમક કૃતિ

૧-૨ આ બંનેયું સંપાદન મેં કર્યું છે. એ બંને કૃતિ "આચકવાક પૌર્ણત્ય ગ્રંથમાલા"માં ગ્રંથાંક ૫૮ તરફ ઈ. સ. ૧૬૩૨માં પ્રકાશિત થયેલી છે. આ પૈકી પ્રથમ કૃતિની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૭૭માં લખાયેલી મળે છે

૩ "પદ્ધતિ" ગ્રંથ ૪-૬ માં બનારસથી આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે વળી એ "કાવ્યમાલા"માં ઇ. સ. ૧૮૬૪માં (બીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૬માં) છપાયું છે.

૪-૫ કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિયું પં. જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ સંપાદન કર્યું છે અને એ બનારસથી ઈ. સ. ૧૯૩૧માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૬ આનો અમરચંદ્રસૂરિની કૃતિ તરફ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં ઉલ્લેખ છે.

૭ જુઓ જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લેખાંક ૫૨૩). આ લઘુસનસ્કૃત મૂર્તિ પાઠશાળા દાંગડિયાવાડાના જિનમંદિરમાં છે. આની નોંધ જૈન ચિત્ર કલ્પકુંડ (ચિત્રવિવરણ પૃ. ૧૦૩)માં છે.

૮ યુનિ (હવે પં) દક્ષવિજયજીએ સ્વાધ્યંતરરત્નાકરે સ્વયં છે અને એના પ્રથમ તરંગ પૂરતો ભાગ "જૈન ગ્રંથ સંગ્રહ" તરફથી અમદાવાદથી વિ. સ. ૧૯૬૫માં છપાવાયો છે. સ્વાદિ અને ત્યાદિ એમ બે બે પ્રકારની વિભાજિ ગણાય છે તે પૈકી પહેલી નામને અંગે છે એના રૂપો સાધનિકા સહિત આ કૃતિમાં આપાયા છે.

ચાર ઉદાસનાં વિભક્ત છે. એમાં અતુકમે સ્વરાંત શબ્દો વ્યંજનાન્ત શબ્દો, સર્વાનામ અને સંખ્યાને લગતા ૨૬, ૨૩, ૨ અને ૩ પદો છે. આના ઉપર 'ઉકેશ' ગચ્છના મતિસાગરના શિષ્ય વિનયભૂષણે એક ટીકા રચી છે અને એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૬માં લખાયેલી છે. જ્યાનંદસુરિએ ૧૦૫૦ શ્લોક પૂરતી રચવચૂરિ રચી છે. એને 'દીપિકા' પણ કહે છે. એમાં શબ્દોની પ્રક્રિયા સિંહ હેઠળ અનુસાર અપાઇ છે. શબ્દોનાં ૩૫ સિંહ હેઠળ મુજબ સિદ્ધ કરાયાં છે.

ન્યાયાર્થમંજૂષા (વિ. સં. ૧૫૧૬) — આના કર્તા રત્નશીખર-સુરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય 'હૈમહંસગણિ' છે. એમણે 'આરંભસિદ્ધિ' ઉપર વિ. સં. ૧૫૧૪માં સુધીશૂંગાર નામની વૃત્તિ રચી છે. હૈમ બૃહદ્વૃત્તિમાં જે ૫૭ ન્યાયો 'કલિંગ' હૈમચન્દ્રસુરિએ આપ્યા છે તેમાં આ ગણિએ ૮૪ ન્યાય ઉમેરી એકંદર ૧૪૧ ન્યાયો રજૂ કર્યાં છે. એના સંગ્રહને આ ગણિએ ન્યાયસંગ્રહસૂત્ર એવું નામ આપ્યું છે. એના ઉપર આ ગણિએ જે વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૧૬માં રચી છે તેને ન્યાયાર્થમંજૂષા કહે છે કેટલાક એને હૈમવ્યાકરણ-ન્યાયસંગ્રહ કહે છે.

૧ જિઠ ૨૦ કેાઠ (ખ. ૧, પૃ. ૪૫૭)મા એકંદર પદ પદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૭૨.

૩ આ વૃત્તિ ન્યાયસંગ્રહ તેમજ સ્વાપક ન્યાસ સહિત શ્રી હર્ષચન્દ્ર ભૂગલાઈ તરફથી બનારસથી વીરસંવત્ ૨૪૩૭મા પ્રકાશિત થઈ છે.

૪ જ્યાનંદસુરિના શિષ્ય હૈમહંસગણિએ "પદાવસ્યક" ઉપર બાલાવબોધ વિ. સં. ૧૫૦૧મા રચ્યો છે

૫ આ કૃતિ સુધીશૂંગાર સહિત "લઠ નૈઠ ગ્રંથોમાં" પૃ. ૧૬૪૨મા પ્રકાશિત થઈ છે.

ન્યાસ — ન્યાયાર્થમંજૂષા ઉપર હેમદ્રસંગ્રહિએ માત્ર ન્યાસ રચ્યો છે.^૧

૨ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય (વિ. સં. ૧૪૬૬) — આના કર્તા ગુરુત્તરસૂરિ છે. એમણે રૂદ્રપાન્તર્યામ્ય અને વાસોનિકાદિપ્રકરણ યાને અચર-મતનિરાકરણ રચ્યાં છે. વળી એમણે હારિશ્ચયી પદ્ધર્શન — સમુચ્ચય ઉપર રત્નરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિ રચી છે. આ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ ઉપર અવચરિ રચી છે:—

૫ સત્તરિયા, દેવેન્દ્રચરિત કમંડલુચી, નવનત, ખેતસમાસ, આહરિપચ્ચક્રપાણ, ચક્રિતરણ, સંધારણ અને ભત્તપરિણા.

આ ગુરુત્તરસૂરિ દેવમુંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને સોમસુંદરસૂરિના ગુરુભાઈ થાય છે. એમણે આ ક્રિયારત્નસમુચ્ચય વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચ્યો છે. સિંઠ હેમદ્ર ધાતુઓ ૬૪ એમણે એનાં રૂપો (paradigms) આ કૃતિમાં આપ્યાં છે. આમ કરી તેણા એમણે દેવ ધાતુપાસાયણમાંથી એકેક ધાતુ એના અર્થ સહિત ક્રમવાર લીધો છે. પ્રારંભમાં નીચે મુજબની

૧ આ પ્રકાશિત છે. જુલો પૃ. ૬૬. પ્રાહુકૃત્તિ—અક્રિયાના પરિક્રિયા આયોગ નિરૂપણ છે તે આ ન્યાયાર્થમંજૂષાને અંગે રચ્યું છે.

૨ આ મંદન ચરોવિલયબ્રહ્મભાષાનાં પ્રગટ ૧૦ તરિકે પીઠ્ઠવત્ ૨૪૪૪નાં છપાયો છે. અંતમાં પ્રવચીનક વરિકે ૧૧ ગણેના બધા મળીને ૮૧૬ ધાતુઓ, દેવ ધાતુઓ અને નામધાતુઓની સૂચી અપાઈ છે અને પ્રણિતિની નેવ ઃકાઈ છે. આ ઉપરાંત ધાતુઓની અકાંઠાદિ કમે પદ સૂચી અપાઈ છે.

૩ આ કૃતિ વિ. સં. ૧૪૫૬માં ત્વાઈ છે.

૪ આ વૃત્તિ રૂણ સહિત “જિંઠ આં ૨૦” તરિકે સાંવરંચી વિ. સં. ૧૬૭૪માં પ્રકાશિત થઈ છે.

૫ આને ઘંતી અવચરિઓ વિ. સં. ૧૪૧૬માં ત્વાઈ છે.

દસ વિભક્તિઓની સમજણ આપી છે અને એ બરાબર ખ્યાલમાં આવે તેથી એને અંગે ચુગ્ગરાતી ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે:-

(૧) વર્તમાના, (૨) સપ્તમી, (૩) પંચમી, (૪) ભસ્તની, (૫) અઘતની, (૬) પરોક્ષા, (૭) આશી; (૮) શસ્તની, (૯) ભવિષ્યન્તી અને (૧૦) ક્રિયાતિપત્તિ ૬ વિશેષમાં 'વર્તમાના'ના ચાર પ્રકારનું એમણે નિરૂપણ કર્યું છે તેમ કરતી વેળા વર્તમાનાના (૧) પ્રવૃત્તોપરત, (૨) વૃત્તાવિરત, (૩) નિત્ય-પ્રવૃત્ત અને (૪) સામાન્ય એ ભેદ દર્શાવનારું અવતરણ આપ્યું છે. વિભક્તિ દસ છે અને કાળ ત્રણ છે એમ કહી "વર્તમાનકાલિ વિભક્તિ ૩ : વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી" (પૃ ૧૧), "અતીતકાલિવિભક્તિ ૪ ભસ્તની, અઘતની, પરોક્ષા, ક્રિયાતિપત્તિ" (પૃ ૧૭), અને "ભવિષ્યકાલિવિભક્તિ ૩ : શસ્તની, ભવિષ્યન્તી, આશી:" (પૃ ૧૮) એવો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રસંગવશાત્ સિંહુનાં સૂત્રો તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાંથી અવતરણો આપ્યાં છે.

૧ "વિમત્તિચ્ચ" એ પાણિનીય અષ્ટાદશ (અ ૧, પા ૪) ૩ ૧૦૪મું સૂત્ર છે

૨ જગ્નો પૃ ૧૬-૧૬.

૩ આને 'ભવન્તી' અને 'વૃત્તિ' પણ કહે છે એવી રીતે ભસ્તનીને 'અનઘતન-ભૂત', શસ્તનીને 'અનઘતન-ભવિષ્યત્' અને ક્રિયાતિપત્તિને 'સકૃત' કહે છે વળી ભવિષ્યન્તીને 'સામાન્ય ભવિષ્યકાળ' કહે છે

૪-૫ જગ્નો પૃ ૧૧.

૬ પાણિનીય અષ્ટાદશ પ્રમાણે આ દસ વિભક્તિના નામ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે - લટ્, (વિનિ) લિટ્, લોટ્, લક્, લુટ્, લિટ્, (આશિષ) લિટ્, લુટ્, લૃટ્ અને લૃટ્ આને અંગે નીચે મુજબની કારિકા છે -

"લટ્ વર્તમાને લેટ્ વેદે મૂતે લુહ્-લહ્-લિટસ્તથા ।

ભિષ્યાશિષોસ્તુ લિહ્-લોટૌ લુટ્ લૃટ્ લૃહ્ ચ ભવિષ્યતિ ॥"

અંતમાં એમણે પોતાની ગુરુપરંપરા ૬૬ પદ્ધતિમાં વર્ણવી છે. એનો પ્રારંભ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પાંચમા ગણધર સુધર્મસ્વામીથી કર્યો છે.

૧ કવિકલ્પદ્રુમ (વિક્રમની ૧૬મી સદી)— આના કર્તા હુપકુંભગણિ છે. એઓ કુંભચરણગણિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ કવિકલ્પદ્રુમની રચના હેમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં કરી છે. આના ઉપર એમણે ધાતુચિન્તામણિ નામની સ્વોપદ્ધ ટીકા રચી છે અને એમાં (પૃ ૬૧માં) ગુણરત્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલા ક્રિયારત્નસમુચ્ચય જોવાની ભલામણ કરી છે. આ ઉપરથી એમનો સમય વિક્રમની સોળમી સદીનો ગણાય.

કવિકલ્પદ્રુમ એ પદ્યાત્મક રચના છે અને એ ૧૧ પદ્ધતિમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ પદ્ધતિમાં કર્તા પોતે કહે છે કે આ કૃતિ એ સિદ્ધહેમ નામના વ્યાકરણમાં નિદેશાયેલા ધાતુઓની પદ્ધતિમાં વિચારણારૂપ છે. પ્રથમ પદ્ધતિમાં એમણે સર્વ ધાતુના અતુલધો દર્શાવ્યા છે અને એમ-કરતી વેળા એમણે સિંઠ હેઠનાં અમુક અમુક રસત્રો ગૂંથી લીધાં છે. એમણે પદ્ધતિ ૨-૧૦માં અતુલને 'બ્વાદિ'થી માંડીને 'ચુરાદિ' સુધીના નવ ગણના ધાતુઓનો અને ૧૧મા પદ્ધતિમાં 'સૌત્રાદિ' ધાતુઓનો વિચાર કર્યો છે.

બીજા પદ્ધતિ પછી કવિકલ્પદ્રુમ નામનો અંશ રચ્યો છે. એના અતુલચરણરૂપે હુપકુંભગણિએ આ રચ્યો છે એમ મનાય છે.

૧ "જ્ઞં" થી "ઞં"ના અઘાત ૧૨ તરીકે આ કૃતિ અગિયારમા પદ્ધતિ સ્વોપદ્ધ ટીકા સહિત વીરસંવત ૨૪૩૫મા પ્રકાશિત કરાઈ છે. સમગ્ર ટીકા ઉપલબ્ધ હોય એમ જણાયું નથી.

૨ આ સૂત્રોના અંક ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિમાં અપાયા છે

૩ કવિકલ્પદ્રુમ નામની એક અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે અને એના ઉપર વિજયવિભેલની અવગુરિ છે.

૧ તિલ્લંચયોક્તિ— આ વ્યાકરણની કૃતિ ન્યાયાચાર્ય^૧ ૨૫શોધિન્ય-
ગણિએ રચી છે. આ આજ પછી નીચે મુજબ છે :-

“એન્દ્રજામ્યચિત્તપાદપદ્મં

સુમેરુર્ધીરં પ્રણિપત્ય વીસ્મ ।

વદામિ નૈયાયિકશાસ્ત્રિકાનાં

મનોવિનોદાય તિલ્લંચયોક્તિમ્ ॥૧૧॥”

૧ આ નામથી તે જોની એક હાથપોથી ત્રિ. ૨૦ કે. ૧૦ માં મોનાયેલી નથી
આ કૃતિને કેટલાક તિલ્લંચયોક્તિ કહે છે

૨ જોમની ઇવનરેખા એ “ન્યાયાચાર્યને વંદન” નામના લેખમાં આલેખી છે
એ લેખનું શીર્ષક કોઈકને હાથે બદલાવે એ લેખ “જૈન” (સાપ્તાહિક)ના તા. ૭-૩-૫૩ના
અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરાયો છે આ ગણિવર્ષને અંગેની વિવિધ વિવરણીઓ “ન્યાયાચાર્યને
અંગેની કેટલાક હિંચકાનીઓ” નામના માત્ર લેખમાં અપાઈ છે. એ લેખ “નુ. મિ. ગુ. ૬”
(સાપ્તાહિક)ના તા. ૮-૬-૫૩ના અંકમાં અપાયો છે.

પ્રકરણ ૪ : કોશ યાને નામમાલા

ભાષાની સમૃદ્ધિ— સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે કોઈ પણ ભાષા, પછી તે ગમે તેટલી સમૃદ્ધ હોય તો પણ તે માનવ જાતિના પ્રત્યેક વિચારને અને એની હરકોઈ લાગણીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે રજૂ કરી શકે નહિ. બાકી દરેક ભાષા પાસે અપૂરતો તો શબ્દ-ભંડોળ હોય જ; નહિ તો એ દ્વારા વ્યવહાર કેમ ચાલે? જે ભાષા પાસે અર્થના જનજાતના સૂક્ષ્મ ભેદો (shades of meaning)ને રજૂ કરવા માટે યોગ્ય શબ્દ હોય — યુક્તળ પર્યાયો હોય અને જેનામાં સંયોગાનુસાર નવા નવા શબ્દો યોજવા માટેની અનુકૂળતા હોય તે સમૃદ્ધ ગણાય. આવી એક આગળ પડતી સમૃદ્ધ ભાષા તે ‘સંસ્કૃત’ છે.

નિઘંટુ— ભાષાનો શબ્દ-ભંડોળ તે એનો ‘કોશ’ કહેવાય છે કાબો રચવા માટે તેમજ અન્ય પ્રકારનું કથન કે લખાણ સમજાવવા માટે કોશ ઉપયોગી છે. આથી આપણે ત્યાં સૌથી પ્રથમ વૈદિક શબ્દોના અર્થોના સ્પષ્ટીકરણ માટે નિઘંટુની રચના થઈ છે. નિઘંટુનો સામાન્ય અર્થ ‘કોશ’ છે. એને ‘નામસંગ્રહ’ તેમજ ‘નામમાલા’ પણ કહે છે. એને માટેનો અંગ્રેજી શબ્દ લેક્સિકૉન (lexicon) છે.

ત્રિવિધ કોશ— સંસ્કૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓની પેઠે એકાદર્શક તેમજ અનેકાર્થક એમ ઉભય પ્રકારના શબ્દો છે. વળી

૧ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, ઉપસર્ગ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરી નવા શબ્દો યોજી શકાય એ બળ તો સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પરંતુ વિદેશી શબ્દોને પચાવવાની અને અપનાવવાની જે શક્તિ પાઈય ભાષામાં છે તે આ ભાષામાં નથી, અને એ માટે એના કહેવાતા ઈનરુદ્ધારોનો પવિત્રતા સંબંધીનો વધુ પડતો આગ્રહ જવાબદાર છે.

આ તેમજ પાઠ્ય વગેરે ભાષામાં એકાક્ષરી શબ્દો પેલુ છે. આને લખને આપણને સંસ્કૃત ભાષાને અંગે ચાર અને એક રીતે ત્રણ પ્રકારનાં કાશો મળે છે.

(૧) એકાર્થક નામમાલા

અમર-કોશ—આજકાલ અકાગદિ કમે શબ્દોને રજૂ કરી તેના અર્થ આપનારા કોશો જોવાંય છે. એની રચના ગદ્યમાં હોય છે. વિવિધ પ્રકારના આવા કોશને અંગ્રેજીમાં વોકેબ્યુલરિ (vocabulary) અને મોટાને ડિક્શનરિ (dictionary) કહે છે. અનેકાક્ષરી એકાર્થક સંસ્કૃત કોશોની રચના વિષયોને લક્ષીને પદ્યમાં કરાયેલી જોવાય છે. એ એક જાતના ‘પર્યાય-કોશ’ છે. આ જાતનો સુપ્રસિદ્ધ કોશ તે અમર-કોશ છે. એ નામલિંગાનુશાસનના પ્રણેતાનું નામ અમરસિંહ છે એ અમરસિંહ ‘બૌદ્ધ’ ગણાય છે. કોઇ કોઇ આધુનિક જૈન મુનિવરો એમ કહેતા સંભળાય છે કે અમરસિંહ તો જૈન છે અને અમર-કોશનો જૈન તીર્થંકરો વિશે પ્રકાશ પાડતો ‘દેવાધિદેવ’ કાંડ હોવો જોઇએ અને એ માટે પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓ તપાસાવી ઘટે. આ જાગત એક યા ખીજી રીતે સાચી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અમરસિંહને હું ‘અજૈન’ ગણું છું.

૧-૨ એકાક્ષરી એકાર્થક કોશ, એકાક્ષરી અનેકાર્થક કોશ, અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશ અને અનેકાક્ષરી અનેકાર્થક કોશ આ પૈકી એકાક્ષરી એકાર્થક કોશની રચના સ્વતંત્ર સ્વરૂપે લાગ્યે જ જોવાય છે, કેમકે પ્રાચ એની ચોક્કસ અનેકાક્ષરી એકાર્થક કોશમાં અતર્ગત કમવેલી માલૂમ પડે છે આવી કોશના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર નીચે.

‘ધનંજય-નામમાલા (ઉ. વિઠ્ઠલની ૧૧મી સદી) — આના કર્તા એક દિં ૪૬ ગ્રહસ્થ છે. એમણે ૪૬ પદ્યોની ‘અનેકાર્થ’-નામમાલા, રાઘવ-પાણ્ડવીય નામનું દ્વિસંધાન-કાવ્ય અને ૩૯ કે ૪૦ પદ્યનું ‘વિષાપહારસ્તોત્ર’ એમ અન્ય ત્રણ કૃતિઓ રચી છે. ‘અનેકાર્થ’-નિધંદુ એમની કૃતિ છે કે એમના નામરાશિ ધનંજયની છે એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

દ્વિસંધાન-કાવ્યના અંતિમ પદ્યની ટીકામાં એના કર્તાએ-ટીકાકારે

૧ આ કૃતિ (શ્લો ૨૦૫)ની, ધનંજયકૃત અનેકાર્થ-નામમાલા, પં. મોહનલાલ જૈનની એના ઉપરની તેમજ પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપરની હિંદી “આઈર્ષ દીક્ષ” તેમજ અનેકાર્થવાચક શબ્દો અને હિંદી અર્થ સહિતની ત્રીજી આવૃત્તિ શ્રી. હરપ્રસાદ જૈન વિ. સં. ૧૯૯૬માં પ્રકાશિત કરી છે. આના પહેલી નામમાલામાં કયા કયા શબ્દના પર્યાય આપ્યા છે તેની અકારાદિ ક્રમે નોંધ છે.

પ્રસ્તુત ધનંજય-નામમાલા ત્રેવિધ અમરકીર્તિકૃત લાખ્ય, ધનંજયકૃત અનેકાર્થ-નામમાલા અને એની ટીકા, ધનંજયકૃત અનેકાર્થ-નિધંદુ અને એકાક્ષરી કોષ તેમજ (૧-૨) જને નામમાલાના અને (૩) પ્રથમ નામમાલાના લાખ્યના શબ્દોની, (૪) યૌગિક શબ્દોની, (૫) અનેકાર્થ-નિધંદુના શબ્દોની (૬) લાખ્યગત અવતરણોની તેમજ (૭) લાખ્યગત ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોના નામોની એમ સાતની અકારાદિ ક્રમે સૂચી (અનુક્રમણિકાઓ), ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યાના અગ્રેણ તેમજ હિંદીમાં એકેક પાનાના પ્રાકૃત્યન અને પં. મહેન્દ્રકુમારની હિંદી પ્રસ્તાવના સહિત “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી” તરફથી ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પ્રકાશિત થઈ છે. એનું સંપાદન પં. શંભુનાથ ત્રિપાઠીએ કર્યું છે. સાથે સાથે એમણે સંસ્કૃત દિગ્વિણીઓ આપી છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ઉપર્યુક્ત દિગ્વિણ.

૩ આ કાવ્ય ટીકા સહિત “કાવ્યમાલા”માં ઈ. સ. ૧૮૯૫માં પ્રકાશિત કરાયું છે. આ સંપદ્ધિમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૯.

૪ આ “કાવ્યમાલા”ના સંપત્ર ગુચ્છમાં છપાયું છે. આની ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૦૭માં છપાઈ છે.

૫ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

ધનંજયનાં માતા, પિતા અને ગુરુનાં નામ અનુક્રમે શ્રીદેવી, વંસુદેવ અને દશરથ દર્શાવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત ધનંજય વિક્રમની અગિયારમી સદીની પહેલાં થયા છે એમ જોધક કહી શકાય, કેમકે પ્રમેયકમલમાર્તંડ (૧૫-૪૦૨)માં એના કર્તા પ્રભાચંદ્રે અને વાદિરાજસુરિએ વિ. સં. ૧૦૮૨માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-ચરિત ()માં એમના દ્વિસંધાનકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જસ્ટિસે રચેલી સૂક્તિમુક્તાવલીમાં જે રાજશેખરના નામે એક સૂક્તિ ધનંજયકૃત દ્વિસંધાનકાવ્યની પ્રશંસારૂપે જોવાય છે. એ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસાના કર્તાથી અભિન જ હોય તો આ ધનંજય. હસમી સદીની પછી થયા નથી એમ કહેવાય.

દિ૦ જિનસેનના ગુરુ વીરસેને ધવલા નામની ટીકા વિ. સં. ૮૭૩માં પૂર્ણ કરી છે એમાં ૫ ૩૮૭માં “હેતાવેર્વ”થી શરૂ થતું પદ અવતરણરૂપે અપાયું છે. આ જ પદ અનેકાર્થ-નામમાલામાં ૪૦માં (અન્ય આવૃત્તિ પ્રમાણે ૩૯માં) પદરૂપે પણ જોવાય છે. એ ઉપરથી ૫. મહેન્દ્રકુમારે ધનંજયનો સમય નવમી સદીની પછીનો નથી એમ કહ્યું છે, પરંતુ પ્રો. વેલ્લુકરે જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખડ ૧, ૫ ૨૧૧) માં એમ સૂચયું છે કે આ પદ મૂળે ધનંજયનું નહિ, પરંતુ કોઈ

૧ “દ્વિસંધાને નિપુણતાં સ તાં ચક્રે ધનંજયઃ ।

યયાં જાતં ફલં તસ્ય સતાં ચક્રે ધનં જયઃ ॥”

અર્થાત ધનંજયે (અર્જુને) દ્વિ-સંધાન કાવ્યમાં (જેવલા નિશાન લગાવવામાં) જે નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી એથી એને (કવિને અને અર્જુનને) સન્માનોમાં ધન અને કીર્તિરૂપ ફળ મળ્યા

૨ આના કર્તા રાજશેખરનો ઉલ્લેખ સોમિદેવ (૪ સ ૬૬૦) કૃત યશસ્વિતલકથા પૂર્વા છે

પ્રાચીન કૃતિનું હશે. શક્યંવત્ ૭૦૫માં હરિવંશ-પુરાણ રચના દિં જિનસેન પહેલાએ તેમજ જયધવલાને સંવત્ ૮૯૪માં પૂર્ણ કરનારા દિં જિનસેન બીજાએ પણ કવિઓની પ્રશંસા કરતી વેળા ધનંજયનું નામ લીધું નથી એ હકીકત પણ વિચારતી થશે.

ધનંજય-નામભાસાની ઇ. સ. ૧૬૫૦ની ઉપર્યુક્ત આવૃત્તિમાં ૨૦૩ પદો છે, જ્યારે અન્યત્ર ૨૦૫ છે. આ આવૃત્તિનું ૨૦૧મું 'પદ ધનંજયની કૃતિની પ્રશંસારૂપ છે એટલે એ ધનંજયનું કેમ હોય શકે? તેમ છતાં પં. મહેન્દ્રકુમારે એને ધનંજયનું જ માની એમની પૂર્વ સીમા નક્કી કરી છે — દિં અક્ષરકં પછી એઓ થયા છે એમ કહ્યું છે.

ધનંજય-નામભાસામાં અસ્ય જસોજ પદો હોવાં જોઈએ એમ લાગે છે, જો કે એની એક આવૃત્તિમાં ૨૦૩ અને બીજામાં ૨૦૫ પદો જોવાય છે.

ધનંજયે એક શબ્દ ઉપરથી શબ્દાંતર બનાવવા માટે વિશિષ્ટ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. દા. ત. 'પૃથ્વી'વાચક શબ્દો રજૂ કરી એની આગળ 'ધર' શબ્દ જોડી 'પર્વત'વાચક શબ્દો, 'મનુષ્ય'વાચક શબ્દ આગળ 'પતિ' જોડી 'નૃપ'વાચક શબ્દો અને 'વૃક્ષ'વાચક શબ્દ આગળ 'ચર' જોડી 'વાનર'વાચક શબ્દો બનાવવાની વાત એમણે કહી છે.

સાબ્ય—એના કરતાં અમરકીર્તિ છે, એમણે પર્વાચવાચક શબ્દોને રજૂ કરતી આ ધનંજય-નામભાસા ઉપર આ સાબ્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. એ દ્વારા એમણે શબ્દદોષ પચાસીની સંખ્યા દર્શાવી પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂત્રના નિર્દેશપૂર્વક આપી એનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. વૃક્ષ

૧ આ રૂઠું એ પદ :-

“પ્રમાણમકલ્પસ્ય પૂજ્યપાદસ્ય લક્ષણમ્ ।

દ્વિઃસન્ધાનકવેઃ કાવ્યં રત્નત્રયમપશ્ચિમમ્ ॥૨૦૧॥”

એવે રાજ્ય પદપદમક ગણે પાપ મુખવાર ઉમેયો છે. અમરકોશની મુખ્ય દીકરામાં એના દીકરાને દ્વીસ્વામીએ જે નામો કામ કયું છે એ રીતે આ નામ રમાયું છે. ધનંજય-નામમાલા (પ્રો. ૧૦૨)ના શાલ્ય (પ. ૧૨)માં આટલાપર-મહાભિષેકનો ઉલ્લેખ છે. આ દિ. આગાપરે વિ. સં. ૧૩૦૦માં અનગાર-ધર્મમૃતતી અમળિ કરી હતી એટલે આ અમરકોશના અમળની પૂર્વ સીમા છે. અમરકોશને કાલના પ્રાંતમાં કલ્યાણીનિને નમસ્કાર કર્યો છે. એ કલ્યાણીનિ તે વિ. સં. ૧૩૫૦માં જિનયજ્ઞકોટીદયને સમાપ્ત કરનાર જ હોય તો એ અમરકોશના સમયની ઉત્તર સીમા મનુષ્ય. અમરકોશને જેમ નામમાલાનો રચક નિર્દેશ કર્યો છે એટલે એમનો સમય આ દિનની ગ્યતા પત્રી લગભગ પચામેક વર્ષ જેટલો તો મોટો હશે જ.

નિધંર-સમય—આ નામથી જે પરિચેદ પૂરતી ધનંજયની નામમાલાની મેંધ ૧૪૦ ૨૦ કો ૧૦ (ખં. ૧, ૫. ૨૧૨)માં લેવાય છે તો એ નામમાલા ને કઈ?

ધનપાલીય કોગ (કે. વિક્રમની ૧૧મી સદી)—આ કોશના કર્તા જન્મે વૈદિક ધર્માવત્તાની વિપ્ર ધનપાલ છે. આગળ જતાં એમના લઘુ બંધુ શોભન મુનિવરને દાયે પ્રતિભોષ પામી એમણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એમના પિતા અને પિતામહનાં નામ અનુક્રમે સર્વદેવ અને રહેવર્ષિ દર્તા. એ ધનપાલને મુંદરી નામે જોન હતી. એ ધનપાલ 'પારા'નગરીના ગજા મુજના માનીતા હતા. એમને એ સગા 'સરસ્વતી'

૧ જુઓ દા. પી એવ લેવડ પ્રાકૃત્યન

૨ એઓ અપરેગમાં 'સંકાસ' નામના નિવેગમાં રહેતા હતા. એને સંયુક્ત પ્રાણના કુકાખાં નિવેગના 'સંકિમ' નામ તરિકે એગખાવાય છે

૩ એમનું વિ. સં. ૧૦૩૧નું દાનપત્ર મળે છે. એ સમનું મુલ્ય વિ. સં. ૧૦૫૦થી ૧૦૫૪ના ગાળામાં થયું હતું. જુઓ ૬૪૦ સ્ત્રાં ૨૫૦ ઈ (પ. ૧૬૮).

કહેતા.^૧ મુંજ પછી ગાદીએ આવનાર સ્થોળ રાજ્યએ એમને સિદ્ધ-સામરત્ય, કવીશ્વર અને કૃયાલ-સરસ્વતીનાં ગિરુદ આપ્યાં હતાં એમણે ઉપર્યુક્ત કોશ ઉપરાંત નીચે મુજબની એ સંસ્કૃત કૃતિઓ રચી છે:-

(૧) ઋતિલક્ષ્મીજરી અને (૨) શ્રોણન-સ્તુતિની દીક્ષા.

એમણે સર્વાંશે પામ્યમાં નીચે મુજબની ચાર કૃતિઓ રચી છે:-

(૧) ઉસલ-પચાસિયા, (૨) પામ્ય-લક્ષ્મી-નામમાત્રા, (૩) વીર-શુધ્ધ (૩૦ પદો) અને (૪) સાવયવિહિ.

આ ઉપરાંત એમણે દસ પદોની વીર-શુધ્ધ અર્ધ-સંસ્કૃતમાં અને “સચ્ચંદ્રમંડળ” મહાવીર-ઉચ્છાદ “અપમ્નસ”માં રચ્યાં છે.

આ કવિવર ધનપાલે કોશ રચ્યો હતો એમ અભિ. ૦ ચિ. ૦ (કા. ૧, શ્લો. ૧)ની સ્વોપપન્ન વિવૃત્તિ (પૃ. ૧)માં જે “વ્યુત્પત્તિર્ઘર્નપાલતઃ”

૧ જુઓ તિલકમંજરી (શ્લો. ૫૩)

૨ એમનો સમય વિ. સં. ૧૦૭૪થી ૧૧૧૬નો ગણાય છે

૩ આ “કાન્ધમાલા” (૮૫)માં ઈ સ ૧૬૦૩માં છપાયેલી છે

૪ આ સ્તુતિ આ ગ્રીક સહિત “આ. ૦ સ. ૦”. તરફથી ઈ સ ૧૬૨૬માં છપાયેલ છે.

વર્ણી એ સ્તુતિ “આ. ૦ સ. ૦” તરફથી અન્ય સંસ્કૃત ગ્રીકઓ સહિત ઈ સ ૧૬૩૦માં પ્રકાશિત થઈ છે આ બંનેનું સંપાદન મેં કર્યું છે

૫ આ “૬૦ લા. ૦ ૧૦ પુ. ૦ સ. ૦” તરફથી ઈ સ ૧૬૩૩માં પ્રકાશિત થઈ છે એમાં આ જ ધનપાલની વિરોધાલંકારથી વિશ્વપિત ૩૦ પદોની વીરશુધ્ધ તેમજ દસ પદોની અર્ધ-સંસ્કૃત વીર-સ્તુતિ છપાયેલી છે આનું સંપાદન મેં હાથે કર્યું છે.

૬ આની રચના વિ સં. ૧૦૨૬માં થયેલો એમાં ઉલ્લેખ છે. આ પ્રકાશિત છે એના પરિચયાદિ માટે જુઓ પા. ૦ લા. ૦ સ. ૦ (પૃ ૫૬, ૫૮, ૨૪૨ અને ૨૪૩)

૭ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૫.

૮ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૫.

૯ આ “જે. સા. સં.” (ખંડ ૩, અંક ૩)માં છપાયેલી છે એના પરિચયાદિ માટે જુઓ પા. ૦ લા. ૦ સ. ૦ (પૃ ૨૦૩)

એવો ઉલ્લેખ ‘કલિં’ હૃમચન્દ્રસૂત્રિએ કર્યો છે એ ઉપરથી અનુમનાય છે. એક ટિપ્પણીમાં ૧૮૦૦ શ્લોક જેવડી નામમાલાના કર્તા તરીકે ધનપાલનો ઉલ્લેખ છે.^૧ એ નામમાલા પાંચ-સઘ્ની-નામમાલાથી મોટી હોઈ એનાથી તો ભિન્ન ગણાય, પણ શું એ નામમાલા સંસ્કૃતમાં છે અને તે જ આ કોશ છે? વિશેષમાં આ કોશ રચાયો ત્યારે ધનપાલ ‘જૈન’ બન્યા હતા કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે, જો કે અહીં તો એમણે જૈન તરીકે આ કોશ રચાવું મેં માની લીધું છે. વિશેષમાં આ કોશ સમ્પ્રદાયની કેવળ વ્યુત્પત્તિ પૂરતો જ નહિ હશે, પરંતુ એના પચ્ચિ પૂરા પાડતો હશે એવી હું કલ્પના કરું છું.

નિઘંટુ (લ. વિ. સં. ૧૦૮૦)—વર્ધમાનસૂત્રિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં મનોરમા-ચરિત્ર રચ્યું છે. એની પ્રશસ્તિ (શ્લો.) ઉપરથી જણાય છે કે (વિ. સં. ૧૦૮૦માં યુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ રચનારા) યુદ્ધિસાગરસૂત્રિએ વ્યાકરણ, ઇંદ્ર, નિઘંટુ, કાવ્ય, નાટક, કથા, પ્રમંથ હત્વાદિ રચ્યાં છે. આમ અહીં જે નિઘંટુનો ઉલ્લેખ છે તેથી અલ્પિં ચિંતે એવો કોશ સમજવાનો હશે. જો એ વનસ્પતિને અંગેનો જ કોશ હોય અને સાથે સાથે એ સંસ્કૃતમાં હોય તો એ હૈમ નિઘંટુ-શૈષ કર્તા પ્રાચીન ગણાય. યુદ્ધિસાગરસૂત્રિનો આ કોશ કે એમણે રચેલી કાવ્ય, નાટક, કથા કે પ્રમંથને અંગેની કોઈ કૃતિ હજી સુધી તો મળી આવેલ નથી.

૧ જુઓ જૈન સાં. સં. ૬૦ (૫ ૧૬૬)

૨ આના અર્થ માટે જુઓ નિઘંટુ-શૈષને લગતું શબ્દ લખાણ (૫).

અભિધાન-ચિન્તામણિ (લ. વિ. સં. ૧૨૦૭) — આ નામમાલાના — કોશના કર્તા 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ કોશ ઉપરાંત 'અનેકાર્થ' — સંગ્રહ અને 'નિઘંટુશેખર' તેમજ 'દેસિયં' (દેશ) શબ્દોને અંગે 'રચણાવલિ' યાને 'દેસિસદસ' ગ્રંથ એમ બીજા ત્રણ કોશો રચ્યા છે, અને એ દ્વારા વ્યાકરણના જ્ઞાનને સક્રિય બનાવવા — માટે અને વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતાદિ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે માર્ગ — મોકળો કર્યો છે.

ચોળના — આ નામમાલામાં ૩૬, યૌગિક યાને વ્યુત્પત્તિ વડે સિદ્ધ અને 'મિશ્ર' શબ્દોને 'અમરકોશ'ની પેઠે કિન્ન જિન્ન કાંડમાં પર્યાયવાચક

૧. આ કોશ વિષાદ-ત્રિમે ઈ. સ. ૧૮૦૮માં કલકત્તાથી બહાર પાડાયેલો. ત્યારે આદ્ય એ 'અભિધાન-સંગ્રહ'માં બીજા ભાગ તરફ " સહાચાર જૈન મલા " તરફથી પ્રાંતમાંથી શકસંવત ૧૮૧૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલો હોવા વળી એ કોશ સ્વેપચ વિવૃત્તિ સહિત 'ચં ૯૦ ગ્રં ૦' તરફથી વીરસંવત ૨૪૪૬માં છપાવાયો છે બીજા ભાગ તરફે મૂળ કોશમાળા શબ્દોની સુચિ તેમજ સ્વેપચ વિવૃત્તિમા નેવિક્ષા મેષ શબ્દોની સુચિ, સ્વેપચ વિવૃત્તિમા નિર્દેશાયેલા ગ્રંથકોશોની નામાવલી સહિત આ જ સંગ્રહ તરફથી એ જ (વીરસંવત ૨૪૪૬) વર્ષમાં પ્રકાશિત થયો છે, બીજા ભાગનું તમામ સંપાદન યુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ કર્યું છે વળી 'સુક્તિ-કમલ-જન-મોહન-માલા'માં ૨૧માં પુષ્પ તરફે એ કોશ, સ્વેપચ તત્ત્વાભિધાયિની વૃત્તિને અનુસરનારી રત્નપ્રભા વ્યાખ્યા તેમજ શેષનામમાલા, જિનદેવકૃત શિક્ષોષિ અને સુધાકલશકૃત એકાક્ષર-નામમાલા એ ત્રણ પરિશિષ્ટો સહિત છપાયો છે એનું સંશોધન યુનિશ્રી ધર્મવિજયજીએ (હવે શ્રીવિજયધર્મસુન્દરિ) કર્યું છે, આ ઉપરાંત 'દે. લા. એ. પુ. સ.' તરફથી આ કોશ અકસ્માતે કમપૂર્વકથી શબ્દાનુક્રમિકા તેમજ નિન્નલિખિત અન્ય કૃતિઓ સહિત ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત કરાયો છે —

(અ) શેષનામમાલા, (આ) જિનદેવકૃત શિક્ષોષિ, (ઇ) (હંમ) નિઘંટુશેખર, (ઈ) (હેમ) લિંગાનુશાસન, (ઉ) એકાક્ષર-કોશ, (જી) પુરુષોત્તમે એલો શબ્દભેદપ્રકાશ અને (ઝ) સુધાકલશકૃત એકાક્ષર-નામમાલા.

૨-૩. આનો પચ્ચ અંગળ ઉપર અપાયો છે.

૪. આના પરિચય માટે જુઓ પા. ૯૯૦ નો (પૃ. ૫૮-૫૯.)

૫. અમરકોશમાં લિંગોના સાથે આવેલા અતર્જત સ્વરો-વિચાર — કરાયો છે, ત્યારે અહીં કાંઠે ૧, શ્લોક ૧૬માં સુવત્રામા 'સુજળ' એ માટે લિંગાનુશાસન નોવાની ભલામણ કરાઈ છે.

શબ્દો સહિત રજૂ કરાયા છે. અહીં નીચે મુજબનાં નામથી અલંકૃત છ કડો છે—

(૧) દેવાધિદેવ, (૨) દેવ, (૩) મલ, (૪) તિથયૃ, નારક અને (૬) સાધારણ.

એમાં શ્લોકોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

૮૬, ૨૫૦, ૫૯૭, ૪૨૩, ૭ અને ૧૭૮.

આમ અહીં એકંદર ૧૫૪૧ શ્લોકો છે. આ દૃષ્ટિએ આ કેશ અમરકેશથી લગભગ દોઢો છે.

મહુરત્ત—અભિ૦ ચિ૦માં કેટલાક ‘દિશ્ય’ શબ્દો પણ સંસ્કૃત તરીકે નોંધાયેલા જણાય છે^૧ આથી ગુજરાતી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓના અવ્યાસી માટે આ કેશ ઉપયોગી છે.

વિષય—પ્રથમ કાંડમાં ઋષભદેવ વગેરે ૨૪ તીર્થ કરોનાં નામ અને લાંછન, એમના યક્ષાદિના નામ, તીર્થ કરના ૩૪ અતિશય વગેરે બાબતો છે

દ્વિતીય કાંડમાં દેવો સંખ્યામાં માહિતી અપાત્ર છે. વળી કાલચક્રને અંગેના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે વિભાગના છ છ આશાઓનું વર્ણન છે. ૧૪૭મા શ્લોકમાં ‘બ્રહ્મ’ માટે ‘ચતુર્ભિશ્ચન્નમતકસ’ એવો પર્યાય અપાયો છે, અને એની સ્વોપસ વિષ્ટિ (પૃ. ૧૦૦-૧૦૧)માં ૩૪ જાતક ગણવાયાં છે.

ત્રીજા કાંડમાં મનુષ્યવાચક શબ્દો, મનુષ્યની શિશુત્વાદિ અવસ્થાઓ, ખાદ્યાદિ પદાર્થો, રોગો વગેરેને અંગેના શબ્દો તેમજ સગપણસૂચક શબ્દો પ્રત્યાદિ અપાયા છે.

૧ આવા કેટલાક શબ્દો હેમચંદ્રી (પૃ ૭૫-૭૭)માં નોંધાયા છે.

ચોથા કાડમા પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ પ્રકરના એકેન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય અને ત્રણ જાતનાં પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ સંઘર્ષી શબ્દો નોંધાયા છે. પાંચમા કાંડમાં નારકોને લગતા શબ્દો છે,

છટ્ઠા કાંડમાં ભુવન અને જીવ તેમજ રૂપ વગેરે પાંચ જાતના વિષયોને લગતા શબ્દો છે અને અંતમાં અબ્ધયોની સૂચી છે

ઉપયોગ—અમરકોશમાંના કેટલાક શ્લોકો આ કાંડમાં ગૂંથી લેવાયા હોય એમ જણાય છે એવી રીતે વ્યાહિ વગેરેના કાંડોનો પણ ઉપયોગ થયો હોય તો ના નહિ. કેટલીક વાર નામોદ્દેશ વિના પણ આમ કરાયું હોય તો તેમાં કંઈ નાનમ નથી, કેમકે હુમચન્દ્રચરિત્રે મૌલિક રચનાનો હાથો ક્યો નથી. એમને કંઈ પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાનો મોહ ન હતો એઓ તો વાત્સલ્યભાવે સર્વોપયોગી વસ્તુ મુગમ સ્વરૂપે જગત્ સમક્ષ મૂકવા અને શુજશતને સર્વતંત્ર-સ્વતંત્ર બતાવવા ઇચ્છતા હતા.

રચના-સમય—અભિ. ૦ ચિ. ૦ ના પ્રારંભમાં “સિદ્ધસાઙ્ગગદ્યા-નુશાસનઃ” એવું વિશેષણ હુમચન્દ્રચરિત્રે પોતાને માટે વાપર્યું છે એના ઉપરની સ્વોપચ વિષ્ણુનિમાં ‘સિદ્ધ’નો અર્થ ‘પ્રતિષ્ઠા પામેલ’ એવો એમણે ક્યો છે. આ ઉપરથી એ ક્ષિત થાય છે કે એમનું પંચાંગ વ્યાકરણ તૈયાર થઈ આદરપાત્ર બન્યું ત્યાર બાદ આ કાંડ એમણે રચ્યો છે.

ત્રીજા કાંડના નિમ્નલિખિત શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭ ઉપરથી એ અનુમાન દોરાય કે કુમારપાલ નરેશ્વર ‘પરમાર્હત’ યાને જૈન બન્યા અને એમણે સંબ્યકાગ્ધાર ચલાવવા માંડ્યો ત્યાર પછી આ કાંડની રચના થઈ છે.—

“કુમારપાલશ્ચૈભુવ્યો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ॥૩૭૬॥

મૃતસ્વમોક્તા ધર્માત્મા મારિવ્યસનમારકઃ ॥”

આ ઉપરથી આ કેશ વિ. સં. ૧૧૬૯ પછી ચારેક વર્ષે—
હેમસમીક્ષા (પૃ. ૭૦) પ્રમાણે વિ. સ. ૧૨૦૭-૮માં રચાયો હોય એમ
જણાય છે.

સ્વોપજ્ઞ વિવૃત્તિ—આનું નામ તત્ત્વાભિધાયિની હોય એમ
લાગે છે.^૧ લગભગ સાડા આઠ હજાર શ્લોક જેવડી આ વિવૃત્તિમાં
પ્રારંભમાં શ્લોક ૩માં કહ્યું છે કે વાસુકિ અને વ્યાડિનાં પ્રામાણ્ય,
ધનપાલમાંથી વ્યુત્પત્તિ અને વાયસ્વતિ વગેરેના પ્રપંચ અહીં લક્ષ્યમાં
લેવાયાં છે આમ આની રચનામાં સાધનીભૂત ઐશ્વર્યનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ
છે. આ ઉપરાંતના ગ્રંથકારોનાં નામ “ય૦ જ૦ ગ્રં”ની ઉપયુક્ત
આવૃત્તિ અને એ પૂર્વે “ઓટો બોટલિંગ” અને “ચાર્લસ રિયુ દ્વારા
સંપાદિત આવૃત્તિ ઉપરથી જણી શકાય છે. એમાંથી શ્વેતાંબર આઘ
વૈયાકરણ્ય બુદ્ધિસાગર અને વિષ્ણુપુરાણ એ બે નામ હું અહીં નોંધું છું.

વિવૃત્તિ (પૃ ૧૩)માં ત્રિષષ્ટિ૦નો ઉલ્લેખ છે અને પૃ. ૧૦૦માં
વ્યાડિના આધારે ૪૪ જાતકોનાં નામ અપાયાં છે.

આ વિવૃત્તિ ઉપરાંત આ અભિ૦ ચિ૦ ઉપર નીચે મુજબની
નાનીમોટી ખીજ સાત ટીકા છે:—

(૧) ટીકા—આના કર્તા કુશલસાગર છે.

૧ “યુ૦ ક૦ જ૦ ગ્રં”ના હપાયેલી રત્નપ્રભાની (પ્રત્યેક કાંઠના અંતમાં
અપાયેલી) પુષ્પિકા ભેટાં જણાય છે કા ૮.

इति परमार्हतं नाममालाया स्वोपज्ञतत्त्वाभिधायिनी—
वृत्त्यनुसारिणीरत्नप्रमान्याख्यायां प्रथमो देवाधिदेवकाण्डः”

૨ Otto Boethlingk.

૩ Charles Riou

(૨) સારોદ્ધાર—‘ખરતર’ ગચ્છના જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય શ્રીવલ્લભ-
ગણિએ આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચી છે. દુર્ગપદ્મગોષ્ઠી
નામની ટીકા તે આ જ છે ?

(૩) વ્યુત્પત્તિ - રતનાકર — કલ્યાણસાગરસૂરિના રાજ્યમાં ‘અંચલ’
ગચ્છના રવિચન્દ્રના શિષ્ય દેવસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૬માં
આ ટીકા રચી છે

(૪) ટીકા— આના કર્તા લ્હાનુચન્દ્રગણિ છે.

(૫) ટીકા— આના રચનાર સાધુરાજ છે.

(૬) અવચૂરિ— જૈન મં. ૦ (પૃ. ૩૧૦) પ્રમાણે આ અવચૂરિ
૪૫૦૦ શ્લોક જેટલી છે અને એની હાથપોથી પાટણમાં છે.
આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

(૭) ‘રતનપ્રભા’— આના કર્તા પં. વાસુદેવરાવ જનાર્ણવ કશેળીકર
છે. એમાં કેટલીક વાર સંસ્કૃત શબ્દના ગુજરાતીમાં અર્થ
અપાયા છે. દા. ત. જુઓ પૃ ૧૦૬ અને ૧૦૭.

બીજક—અભિધાન - ચિન્તામણિ-નામમાલા - બીજક એ
નામની ત્રણ કૃતિઓ જોવાય છે:—

(૧) ‘તપા’ ગચ્છના હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભવિજયગણિએ
વિ. સં. ૧૬૬૧માં રચેલી કૃતિ.

(૨) દેવવિમલગણિકૃત કૃતિ.

(૩) અજ્ઞાતકવૃક કૃતિ.

અભિધાન - ચિન્તામણિ - નામમાલા - પ્રતીકાવલી —આની

એક હાથપોથી “ભાં ૦ ગ્રાં ૦ સં ૦ મ ૦”માં છે કર્તાવું નામ જાણવામાં નથી.^૧

શેષનામમાલા ચાને શેષસગ્રહનામમાલા — અભિ ૦ ચિ ૦ માં નહિ નોંધાયેલા એવા કેટલાક શબ્દોનો આ કોશ છે એ પણ હેમચન્દ્રસૂત્રીની રચના છે એમાં ૨૦૪ (૧ + ૮૯ + ૬૩ + ૪૧ + ૨ + ૮) શ્લોક છે.^૩

આ શબ્દકોશ ઉપર વલ્લભગણિની અને કોષક અન્યની એકેક ટીકા છે.

શિલોંછ (વિ. સં. ૧૪૩૩) — અભિ ૦ ચિ ૦ ના ખીમ વધારા તરીકે ૧૪૦ શ્લોકોનો શિલોંછ જિનદેવે પત્રિ-વસુ-મન્દુ(?)થી મુચિત વર્ષમાં રચ્યો છે. જિ ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩) પ્રમાણે આ રચના વિ. સં. ૧૪૩૩માં થઈ છે. જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય શ્રીવલ્લભે વિ. સં. ૧૧૬૫૪માં આના ઉપર ટીકા રચી છે.

૧ નાગવમ્બિ ને અભિધાન-રત્નમાલા રચ્યાનો જિ ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૪)માં ઉલ્લેખ છે તેને પ્રસ્તુત અભિ ૦ ચિ ૦ સાથે કંઈ સંબંધ નો ખરો ?

૨ “ ચ ૦ જૈ ૦ શ ૦ ની આવૃત્તિમાં “જોપચ્ચ”ના ઉલ્લેખપૂર્વક એ ગણેા તે તે સ્થાનમાં વિવૃત્તિમાં અપાયા છે, ત્યારે ઘોટલિંક અને ત્રિયુતી આવૃત્તિમાં એ પદ્ધિશ્ચ રૂપે જપાયા છે અને અભિધાન-સૂત્રગ્રહના માત્રમાં કોશ તરીકે અપાયા છે “દે ૦ લા ૦ જૈ ૦ પુ ૦ સ ૦”ની આવૃત્તિમાં પણ આ કોશ છે

૩ જુઓ હેમસમીક્ષા (પૃ. ૭૭-૭૮)

૪ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૧૧૨

૫ “દે ૦ લા ૦ જૈ ૦ પુ ૦ સ ૦” તરફથી પ્રસિદ્ધ યથેચ્છા આવૃત્તિમાં ૧૮૩૧ નો ઉલ્લેખ છે તે જાત છે

૬ જુઓ જિ ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩)

મુન્દરપ્રકાશ, પદાર્થચિન્તામણિ કિંવા શબ્દાર્ણવ (ઉ. વિ. સં. ૧૬૧૯) — પદ્મમેરુના શિષ્ય પદ્મસુંદરે આ કાશ પાંચ પ્રકરણમાં રચ્યો છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૯માં લખાયેલી છે. આ કાશને કેટલાક પદાર્થચિન્તામણિ અને શબ્દાર્ણવ એ નામથી પણ ઓળખાવે છે. દિ. આનન્દમેરુના શિષ્ય પદ્મમેરુના શિષ્ય પદ્મસુંદરે ચોવીસ તીર્થ કરના ચરિત્રરૂપ અને રાયમલ્લ નામના શ્રાવકના નિર્દેશ-પૂર્વકનું રાયમલ્લસાહચર્ય કાવ્ય વિ. સં. ૧૬૧૫માં રચ્યું છે તો ઉપર્યુક્ત પદ્મસુંદર તે જ આ છે ?

શબ્દલેહનામમાલા (ઉ. વિ. સં. ૧૬૫૦) — આ 'મહેશ્વરની કૃતિ છે.' એના ઉપર 'ખરતર' ગચ્છના ભાતુમેરુના શિષ્ય જ્ઞાનવિમલે વિ. સં. ૧૬૫૪માં ૩૮૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ રચી છે. શું આ મૂળ કૃતિ પુરુષોત્તમદેવે રચેલા શબ્દલેહપ્રકાશના જેવી છે ? નો એમ જ હોય તો એમાં અગાર અને આગાર, અખા અને આખા, અરાતિ અને આરાતિ એમ જરા જરા ફેરફારવાળા એકાદ્યક શબ્દોની સૂચી હશે.

નામસંગ્રહ, નામમાલાસંગ્રહ કિંવા વિવિક્તનામસંગ્રહ (લ. વિ. ૧૬૬૦) — આના કર્તા ઉપા. ભાતુચન્દ્રગણિ છે એઓ

૧ જૈ. ગ્રં. (પૃ. ૩૧૧)માં જે મહેશ્વરની કૃતિ તરફ લિંગલેહનામમાલાનો ઉલ્લેખ છે તેઓ જ આ છે ? અહીં લિંગલેહનામમાલાની કોઈપણ વૃત્તિ આની નોંધ છે. વિશ્વકોશના રચનારનું નામ પણ મહેશ્વર છે

૨ જુઓ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખં. ૧, પૃ. ૩૭૩) અહીં આ કૃતિનું શબ્દલેહપ્રકાશ એકું નામતર અપાયું છે

૩ આ પૃષ્ઠ પછની નાનકડી કૃતિ "દે. ૬૦ જ. ૫૦ પુ. ૨૦" તરફથી પ્રકાશિત 'અભિધાનચિન્તામણિકાશ'ની આવૃત્તિમાં છપાઈ છે. જુઓ પૃ. ૧૧૨

વિજયદાનસૂરિના શિષ્ય સુકલચન્દ્રના શિષ્ય સૂરચન્દ્રના શિષ્ય થાય છે ૧ એમને વિ. સં ૧૬૪૮માં લાહોરમાં 'ઉપાધ્યાય' પદ મળ્યું હતું. એઓ મોગલ સમ્રાટ અકબર આગળ દર રવિવારે સૂર્યસહસ્ત્રનામ મોલતા હતા એ ઉપાંતે શાંતિચન્દ્ર નામે એક વિદ્વાન શિષ્ય હતા આ ભાનુચન્દ્રગણિએ નીચે મુજબની કૃતિઓ રચી છે:—

(૧) પ્રસ્તુત નામમાલાસંગ્રહ, (૨) રત્નપાલકથાનક (લ વિ. સં. ૧૬૬૨) અને (૩) સૂર્યસહસ્ત્રનામ.

આ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત ગ્રંથો ઉપર વૃત્તિ રચી છે:—

(૧) ઇકાદશરી (પૂર્વાધ), (૨) સ્વસંતરાજશકુન્ત, (૩) પવિત્રકવિલાસ અને (૪) સારસ્વત વ્યાકરણ ૭

પ્રસ્તુત નામમાલાને એના કર્તાના નામ ઉપરથી ભાનુચન્દ્ર-નામમાલા તરીકે કેટલાક ઓળખાવે છે એમ જૈં ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૩૧૧)માં એ નામથી એની નોંધ જોતા જણાય છે. આ નામમાલામાં અલિં ૦ ચિં ૦ની પેઠે છ કાંડ છે અને એનાં નામ પણ એ જ પ્રમાણે છે. આ

૧ જુઓ જૈં ૦ સાં ૦ ઇં ૦ (પૃ. ૫૬૫)

૨ એના મુખ્ય પ્રધાન અણ્ણ દબલે આઈન-એ-અકબરીમાં અકબરના હરબારના એક ઉલ્લેખયોગ્ય વિદ્વાન તરીકે ભાનુચન્દ્રગણિની નેવ લીધી છે બાદમાં જહાંગીરે જહાંગીરનામમાં પણ એમનો વિદ્વાન તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે

૩ આના ઉત્તરાર્ધની ટીકા સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ રચી છે આ શુરુ-શિષ્યની ટીકા મહિન મૂળ કૃતિની છઠ્ઠી આવૃત્તિ "નિર્ણયમાગર મુદ્રણાલય" તરફથી ઇ મ ૧૬૨૧માં છપાઈ છે.

૪ આ કૃતિ "વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી વિં ૦ મં ૦ ૧૬૬૩માં છપાઈ છે

૫ આ કૃતિ "હામરહ ન્યુમિલિ પ્રેસ"ના બંધરચાપકે અમદાવાદથી ઇં ૦ મં ૦ ૧૮૬૮માં પ્રકાશિત કરી હતી ત્યાં બાદ એ આગ્રાથી "મગ્ગની-અંધમાલા" માં અથા ૧ તરીકે વિ. સં ૧૬૭૬માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૬ આની વૃત્તિ વિં ૦ સં ૦ ૧૬૭૧માં ગ્રાઈ છે

૭ જિં ૦ રં ૦ કો ૦ (ખં ૧, પૃ ૪૫૨)માં સૂર્યસહસ્ત્રનામની વૃત્તિના રચના તરીકે પ્રસ્તુત ભાનુચન્દ્રગણિનો ઉલ્લેખ છે

નામમાલામાંથી કેટલાક અવતરણો 'સાનુચન્દ્રગણિયરિત (૬ પૃ.)'નાં અપાર્યા છે.

૨ શાન્દ-સુદાહ-સંગ્રહ — આ કૃતિ જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૨૧૩)નાં નોંધાયેલી છે અને અહીં એની ૪૭૬ પત્રની તાપત્રીય પ્રતિ દેવગિરી કલેષ છે. આ હકીકત બતાવે છે તો આ મહત્વની કૃતિ ગણાય.

શારદીયનામમાલા યાને શારદીયાભિધાનમાલા — (૯ વિ. નં. ૧૬૬૦) — આ 'નમણીય તપા' ગચ્છના હર્ષદિપ્તિસુરિની રચના છે. એએ ચન્દ્રકાનિસુરિના કિથ્ય થાય છે. એમણે યોગચિન્તા-મણિ અને વૈદ્યકમ્પાશેદ્વાર એ એ વૈદ્ય કૃતિઓ રચી છે. એ ઉપરાંત એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓની રીક્ષ રચી છે:—

કથ્યાણુમહિરન્તોત્ર, બૃહસ્પતિ-સ્તોત્ર, સિન્દૂર-પ્રશ્ન,
શ્રુતમેધ, વધાતુપાઠ અને રસેન્દ્ર-અનિરુદ્ધારિશ.

૧ આ પ્રકાશિત છે. કુલો પૃ. ૫૪. ઇ. ૩

૨ આની મેળે વિ. ૨૦ કો. (ખંડ ૧. પૃ. ૩૪૩)નાં જૈન ગ્રંથનાં આધારે રચ્ય છે. અહીં આની કેટલીક હલચલો છે. કલેષ ૨૮.

૩ આ હર્ષદિપ્તિસુરિની રચના કૃતિ છે અને એ શારદેવત અવતરને સંબંધ છે. એ વિ. ૨૦ ૧૬૬૦નાં સ્થાને છે. એના ઉપર વાતુતરંગિણી રચના એવું કુલ છે.

૪ વિ. ૨૦ કો. (ખંડ ૧. પૃ. ૪૫૨) પ્રમાણે એ આ મુદ્દ કૃતિ-૨ હર્ષદિપ્તિસુરિ વિ. ૨૦ ૧૬૬૨નાં સ્થાને છે. એની સ્થાને કુલે વિ. ૨૦ ૧૬૬૩નાં સ્થાને છે.

૫ જૈન ગ્રાંથ ગ્રંથ ઇ. (પૃ. ૫૬૬) પ્રમાણે હર્ષદિપ્તિસુરિ શારદેવત-દીપિકા સ્થા છે. વિ. ૨૦ કો. (ખંડ ૧. પૃ. ૪૩૩)નાં એ આ રચના કૃતિ-૨ હર્ષદિપ્તિસુરિ કલેષ છે અને એ એમણે વિ. ૨૦ ૧૬૬૩નાં સ્થાને છે.

શેષનામમાલા ચાને શેષસંગ્રહનામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૬૭૦ ?)—આ સાધુકૃતિની કૃતિ છે શું એ કોઈ નામમાલાની પુરવણીરૂપ રચના છે ? વળી આ સાધુકૃતિ^૧ કયા ગચ્છના છે અને એઓ કોના શિષ્ય છે એની પણ તપાસ થવી ઘટે. શું એઓ ધાતુરત્નાકર ઉપર વિ. સં. ૧૬૮૦માં ક્રિયાકલાપ રચનાર સાધુસુંદરગણિના ગુરુ છે ?

શાખદરત્નાકર (લ. વિ. સં. ૧૬૮૦)—આના કર્તા ‘ખરતર’ ગચ્છના સાધુસુંદરગણિ છે. એમણે ઉક્તિરત્નાકર તેમજ ક્રિયાકલાપ નામની સ્વોપસૃષ્ટિથી વિભૂષિત ધાતુરત્નાકર રચ્યા છે. આ વૃત્તિ એમણે વિ. સં. ૧૬૮૦માં રચી છે.

શાખદરત્નાકર એ પદાત્મક કૃતિ છે. એ ૭ કાંડમાં વિભક્ત કરાઇ છે. એનાં નામો અનુક્રમે અહંત, દેવ, માનવ, તિર્યચ્, નારક અને સામાન્ય એમ રખાયા છે.

આંશિક કોશો

સામાન્ય રીતે કોશમાં સમગ્ર વર્ણમાળાના અક્ષરોને સ્થાન હોય છે અને સાથે સાથે એમાં વિવિધ વિષયના શબ્દો રજૂ કરાયેલા હોય છે. પરંતુ કેટલીક વાર અમુક જ અક્ષરોના બનેલા શબ્દોનો અથવા તો કોઇ એક જ વિષયને લગતા શબ્દોનો કોશ નજરે પડે છે, જે કોશ અમુક જ વર્ણવાળા શબ્દોનો બોધ કરાવે છે એને હું “આંશિક કોશ” કહું છું. એવી રીતે જે કોશ અમુક જ વિષય પૂરતા શબ્દો રજૂ કરે છે તેને પણ હું “આંશિક કોશ” કહું છું. આમ આંશિક કોશ બે પ્રકારના છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારના કોશોની હવે હું નોંધ લઉં છું.

૧ “ય૦ ભ૦” ગ્રંથોમાં ગ્રંથાંક ૬૬ તરિકે આ કૃતિ વીરસંવત ૨૪૩૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે એમા અંતમાં શબ્દોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી છે.

પંચવર્ગસંપ્રહુનામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૨૫)—આ ‘સહસ્રા-વધાની’ મુનિસુદંસૂરિના શિષ્ય શુભશીલગણિની કૃતિ છે. એનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે જો એ ‘કાશ્વ’ જ હોય તો એમાં ક-વર્ગ ધ્યાદિ પાંચ વર્ગના જ શબ્દોની સૂચી અપામ્મ હશે. આ ગણિએ વિ સં ૧૫૧૮માં શત્રુંજયકલ્પકથા અને વિ. સં. ૧૫૪૦માં શાલિવાહન-ચરિત્ર રચેલ છે.

દ્વયક્ષરનામમાલા—આ કૃતિનું નામ વિચારતાં બે વિકલ્પ સ્ફુરે છે. (૧) એમાં બબ્બે અક્ષરવાળા બધી જાતના શબ્દો હશે. (૨) અમુક જ બે અક્ષરવાળા શબ્દો હશે.

પંચવર્ગપરિહારનામમાલા—આ જાતની કૃતિમાં દ્વયીમ સુધીના ૨૫ અક્ષરોને જતા કરી બાકીના ય, ર, લ, વ, શ, પ, સ અને હ એ આઠ અક્ષરો પૈકી ઓછાવતા અક્ષરોના બનેલા શબ્દોને સ્થાન અપાય છે.

વર્ણોની ઉત્પત્તિના અધિકરણ-ભાવને ધારણ કરનારું ‘શરીસ્તુ’ અવયવ એ વર્ણોનું સ્થાન ગણાય છે. આવાં સ્થાનો તરીકે (૧) છાતી, (૨) કંઠ, (૩) મસ્તક, (૪) શ્લેષનું મૂળ, (૫) દાંત, (૬) નાક, (૭) બે ઓઠ અને (૮) તાળવું એમ આઠ સ્થાનો નિમ્નલિખિત પદ્યમાં ગણાવાયાં છે:—

“અષ્ઠૌ સ્થાનાનિ વર્ણનામુદઃ કણ્ઠઃ શિરસ્તથા ।

જિહ્વામૂલં ચ દન્તાશ્ચ નાસિકોષ્ઠૌ ચ તાલુ ચ ॥”

આ પૈકી ઓઠસ્થાનીય વર્ણ તરીકે નીચે મુજબના અક્ષરો ગણાવાય છે:—

૧ આ નામની એક કૃતિ અપ્રસિદ્ધ છે એની હાથપોથીઓ કેસલમેં અને કાળીના લંકારમાં છે.

પ-વર્ગ, વ્ (દંતોષ્ઠ્ય) ઉ, ઊ, ઓ, ઔ અને ઉપધ્માનીય પ્, ડ્, ણ્, ભ્ અને મ્ એ પાંચ વર્ણો પ-વર્ગના ગણાય છે. એ ઉચ્ચારવા માટે ઓઠની જરૂર પડે છે અસલના જમાનામાં કેટલીક વાર એવી વાક-ચાતુર્યની (acrobatic feat) હરીકાષ્ઠ યોગતી હતી કે એમાં ભાગ લેનાર એવા શબ્દો ઉચ્ચારતો કે એમાં પ્ થી મ્ સુધીના પાંચ વર્ણો પૈકી એકનો ઉચ્ચાર કરવાનો વારો ન આવે આ હરીકાષ્ઠમાં ભાગ લેનારના ઉપદ્ધા હોડે સિંહર લગાડતો કે જેથી એ જો ભૂલેચૂકે પ-વર્ગનો વર્ણ બોલે તો એ હોઠ નીચલા હોઠને અડકે અને તેની ખખર એ સિંહરથી રંગાતા તરન જ પડી જાય.

જિનભદ્રદ્રીય 'અપવર્ગ'—નામમાલા (લ. વિ. સં ૧૫૧૦)—આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનભદ્રસૂરિ છે. એઓ જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય થાય છે વળી એઓ જિનપ્રિયના તેમજ જિનહતસૂરિના પશુ ભક્ત થાય છે. એમણે ૨૨૦ ગાથામાં જિણુસત્તરિ રચી છે. એમણે 'ભાગ્યારિક' નેમિચન્દ્રે રચેલા સદ્વિસયગ (પષ્ટિશતક)ની તપાસનકૃત વૃત્તિનું સંશોધન વિ સં. ૧૫૦૧માં કર્યું હતું.^૧ એમણે જેસલમેઝ, જળ્યાલિપુર (જલોર), દેવગિરિ, અહિપુર (નાગોર) અને અણહિલપુર પાટણના ભંડારો જાતજાતનાં સુદર પુસ્તકો વડે ભરી દીધા હતાં. એમની આ નામમાલામાં પ્ થી મ્ પૈકી એકે અક્ષર જેમાં ન આવતો હોય એવા શબ્દો અપાયા છે. આમ આ એકાર્થક અનેકાક્ષરી કૌશનું મર્યાદિત સ્વરૂપ રજૂ કરે છે. આ જ નામમાલાને જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૨૨૭)માં પંચવર્ગપરિહારનામમાલા કહી છે, પણ

૧ "અપવર્ગ"ના બે અર્થ થાય છે પ-વર્ગથી રહિત અને મોક્ષ પહેલો અથ અન પ્રસ્તુત છે

૨ એમનો વિસ્તૃત પરિચય વિઝ્ઞાપિત્રિવેણીની પ્રસ્તાવનામાં જિનવિનયશ્લોકે આપ્યો છે

તે વિચારણીય જણાય છે, કેમકે એવી કૃતિઓમાં તો પાંચે વર્ગના અક્ષરોનો નહિ કે કેવળ ૫-વર્ગના અક્ષરોનો અભાવ હોય છે,

જિનચન્દ્રીય અપવર્ગ-નામમાલા—આ કલ્પત્તિ ઉપરથી કૃતિ હશે. તેમ ન હોય તો એના કર્તા જિનચન્દ્રસૂરિ છે.

જૈન ગ્રંથ (પૃ. ૩૦૬)માં ૨૧૫ શ્લોક જેવડી એક અસાતકર્તા અપવર્ગ-નામમાલાની તોષ છે.

‘નિધંદુ’-શેષ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)—વૈદિક શબ્દોના સમૂહને ‘નિધંદુ’ કહે છે. એના ઉપર ચારે નિરુક્ત રમ્ય છે. આમ ‘નિધંદુ’ શબ્દ અતિપ્રાચીન છે. ‘નિધંદુ’નો પીળો અર્થ ‘વનસ્પતિઓનાં નામોનો સમૂહ’ એમ પ્રાચીન સમયથી કરાતો આવ્યો છે એમ ધન્યવન્તરિ-નિધંદુ, રાજકોશ-નિધંદુ, સરસ્વતી-નિધંદુ, હુમન-નિધંદુ ઇત્યાદિ નામો જોતાં જણાય છે. પ્રસ્તુત નિધંદુ-શેષમાં ‘નિધંદુ’ શબ્દ આ પીળા અર્થમાં વપરાયો છે. આમ આ વનસ્પતિનો કોશ (botanical dictionary) છે. એના કર્તા ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ કોશ ૭ કાંડમાં વિભક્ત કર્યો છે. એનાં નામ અને શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે:—

૧ આ કોશ “અભિધાન-સંગ્રહ”માં ૭૬૧ કોશ તરિકે શકસંવત ૧૮૧૮માં છપાયો છે, “દિ. ૬૦ જે. ૫૦ સં. ૦” તરિકથી પણ આ અભિ. ચિં. વગેરે સહિત ૬૦ સં. ૧૬૪૬માં છપાયો છે, પરંતુ એમાં પ્રારંભમાં ૨-૧૫ પદો નથી ૧૦૮૫ પદ ચૂકે છે અને ત્રીજા કાંડમાં પણ એક પદ અધૂરું છે આ પરિસ્થિતિ જોતાં વિ. ૦ સં. ૧૨૮૦માં લખાયેલી હાથપોથી એળવી એજું ફરીથી સંપાદન થવું ઘટે

૨ ગ્રંથ ચિં. (ગ્રંથ ૧૨, શ્લોક ૮૩૭)માં ચાર હેમ કોશો ગણાવતા ક્રિમને બદલે ‘નિધંદુ’ શબ્દ વપરાયો છે. આમ અહીં ‘શબ્દોનો સમૂહ’ એવો અર્થ ‘નિધંદુ’ને કરાયો છે.

(૧) વૃક્ષ (શ્લો. ૧૮૧), (૨) ગુલ્મ (શ્લો. ૧૦૫), (૩) લતા (શ્લો. ૪૪), (૪) શાક (શ્લો. ૩૪), (૫) તૃણ (શ્લો. ૧૭) અને (૬) ધાન્ય (શ્લો. ૧૫).^૧

આમ આ ૩૬૬ શ્લોકોમાં ગુંથાયેલો કોશ વૈદકશાસ્ત્ર માટે પણ ઉપયોગી છે.

સાધન—ડૉ. બુહ્લીયર (Bühler)ના મતે ર્ધન્યન્તરિ-નિઘંટુ અને રત્નપરીક્ષાનો આ નિઘંટુ-શેષની રચનામાં ઉપયોગ કરાયો હશે.

રચના—સમય—આ કોશના આદ્ય પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે એકાથ^૨, નાનાથ^૩ અને દેસ્ય એમ ત્રણ જાતના શબ્દ-સમુચ્ચય (અર્થાત્ અભિ૦ ચિ૦, અનેકાર્થ-સંગ્રહ અને રચણાવલી એ ત્રણ કોશો) જેણે રચ્યા છે એવો હું અરિહંતોના ચરણ-કમળને નમીને નિઘંટુ-શેષ કહીશ. આ ઉપરથી આ કોશ ચાર કોશો પૈકી છેલ્લો રચાયો છે એમ ક્ષણિત થાય છે.

અભિ૦ ચિ૦ (કાંડ ૪, શ્લો. ૨૬૭)ની સ્વોપજ વિવૃત્તિ (પૃ. ૪૮૪)મા નીચે મુજબની પંક્તિ છે.

“પિપ્પલાદિવૃક્ષજાતીનાં તુ નામશેષોઽસ્મદુપજ્ઞનિઘન્ટોરવસેય :”

૧ વનરૂપિતા આ ૭ ભેદો રચ્યામાગ્યે^૪ પછણવણા (પૃથ ૧)માં વનરૂપિ-કાચના અધિકારમાં ‘અત્યેક-શરીર’ જાદર વનરૂપિકાચના વૃક્ષ, ગુલ્મ, ગુલ્મ, લતા, વેલ, પર્વજ, તૃણ, વલય, હરિત, ઔષધિ, જલરુહ અને કુહણ એમ ૭ જાદર ભેદો ગણાવ્યા છે તેમ તેમજ વિનયવિનયગણિએ વિ૦ સં ૧૭૦૮માં રચેલા લોકપ્રકાશ (સ ૫, શ્લો. ૬૮)માં પણ આપેલી આ ૭ હકીકતો સમગ્ર કરાવે છે. આ જાને કૃતિઓમાં વૃક્ષાદિ ચારેના ઉદાહરણો અપાયા છે

૨ આ નિઘંટુ આજે અપ્રાપ્ય ગણાય છે, પરંતુ હૈમચન્દ્રસુરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસુરિની તો એ સામે હોય એમ અનેકાર્થસંગ્રહની એ શિષ્યે રચેલી ટીકા જોતા જણાય છે.

અર્થાત્ પીપળા વગેરે વૃક્ષોની જાતિઓનાં નામ અમે રચેલા નિઘંટુથી જાણવાં. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સ્વોપસ વિવૃતિ રચાયા પૂર્વે આ કાશ રચાયો છે અથવા તો એની સાથે સાથે આની રચના કરાઇ છે

ટીકા— જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય શ્રીવલ્લભે આ રચી છે. એમણે આ ટીકાને ઉલ્લેખ અભિં ૦ ચિં ૦ ઉપરની પોતાની ટીકામાં કર્યો છે.

નિઘંટુ—સંગ્રહ—અક્ષકંઠેવની કૃતિ તરીકે જિં ૦ ર૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં આની નોંધ છે, પણ આ શી કૃતિ છે ?

ઔષધીનામમાલા—જૈ ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૩૧૦)માં આ કૃતિની ચાર પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ છે. એનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એમાં ઔષધિઓનાં—વનસ્પતિઓનાં નામ ગણાવાયા હશે

બીજા-નિઘંટુ—આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિની નોંધ જૈ ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૩૧૧)માં છે. શું એમાં જાતજાતનાં બીજનો ઉલ્લેખ હશે ?

[૨] અનેકાર્થક કોશો

અનેકાર્થ—નામમાલા (ઉ. વિક્રમની ૧૧મી સદી)—આ હિં ૦ ગૃહસ્થ રધનંજયે ૪૬ પદ્યોમાં રચેલી નામમાલા છે. એમાં અનેકાર્થી શબ્દોને સ્થાન અપાયું છે આ કાશ ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્યની અપેક્ષાએ સૌથી પ્રથમ છે. આના ઉપર એક અવચૂરિ જેવી સંક્ષિપ્ત ટીકા છે.

૧ જૈ ૦ ગ્રં ૦ (પૃ ૩૧૧)મા માતૃકાનિઘંટુ નામની કૃતિ ડેક્કન કોલેજમાં હોવાની નોંધ છે અને એના કર્તા તરીકે મહાદાસનો અહીં ઉલ્લેખ છે. શું આ કોઈ જૈન નામમાલા છે ?

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ ૦ ૧૦૬

૩ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ ૦ ૧૦૬.

૧અનેકાર્થ-નિઘંટુ— આ પછુ જે નામમાલા રચનારા ધનંજયની જ કૃતિ હોય એમ લાગે છે. એમાં લગભગ ૧૫૪ શ્લોક છે. એમાં ૭૫ મા, ૧૫૦મા અને ૧૫૩મા પછીનો શ્લોક અંતઃ છપાયો છે. અંતમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે તે ઉપરથી એમ જણી શકાય છે કે આ કૃતિના ૨જે પરિચ્છેદ તો છે જ, પણ એકંદર કેટલા પરિચ્છેદ છે અને પ્રથમ પરિચ્છેદ ક્યા પૂર્ણ થાય છે તે જણવું બાકી રહે છે.

૨અનેકાર્થ-સંગ્રહ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)— આ કેશમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ અપાયા છે, જ્યારે અભિ. ૦ ચિ. ૦ જેવા કેશોમાં એકાર્થવાચક અનેક શબ્દો અપાયા છે. આમ આ નાનાર્થ-કેશ છે. એના કર્તા 'કલિ. ૦' હેમચન્દ્રસૂરિ છે. એના આદ્ય પદમાં ૭ કાંડનો ઉદ્દેશ્ય છે, જ્યારે આજે સાત કાંડ મળે છે. એ સાતમો કાંડ અવ્યયો પૂરતો છે અને અભિ. ૦ ચિ. ૦ને અંગે જેમ શૈષનામમાલા રચાઈ છે તે પ્રકારનો જણાય છે. આ સાત કાંડનાં નામ અને એની શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે :—

(૧) એક-સ્વર (શ્લો. ૧૬), (૨) દ્વિ-સ્વર (શ્લો. ૫૯૧), (૩) ત્રિ-સ્વર (શ્લો. ૭૬૬), (૪) ચતુઃ-સ્વર (શ્લો. ૩૪૩), (૫) પંચ-સ્વર (શ્લો. ૪૮), (૬) ષટ્-સ્વર (શ્લો. ૫) અને (૭) અવ્યય (શ્લો. ૬૦).

૧ આ “ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશી” તપ્સથી છપાયો છે.

૨ શુ. જિ. ૦ ૨૦ કો. ૦ (ખંદ ૧, પૃ. ૨૧૨)મા ધનંજયના નામે જે નિઘંટુ-સમય નામની જે પરિચ્છેદની કૃતિની નોંધ છે તે આ જ છે ?

૩ મહેન્દ્રસંસ્કૃત અનેકાર્થ-કૈરવાકર-કૌમુદી નામની ટીકા સહિત આ કેશવું અવતરણોના ચૂળ રચનાના નિર્દેશપૂર્વક સંપાદન ગેચારિઆએ (Zachariae)-એ ઈ. સ. ૧૮૬૩મા કર્યું છે, જ્યારે કેવળ આ કેશ તો “અભિધાન-સંગ્રહ”મ શકસવલ ૧૮૧૮મા છપાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૧૨)

આમ અહીં કુલ શ્લોકો ૧૮૨૯ (૧૭૬૯+૧૦) છે. અહીં પણ અલિ૦ ચિ૦ની પેઠે કેટલાક દેશ જણાતા શબ્દોની નોંધ છે. એટલે આ કોશ પણ એના અભ્યાસીઓએ વિચારવો ધટે.

ચોજના—અંધકારે જાતે આ કોશની ચોજના શ્લો. ૨-૪મા સમજાવી છે.

રચના-સમય—અલિ૦ ચિ૦ પછી આ કોશ રચાયો છે એમ આદ્ય પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

આ કોશ ઉપર નીચે મુજબની વૃત્તિઓ છે:—

(૧) રચનેકાર્થ—કૈરવાકર-કૌમુદી^૩—આ કૃતિનો આ નામથી એના પ્રારંભમાં જ કર્તાએ—‘કલિ૦’ હેમચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ જાતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે આ કૃતિ પોતાના ગુરુને નામે ચડાવી છે એ વાત ખીજા કાંડની દીકાના અંતિમ પદ ઉપરથી જણાય છે; બાકી પ્રથમ કાંડની દીકાને અંતે અપાયેલી પુષ્પિકામાં તો કર્તા તરીકે હેમચન્દ્રસૂરિનું નામ છે. આ દીકા રચનામાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથો સહાયક નીવડ્યાનો પ્રારંભમાં ઉલ્લેખ છે:—

વિદ્યપ્રકાશ, શાંતિ, રક્ષ, અમરસિંહ, મંખ, હુગ્ગ, વ્યાડિ, ધનપાલ, ભાગુરિ, વાયરપતિ અને ચાલ્વની કૃતિઓ તેમજ ધન્વંતરિકૃત નિઘંટુ અને લિંગાનુશાસનો.

૧ આવા ૭ શબ્દો ગુજરાતી અર્થ સહિત હેમચન્દ્રસૂરિ (૫૦ ૮૨)મા અપાયા છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ ૫૦ ૧૨૭, દિ. ૩

૩ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખ ૬ ૧, પૃ. ૧૦)માં આને જ ‘કૈરવાકર-કૌમુદી’ કહી છે અને અંતેકાર્થધ્વનિમંજરી તે શું હેમ અંતેકાર્થસંગ્રહ જ છે એવા પ્રશ્ન ઉઠાવાયા છે.

(૨) ઉપસર્ગ-વૃત્તિ—આની રચના સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કરી છે.

(૩) પર્યાય—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

(૪) અવચૂરિ (? ટીકા)—આના કર્તા વિષે ખબર નથી.

અનેકાર્થ - નામમાલા (વિ. સં. ૧૭૦૨)—‘અંચલ’ ગચ્છના વિનયસાગરસુરિએ વિ. સં. ૧૭૦૨માં આ રચી છે. જે ૦ ગ્રં ૦ (પૃ. ૩૦૯)માં કોઈ અંચલગચ્છીય વ્યક્તિએ જે અનેકાર્થ રત્નકોશ રચ્યાનો અને જેની ૧૫ પત્રની એક હાથપોથી અમદાવાદના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે ગ્રંથ તે આ જ છે !

[૩] એકાક્ષરી નામમાલા

આપણે અત્યાર સુધી એકાર્થક તેમજ અનેકાર્થક એમ બે પ્રકારના અનેકાક્ષરી કોશોનો વિચાર કર્યો. હવે આપણે ‘એકાક્ષરી’ કોશો—નામમાલા પરવે વિચાર કરીશું. આ જાતની નામમાલા અ, આ ઇસાદિ અક્ષરોના અર્થ અનુક્રમે પૂરા પાડે છે. જેમકે અ = વાસુદેવ (કૃષ્ણ), આ = પિતામહ, ઇ = કામદેવ ઇસાદિ.^૧

એકાક્ષર-નિષ્કંટુ (વિક્રમની ૧૨મી સદી)—આના કર્તા તરીકે ‘મલધારી’ ગચ્છના હેમચન્દ્રસુરિનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. આ નિષ્કંટુને નામમાલા માની મેં એનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે આની હાથપોથી સુરતમાં છે.^૨

^૧ જુઓ “દે ૦ લા ૦ જે ૦ પુ ૦ સ.” તત્ત્વથી પ્રકાશિત અભિ ૦ ચિન્હકોશનો આવૃત્તિ (પૃ ૧-૪)માં ૭પાયેલ અક્ષરકર્તૃક એકાક્ષરકોશ.

^૨ જુઓ જિ ૦ ૨૦ કો ૦ (ખં. ૧, પૃ ૬૧).

૧ એકાક્ષર-નામમાલા (વિક્રમની ૧૪મી સદી)—આની રચના ‘વાયડ’ ગચ્છના જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રસૂરિએ કરી છે એમણે સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય, પદ્માનંદમહાકાવ્ય વગેરે વિવિધ કૃતિઓ રચી છે.^૨

૨ એકાક્ષર-નામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૪૦૦)—આ પચાસ પદ્યોની નાનકડી કૃતિના કર્તા સુધાકલશ છે. એઓ ‘હર્ષપુરીય’ ગચ્છના રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય થાય છે આ રાજશેખરસૂરિ તે સ્વપરસિદ્ધાંતના જ્ઞાતા અને સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા નરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય તિલકસૂરિની પાટે થયા છે. આ તિલકસૂરિએ સુધાકલશને દીક્ષા આપી હતી. આ સુધાકલશે વિ સં. ૧૩૮૦માં સંગીતોપનિષદ્ અને વિ. સં. ૧૪૦૬માં એના સારરૂપ સંગીતોપનિષદ્ અસારોદ્ધાર એમ બે ગ્રંથ રચ્યા છે.

ઉપયોગ—સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં રચેલી અર્થ-રતનાવલીમાં સુધાકલશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૩ એટલું જ નહિ પણ એમણે રચેલી ઉપર્યુક્ત નામમાલિકામાંથી પદ્યો પણ ઉદ્ધૃત કર્યા છે.^૪

ગુણુરતને નમસ્કાર-પ્રથમપદ્યાર્થમાં ઉપર્યુક્ત નામમાલામાંથી પદ્યો આપ્યાં છે^૫ અને આ નામમાલાનો એકાક્ષરનામમાલા અને

૧ આ અપ્રકાશિત છે એની એક હાથપોથી ભા પ્રા સં. ૪^૧માં છે

૨ જુઓ પૃ. ૬૮.

૩ “કે હા જૈ પુ સ” તરફથી ગ્રંથક ૮૧ તરફ (મિં સપાદિત કરેલી અર્થરતનાવલી ઈત્યાદિ કૃતિઓના સમૂહરૂપે) જે અનેકાર્થરતનમંજૂષા ઈ મ. ૧૬૩૮માં પ્રકાશિત થયેલી છે તેમાં ક-પરિશિષ્ટ તરફ આ કૃતિ પૃ ૧૧૬-૧૨૨માં છપાવાઈ છે વળી આ સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત અભિષેક ચિંતકોશની આવૃત્તિના અંતમાં આ એકાક્ષરનામમાલા છપાઈ છે

૪-૫ હા ત જુઓ પૃ ૩.

૬ જુઓ અમ ૨૦ (પૃ ૧૧૧ ને ૧૧૭).

૭ જુઓ અમ ૨૦ (પૃ ૧૧૧)

૧ એકાક્ષર-નિઘંટુ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિકૃત યોગશાસ્ત્ર (પ્ર. ૧, શ્લો. ૧૦)ની માનસાગરીય શાતાર્થીમાં આ નામમાલામાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

૨ એકાક્ષર-નામમાલિકા (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)—આને એકાક્ષરી-નામમાલા તેમજ એકાક્ષરી-કોષ પણ કહે છે. એમાં ૧૯ પદો છે. એમાં અ = કૃષ્ણ, આ = સ્વયંભૂ એમ એકેક અક્ષરના અર્થ અપાયા છે. એના રચનારનું નામ અમર છે. એમણે પોતાને 'કવીન્દ્ર' કહ્યા છે અને વિશ્વકોશ જોધને આ રચના કરી છે એમ આ નામમાલાના નિમ્નલિખિત આદ્ય પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

“વિશ્વામિધાનકોશાનિ પ્રવિલોક્ય પ્રમાણ્યતે ।

અમરેણ કવીન્દ્રેણૈકાક્ષરનામમાલિકા ॥૧૧॥”

સમયસૂંદરગણિએ અમરકવિ ૩ એવા ઉલ્લેખપૂર્વક એમની આ કૃતિમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. ૪ એ હિસાબે આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૪૬ કરતાં સોએક વર્ષ જેટલી તો પ્રાચીન હશે એમ માસે છે.

ધનંજય-નામમાલાના ભાષ્યના અંતમાંની ૫ પુષ્પિકામાં એ ભાષ્યના કર્તા અમરકવિની અંગે ‘શબ્દ-વેધસ્’ એવું વિશેષણ વપરાયું છે.

૧ જુ (પૃ ૧૦૦)

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ ૧૦૬

૩ જુઓ અં ૨૦ (પૃ ૨, ૩ અને ૪)

૪ જુ ૨૦ (પૃ ૨, ૩, ૪ ઇત્યાદિ)

૫ “હૃતિ મહાપણ્ડિતશ્રીઅમરકવિના ત્રૈવિદ્યેન શ્રીસેન્દ્રવંશોત્પન્નેન શબ્દવેધસા કૃતાયાં ધનજયનામમાલાયાં પ્રથમં કાણ્ડં વ્યાખ્યાતમ્ ।”

એ પુષ્પિકા જો ભાષ્યકારની પોતાની જ હોય તો એ પોતાને ‘કવીન્ડ’ કહે એમાં નવાઈ નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં હું ઉપર્યુક્ત અમરને આ અમરકૃતિથી અલિન માનવા લઘ્યાઈ છું.

‘એકાક્ષર-નામમાલા (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)—આ ૧૧૫ પદ્યોમાં રચાયેલી કૃતિના કર્તા વિશ્વશંભુ છે. સામાન્ય રીતે એઓ ‘જૈન’ ગણાય છે એટલે મેં આ કૃતિની નોંધ લીધી છે. એમને વિષે વિશેષ જાણવામાં નથી. એમનો ઉલ્લેખ કરી સમયમુંદરાણિએ અષ્ટસંસ્કાર્થીમાં એમની આ કૃતિમાંથી પદ્યો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.^૧ એ ઉપરથી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૬૪૬ કરતાં સોએક વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હશે એમ લાગે છે.

એકાક્ષર-નામમાલા—આ એક અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ છે. એની નોંધ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં લેવાઈ છે. શું “દે. લા. જૈ. પુ. સં.” તરફથી જે અલિ ૦ ચિ ૦ કોશ વિવિધ કૃતિઓ સહિત છપાયો છે તેમાં જે અગ્રાતકર્તૃક એકાક્ષરકોશ અપાયો છે તે જ આ છે ?

પારસીક-નામમાલા યાને શબ્દ-વિલાસ (વિ. સં. ૧૪૨૨) — આ કૃતિના રચનાર હરિ પ્રાણી અજૈન હોવાનો ધણો સંભવ છે એમ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૪)માં ઉલ્લેખ છે. જૈ ૦ અં ૦ (પૃ ૩૧૧) પ્રમાણે આના કર્તાનું નામ સમક્ષમંત્રી છે અને એ કૃતિનું ખીલું નામ શબ્દ-વિલાસ છે.

૧ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૬૧)માં આની નોંધ છે. એ હિન્દાએ પ્રો. વેદાલકર પણ આને જૈન કૃતિ ગણતા હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ અં ૦ ૨૦ (પૃ. ૧),

૩ જુઓ અં ૦ ૨૦ (પૃ. ૧, ૩ કત્યાઈ)

સંદિગ્ધ કૃતિઓ

હવે હું એવી કેટલીક કૃતિઓ નોંધું છું કે જે ખરેખર શબ્દોની નામમાલા છે કે કેમ તે વિષે સંદેહ રહે છે.

મનોરથ—નામમાલા — આની નોંધ જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૧)માં છે.

વસ્તુવિજ્ઞાનરત્નકોશ—આ કૃતિ જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૨)માં નોંધાયેલી છે.

વસ્તુ-કોશ—આનો ઉલ્લેખ જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૨)માં કરાયો છે.

રસસાર—જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૧) પ્રમાણે આના કર્તા ગોવિન્દાચાર્ય છે.

રત્નકોશ-વ્યાખ્યા (વિ. સં. ૧૧૭૬)—શું આ કોઈ રત્નકોશ નામની કૃતિની દીકરું નામ છે ?

પદ્મકોશ—જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૧)માં આને શબ્દોનો કોશ ગણ્યો છે. જૈ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૩૩)માં જ્યોતિષની એક કૃતિનું નામ પદ્મકોશ અપાયું છે તો તે જ આ કૃતિ છે ?

લોક-સંવ્યવહાર—આ ચંદ્રપ્રભાવિજય નામનું કાવ્ય રચનારા રવિગુપ્તાની કૃતિ છે એમ જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૨)માં ઉલ્લેખ છે, પણ મને તો એ નીતિનો અંથ હશે એમ એનું નામ વિચારતાં રહું છે.

પ્રકરણ ૫ : છંદ:શાસ્ત્ર

‘છંદ’ એ છ વેદાંગ પૈકી એક છે. ‘છંદ:શાસ્ત્ર’ એટલે અક્ષર કે માત્રાના મેળથી—નિયમથી ઉદ્ભવતાં વિવિધ વૃત્તોની શાસ્ત્રીય વિચારણા અને અંગ્રેજીમાં પ્રોસોડી (prosody) તેમજ મેટ્રિક્સ (metrics) કહે છે. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે દરેક દેશમાં સૌથી પ્રથમ પદ્યાત્મક કૃતિ એટલે કે છંદોગદ રચના થોમણ છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીનતમ સાહિત્ય તરીકે નિર્દેશાતા ઋગ્વેદનાં સૂક્તો છંદમાં—વિવિધ છંદમાં છે. જૈનોના આગમો પૈકી કેટલાક સર્વાંશે તો કેટલાક અંશતઃ છંદમાં રચાયેલા છે. આને લઈને છંદ:શાસ્ત્ર સંબંધી કૃતિઓ જૈનોને તેમજ અજૈનોને હાથે યોજાયેલી મળે છે. આપણે અહીં મૌલિક જૈન કૃતિઓ અને એનાં વિવરણો વિચારીશું.

છંદ:શાસ્ત્ર (વિક્રમની છઠ્ઠી સદી)—આના કર્તા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ‘વગેરેના પ્રણેતા દિ. પૂજ્યપાદ છે. જયકીર્તિ’એ પોતાના છંદોડનુશાસનમાં જે પૂજ્યપાદની કૃતિનો ઉપયોગ કર્યાનું પોતે કહ્યું છે તે આ જ પૂજ્યપાદ હોવા જોઈએ. ગમે તેમ પણ એમનું આ છંદ:શાસ્ત્ર હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

‘જયદેવચંદ્રસૂત્ર’ (ઉ. વિ. સં. ૯૫૦)—આના કર્તા જયદેવ છે. ત્રિપથના નિરૂપણ મારે પિંગલને અનુસરીને એમણે પોતાની પદ્ધતિએ

૧ જુઓ પૃ. ૧૬-૧૭.

૨ “હસ્તિય સમિતિ” તરફથી ઈ. સ ૧૯૪૬માં “જયકામનું” નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમાં જે નામે મુજબની ચાર કૃતિ છપાઈ છે તેમાં આ પહેલી છે—

(અ) જયદેવચંદ્રસૂત્ર (હર્ષકૃત ધીમા સહિત), (આ) જયકીર્તિકૃત છંદોડનુશાસન, (ઈ) કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકર અને (ઉ) હેમ છંદોડનુશાસન.

૩ આને અગિયો મારો લેખ નામે “જયદેવકૃત જયદેવચંદ્રસૂત્ર” “જે સ. પ્ર.” (વ ૧૫, અ. ૧૦)માં છપાયો છે.

આ કૃતિ રચી છે એમાં આઠ અધ્યાય છે પહેલામાં સત્તા, બીજામાં વૈદિક છંદ 'ગાયત્રી' અને ત્રીજામાં વિવિધ વૈદિક છંદો વિષે વિચાર કરાયો છે, અને ચોથાથી લૌકિક છંદો હાથ ધરાયા છે. ચોથા અધ્યાયમાં આર્યા અને વૈતાલીય છંદના પ્રકારો ઉપર અને પાંચમાથી સાતમાં અધ્યાયમાં સમ-વૃત્ત, અર્ધ-સમ-વૃત્ત અને વિષમ-વૃત્તો ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે. આ અધ્યાયોમાં લૌકિક છંદોનાં લક્ષણો તે તે છંદમાં અપાયાં છે આઠમાં અધ્યાયમાં પ્રસ્તાર વગેરે વિષે પદ્યમાં નિરૂપણ છે.

હુર્પટની ટીકા સહિતના મૂળમાં જે પાઠ હોવાનું જોવાય છે તે સ્વતંત્ર મૂળથી કેટલીક વાર ભિન્ન છે અને એ તો બની શકે, પરંતુ એમાં આઠમાં અધ્યાયને લગતો ભાગ સ્વતંત્ર કૃતિમાં પાંચ જ પછી પૂરતો છે, જ્યારે આ સદીક મૂળમાં બાર જેટલો છે.

સંપ્રદાય—નમિ સાધુ, સ્વયંભૂ, કવિદર્પણના કર્તા અને 'જયકીર્તિ' એ તમામ જૈન ગ્રન્થકારો જયદેવને પિંગલ જેટલું મહત્ત્વ આપવા પ્રેરાયા છે એ બાબત એઓ જૈન હોવાનું સૂચવે છે વળી એઓ કેદાર કરતાં વધારે પ્રાચીન અને કેદાર જેટલા તો બ્યવસ્થિત લેખક હોવા છતાં વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓમાં એઓ લોકપ્રિય ન બની શક્યા તે પણ એમના જૈનત્વને આભારી હશે.^૧

ઈ. સ.ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ચર્ચ ગયેલા ભટ્ટ હુલાયુષે પિંગલના છંદ:સૂત્ર ઉપર ટીકા રચી છે. અહીં ૧, ૧૦ અને ૫, ૮

૧ એમના છંદોડનુશાસનને અંગે એ "જયકીર્તિ"નું "છંદોડનુશાસન" નામના લેખમાં વિચાર કર્યો છે આ લેખ અહીંના (મુસ્તના) "દિગંબર જૈન" (૫ ૪૩, અ' ૪)માં છપાયો છે

૨ જુઓ જયદામત્ (પૃ ૩૩)

૩ જુઓ જયદામત્ની પ્રતાપના (પૃ. ૩૩)

એ બંને ઉપરની દીક્ષામાં શ્વેતપટના ઉલ્લેખપૂર્વક એમણે નીચે મુજબ કથન કરેલ છે:-

(૧) “વાન્તે શ્વક્રઃ” इति प्रोक्तं यैश्च श्वेतपटादिभिः”

(૨) “‘अन्यदतोऽपि वितानं’ श्वेतपटेन यदुक्तम्।

‘चित्रपदाऽपि च भो गौ’ तेन गतार्थमिवैतत्।”

આ પૈકી “વાન્તે શ્વક્રઃ” એ જયદેવઅન્દસ્ નામની કૃતિના પહેલા અધ્યાયનું ચોથું સૂત્ર છે “અન્યદતો હિ વિતાનં” એમ અ. ૫માં જોવાય છે. “ચિત્રપદાઽપિ ચ મો ગૌ” એ અ. ૬માં છે. આથી ‘શ્વેતપટ’ તે જયદેવ જ છે એમ અનુમાન કરાય છે અને એ અનુમાનને આધારે જયદેવ શ્વેતપટ એટલે શ્વેતાંબર મનાય છે.

કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકર ઉપર મુલ્કણે વિ. સં. ૧૨૪૬માં ૧૪તિ રચી છે. એમાં એમણે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

“‘अन्यदतो हि वितानं’ इति शूद्रश्वेतपटजयदेवेन यदुक्तं भौगिति चित्रपदा गः इत्यनेन गतार्थत्वात्”^૧

આથી ઉપરના અનુમાનને ટેકા મળે છે.

સમયનિર્ણય—મદ્દ હુલાયુષે જયદેવનો મુખ્યત્વે નિર્દેશ કરીને ઉલ્લેખ કર્યો છે એ હિસાબે જોઓ ઇ. સ. ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ જેટલા તો ગ્રાચીન છે જ એટલે કે વિ. સં. ૧૦૫૬ પૂર્વે થયા છે.

૧ આ ‘કલિંગ’ હેમચન્દ્રસંસ્કૃત છંદોડુશાસન (અ. ૧)માં પણ છે

૨ વૃત્તરત્નાકર (અ. ૧-૬)ને અંગેની આ વૃત્તિ મુખ્યત્વે વિદ્યાપીઠના સામયિકમાં (Arts Nos. 25, 28 & 29)માં ત્રણ સ્ટેકેઈ સ ૧૯૫૧, ૧૯૫૩ અને ૧૯૫૪માં અનુક્રમે છપાઈ છે.

૩ જુઓ જયદામનની પ્રસ્તાવના (પૃ ૩૧).

૫. સ ૧૦૦૦ કરતાં પહેલાં થઈ ગયેલા સ્વયંભૂએ 'સપ્તભૂષ' (૧-૧૪૪)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે.-

“ જયદેવ-પિંગલા સક્ત્યંમિ દોષિવ અ જહં સમિચ્છંતિ ।
મંદનવ-મરહ-કાસવ-સેયવપમુહા ન ઇચ્છંતિ ॥”^૨

ભારતના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર અભિનવગુપ્તે ટીકા રચી છે. એના પૃ. ૨૪૪મા જયદેવ વિષે ઉલ્લેખ છે

કનન છંદ:શાસ્ત્રી નાગવર્માએ ૫. સ ૯૯૦માં રચેલા છંદોદયપ્રધિમાં જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા ઉપર ભટ્ટ ઉત્પલે ૫. સ. ૯૬૬માં ટીકા રચી છે. આ. ૧-૩ ઉપરની ટીકામાં છંદોના જે લક્ષણો એમણે આપ્યાં છે તે આ જયદેવચ્છંદસૂત્રે આધારે હોય એમ લાગે છે.^૪

શકસંવત્ ૪૨૭ (વિ સં. ૫૬૨)માં પંચસિદ્ધાંતિકા રચનારા વરાહમિહિર આ જયદેવને જાણતા હશે.-

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જયદેવ ૫. સ ૯૦૦ પહેલાં ક્યારેક થઈ ગયા છે અને કદાચ ૫. સં ૬૦૦ કરતાં પણ પહેલાં થયા હશે. પૂજ્યપાદના પણ કદાચ પુરોગામી હશે. :

૧ આ કૃતિ “JBBRAS” ૫ સ ૧૬૩૫માં છપાઈ છે

૨ જુઓ જયદેવભટ્ટની પ્રસ્તાવના (પૃ ૩૨)

૩ આ ટીકાના મૂળ સહિત ત્રણ ભાગ “ગા. પૌ. ગ્રં”માં ૬ સ ૧૯૨૬, ૧૯૩૪ અને ૧૯૫૪માં અનુક્રમે છપાયા છે

૪ જુઓ ગ્રે વેલ્સકરનો વરાહમિહિર અને ઉત્પલને અંગેનો લેખ આ “સા. કે. રામ સ્મારકગ્રંથ” (પૃ ૧૪૧-૧૫૨)માં ૬. સ. ૧૯૪૬માં છપાયો છે

ઉદ્દેશેષો— વૃત્તભતિસમુચ્ચય (૬, ૭) ઉપરની દીકામાં ગોપાલે નીચે મુજબ ઉદ્દેશેષ કયો છે—

“ તથા ચોક્તમન્યૈઃ — ‘એવેવ પિણ્ડિતેષુ (ચ) સહ્યા પ્રસ્તારવિરચિતા ભવતિ’ । ”

આ અવતરણ જયદેવચંદ્રસૂમાં અ. ૮ ના શ્લો. ૧૧ તરીકે જોવાય છે.

વૃત્તરત્નાકરની દીકામાં ‘ત્રિવિક્રમે, જયપ્રીતિ’એ છંદોડુશાસન (અ. ૮, શ્લો. ૧૬)માં, ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ છંદોડુશાસન (૨, ૨૬૭; ૩, ૫૧-૫૨)ની સ્વોપસ દીકા નામે છંદશ્યૂદામણિમાં, અગ્નિ રત્નશાસ્ત્રીએ કવિદર્પણ (૬, ૧૦)માં, વૃત્તરત્નાકર(અ. ૨, શ્લો. ૩૬)માં નારાયણ અને વૃત્તરત્નાકર (૩, ૩૧; ૫, ૬; અને ૫, ૬)ની દીકામાં બૌદ્ધ રામચન્દ્ર વિશુધે જયદેવ વિષે ઉદ્દેશેષ કયો છે.

વિશેષમાં શ્રીલાંકસૂરિએ સૂયગડ (સુય. ૧, અ. ૨, ઉ. ૧)ની નિજશુત્તિ (ગા. ૩૮)ની દીકામાં જે નીચે મુજબનું ‘વૈનાથીય’ છંદનું લક્ષણ અવતરણરૂપે રજૂ કર્યું છે તે આ જયદેવચંદ્રસૂ (અ. ૪, પ. ૧૫)-ગત લક્ષણ સાથે લગભગ અક્ષરસઃ મળે છે—

“ વૈતાલીયં લર્ગનૈઘનાઃ । પદયુક્તપાદૌષ્ટા સર્મશ્ચલઃ ॥
ન સમોઽન્ન પરેણ યુજ્યતે । નૈતા પદ્ ચ નિરન્તરા યુજોઃ । ”

૧ આ મુદ્દલ કરતાં પહેલાં થયા હશે

૨ આ જૈન છે અને એઓ ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિને અનુસરે છે

૩-૪ પાદૌષ્ટા અને ‘સર્મ ચ લઃ’ એમ બે પાદાન્તર મળે છે

મુનિ અને સૈતવ—જયદેવે અ. ૫ (પૃ. ૨૦)માં મુનિ અને સૈતવ એ બેના મત નોંધ્યા છે. ‘મુનિ’નો અર્થ હુપ્પટ પિંગલ કર્યો છે.

વૈદિક છદોમાંથી લૌકિક વર્ણવૃત્તો સર્વથા છૂટાં પડી નહિ ગયાં હતાં એવા સમયમાં જયદેવે પોતાની કૃતિ રચી હશે એમ પ્રો. વેલ્ચકરે પૃ. ૩૪માં કહ્યું છે. વિશેષમા એમણે એમ પણ કહ્યું છે કે અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ (અંક ૪, શ્લો. ૮)માં જે વૈદિક છંદ વપરાયો છે તે એ પ્રસંગને બરાબર અનુરૂપ છે, પરંતુ એ વૈદિક છદોની લૌકિક છદો ઉપરની અસર અને પકડની છેલ્લી નિશાની સૂચવે છે. સંક્રાંતિ-કાળમાં જયદેવ થયાનું પ્રો. વેલ્ચકર માને છે. સંસ્કૃત એ વૈદિક ધર્મના જ અનુયાયીઓનો વારસો છે એવી માન્યતા હજી પ્રચલિત હતી એવે સમયે જયદેવે પોતાની કૃતિ રચી હોવી જોઈએ. લૌકિક સંસ્કૃત છદો વિષે નિરૂપણ કરનાર એ છદોના જન્મહતા રૂપ વૈદિક છદોની અવગણના કરી શકે તેમ ન હતું એવા સમયની જયદેવની કૃતિ હોવાથી એમાં વૈદિક છદોને લગતી હપ્પીકત જોવાય છે એમ પ્રો. વેલ્ચકરનું કહેવું છે.

જયદેવઅઞ્હસ્ ઉપર હુપ્પટની વિવૃત્તિ, વર્ધમાનની વૃત્તિ અને શ્રીચન્દ્રનું દિપ્પણ છે.

હુપ્પટ—આ મુકુલભટ્ટના પુત્ર થાય છે. એમના નામનો વિચાર કરતાં એઓ કશ્મીરના હોવા જોઈએ. કાવ્યપ્રકાશના કર્તા મમ્મટે એક મુકુલભટ્ટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે અભિધાવૃત્તિમાદકા રચી છે અને એમનો સમય ઇ. સ. ૯૨૫ની આસપાસનો છે આ જ મુકુલભટ્ટના પુત્ર તે હુપ્પટ છે કે કેમ એનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે; બાકી હુપ્પટની ટીકાની હાથપોથી જે વર્ષમાં લખાયેલી મળે છે એ હિસાબે હુપ્પટ ઇ. સ. ૧૧૨૪ પહેલાં થયા છે.

‘છંદોઽનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૦૫૦)—આના કર્તા કાનડી દિ. જ્યયકીર્તિ’ છે. એમણે આ પદ્યાત્મક કૃતિ રચવામાં જનાશ્રય, જયદેવ, પિંગલ, પાદપૂજ્ય (પૂજ્યપાદ), માંડવ્ય અને સૈતવની છદ્ધોવિષયક કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે.^૨ એમણે આ કૃતિ નિમ્નલિખિત નામવાળા આઠ અધિકારોમાં વિભક્ત કરી છે:—

(૧) સંજ્ઞા, (૨) સમ-વૃત્ત, (૩) અર્ધ-સમ-વૃત્ત, (૪) ત્રિપદ-વૃત્ત, (૫) આર્યા-જ્ઞતિ-માત્રાસમક-જ્ઞતિ, (૬) મિત્ર, (૭) કર્ણાટવિપયમાપા-જ્ઞતિ અને (૮) પ્રસ્તારાર્દિ-પ્રત્યય.

આ કૃતિમાં વૈદિક છંદોને સ્થાન અપાયું નથી, પણ ‘કન્નડ (કાનડી) છંદોને અપાયું છે.

સમગ્ર લખાણ માટે મુખ્યત્વે અનુષ્ટુબ્, આર્યા અને રકન્ધક યાને આર્યાગીતિ એ ત્રણ છંદોનો ઉપયોગ કરાયો છે. આ ઉપરાંત છંદોનાં લક્ષણો તે તે છંદમાં અપાયાં છે. એ રીતના ખીલ પણ છે છે. પૃ. ૪૫માં એમણે ‘ઉપજ્ઞતિ’ને માટે ‘ઇન્દ્રમાલા’ એવું અન્ય નામ નોંધ્યું છે. પૃ. ૪૬માં મુનિ દમસાગરના, પૃ. ૫૨માં શ્રીપાત્મકીર્તીશના અને નવયંભૂવેશના અને પૃ. ૫૬માં કવિ ચારુકીર્તિ મુનિના મત વિષે ઉલ્લેખ છે.

૧ આ પ્રકાશિત છે (જુઓ પૃ ૧૩૪). આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૦ના લખાયેલી છે. આ કૃતિને અંગેના મારા લેખ માટે જુઓ પૃ ૧૩૫.

૨ “છંદ:શાસ્ત્રી જ્યયકીર્તિ તે કોણા” એ નામનો મારો લેખ “દિવ્યજ્ઞાન” (વ. ૪૩, અ. ૫)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૩ જુઓ આઠમા અધિકારનું અંતિમ (૧૬૩) પદ.

૪ આની માહિતી માટે જુઓ પ્રો. વેલ્લુકરનો ઈ. સ ૧૬૪૫માં “JBRRAS”ના પ્રસિદ્ધ યથેચ્છા લેખ. મુખ્ય વિદ્યાપીઠના સામયિક (Arts No 22)માં ઈ સ ૧૬૪૭ના જન્યુઆરીના અંકમાં પણ આ છંદો વિષે લેખ છે.

૫ ૬૬માં ચોવીસ માટે 'જિન' સંજ્ઞા વપરાઈ છે. સંજ્ઞાધિકારના નામના પહેલા અધિકારના શ્લો. ૨૨માં 'કર્ણાટક'નો અને ૫. ૬૬માં 'કર્ણાટ'નો તેમજ 'કર્ણાટક'નો ઉલ્લેખ છે. ૫. ૬૭માં કર્ણાટ-માલતીમાધવ અને કર્ણાટ-કૃમારસંભવનો અને ૫. ૬૬માં શૃંગારપિંડ કાવ્યનો ઉલ્લેખ છે.

જયકીર્તિએ અ. ૧, શ્લો ૧૩માં કહ્યું છે કે 'પિંગલ, વસિષ્ઠ, કૌપિન્દ્ય, કપિલ અને કંબલ મુનિ યતિ ધન્ધે છે, જ્યારે હરત, કૌહલ, ર્માંડવ, અશ્વતર, સૈતવ વગેરે એ ધ્વજતા નથી.

જયકીર્તિનું છંદોડ્ડુશાસન એ સંસ્કૃત છંદ:શાસ્ત્રને લગતો એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. એનું સ્થાન કાલક્રમ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ કેદારના વૃત્તરત્નાકર અને 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિના છંદોડ્ડુશાસનની વચ્ચે છે એમ પ્રો. વેદલુકરનું કહેવું છે એમણે એમની પ્રસ્તાવના (૫. ૩૭-૩૮)માં જયકીર્તિનો સમય ધ સ ૧૦૦૦ની આસપાસનો દર્શાવ્યો છે અને તેને માટે એ કારણ આપ્યું છે કે ધ. સ.ની દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં- ધ. સ. ૯૫૦ના અરસામાં થયેલા અસગ વગેરે વિષે જયકીર્તિએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ અ. ૭, ૫ ૬૭).

ધમ્મોવએસમાલા ઉપર વિ. સં. ૯૧૫માં વિવરણ રચનારા જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અને ૧૧૬ ગાથામાં ૪૦ મંમાં સીલોવએસ-માલા રચનારનું નામ જયકીર્તિ છે. શું આ પ્રસ્તુત છંદ:શાસ્ત્રી છે ?

૧-૨ મહંબ્યનો તેમજ કૌટુંકિ, ત્વિન, ચાત્ર, કાત્યપ, સૈતવ અને રાટનો ઉલ્લેખ પિંગલે કર્યો છે. જુઓ M. Krishnamachariar's પુસ્તક History of Classical Sanskrit Literature (p 902).

૩ જુઓ "અનેકાન્ત" (વ. ૧, કિ. ૬-૭, ૫. ૩૨૬)ગદ ૫. નાપૂરમ પ્રેમીના લેખ ઉપરનું સંપાદકીય દિપ્તિલુ તેમજ ૪૦ સીં ૯૦ (૫. ૫૨૬).

જોઈદુ (યોગીન્દુ)કૃત યોગસારની હાથપોથી વિ. સં. ૧૧૬૨માં જેઠ સુદ તેરસે લખાઈ છે. એ લખાવનાર જ્યકીર્તિસૂરિના શિષ્ય અમલકીર્તિ છે એમ નિમ્નલિખિત પદ્ધતિ જોતાં જણાય છે:—

“શ્રીજયકીર્તિસૂરીનાં શિષ્યેણામલકીર્તિના ।

લેખિતં યોગસારાલ્યં વિદ્યાર્થિધામકીર્તિના ॥”

જો અહીં નિર્દેશાયેલા જ્યકીર્તિ તે જ પ્રસ્તુત છંદ:શાસ્ત્રી હોય તો એમના શિષ્યનું નામ અમલકીર્તિ હતું એમ આપણે કહી શકીએ. ચિતોગ્ગદનો એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૨૦૭માં લખાયેલો છે. એમાં અંતમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“શ્રીજયકીર્તિશિષ્યેણ દિગંધરગણેશિના ।

પ્રજાસ્તિરીટશીચક્રે..શ્રીરામકીર્તિના

સંવત્ ૧૨૦૭ સૂત્રધા...”^૧

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દિં જ્યકીર્તિને રામકીર્તિ નામે શિષ્ય હતા. અહીં આપેલો સંવત્ વૈક્રમીય હોય તો આ જ્યકીર્તિનો સમય વિ. સં. ૧૧૮૦ની અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૧૩૪ની આસપાસનો જણાય. છંદ:શાસ્ત્રી જ્યકીર્તિનો સમય ગ્રે. વેલ્યુકરને મતે ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો છે ^૨ આ બાબત સાચી જ નીકળે તો છંદ:શાસ્ત્રી જ્યકીર્તિ શિલાલેખમાં નિર્દેશાયેલા દિં જ્યકીર્તિથી ભિન્ન હરે; બાકી છંદ:શાસ્ત્રીનો સમય સો વર્ષ જેટલો અર્વાચીન હરે એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૦૦નો હરે તો આ બંને એક હોવાની કલ્પના કરી શકાય.

૧ જુઓ જૈન સાહિત્ય (૫ ૫૨૬)

૨ જુઓ પૃ. ૧૪૧

છંદ:શાસ્ત્રે (લ. વિ. સં. ૧૦૮૦)—આના કર્તા વિ. સં. ૧૦૮૦માં બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ રચનારા બુદ્ધિસાગરસૂરિ છે એમ શુભચન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૧૩૯માં પૂર્ણ કરેલા મહાવીરચરિત્રની પ્રશસ્તિ (શ્લોક,) બોતા જણાવ છે પણ આ છંદ:શાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં છે કે કેમ તે જણવું બાકી રહે છે. બાકી ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું સમર્થન કરનારું સાધન મળે છે અને એ તો વર્ધમાનસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૦માં રચેલી મનોરમાકહ્વાની પ્રશસ્તિ છે. આ છંદ:શાસ્ત્ર ગમે તે ભાષામાં હોય પણ એ વિ. સં. ૧૦૮૦ની આસપાસની રચના હોય એમ લાગે છે, અને જો ઉપર્યુક્ત જ્યયકૃતિનો સમય ઇ સ. ૧૦૦૦ની લગભગનો હોય તો તેમનું છંદોડનુશાસન પણ લગભગ આ સમયનું હશે. આમ આ બે કૃતિઓ પ્રાય. સમકાલીન હશે.

છંદ:શેખર (ઉ. વિ. સં. ૧૧૭૯)—આના કર્તા રાજશેખર છે. એમના કથન મુજબ એઓ ઠક્કર દુદ્ધક અને નાગદેવીના પુત્ર થાય છે અને યશના પુત્ર લાહરના એઓ પૌત્ર છે આ કૃતિ લોજદેવને પ્રિય હોવાનું અહીં કહ્યું છે. આની એક લાઘવોથી વિ. સં. ૧૧૭૯માં લખાયેલી મળે છે. આ કૃતિનું પાંચમું પ્રકરણ સંસ્કૃતમાં છે અને એમાં ઉત્સાહથી માંડીને દ્વિપદી સુધીના ‘અપભ્રંશ’ છદોનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિને અંગે પ્રો વેલ્શકરે “Chandas’s’ ekhara of Rājas’ekhara” નામનો લેખ લખ્યો છે.

સમાનનામક કૃતિ—જયશેખરે છંદ:શેખર રચ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે પણ એમને વિષે કે એમની આ કૃતિ વિષે વિશેષ માહિતી મને મળી નથી. આથી જો આ જયશેખર તે જૈનકુમારસંભવના કર્તા અંચલગચ્છીય જયશેખર જ હોય તો એમનો પરિચય આગળ ઉપર મેં આપ્યો છે.

‘જ્ઞદોડુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૨૧૦)—આ નામ એના કર્તા ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસુરિએ આઘ મંગલલોકમાં આપ્યું છે. સાથે સાથે એમણે આ કૃતિ શબ્દાનુશાસન અને કાવ્યાનુશાસન આદિ રચાઈ છે અને એમાં કાવ્ય માટે ઉપયોગી ‘જ્ઞદો’ નિરૂપણ છે એ વાત કહી આના પછી સૂત્રરૂપે છંદઃશાસ્ત્રની યોજના કરી છે, હૈમ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૩, સૂ. ૫) ઉપરની અલંકારચૂડામણિ નામની સ્વોપકૃત વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૪)માં પ્રસ્તુત ‘જ્ઞદોડુશાસન’ એવાની ભલામણ કરાઈ છે.

જ્ઞદોડુશાસનનું નામ જિનપ્રભસુરિએ અનિર્ણય-સંતિ-થયના ઉપરની વિ. સં. ૧૩૬૫ની વૃત્તિમાં છંદશ્ચૂડામણિ આપ્યું છે.^૪

૧ આ કૃતિ સ્વોપકૃત વૃત્તિ સહિત દેવકરણ મૂલચન્દ્ર (મૂળજી) તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૨માં છપાવાઈ છે એવું સંપાદન ‘આગમોદ્ધારક’ આનંદસાગરસુરિએ સુનિ-અવસ્થામાં કર્યું છે. એમણે પ્રારંભમાં મૂળ માત્ર આપી ત્યાર બાદ સ્વોપકૃત વૃત્તિ સહિત મૂળ આપ્યું છે. એમણે સંસ્કૃતમાં નાનકડી પ્રસ્તાવના લખી છે એના પછી ભારતના મતે તેમજ અન્ય છંદ શાસ્ત્રીઓના મતે ‘જ્ઞદો’ના બે નામાતર ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસુરિએ આપ્યા છે તેની તપાસ લખી છે આ પછા “પ્રાયોડપન્નજો” એવું સૂત્ર પ્રારંભમાં નોંધાયું નથી, ભે કે એ હોયું નોંધ્યો એમ એની સ્વોપકૃત વૃત્તિ ભેતા બાજુએ છે.

પ્રો. હરિ દામોદર વેલણકરે એમાં અધ્યાયના ઉત્તરાર્ધથી—ગીતિના લક્ષણથી માંડીને તે સાતમાં અધ્યાયના અંત સુધીનો ભાગ સ્વોપકૃત વૃત્તિ તેમજ પર્યાય સહિત સંપાદિત કર્યો છે (પરંતુ ઉદાહરણોના મૂળ સૂચવ્યા નથી) એ ભાગ ભે કંઠે “JBBRAS”ના Vol. 19 અને Vol. 20માં અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત થયો છે આના અનુસંધાનરૂપ લેખ આ સામયિક (Vol. 22)માં ઈ. સ. ૧૯૪૬માં છપાયો છે એ દ્વારા “પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ‘જ્ઞદો’ની સૂચી અપાઈ છે

૨ ખરી રીતે એની સ્વોપકૃત વૃત્તિની—અ. ૧, સૂ. ૧૫ની વૃત્તિની પ્રલાયણ છે આથી એમ કહી શકાય કે ‘કલિં’ હૈમચન્દ્રસુરિ વૃત્તિના મૂળને નામે ઉલ્લેખ કરે છે.

૩ આના પરિચય વગેરે માટે જુઓ DCGCM (Vol. XVII, pt. ૧, pp 1-10) તેમજ મારો લેખ નામે “અનિર્ણયસંતિથય (અનિર્ણયસંતિથય) અને એના અનુકરણો”. આ લેખ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પૃ. ૪૯, અ. ૪-૫)માં છપાયો છે.

૪ જુઓ જિ. ૦ ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૨૭).

છંદોડતુશાસન એ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. આગમોદ્ધારકની આવૃત્તિ પ્રમાણે એમાં અતુકમે નીચે મુજબની સખ્યામાં સૂત્રો છે—

૧૬, ૪૧૫, ૭૩, ૯૧, ૪૯, ૩૦, ૭૩ અને ૧૭.

આમ કુલે અહીં ૭૬૪ સૂત્રો છે.

આ કૃતિની સ્વોપચ વૃત્તિમાં કહ્યું છે તેમ અહીં વૈદિક છંદોની ચર્ચા નથી.

પ્રથમ અધ્યાયમાં છંદ:શાસ્ત્રને લગતી પરિભાષાનું એટલે કે વર્ણગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત, સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ અને ચતુર્થાંશ નિરૂપણ છે.

બીજા અધ્યાયમાં સમવૃત્ત છંદના પ્રકારો અને ગણોની યોજના અને અંતમાં દંડકના પ્રકારો વિચારાયા છે. અહીં ૪૧૧ છંદોનાં લક્ષણો અપાયાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં અર્ધસમ, વિષમ, વૈતાલીય, માત્રા-સમક, ઇશ્વાદિ ૭૨ છંદનાં લક્ષણ અપાયાં છે.

ચોથા અધ્યાયમાં પાંચ છંદોના ૧આર્યા, ૨ગણિતક, ૩ખંડ અને ૪શીર્ષક એમ મુખ્ય ચાર વિભાગો પડ્યા છે. પહેલા વિભાગના પચ્ચીસેક છંદોનાં, બીજાના ત્રેવીસેકનાં એમ વિવિધ છંદોનાં લક્ષણ અહીં નજરે પડે છે. ટૂંકમાં કહું તો પાંચ ભાષાના બધા માત્રામેળ છંદ અહીં વિચારાયા છે.

૧ ગીતિ, ઉપગીતિ અને ઉત્તરગીતિ એ આર્યાના પ્રકારો છે.

૨ પ્રવરસેનકૃત રાવણુવહુ ચાને સેષિઅધમા ૪૪ પદો 'ગણિતક'માં છે. એના સાત પ્રકાર વગેરે માટે કુલો ૫૧૦ ભાગ ૨૧૦ સાં (પૃ. ૧૩૩).

પાંચમા અધ્યાયથી 'અપભ્રંશ' છદોનો અધિકાર શરૂ થાય છે. એમાં હિત્સાહ, સસક, રુઠા, રાસાવલય, ધવલમંગલ વગેરે છદોનાં લક્ષણ રજૂ કરાયાં છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પદ્મપદી અને ચતુષ્પદીના વિવિધ પ્રકારો વિચારાયા છે. પ્રારંભમાં ક્રિવા, ક્રિવક યાને ધતાનું લક્ષણ અપાયું છે.

સાતમા અધ્યાયમાં 'અપભ્રંશ' સાહિત્યમાં નજરે પડતી દ્વિપદીની ચર્ચા છે.

આઠમા અધ્યાયમાં 'પ્રસ્તાર' વગેરેની સમજણ અપાઈ છે.

આમ આ કૃતિ લૌકિક સંસ્કૃત, પાઠ્ય અને 'અપભ્રંશ'ના જાત-જાતના છદો વિષે પ્રકાશ પાડે છે. એની આ મહત્તામાં એની સ્વોપજ વૃત્તિગત સ્પષ્ટીકરણ અને ઉદાહરણો વૃદ્ધિ કરે છે. આથી એમ પ્રશ્ન પૂછવા કું લલચાઉં છું કે આના કરતાં સુગમ અને સજીવન એવી કોઈ અન્ય કૃતિ છે ખરી?

મુનિવર નંદિષેણે જાતજાતના અને કેટલાક તો વિરલ જણાતા છદોમાં અજિયસંતિથયની રચના કરી છે. આ રતમામ છદોનાં નામ પ્રસ્તુત છંદોડ્ઠુશાસનમાં જણાતાં નથી. જે નામથી જે છદોનાં લક્ષણો અહીં અપાયાં નથી તે છદોનાં લક્ષણો અન્ય નામથી અપાયાં છે ખરા? એ ન જ અપાયાં હોય (અને લાગે છે તો એમ જ)^૧ તો એનું શું કારણ

૧ સ્વોપજ વૃત્તિ (પત્ર ૪૬આ)માં કહ્યું છે કે વૃત્તોના વિસ્તૃત વિચાર અર્થાત્ છદોના વિસ્તૃતપણે વિસ્તાર તે 'પ્રસ્તાર' છે.

૨ અથા મળીને ૨૮ છદો છે અને 'ગાહા'ના પાંચ ઉપગ્રહોને લિખ ગણીએ કર થાય.

૩ અજિયસંતિથય ઉપર વિનમ્રભસ્રિએ યોધિદીપિકા (કેટલાક આને યોધિદીપિકા કહે છે)મા તમામ છદોના લક્ષણો હૈમ છદોડ્ઠુશાસનમાંથી ન આપતાં કેટલાકના ઉચિત્સ્પષ્ટતામાંથી આપ્યા છે એ વાત અહીં વિચારવી પડે

હશે ? શું આ પાઘપ સ્તોત્રથી હૃમયન્દ્રસૂરિ અપરિચિત હશે કે આ સ્તોત્ર એમના સમય પછી રચાયું હશે કે અન્ય જ કારણ હશે ?

સ્વોપચ વૃત્તિ— જૈ૦ ગ્રં૦ (૫ ૩૧૭) પ્રમાણે તો આતું જ નામ છન્દશ્ચૂડામણિ છે. શરૂઆતમાં ‘કલિં’ હૃમયન્દ્રસૂરિએ અનુશાસનનો અર્થ ‘પૂર્વાચાર્યોના શાસનને અનુસરનાર’ એવો કર્યો છે, જે કે કેટલીક વાર છંદના નામે અન્ય પ્રકારનાં આપ્યાં છે. અહીં એમણે ભરત, સૈતવ, પિંગલ, જયદેવ, કાશ્યપ અને સ્વયંભૂતો તેમજ રસિકસેન (દિવાકર), સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કુમારપાલનો જે અહીં ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી આ વૃત્તિ તો એમના સમયમાં રચાયતું ક્ષણિત થાય છે.

અ. ૧, સ. ૧૫ની સ્વોપચ વૃત્તિ (પત્ર ૨ અ)માં **“તમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય”**થી શરૂ થતી સ્તુતિનું આજ પદ પાછાંતે ચતિના ઉદ્ધારણ-રૂપે અપાયું છે.

અ. ૪, સ. ૧ની સ્વોપચ વૃત્તિ (પત્ર ૨૬આ)માં કહ્યું છે કે ‘આપો’ તે જ સંસ્કૃતેતર ભાષાઓમાં ‘ગાથા’ કહેવાય છે.

અ. ૪, સ. ૫૫ની સ્વોપચ વૃત્તિ (પત્ર ૩૦ અ)માં નીચે મુજબનું પદ છે:—

“જયતિ વિજિતાન્યતેજાઃ સુરાસુરાધીશસેવિતઃ શ્રીમાન્ ।

વિમલક્ષાસવિરહિત્ત્વિલોકચિન્તામણિવીરઃ ॥”

અ. ૨, સ. ૧૫૫ની સ્વોપચ વૃત્તિ (પત્ર ૭અ)માં ઉપજાતિના ચૌદ પ્રકારો દર્શાવી ત્યાર બાદ પત્ર ૭અમાં દસવેચાલિય (અ. ૨)ના પાંચમા પદનો

૧ આ પ્રકાશિત છે જુઓ ૫ ૧૪૪

૨ એમણે રચેલી પ્રથમ ક્ષત્રિ સિકાનું ૩૦મું પદ પત્ર ૧અમાં ઉદ્ધૃત કરાયું છે

૩ આ ત્રણ પદની સ્તુતિ ત્રણ વિભાજિત છંદમાં છે ૭૬ની દૃષ્ટિએ એ ‘વિશાલલોચનથી’ શરૂ થતી સ્તુતિ સાચે સાચી થરાવે છે.

અને અ. ૯, ઉ. ૧ના બીજા પદનો અંશ ઉદ્ધૃત કરાયા છે.

અ. ૪, સુ. પતી સ્વોપન્ન વૃત્તિ (પત્ર ૨૭ આ)માં ‘કમલા’થી શરૂ થતાં ત્રણ પદો ‘ગાહ્યા-લક્ષ્મણ’માં ૪૦માંથી ૪૨મા પદરૂપે ક્રમક પાદભેદપૂર્વકે લેવાય છે.

અ. ૫, સુ. ૧૬ની સ્વોપન્ન વૃત્તિ (પત્ર ૩૬અ)માં તિલકમંજરી (પ. ૧૭૭)ગત “શુક્લશિખરિણિ”થી શરૂ થતું પદ ઉદ્ધૃત કરાયું છે.

અ. ૬, સુ. ૧ની સ્વોપન્ન વૃત્તિ (પત્ર ૪૨આ)માં મુંજના પાંચ ફહાના મુખ્ય પ્રતીક આપી એને કમદેવનાં પાંચ બાણ સાથે સરખાવ્યાં છે. આ પૈકી બે રૂદ્ધા આ પછી અપાયા છે; બાકીના ત્રણની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

અ. ૭માં દ્વિપદી-ખંડનું ઉદાહરણ શ્રીહર્ષની રતનાવલીમાંથી અપાયું છે.

શાસ્ત્રીય ચર્ચાની તેમજ ઐતિહાસિક સામગ્રીની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની આ વૃત્તિમાં જે અનેક સંસ્કૃત અને પાશ્વ ઉદાહરણો અપાયાં છે એ સર્વેનાં મૂળ શોધવાં જોઈએ.

વૃત્ત—મૂળ કૃતિ ઉપર કે પછી એની આ સ્વોપન્ન વૃત્તિ ઉપર ‘ન્યાયાચાર્ય’ યશોવિજયગણિએ આ રચ્યાનું મનાય છે જૈં ૩૦ (પ. ૧૦૭)માં આ ન્યાયાચાર્યને જન્મસ્થાનપિટીકાના કર્તા કહ્યા છે.

ટીકા—આના રચનાર બધેમાનસરિ છે.

રતનમંજૂષા—આ અત્તાતકર્તૃકે યશસ્વત્ક સંસ્કૃત જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં

૧ આના પરિચય માટે જુઓ પાં ૯૫૦ આં ૫૫ (પૃ. ૬૨-૬૪)

૨ એમના એક દૂકો પાદભેદપૂર્વકે મિં ૯૦ (અ ૮, સુ. ૩૬પ)ની સ્વોપન્ન વૃત્તિમાં લેવાય છે.

૩ આનું અત્તાતકર્તૃક લાખ્ય સહિતનું સંપાદન ભોજ-પત્ર ઉપર લખાયેલી જે કાનકી હાથપોથીના આધારે પ્રો હરિ દામોદર વેલ્લકરે અંગ્રેજ પ્રતાવના અને ટિપ્પણો સહિત કર્યું છે અને જે “ભાગ્યીય જ્ઞાનપીઠ” કાચીથી ૬. સ ૧૯૪૬માં “સુભાષ્ય રતનમંજૂષા”ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં અંતમાં લાખ્યગત પત્રોની અનુક્રમણિકા તેમજ જીટાની મૂચી એમ બે પરિચય છે.

૪ બધાં મળીને ૨૬ + ૨૮ + ૨૮ + ૨૦ + ૩૭ + ૩૮ + ૩૪ + ૨૩ = ૨૩૦ સુગો છે

‘વૈદિક’ છંદોને સ્થાન અપાયું નથી. સામાન્ય રીતે પિંગલના છંદ.શાસ્ત્રને અનુસરતી આ કૃતિ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. આ કૃતિમાં કેટલાક છંદો એવા છે કે જે પિંગલના છંદ.શાસ્ત્રમાં કે કેદારકૃત વૃત્તરત્નાકરમાં જોવાતાં નથી, પરંતુ હૈમ છંદોડનુશાસનમાં નજરે પડે છે. આ બાબતને તેમજ એની ઉપર કોષક જૈને ટીકા રચી છે એને લક્ષ્યમાં રાખી પ્રો. વેલ્લુકરે પ્રસ્તુત કૃતિના કર્તા ‘જૈન’ હોવાની સંભાવના કરી છે.

પ્રથમ અધ્યાયમાં ગ્રથકારે કામમાં લીધેલી વિવિધ સંજ્ઞાઓનું નિરૂપણ છે. પિંગલે છંદ.શાસ્ત્રમાં મ, ય, ર, સ, ત, જ, લ, અને ન એમ અક્ષર-ગણો માટે આઠ ચિહ્ન વાપર્યાં છે જ્યારે અહીં એ માટે અનુક્રમે ક, ચ, ત, પ, ર, ધ, સ્ અને હ એમ આઠ વ્યંજનોનો તેમજ આ, એ, ઓ, ઈ, અ, ઉ, ઝ અને ઇ એમ આઠ સ્વરોનો આમ બે રીતે ચિહ્નોનો ઉલ્લેખ કરાયો છે વળી બે દીર્ઘ અક્ષર માટે ય, એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ માટે ર, એક દીર્ઘ ને એક હ્રસ્વ માટે લ, બે હ્રસ્વ માટે વ, એક દીર્ઘ અક્ષર માટે મ્ અને એક હ્રસ્વ અક્ષર માટે ન્ ની યોજના કરાઇ છે. આ ઉપરાંત ૧, ૨, ૩, ૪ ઇત્યાદિ અંક દર્શાવવા માટે દ, ઢા, ઢિ, ઢી ઇત્યાદિનો અને કેટલીક વાર એમાં ‘જ્ઞ’નો પ્રસેપ કરીને ઉપયોગ કરાયો છે. જેમકે દ = દણ્ = ૧; ઢા = ઢણ્ = ૨ ઇત્યાદિ.

બીજા અધ્યાયમાં આર્યા, ગીતિ, આર્યોગીતિ, ગલિતક તેમજ ‘ઉપચિત્રક’ વર્ગનાં અર્ધસમવૃત્તોનાં લક્ષણ અપાયાં છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈતાલીય, માત્રાવૃત્તોના ‘માત્રાસમક’ વર્ગો, ગીત્યાર્યા, વિશિષ્ઠા, કુલિક, નૃત્યગતિ અને રનટચરણનાં લક્ષણો રજૂ કરાયા છે.

૧-૨ “નટચરણ અને નૃત્યગતિ” નામનો મારો લેખ “જે. ૫૦ પ્ર૦” (પૃ. ૬૬, અ’ ૧૧)મા છપાયો છે. આ બેનાં લક્ષણ હૈમ છંદોડનુશાસન સિવાય અન્ય કોય એમ જણવામાં નથી.

ચોથા અધ્યાયમાં વિષમ વૃત્તના ત્રણ વર્ગો નામે (૧) ઉદ્ગીતા, (૨) દામાવારા ચાને પદ્યતુરધ્વ અને (૩) અતુષ્ટુલ્ વક્રનો વિચાર કરાયો છે.

અ. ૫-૭માં તમામ વર્ણ-વૃત્તોનું નિરૂપણ છે. લગભગ ૮૫ વૃત્તોને ૭૭ અક્ષરવાળા ચાર ચરણોથી યુક્ત 'ગાયત્રી'થી માંડીને 'ઉલ્કૃતિ' સુધીના ૨૧ વર્ગમાં વિભક્ત કરી એનો અહીં વિચાર કરાયો છે. આ લગભગ ૮૫ વૃત્તો પૈકી ઝોઝામાં ઝોઝાં ૨૧ વૃત્તોની નોંધ પિંગલે કે કેદારે લીધી નથી, વળી પિંગલે વર્ણવેલાં વૃત્તો પૈકી સોળેકનો ઉલ્લેખ આ રત્નમંજૂષામાં જણાતો નથી.

પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં સમસ્ત વર્ણવૃત્તોને સમાન, પ્રમાણુ અને વિતાન એમ ત્રણ વર્ગમાં વિભક્ત કરાયા છે, પણ અ. ૫-૭માં અપાયેલાં તમામ વૃત્તો 'વિતાન' વર્ગના છે. એકવીસે વર્ગના વૃત્તોનું આવું વિભાજન અન્યત્ર—હેમ છંદોડુશાસનમાં થે જોવાતું નથી. એથી એ એની વિશિષ્ટતા ગણાય.

આઠમા અધ્યાયમાં (૧) પ્રસ્તાર, (૨) નષ્ટ, (૩) ઉદ્વિષ્ટ, (૪) લગક્રિયા, (૫) સંખ્યાન અને (૬) અધ્વન્ એમ છ પ્રકારના 'પ્રત્યયોનું' નિરૂપણ છે.

ભાષ્ય—આના કર્તાનું નામ જણવામાં નથી, પરંતુ એઓ જૈન છે એ વાત તો મંગલાચરણ ઉપરથી તેમજ આ ભાષ્યમાં અપાયેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો વિચારતાં તરી આવે છે. લગભગ ૮૫ ઉદાહરણો પૈકી ૪૦ તે તે છંદના નામસૂચક છે. અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ (અંક ૧,

૧. આનો વિસ્તારથી વિચાર પ્રો વેલ્લકરે વિરહકૃત વૃત્તિભતિસમુચ્ચય (૫-૬)ની પ્રસ્તાવનામાં કર્યો છે. જુઓ ઈ સ. ૧૬૩૨માં છપાયેલ "JBBRAS" (Vol. 18).

શ્લો ૩૩), પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણ (૨, ૩) ધ્યાદિ ઉદ્ધૃત કરાયાં છે. ત્રણેક વાર ભાષ્યમાં સૂત્રકારનો 'આચાર્ય' તરીકે નિર્દેશ છે. અ. ૮ના અંતિમ ઉદાહરણમાં પુન્નાગચન્દ્રનો 'ખંભેરુ' પ્રસ્તારના રચયિતા તરીકે ઉલ્લેખ છે.

છંદોરત્નાવલી (લ. વિક્રમની ૧૩મી સદી)—આના કર્તા 'વૈષ્ણી-કૃપાણુ' અમરચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ ૭૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ પિંગલાદિના આધારે રચી અને નવ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરી એ દ્વારા નીચે મુજબના વિષયો ચર્ચ્યાં છે:—

સંગ્રા, સમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, માત્રાવૃત્ત, પ્રસ્તારાદિ, પ્રાકૃત છંદ, ઉત્સાહાદિ, ૫૨૫ઠી, ચતુષ્પદી અને દ્વિપદી

આ કૃતિમાં અનેક ઉદાહરણો અપાયા છે. એમાં પાઠ્ય પદો પણ ધણાં છે. આ કૃતિનો ઉલ્લેખ મંથકારે જાતે પોતાની કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિમાં કર્યો છે.

છંદોડનુશાસન (લ. વિ. સં. ૧૩૫૦)—પાંચ અધ્યાયની આકૃતિના કર્તા નેમિના પુત્ર વાઝ્ઝટ છે. એમણે પોતાના કાવ્યાનુશાસનની સ્વોપસા દીકા (પૃ. ૧૫)માં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પત્તનભાંડાગારીય ધ્યંચસૂચી (ભા. ૧, ૫ ૧૧૭)માં આ છંદોડનુશાસનમાંથી અવતરણ અપાયું છે. આ કૃતિ ઉપર વાઝ્ઝટે જાતે વૃત્તિ રચી છે.

નંદિતાંકય-વૃત્તિ—આ 'નંદિયર્ધના' ગાહલાલકૃષ્ણણું ઉપરની રત્નચન્દ્રકૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ છે.

છંદઃકોશટીકા—'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના હેમતિલકસૂરિના શિષ્ય રત્નશેખરસૂરિએ ૭૪ ગાથામાં પાઠ્યમાં 'છંદઃકોસ' નામની જે કૃતિ રચી છે તેના ઉપર આ ટીકા રાજરત્નના શિષ્ય ચંદ્રકાંતિએ રચી છે.

૧-૨ જુઓ પા. ૭ ભા. ૭ સા. ૭ (પૃ ૬૨-૬૪)

૩ આના પવિત્ર્ય માટે જુઓ પા. ૭ ભા. ૭ સા. ૭ (પૃ ૬૭)

છન્દઃશાસ્ત્ર—આના કર્તા રામવિજયગણિ છે.

છન્દસ્તત્ત્વ—‘અંગલ’ ગચ્છના ધર્મનંદનગણિની આ કૃતિ છે. એમણે એના ઉપર સ્વોપસ દીકા રચી છે.

છન્દઃશેખર—આના કર્તા રાજ(જય?)શેખર છે.

રત્નમંજૂષા યાને છદોવિચિતિ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ બાર વિભાગમાં વિભક્ત છે અને એના ઉપર કોષ્ઠકની દીકા છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, ૫, ૩૨૭)માં કહ્યું છે. શું આ સંસ્કૃત કૃતિ છે?

છન્દોડલકાર—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. એના ઉપર કોષ્ઠકનું ટિપ્પણ છે.

છન્દઃસુન્દરદીકા—આ કોષ્ઠકની છન્દઃસુન્દર ઉપરની દીકા હોય એમ લાગે છે.

અજિતશાંતિછદોવિવરણ—નંદિપેણકૃત અજિતસંતિથય જે વિવિધ છદોમાં રચાયું છે. એ છદોનાં લક્ષણ આ કૃતિમાં અપાયાં હશે.

ગાથારત્નકોશ—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

ગાથારત્નાકર—આ અજ્ઞાતકર્તૃક કૃતિ છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

છંદ(દો)રૂપક—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

પિંગલસારોદ્ધાર—૫૫૯ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ પિંગલકૃત છદોવિષયક કૃતિના સારરૂપ હશે. જો તેમજ હોય તો આનો ઉલ્લેખ મ. ૧૭માં થવો ધટે.

સંગીતસહપિંગલ—આ નામ વિચિત્ર જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ : 'અલંકારશાસ્ત્ર' (કાવ્યશાસ્ત્ર)

અલંકાર એટલે?—'અલંકાર' એ અનેકાર્થી^૧ શબ્દ છે. એના (૧) ધરણું, (૨) શલુગાર, (૩) શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિવાળી રચના અને (૪) તાન કે આલાપમાં વપરાતી સ્વરોની મધુર ગૂંથણી એ ચાર અર્થ ગુજરાતીમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. 'અલંકાર' એ મૂળે સંસ્કૃત શબ્દ છે. એના અહીં અપાયેલા પહેલા ત્રણ અર્થ ઉપરાંત અલંકારત્વ^૨ શાસ્ત્ર એવો પણ એનો અર્થ સંસ્કૃત ભાષામાં કરાય છે. અહીં ગુજરાતીમાં અપાયેલા પહેલા બે અર્થો તેમજ ચોથો અર્થ પ્રસ્તુત નથી. વિશેષમાં 'અલંકાર'થી કેવળ શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર કે શબ્દાર્થાલંકાર એટલા જ વિધયતું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર એવો સંકુચિત અર્થ કરવાનો નથી. તેમ બીજા બાજુએ નાટ્યશાસ્ત્રનો એમાં સમાવેશ કરવાનો નથી, જોકે કેટલીક વાર તેમ કરાય છે.^૩ કહેવાની મતલબ એ છે કે કાવ્યનાં પ્રયોજન, કાવ્ય-હેતુ કે કાવ્યત્વ^૪ લક્ષણ, રસની નિષ્પત્તિ, રસની સંખ્યા, ગુણો, દોષો, રીતિઓ, વૃત્તિઓ, ઉપમા વગેરે અલંકારો, કવિ-સમય પ્રત્યાદિ બાબતોમાંથી થોડીક કે બધી બાબતોનો વિચાર કરનારી જૈન કૃતિઓ અત્ર અભિગ્રેત છે.

૧ આને અંગે એ "અલંકારશાસ્ત્ર ચંબળી જૈન કૃતિઓ" નામના માગ લેખમાં એ કૃતિઓનો અકારાદિ ક્રમે વિચાર કર્યો છે. એ લેખ "જે. ૬ પ્ર"માં આઠ કટકે છપાયો છે જુઓ એ માસિક (પુ ૭૦, અં. ૧, ૪, ૫ અને ૧૨ તથા પુ ૭૧, અં. ૨, ૩-૪, ૫ અને ૬).

૨ કં સં. ૬૦૦થી કંઈક પહેલાના વખતમાં 'કાવ્ય-શાસ્ત્ર' એ અર્થમાં 'સાહિત્ય' શબ્દ વપરાતો હતો.

‘આગમોમાં અલંકારો—જેમ સામાન્ય રીતે દેહ મુંદર હોય છતાં એને અલંકાર વડે વિશૂષિત કરાય છે તેમ લાપા પશુ સાદી હોય તેના કરતાં એ શુભાલંકાર કે અર્થાલંકાર વડે વિશૂષિત હોય તો સાહિત્યને એ અનુરૂપ ગણાય. આગમો વગેરે જૈન કૃતિઓનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે એટલે એમાં આપણને ઉપમા, અર્થાન્તર-ન્યાસ, શૃંગાર-યમક છતાં અલંકારોથી વિશૂષિત લખાણ જોવાનું મળે છે એ સ્વાભાવિક છે.

જૈનોનું આ વિષયને અંગેનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વિચારતાં એમ જણાય છે કે વિક્રમની નવમી સદીની પૂર્વે કોઈ જૈન ગ્રંથકારે અલંકારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)ને અંગે સ્વતંત્ર કૃતિરચી હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પણ કોઈ અજૈન કૃતિના વિવરણરૂપે પણ કશી રચના કરી જણાતી નથી. ખારમી સદીથી તો આમાં વિશેષ પદ્ધતિ આવે છે. ‘ધારણીવ’ ગ્રન્થના નમિસાધુ સુદ્ધકૃત કાવ્યાલંકાર ઉપર વિ. સં. ૧૧૨૫માં દીક્ષા રચે છે. એમને હાથે આ દાર ખૂણનાં આગળ ઉપર આ સાર્ગે અન્ય જૈન લેખકો વિવરણકાર તરીકે વિકસે છે. એ દરમ્યાનમાં વાગ્ધત અને ‘કલિંગ’ હેમચન્દ્રચરિ જેવા તો મહત્ત્વની સ્વતંત્ર કૃતિ પણ રચે છે.

કવિશિક્ષા (લ. વિ. સં. ૮૫૦)—આના કાળાં અપ્પમહિપ્તરિ (વિ. સં. ૮૦૦—૮૫૫) છે એમ વિનયચંદ્રચરિત કવિશિક્ષા જોતાં

૧ આગમોનાં કથાં કથાં કથા કથા અલંકારો ઇન્દ્રિયચર ધાય છે એની એક કથા મોંઘ મેં કરી છે. એ પાછી યાય અને છપાય ને પૂર્વે આ વિવરણ વિનિષ્ઠ અસ્પષ્ટરૂપે ટાંચે આ બાબત સ્પષ્ટ થયો તો તેથી મને આનંદ થયો.

૨ એમણે તાજાજણુ વામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે મળતું નથી. એની અનુવિંશતિકાંડ મેં સંપાદન કર્યું છે અને એ “આઠ સ્તો” લખ્યો. કં. ૮ ૧૬૨૬માં છપાયા છે.

જણાય છે.^૧ આ અનુમાન સાચું હોય તો કવિશિક્ષા નામની પાંચ કૃતિઓ ગણાય. આ પૈકી એકનો તો અહીં નિર્દેશ થાય જ છે. બાકીની ચાર પૈકી એકના કર્તા જયમંગલચરિ છે, બીજાના અમરચન્દ્રચરિ છે, ત્રીજાના વિનયચન્દ્રચરિ છે અને ચોથાના ચંદ્રાગ્રહના પુત્ર વદેવસેન છે.

શૃંગારમંજરી (લ. વિ. સં. ૧૦૧૦)—આ ૧૨૮ પદોની કૃતિ અર્જુનસેને ઇ. સ.ની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચી છે. એ અલંકારશાસ્ત્રની સામાન્ય કૃતિ છે. આની નોંધ કૃષ્ણભાગ્યચરિઅરે H C S L (p. 752)માં લીધી છે આની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) વડા ચૌડાના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ જિ. ૦ ૨૦ કે. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૬)માં છે.

વાગ્દેવચંદ્ર—(લ. વિ. સં. ૧૧૬૦)આના કર્તા વાગ્દેવ પહેલા છે. એમનું પાંચ નામ બાહડ છે. એઓ સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને એમના દ્વારા સન્માનિત વિદ્વાન છે. એમના પિતાનું નામ ક્ષેત્ર છે અને એઓ મહામંત્રી હતા. ૩૦ ચૌ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૪૭૨ અને ૬૭૪) પ્રમાણે વાગ્દેવ વિ. સં. ૧૧૭૯થી ૧૨૧૩ સુધી વિદ્યમાન હતા. એ ઉપરથી જો આ જ વાગ્દેવ અત્ર પ્રસ્તુત હોય તો એમની આ કૃતિ વિ. સં. ૧૧૮૧થી ૧૨૦૦ના ગાળામાં રચાઈ હશે. એમણે આ વાગ્દેવચંદ્ર પાંચ પરિચ્છેદોમાં

૧ જુઓ પૃ

૨-૩ જુઓ પત્તનં મૂચી (લા. ૧)ની પ્રસ્તાવના પૃ ૪૮

૪ શૃંગારચન્દ્રિકા એ વિજયવર્ણીની કૃતિ છે એમ સ્વયં ભૂસ્તોત્રની હિદી પ્રસ્તાવના (પૃ ૮૮)માં ઉલ્લેખ છે તો શું આ કોઈ અલંકારશાસ્ત્રની કૃતિ છે ?

૫ આ કૃતિ ત્રિંદેવમણિકૃત બ્યાખ્યા સાથે "નાવ્યમાલા"(૪૮)માં ઇ. સ. ૧૬૦૩માં પ્રસિદ્ધ પદ છે મૂળ કૃતિની અન્ય આવૃત્તિની હાં મેચ કે ડે કૃત History of Sanskrit Poetics (Vol I, p 208)ના નેપ છે

૬ કટલાકને મતે ઉદયન (મંત્રી) છે

રચ્યો છે. એમાં એકંદર ૨૬૦ પદો છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં પદો 'અનુષ્ટુભ્' છંદમાં છે. પ્રત્યેક પરિચ્છેદનું અંતિમ પદ ભિન્ન છંદમાં છે. ત્રીજા પરિચ્છેદમાં 'ઓઞસ' શુણ્વને અંગેનું લખાણ ગદ્યમાં છે. આ બાદ કરતાં તમામ લખાણ પદ્યમાં છે.

વિષય—પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યનું લક્ષણ, કાવ્યની રચનામાં હેતુ તરીકે પ્રતિભાનો ઉલ્લેખ, પ્રતિભા, બ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસની વ્યાખ્યા, કાવ્ય રચવા માટેના અનુકૂળ પ્રસંગો અને કવિઓને પાળવાના નિયમો એમ વિવિધ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

બીજા પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે કે કાવ્ય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા એમ ચાર ભાષામાં રચી શકાય. કાવ્યના છદ્દોનિબદ્ધ અને અછદ્દોનિબદ્ધ એ બે પ્રકારો અને પદ્ય, ગદ્ય અને મિશ્ર એમ એના ત્રણ પ્રકારો પણ પડ્યા છે. વિશેષમાં અહીં પદ્ય, વાક્ય અને અર્થના દોષોનો વિચાર કરાયો છે.

ત્રીજા પરિચ્છેદમાં દસ શુણ્વોની વ્યાખ્યા આપી એનું વિવરણ કરાયું છે.

ચોથા પરિચ્છેદમાં શબ્દાલંકારના (૧) ચિત્ર, (૨) 'વક્રોક્તિ, (૩) અનુપ્રાસ અને (૪) યમક એ ચાર પ્રકારોનો, અર્થાલંકારના ૩૫ પ્રકારોનો તેમજ વૈદલી અને ગૌરી એ બે રીતોનો વિચાર કરાયો છે.

પાંચમા પરિચ્છેદમાં નવ રસોનું નિરૂપણ છે. નાયક અને નાયિકાના લેદા તેમજ બીજા કેટલીક બાબતો પણ અહીં આલેખાઈ છે.

ઉદાહરણો—આ કૃતિમાં જે ઉદાહરણો અપાયાં છે તે કર્તાના પોતાનાં હોય એમ લાગે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો પાછળમાં છે. જુઓ

૧ "વક્રોક્તિની વણ્ણર" નામનો એ એક લેખ લખ્યો છે એ "દ્વા શુ. સ ૩" માટે એના તંત્રીએ સ્વીકાર્યો છે પણ હજી સુધી તે છપાઈ નથી

ચોથા પરિચ્છેદના શ્લો. ૪૯, ૫૩, ૫૪, ૭૪. ૭૮, ૧૦૬, ૧૦૭ ને ૧૪૮. કનંદ જેકળે સૂચ્યું છે તેમ વાગ્ભટકૃત નેમિનિર્વાણ-મહાકાવ્યમાંથી છ પદો આ કૃતિમાં ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.

નેમિ-નિર્વાણ (૭-૫૦)નો આ કૃતિમાં મહાપ્રમકના ઉદાહરણ તરીકે ઉલ્લેખ છે. ચોથા પરિચ્છેદના શ્લો. ૪૫, ૭૬, ૮૧, ૮૫ અને ૧૩૨ (સિદ્ધરાજ) જયસિંહની પ્રશંસારૂપે છે.

વાગ્ભટાલંકારના ચોથા પરિચ્છેદમાં નિમ્નલિખિત પદ છે—

“કકાકુકકુકેકાકુકેકિકૈકૈકકુઃ કકઃ ।

અકુકૌકા કાકકાકાઃ ત્રકાકુકુકકાકુકુઃ ॥ ૧૨ ॥”

આના દીક્ષકાર કહે છે કે નેમિનિર્વાણ-મહાકાવ્યમાં શશ્વમતીના ત્યાગને લગતા અધિકારમાંના સમુદ્રના વર્ણનરૂપ આ એક-વ્યંજનવાળો શ્લોક જણાવે, પરંતુ નેમિનિર્વાણ-મહાકાવ્ય જે “કાવ્યમાલા”માં છપાયું છે તેમાં તો આ જણાતો નથી.

આ વાગ્ભટાલંકાર ઉપર જૈનોએ તેમજ અજૈનોએ દીક્ષા રચી છે. તેમાંની જૈન દીક્ષાઓ નીચે મુજબ છે—

(૧) ૧૦યાખ્યા— આના કર્તા સૌમસુંદરસૂરિના સંતાનીય સિંહદેવગણિ છે. આ દીક્ષા ૧૩૩૧ શ્લોક જેવડી છે.

(૨) દીક્ષા—‘તપા’ ગચ્છના વિશાલરાજના શિષ્ય સૌમોદયગણિએ આ દીક્ષા ૧૧૬૪ શ્લોક જેવડી રચી છે.

(૩) દીક્ષા—‘ખરતર’ ગચ્છના જિનપ્રભસૂરિના સંતાનીય જિનતિલક-સૂરિના શિષ્ય ઉપાં રાજહંસની આ રચના છે. આની એક હાથપોથી વિ સં. ૧૪૮૬માં લખાયેલી છે.

(૪) ટીકા— જિનરાજસૂરિના શિષ્ય જિનવર્ધનસૂરિએ આ રચી છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૦માં લખાયેલી છે.

(૫) ઘૃત્તિ— આ ૨૬૫૬ શ્લોક જેવડી ઘૃત્તિ ‘ખરતર’ ગચ્છના રતનધીરના વિનેય જ્ઞાનપ્રભોદગણિએ વિ. સં. ૧૬૮૧માં રચી છે.

(૬) ટીકા— આ ૧૬૫૦ શ્લોક જેવડી ટીકા સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૬૨માં રચી છે.

(૭) ટીકા— આના કર્તા ક્ષેમહંસગણિ છે.

(૮) ટીકા— આના કર્તા કુસુદયન્દ્ર છે.

(૯) ટીકા— આના કર્તા તરીકે વર્ધમાનસૂરિનો ઉલ્લેખ કરાય છે પણ આ વાત સંકારપદ છે.

(૧૦) ટીકા— આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

આ તો સ્વેતાંબરીય ટીકાઓ છે. દ્વિ. વાદિરાજે પણ એક ટીકા રચી છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણશર્મા, ગણેશ વગેરે અજોનોએ પણ આ વાગ્દેશકાલકાર ઉપર ટીકાઓ રચી છે.

બાલાવબોધ— સદ્વિસયગપચરણના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ માત્યાડી નેમિચન્દ્ર બંડારીએ એક બાલાવબોધ રચ્યો છે.

‘ખરતર’ ગચ્છના સ્મૃત્સુંદરે પણ વિ. સં. ૧૫૩૫માં બાલાવબોધ રચ્યો છે. એમાં પ્રારંભના પાંચ પદો અને અંતના બે પદો સંસ્કૃતમાં છે.

૧ આ “અંધમાલા”ના ઇ. સ. ૧૮૮૬-૯૦માં છપાઈ છે.

૨ એમણે સદ્વિસયગપચરણના જેમ વિદગ્ધમુખમંડનનો પણ બાલાવબોધ રચ્યો છે.

આ બાલાવબોધમાં મૂળતું સંસ્કૃતમાં કટકે કટકે વિવરણ છે અને 'સાથે સાથે ગુજરાતીમાં સમજૂતી છે.'^૨

અલંકારશાસ્ત્રની સંસ્કૃતમાં રચાયેલી કૃતિઓના ગુજરાતી બાલાવબોધ બહુ થોડા મળ્યા છે. એ હિસાબે આ બે બાલાવબોધ મહત્વના ગણાય.

કાવ્યાનુશાસન (ઉ. વિ. સં. ૧૧૬૮)—આના પ્રણેતા 'કલિં' હેમચન્દ્રસુરિ છે. આ નામની એક ખીણ કૃતિ છે, પરંતુ એના કર્તા તો એમના પછી થયેલા જૈન ગૃહસ્થ વાગ્દત્ત છે.

૧ આનો અર્થ એ નથી કે ગુણિના લખાણની જેમ આ લખાણ નિઃ-લાપામય છે

૨ આનો નમૂનો "પન્થિરાતક પ્રકરણ"ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૧-૨૦)માં ઠો સાંદરતાએ આપી છે. એના પૃ ૧૮મા બે અક્ષરોપ હોય એમ લાગે છે

૩ આ કૃતિ અલંકાર-ચૂડામણિ તેમજ વિવેક સહિત "નિર્ણયસાગર અક્ષરોપ" તરફથી "કાવ્યભાષા" (૭૦)માં ઈ. સ. ૧૬૦૧માં છપાઈ છે. ત્યાર બાદ આ કૃતિ આ. ચૂં., વિવેક અને તાલપત ઉપર લખાયેલા અક્ષરોપક ટિપ્પણ તેમજ પાછવ પદોની સંસ્કૃત છાયા, ૭ અનુક્રમણિકાઓ તથા ઠો. આનંદરાંકર બાપુભાઈ કુંવરી "પૂર્વ-વચનિકા" પૂરતા લખાણ સહિત પ્રથમ ખંડ તરફે છપાઈ છે અને શ્રી રસિકલાલ હા પરીખના અગ્રેષ્ઠ ઉપોદ્ઘાત અને પ્રો રામચન્દ્ર આશવસ્થના અગ્રેષ્ઠ ટિપ્પણ પૂરતું લખાણ બીજા ખંડ તરફે છપાયું છે આ બંને ખંડ "શ્રીમદ્દાવીર જૈન વિદ્યાલય" તરફથી ગુણવર્ધી ઈ. સ. ૧૬૩૮માં—એક જ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરાયા છે.

ઉપર્યુક્ત ૭ અનુક્રમણિકામાં પહેલી આ. ચૂં.ગત અને વિવેકગતઉ દાહરણોને લગતી છે બીજી અનુક્રમણિકા પ્રમાણરૂપ ઉદ્ધૃત કરાયેલા સંદર્ભોની છે. ત્રીજી સૂત્રોને અંગતી છે. ચોથી, બે વૃત્તિમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રંથો અને શ્રવ્યકારોની સૂચીરૂપ છે. પાંચમી સંપાદકે નિર્દેશી શ્રવણે લગતી છે. છઠી વિશિષ્ટ શબ્દોની સૂચીરૂપ છે.

નામ—‘કાવ્યાનુશાસન’ એ મૂળ ‘સૂત્રાત્મક કૃતિ’ નામ છે કે એની અંતરૂપ નામની ટીકા સહિત મૂળનું નામ છે? આવો પ્રશ્ન આની હાથપોથીઓ અને વિવેક જોતાં ઉદ્ભવે છે. આના ઉત્તર તરીકે ડૉ. આનંદશંકર બા. ક્રુવે કહ્યું છે કે હેમચન્દ્રે પ્રથમ સૂત્ર રચી એને કાવ્યાનુશાસન નામ આપ્યું અને પછી એના ઉપર સ્પષ્ટીકરણાર્થે વૃત્તિ રચી તેને અલંકારચૂડામણિ કહી અને આ બંને મળીને કાવ્યના અનુશાસન એટલે કે શાસ્ત્રની ગરજ સારશે એવો ધરાદો રાખ્યો.

કાવ્યાનુશાસન એ વિશેષનામ છે કે પુસ્તકનું પરિચયાત્મક નામ છે? જેમ શબ્દાનુશાસનનું સિદ્ધહેમચન્દ્ર એવું વિશેષનામ છે એવી રીતે કાવ્યના શાસ્ત્રનું પણ કોઈ વિશેષનામ હોવું જોઈએ એમ વિદ્વાનો સૂચવે છે.

વિભાગ—મૂળ કૃતિ આઠ અધ્યાયોમાં વિભક્ત છે. પ્રારંભમાં બે પદો છે. એને કેટલાક એકેક સૂત્ર ગણે છે. એ હિસાબે પ્રથમ અધ્યાયમાં ૨૫ (૨૩+૨) સૂત્ર છે. બાકીના અધ્યાયોનાં સૂત્રની સંખ્યા અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

૫૬, ૧૦, ૬, ૬, ૩૧, ૫૨ અને ૧૩.

આમ એકંદરે ૨૦૮ (૨૦૬+૨) સૂત્રો છે.

વિષય—પ્રથમ અધ્યાયમાં કાવ્યના પ્રયોજન, કાવ્યનો હેતુ, કાવ્યનું લક્ષણ, શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ તેમજ મુખ્ય, ગૌણ, લક્ષ્ય અને વ્યંગ એમ ચાર જાતના અર્થ એમ વિવિધ બાબતો વિચારાઈ છે.

૧ સૂત્ર પૂરતી આ કૃતિ હેઠળ કુલ (૫ ૨૨૫-૨૪૦)ના પ્રકાશિત થયેલી જુઓ પૃ. ૩૪.

ખીન્ન અધ્યાયમાં રસનું તેમજ સ્થાયી, બ્યક્તિચારી અને સાંસ્કૃતિક ભાવેત્તું નિરૂપણ છે. વિશેષમાં રસાભાસ અને ભાવાભાસની ચર્ચા પછી છેલ્લાં ચાર સૂત્રોમાં કાવ્યના ઉત્તમાદિ ત્રણ પ્રકારો વિચારવા છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શબ્દ, વાક્ય, અર્થ અને રસના દોષો વિષે વિચાર કરાયો છે.

ચોથા અધ્યાયમાં શુભો ચર્ચાયા છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અનુપ્રાસ, યમક, યિત્ર, શ્લેષ, વક્રોક્તિ અને પુનરુક્તાભાસ એ છ જાતના શબ્દાલંકારનો અધિકાર છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ‘સંકર’ સહિત ૨૯ અર્થાલંકારનું નિરૂપણ છે, બ્યારે મુમ્મટે ૬૧ અર્થાલંકારો વિષે વિવેચન કર્યું છે અને ભોળે સરસ્વતીકંઠાભરણમાં ૨૪ શબ્દાલંકારો, ૨૪ અર્થાલંકારો અને ૨૪ શબ્દ અને અર્થ એ ઉભયને લગતા અલંકારો (ઉભયાલંકારો) વર્ણવ્યા છે.

‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ સ્વભાવોક્તિને બદલે ‘જાતિ’ શબ્દ અને અપ્રસ્તુત-પ્રશંસાને બદલે ‘અન્યોક્તિ’ શબ્દ વાપરેલા છે.

સાતમા અધ્યાયમાં નાયક અને નાયિકાના બેદો તેમજ પ્રતિનાયકનું સ્વરૂપ એ બાબતો હાથ ધરાઈ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં પ્રેક્ષ્ય (દરય) અને પ્રવ્ય એમ કાવ્યના બે પ્રકાર સૂચવી એના ઉપપ્રકારો સમજાવાયા છે.

રચના-સમય—કાવ્યાનુશાસનમાં કુમારપાલ વિષે ઉલ્લેખ જણાતો નથી, એથી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૧૬૯ પહેલાં રચાઈ હશે એમ અનુમાન્ય છે.

૧ આના વિવિધ પ્રકારો છે. જેમકે સ્વર-ચિત્ર, અનન-ચિત્ર, આકાર-ચિત્ર, ચૂદ-ચિત્ર ઇત્યાદિ.

‘અલંકાર-ચૂડામણિ— આ સૂત્રાત્મક કાવ્યાનુશાસનની ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલી સ્વોપન દીકા છે. રચણાવલી (વગ્ગ ૧)ના ત્રીજા પદની સ્વોપન વૃત્તિમાં આ હેમચન્દ્રસૂરિએ જે અલંકાર-ચૂડામણિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ છે. આ અંત ચૂંનો અવતરણપૂર્વક ઉલ્લેખ સિંહ હેં (૧-૧-૨૬) ઉપરના બૃહન્ન્યાસ (૨૫. ૩૪)માં નીચે મુજબ કરાયો છે.—

“યદાહ સ્વોપન્નાલક્ષ્મીરચૂડામણૌ—વક્ત્રાદિવૈશિષ્ટ્યાદર્થસ્યાપિ
મુખ્યામુખ્યાત્મનો વ્યજ્જકત્વમ્”^૧

અંત ચૂં ૨૮૦૦ શ્લોક જેવડી છે. આ સરળ છે અને એમાં વિવાદગ્રસ્ત વિષયો હાથ ધરાયા નથી. આમાં ૭૪૦ ઉદાહરણો છે અને ૬૭ પ્રમાણો અપાયાં છે.

અ. ૩ ઉપરની આ દીકા અને ખાસ કરીને એના ઉપરનો વિવેક મનનીય છે. અંત ચૂંમાં પૃ. ૧૧૫, ૧૫૯ ને ૪૧૮માંનાં અવતરણો શૃંગારતિલકમાંથી જ ઉદ્ધૃત કરાયાં હોય એમ લાગે છે. જો એ શ્રુતે આ જ કૃતિનાં હોય તો આમ અવતરણ આપનાર તરીકે ‘કલિં’ હેમચન્દ્રસૂરિ પ્રથમ છે.

અંત ચૂં (પૃ. ૨૧૪)માં છંદોઽનુશાસનનો ઉલ્લેખ છે. અ. ૫, સૂ. ૫ને અંગેની અંત ચૂં (પૃ. ૩૨૮)માં તિલકમંજરીનું દ્વિતીય પદ ઉદ્ધૃત કરાયું છે.

૧ આ પ્રકાશિત છે. જઓ પૃ. ૧૫૬

૨ આ પૃષ્ઠાકે શ્રીવિજયલાલચંદ્રસૂરિ દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિનો છે.

૩ આ પંક્તિ પૈકી “મુખ્યામુખ્યાત્મનો” એટલો અંશ અંત ચૂં (પૃ. ૫૮) નો છે બ્યારે બાકીનો અંશ અ. ૧ના ૨૧મા સૂત્રપે છે.

અ. ૭ને અંગેની અં ૨૦માં નાયક, નાયિકા અને પ્રતિનાયક વિશે વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. એથી તો એને અંગેના વિવેકમાં કશું વિશેષ કહેવાયું નથી. આ તૈયાર કરવા માટે ધનંજયના દશરૂપકનો તેમજ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રનો અને એના ઉપરની અભિનવશુપ્તકૃત ટીકાનો ઉપયોગ કરાયો છે.

અ. ૮, સ. ૩ને અંગેની અં ૨૦ ચૂં ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર (અં ૨૦)માંથી ઉતારા કરી સમૃદ્ધ બનાવાઈ છે.

૧ વિવેક—કાવ્યાનુશાસન તેમજ અં ૨૦ એ બંનેને લક્ષીને અને કાવ્યશાસ્ત્રની ગ્રીણવટભરી વિગતો રજૂ કરવાના ધરાદે આ વૃત્તિ ‘કલિન’ હેમચન્દ્રસૂરિએ રચી છે. એમાં અનેક વિષયના મુદ્દાઓની છણાવટ છે. એમાં ૬૨૪ ઉદાહરણો અને ૨૦૧ પ્રમાણો અપાયાં છે. ૨

આ વિવેકમાં બે સ્થળે—પૃ. ૭ અને ૪૬૨માં છંદોડનુશાસનના ઉલ્લેખપૂર્વક અવતરણ અપાયાં છે. અ. ૫, સ. ૪ના વિવેક (પૃ. ૩૧૭)માં ભગવદ્ગીતાના અ. ૧૫નું ૧૩મું પદ ઉદ્ધૃત કરાયું છે.

અ. ૨, સ. ૧ને ભગતા વિવેક (પૃ. ૧૦૩)માં ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર અને એના ઉપરની અભિનવશુપ્તકૃત ટીકામાંથી પુષ્કળ મસાલો લેવાયો છે. રસનું નિરૂપણ કરતી વેળા આ ટીકામાંથી ભગભગ અક્ષરશઃ લખાણ લેવાયું છે.

અ ૩, સ. ૩ના વિવેક (પૃ. ૧૭૯-૧૮૬)માં દેશ અને કાળનો વિચાર કરતી વેળા શાનશેખરની કાવ્યમીમાંસાનો આશ્રય લેવાયો છે

૧ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૧૫૬

૨ આમ અં ૨૦ સાથે આનો વિચાર કરતા જુદા જુદા અધિકારોની કૃતિમાંથી ભગભગ ૧૫૦૦ ઉદાહરણો અપાયા છે. આ પૈકી કેટલીક કૃતિ તો નામરોધ બની છે. આ દૃષ્ટિએ પણ આનું મહત્ત્વ છે.

પણ અહીં રાજશેખરના નામનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. આતું શું કારણ હશે ? શું રાજશેખરે પણ એમના કોઈ પુરોગામી લેખકની કૃતિમાંથી આ ભાગ ઉદ્ધૃત કર્યો હશે ?

અ. ૪, સુ. ૧ના વિવેકમાં પૃ. ૭૪, ૭૬-૭૮, ૮૦ અને ૮૨-૮૫માં ભરતના, પૃ. ૭૪ અને ૭૫માં મંગલના, પૃ. ૭૫-૭૬ અને ૮૧-૮૭માં વામનના અને પૃ. ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૨, ૮૫ અને ૮૬માં દંડીના વિચારો રજૂ કરાયા છે.

અ. ૪, સુ. ૪ના વિવેક (પ્ર. ૩૨૧)માં આનંદવર્ધનનો નોંધાતો પુત્ર તરીકે ઉલ્લેખ છે આ આનંદવર્ધનકૃત ૧૬વીશતકમાંથી રાખ્યાલંકારો માટે સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક ઉદાહરણો અપાયાં છે. આ અધ્યાયની રચનામાં કાવ્યાલંકારોનો તેમજ કાવ્યાલંકારોના પણ ઉપયોગ કરાયો છે. કાવ્યાલંકાર અને ૧૬વીશતકમાંના આકાર-ચિત્રને લગતા જે ઉદાહરણો અહીં અપાયાં છે તે સચિત્ર સ્વરૂપે મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયના સામયિક (Arts No. 30)માં જે મારો લેખ નામે ILD છપાયો છે તેમાં અપાયાં છે,

અ. ૪, સુ. ૭ના વિવેકમાં પાઠ્યમત્વ સમગ્રવતી વેળા નાટ્યશાસ્ત્રની કોઈ ટીકામાંથી અવતરણ અપાયાં છે. અભિનવચુત્કૃત ટીકાનો ઉપયોગ કરાયો હોય એમ લાગે છે.

અ. ૬ના વિવેકમાં મૂળમાં ગણવાયેલા ઉપરાંતના વધારાનાં અલંકારો વિષે વિચાર કરાયો છે.

અ. ૮ને લગતા વિવેકમાં અભિનવચુત્કૃતની ટીકાનો લાભ લેવાયો હોય એમ લાગે છે.

૧ આ સભધમા જુઓ! મારો લેખ નામે “૧૬વીશતક અને શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ” આ “આત્માનંદ પ્રકાશ” (પુ. ૫૨, અ. ૦. ૪-૫)માં છપાયો છે.

મૂલ્યાંકન—ડૉ. એસ. કે. ડેએ એવું કયન કયું છે કે મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશ કરતાં હેમ કાવ્યાનુશાસન શિક્ષાત્રય તરીકે ભિતરતી કાઠિનો અથ છે. આની તથ્યતા વિચારવાનું કાર્ય હું વિશેષતોને ભગવાનું છું એટલે અહીં તો હું એટલું જ કહીશ કે કાવ્યાનુશાસનમાં કાવ્યપ્રકાશમાં આપેલા અલંકારોની સખ્યાને યોગ્ય રીતે ઘટાડાઈ છે, અલંકારાદિકનાં લક્ષણોમાં સમુચિત સુધારો કરાયો છે અને કાવ્યપ્રકાશ કરતાં 'સંક્ષિપ્ત' અને તેમ છતાં સુગમ એવો આ ગ્રંથ રચાયો છે.

મહામહોપાધ્યાય કાણેજી મંતવ્ય—‘મહામહોપાધ્યાય’ પી. વી. કાણેએ વિશ્વનાથના સાહિત્ય-દર્પણ (પરિં ૧, ૨ ને ૧૦)નું અગ્રેજી દિપ્તિભાગે તેમજ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર (poetics)ના ઇતિહાસપૂર્વક સંપાદન કર્યું છે. આની ઇ. સ. ૧૯૫૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલી બીજી આવૃત્તિ (૫ ૨૭૭-૨૭૮)માં હેમ કાવ્યાનુશાસન વિષે એમણે નીચે મુજબની મતલબના ઉદ્દેશ્ય કાઢ્યા છે;—

કાવ્યાનુશાસન એ સંગ્રહાત્મક કૃતિ છે. એમાં ઔચિકતાનાં ભાગ્યે જ દર્શન થાય છે. એમાં (રસજોખરની) કાવ્યમીમાંસા, કાવ્યપ્રકાશ, ધ્વન્યાલોક અને અભિનવગુપ્તના ગ્રંથોમાંથી ખૂબ મસાલો ઉઠાવાયો છે. ઇ. ત. કાવ્યાનુશાસનનાં પૃ. ૨૮-૧૦ને કાવ્યમીમાંસા (પૃ ૫૬) સાથે, પૃ ૧૧-૧૬ને કાવ્યમીમાંસા (પૃ. ૪૨-૪૪) સાથે અને પૃ. ૧૨૨-૧૨૩ને કાવ્યમીમાંસા (પૃ ૪૨-૪૪) સાથે સરખાવો. વળી અભિનવગુપ્ત અને ભરતનાં મતવ્યોને આધારે પોતે અમુક અમુક

૧ કાવ્યપ્રકાશમાં હસ ઉલ્લાસમાં ૨૧૨ સૂત્રોમાં જે વિષય આવેખાયો છે તે આ હેમ કાવ્યાનુશાસનમાં ૭ અધ્યાયમાં ૧૪૩ સૂત્રોમાં અપાયો છે (હુએ શ્રી રસિકલાલ-જો પરીખનો ઉપોદ્ધાત (પૃ ૩૨૧)

૨ આ નિર્ણયસાગરી આવૃત્તિ અનુસાર સમજવાના છે

આખતો કહાનો ઉલ્લેખ હેમચન્દ્રસૂરિએ નતે કર્યો છે. જુઓ વિવેક (પૃ. ૧૬૬).

કાવ્યાનુશાસનનો એક ગુણ (merit) એ છે કે એની વૃત્તિ અને વિવેકમાં જુદા જુદા અંચકારોની કૃતિઓમાંથી લગભગ ૧૫૦૦ ઉદાહરણો આપાયાં છે. હેમચન્દ્રસૂરિની આ કૃતિનો પ્રભાવ પાછળના અલકારશાસ્ત્રીઓ ઉપર ભાગ્યે પડ્યો છે. વળી રસનાપણુ (પૃ. ૪૬, ૭૫, ૨૨૪, ૨૩૩, ૨૫૯, ૨૭૯ અને ૨૯૯)માં કાવ્યાનુશાસનમાંથી અવતરણુ અપાયાં છે એ વાતને બાજુ ઉપર રાખીએ તો ભાગ્યે જ કોઈ પાછળના લેખકે આમાંથી અવતરણુ આપ્યાં છે.

શ્રી કાણેએ કાવ્યાનુશાસનની મૌલિકતા વિષે કરેલા વિધાનના સંબંધમાં શ્રી. વિષ્ણુપાદ ભટ્ટાચાર્યએ “Indian Culture” (Vol. XIII, pp. 218-224)માં વાંધા ઉઠાવ્યા છે. આ વાતનો શ્રી કાણેએ નિર્દેશ કરી એ વાંધાઓની નીચે પ્રમાણે નોંધ એમણે સાહિત્યર્ષણની ખીણ આવૃત્તિમાં પૃ. ૨૭૭માં લીધી છે:—

(૧) કાવ્ય રચવાનો એક લાભ અર્થની—પૈસાની પ્રાપ્તિ છે એમ જે મમ્મટે કહ્યું છે તે વાત હેમચન્દ્રને માન્ય નથી.

(૨) મુકુલ અને મમ્મટની જેમ લક્ષણોનો આધાર રહિ કે પ્રયોજન છે એમ ન માનતાં કેવળ પ્રયોજન જ છે એમ હેમચન્દ્ર પ્રતિપાદન કરે છે.

(૩) અર્થ-શક્તિ-મૂલ-ધ્વનિના (૧) સ્વતઃ સંભવી, (૨) કવિપ્રૌઢકિતિ-નિષ્પન્ન અને (૩) કવિનિર્મલ-વક્તૃ-પ્રૌઢકિતિનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકાર દર્શાવનાર ધ્વનિકારથી હેમચન્દ્ર જુદા પડે છે. જુઓ પૃ. ૪૬.

૧ આ મં ૦ વિન્ના પ્રકાશન ૧૦૩૫ પૃષ્ઠ છે

૨ વિદ્યાનાયે રચેલા પ્રતાપગુહ્યગોભૂષણ ઉપરની આ ટીકા છે એ ટીકા મસ્ત્રિનાયના પુત્ર કુમારદવામીએ રચી છે. એ ટીકા સહિત મૂળ કૃતિ B S Sના ૬૫મા અંશકે તરીકે છપાવર્ષ છે.

(૪) મન્મથના મતે “પુંસ્ત્વાદપિ પ્રવિચલેત્” વાળું પદ શ્લેષમૂલક અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનું ઉદાહરણ છે, બ્યારે હેમચન્દ્રને મતે એ ‘શબ્દ-શક્તિ-મૂલધ્વનિ’નું છે.

(૫) રસોમાં અલંકાર પરત્વેના સિદ્ધાંતોના પાલનનો ભંગ જે મહાકવિઓને હાથે થયો છે તેનો ધ્વનિકારે નિર્દેશ કર્યો નથી બ્યારે હેમચન્દ્રે તેમ કયું છે.

આ બધા મુદ્દા સ્વીકારી લઈએ તો પણ કાવ્યાનુશાસન એ મૌલિક કૃતિ છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. આવા મતભેદો તો અનેક બીજા પ્રયંકારોની કૃતિઓમાં જોવાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રતિવિધાનની સમાલોચના થી કાણેએ કરી છે. ડૉ. આં. બાં. મુવે અં. ચૂં અને વિવેક સહિતના કાવ્યાનુશાસનની ‘પૂર્વચરિકા’માં કહ્યું છે કે કાવ્યમીમાંસા, કાવ્યપ્રકાશ, ધ્વન્યાલોક અને લોચનમાંથી આખા પાઠના પાઠ હેમચન્દ્રસૂરિએ લઈ લીધા છે. એથી કેટલાક એને ‘ચોરી’ કહે છે, પરંતુ વાત એ છે કે હેમચન્દ્રની ધૃત્તા એ જણાય છે કે આદ્યો જે જે જાણતા હતા તે બધું જોતો જણે. એથી પુરોગામી આદ્યોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં એઓ અચકાયા નથી એમણે જે વારસો પોતાને મળ્યો હતો તેમાં પોતાની તરફથી સંગીન ઉમેરે કર્યો છે.

કાવ્યમીમાંસા એ વિચારો અને એની રજૂઆતની દૃષ્ટિએ મૌલિક ભંધે ગણાય, પણ એ કાવ્યપ્રકાશ કે કાવ્યાનુશાસન જેવી અવસ્થિત કૃતિ નથી.

મન્મથે કાવ્યપ્રકાશમાં લામહથી માંડીને એમના સમય મુધીનાં કાવ્યશાસ્ત્રને લગતાં બધાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે ખરાં, પરંતુ

નાટ્યશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ રસની વાત જવા દઇએ તો નાટ્યશાસ્ત્રને એમણે જતું કર્યું છે જ્યારે હેમચન્દ્રે અને આગળ જતાં વિશ્વનાથે એ ઉણપ રહેવા દીધી નથી (જુઓ પૃ. ૧૨).

ધ્વન્યાલોક અને લોચનનું ક્ષેત્ર કાવ્યપ્રકાશ જેટલું થે વ્યાપક નથી તો કાવ્યાનુશાસનના અનિવિશાળ ક્ષેત્ર સાથે એની શી તુલના કરવી ?

આ પ્રમાણે ઝં. કૃત્રિવે 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિ ઉપર કરાતા આક્ષેપનો રહિયો આખો છે.

વૃત્તિ—કાવ્યાનુશાસનની અઠ યૂઠ નામની ટીકાને અંગે 'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિએ વૃત્તિ રચી હતી એમ જે મનાય છે તે વાત સાચી છે, કેમકે એમણે પ્રતિભાશતક(?) ની સ્વોપદ ટીકામાં નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“પ્રપન્ચિતં ચૈતદલક્ષ્મીરચ્છદામણિવૃત્તાવસ્મામિ.”

કવિશિક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)—આ ૩૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા જયમંગલસૂરિ છે. એમની આ કૃતિની તાડપત્રીય હાથપોથી ખંભાતના શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. એના પ્રારંભની અને અંતમાંની થોડીક પંક્તિ પ્રો. પિટસને એમના પ્રથમ હેવાલ (પૃ ૭૮-૮૦)માં આપી છે. આ કૃતિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની સ્તુતિરૂપ દર્શાત છે એટલે જયમંગલસૂરિ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હશે એમ લાગે છે. એમની આ કૃતિ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ જણાવું નથી તો એ સત્વર પ્રકાશિત થવી ધટે.

કાવ્યકદપ્તતા (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા 'વાયડ'

૧ કવિશિક્ષા નામની વૃત્તિ ગ્રંથિત આ મૂળ કૃતિ ત્રણીથી વિ. સં. ૧૬૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને એવું મરાઠી લાપાતર ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે છપાયેલું છે એ બેમાંની એકે પુસ્તક મારા બેવામાં આવ્યું નથી.

‘ગન્ધના જિનહત્તસૂરિના શિષ્ય અને સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય વગેરેના પ્રણેતા અમરચન્દ્રસૂરિ તેમજ રૂપરિસિદ્ધ છે. આ ચાર પ્રતાનોમાં વિભક્તા છે એમાં એકંદર ૪૫૨ જેટલાં પદો છે.

કાવ્યકલ્પસત્તા અને એની સ્વોપપ્ત વૃત્તિમાં વર્ણવાયેલા વિષયોની તોષ ડૉ. ડેએ H S P (ભા. ૨, ૫ ૩૬૪-૩૬૬)માં નીચે મુજબ લીધી છે.-

પ્રથમ પ્રતાનનું નામ ‘છન્દસિદ્ધિ’ છે. એમાં પાંચ સ્તબક છે.

(૧) ‘અનુષ્ટુભ્’ છંદની રચના (અનુષ્ટુભ્ સાસન); (૨) મુખ્ય વૃત્તોના ઉદ્ભવ, એક છંદનું બીજા છંદમાં પરિવર્તન તેમજ ચતિ ધસાદિ (છન્દોડબ્યાસ); (૩) છંદ પ્રણી કરવા માટે વપરાતા શબ્દો જેમકે શ્રી, સમ, સત્, દ્રાક્, વિ, પ્ર, ધત્યાદિ (સામાન્ય-શબ્દક), (૪) વાદ, પ્રશંસાના વિષયો, કુલ-શાસ્ત્રાદિ અને સ્વશાસ્ત્રાધ્યયન પ્રથા સબંધી પ્રશ્નો ધસાદિ (વાદ); અને (૫) રાજા, મંત્રી વગેરેનાં વર્ણન માટેની રીતિ અને કવિ-સમય (વર્ણ-સ્થિતિ).

બીજા પ્રતાનનું નામ ‘શબ્દ-સિદ્ધિ’ છે. એમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અનુપ્રાસ, સંબંધી વાક્યોના ઉદ્ભવ, સૂચિત વગેરે અર્થો ધસાદિનું નિરૂપણ છે. એમાં ચાર સ્તબક છે.

ત્રીજા પ્રતાનનું નામ ‘શ્લેષ-સિદ્ધિ’ છે. બિન્ન બિન્ન પરિચ્છેદ પ્રમાણે શબ્દોના બિન્ન બિન્ન અર્થ, શ્લેષોપયોગી શબ્દોની સૂચી,

૧ ગન્ધર્વ આ નામ ‘અણહિલપુર પાટણ’ના વાયવ્ય ખૂણામાં ૫૬૨ માઈલને અંતરે આવેલા ‘વાયલ’ને આધારી છે

૨ એમણે સુકૃતસંકીર્તન રચ્યું છે અને છઠ્ઠીશરના મતે કવિતાશૃંગાર-પણ એમની કૃતિ છે

૩ જુઓ કાવ્યકલ્પસત્તા (૧, ૨)

૪ વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદ (સ ૧૪)માર્ગે ૧૬૩ પદ આ પ્રતાનમાં જોવાય છે.

દ્વયથી' શબ્દો, બધો, ચિત્ર-કાવ્યો ઇત્યાદિ બાબતો અહીં અપાઈ છે. એમાં પાંચ સ્તબ્ધ છે.

ચોથા (ઉદ્દેશ) પ્રતાનનું નામ 'અર્થ-સિદ્ધિ' છે. કઈ વસ્તુને શેની સાથે સરખાવવી એ બાબત અહીં વિચારાઈ છે. એમાં સાત સ્તબ્ધ છે.

કાવ્યકદંપલતાના અંતમાં 'અષ્ટચક્રાર' બંધથી વિભૂષિત પરિધિશ્લોક છે. એની ચિત્ર સહિત નોંધ મેં 'I L D'માં લીધી છે.

આ કૃતિની સ્વોપસૃષ્ટિમાં એના કર્તાએ પોતાની નિમ્નલિખિત કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

કાવ્યકદંપલતા-પરિમલ, કાવ્યકદંપલતા-મંજરી, અલંકાર-પ્રબોધ અને છંદોરતનાવલી.

વૃત્તિઓ:—

કવિશિક્ષા—આ ૩૩૫૭ શ્લોક જેવડી સ્વોપસૃષ્ટિ છે

કાવ્યકદંપલતા-પરિમલ—આ કાવ્યકદંપલતા ઉપરની ૧૧૨૨ શ્લોક જેવડી સ્વોપસૃષ્ટિ છે.

કાવ્યકદંપલતા-મંજરી—આ સ્વોપસૃષ્ટિ હજી સુધી તો મળી આવી નથી. એ કાવ્યકદંપલતા-પરિમલ કરતાં પહેલી રચાઈ હશે એમ આ બેનાં નામ ઉપરથી કલ્પના કરાય છે.

કાવ્યકદંપલતા ઉપર ઉપયુક્ત ત્રણ સ્વોપસૃષ્ટિ ઉપરાંત નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે.—

મકરન્દ—આ વૃત્તિના રચનાર હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શુભ-વિજયગણિ છે. એમણે વિ. સં. ૧૬૬૫માં આ વૃત્તિ ૩૧૯૬ શ્લોક જેવડી રચી છે.

વૃત્તિ—યશોવિજયગણિએ પણ ૩૨૫૦ શ્લોક જોટલા પરિમાણવાળા એક વૃત્તિ રચી છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૯) જોતા જણાય છે. શું આ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિની કૃતિ છે ?

વિવેક ચાને પદ્મવશેષ — આ નામની એક વૃત્તિ વિશુધમંદિરગણિએ રચ્યાનું કહેવાય છે. એનો પ્રારભ “ચત્ પલ્લવેન વિવૃત્ત” થાય છે.^૧

અલંકાર-પ્રબોધ (લ વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય વગેરેના કર્તા અમરચન્દ્રસૂરિ છે. એમણે આ કૃતિનો ઉદ્દેશ્ય કાવ્યકલ્પસત્તાવૃત્તિ (પૃ. ૧૧૬)માં કર્યો છે. અલંકાર-પ્રબોધમાં અલંકારોનું નિરૂપણ હશે એમ નામ વિચારતા લાગે છે. આ કૃતિ મળે છે ખરી ?

કવિશિક્ષા (લ વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા વિનયચન્દ્રસૂરિ છે એઓ વિ. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં વિભ્રમાન હતા એમણે પાંચ-નાથચરિત્ર ઇત્યાદિ વીસ પ્રબંધો રચ્યા છે

જોટલાકને મતે વિ. સં. ૧૨૮૬માં મહિસનાથચરિત્ર રચનારા અને ઉદ્યસિ હે રચેલી ધર્મવિધિવૃત્તિને સુધારનારા વિનયચન્દ્ર તે જ આ કવિશિક્ષાના કર્તા છે. એમની આ કવિશિક્ષા એ ‘વિનય’ અ કૃતી અ કિત છે. એના પ્રારંભમાં એના કર્તાએ કહ્યું છે કે ભારતી દેવીને પ્રણામ કરીને અપ્પભટ્ટિ ગુરુની વાણીમાં વિવિધ શાસ્ત્રો જોઈને હું કવિશિક્ષા કહીશ આથી એમ લાગે છે કે અપ્પભટ્ટિએ કવિશિક્ષા રચી હશે તેનો

૧ જુઓ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૯) જેસલમેરના લંકારમાં આ વિવેકની વિ સં ૧૨૦૫માં લખાયેલી તાલપત્રીય પ્રતિ હોવાનો અહીં ઉલ્લેખ છે એ વિચારણીય છે.

વિનયચન્દ્રે ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે આ કવિશિક્ષામાં તે વખતના ચોર્યાસી દેશોની—સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વગેરે વિષે થોડીક 'માહિતી' આપી છે. પં. લાલચન્દ્ર ગાંધી કહે છે કે આ કવિશિક્ષા રવિપ્રભ ગણીધરે રચેલા 'શિક્ષાશતક' શિક્ષણ આપનારી છે.

અક્ષરકારમહોદયિ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે. એઓ નરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે 'વિવેક-કલિકા' અને 'વિવેક-પાદ્ય' એ નામના બે સૂક્તિ-સંગ્રહ, કાકુત્સ્થકેલિ નામનું નાટક, બે વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ તેમજ 'ગિરનાર' ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ-લેખોમાંનો એક લેખ રચ્યા છે. એઓ વસ્તુપાલના સમકાલીન છે અને એ મંત્રીશ્વરની અભ્યર્થનાથી અને એમના પ્રભેદને માટે એમણે આ અક્ષરકારમહોદયિની રચના કરી છે.

આ કૃતિ આઠ ભાગમાં વિભક્ત છે. પ્રત્યેક ભાગને 'તરંગ' કહેવામાં આવ્યો છે. દરેક તરંગનું તદ્દગત વિષય અનુસાર નામ યોગ્ય છે. સમગ્ર કૃતિ પદ્યમાં છે. આઠ તરંગોનાં પદ્યોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૮, ૩૫, ૬૬,

૧ આ માટે જુઓ જૈન સાં. સં. ૬૦ (૫૦ ૩૬૩)

૨ જિ. ૨૦ કો. ૧, પૃ. ૩૮૩) આ બે શિક્ષાશતકનો ઉલ્લેખ છે તે જ આ કૃતિ છે ?

૩ આ તેમજ એની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ હાવદેવસંસ્કૃત કાવ્યપાલકાર અને અક્ષરકારનાર નામના પરિશિષ્ટ સહિત "ગા. પૌ. ગ્રં." માં ૬૦ સં. ૧૬૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે, છતાં મુખપૃષ્ઠ ઉપર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો ઉલ્લેખ નથી. એનું સંપાદન પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ કર્યું છે. એમણે આને અંગે સંસ્કૃતમાં પ્રતાપના અને અનંતમાં વર્તિગત અતિહાસિક ઉપયુક્ત નામોની સૂચી, આ વૃત્તિમાંના ઉદાહરણોના મૂળ સ્ત્રોતોની સૂચી, નરચન્દ્રસૂરિનું વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિનું બે વસ્તુપાલ-પ્રશસ્તિ પરિશિષ્ટો તરીકે રજૂ કર્યા છે.

૪-૫ આ બે કૃતિ ઉપરથી એ બહુ સ્પષ્ટ છે કે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ ઉપનામ (pen-name) "વિષ્ણુધન્ય કવિ" હતું. જો આ પત્તનંસૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૧૮૬ ૬૦)

૫, ૨૪, ૩૨, ૨૫ અને ૯૯ છે. આમ એકંદર ૩૦૪ (ત્રણ સો ને ચાર) પદો છે.

પ્રથમ તરંગમાં કાવ્યના પ્રયોજન અને એના ભેદનું, ખીજામાં શબ્દવૈચિત્ર્યનું, ત્રીજામાં ધ્વનિના નિર્ણયનું, ચોથામાં ગુણીભૂત વ્યંજનનું, પાંચમામાં દોષનું, છઠ્ઠામાં ગુણના નિર્ણયનું, સાતમામાં શબ્દલંકારનું અને આઠમામાં અર્થલંકારનું નિરૂપણ છે.

૧સ્વોપપન્ન વૃત્તિ—આ વૃત્તિ નરૈન્દ્રપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૨માં રચી છે અને એનું પ્રમાણ ૪૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે આ સ્વોપપન્ન વૃત્તિમાં પ્રાચીન કવિવરોની કૃતિમાથી ૯૮૨ પદો ઉદાહરણરૂપે અપાયા છે. આમાંના પાંચ પદોની છાયા સંપાદકે આપી છે.

અર્થલંકાર-વર્ણન—અલંકારમહોદધિની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨૨-૨૩)માં આ અર્થલંકારવર્ણનની અમદાવાદના ડેલાના ભંડારની ૩૯ પત્રની હાથપોથીનો પરિચય અપાયો છે અને સાથે સાથે એના છેલ્લા પત્રની પ્રતિકૃતિ પણ અપાઈ છે. આ પ્રતિકૃતિ જોતાં એ વાત નિઃસંદિગ્ધ બને છે કે અર્થલંકારવર્ણનમાં અલંકારમહોદધિના આઠમા તરંગનો મૂળ ભાગ વૃત્તિ સહિત અપાયેલો છે એટલે આ કોષ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી.

કાવ્યાનુશાસન (લ વિ સં. ૧૩૫૦)—આ નામની આ ખીજી કૃતિ છે. એના કર્તા વાઝલત ખીજ છે. એમણે ‘છન્દોાનુશાસન,

૧ આ પ્રસિદ્ધ છે જુઓ પૃ ૧૭૨

૨ તરંગ ૭, શ્લો ૨૧ની વૃત્તિમાં કોષકે કૃતિમાથી અષ્ટદશ કમલનું ઉદાહરણ અપાયું છે એ ચિત્ર સહિત માસ દોષ નામે I L D ના ખીજ હંપામાં અપાયું છે.

આ અલંકારતિલકે વાગની સ્વોપપન્ન વ્યાખ્યા સહિત “કાવ્યમાલા” (૪૩)માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

૪ આનો ઉલ્લેખ અચકારે કાવ્યાનુશાસન (સીક)ના પૃ. ૧૫માં કર્યો છે. પણ હજી સુધી તો એ કૃતિ મળી આવી નથી.

૧. ઋષભદેવચરિત્ર છયાદિની રચના કરી છે. એમનો સમય વિક્રમની ચૌદમી સદી છે. એમણે મેઘપાટ (મેઘાડ), રાહડપુર અને નવોટકપુરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

મેઘાડ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ નેમિકૃત્તારના એઓ પુત્ર થાય છે. કાવ્યાનુશાસન (પૃ ૩૧)માં એમણે વાગ્મટ પહેલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે એઓ વાગ્મટ ખીળ છે એ વાત નિર્વિવાદ બને છે.

આ કાવ્યાનુશાસન પાંચ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં કાવ્યનાં પ્રયોજનો અને હેતુ તેમજ એ બનેનાં લક્ષણ, કવિ-સમય, કાવ્યનું લક્ષણ અને એના મહાદિ ત્રણ ભેદ, મહાકાવ્ય, આખ્યાયિકા, કથા, ચંપૂ અને મિશ્ર કાવ્યનાં લક્ષણો તેમજ દસ રૂપકો અને ગેયો એમ વિવિધ બાબતો અપાઠ છે.

ખીળ અધ્યાયમાં પદ ને વાક્યના દોષો, અર્થના ચૌદ દોષ, દંડીએ, વામને અને વાગ્મટ પહેલાએ નિર્દેશેલા દસ ગુણ અને ખરી રીતે ત્રણ હોવા સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય તેમજ ત્રણ રીતિ એ બાબતો હાથ ધરાય છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં ત્રેસડ અલંકારોનું નિરૂપણ છે. એમાંના કેટલાક વિરલ છે. જેમકે અન્ય, અપર, આશિસ્, ઉભય-ન્યાસ, પિહિત, પૂર્વ, ભાવ, મન અને લેશ.

ચોથા અધ્યાયમાં શબ્દાલંકારના ચિત્ર, શ્લેષ, અનુપ્રાસ, વક્રોક્તિ, ધમક અને પુનરુક્તવદ્ભાસ એ પ્રકારો તેમજ એના ઉપપ્રકારો સમજવાયા છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં નવ રસ, વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યક્તિચારી ભાવ, નાયક અને નાયિકાના પ્રકારો, કામની દસ દસા અને રસના દોષો એમ વિવિધ વિષયો ચર્ચાયા છે.

આ કૃતિનો મુખ્ય ભાગ ગદ્યમાં સૂત્રરૂપે રજૂ કરાયો છે. એતું નિરૂપણ અને એને લગતા ઉદાહરણો સ્વોપદા ટીકામાં જોવા મળે છે.

અલંકારતિલકમાં વિવિધ દેશો, નદીઓ અને વનરૂપિ વિષે ઉલ્લેખ છે.

૫ ૩૨માં નેમિકુમારનો નિર્દેશ છે. ૫. ૫૮માં જે વાગ્મતનો ઉલ્લેખ છે તે અંથકારે પોતાને જ વિષે કર્યો હોય એમ લાગે છે.

ઉલ્લેખ—આ વાગ્મત ખીજએ અનેક અંથ અને અંથકારોનું ટાંચણ કર્યું છે. જેમકે ચંદ્રપ્રભકાવ્ય, નેમિનિર્વાણ, આમ્ય ભાષામાં લીમકાવ્ય (૫ ૧૫), શાલમતી-પરિત્યાગ, શીતા નામની કવયિત્રી (૫ ૨૦), અપભ્રંશનિબદ્ધ અખિંધમંથન (૫. ૧૫) ઇત્યાદિ.

એમણે કાવ્યમીમાંસા, કાવ્યપ્રકાશ વગેરેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે. વાગ્મતાલંકાર (૪-૩૦) યમકને પ્રસંગે અવતરણરૂપે અપાયેલ છે. નેમિનિર્વાણકાવ્ય (૭-૫૦) વિષે પણ ઉલ્લેખ છે.

‘અલંકારસાર ચાને અલંકારસંગ્રહ (વિ. સં. ૧૪૧૨)—આ ‘અમિલ્લ’ ગ્રન્થના લઘુલેખસૂચિની કૃતિ છે. એમણે પાટણમાં વિ. સં. ૧૪૧૨માં પાર્શ્વનાથચરિત્ર રચ્યું છે વળી એમણે પાંચમમાં પલ્લુ ખે કૃતિ રચી છે: (૧) જમ્બહિલુચરિયા (યતિહિનચર્યા) અને કાલકકહ્લા (કાલકકથા).

અલંકારસાર નામની આ પદ્ધતિએ કૃતિના પ્રથમ પદ્યમાં આ કૃતિનો કાવ્યાલંકારસારસંકલના તરીકે, એના પ્રત્યેક અધ્યાયની પુષ્પિકામાં એનો અલંકારસાર તરીકે અને આદ્યમાં અધ્યાયના અતિમ પદ્યમાં એનો અલંકારસંગ્રહ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૧ આ કાવ્યાલંકારને નામે અલંકારમહોદધિ નામની કૃતિના પરિશિષ્ટ તરીકે છપાવાયો છે. કુઓ ૫. ૧૭૨.

આમ વિવિધ નામોથી ઝોળખાવાતી આ કૃતિને સમ્પાદકે કાવ્યાલંકારસંગ્રહ તરીકે નિર્દેશી છે. આમાં એકંદર આઠ અધ્યાય છે. એનાં પદોની સખ્યા અનુક્રમે ૫, ૧૫, ૨૪, ૧૩, ૧૩, ૪૯, ૫ અને ૮ની છે.

પહેલા અધ્યાયમાં કાવ્યનું રૂળ, કાવ્યનો હેતુ અને કાવ્યનું સ્વરૂપ વિચારાયાં છે. બીજામાં શબ્દ અને અર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. ત્રીજામાં શબ્દ અને અર્થના દોષો જણાવાયા છે. ચોથામાં શુભ ઉપર પ્રકાશ પડાયો છે. પાંચમામાં શબ્દાલંકારનું, છઠ્ઠામાં અર્થાલંકારનું, સાતમામાં રીતિનું અને આઠમામાં ભાવનું—વિભાવ અને અનુભાવનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે. આ પ્રમાણેના વિષય અનુસાર અધ્યાયોનાં નામ યોજાયાં છે.

અંતિમ પદમાં કર્તાએ પોતાને ‘આચાર્ય’ ભાવેદવ’ તરીકે ઝોળખાવેલ છે. પ્રત્યેક પુષ્પિકામાં આ આચાર્યનો ‘કાલકાર્ય’ના સંતાનીય’ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

‘અલંકાર-મંડન (લ. વિ. સં. ૧૪૭૫)—આ ઉપસર્ગમંડન વગેરે રચનારા જૈન મંત્રી મંડનની કૃતિ છે. એ પાંચ પરિચ્છેદોમાં વિભક્ત છે. એમાં કાવ્યનાં લક્ષણ, પ્રકાર, રીતિઓ, દોષો અને શુભો તેમજ રસ અને અલંકારો વિષે માહિતી અપાઈ છે.

આ કૃતિની તેમજ બીજી ‘મંડન’ અંતવાળી સાતે કૃતિઓની તથા અંદ્રવિજયની, કાયસ્થ વિનાયકદાસે તાડપત્ર ઉપર વિ. સ. ૧૫૦૪માં લખેલી હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે.

કવિતામહપરિહાર (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦)—જિ. ૧૦ કો. ૧ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૨) પ્રમાણે આના કર્તા સકલ્લચન્દ્રના શિષ્ય શાંતિચન્દ્ર છે.

એમણે આ કૃતિને સ્વોપસૃષ્ટિથી વિભૂષિત કયના પેણુ અહીં ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખની પૂર્વે ‘કવિતામદપરિહારવૃત્તિ’ તે ‘કવિમદ-પરિહાર’ હોવાનું સંભવે છે એમ જે કહ્યું છે તે વિચારણીય જણાય છે.

^૧અલંકારચિન્તામણિ (ઉ. વિક્રમની ૧૮મી સદી) — દિ. અનિત-સેને રચેલી આ કૃતિમાં પાંચ પરિચ્છેદ છે. આમાં કવિશિક્ષા, ^૨ચિન્તાલંકાર, યમકાદિ, અર્થાલંકાર અને રસાદિનુ અનુક્રમે નિરૂપણ છે.

ટીકા— જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, ૫. ૧૭) પ્રમાણે અલંકાર-ચિન્તામણિ ઉપર કાષ્ઠકની ટીકા છે.

અલંકારસંગ્રહ— આના કર્તા અન્યતનદિ છે. એમણે આ કૃતિ છ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં અનુક્રમે નિમ્નલિખિત વિષયોનું નિરૂપણ છે:—

વર્ણગણવિચાર, શબ્દાર્થનિર્ણય, રસવર્ણન, નેત્રભેદનિર્ણય, અલંકારનિર્ણય અને ગુણનિર્ણય

આ કૃતિની વિવિધ હાથપોથીઓની નોંધ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, ૫. ૧૭)માં લેવાઈ છે.

કાવ્યલક્ષણ— જે. ૦ ગ્રં. ૦ (૫. ૩૧૬)માં આ અદ્વાતકર્તાક કૃતિ ૨૫૦૦ શ્લોક જેટલી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ કૃતિ વિષે વિશેષ હકીકત જાણવામાં નથી.

૧ આ કૃતિ સોલાપુરના રહીશ સુખારામ નેમચંદ કોશી દ્વારા શકેસવત ૧૮૨૬માં સચિત્ર સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે પણ એ અપૂર્ણ જણાય છે.

૨ “આકાર-ચિત્ર”નાં ઉદાહરણો તેમજ એને લગતા ચિત્રો એ I. L. D નામના માંગ લેખમાં આપ્યા છે અને એ એના ત્રીજા હપ્તામાં મુજબ વિદ્યાપીઠના સામયિક (Arts No. 31)માં પ્રસિદ્ધ થનાર છે.

કાવ્યાભિનાય— આ કૃતિ વિષે જિં ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ ૬૧)માં નોંધ છે, પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન હિસાબો છે કે શું આ ચન્દ્રાલોકની ટીકા છે ?

ચન્દ્રાલોક (લ. વિ. સં. ૧૨૭૫)— મહાદેવના પુત્ર ‘પ્રીયપલ્લવ’ જયદેવે દસ મયૂખમાં વિલક્ષ્ણ કરાચેલું ચન્દ્રાલોક નામનું અલંકારશાસ્ત્ર લગભગ ૩૫૦ પદોમાં ઇ. સ. ૧૨૦૦થી ૧૨૫૦ના ગાળામાં રચ્યું છે અને ભામહ તથા દંડીની પેઠે ઉદાહરણો પોતાનાં આપ્યાં છે. આ કૃતિ અત્ર અભિપ્રેત હોય એમ લાગે છે. જો એમ જ હોય તો કાવ્યાભિનાય એ સ્વતંત્ર કૃતિ ન ગણાય; એ તો એક અજૈન કૃતિની જૈન ટીકા ગણાય.

જૈ ૦ ૩૦ (પૃ. ૩૧૫)માં ૨૦ પત્ર પૂરતો અમરચન્દ્રે કાવ્યાભિનાય રચ્યાનો હિસ્સેખ છે પણ એ વિચારણીય જણાય છે.

પ્રકાન્તાલંકારે-વૃત્તિ— આ નામની કૃતિ જિનહર્ષના શિષ્યે રચી છે અને એની તાડપત્રીય હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે એમ જિં ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૫૭)માં નોંધ છે.

કણ્ઠાલંકારમંજરી— જૈ ૦ ૩૦ (પૃ ૩૧૫)માં આ કૃતિ ૭૦ પદોમાં ત્રિમસ્ત્રે રચ્યાનો હિસ્સેખ છે પણ જિં ૦ ૨૦ કો ૦માં તો આ નામથી કોઈ કૃતિની નોંધ નથી તો શું આ કૃતિ અલંકારશાસ્ત્રને લગતી છે અને એના કર્તા કોઈ જૈન છે ?

અલંકારચંદ્રિકા— જિં ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૭)માં આની નોંધ છે.

અલંકારચૂષ્ટિ— આ નામની કૃતિ જિં ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૭)માં નોંધાય છે. વિશેષ હકીકત જણવામાં નથી.

આંશિક કૃતિઓ

રૂપક-મંજરી (વિ. સં. ૧૬૪૪)—આ ગોપાલના પુત્ર રૂપચન્દ્રની સો શ્લોક જેવડી કૃતિ હોવાનો જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૨)માં ઉલ્લેખ છે. આ નામથી કાષ્ઠ કૃતિ જિ૦ ૨૦ કોઠામાં નોંધાયેલી નથી. પણ એમાં (ખંડ ૧, પૃ. ૩૩૨માં) આ હકીકત રૂપમંજરીનામમાલાને અંગે જોવાય છે જો ખરી રીતે તેમ ન જ હોય તો પ્રસ્તુત નામ વિચારતાં એમાં ‘રૂપક’ નામના અલંકાર વિષે નિરૂપણ હશે એમ લાગે છે અને એ હિસાબે એ અલંકારશાસ્ત્રની કૃતિ ગણાય.

રૂપક-માલા—આ ઉપા૦ પુણ્યનંદનની કૃતિ છે અને એના ઉપર સમયસુંદરગણિએ વિ. સં. ૧૬૬૩માં ટીકા રચી છે. આ નામની એક કૃતિ પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૮૬માં રચી છે. વળી આ નામની એક અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ પણ છે.

વક્રોક્તિ-પંચાશિકા—આ રત્નાકરની રચના છે એમ જૈ૦ શ્ર૦ (પૃ. ૩૧૨)માં ઉલ્લેખ છે. મને તો આ નામ વિચારતાં બે કદ્દપના સ્ફુરે છે: (૧) આ વક્રોક્તિનાં પચાસ ઉદાહરણરૂપ હશે. (૨) આમાં વક્રોક્તિ વિષે પચાસ પદો હશે. પ્રથમ વિકલ્પ સાચો હોય તો એ અલંકારશાસ્ત્રની કે કાવ્યરૂપ કૃતિ ગણાય. બીજો વિકલ્પ ખરી હોય તો એ અલંકારશાસ્ત્રની કૃતિ ગણાય.

પ્રકરણ ૭ : નાટ્યશાસ્ત્ર

‘નાટ્ય’નો અર્થ નૃત્ય અને અભિનય એમ કરાય છે. એની કળાને ‘નાટ્યકળા’ કહે છે. એ કળાનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ પૂરા પાડનારા ગ્રંથને ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ તરીકે ઓળખાવાય છે હિપલબ્ધ જૈન સાહિત્ય જોતાં આ જાતના સ્વતંત્ર ગ્રંથો વિક્રમની દસમી સદી કરતાં પ્રાચીન સમયમાં રચાયા હોય^૧ તો પણ તે હજી સુધી તો મળ્યા નથી. આથી આ જાતનો આજ ગ્રંથ નાટ્યદર્પણ ગણાય. આ વિષયનો બીજો કોઈ સ્વતંત્ર જૈન ગ્રંથ આ પછી રચાયો હોય એમ જોવાનજણવામાં નથી. આમ જ હોય તો આ બાબતમાં જૈન સાહિત્ય જેવું જોષ્ટએ તેવું સમૃદ્ધ નથી એમ કહેવું પડે.

^૧નાટ્યદર્પણ (લ. વિ. સં. ૧૨૦૦)—આના કર્તા ‘કલિંગ’ હેમચન્દ્રસૂરિના બે શિષ્ય છે: (૧) ‘કવિ-કટારમદ્દલ’ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય રામચન્દ્રસૂરિ અને (૨) એમના ગુરુભાઈ (સતીર્થ) ગુણચન્દ્રમણિ.

૧ રાત્રી પચોણાઈજીમ નામના હિવંગ (સુ ૨૩)ની વૃત્તિ (પત્ર પરઆ)મા મલયગિરિસિંહને નાટ્યવિધિપ્રાભુત (પા નાટ્યવિહિપાહુક)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ પાહુકમા નાટ્યશાસ્ત્રને લગતું નિરૂપણ કરો આ હિવંગમા સૂર્યાસદેવે લખવી જતાવેલાં બન્નોસ નાટકોને આજે માહિતી અપાઈ છે

૨ ચાર વિવેક પૂરતો આ ગ્રંથ, એની બે ગ્રંથકારે રચેલી વિવૃત્તિ અને ત્રણ પરિશિષ્ટરૂપે આ વિવૃત્તિમાં (અ) ઉદાહરણરૂપે અપાયેલા પદોની, (આ) વીસ ગ્રંથકારનાં નામની અને (ઈ) ત્રેસઠ ગ્રંથોનાં નામની સૂચી તેમજ અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના સહિત “ગા૦ પૌ૦ ગ્રં૦”મા ગ્રંથકે ૪૮ તરીકે ઈ સ ૧૬૨૬માં છપાયો છે શું આ ગ્રંથ અહીં પૂર્ણ થયો નથી કે બેથી એનો પ્રથમ ભાગ તરીકે ઉલ્લેખ છે?

૩ ઉદયચન્દ્ર, દેવચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર, મહેન્દ્રસૂરિ, યશસ્વચન્દ્રમણિ અને વર્ધમાનમણિ એ પાણ એમના ગુરુભાઈ ગણાય છે, કેમકે એ બધા એક જ ગુરુના શિષ્યો છે.

આમ આ કૃતિ તેમજ એની વિવૃતિ સટીક દ્રવ્યાલોકારની જેમ દ્વિકર્તૃક છે આ ગૈવિષ્ણવેદી રામચન્દ્રસૂરિએ સો રૂપથી યાને ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાંનાં નીચે મુજબના એમના અગિયાર ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ તો આ કૃતિના ઉપયુક્ત ખંને કર્તાના સંયુક્ત પરિશ્રમના પરિપાકરૂપ વિવૃતિમાં જોવાય છે:—

(૧) કૌમુદીમિત્રાણુંદ (પ્રકરણ) પૃ. ૭૦.

(૨) નલવિલાસ (નાટક) પૃ. ૩૧-૩૪, ૪૦, ૪૫, ૫૦, ૫૧, ૬૬, ૭૫, ૭૯, ૧૦૬, ૧૩૫, ૧૪૭, ૧૪૮ અને ૧૫૬.

(૩) નિર્ણય-લીમ (વ્યાયોગ) પૃ. ૬૮.

(૪) મદિકા-મકરન્દ (પ્રકરણ) પૃ. ૧૭૧.

(૫) યાદવાલ્ક્યુદય (નાટક) પૃ. ૪૨, ૬૩, ૮૪, ૯૪, ૧૦૫, ૧૧૨, ૧૧૩ ને ૧૧૫.

(૬) રઘુવિલાસ (નાટક) પૃ. ૩૬, ૩૭, ૫૭, ૮૦, ૮૨, ૮૫, ૯૦, ૯૨, ૯૪, ૯૭, ૧૦૭, ૧૧૦, ૧૩૬, ૧૪૫ ને ૧૫૬.

(૭) રાઘવાલ્ક્યુદય (નાટક) પૃ. ૪૭, ૪૯, ૫૨, ૫૩, ૬૧, ૬૩, ૬૬, ૧૦૨, ૧૦૬ ને ૧૭૦.

(૮) રોહિણી-મૃગાંક (પ્રકરણ) પૃ. ૬૧ ને ૬૮.

(૯) વનમાલા (નાટિકા) પૃ. ૧૭૧.

૧ આ મૂળના તેમજ એની ધીકના કર્તા પદ્મ આ રામચન્દ્રસૂરિ તેમજ એમના ગુણચન્દ્રગણિ છે

૨ રઘુવિલાસના દ્રવ્યાલોકારને પ્રબંધ કહ્યો છે અને એ જાણી સકાય નહિ એમ કહ્યું છે આથી સો પ્રબંધ એટલે સો નાટક એવો અર્થ થઈ શકે નહિ.

(૧૦) સત્યહરિશ્ચન્દ્ર (નાટક) પૃ. ૩૦, ૩૬, ૪૨, ૫૪, ૫૮, ૭૧, ૭૮, ૧૩૯, ૧૫૪, ૧૫૭ ને ૧૫૮.

(૧૧) 'સુધાકલશ (કાશ) પૃ. ૧૪૭, ૧૪૮ ને ૧૬૫.

આ રામચન્દ્રસૂરિની અન્ય સ્વતંત્ર કૃતિઓ તરીકે નીચે મુજબની કૃતિઓ મળ્યાવાય છે:—

આદિદેવસ્તવ, કુમારવિહારશતક, જિનસ્તોત્રો, નેમિસ્તવ, મુનિસુપ્રતસ્તવ, ચંદુવિલાસ, લઘુન્યાસ અને ઔણ સાધારણ-જિન-સ્તવ.

આ ઉપરાંત નિમ્નલિખિત દ્વાત્રિંશિકાઓને પણ કેટલાક આ રામચન્દ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે:—

(૧) પ્રસાદ-દ્વાત્રિંશિકા, (૨) યુગાદિદેવ-દ્વાત્રિંશિકા અને (૩) વ્યતિરેક-દ્વાત્રિંશિકા.

આ પ્રમાણેની વિવિધ કૃતિઓ રચનારા રામચન્દ્રસૂરિનો કાબ્યાદિના ગુણદોષોના પરીક્ષક તરીકે તેમજ સમસ્યા-પૂર્તિની શક્તિ ધરાવનાર તરીકેનો ઉલ્લેખ કેટલીક જૈન કૃતિઓમાં જોવાય છે. પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૨૨, શ્લો. ૧૩૯) અને પ્ર૦ ચિ૦માં સિદ્ધરાજ સાથેના એમના સમાગમ પછી એમની એક આંખ ગયાનો ઉલ્લેખ છે. પ્ર૦ ચિ૦ અને ચ૦ પ્ર૦ (પૃ. ૨૦૧) પ્રમાણે આ બહુશ્રુત સૂરિનાં અપખટ્ટ માટે અન્યપાલ રાજા જવાબદાર છે.

૧ આમાંથી નાટ્યકર્તાઓની વિવૃત્તિમાં તે અવતરણો અપાયા છે એ ભેદ આ પાછળ સુભાષિતોનો કાશ હશે એમ લાગે છે.

૨ ઉપર્યુક્ત ચંદુવિલાસમાં આનો ઉલ્લેખ છે.

૩ આપું જ બીજું નામ ષોડશ-ષોડશિકા છે કે એમની એ અન્ય કૃતિ છે!

આ રામચન્દ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ અને અજયપાલ એ ત્રણોનાં રાજ્ય દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા. એમના ગુરુને અ.શ્વર્ષ-૫૬ વિ. સં. ૧૧૬૬માં મળ્યું હતું એ બાબત આ સાથે વિચારતાં એમનો સમય લ. વિ. સં. ૧૧૫૫થી લ. વિ. સં. ૧૨૩૦ સુધીનો ગણાય.

આમ રામચન્દ્રસૂરિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પૂરો થાય છે એટલે શુભચન્દ્રગણિનો વિચાર કરવો ઘટે, પરંતુ એમણે રામચન્દ્રસૂરિના સહયોગપૂર્વક નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે એ સિવાય વિશેષ ખાસ કંઈ જાણવામાં નથી:—

(૧) દ્રવ્યાલંકાર, (૨) દ્રવ્યાલંકારની વૃત્તિ, (૩) નાટ્યદર્પણ અને (૪) નાટ્યદર્પણની વિવૃત્તિ.

પરિભાષુ અને વિષય— પ્રસ્તુત નાટ્યદર્પણ એ ૨૦૭ પદોની કૃતિ છે. એ ચાર ‘વિવેક’માં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૬૫, ૩૭, ૫૧ અને ૫૪ પદો છે. ‘નાટક-નિર્ણય’ નામના પ્રથમ વિવેકમાં નાટક સંબંધી સર્વે બાબતોનું નિરૂપણ છે. એના શ્લો. ૩-૪માં નીચે મુજબનાં બાર રૂપકો ગણવાયાં છે:—

(૧) નાટક, (૨) પ્રકરણ, (૩) નાટિકા, (૪) પ્રકરણી, (૫) બ્યાયોગ, (૬) સમવકાર, (૭) ભાષુ, (૮) પ્રહસન, (૯) કિમ્, (૧૦) અંક, (૧૧) ઇક્ષિમૃગ અને (૧૨) વીથિ.

આ બારને જિનની વાણીરૂપ (અર્થાત્ વગેરે) બાર અંગો જેવાં કહ્યાં છે.^૨ શ્લો. ૩૪માં આરંભ ઇત્યાદિ પાંચ દશા યાને અવસ્થાનો

— ૧ આને અંગે કોઈ અવતરણ વિવૃત્તિમાં જણાવે નથી

૨ ધનંજયે દશરૂપકમાં દસ રૂપકોને વિષ્ણુના દસ અવતાર જેવાં કહ્યાં છે.

ઉલ્લેખ છે. શ્લો. ૩૭માં મુખ વગેરે પાંચ સંધિનો નિર્દેશ કરી આગળ ઉપર એ પાંચનાં અનુક્રમે ૧૨, ૧૩, ૧૩, ૧૩ અને ૧૪ અંગો ગણાવાયાં છે.

દ્વિતીય વિવેકનું નામ ‘પ્રકરણાષ્ટકાદશ-નિર્ણય’ છે. એમાં પ્રકરણથી માંડીને વીચિ સુધીનાં ૧૧ રૂપકોનું નિરૂપણ છે.

તૃતીય વિવેકનું નામ ‘વૃત્તિ-રસ-ભાવાભિનય-વિચાર’ છે અને તદ્દનુસાર એ ભારતી વગેરે ચાર વૃત્તિ, શૃંગારથી માંડીને સાત સુધીના નવ રસ, નવ સ્થાથી-ભાવ, તેત્રીસ બ્યભિચારી-ભાવ, રસાદિક આઠ અનુભાવ અને ચાર અભિનય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

ચૈતુર્થ વિવેકનું નામ ‘સર્વરૂપક-સાધારણ-લક્ષણ-નિર્ણય’ છે. આ દ્વારા તમામ રૂપકોમાં ધટી શકે એવાં લક્ષણો અપાયાં છે.

વિક્રમેર્વાશીય નાટકની રંગનાયકૃત ટીકામાં નાટ્યદર્પણના ઉલ્લેખપૂર્વક જે અવતરણ અપાયું છે તે આમાં નથી. આ અવતરણ દ્વારા નાંદીના એક પ્રકારરૂપ ‘પત્રાવલી’નો ઉલ્લેખ કરાયો છે. પ્રસ્તુત નાટ્ય-દર્પણની રચના એવી સીધીસાદી છે કે એમાં નાંદીના આવા પ્રકારો માટે સ્થાન હોઈ ન શકે. આથી એમ અનુમનાય છે કે ઉપર્યુક્ત નાટ્યદર્પણ આ પ્રસ્તુત નાટ્યદર્પણથી ભિન્ન છે.^૧

ભટ્ટિકાવ્ય (સ. ૧૪, શ્લો. ૩) ઉપરની ભરતમલ્લિકની ટીકામાં પણ નાટ્યદર્પણનો ઉલ્લેખ છે. વળી એમાં ‘કાહલા’ નામના વાલ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું અવતરણ છે. એ પ્રસ્તુત નાટ્યદર્પણમાં નથી. એથી એ નાટ્યદર્પણ નાટક ઉપરાંત સંગીતના નિરૂપણનો કોઈ ભિન્ન પ્રયત્ન હશે એમ અનુમનાય છે.^૨

૧ જુઓ પ્રસ્તુત નાટ્યદર્પણની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ ૨)

૨ એજન, પૃ. ૨.

સ્વોપજ્ઞ વિવૃત્તિ—આમાં અંતમાં નીચે મુજબનાં તેર ઉપરૂપકોનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે—

(૧) સદૃક, (૨) શ્રીગહિન, (૩) દુર્મિંહિતા, (૪) પ્રસ્થાન, (૫) ગોષ્ઠી, (૬) હસ્તીસક, (૭) નર્તનક, (૮) પ્રેક્ષણક, (૯) રાસક, (૧૦) નાટ્ય-રાસક, (૧૧) કાવ્ય, (૧૨) ભાણક અને (૧૩) ભાણિકા.

આ વિવૃત્તિમાં બાર રૂપકનાં સ્વરૂપ સમજાવવા માટે નાટક વગેરે પંચાવન પદ્ધતિઓમાંથી ઉદાહરણ અપાયાં છે. વળી હેતુ, બિન્દુ છત્વાદિના નિરૂપણાથે નલવિલાસના અંશોનો ઉપયોગ કરાયો છે.

એકવાક્યતા અને સિદ્ધતા—ધનંજયના હરશરૂપક સાથે કેટલીક બાબતમાં આ વિવૃત્તિ મળતી આવે છે વળી આ હરશરૂપકમાંથી જ અહીં અવતરણો અપાયા હોય એમ લાગે છે. તેમ છતાં એના કે એના કર્તાના કે એના વૃત્તિકાર ધનિકના નામનો અહીં નિર્દેશ નથી. આ વિવૃત્તિમાં એક બે સ્થળે આ ધનંજયથી બિન્ન અભિપ્રાય દર્શાવાયો છે. હરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પૂર્વાપરવિરોધાત્મક કથન છે એમ પણ અહીં કહેવાયું છે. સદૃક એ બારમું પાદ્ય છે એટલે કે રૂપક છે એમ ‘કલિં’ હૃમચન્દ્રસૂત્રિએ કાવ્યાનુશાસન (અ. ૮, સૂ. ૩૨)માં કહ્યું છે. પણ પ્રસ્તુત વિવૃત્તિમાં તો એને ‘ઉપરૂપક’ ગણ્યું છે

૧ આમાં કેટલીક સ્વરચિત છે બાલિકા-વચ્ચિતક, માયા-પુષ્પક અને વિધિ-સિંખિત એ ત્રણ અજ્ઞાત નાટક છે એમાંથી અપાયેલા અવતરણો ઉપરથી એ કંચ, રામ અને નળને અંગે હોય એમ લાગે છે.

૨ કાવ્યના પ્રેક્ષ અને અન્ય એમ બે પ્રકાર પાકી પ્રેક્ષના પાદ્ય અને ગેય એમ બે સેઠ દર્શાવી પાદ્યના ઉપબોદો તરફ આ સૂત્ર નીચે મુજબ ચેતવ્યું છે.

“પાઠ્ય નાટક-પ્રકરણ-નાટિકા-સમવકારેદ્દામૃગ-દ્વિમ-
વચાયોગોત્સૃષ્ટિતાદ્ધ-પ્રહસન-માળ-વીથી-સદૃકાદિ”

અહીં અંકને બદલે ઉત્સૃષ્ટિતાકનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત રસ એ સુખ અને દુઃખ એમ બંને લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે એવું આ વિવૃત્તિનું વિધાન છે. એ પણ ઉપર્યુક્ત કાવ્યોત્તુશાસન અને કાવ્યપ્રકાશથી બિન્ન મત દર્શાવે છે.

રસના દોષોના નિરૂપણ પ્રસંગે કાવ્યપ્રકાશ સાથે વિવૃત્તિ મળે છે તો કોઈ કોઈ વાર જુદી પણ પડે છે.

નવમા 'શાંત' રસને શ્રવ્ય કાવ્યમાં જ નહિ પણ નાટકમાં જે સ્થાન છે એમ વિવૃત્તિમાં પ્રતિપાદન કરાયું છે.

પ્રકરણ ૮ : સંગીતશાસ્ત્ર

સંગીત સંબંધી લેખો—સંગીત એ અતિપ્રાચીન કાળની એક વિદ્યા છે—કળા છે અને એ આપણા તેમજ અન્ય દેશોમાં વિકસિત થયેલી છે એનો સંસારિક તેમજ ધાર્મિક કાર્યો માટે ઉપયોગ થયો છે અને થાય છે. જૈન તેમજ અજૈન જમતે એનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો છે અને એને અંગે વિવિધ કૃતિઓનું સર્જન કર્યું છે. જૈન આગમો વગેરેમાં સંગીત સંબંધી કેટલાક ઉલ્લેખોની નોંધ મેં “સંગીત અને જૈન સાહિત્ય” નામના મારા લેખમાં લીધી છે. એ છપાયા બાદ, આ પૂર્વે આ સંબંધમાં બે લેખ છપાયાનું મને જાણવા મળ્યું છે:—

(૧) “ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન”. આના લેખક અધ્યાપક નારાયણ મોરેશ્વર ખરે છે. એમના આ લેખ (પુ. ૨, અ. ૧, પૃ. ૨૬-૩૫)માં જૈન સંગીત-સાહિત્યની ચર્ચા છે.

(૨) “કુછ જૈન પ્રથોમ સંગીત-ચર્ચા. આના લેખક ડૉ. વી રાધવન છે.

૪સંગીત-સમયસાર” (લ. વિ. સં. ૧૩૫૦)—આના કર્તા અભયચન્દ્રના શિષ્ય મહાદેવચંદ્રના શિષ્ય દિ. પાર્શ્વચન્દ્ર છે. એમણે આ

૧ આ લેખ “જૈન સં. ૩૦” (પ. ૧૦, અ. ૮)માં છપાયો છે.

૨ આ લેખ “પુરાતત્ત્વ” (પુ. ૧, અ. ૩ અને પુ. ૨, અ. ૧)માં બે કટકે છપાયો છે

૩ “જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર” (લા. ૭, અ. ૧)માં આ છપાયો છે

૪ આ કૃતિ “ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા”માં ઈ સ મા છપાઈ છે એનો પરિચય “જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર” (લા. ૬, અ. ૨ ને લા. ૧૦, અ. ૧)માં આપાયો છે

૫ વિ. ૦ ૨૦ ફે. ૧૦ (ખં. ૧, પૃ. ૪૦૬)માં આના નામાદર તરિકે સંગીત-સારસંગ્રહનો ઉલ્લેખ છે. અહીં એમ કહ્યું છે કે પાર્શ્વચન્દ્ર સંગીતરત્નાકર પણ આ જ કૃતિ હોવાનો સંભવ છે

નવ અધિકરણમાં વિભક્ત કરેલી કૃતિમાં ભોજ, સોમેશ્વર અને પરમદીઁ એ ત્રણ રાજ્યઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જ્યારે એમનો (પાર્વત્યજનો) નિર્દેશ સિંગબ્રુપાલે કર્યો છે. એ જોતાં એઓ ઇ. સ ની ૧૩મી સદીમાં ઘડી ગયેલાનું અનુમાન છે. એમણે પ્રસ્તુત કૃતિમાં નાદ, ધ્વનિ રચાથી, રાગો, વાદ્ય, અભિનય, તાલ, પ્રસ્તાર અને આધ્યયોગ એમ વિવિધ બાબતો આલેખી છે. આ કૃતિમાં એમણે પ્રતાપ, દિગંબર અને શંકર એ ત્ર્યંકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સંગીતોપનિષદ્ (વિ. સં. ૧૩૮૦) અને સંગીતોપનિષત્-સારોદ્ધાર (વિ. સં. ૧૪૦૬)—આ બંનેના કર્તા રાજશેખરસરિના શિષ્ય સુધાકલશ છે. એમની વિ. સં. ૧૩૮૦માં રચાયેલી પહેલી કૃતિની કોઈ હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી પરંતુ વિ. સં. ૧૪૦૬માં પ્રથમ કૃતિના સારરૂપે રચાયેલી બીજી કૃતિની હાથપોથીઓ મળે છે. એવી એકને આધારે ‘દક્ષિણવિહારી’ અમરવિજયજીના શિષ્ય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીએ એનો ‘પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે એમાં ૭ અધ્યાય છે અને એનાં નામ અને પ્રત્યેકની શ્લોક-સંખ્યા નીચે મુજબ છે.—

અધ્યાય	નામ	શ્લોક-સંખ્યા
૧	ગીત - પ્રકાશન	૯૪
૨	પ્રસ્તારાદિ - સોપાન્ય - તાલ - પ્રકાશન	૯૮
૩	ગુણુ - સ્વર - રાગાદિ - પ્રકાશન	૨૨૮
૪	ચતુર્વિધ - વાદ્ય - પ્રકાશન	૩૯૮

૧ જુઓ: “આત્માનંદ-સાતાબ્દિ-સ્મારક-ત્રય”માં જણાવેલા એમનો લેખ નામે “વાચનાચાર્ય શ્રીસુધાકલશ અને તેની સુરુપરંપરા” (પૃ. ૩૫).

૨-૩ શ્રી અમરચંદ નાહટા પ્રમાણે ૧૨૭ અને ૬૬ શ્લોક છે

અધ્યાય	નામ	શ્લોક-સંખ્યા
૫	નૃત્યાંગ - ઉપાંગ - પ્રત્યાંગ - પ્રકાશન	૧૪૧
૬	નૃત્ય - પદ્ધતિ - પ્રકાશન	૧૫૧
આમ આ કૃતિમાં એકંદર ૬૧૦ શ્લોકો છે. ઉપર્યુક્ત મુનિશ્રી		
ચતુરવિજયજ્ઞના મતે સંગીત-મકરંદ અને સંગીત-પારિજાત કરતાં		
આ કૃતિ વધારે મહત્ત્વની છે.		

પ્રત્યેક અધ્યાયના પ્રારંભમાં બિન્ન બિન્ન રીતે મનોરમ પદ્ય દ્વારા જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરાઈ છે. અ. ૧નું આદ્ય પદ્ય નીચે મુજબ છે—

“જાનન્દનિર્મરપુરન્દરપદ્મજાક્ષી—

નાટ્યક્ષણત્રુટિતહારલતાવિમુક્તઃ ।

મુક્તાફલૈઃ કિલ દિવાઽપિ વિસર્પિતારા

ચદ્દેશનાઽવનિરમૂત્ સ જિજ્ઞઃ શ્રિયે વઃ ॥૧૥”

આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં સંગીતોપનિષદ્ વિ. સં. ૧૩૮૦માં રચાયેલો ^૧ઉદ્દેશ્ય છે. વળી નરયન્દ્રસૂરિને ‘સંગીતજ્ઞ’ તરીકે અહીં નિર્દેશ છે.^૨

વીણા-વાદન— ‘ઉપકેશ’ ગમ્મના હેમચુપ્તસૂરિને વીણા વગાડવાનો ખૂબ શોખ હતો. એ સાધુને શોભે નહિ એમ એમને ધણી વાર કહેવામાં આવ્યા છતાં એમની આસક્તિ ઓછી ન થઈ ત્યારે એઓ પોતાના પદ્મર તરીકે કલ્લસૂરિને સ્થાપી ‘લાટ’ દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

૧ જુઓ પૃ ૧૮૮ના પ્રથમ ટિપ્પણમાં નોંધાયેલો લેખ (પૃ. ૩૫)

૨-૩ જુઓ “જે. સ. પ્ર.” (વ. ૧૦, અ. ૬)મત શ્રી અગસ્ત્યંદ નાહકાને લેખ—

“સંગીત અને જૈન સાહિત્ય કે વિષયમેં કુલ વિશેષ વાતે.”

૧સંગીત-મંડન (લ વિ. સં. ૧૪૯૦)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ મંડન છે. એમણે અલંકાર-મંડન વગેરે બીજી સાત કૃતિઓ રચી છે. એ આઠેની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાઇ છે

સંગીત-દીપક, સંગીત-રતનાવલી અને ૨સંગીત-સહુ-પિંગલ—આ ત્રણ કૃતિઓ જૈન મંડનમાં અત્યુક્રમે પૃ. ૩૬૩, ૩૬૩ અને ૩૧૮માં નોંધાયેલી છે. એ ઉપરાંત એ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મળી શકી નથી.

સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન ઉદ્દેશ્યો— આ નામથી ગુજરાતીમાં લિખિત ભાષણ જાહેર વ્યાખ્યાનરૂપે આપવા માટે મને વડોદરાની “College of Indian Music, Dance & Dramatics” તરફથી તા. ૨૬-૧૧-૧૯૪૨ને રોજ આમંત્રણ મળતાં એ ભાષણ તૈયાર કરી એ વિદ્યાલયમાં મેં તા. ૧૩-૧-૧૯૪૩ને રોજ એ ભાષણમાંથી થોડાક મુદ્દા વાંચી સંબળાવ્યા હતા અને કેટલાક મોટેથી કહ્યા હતા.

૧ આ કૃતિ પ્રકાશિત કરાઈ હોય એમ નક્કી નથી તો તેમ ચક્રં થડે.

૨ જુઓ પૃ. ૧૫૨.

૩ આ લગભગ સૌ પાનકું ભાષણ અપ્રકાશિત છે.

પ્રકરણ ૬ : કામશાસ્ત્ર

સામાન્ય રીતે કોઈ જૈન શ્રમણ કામશાસ્ત્રને અંગે સ્વતંત્ર કૃતિ રચે નહિ, કેમકે કામથી વિમુખ બનેલા એઓ અન્યને એનાથી વિમુખ બનવાનો ઉપદેશ આપનામાં કૃતાચૈતા માને એ સ્વાભાવિક છે. કોઈ વ્રતધારી આવક પણ આ વિષયને ભાગ્યે જ રચે^૧. તેમ છતાં કોઈકને કોઈક વાર આ વિષય હાથ ધરવાનો પ્રસંગ આવતાં એ આ વિષયને ન્યાય આપે જિનદત્તસૂત્રકૃત વિવેકવિલાસ (ઉલ્લાસ ૫, શ્લો. ૧૩૮-૧૬૮)માં, જિનસૂત્રકૃત 'પ્રિયંકરનૃપકથા' (પૃ. ૨૪)માં નિદેશાયેલી 'કમલ-શ્રેષ્ઠિ-કથા'માં તેમજ કેટલાંક કાવ્યોમાં અને કાવ્યશાસ્ત્રોમાં કામવિષયક હકીકતો જોવાય છે. આ સંબંધમાં સ્વતંત્ર કૃતિઓ હોય તો તે કંઈ કંઈ છે તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

૪૬૦૫-ચૂડામણિ^૨ (વિ. સં. ૧૬૩૩)—જૈં સાં સં ૦ ઇં
(પૃ. ૫૮૬) પ્રમાણે વીરભદ્રે વિ સં. ૧૬૩૩માં જૈરવ અને કુબ્જના રમરણપૂર્વક આ કૃતિ રચી છે. એને આ ઇતિહાસના લેખકે 'જૈન' રચના ગણી હેમ એમ લાગે છે, પણ મને તો એ બાબત શંકા રહે છે. તેમ છતાં એ વિષે હું થોડુંક કહું છું.

૧ મેં સંપાદિત કરેલી આ કૃતિ "જૈં લાં જૈં પું સં" તરફથી "કમલ-શ્રેષ્ઠિ-કથા" વગેરે પાત્ર કથાવધ પદિશિષ્ટ સહિત ઈ સ. ૧૬૩૨ના પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૨ જુઓ ઉપર્યુક્ત ટિપ્પણ.

૩ "નિતાન્તં ગોપનીયમ્" એવા ઉલ્લેખપૂર્વક આ કૃતિ વિ સં. ૧૬૮૧માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે. એવું સરોધનવવં બાદવલ ત્રિકમલ વેલે કર્યું છે અને એ અભિલાષ - ૬ દેશાઈના ગુપ્તલાલચર્ચા છપાઈ છે.

૪. આ કૃતિની આ નામથી ગોધ જિં ૨૦ ફોં ૧૦માં નથી.

આ વીરભદ્ર 'વધેશ' વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિય છે. એમણે વાત્સ્યાયનકૃત કામસૂત્રના વિષયોનું નિરૂપણ આપ્યાં છંદમાં કર્યું છે. એમણે પ્રસ્તુત કૃતિ સાધારણ, સાંપ્રયોગિક, કન્યા-સંપ્રયુક્તક, ભાર્યા-ધિકારિક, પારદારિક, વૈશિક અને ઔપનિષદિક એ નામનાં સાત અધિકરણોમાં વિભક્ત કરી છે. આ દરેકના પેટાવિભાગરૂપ ઓછાવત્તા અધ્યાયો છે. બધા મળીને ૩૬ (૫+૧૦+૫+૨+૬+૬+૨) અધ્યાયો છે. પ્રારંભમાં કર્તાએ પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને કામચત્ર રચનારા વિવિધ અંથકારોનાં નામો ગણાવ્યાં છે.

નિમ્નલિખિત કૃતિઓનાં નામ વિચારતાં એમાં પ્રસ્તુત વિષય અચાંચો હોય તો ના નહિ :—

કામપ્રદીપ—આના કર્તા ગુણાકર છે.

કોકમ્બકાશસાર—આ અગ્રાતકર્તા કૃતિની એક હાથપોથી ભાં. પ્રાં. સં. મં.માં છે.

પ્રકરણ ૧૦ : સ્થાપત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર

કળાના વિવિધ પ્રકારો છે. એમાંના એક પ્રકાર તે 'શિલ્પ-કળા' છે. બાષકામની વિદ્યાને 'શિલ્પ-વિદ્યા' અને એનું નિરૂપણ કરનાર ગ્રંથને 'શિલ્પ-શાસ્ત્ર' કહે છે. શિલ્પ-શાસ્ત્રનું બીજું નામ 'સ્થાપત્ય' છે. સ્થાપત્યનો અર્થ ઇમારત, બાષકામ એમ પણ કરાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ અર્થ અભિપ્રેત છે. આણુ, રણુકપુર, રતુનંદ વગેરે જૈન તીર્થસ્થળોમાં આવેલાં ભવ્ય મંદિરો જૈન સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે.

ધાર્મિક તેમજ નાગરિક એમ ઉભય પ્રકારની શિલ્પકળાની સામગ્રી રાયપરસોલુધનજી તેમજ કપ્પનુ ભાસ પૂરી પાડે છે. રાયભા સૂર્યાભિદેવે રચાવેલા વિમાનનું ગ્રીણુવટભયુ^૧ વણુ^૨ન છે. એ ઉપરથી એક નવ્ય અને ભવ્ય પ્રાસાદ ભોલો થઇ શકે. વિશેષમાં આ વણુ^૨ન સ્થાપત્યને અંગેના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો પણ પૂરા પાડે છે. વળી સમવસરણુને લગતી જે હકીકત આગમિક તેમજ અનાગમિક સાહિત્યમાં મળે છે તે પણ સ્થાપત્યનો વિષય બની શકે તેમ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં નગરોનું તેમજ ગૃહનિર્માણકળા અને શિલ્પકળાનું વિસ્તૃત વણુ^૨ન

૧ ૨૧૦ હિમાગુવિનયે "શિલ્પના બે જૈન ગ્રંથો" નામનો લેખ લખ્યો છે અને એ "શુદ્ધિપ્રકાશ" (પૃ ૮૭, અ' ૧, પૃ ૨૨-૨૬)માં ઉપાયો છે

૨ આપણા દેશના સ્થાપત્ય વિષે અંગ્રેજીમાં બે મહત્ત્વના ગ્રંથ છે. —

(અ) History of Indian and Eastern Architecture

(આ) Indian Architecture

આ પૈકી પ્રથમ ગ્રંથ લેઇપ્સ ક્રેઝુસને રચ્યો છે અને એના બંને ભાગ ઈ સ. ૧૯૧૦માં પ્રકાશિત થયા છે બીજો ગ્રંથ ઈ બ હાવેલ (Havell)ની રચના છે એની બીજી આવૃત્તિ ઈ સ ૧૯૨૭માં છપાઈ છે ક્રેઝુસના ગ્રંથમાં જૈન સ્થાપત્ય વિષે બેટલુ લખાણ છે તેના પ્રમાણમાં હાવેલના ગ્રંથમાં બહુ જ થોડું લખાણ છે

જૈન સાદિસમાં મળે છે, ડૉ. મોનીયન્ડે “જૈનાગમ ઔર સ્થાપત્ય” નામનો એક વિશેષ લખ્યો છે.

આ પ્રમાણેની મહત્વની સામગ્રી હેના છતાં સ્થાપત્ય સંબંધી જૈન કૃતિઓ આંગળીને વેટે મણાય એટલી ઓછી સંખ્યામાં જોવાય છે. રૂઢ્ઢર ફેરુએ વિ. સં. ૧૩૭૨માં રચેલું વલ્લુસારપથરલુ પાકમ્માં છે. આનો પરિચય મેં પા. ૭૧૦ સા. ૧૮૫૦ (પૃ. ૧૮૫)માં આપ્યો છે.

શિલ્પ-શાસ્ત્ર—આ નામની એક કૃતિ ભટ્ટારક એકસધિએ રચી છે એમ ૭૪૦ ૨૦ કો. (ખંડ ૧, પૃ. ૩૮૩)માં નોંધ છે, અને એના અધાર તરીકે રાઇસ (Rice) દ્વારા તૈયાર કરાયેલા અને ઇ. સ. ૧૮૮૪માં મેં પ્રકાશિત કરાયેલા A Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Mysore and Koorg (પૃ. ૩૧૬)નો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

મુદ્રાશાસ્ત્ર—સિદ્ધાન્તોલું પણ શાસ્ત્ર છે. એને ‘મુદ્રાશાસ્ત્ર’ કહે છે. ઉપર્યુક્ત રૂઢ્ઢર ફેરુએ ૧૪૬ ગાથામાં કુલ્લુહીન તત્ત્વલખના ચાત્ર્યમાં વિ. સં. ૧૩૭૫માં ભારતીય સિદ્ધાન્તો વિષે રૂઢ્ઢર પરિચય (બ્યપરીક્ષા)માં વિચાર કર્યો છે. મુદ્રાશાસ્ત્રની પ્રવેશિકાની મળતી સરનારી આ કૃતિમાં ૨૦૦ ઉપર સિદ્ધાન્તોલું વર્ણન છે. આવી કોઇ સંસ્કૃત કૃતિ કોઇ જૈને રચી છે ખરી ?

૧ આ લેખ “જૈન ઇ. ૭૧૦” લખ્યો (પૃ. ૧૬, કિલ્લ રોમાં ઉપર) છે.

૨ જોના વિષેનો લેખ જોના કૃતિઓ વિષેનો એક લેખ નામે “જ્યોત્સ્ના” મુદ્રિતી હાંસિસારપથરે લખ્યો છે અને એ “વિશાલસાર” (સાર ૨૬, અંક ૧, પૃ. ૧૧-૧૪)માં ઉપર્યો છે. “વલ્લુસાર” કુલ્લુ અન્ડ એ રૂઢ્ઢર ફેરુના પિતા દ્વારા અને અર્ધા જોનાની માત્રા દ્વારા.

૩ આના પરિચય માટે મુલો ઉપર્યુક્ત લેખ લેખ “જૈન ઇ. ૭૧૦” (પૃ. ૨૬, અં. ૪, ૫, અને ૮)માં એક મુદ્રિત વલ્લુ કહે છે ઉપર્યો લેખ નામે રૂઢ્ઢર ફેરુના મુદ્રાશાસ્ત્રનો અધિષ્ટિત વર્ગ ગ્રંથ.

પ્રકરણ ૧૧ : ગણિતશાસ્ત્ર

ગણિતશાસ્ત્રનો વિષય ધણાખરા જનોને મન માયાકૃતિયો, અટપટિયો અને કંટાળાભરેલો છે, પરંતુ મારા જેવાને તો એ સદા એ અતિશય રસિક અને આનંદજનક જણાયો છે અને એથી તો આજે ઉત્તરાવસ્થામાં પણ અનુસ્નાતકથી પણ ઉચ્ચ ક્ષેત્રના અભ્યાસીઓની કક્ષાની ગણિત-શાસ્ત્રને અંગેની વિવિધ વિગતો વાંચવાવિચારવા હું ઉત્સુક રહું છું. ગણિતશાસ્ત્રની એક શાખાએ અંગગણિત તો સામાન્ય જનતાને એ ઉપયોગી છે, બ્યારે બીજાગણિત યાને અક્ષરગણિત 'વજેરે શાખાઓ તો ખાસ કરીને વૈજ્ઞાનિક શોધકોના કામની છે વળી આ શાસ્ત્રના અધ્યયનનો માર્ગ કેવળ વિનયન (Arts)ના જ કે વિજ્ઞાન (Science)ના જ કે વાણિજ્યના જ વિદ્યાર્થીઓ માટે મોકળો ન રાખતાં જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓના અભ્યાસીઓ માટે પણ ઓછેવત્તે અંગે તેમ કરવાનું સ્તુલ્ય પગલું વિશ્વવિદ્યાલયોએ ભર્યું છે. આથી તો ગણિતશાસ્ત્રની સાથે એક રીતે સરખું મહત્ત્વ ધરાવનારા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્ર કરતાં એ ગણિતશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક છે. જૈન દર્શનમાં ગણિત-શાસ્ત્રને ગૌરવશાળી સ્થાન અપાયું છે એમ પુલ્લોમાંની ગમ અને ભંગ (વિકલ્પો)ની પ્રચુરતા સબંધી જૈન પરંપરા અને સંખ્યાનું નિરૂપણ વિચારતાં તેમજ કર્મસિદ્ધાન્તને લગતી ઝીણવટભરી બાબતોને ધ્યાનમાં લેતાં સહેજે દ્વિધિત થાય છે. આજે પુલ્લ તો નથી પરંતુ કર્મસિદ્ધાન્ત

૧ વજેરેથી સમતલ ભૂમિતિ, ઘન ભૂમિતિ, સમતલ ત્રિકોણમિતિ, ગોલીય ત્રિકોણમિતિ, સમતલ બીજાભૂમિતિ (plane analytical geometry), ઘન બીજાભૂમિતિ, શૂન્ય-લઘિ યાને સૂફમકલન, શૂન્યયુતિ યાને સમસકલન અને શૂન્ય-સમીકરણ ઉપરાંત સ્થિતિ-શાસ્ત્ર, ગતિ-શાસ્ત્ર, ઉદ્ભવ-સ્થિતિશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર જેવી શાખાઓ અત્ર અલિખેત છે.

રજૂ કરનારા વિશિષ્ટ ગ્રંથો છે એટલે એ તેમજ કાળ અને ક્ષેત્રનાં પરિમાણ વિષે જે પ્રશ્નણ છે તે સમજવા માટે ગણિતશાસ્ત્રના જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં કેાલુ જાણે કેમ ગણિતશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર અને એની કોઇ એક શાખા પૂરતાં યે સર્વાંગીણ ગણાય તેવા ગ્રંથો બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હજી સુધી તો મળી આવ્યા છે. વત્થુસારપચરણ, દંબપરિક્ષા વગેરે રચનારા ઠક્કર દેરુએ ‘ગણિત-સારકૌમુદી’ (ગણિતસારકૌમુદી) રચી છે. એ પદ્ધતમક કૃતિ પાંચ ઉદ્દેશમાં વિભક્ત છે.

‘ગણિતસારસંગ્રહ’ (લ. વિ. સ. ૯૦૦)—આના કર્તા દિં મહાવીરાચાર્ય છે. અભયગુપ્તકૃત વ્યાસરુદ્રસિદ્ધાંત સાથે પ્રસ્તુત કૃતિ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે આ મહાવીરાચાર્ય આથી પરિચિત હતા. એમણે ગણિતસારસંગ્રહમાં એક સ્થળે ‘શ્રીધરનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે.’ વિશેષમાં એમણે શ્લો. ૩માં અમોઘવર્ષનો અને શ્લો. ૮માં એમનો ‘નૃપતુંગ’ તરીકે નામોદ્દેશ્ય કયો છે અને શ્લો. ૬માં આ રાજાને

૧ આના સક્ષિપ્ત પરિચય મુનિશ્રી કર્તિસાગરજીએ “ઠક્કર દેરુચિત ‘ગણિતસાર-કૌમુદી’ એક અદ્વિતીય ગ્રંથ” નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ “જૈન સં. પ્ર.” (વર્ષ ૨૧, અં. ૩, પૃ. ૫૬-૬૪)માં છપાવાયો છે.

૨ આ કૃતિ પ્રા. એમ રંગાચાર્યના અગ્રેજ અનુવાદ અને ટિપ્પણ સહિત મદ્રાસ સરકારની આજ્ઞાથી ઈ. સ. ૧૯૧૨માં પ્રકાશિત થઈ છે. અતંતમાં ત્રણ પરિશિષ્ટ છે. પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે સંસ્કૃત શબ્દો અને એ દ્વારા દર્શાવાતા અક, દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અગ્રેજ અનુવાદગત સંસ્કૃત શબ્દો અને એની સમજણ અને તૃતીય પરિશિષ્ટ તરીકે દાખલાઓના જવાબ આપાયા છે.

૩ આના ટીકાકાર પૃથુલ્લરવામી (ઈ. સ. ૮૬૦) અને આ મહાવીરાચાર્ય વચ્ચે વિશેષ અંતર નહિ હશે એમ પ્રા. રંગાચાર્યે કહ્યું છે.

૪ આ શ્રીધર તે ત્રિશતિકા (ઈ. સ. ૭૫૦)ના કર્તા છે

૫ જુઓ જિ. ૨૦ કૌ. ૧ (ખં. ૧, પૃ. ૧૦૩).

‘ચક્રિકાભંજન’ કહ્યા છે. આ ‘રાષ્ટ્રકૂટ’ વંશના રાજાનો સમય ઇ. સ. ૮૧૪ કે ૮૧૫થી ઇ. સ. ૮૭૭ કે ૮૭૮ ગણાય છે. આ હિસાબે આ કૃતિ ઇ સ ૮૫૦ની લગભગની ગણાય આ પદ્યાત્મક કૃતિના પ્રારંભમાં જૈનોના ચરમ તીર્થ કર મહાવીરસ્વામીને વદન કરી ઉપયુક્ત રાજાની તારીફ કરી ગણિતની પ્રશંસા કરાઇ છે ત્યાર બાદ સંજ્ઞાઓ યાને ‘ક્ષેત્રાદિકની પરિભાષાઓ સમજાવાઇ છે. પછી નીચે મુજબના આઠ વ્યવહારોનું નિરૂપણ છે :—

(૧) પરિક્રમ, (૨) કલાસવર્ણ, (૩) પ્રકીર્ણક, (૪) ત્રૈશિક, (૫) મિશ્રક, (૬) ક્ષેત્રગણિત, (૭) ખાત અને (૮) છાયા.

મિશ્રક વ્યવહારમાં બ્યાજને અંગેની રીતો (rules)ની અને એના રદાખલાની સખ્યા અભ્યાસપટ્ટીય કરતા ઘણી વધારે છે.

સંપ્રદાય—આ કૃતિના કર્તા જૈન છે એમ જિનેશ્વરની પુષ્પ-પૂળ (પૃ ૬), દક્ષ-પૂળ (પૃ. ૩૪), દીપ-પૂળ (પૃ. ૪૦), મધ-પૂળ (પૃ. ૪૨), ધૂપ-પૂળ (પૃ. ૪૨) ઇત્યાદિને લગતાં ઉદાહરણો ઉપરથી તેમજ ૪૫. ૫૨માંના બાર પ્રકારના તપ અને બાર અંગ (દ્વાદશાંગી)ના ઉલ્લેખ ઉપરથી તથા આકાશચારી મુનિ (પૃ ૧૩૮)ને લગતા ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે.

૧ અહીં ૨૪ અંકરયાનો ગણવાયા છે છેલ્લાનું નામ ‘મહાક્ષેત્ર’ અપાયું છે

૨ History of Hindu Mathematics (ખંડ ૧, પૃ ૨૨૩-૨૨૬)માં તે જાખલા અપાયા છે

૩ આ અભ્યાસપટ્ટ પહેલા (ઇ સ ૪૬૬)ની કૃતિ છે

૪ આ પૃષ્ઠગત શ્લોક ૪માં ‘સમુદાય’ એ અર્થમાં ‘યતિસમિતિ;’ કારા ‘સમિતિ’ શબ્દ વપરાયો છે

સ્પષ્ટન—કોઈ સંખ્યાને શ્રેયથી લાગે તો તે અવિકારી રહે છે—તેવી ને તેવી જ રહે છે એવો જે ઉદ્દેશ્ય પૃ. ૬માં શ્લો. ૪૯માં કરાયો છે તે આન્ત છે. બ્રહ્મગુપ્તે તો આવી ભૂલ કરી નથી.^૧

સંકાર—દક્ષિણ ભારતમાં ગણિતસારસંગ્રહને સારો આવકાર મળ્યો હોય એમ લાગે છે કેમકે ઇ. સ.ની અગિયારમી સદીમાં તો પાંચુરૂર મસ્જિદે એનો ‘તેલુગુ’ ભાષામાં પદ્યમાં અનુવાદ કર્યો હતો.

દીકાઓ—વરદાજે તેમજ અન્ય કોઈએ ગણિતસારસંગ્રહ ઉપર સંસ્કૃતમાં એકેક દીકા રચી છે.

કાનડી અને તેલુગુ દીકા—વલ્લભ નામની ‘કોષ્ટક’ બ્યક્તિએ ગણિતસારસંગ્રહ ઉપર કાનડી ભાષામાં તેમજ તેલુગુમાં એકેક દીકા રચી છે.

ડૉ. દત્તના લેખ—ડૉ. ધિર્મૂર્તિશ્યમ્ભુ દત્તે જૈન ગણિતને અંગે નીચે મુજબના ત્રણ લેખ લખ્યા છે:—

- (1) ^૨The Jaina School of Mathematics.
- (2) ^૩On Mahāvīra's Solution of Rational Triangles and Quadrilaterals.
- (3) ^૪Geometry in the Jaina Cosmography.

^૧ જુઓ H H M (ખંડ ૧, પૃ. ૨૪૧).

^૨ આ લેખ Bulletin of the Calcutta Mathematical Society (Vol. XXI, No. 2, 1929)માં છપયો છે.

^૩ આ લેખ Bul of the Cal. Math Society (Vol. XX, 1928-29) નાં પ્રકાશિત થયેલો છે.

^૪ આ લેખની મુદ્રિત નકલ મારા લેખમાં આવી નથી, બાકી જેની હાલ કયેથી નકલ તો મને એના લેખક મહાશય વસંતી મળી હતી.

ગણિતસંગ્રહ—આના કર્તા યલ્લાચાર્ય છે. શું એઓ જૈન છે અને એમની આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે ?

પાટીગણિત (લ. વિ. સં. ૧૨૫૦)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ અનંતપાલ છે. એઓ ‘પલ્લીપાલ’ કુળના અને નેમિચરિત નામનું મહાકાવ્ય રચનારા આમન કવિના ચાર પુત્રો પૈકી પ્રથમ છે. આ અનંતપાલના ધનપાલ નામના ભાઈએ તિલ્લકમંજરીકથાસાર વિ. સં. ૧૨૬૧માં રચ્યો છે. પાટીગણિત એ નામ વિચરતાં એમ લાગે છે કે એમાં અંકગણિતનો વિષય વિચારાયો હશે.

ગણિતસાર (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)—આના કર્તા ક્ષર ફેરુ છે એમણે વિ. સં. ૧૩૪૭માં યુગપ્રધાનચૌપાદ રચ્યા છે અને વિ. સં. ૧૩૭૨માં વત્થુસારપયરણુ અને જ્યોતિઃસાર અને વિ. સં. ૧૩૭૫માં દ્વંવપરિક્ષા રચ્યાં છે. આથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ લ. વિ. સં. ૧૩૭૦માં રચાયો હશે એમ લાગે છે. એ ગમે તે હો પણ આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે ?

સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિની ટીકા (લ. વિ. સં. ૮૭૫)—આના કર્તા દિ. વીરસેન આચાર્ય છે. એઓ ‘પંચસ્તૂપ’ અન્વયના દિ. આચાર્ય-નન્દિના શિષ્ય અને ચન્દ્રસેનના પ્રશિષ્ય થાય છે. આ વીરસેન જિનસેન (પહેલા)ના ગુરુ થાય છે અને ઉત્તરપુરાણ રચનારા ગુણભદ્રના પ્રગુરુ

૧ જિનવિજયજીના મતે આ દિ. છે (જુઓ જૈ. સ્. ૧૦ ઇ. ૫. ૪૦૧) એ એમ જ હોય તો તિલ્લકમંજરીના કર્તા શ્વેતાંશર ધનપાલને આ અનંતપાલના ભાઈ ધનપાલે નમન કર્યું છે તે એમની મતસહિષ્ણુતા—ઉદારતા સૂચવે છે. આવા બીજા ઉદારણરૂપ પં વાહિરાજ છે, કેમકે એમણે શ્વેતાંશરીય વાગ્બટાલ કાર ઉપર ટીકા રચી છે જુઓ પૃ. ૧૫૮.

૨ આ અન્વય આગળ જતા ‘સેનાન્વય’ આ ‘સેન-સય’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો

૩ એમના અન્વય શિષ્યો વગેરેના નામ માટે જુઓ જૈ. સ્. ૧૦ ઇ. ૫. ૫૦૧)

થાય છે.^૧ એ વીરસેને છબ ડાગમ પૈકી પહેલા પાત્ર ખડી દીકા નામે ધવલા શકસંવત્ ૭૩૮માં પૂરી કરી છે. એમાં ચચચિસો ગણિતનો વિષય જોતાં એઓ ગણિતજ્ઞ હતા એમ કહી શકાય. એમણે કસાય-પાહુડ ઉપર જયધવલા નામની દીકા રચના માંડી હતી પરંતુ વીસ હજાર શ્લોક જેટલો ભાગ રચાતાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમનો જન્મ શકસંવત્ ૬૬૦ની આસપાસમાં અને સ્વર્ગવાસ શકસંવત્ ૭૪૫ની આસપાસમાં થયાનું અનુમાય છે.^૨

ઉત્તરપુરાણની પ્રશસ્તિમાં દિં ગુણલક્ષ્મી પોતાના દાદાશુરુ દિં વીરસેન માટે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે સિદ્ધ-ભૂ-પદ્ધતિનાં પદે પદે વિષમ અર્થાત્ કઠણ હતાં, પરંતુ આ વીરસેને એની એવી દીકા રચી છે કે એ જોઈને બિશ્નુએને એ ત્રય સમજવો સુગમ થઈ પડ્યો છે. આ ત્રય ત્ર્ય ક્ષેત્રગણિત (geometry)નો હશે એમ અનુમાય છે.^૩

ક્ષેત્રગણિત—આના કર્તા નેમિચન્દ્ર છે.^૪

અહીં એ ઉમેરીશ કે ક્ષેત્રગણિતને અંગે છ પંક્તિઓ વાચકવંશ ઉમાસ્વામિએ ત૦સૂ૦ (અ. ૩, સ. ૧૧)ના સ્વોપન ભાષ્ય (પૃ. ૨૫૮)માં આપ્યાં છે.

૧ આ વીરસેન, જિનસેન અને ગુણલક્ષ્મી એ ત્રણ વિદ્વાનો દિં સાહિત્યસેવના ત્રણ તેજસ્વી તારાઓ છે. એ ત્રિપુટી તે ભણે 'ભરણી નક્ષત્ર છે.

૨ જુઓ જૈં ૨૨૦ ઇ. (પૃ ૫૧૨).

૩ એજન (પૃ ૫૦૩)

૪ જુઓ જિં ૨૦ કે ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ ૬૮)

૫ આ કરણો જિનલક્ષ્મણે ક્ષમામત્રણે સમયએતસમાસમા પાઠ્યમા પદ્યપે ૨૪૦ કર્યાં છે અને એના ઉપર કોષ્ટકે પાઠ્યમા સુવિલ રચી છે અને એ હાલમા હપાય છે એ ઉપશુક્રા છ કરણો (formula) અગ્રેજમા ત૦ સૂ૦ (દ્વિતીય વિભાગ)ના મારા અગ્રેજ ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૪૧)મા આપ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૨ : નિમિત્ત-શાસ્ત્ર

નિમિત્તશાસ્ત્રની વ્યાપકતા—‘નિમિત્ત’ એટલે દેશાન્તરિત અને કાલાન્તરિત ભવિષ્યના યનાવને જણાવનારું ચિહ્ન એ નિમિત્ત પર પ્રકાશ પાડનારું શાસ્ત્ર તે ‘નિમિત્ત-શાસ્ત્ર’ (Science of Divination) કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષનો નિમિત્તમા અતર્ભાવ થાય છે^૧

વિશેષાં (ગા. ૨૧૬૩)માં નિમિત્તનું લક્ષણ વગેરે હકીકત અપાઈ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે જેના વડે શુભ અને અશુભ ભણી શકાય તે ‘નિમિત્ત’ છે આ નિમિત્તના આઠ પ્રકાર છે અને એથી તો ‘અષ્ટાંગ નિમિત્ત’ એવો પ્રયોગ જોવાય છે ઉપા. મેધવિજયે હસ્તસંભવનની સ્વોપદ વિવૃત્તિમાં નીચે મુજબના આઠ નિમિત્તોનો ઉલ્લેખ કરી એની આછી રૂપરેખા આલેખી છે, અને એ નિમિત્તોનો ઘોષ કરાવનાર સાહિત્યનો નિર્દેશ કર્યો છે અને પહેલાં સાત નિમિત્તોને લગતા જ્ઞાનનો વર્તમાનમા (પોતાના સમયમા) હાસ થયો છે એમ કહ્યું છે.^૨—

(૧) અંગ, (૨) સ્વપ્ન, (૩) સ્વર, (૪) ભૌમ, (૫) વ્યંજન,
(૬) લક્ષણ, (૭) ઉત્પાત અને (૮) અતરિક્ષ.

૧ આ સળધમા વિશેષ માહિતી મારે જુઓ પા. ૮૫૦ સ્લા. (પૃ. ૧૬૭)

૨ “અષ્ટાંગ નિમિત્ત અમવા નિરુત્ત્વ ન્યોતિ શાસ્ત્ર એ એક જ વિદ્યાના યોગ સંબંધ છે” એમ “જૈન સામુદ્રિક પાત્ર ગ્રંથો”ના આચાર્ય (પૃ. ૪૭)માં કહ્યું છે અહીં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે ચિન્તક ધર્મા પહેલો સ્વયં ગણિતનો છે અને એને ન્યોતિયની પરિભાષામા ‘સિદ્ધાન્ત’ કહે છે

૩ એમણે નારદકૃત અંગવિદ્યાનો અને મહેશ્વરકૃત સ્વરોહિયનો (આને જ યજુર્વેદ શિવસ્વરોહિય કહે છે) ઉલ્લેખ કર્યો છે

અન્યત્ર ઉત્પાતને બદલે 'દિવ્ય'નો ઉદ્દેશ્ય જોવાય છે. એને લક્ષ્યમાં રાખી હું આઠ નિમિત્તો ગણાવું છું અને સાથે સાથે એનો સંક્ષેપમાં અર્થ સૂચવું છું:—

(૧) ભૌમ—ધરતીકંપ વગેરે પૃથ્વી સંબંધી.

(૨) સ્વપ્ન નિદ્રામાં ભાસતો દેખાવ, સમણ્.

(૩) અંતરિક્ષ—આકાશમાં ફરતા ગ્રહોનાં અન્ય રાશિમાં ગમન, ઉદય, અસ્ત વગેરે.

(૪) દિવ્ય—ઉદ્ધાપાત, ગર્ભવનગર વગેરેનું દર્શન.

(૫) આંગ—શારીરિક રચના વગેરે.

(૬) સ્વર—ક્રોમળ, કહોર, ગંભીર ઇત્યાદિ સ્વર અથવા કોસલાગમાદિ પ્રતિપાદિત સ્વરવિદ્યા.

(૭) લક્ષણ—શ્રીવત્સ વગેરે શારીરિક લક્ષણો.

(૮) વ્યંજન—તલ, મસા, વગેરે શારીરિક ચિહ્ન.

કેટલીક વાર નિમિત્તના નીચે મુજબ છ પ્રકાર પણ ગણાવાય છે:—

(૧) સુખ, (૨) દુઃખ, (૩) લાભ, (૪) હાનિ, (૫) જીવિત અને (૬) મરણ.

પ્રતિપ્રકાશ (લ. વિ. સં. ૧૭૫)—પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૫, શ્લો ૪૪૭) પ્રમાણે આના કરતાં પાદક્ષિપ્તસૂરિ છે. આગમોની સુધિલુઓ જોતાં એમ જણાય છે કે એમણે કાલજ્ઞાન નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.

૧ સ્વર—શાસ્ત્રને યાને સ્વરોદય—શાસ્ત્રને સામાન્ય જનતા 'સરોદો' કહે છે.

“ગાહાજીવલેખ”થી શરૂ થતો ‘વીરથય (વીર-સ્તવ) એમણે રચ્યો છે અને એમાં સુવર્ણસિદ્ધિ અને વ્યોમસિદ્ધિની (એટલે કે આકાશગામિની વિધાની) હકીકત ગુપ્ત રીતે આપી છે,^૨ એમની સુપ્રસિદ્ધ અને કૌતુક-મિત્ર કૃતિ તે તરંગવર્ધ છે, અપારાગદાર વગેરેમાં એ નોંધાયેલી છે. એમાં ભારોભાર દેસિય (દેશ) શબ્દો હતા.^૪ આ સૂરિએ નિર્વાણકલિકા અને જોધસ-કરંડગની ટીકા રચી છે. જિનપ્રભસૂરિના કથન પ્રમાણે આ પાદલિપ્તસૂરિએ શત્રુબ્ધ-કલ્પ અને રેવંતગિરિ-કલ્પ પણ રચ્યા છે.^૬ વળી ‘ગાહાસત્તસર્જની કેટલીક ગાથા પણ આ સૂરિએ રચી હોય એમ લાગે છે

૧ આ અં. ૩૦ (પૃ. ૨૬૫-૨૬૬)માં ‘ય-પરિશિષ્ટ’ તરીકે સંસ્કૃત ભાષા સહિત છપાવાયો છે આની સુવર્ણસિદ્ધિ પૂરતી વ્યાખ્યા પૂરી પામતી અને જિનપ્રભસૂરિએ વિ. સ. ૧૩૮૦માં રચેલી વૃત્તિના સંક્ષેપ અવશ્યકિ અં. ૩૦ના આગળ ગુજરાતી અનુવાદમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે છપાઈ છે.

૨ જુઓ ૩૦ અં. (શુ. ૫, શ્લો. ૩૦૨-૩૦૩)

૩ આ આગમ (સુ. ૧૩૦, ૫૩ ૧૪૬આ)માં મહાયુવર્ધનના ઉલ્લેખ છે એ કથા પણ પાદલિપ્તસૂરિએ રચી હશે એમ નિર્વાણકલિકાની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૭ અ-૧૭ આ)માં એના લેખકે કહ્યું છે.

૪ આ તેમજ રથણાવલિ (વચ્ચ ૧, શ્લો. ૨)ની સ્વોપમ વૃત્તિ એતા પાદલિપ્ત-સૂરિએ દેશ્ય’ શબ્દોનો કોશ રચ્યો હશે એમ લાગે છે

૫ આ કૃતિ મૌહનલાલ જી ઝવેરી દ્વારા સંપાદિત થયેલી છે અને એ એમની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના તેમજ ૫. રૂપાપતિમિશ્રની સંસ્કૃત ભૂમિકાસ હિત “મૌહનલાલ જી ગ્રંથમાલા”માં ગ્રંથાક ૫ તરીકે ૬ સ. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત થયેલી છે

૬ જુઓ વિવિધતીર્થકલ્પગત “શત્રુબ્ધ-કલ્પ” (શ્લો. ૧૨૨) અને “રેવંતક-ગિરિકલ્પસંક્ષેપ” (શ્લો. ૬)

૭ આના પરિચય માટે જુઓ પા. ૭ લા. ૭ ના. ૭ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૬)

આ સૂરિ 'સંગમસિંહના શિષ્ય વાચનાચાર્ય' મંડનગણિના શિષ્ય થાય છે અને 'સ્કંદિશ્વાચાર્ય'ના ગુરુ થાય છે. કૃષ્ણની ચુવિણમાં પાદલિપ્તસૂરિને 'વાચક' કહ્યા છે. હરિભદ્રસૂરિએ આવસ્તસચની નિબંધુતિ (ગા. ૯૪૪)ની ટીકા (પત્ર ૪૨૪આ)માં 'વૈનયિકા' શુદ્ધિનું ઉદાહરણ આપતાં આ પાદલિપ્તસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૫, શ્લો. ૫-૭ અને ૨૯) પ્રમાણે પાદલિપ્તસૂરિનો જન્મ અયોધ્યાના રાજા વિજયવ્રહ્માની નગરીમાં વસનારા કુલ્લ શ્રેણીની પ્રતિમા નામની જાતે પેટે થયો હતો અને એમનું નામ નાગેન્દ્ર પદ્મથુ હતું. આઠ વર્ષની ઉંમરે એમણે દીક્ષા લીધી હતી અને દસ વર્ષની નાની વયમાં એઓ આચાર્ય બન્યા હતા. આ સૂરિ 'મથુરા' થઈ 'પાટલીપુત્ર' ગયા હતા. અંતસમયે 'શત્રુજય' ઉપર ૩૨ દિવસનું અનશન કરી એઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા. એ પૂર્વે એઓ 'ભર્ય' આવ્યા હતા. હાલ, પાટલિ-રાજા મુરુડ પુત્રનો વગેરે આ સૂરિના સમકાલીન ગણાય છે.

પ્રશ્નપ્રકાશ એ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે એમ પ્ર૦ ચ૦ (શૃંગ ૫, શ્લો. ૩૪૭)માં કહ્યું છે. પ્રશ્ન ઉપરથી કૃષ્ણ કહેવાની બાબત આ ગ્રંથમાં વર્ણવાઈ હશે એમ એનું નામ જોતાં જણાય છે. હજી સુધી તો આ ગ્રંથ કોઈ સ્થળેથી મળી આવ્યો નથી.

કાલ-જ્ઞાન (લ. વિ સં. ૧૭૫)—આ ઉપર્યુક્ત પાદલિપ્તસૂરિની કૃતિ છે. એ જ્યોતિષની હશે. એ પણ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

પ્રશ્નપ્રકાશ અને કાલજ્ઞાન એ એ ગ્રંથો કઈ ભાષામાં છે—સંસ્કૃતમાં છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે મારી પાસે કોઈ સાધન નથી એટલે મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

૧ એઓ 'વિદ્યાધર' વંશના—અર્થાત્ આર્ય નાગહન્તિસૂરિના ગુરુભાઈ ગણાય છે

૨ એઓ સિદ્ધસેન દિવાકરના ગુરુ વૃદ્ધવાદીના ગુરુ ગણાય છે

૩ આ પદિકા સિદ્ધદેશનો જે ઉલ્લેખ છે તેને એટલાક ગ્રંથ ગણ્યે છે.

ઋષિપુત્રની કૃતિ (ઉ. વિ. સ. ૧૦૦૦)—^૧ઋષિપુત્ર એ ગર્ગાચાર્યના પુત્ર કે શિષ્ય કે બંને થતા હોય એમ ક્ષાત્રે છે એમણે નિમિત્તશાસ્ત્રને અંગે કૃતિઓ રચી છે. તેમાં એકાદ સંસ્કૃતમાં પણ હશે એમ મનાય છે. કેટલાકને મતે એમનો સમય દેવલની પછી અને વરાહમિહિરની પહેલાંના છે.^૨ ભટ્ટોપલી દીકરા ઋષિપુત્રને અંગે ઉલ્લેખ છે એટલે એઓ શકસંવત્ ૮૮૮થી પહેલાંના છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે

^૩ભુવનદીપક ચાને ગ્રહભાવપ્રકાશ (વિ. સં. ૧૨૨૧૧૪)—
આના કર્તા 'વાદી' દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય પદ્મપ્રભસૂરિ છે.^૪ એઓ નાગપુરીય 'તપા' ગચ્છના સ્થાપક છે એમણે આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૨૧-
(?)માં રચ્યો છે. એમાં એમણે કયો ગ્રહ ક્યારે કેવો ભાવ લખવે એ હકીકત દર્શાવી છે.

• ભુવનદીપક ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે:—

(૧) ભાવબોધિકા—આના રચનાર દૈવસ શિરોમણિ છે.

(૨) વૃત્તિ—આ વૃત્તિ સિંહતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૬માં ૧૭૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે. એ સૂરિ ચણદેવસૂરિના શિષ્ય વિષ્ણુધનંદસૂરિના

૧ એમના પરિચયાર્થે જુઓ પા. ૭ ભા. ૦ સ્ત. ૦ (પૃ. ૧૬૬)

૨ જુઓ "જૈં સિંહ ભા. ૦" (ભા. ૧૮, કિ. ૨)

૩ હિંદી અનુવાદ સહિત જે ભુવનદીપક "વેક્ટેશ્વર મુદ્રણાલય" તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે તે આ જ છે ?

૪ આમ પ્રમાણેક ઉલ્લેખ જૈં સૂ. ૦ સ્ત. ૦ ઈ. ૦ (પૃ. ૨૭૬)માં છે ત્યારે જિ. ૦ ૨૦ કો. ૦ (ખ. ૧, પૃ. ૨૬૭)માં પ્રશ્નચિહ્ન વિનાનો ઉલ્લેખ છે

૫ વિ. સં. ૧૨૬૪માં મુનિસુવતચરિત્ર રચનારાનું નામ પણ પદ્મપ્રભસૂરિ છે.

૬ જુઓ 'નાગોરી તપા' ગચ્છની પદ્મવલી.

શિષ્ય થાય છે. એમણે વર્ધમાન-વિદ્યાકદપ તેમજ શ્રીપતિકૃત ગણિતતિલક ઉપર વૃત્તિ તેમજ મંત્રરાજ-રહસ્ય નામનો ગ્રંથ (વિ. સં. ૧૩૩૨)માં રચ્યા છે અને એના ઉપર લીલાવતી નામની વૃત્તિ રચી છે.

(૩) અવચૂરિ—લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ આ અવચૂરિ વિ. સં. ૧૫૨૧માં રચી છે.

(૪) વૃત્તિ—આના દર્તા હેમતિલક છે.

(૫) ટીકાં—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.^૧

૨ આરંભસિદ્ધિ થાને વ્યવહારચર્યા (ધ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—
આ ૪૧૩ પદોની કૃતિના પ્રણેતા ઉદયપ્રભસૂરિ છે. એઓ વસ્તુપાલના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના અને શકસંવત ૧૨૧૪માં રચાદ્વાદમંજરી રચનારા મદિક્ષણના તેમજ વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહ માટે વિ. સં. ૧૨૯૦માં પ્રખ્યાતવાલી રચનારા જિનભદ્રના ગુરુ થાય છે. એમણે ધર્માશ્રયુદ્ધ અને નેમિનાથચરિત્ર તેમજ સુકૃતકીર્તિકદસોલિની

૧ ‘ખરતર’ ગચ્છના ઉપાધ્યક્ષ દ્વાનસાગરના શિષ્ય વાચક રત્નધીરે લુવનદીપકે ઉપર વિ. સં. ૧૮૦૫માં બાલાવળોધ રચ્યો છે.

૨ આ કૃતિ સુધીશૃંગાર નામના વાર્તિક, મૂળ કૃતિગત પદોની અકારાદિ ક્રમે સૂચી તેમજ વાર્તિકમાં નિર્દેશાયેલા ગ્રંથો અને ગ્રંથકરોની સૂચી સહિત “લ૦ જ૦ ગ્રં”માં જાણીથી ઇ. સ ૧૬૪૨માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે આ પ્રકાશન માટે શ્રી પુરુષોત્તમદાસ ગીચુલાઈ તરફથી ભાવનગરથી ઇ. સ ૧૯૧૬માં સુધીશૃંગાર સહિત જાણેલી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરાયો છે

૩ આ વિ. સં. ૧૨૭૭ના અરસામાં રચાયેલા કાવ્યમાં અણહિલપુર પાટણના નૃપતિએને લગતી ઐતિહાસિક જાણતા આપી વસ્તુપાલ-સેવપાલના ધાર્મિક કૃત્યોની પ્રશંસા કરાઈ છે વસ્તુપાલે ‘શત્રુજય’ ઉપર જ પાવેલા ઈન્દ્રમંદપમાં આ કાવ્ય દેવરાવલ્યું હતું પાટણમાં આ મંત્રોક્ષરના પ્રાસાદના અવશેષરૂપ મનાતા આરસના એક થાલવા ઉપર આ કાવ્યનું એક પદ દેવરાવલ્યું મળી આવ્યું છે

નામનું પ્રશસ્તિ-કાવ્ય રચ્યાં છે. વળી એમણે ધર્મદાસગણિકૃત 'ઉત્તરએસમાલા ઉપર ઉપદેશમાલાકણિકા' નામની ટીકા રચેલકામાં વિ. સં. ૧૨૬૬માં રચી છે. આ ઉપરાંત એમણે છાસીઈ અને કર્મમત્થ એ બે કર્મગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ રચ્યાં છે. 'ગિરનાર' ઉપરના વસ્તુપાલના પ્રશસ્તિ-લેખો પૈકી વિ સં. ૧૨૮૮નો એક લેખ એ પણ એમની કૃતિ છે.

આ આરંભસિદ્ધિ પાંચ વિભાગમાં વિભક્ત છે. આ પદ્યાત્મક કૃતિ નીચે મુજબનાં ૧૧ દ્વાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે:—

(૧) તિથિ, (૨) વાર, (૩) નક્ષત્ર, (૪) (સિદ્ધિ વગેરે) યોગ, (૫) રાશિ, (૬) ગોચર, (૭) (વિદ્યારંભ વગેરે) કાપ, (૮) ગમ (યાત્રા), (૯) (ધર વગેરેનું) વાસ્તુ, (૧૦) વિલમ્બ અને (૧૧) મિશ્ર.

મતલેહ—વારોની માન્યતામાં, નક્ષત્રોમાંના તારાઓની સંખ્યામાં તેમજ યાત્રાદિના પ્રસંગે જોવાનાં દિગ્દ્વારક નક્ષત્રોમાં એમ કેટલીક બાબતોમાં આ કૃતિ સૂરપણ્ણત્તિ અને દિનશુદ્ધિથી ભિન્ન મત દર્શાવે છે.

મુદ્ધીશૃંગાર—આ આરંભસિદ્ધિનું સંસ્કૃતમાં રચાયેલું વાર્તિક છે. એની રચના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસગણિએ વિ. સં. ૧૫૧૪માં 'આશાપદ્મી'માં કરી છે. એમાં એમણે અનેક અંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે

૧ આના પરિચય માટે જુઓ પા. ૭૭૦ નં. ૧૨૭ અને ૨૩૭

૨ 'ધેળકા યુનિવર્સિટી' તરીકે હાલપાન મણપા આ ધેળકામાં વિદ્યાપીઠ હતી અને એ વસ્તુપાલની છાયા નીચે મહન્નવનું વિદ્યાધામ બની હતી

૩ પાંચ વિભાગમાં અનુક્રમે ૪, ૨, ૧, ૨ અને ૨ દ્વાર છે, અને ૮૪, ૭૩, ૮૨, ૮૮ અને ૮૬ પદો છે

‘જયોતિ:સાર’ યાને નારયન્દ્ર-જયોતિ:સાર (લ. વિ સ ૧૨૮૦)—આ ૨૫૭ પદોની કૃતિના કર્તા પ્રાકૃતદીપિકા રચનાર નરયન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘મલધારી’ ગચ્છના દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે ચતુર્વિંશતિ-જિનરતોત્ર રચ્યું છે. વળી એમણે અનર્ઘશાઘા ઉપર તેમજ ન્યાયકંદલી ઉપર ટિપ્પણ રચ્યાં છે. આ ઉપરાંત એમણે પોતાના ગુરુએ રચેલા ‘પાંડવચરિત્ર’ અને ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલા ‘ધર્માભિયુદય કાવ્ય’નું સંશોધન કર્યું છે. એમના સંતાનીય રાજશેખરસૂરિએ ન્યાયકંદલીની પંજિકામાં ઉપયુક્ત બે ટિપ્પણ તેમજ જયોતિ:સાર (પ્રસ્તુત કૃતિ) અને ‘પ્રાકૃતદીપિકા’ એમ ચાર કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ નરયન્દ્રસૂરિએ ‘વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિ’રૂપે વિ. સં. ૧૨૮૮માં રચેલા પદો ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખમાં મોજુદ છે. આ સૂરિના આદેશથી ગુણવત્સલે વિ. સં. ૧૨૭૧માં વ્યાકરણચતુષ્કાવ્યસૂરિ રચી હતી.

ટિપ્પણ—જયોતિષની ઉપયુક્ત કૃતિ ઉપર સાગરચન્દ્રે ૧૩૩૫ શ્લોક જેવડું ટિપ્પણ રચ્યું છે.

ત્રૈલોક્યપ્રકાશ,^૪ ત્રૈલોક્યદીપક, નવ્યતાજિક, ભુવનદીપક યાને મેઘમાલા (વિ. સં. ૧૩૦૫)—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૧૫) પ્રમાણે આ નામાંતરે છે. આના અંતર્ગત દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિ છે. એમણે આ ૧૨૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ વિ સં. ૧૩૦૫માં રચી છે.

૧ આ કૃતિ ‘પ’ ક્ષમાવિજયગણિ દ્વારા ઇ સ ૧૬૩૮માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ આ નામની બીજી પણ બે કૃતિઓ છે જુઓ પૃ ૨૦૬.

૩ આ કૃતિ ભીમસી માણેકે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

અન્ય રચણેથી પણ એ પ્રકાશિત કરાઈ છે

૪ આ નામની હેમપ્રભસૂરિની વિશ્વરથના સંબંધીની કૃતિ છે એનું સપાલન શ્રી રામસદૃપ રામએ કર્યું છે અને ડૉ. પનારસીદાસે એ કૃતિના વિષય ઉપર પ્રકાશ પાઠનારી અગ્રેજીમાં પ્રસ્તાવના લખી છે જો The Jaina Antiquary (Vol. XVII, No. 2) માં ‘પાચેલું’ ડૉ. એમ ઘાટગેડે લાપણ

જન્મસમુદ્ર યાને જન્માંલોધિ (વિ. સં. ૧૧૩૨૩)—આના કર્તા ઉપાં નરચન્દ્ર છે. એઓ 'કાસદ્ધ' ગચ્છના ઉદ્ધતનસૂરિના શિષ્ય સિંહસૂરિના શિષ્ય થાય છે.

ખેડા—જન્મસમુદ્રના ઉપર કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે. એને 'એડા' વૃત્તિ કહે છે.

અશ્વશતક (વિ. સં. ૧૩૨૪)—આ કૃતિ પણ ઉપયુક્તા ઉપાં નરચન્દ્રે રચી છે અને એને એમણે સ્વોપમ અવચ્છિન્થી અલંકૃત કરી છે.

—૧૧૩—
જ્યોતિસાર (લ. વિ. સં. ૧૩૭૦)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ ઠક્કર કેરુ છે.^૨ એમણે વિ. સં. ૧૩૭૨માં વત્થુસાર-પથરણ રચ્યું છે. વળી એમણે દ્વંન્-પરિક્ષા (દ્વન્-પરીક્ષા) અને રત્ન-પરીક્ષા નામની એકેક કૃતિ પણ રચી છે અને એને સ્વોપમ વૃત્તિથી વિભૂષિત કરી છે.

સ્વોપમ વૃત્તિ—જ્યોતિસાર ઉપર પણ સ્વોપમ વૃત્તિ છે. એ મૂળ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે કે પ્રાકૃતમાં તે જાણવું બાકી રહે છે. વૃત્તિ તો સંસ્કૃતમાં જ હશે.

જ્યોતિસાર, જ્યૌતિષસારસંગ્રહ યાને જ્યૌતિષસારોદ્ધાર (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦)—અન્નકાર્તિસૂરિ (વિ. સં. ૧૬૩૦)ના શિષ્ય હૃષીકાર્તિસૂરિએ આ કૃતિ રચી છે. એ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે. આ કૃતિને જ્યૌતિષસારસંગ્રહ તેમજ જ્યૌતિષસારોદ્ધાર પણ કહે છે.

૧ જૈન સાં. સં. ૯૦ (પૂ ૪૧૩)માં રચના-સમય તરીકે 'ત્રિનયના લોધેવનો' ઉલ્લેખ છે અને એનો અર્થ ૧૩૨૩ હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ જૈન સાં. સં. ૯૦ (પૂ ૪૩૧).

૩ આ નામની બીજી પણ બે કૃતિ છે. જુઓ પૂ ૨૦૮ અને ૨૦૬.

હૃષીકૃતિસૂરિએ પૃ. ૧૨૦માં ગણાવેલી કૃતિઓ ઉપરાંત લક્ષ્મીમરસ્તોત્ર અને લઘુશાન્તિસ્તોત્ર ઉપર તેમજ નિમ્નલિખિત પાઠ્ય કૃતિઓ ઉપર પણ સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે:—

અજિયસંતિથય, ઉચ્ચગ્ગહુરથોત્ત અને નવકારમંત.

જન્મપત્રીપદ્ધતિ—આ નામની ચાર કૃતિઓ છે: (૧) 'હૃષીકૃતિ' સૂરિકૃત, (૨) કલ્યાણવિધાનના શિષ્ય લામ્બિયન્દ્રગણિએ વિ. સં. ૧૭૫૧માં રચેલી, (૩) મહિમોદયકૃત અને (૪) અગ્નાતકર્તૃક. આ ચારેનો વિષય જન્મોત્તરીને લગતો છે.

'માનસાગરી-પદ્ધતિ' (ઉ. વિક્રમની ૧૮મી સદી)—આ કૃતિનું નામ વિચારતાં એના કર્તાનું નામ માનસાગર હશે એમ લાગે છે. જો એમજ હોય તો પણ એ જાણવું બાકી રહે છે કે શું એઓ બુદ્ધિ-સાગરના શિષ્ય માનસાગર છે કે જીવતસાગરના શિષ્ય માનસાગર છે કે અન્ય જ કોઈ છે? આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થવાનું કારણ એ છે કે એમરાજ દ્વારા પ્રકાશિત આશ્રમનાં પ્રારંભમાં કે અંતમાં અન્યકારના પરિચયરૂપ લખાણ નથી અને મારી સામે કોઈ વિશિષ્ટ સાધન નથી. આ પદ્યાત્મક કૃતિનો વિષય ફલાદેશ છે, એના પ્રારંભમાં આદિનાથ, પુંડરીક ગણધર, કૃષ્ણ અને પાર્શ્વનાથની તેમજ નવે ગ્રહોની સ્તુતિ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ જન્મપત્રી બનાવવાની રીત દર્શાવાઈ છે, સંવત્સરનાં ૬૦ નામો, સંવત્સરો, યુગો, ઋતુ, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર અને જન્મલગ્નરાશિ ખત્યાદિનાં ફળ, કરણ, દશા, અંતરદશા તથા ઉપદશાનાં

૧ એમના પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૨૦, ૨૦૬ અને ૨૧૦.

૨ આ કૃતિ એમરાજ કૃષ્ણદાસે વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલયમાં ૧૦૩ પત્રમાં મેઘાં બીજામાં ૭૫૫વી ઝુબકથી વિ. સં. ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. ૫૪ ૬૪અ-૬૪આમાં ૧૧ ગ્રહોનાં તેમજ ગ્રન્થક, ચમદંધ્રાચક વગેરેનાં ચિત્ર અપાયાં છે. વળી ૬૫૫ વગેરેને લગતાં કેટલાંક કોષ્ટકો પણ રજૂ કર્યાં છે.

૩ આનો વિ. સં. ૧૮૧૩માં લખાયેલી એક હાથપોથી અહીંના (મુસ્તલા) જનાવંદુસ્તકાલયમાં છે.

વર્ષમાં, ગ્રહના કાંવ, યોગ, અપયોગ વગેરે આધારે વિચારાઈ છે. પ્રસંગોપાત્ત જાતજાતની ગણનાની રીત રજૂ કરાઈ છે. કોઈ કોઈ સ્થળે (દા. ત. ૫૨ કચ અને ૧૮ આમાં) હિન્દીમાં લખાણ છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

૧ સામુદ્રિક-તિલક (વિ. સં. ૧૨૧૬)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ જગદેવ (જગદેવ) છે અને એમણે સ્વપ્નશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે. એઓ 'પરમાહંત' કુમારપાલના મહત્તમ (મત્રી) દુર્લભરાજના પુત્ર થાય છે. એ 'આગ્રા' વંશના દુર્લભરાજે ગજપ્રબંધ ગજપરીક્ષા યાને હસ્તિપરીક્ષા, તુરંગ-પ્રબંધ, પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણ તેમજ શકુન- (નિ?)શાસ્ત્ર રચ્યાનું મનાય છે પણ એ અપ્રાપ્ય હોય એમ લાગે છે. શું પુરુષ-સ્ત્રી-લક્ષણ વ્યવસ્થિત રવરૂપે પદ્યમાં રચાયું નહિ હશે કે જેથી એમના પુત્રે એ સમર્થિત કયું ?

૧ આ તેમજ હસ્તસંજીવન, સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર, હસ્તકાંડ અને (પાદ્યમાં) અર્ધચંદ્રકામણિસાર એમ પાંચ ગ્રંથો ગુજરાતી અનુવાદ સહિત જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો એ નામથી શ્રી. સારાલાઈ મણિલાલ નવાબે ઇ. સં. ૧૯૪૭મા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એમાં વિસ્તૃત વિષયસૂચી અપાઈ છે આ પૂર્વે સામુદ્રિકતિલક (?) હિન્દી ભાષાતર સહિત "વેક્ટેશર ગ્રાન્થાલય" તરફથી અને એ કૃતિ ચરાલી અનુવાદ સહિત શ્રી. રમુનાથ શાસ્ત્રી પટવર્ધન તરફથી છપાવાઈ હતી

૨ એઓ જીમદેવ નૃપતિના અમાત્ય વાહિલ્લના (જૈં ૦ સ્ ૦ સ્ ૦ ઇં ૦ના પુ. ૨૭૭ પ્રમાણે તો જાહેલના) પુત્ર રાજપાલના પૈત્ર અને નૃસિંહના પુત્ર થાય છે આ દુર્લભરાજે પુરુષ-સ્ત્રી- નામનો ને ગ્રંથ રચ્યો તેને એમના પુત્ર જગદેવે સમર્થિત કર્યો. (૧ પદ્યમાં ઉતાર્યો) આ પદ્યમક કૃતિ તે જ પ્રસ્તુત સામુદ્રિકતિલક હોય એમ એની પ્રશસ્તિ ભેટાં જણાય છે આ અનુમાન સાચું ન હોય તો એમના (જગદેવના) પિતા આ ગ્રંથના પ્રણેતા ગણાય જૈં ૦ સ્ ૦ સ્ ૦ ઇં ૦ (પૃ ૨૭૭)મા દુર્લભરાજને પ્રસ્તુત કૃતિના પ્રણેતા કહ્યા છે અને પૃ ૨૭૮માં આ કૃતિ એમણે વિ સં. ૧૨૧૬મા રચ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ ગુપ્તિ કૃતિમાં તો રચનાવર્ષ નથી

સામુદ્રિક-તિલક એ પુરુષ અને સ્ત્રીનાં લક્ષણોને રજૂ કરતી ૮૦૦ આયામાં રચાયેલી કૃતિ છે. એ પાંચ અધિકારોમાં વિભક્ત કરાયેલી છે. એમાં અનુક્રમે ૨૯૮, ૯૯, ૪૬, ૧૮૮ અને ૧૪૯ પદો છે. પ્રારંભમાં ઋષભદેવ અને શ્રાહ્મીની સ્તુતિ કરાઈ છે. ત્યાર બાદ સામુદ્રિક શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સમુદ્રથી થઈ એમ કહી એની થોડીક થોડીક રચના નારદે, હાલ્હે, વરાહે (વરાહમિહિરે) માંડવ્યે અને કાતિકસ્વામીએ કરી એવો નિર્દેશ કરાયો છે.

પ્રથમ અધિકારમાં પગના તળિયાથી માંડીને માથાના વાળ સુધીનું વર્ણન છે અને સાથે સાથે એનું ફળ દર્શાવાયું છે. જેમકે અમુક પ્રકરનું પગનું તળિયું હોય તો શબ્દસંપત્તિ મળે.

બીજા અધિકારમાં ક્ષેત્રના સંહિત, સાર વગેરે આઠ પ્રકારોનું તેમજ પુરુષનાં ૩૨ લક્ષણોનું નિરૂપણ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં આવનું (ભરતી), ગતિ (ચાલ), છાયા- (કાંતિ), સ્વર (અવાજ) દત્યાદિ વિષે વિચાર કરાયો છે.

ચોથો અધિકાર સ્ત્રીઓને લગતો છે. એમાં એનાં વિવિધ અવયવાદિનું નિરૂપણ છે.

પાંચમા અધિકારમાં સ્ત્રીનાં વ્યંજન (તલ, મશંક યાને મસો, લાંછન દત્યાદિ), સ્ત્રીની દેવાદિ બાર પ્રકૃતિ—પક્ષિની વગેરેનાં લક્ષણ ધૃત્યાદિ બાબતો રજૂ કરાઈ છે. અંતમાં દસ પદોની પ્રશસ્તિ છે. આ પ્રશસ્તિ જગદેવે રચી હોય એમ લાગે છે.

હસ્તસંલ્પનમાં આ સામુદ્રિક-તિલકમાંથી અવતરણો અપાયાં છે.

૧ સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર^૨— આ અમૃતકર્તૃક કૃતિ ત્રણ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. એમાં અનુક્રમે ૨૪, ૧૨૭ અને ૧૨૧ પદો છે. પ્રારંભમાં

૧ આ ગુણરાત્રી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ ૨૧૧

૨ ગુણ્યન્દ્રગણિએ (દેવભદ્રસૂરિએ) વિ. સં ૧૧૩૬માં રચેલા મહાકાવ્ય મહાવીર-ચરિત્રમાં જે સમુદ્ર-સત્ત્વનો ઉલ્લેખ છે તે જ શું આ કૃતિ છે ?

આદિનાથને નમસ્કાર કરી પુરુષ અને સ્ત્રીનું સામુદ્રિક કહીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરાઈ છે પ્રથમ અધ્યાયમાં ૩૨ લક્ષણો, નેત્ર વગેરેનું વર્ણન અને હાથની રેખા ઇત્યાદિ બાબનો રજૂ કરાઈ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શરીરનાં અવયવોનાં લક્ષણો અપાયા છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો રજૂ કરાયાં છે. કેવી કન્યા પસંદ કરવી એ વિષયથી શરૂઆત કરાઈ છે અને અંતમાં પત્નિની વગેરેનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે.

‘વાળ’ અગ્રના જિનહતસૂરિએ રચેલા વિવેકવિદ્યાસમાના કેટલાક શ્લોકો આ સામુદ્રિક-શાસ્ત્રમાના શ્લોકો સાથે સામ્ય કરાવે છે. આથી એકે બીજામાંથી એ ઉદ્ધૃત કર્યા હશે અથવા તો બંનેએ કાંઈ અન્ય અંશમાંથી એ લીધા હશે એમ કહિત થાય છે.

પત્તનસૂત્રી (ભા. ૧, ૫ ૮૧ ને ૧૭૧)માં જે જૈન સામુદ્રિકશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રસ્તુત કૃતિ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે.

‘હસ્તકાંડ’—આના કર્તા શ્રીચન્દ્રસૂરિ કે ચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય પાર્શ્વચન્દ્ર છે. આ રસો પદ્યની કૃતિના પ્રારંભમાં વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરીને સર્વે ‘કહેલું’ અને પોતે અનુભવેલું’ એવું જ્ઞાન રજૂ કરવાની અંતકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ત્યાર પછી ‘ઉત્તર અને અધર’ સંબંધી પરિભાષાની સમજણ અપાઈ છે ત્યાર બાદ લાભ અને હાનિ, સુખ અને દુઃખ, શ્રવિત અને મરણ, જય અને પરાજય, ભૂલંગ (જમીન અને છત્રનું પતન), મનોગત વિચારો, વર્ણનો ધર્મ, સંન્યાસી વગેરેનો ધર્મ, દિશા, દિવસ

૧ આ શુભશાલી અનુવાદ સહિત મુદ્રિત છે. જુઓ પૃ ૨૧૧.

૨ ૬૦૩ અને ૬૧૩ પદ્ય પાઠ્યમાં છે એનો અનુવાદ અપાયો નથી પણ એ ચોરને લગતો વિચાર રજૂ કરે છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ પ્રાંતમાં જે વિષયો ગણ્યાવાયા છે તેમાં તો આ વિષય ગણાતો નથી.

વગેરેનો કાલનિર્ણય, 'અર્ધ'કાંડ, ગર્ભમાં રહેલા અપલ્લનો નિર્ણય, ગમનાગમન, વૃષ્ટિ અને શત્ત્યોદ્ધાર એ બાબતોને લગતા પ્રશ્નો વિચારાયા છે. આના સંતુલન માટે અર્હુત્યુદામણિસાર તેમજ ચન્દ્રોન્મીલન જોવાં થતે.

^૧હસ્ત-સંછવન^૨ થાને સિદ્ધજ્ઞાન (લ. વિ સં. ૧૭૩૫)— આના કર્તા અર્ધપ્રભા વગેરેના પ્રભુતા ઉપા. મેધવિન્ય છે. આ કૃતિમાં ૫૧૬ પદો છે અને એનો ગ્રંથાગ્ર પરપ શ્લોકનો છે. અષ્ટાંગ નિમિત્તને ધટાવવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલો આ સમગ્ર પંચાંશ ચાર અધિકારમાં વિભક્ત કરાયો છે. એનાં દર્શન, સ્પર્શન રેખા-વિમર્શન અને વિશેષ એમ અનુક્રમે નામ છે અને એનાં પદોની સંખ્યા અનુક્રમે ૧૭૭, ૫૪, ૨૪૧ અને ૪૭ છે. આમ ત્રીજો અધિકાર સૌથી મોટો છે.

'શંખેશ્વર' પાર્શ્વનાથ, મહાપ્રભુવે અને વર્ધમાનસ્વામીને નમસ્કાર કરી પ્રથમ અધિકારનો પ્રારંભ શાસ્ત્ર-પીઠિકા (શ્લો. ૧-૧૯)થી કરાયો.

૧ ચીજ મોથી (મહાર્ધક) થશે કે સસ્તી (સ્વર્વક) એ બાબત એટલે તેણે કે નહીં થશે એ વાત આદી વિચારાઈ છે.

૨ આ કૃતિ "મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા"માં ઈ સ. ૧૯૫૪માં છે "જન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રંથો" નામના સમ્બન્ધમાં એ શુભ્રતાતી અનુવાદ સહિત છપાઈ છે (જુઓ પૃ. ૨૧૧) અને એમાં ચિત્રો, ચક્રો અને ક્ષેત્રો અપાયાં છે.

૩ હાથ દ્વારા અષ્ટાંગ નિમિત્તને સંછવન આપનારી આ કૃતિ હોવાથી એનું આ નામ સાર્થક કરે છે.

૪ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (જાં. ૧, પૃ. ૪૬૧)માં તો આને હસ્તસંછવનનો એક ભાગ કહે છે. કોઈ કોઈ હસ્તસંછવનને હસ્તસંછવની કહે છે.

૫ પદમાં નીચે મુજબની પુષ્પિકા છે—

“ઈતિ શ્રીહસ્તસંજીવને સિદ્ધજ્ઞાને પ્રથમે દર્શનાધિકારે શાસ્ત્રપીઠિકા”

૫ આમુખમાં (પૃ. ૭, ૧૦ કંઠ)માં એ વાત ઉપર ભાર મૂકાયો છે કે આ હસ્તસંજીવનમાં નવ-અતક-પદ્ધતિ નથી.

છે. એમાં હાથની પ્રશંસા કરાઈ છે. શ્લો. ૮માં હસ્તદાન-દશન, ૨૫શન અને રેખા-વિમશન એમ ત્રણ પ્રકારો છે એમ કહ્યું છે. શ્લો. ૧૯માં હાથનો છાંયાએ બનાવેલી અક્ષય જન્મપત્રી (જન્મોત્તરી) તરીકે ઉલ્લેખ છે.

હાથમાં ૩ તીર્થ, ૨૪ તીર્થકરો વગેરે રહેલા છે એ રીતે એનું પ્યાન ધરવાની હકીકત અપાઈ છે. ત્યાર બાદ હાથ તેમજ એનાં પાંચ આંગળાં વગેરેનાં નામ અપાયાં છે. અના પછી ગુરુને હાથ દેખાડવાનો વિધિ અને પ્રસંગવશાત્ ગુરુનાં લક્ષણ એ બાબત આલેખાઈ છે. ત્યાર બાદ તિથિ, વાર વગેરેને લગતાં એકંદર ૧૭ ચક્રોની સમજણ અપાઈ છે અંતમાં હાથના વર્ણાદિનો વિચાર કરાયો છે. આ અધિકારના અંતમાં સામુદ્રિક-ભૂપણમાથી પલો ઉદ્ધૃત કરાયાં છે.^૧

‘૨૫શન’ નામના બીજા અધિકારમાં હાથમાં આઠે નિમિત્તો કેવી રીતે ધટે તે સમજાવાયું છે.^૨ એમ કરતી વેળા પુસ્તક શકુન યાને શકુન-શલાકા તેમજ પાશક-કેવલી યાને પાસાકેવલીનો પણ વિચાર કરાયો છે. શ્લો. ૪૬માં ચ્યૂડામણિનો ઉલ્લેખ છે.

ત્રીજા અધિકારમાં જાતજાતની રેખાઓનું વર્ણન છે.

ચોથામા રેખાની વિશ્વા (વસા)—લંબાઈ, નખનાં અને આવર્તનાં લક્ષણો, સ્ત્રીઓની રેખા સંબંધી વિશેષ વક્તવ્ય, અને પુરુષના ડાબા હાથનું વર્ણન એ બાબતો રજૂ કરાઈ છે.

૧ જુઓ આરુપ (પૃ. ૨) શ્લો. ૯૭થી ૧૦૪ સામુદ્રિક-ભૂપણમાના છે । ને એમ હોય તો એ માટે પ્રમાણ રજૂ થઈ બા સંબંધમા સ્વોપદ્ધ વિવતિ તપાસવી ધટે

૨ જુઓ શ્લો. ૫૨.

૩ વસંતરાજે, રાજમુગ્ધિક (શિક્ષવત્ ૬૬૪) અને નરપતિએ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષ માટે જુઓ ૫૧૦ હા ૧૦ સ્ત્રી (પૃ ૧૭૧-૧૭૨)

રચના-સમય—સામુદ્રિક-લહરી નામની સ્વોપજ રચિતિમાં વિ. સં. ૧૭૩૭ની સાલનું ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી મૂળ કૃતિ આ વર્ષની આસપાસમાં રચાયેલું મનાય છે.

સ્વોપજ દિગ્ધણ અને સામુદ્રિક-લહરી—મૂળ કૃતિને અગ્રે અંકારે દિગ્ધણ રચ્યું છે અને એ બંનેના વિશદીકરણ માટે છવરામ કવિના આગ્રહથી સામુદ્રિક-લહરી નામની ૩૮૦૦, શ્લોક જેવડી રચિતિ રચી છે. આ વિષયમાં સામુદ્રિક-ભૂષણ અને શૈલ-સામુદ્રિક એ બે કૃતિઓનો પરિચય અપાયો છે. વિશેષમાં આ વિષયમાં ૪૩ ગ્રંથોની સાક્ષી અપાઈ છે અને, ‘હસ્ત-ખિંબ’, ‘હસ્તચિહ્ન-સૂત્ર’, કરેરહાપયરણ (કરેરખા-પ્રકરણ), વિવેકવિલાસ વગેરેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

શકુન-શાસ્ત્ર

શકુન અને અપશકુનની માન્યતા જગજૂની જણાય છે. તેમ છતાં વિક્રમની તેરમી સદી સુધી કોઈ જૈન ગ્રંથકારે આ વિષયની સ્વતંત્ર ગણનાપાત્ર કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી હોય એમ જણાતું નથી.

૧ આને કટલાક ‘ભાષ્ય’ કહે છે અને એનું રૂપા-શાસ્ત્ર એક નામ રજૂ કરે છે. જુઓ “સપાઠકીય નિવેદન” (પૃ. ૧૭).

૨ આની ઈ. સ ૧૬૮૦થી ૧૭૦૦ના ગાળામાં લખાયેલી એક હાથપોથીના નિર્દેશ માટે જુઓ “ઈ. સિ. લા.” (લા. ૮, પૃ ૨૫).

૩ જુઓ અ. ૩. શ્લોક. ૧૮૭ની વિવૃતિ.

૪ આમાંથી ત્રણ ચિત્રો મેઘવિજયે ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

૫-૬ શુ” આ બે ગ્રંથો તેમજ સામુદ્રિક-ભૂષણ મળે છે ?

૭ ‘શકુન’ એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. એને શુભરાત્રીમાં ‘શકુન’ તથા ‘શકન’ પણ કહે છે.

નરપતિજયચર્યા (વિ. સં. ૧૧૩૩૨) — આના કર્તા ધારાના આગ્રહેવના પુત્ર જૈન ગૃહસ્થ નરપતિ છે એમણે અજયપાલના રાજ્યમાં અણહિલપુરમાં વિ. સં. ૧૨૩૨માં આ કૃતિ રચી છે. એમાં એમણે સ્વર્ગે ઉપરથી શુકન જોવાની અને ખાસ કરીને તો માત્રેક-યત્રે વડે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા માટે શુકન જોવાની હકીકત આલેખી છે. આ પ્રમાણે જૈન સાં. ૪૦ (પૃ. ૩૩૫)માં કહ્યું છે. પરંતુ જૈન સામુદ્રિકના પાંચ મથોના આમુખ (પૃ. ૩૫-૩૬)માં નરપતિના ટીકાકાર હરિવંશ કવિનું જે લખાણ રજૂ કરાયું છે તે આ પ્રસ્તુત કૃતિને અંગેનું જણાય છે અને એમ હોય તો નરપતિ એ નરદેવના પુત્ર છે અને એમણે આશાપલ્લી (આધુનિક અમદાવાદ)માં પ્રસ્તુત કૃતિ રચી છે. આમુખ (પૃ. ૩૪-૩૫)માં જે અવતરણરૂપે સાત પદો અપ્રાપ્ત છે તે નરપતિજયચર્યાના હોય એમ જણાય છે. એમાં બ્રહ્મા-ચામલ વગેરે સાત ચામલનો ઉલ્લેખ છે અને એ વગેરેનો પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉપયોગ કરાયોનો ઉલ્લેખ છે.

શકુનશાસ્ત્ર યાને શકુનસારોદ્ધાર (વિ. સં. ૧૩૩૮) — આના કર્તા માણિક્યસૂરિ છે એમણે આ કૃતિ ૧૧ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં ૫૦૭ શ્લોક છે. એની રચના વિ. સં. ૧૩૩૮માં કરાઈ છે આની વિવિધ હાથપોથીઓ મળે છે.

શકુનશાસ્ત્ર સંપાદી આ ઉપરાંત કેટલીક કૃતિ નીચે મુજબ છે:—

શકુનદીપિકા — આ સ્વતંત્ર કૃતિ છે કે કોઈ કૃતિની ઘટિ છે તેમજ આના કર્તા જૈન છે કે કેમ એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે.

૧ જુઓ જૈન સાં. ૪૦ (પૃ. ૩૩૫)

૨ આ ઉપરથી કેટલાક પ્રસ્તુત કૃતિને 'સ્વરોદય' કહે છે. આ નામની એક કૃતિ યશકીર્તિએ રચી છે તેમજ અન્ય કોઈએ પણ રચી છે.

૩ આ કૃતિ હોગલાલ હમગલે દ. સ. ૧૬૧૭માં લખાવી છે.

શકુનપ્રદીપ—આના કર્તા લાવણ્યશર્મા છે. શું એઓ જૈન છે?

શકુનવિચાર—પત્તન૦મૂર્તી (ભા. ૧, પૃ. ૮૦)માં આમાંથી અવ-
તરણ અપાયું છે.

શકુનસરતત્રિશિકા—આ અત્તાતકર્તા કૃતિ છે.

શકુનરતનાવલિ ચાને કથાકોશ—આના કર્તા અભયદેવના
શિષ્ય વર્ધમાન છે.

શકુનાવલિ ચાને બીજકૌસ્તુભ—આના કર્તા મહર્ષિ ગૌતમ
છે. શકુનાવલિ નામની બીજ બે કૃતિ છે. એકના કર્તા હેમચન્દ્ર છે અને
બીજના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

આમ શકુન-શાસ્ત્ર સંબંધી વિવિધ કૃતિઓ છે. આજકાલ શકુન
જોવાની પદ્ધતિ હુપ્તપ્રાય થયેલી જોવાય છે. બાકી એક વેળા એનો ખૂબ
પ્રચાર હશે એમ “શકુનો વૃણહનાયકઃ” અને લોકગીતમાંની નિમ્નલિખિત
પંક્તિ જોવાં અવતરણો વિચારતાં જણાય છે:—

“અખી તે ભૈરવ શોધ રહી,”

૧૫ ખીઓનો પરિચય, એના ભાવાભાવ અને ૨ અવાજ વગેરે જાણતો
શકુન-શાસ્ત્રમાં વિચારાયેલી જોવાય છે.

દેવધન-શાસ્ત્ર

દેવધન-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૨૨૦)—આના કર્તા જૈન
ગૃહસ્થ જગદેવ છે. એઓ દુર્લભરામના પુત્ર થાય છે. એ જગદેવ

૧ એને વિશે જણવા જેવી જાણતો કંઈ કંઈ છે તે વિષય એ “પક્ષીઓના
પરિચયની પ્રવેશિકા” નામના મારા લેખમાં ચર્ચ્યા છે. આ લેખ “ગુજરાતી”ના વિ. સં.
૨૦૦૮ના ટીપોગ્રાફી અંકમાં તેમજ “ગુરુ મિત્ર તથા ગુરુ દાસ”ના તા. ૧૦-૧૧-૧૯૨૧ના
અંકમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે.

૨ શિયાળની બોલી ઉપરથી લખિય ભાષાના ગામડાઓમાં જોવાય છે.

૩ શું જગદેવે રચેલી દેવધન-ચિન્તામણિ નામની કૃતિ તે આજ છે?

સામુદ્રિકતિલક્ષક સ્વયુ છે. એમનું આ સ્વપ્ન-શાસ્ત્ર એ અધ્યાયમાં વિમકતા છે. આ કૃતિનું નામ જ કહી આપે છે તેમ એનો વિષય સ્વપ્ન છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં શુભ સ્વપ્નો વિષે અને બીજામાં અશુભ સ્વપ્નો વિષે વિચાર કરાયો છે.

સ્વપ્નસંપત્તિકાવૃત્તિ (વિ સં. ૧૨૮૭) — જન્મ મંમાં કોષ્ટએ સુમિશ્રસત્તરિયા (સ્વપ્ન-સંપત્તિકા) સ્થી છે. એના ઉપર ‘ખરનર’ ગચ્છના સર્વદેવસુરિએ જેસલમેરમાં વિ. સં ૧૨૮૭માં વૃત્તિ સ્થી છે. અને એ દ્વારા સ્વપ્નનો વિષય વિશદ બનાવ્યો છે.

સ્વપ્ન-પ્રદીપ યાને સ્વપ્ન-વિચાર — આના કર્તા વધમાનસુરિ છે. સ્વપ્નને અંગે અસાતકર્તૃક કૃતિઓ નીચે મુજબ છે:—

સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ, સ્વપ્ન-લક્ષણ, સ્વપ્ન-સુભાષિત, સ્વપ્નાધિકાર, સ્વપ્નાધ્યાય, સ્વપ્નાવલી અને સ્વપ્નાષ્ટકવિચાર.

રમણ-શાસ્ત્ર

રમણ-શાસ્ત્ર (લ વિ. સ. ૧૭૩૫) — આના કર્તા ચન્દ્રપ્રભા વગેરેના પ્રણેતા ઉપાઠ મેઘવિજય મે. એમણે મેઘમહોદયમાં આ કૃતિનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. એમણે આ કૃતિ પોતાના શિષ્ય મેરુવિજય માટે સંસ્કૃતમાં સ્થી છે. આની કોષ્ટ હાયપોથી ૬૭ સુધી તો મળી આવી નથી. પાસા ફેંટી ભવિષ્ય જોવાની વિદ્યાને ‘રમણ (જ)’ કહે છે અને

૧ આને જ કેરણક સ્વપ્ન-ચિન્તામણિ કહે છે

૨ જિજ્ઞાસુમણિએ ૮૭૫ પ્રશ્નોક લેવડી લે પાઠ્ય કૃતિ સ્થી છે તેનું સંસ્કૃત નામ સ્વપ્ન-વિચાર છે.

૩ શુ આના કર્તા જગદેવ છે ?

૪ આમાં ૨૧ પ્રશ્નોક છે

૫ આનો બીજો અર્થ ‘પાચ માણના પાસા’ એવો થાય છે

એના બાણકારને 'રમણી(ળા)' કહે છે. લોજસાગરે તેમજ વિજયદેવે પણ એકેક રમણ-શાસ્ત્ર રચ્યું છે ^૧

૧પાશક-કેવલી—આના કર્તા ગર્ગ્યાચાર્ય છે. “જૈં સિં ભાં” (ભા. ૧૨, કિ. ૨, પૃ. ૨૪)માં આના અંતમાંનાં બે પદો અપાયાં છે, શું સમગ્ર કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે ?

અંગ-વિદ્યા

અંગચેષ્ટાવિદ્યા—આ શરીરનાં અવયવોની હિલચાલ ઉપરથી અને અંગોના સ્ફુરણ (ફરકવા) ઉપરથી ભવિષ્ય ભાખવાનો યોધ કરાવનારી કૃતિ હશે.

અંગસ્ફુરણ વિચાર—કયું અંગ ફરકે છે એ ઉપરથી બનનાર બનાવનો નિર્દેશ આ કૃતિમાં કરાયો હશે.

પ્રશ્નવિચાર

ચૂડામણિ ઇત્યાદિ—ઉપહુવાગરણ (પ્રશ્નવ્યાકરણ) એ જ ૦ મં ૦માં રચાયેલી લગભગ ૪૫૦ ગાથાની કૃતિ છે. એમાં પ્રશ્ન પૂછનારના મુખમાંથી નીકળેલા પ્રશ્નાક્ષરો ઉપરથી શુભાશુભ ફળનો નિર્ણય કરવાની સમજણ અપાઈ છે. એની એક તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના ભંડારમાં છે અને એના અંતમાં લીલાવતી નામની એક ગ્રામીન પાછળ વૃત્તિનો ભાગ જળવાઈ રહ્યો છે.

૧ આલો ઉલ્લેખ શ્રી. અગસ્થંક નાહટાએ “ઉત્તરલાવ યંત્ર સંઘર્ષી એક મહત્ત્વપૂર્ણ જૈન ગ્રન્થ” નામના લેખ (પૃ. ૧૧૬)માં કર્યો છે આ લેખ “જૈં સિં ભાં” (ભા. ૧૮, કિ. ૨, પૃ. ૧૧૬-૧૨૬)માં છપવાયો છે
૨ જૈં શં (પૃ. ૩૫૫)માં માતૃકા-કેવલી નામની એક સંસ્કૃત કૃતિનો ઉલ્લેખ છે.

૩ આના પરિચય માટે જુઓ પાં ભાં સાં (પૃ. ૧૬૬-૧૭૦).

વૃત્તિઓ— પશુહવાગરણ ઉપર ત્રણ વૃત્તિઓ છે:—

(૧) ચૂડામણિ— આ ૨૩૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ છે.

(૨) લીલાવતી.

(૩) દર્શન-જ્યોતિર્વૃત્તિ— આને પ્રશ્નવ્યાકરણ-જ્યોતિર્વૃત્તિ પણ કહે છે.

ચન્દ્રોન્મીલન— આનો વિષય ચૂડામણિને લગતો છે. એ પશુહવાગરણને આધારે રચાયેલી કૃતિ છે.^૧

ટીકા— આના ઉપર કોષ્ટકની ટીકા છે.

૧ કૃલાકૃલવિષયક પ્રશ્નપત્ર (લ. વિ સં. ૧૭૩૦)— આ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયગણિની કૃતિ હોય એમ લાગે છે. એમાં ચાર ચક્ર છે અને દરેકમાં સાત સાત કોઠા (કોષ્ટક) છે. વચલા કોઠામાં “હ્રીં ક્ષ્મીં શ્રીં અર્હં નમઃ” એવું લખાયું છે. આસપાસના છ છ કોષ્ટકો ગણતાં એકંદર ૨૪ કોષ્ટકો છે અને તે અનુક્રમે ઋષભદેવથી ભાદીને મહાવીરસ્વામી સુધીના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામથી અંકિત છે એટલે કે એ એકેક કોષ્ટક ઉપર એકેક તીર્થંકરનું નામ

૧ કુઓ પત્તનંસૂચી (સા ૧)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૫૫)

૨ આ કૃતિની એક હાથપોથી યશોવિજયગણિના હસ્તાક્ષરવાળી મળે છે એથી એઓ જ કર્તા હોવાનું મનાય છે. એ હાથપોથીમા એક જ પત્ર છે એની પહેલી પૂરીમા સાત સાત કોઠા (કોષ્ટક) વાળા ચાર ચક્રો છે અને ઋષભદેવથી સુવિધિનાથ સુધીના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામથી અંકિત છે છ દલાદેશ અપાયા છે ત્યારે બીજી પૂરીમા બાકીના દલાદેશ છે પહેલી પૂરીની પ્રતિકૃતિ સહિત સપૂર્ણ કૃતિ “લે૦ સા૦ સં૦” (ખંડ ૩, અ. ૨, પૃ ૧૬૨-૧૬૫)માં વિ. સ ૧૬૮૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે ઉપર્યુક્ત પ્રતિકૃતિ પૃ ૧૬૧ની સામે અપાઈ છે.

છે. આસપાસનાં ૨૪ કોષ્ટકો નિમ્નલિખિત ૨૪ પ્રશ્નો—૨૪. બાબતની પૃચ્છા રજૂ કરે છે:—

કાર્યની સિદ્ધિ, મેધની વૃદ્ધિ, દેશનું સૌખ્ય, સ્થાનનું સુખ, ગ્રામોત્તર, વ્યવહાર, વ્યાપાર, વ્યાજદાન, જપ, ચતુષ્પદ, સેવા, સેવક, ધારણા, બાધારુધા, પુરોધ (નગરનો ઘેરો), કન્યાદાન, વર, જ્યાજ્ય, મંત્રોધધિ, રાજ્યની પ્રાપ્તિ, અર્થચિન્તન, સન્તાન, આગતુક અને ગત વસ્તુ.

૧ પ્રથમ ચક્રના સાત કોષ્ટકો નીચે મુજબ છે —

શ્રીપદ્માપ્રભ ૬ વ્યવહાર પૃચ્છા	શ્રીક્રષ્ણ ૧ કાર્યસિદ્ધિ પૃચ્છા	શ્રીવિજય ૨ મેધવૃદ્ધિ પૃચ્છા
શ્રીસુમતિનાથ ૫ પ્રામાતર પૃચ્છા	ॐ હ્રીં શ્રી અહં નમઃ	શ્રીચંભવ ૩ દેશસૌખ્ય પૃચ્છા
	૧૭૦૧ જાગૃત્સિદ્ધિ ૪ શ્રીચંદ્રાનંદન	

ઉપર્યુક્ત ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી દરેકના નામ ઉપર દલાક્ષવિષયક ૭ ૭ ઉત્તરો છે. જેમકે અપલદેવના નામ ઉપર નીચે મુજબના ઉત્તરો છે:

“શીघ्रं सफला कार्यसिद्धिर्भविष्यति ; अस्मिन् व्यवहारे मध्यमं फलं दृश्यते; प्रामान्तरे फलं नास्ति, कष्टमस्ति ; भव्यं स्थान-सौख्यं भविष्यति ; मध्यमं देशसौख्यं भविष्यति ; अल्पा मेघवृष्टिः सम्भाव्यते.”

૨૪ પ્રશ્નો અને ૧૪૪ ઉત્તરો સંસ્કૃતમાં છે ; બાકી પ્રશ્નો કેમ કાઢવા અને તેવું દલાક્ષ કેમ ગણવું એ બાબત એ સમયની ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવાઈ છે અને એ ગુજરાતી લખાણથી જ આ કૃતિની સરખાત કરાઈ છે. એ નીચે મુજબ છે:—

“ॐ ह्रीं श्रीं अर्हं नमः” એણિ મન્ત્રછ વાર ૨૧ સ્થાપના પડી અથવા પૂગીફલ અભિમન્ત્રી મૂકાવીછ। જેહ બોલની પૃચ્છા કરછ તેહ થકુ નિહાં યાપના મૂંકછ તેહના તીર્થંકરની ક્ષાટિં। પૃચ્છાના બોલ ગણતાં જેહ તીર્થંકરની ક્ષાટિં મૂંકછ। તેહની તે ઓલી ગણવી। ૫. શ્રીનયવિજયગણિશિખગણિજસવિજયલિખિતં ॥છા”

ઉદય-દીપિકા (વિ. સં. ૧૭૫૨)—આના કર્તા અન્દ્રપ્રભા વગેરે રચનારા ઉપા० મેધવિજય છે. એમણે આ કૃતિ આવક મદનસિંહને માટે જ્યોતિષ સંબંધી પ્રશ્ન અને એના ઉત્તર રૂપે વિ. સં. ૧૭૫૨માં રચી છે. આની હાથપોથીઓ મળે છે.

પ્રશ્નસુદરી (લ. વિ. સં. ૧૭૫૫)—આના પ્રણેતા પણ અન્દ્રપ્રભા વગેરેના કર્તા ઉપા० મેધવિજય છે. આ દ્વારા એમણે પ્રશ્ન કાઢવાની પદ્ધતિ વર્ણવી છે.

વર્ષ-પ્રયોધ યાને મેઘમહોદય (પૂ. વિ. સં. ૧૭૩૨).— આના પ્રણેતા ચન્દ્રપ્રભા વર્ગેના કર્તા ઉપાં મેઘવિજય છે. આ ગ્રંથ સર્વથા સંસ્કૃત કે જ્ઞાન મંત્રમાં નથી, પરંતુ જાનેમાં એના અંશો છે. એ તેર અધિકારમાં વિભક્ત છે એમાં વિવિધ વિષયો આલેખાયા છે. જેમકે ઉત્પાત, કપૂર-ચક્ર, પદ્મિની-ચક્ર-મંડળ, સૂર્ય-ગ્રહણ અને ચંદ્ર-ગ્રહણના કૃણ, માસદીઠ વાયુનો વિચાર, વરસાદ લાવવાના અને બંધ કરવાના મંત્ર-ચંત્ર, ૬૦ સંવત્સરોનાં કૃણ, રાશિઓ ઉપર ગ્રહોના ઉદયનું, અસ્તનું કે વક્રીનું કૃણ, અયન, માસ, પ્રક્ષ અને દિવસનો વિચાર, સંક્રાંતિનું કૃણ, વર્ષના ગણ અને મંત્રી વર્ગે, વરસાદનો ગર્ભ, વિશ્વા, આયબ્ય, સર્વતોલક-ચક્ર અને વરસાદ નજીવાનાર શુકન.

રચના-સમય— ઠાણ સાથે સંબંધ ધરાવનારો આ ગ્રંથ ક્યારે રચાયો તેનો ગ્રંથકારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ વિજયપ્રભાસરિના પદ્મવર વિજયરત્નસૂરિના રાજ્યમાં રચાતું એમણે કહ્યું છે. એથી એ વિ. સં. ૧૭૩૨ની પૂર્વેનો નથી એમ કહિત થાય છે.

પૃ. ૧૨૦-૧૫૦ ગદ્યમાં છે. અને પૃ. ૧૩-૧૭નું લખાણ જ્ઞાન મંત્રમાં છે, પૃ ૪૯૩માં રક્ષાપર્વનો ઉલ્લેખ છે.

સાક્ષીભૂત ગ્રંથો— વર્ષ-પ્રયોધમાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથોનો સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે અને એમાંથી અવતરણો અપાયાં છે:—

૧ આ કૃતિ મેઘમહોદય-વર્ષ-પ્રયોધ એ નામથી પં ભગવાનદાસ જૈન નયપુરથી હિન્દી અનુવાદ સહિત ઇ. સ. ૧૬૨૬માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. આનો હિન્દી અનુવાદ એમણે કર્યો છે. એવી રીતે આનો ગુજરાતી અનુવાદ તત્કાલી ઇ. સ. માં પ્રકાશિત થયો છે.

૨ જિ. ૨૦ કૈ. ૦ (ખ. ૧, પૃ ૩૪૪)માં રચના-વર્ષ 'તગકે વિ. સં ૧૭૩૨ પછીનો' એવો ઉલ્લેખ છે.

અર્ધકાષ્ઠ (પૃ. ૧૨૯, ૩૫૫, ૩૯૪, ૪૬૦), *કુલક (પૃ. ૩૭૮), ગાગીયસહિતા (પૃ. ૨૭૧, ૪૧૫, ૫૦૩), *ચતુર્માસકુલક (પૃ. ૩૫૪, ૩૭૪), જગ-મોહન (પૃ. ૨૭૨), જગન્મુદ્રીપ્રગટિ (પૃ. ૮૯), *તથિકુલક (પૃ. ૩૫૯, ૩૮૧), ત્રૈલોક્યમીપક (પૃ. ૧૭૯, ૩૯૨, ૪૬૦), નરપતિજયચર્યા (પૃ. ૨૧૭), બાલબોધ (પૃ. ૪૦૪, ૪૦૮, ૪૧૭), *ભગવતી (પૃ. ૪૪, ૬૩, ૬૫, ૬૭) અને એની વૃત્તિ (પૃ. ૪૬), *ભદ્રબાહુસહિતા (પૃ. ૪૨૭), મેધમાલા (પૃ. ૫૨, ૨૪૯, ૨૫૧, ૩૧૯), દુષ્ટ મેધમાલા (પૃ. ૪૭, ૧૧૦, ૧૭૨, ૩૧૯, ૨૧૨, ૩૨૭), હીરવિજયસૂરિકૃત મેધમાલા (પૃ. ૪૪૧, ૬૨, ૧૨૩૭, ૧૨૫૩, ૭૩૧૧, ૩૪૨, ૩૮૫, ૬૪૫૧), રત્નમાલા (પૃ. ૮૬), વારાહીસહિતા (પૃ. ૪૯૫), વિવેકવિલાસ (પૃ. ૫, ૩૦), *સ્થાન (પૃ. ૨, ૩, ૮૯, ૧૮૯) અને એની વૃત્તિ (પૃ. ૪), દુર્ગદેવકૃત ષષ્ટિસંવત્સર (પૃ. ૧૦૮) અને અગ્રાતકર્તૃક સારસંગ્રહ (પૃ. ૧૮૮, ૩૫૮, ૩૬૨).

આ પુસ્તકમાં નીચે મુજબના અંકકારોનાં નામ આપી એમની કૃતિમાથી અવતરણો અપાયાં છે —

કેવલકીર્તિ (દિ.) (પૃ. ૩૧૨, ૪૨૩), ગિરધરાનંદ (પૃ. ૩૮૫), મેધજી ઉપા. (પૃ. ૨૬૨, ૩૪૭), મેધમાલાકાર (પૃ. ૧૦), દેવદેવ (પૃ. ૩૦, ૨૧૨, ૩૩૭, ૩૬૭, ૪૧૦, ૪૨૩, ૪૨૪, ૫૦૧), ઘરાહ (પૃ. ૩૧૯, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૩૫, ૪૧૯), અને હીરસૂરિ (પૃ. ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૮૯, ૨૯૨, ૩૪૦, ૪૬૦, ૪૬૧).

'લોકિક' કે 'લોક' એવા ઉલ્લેખપૂર્વક ગુજરાતી પદો નીચે મુજબનાં પૃથોમા અપાયાં છે:—

૧ આ પૃષ્ઠક ઉપરુક્ત (પૃ. ૨૨૪) ભગવાનરાસના પ્રકાશનના છે

* આ ચિહ્નથી અંકિત કૃતિ પાઈવમાં છે

૨-૩ આ પૃષ્ઠક ઉપર બ્રાહ્મણ દુષ્ટદેવ એવા ઉલ્લેખ છે.

૪ અહીં હીરમેધમાલા એવા ઉલ્લેખ છે.

૫-૮ આ અવતરણ ગુજરાતીમાં છે પૃ. ૪૫૫માં મેધમાલામાંથી ગુજરાતી ઉતારો છે

૧૧, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૮, ૨૪૮, ૨૬૦, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૪૨, ૩૪૮, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૬૬, ૩૯૩, ૪૦૧, ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૧૨, ૪૪૨, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૪, ૪૫૯, ૪૬૦, ૫૦૦.

૩ 'ઉસ્તારલાવ' યંત્ર (લ. વિ. સં. ૧૫૫૦)—આના કર્તા વિ. સં. ૧૫૩૬માં સારસ્વત-દીપિકા રચનારા મેધરત્ન છે. એઓ 'વટ' ગન્ધના બિનયસુંદરના શિષ્ય થાય છે. એમણે અસ્તુત કૃતિ ૩૮ શ્લોકમાં રચી છે. આ ખગોળશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી એક યંત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. એ યંત્રને ઉર્દૂ-હિંદી-કાશમાં નક્ષત્ર-યંત્ર અને અંગ્રેજીમાં એસ્ટ્રોલાબ (astrolabe) કહે છે. એનો પરિચય Encyclopædia Britanica (Vol. II, pp. 574-575; 14th edn.)માં આપાયો છે. ૪ એ ઉપરથી આ ગ્રીક યંત્ર હોવાનું મનાય છે. એની શોધ હિપાક્રસે (ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦) આપવા પેર્ગાના એપોલોનિયસે (ઈ. સ. પૂ. ૨૪૦)માં કરી હતી. એ યંત્ર આકાશી પદાર્થોની—મહાદિની ઊંચાઈ (altitude) માપવાના કામમાં લેવાતું હતું. એ ઉપરથી કાળ (સમય) અને અક્ષાંશનો ખોધ થતો હતો.

ટીકા ઇત્યાદિ—આ લઘુ કૃતિ ઉપર સંસ્કૃતમાં પદીકા છે અને 'શબ્દસ્થાની' ભાષામાં અનુવાદ છે.

૧-૨ મહા 'લઘુલી' એવો નિર્દેશ છે.

૩ બિકાનેરના "અનૂપ-સંસ્કૃત-પુસ્તકાલય"માં આની વિ. સં. ૧૬૦૦માં લખાયેલી એક હાથપોથી છે. એનો પરિચય શ્રી અંગરસ'ક વાઘરાએ "ઉસ્તરલાવ યંત્ર સસ્થાની-एक महत्त्वपूर्ण जैन ग्रन्थ" નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લેખ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૨૦.

૪ આ લેખ ઉપર્યુક્ત લેખમાં મૂળ કૃતિના શ્લો. ૧, ૩ અને ૩૮ સહિત ઉદ્ધૃત કરાયો છે. એને અંગેનું શ્રી. નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રીએ હિંદીમાં લખેલું 'ટિપ્પણ' સાથે સાથે છપાવ્યું છે.

૫-૬ ઉપર્યુક્ત હાથપોથીમાં આ બંને છે, પરંતુ મૂળ કૃતિ અથુદ લખાયેલી છે.

પ્રકરણ ૧૩ : વૈદ્યકશાસ્ત્ર

વૈદ્યક-શાસ્ત્રનો મોખ કરાવવા જતાં જૈન મુનિવરો અચકાયા છે, કેમકે વનસ્પતિઓનાં ઉપમર્દન વગેરે કાર્યને એઓ આરંભસમારંભના કારણરૂપ—પાપરૂપ ગણે છે. આથી આ વિષયમાં જૈન કૃતિઓ ઓછી રચાઈ હોય એમ લાગે છે. છતર વિષયની જૈન કૃતિઓમાં વૈદ્યકવિષયક છટાછવાયા ઉલ્લેખો જોવાય છે. આગમિક સાહિત્યમાંના આવા ઉલ્લેખોની એક નોંધ મેં આગમોદ્ધારકની સહાયતાથી તૈયાર કરી છે પણ તે અત્યારે તો અપ્રકાશિત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ વિષયની કેટલીક કૃતિઓ હું નોંધું છું:—

સિદ્ધાંત-રસાયન-કલ્પ (વિક્રમની છઠ્ઠી સદી) — દિ० ઉમાદિત્યકૃત કલ્યાણકારકના વીસમા પરિચ્છેદ (શ્લો० ૮૬)માં સમતલકે આયુર્વેદ-માંનાં આઠે અંગોનું પ્રતિપાદન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, કેટલાકને મતે આ સમતલકે સિદ્ધાંત-રસાયન-કલ્પ નામનો વૈદ્યક-ગ્રંથ ૧૮,૦૦૦ શ્લોક જેવો રચ્યો છે. એના છટાછવાયાં શ્લોકો મળે છે. એ એકત્રિત કરાય તો બેથી ત્રણ હજાર જેટલા થાય. આ કૃતિમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કરાયો છે. આવા શબ્દોના સ્પષ્ટીકરણરૂપ એક કોશ અમૃતનંદિએ રચ્યો હતો, પરંતુ તે ‘સપ્ત-સપ્તિ’ સુધીનો જ મળે છે.

૧ શ્રી પી કે ગોડેનો “Some Notes on the Mss of medical works by Jain writers” નામનો લેખ “The Jaina Antiquary” (Vol. XIII, No 1)માં છપાવાયો છે

૨ પુષ્પાયુર્વેદમાં ૧૮૦૦૦ તત્ત્વનાં પસંન વિનાનાં પુષ્પોનો ઉલ્લેખ છે પુષ્પો કલ્યાણકારકની હિંદી પ્રસ્તાવના (પૃ ૩૮)

૩ આ આઠ અંગો તે કાય, આજ, ગ્રહ, બિંધ્વાંજ, નૈલ્ય, દંધૂ, જરા અને વૃષ એ છે.

વૈદ્યક-અર્થના પ્રણેતાઓ— ઉપર્યુક્ત કલ્યાણકારકના વીરભા પરિચ્છેદ (સ્ત્રો. ૮૫)માં કહ્યું છે કે ‘પૂન્યપાદે શાશ્વતંત્રો પાત્રકેસરીસ્વામીએ શાશ્વતંત્ર, સિદ્ધમેને વિગ અને દિગ્ગદની રશ્મન-વિધિ, કશરથ ગુરુએ કાય-ચિકિત્સા, મેઘનાદે વ્યાઘ-ચિકિત્સા અને સિંહનાદ મુનીને વૈદ્ય, વૃધ્ય અને દિવ્યામૃતત્વ કથન ક્યું છે.

વૈદ્યક-અર્થ (પૂ. વિક્રમની છઠી સદી)—આના કર્તા જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના પ્રણેતા દિન્દિ પૂન્યપાદ હોવાનું મનાય છે. મંમત્તને કે મંમુવિષ્ણુએ ૨૫૦૦ સ્ત્રોક જેવડો કાનડીમાં રચેલો ખગેન્દ્રમણિ-દર્પણ અર્થ આને આધારે યોગ્યો છે.

કલ્યાણકારક (લ. વિ. સં. ૮૮૫)—આના કર્તા દિન્દિ ઉગ્રાદિત્ય છે. એમાં ૨૫ પરિચ્છેદ છે. એ ઉપરાંત ૨૫મા પરિચ્છેદ પછી પરિચ્છેદ-શિષ્ટાધ્યાય અને ‘હિતાદિન’ અધ્યાય છે. મધ, મધ અને માંસની વાન વાજુએ રાખતાં ચિકિત્સાની બાબતમાં આ અર્થ ચરકસંહિતા કથે કહ્યું મળતો આવે છે.

આયુર્વેદની જેમ અહીં પણ કલ્પથી માંડીને વૃધ્ પુનુધીનાં આદે અગોનો વિસ્તારથી વિચાર કરાયો છે. ‘હિતાદિન’ અધ્યાયમાં માંસકર્મનો

૧ જોમનો આદર ઉલ્લેખ ગુપ્તકદેવ ગુપ્તિએ ચેરુતંત્ર નામના વૈદ્ય-ત્રેલક પ્રત્યેક પરિચ્છેદના અંતમાં કર્યો છે.

૨-૪ કલ્યાણકારકના કિંદી અનુવાદ (પૂ. ૫૫૪)માં આ ત્રણની અર્થ અનુક્રમે (૧) અમલ-તંત્ર અને બુદ્ધિવિદ્યા, (૨) કૌનાલકૃત્ય અને (૩) વાજકરકર્તવ્ય અને દિન્દિ રસાયન-તંત્ર જોન કરાયા છે.

૫ આ “લેન્દિ સિન્દિ લાન્દિ”માં કચ્છે કચ્છે જમાયો છે.

૬ આ કૃતિ શ્રી. વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રીનાં કિંદી અનુવાદ, પ્રસ્તાવના અને વર્તમાન શબ્દાર્થ (કો.૧) સહિત “સુખાત્મન નેમલેન્દ્ર વ્રજભાણી”માં મુદ્ર્ય ૧૨૬ તરિકે લેણપુરથી ઇ. સ. ૧૬૪૦માં જમાવાઈ છે. આમાં પિરનુત વિવચનુક્રમહિત છે.

૭ વૃધ્-ચિકિત્સાથી વાગકરણ-ચિકિત્સા સમજવાની છે.

નિષેધ કરતું લખાણ ગણમાં અપાયું છે. વિશેષમાં શક્યતઃ ત્રનો વિષય સારી રીતે ચર્ચાઓ છે. આ પ્રકારનાં સત્ત્વ-કર્મ અને એના વિધાનનું નિરૂપણ બ્યવસ્થિત સ્વરૂપે અહીં કરાયું છે.

કલ્યાણકારકની રચનામાં પ્રાણાવાય નામના મહાગમનો—પૂર્વનો ઉપયોગ કર્યાનું કર્તાએ જાતે કહ્યું છે^૧ પરિ. ૧, શ્લો. ૧૮માં ‘વિદ્યા’ ઉપરથી ‘વૈદ્ય’ ઉદ્ભવ્યો છે એમ કહ્યું છે.

આત્મોન્નતિમાં શરીર મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે એટલે આરોગ્ય જાળવવું જરૂરી છે. પરંતુ તેમ કરવા માટે અભક્ષ્ય કે હિંસાજન્ય દ્રવ્યનું સેવન કરતાં જરૂર વિચાર કરવો ધટે એમ જૈનાચાર્યોનું—ઉચ્ચાદિત્ય વગેરેનું માનવું અને કહેવું છે. આથી તો એમણે પ્રસ્તુત કૃતિમાં મધ, મદ્ય અને માંસનું સેવન ન કરવું^૨ પરે એવી ઔપધીઓ બતાવી છે.

રચના—સમય—‘હિતાહિત’ અધ્યાયના જગજગ અંતમાં જે કેટલાંક પદો છે તેમાંના એકમાં કહ્યું છે કે નૃપનુંગવલ્લભ મહારાજાધિરાજની સભામાં માંસાહારના પ્રસ્કર્તાઓની સમક્ષ માંસાહારની નિષ્ક્રિયતા સિદ્ધ કરી આ જૈનેન્દ્ર વૈદ્યે વિજય મેળવ્યો આ ઉપરથી આ કલ્યાણકારકના કર્તા અમોઘવર્ષ પહેલાના સમકાલીન હોવાનું મનાય છે.

સમાનનામક કૃતિઓ—પૂજ્યપાદે અને કુમારસેને પણ આ નામની એકેક કૃતિ સંસ્કૃતમાં રચી છે, જ્યારે ચિત્રકવિસેને કાનડીમાં રચી છે.^૩

પરાશર્યી કૃતિઓ—નાગાજીને રચેલી યોગસૂત્રમાલા નામની વૈદ્યકની કૃતિ ઉપર ગુણાકરસરિએ વિ. સં. ૧૨૬૬માં વૃત્તિ રચી છે. એવી રીતે વાગ્બટકૃત અષ્ટાંગહૃદય ઉપર દિ. આશાધરે અને વરરુચિ-કૃત યોગશાસ્ત્ર ઉપર પૂજ્યસેને વૃત્તિ રચી છે.

૧ જુઓ પરિ. ૨૫, શ્લો. ૫૪.

૨ જુઓ જિ. ૨૦ ક્રો. ૧, પૃ. ૭૬-૮૦)

૧ યોગ-ચિન્તામણિ વૈદ્યસારસંગ્રહ ક્રિવા વૈદ્યસારોદ્ધાર (લ. વિ. સં. ૧૬૬૦)—આના કર્તા 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના ચંદ્રકીર્તિ-સૂરિના શિષ્ય ચલુર્ધકીર્તિસૂરિ છે. આ ગ્રન્થમાં ફિરેંગ (syphilis)નું વર્ણન છે. એથી એ ભાવપ્રકાશ પછી રચાયેલું અનુમનાય છે.

જૈન ગ્રંથ પ્રમાણે વૈદ્યસારસંગ્રહ ૧૧૦૦ શ્લોક જેવડો છે અને વૈદ્યસારોદ્ધાર ૮૦૦ શ્લોક જેવડો છે. જો આ હકીકત ખરી હોય તો આ બે લિખ કૃતિ ગણાય.

૨ વૈદ્યવલ્લભ (લ. વિ. સં. ૧૭૧૦)—આના કર્તા પહિતરુચિના શિષ્ય હસ્તરુચિ છે. એમણે આ કૃતિ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત કરી છે. એમાં એમણે જ્વર, સ્ત્રીરોગ, કાસ, (ઉવરસ), ક્ષય વગેરે રોગો, ધાતુરોગ, અતિસારાદિ, કોઠ વગેરે, મસ્તક, કાન અને આખના રોગો તેમજ રક્તબળ પર મુરાદિ-સાદિ ગુટિકા વગેરે વિષયો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

૧ આ ગ્રંથમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬માં છપાવાયો છે આ ગ્રંથનું સંપાદન પૂર્ણચન્દ્ર શર્માના શુભરાત્રી ત્રપાતર સહિત મહાદેવ રામચન્દ્ર ભટ્ટએ ઇ. સ. ૧૮૬૮માં કર્યું હતું. એની બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૮માં છપાવાઈ હતી. મૂળ કૃતિનું મરાઠી અનુવાદ સહિત સંપાદન વી. જી. સાહેબે આનાપુરથી ઇ. સ. ૧૯૦૭માં કર્યું હતું.

૨ જૈન સાં. સં. ઇ. (પૂ. ૫૬૭)માં આને યોગ-ચિન્તામણિથી લિખ કૃતિ ગણી છે. બ્યારે જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૂ. ૩૬૫)માં એને અલિખ ગણી છે.

૩ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૂ. ૧૨૦, ૨૦૬ અને ૨૧૦

૪ પૂર્ણસેતુતમસૂરિએ આ નામની કૃતિ રચી છે. એને વૃદ્ધયોગશતક પણ કહે છે. ઔષ્ધવિનિષેક વૃદ્ધયોગશતક રચ્યું છે. આ બંને કૃતિ અજૈન હશે એમ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૂ. ૩૬૪)માં કહ્યું છે. તો એ વાત સાચી છે?

૫ 'તપ' ગચ્છના વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉદયરુચિના શિષ્યનું નામ હિતરુચિ છે. એઓ જ અત્ર મસ્તક હશે. જો એમ જ હોય તો એમણે પડાવશ્યક ઉપર વિ. સં. ૧૧૬૭માં આખ્યા રચી છે.

યોગ-રત્નાકર (વિ. સં. ૧૭૩૬)—આ કૃતિ અંચલ ગચ્છના જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખરે વિ. સં. ૧૭૩૬માં ગુજરાતીમાં ચોપાદમાં રચી છે. એનું પરિમાણ જિં ૦ ૨૦ ફો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૨) પ્રમાણે ૬૦૦૦ શ્લોકનું છે.

દ્રવ્યાવલી-નિઘંટુ—આના કર્તા મહેન્દ્ર છે. એમણે આ કૃતિ ૬૦૦ શ્લોક જેવડી રચી છે. આ નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે એ વનરપતિઓનો કાશ હશે.

વૈદ્યકકદપ અને વૈદ્યકસાર—આ બંનેની તાલપત્રીય પ્રતિ મળે છે પણ એના કર્તાનાં નામ જાણવામાં નથી.

સિદ્ધયોગમાલા—આ ૫૦૦ શ્લોકની કૃતિના પ્રણેતા સિદ્ધિ છે.

રસપ્રયોગ—આના કર્તા સોમપ્રભાચાર્ય છે. જિં ૦ ૨૦ ફો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૨૬) પ્રમાણે એ વૈદ્યકનો ગ્રંથ છે. એમાં રસ વિષે નિરૂપણ તથા પારાના ૧૮ સંસ્કારનું વર્ણન હશે.

રસચિન્તામણિ—અનંતદેવસુરિએ ૬૦૦ શ્લોક જેવડી આ કૃતિ રચી છે.

માધવજયપદ્ધતિ—આ ૧૦૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા માધવચંદ્રદેવ છે.

૧ આ નામનો ગ્રંથ મધુરપાદ લિલુ નામના પ્રખ્યાત વૈદ્યે રચ્યો છે.

૨ માધવે દ્રવ્યાવલિ રચી છે.

૩ આ કૃતિ હાપાડીમાં સાથે વેંડેશ્વર મુદ્રણાલયમાં છપાવાઈ છે.

સંદ્ધિ કૃતિઓ

સિદ્ધસાર — શું આ વૈષ્ણવને અગ્રેની જૈન કૃતિ છે ?

આયુર્વેદ-મહોદધિ— આ ૧૧૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા સુપેણ છે. શું એઓ જૈન છે ?

ચિકિત્સા(?ત્સો)ત્સવ— આ ૧૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ કૃતિના કર્તા હંસરાજ છે. શું એઓ જૈન છે ?

પ્રતાપકલ્પદ્રુમ— આ ૬૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ પ્રતાપસિંહદેવે રચી છે. જિં ૨૦ કોઠાં આની નોંધ નથી તો શું એના કર્તા અજૈન છે ?

રથોગરત્નસમુચ્ચય— આ ૪૫૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. શું એઓ જૈન છે ?

કવૈદ્યામૃત— આ ૨૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ શ્રીધરદેવે રચી છે. શું એઓ જૈન છે ?

રત્નસાગર— આ શું વૈષ્ણવની જૈન કૃતિ છે ?

રસરત્નદીપિકા— મલ્લરાજ મંદીપતિની ૬૦૦ શ્લોક જેવડી આ રચના છે. શું એઓ જૈન છે ?

૧ શું આ કશિણ ભારતમાં રચાયેલો નિષ્કૃત છે ?

૨ આ નામની એક કૃતિ તીસડના પુત્ર અન્નદેવે રચી છે.

૩ આ નામની એક કૃતિ આણંદચંદ્રના પુત્ર મોરેશ્વરે શકાસંવત ૧૬૦૩માં રચી છે.

પ્રકરણ ૧૪ : પાકશાસ્ત્ર

જૈન દૃષ્ટિએ જીવોના બે પ્રકાર છે (૧) શરીરી ને (૨) અશરીરી. શરીરી જીવોને દેહ હોવાથી એ ટકી રહે તે વાસ્તે—એનાથી જીવી શકાય તે માટે એને આહાર લેવો પડે છે. દરેક જાતના જીવનો આહાર એક-સરખો ન જ હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં જે મનુષ્ય યુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એટલે એ તો કેવળ આરોગ્યની જ દૃષ્ટિએ આહારનો ત્રિચાર ન કરે પણ એમા જે વિવિધતા અને મનોરમતા લાવવા મથે. આવા કોષ્ટ પ્રયત્નના પરિણામે રસોઇની કળા ઉદ્ભવી અને વિકસી હશે. એને અંગેનું વ્યવસ્થિત મંથરણ લખાણુ તે ‘પાકશાસ્ત્ર’ યાને ‘સપ્તશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. આ જાતની કૃતિઓ બિન બિન ભાષામાં રચાયેલી મળે છે. સંસ્કૃત કૃતિઓ પૈકી ‘નલપાકદર્પણ’ અને ક્ષેમશર્માએ વિ. સં. ૧૬૦૫માં રચેલા ‘ક્ષેમકૃત્તુલ્લ’ ગણાવી શકાય ગુજરાતીમાં પાકશાસ્ત્રને લગતી જાતજાતની કૃતિઓ છે.^૧ વળી જો જૈન સાહિત્ય કાનડીમાં રચાયું છે તેમાં સપ્તશાસ્ત્ર સંબંધી કૃતિ છે. પરંતુ સંસ્કૃતમાં આવી કોષ્ટ કૃતિ કોષ્ટ જૈન ગૃહસ્થ—શ્રાવિકાએ પણ રચી હોય એમ જણાતું નથી વસુદેવહિંદીમાં જો ‘પોરાગમ’ એવો ઉલ્લેખ છે તે શું પાકશાસ્ત્ર છે કે એના કોષ્ટ એક અગ્રપ વિષય સાથે સંબંધ છે? ગમે તે હો પણ એ સંસ્કૃતમાં છે કે કેમ અને એની રચના જૈનને હાથે થયેલી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન તો ઊભા જ રહે છે.

૧ આ “શૌખન્યા સંસ્કૃત સિરીઝ”માં છપાયેલા છે.

૨ આ “આયુર્વેદીય જન્યમાળા”માં વૈષ્ણવ જાદવજી વિક્રમજી છપાવેલ છે. એને સક્ષિપ્ત પંચિય શ્રી દુર્ગાચંદ્ર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ (પૃ. ૨૨૭)માં આપ્યો છે

૩ આની એક સુચી મેં ‘રસોઇનું રસાયણ’ નામના પુસ્તકના અવલોકનમાં આપી છે એ અવલોકન “માનસી” (૧ ૧૦, અ ૩)માં છપાયું છે

પ્રકરણ ૧૫ : વિજ્ઞાન

‘વિજ્ઞાન’નો સામાન્ય અર્થ ‘વિશિષ્ટ જ્ઞાન’ એમ થાય છે. વળી આ શબ્દના ખીલ પણ અર્થ કરાય છે: (૧) શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, (૨) અનુભવ-જ્ઞાન અને (૩) પ્રાણજ્ઞાન. અહીં તો હું આ શબ્દ ભૌતિક-શાસ્ત્ર, રસાયન-શાસ્ત્ર, જીવ-શાસ્ત્ર, ભૂસ્તર-શાસ્ત્ર, ખનિજ-શાસ્ત્ર, ધાતુ-શાસ્ત્ર એમ વિવિધ વૈજ્ઞાનિક શાખાઓને અંગેના પ્રથો એ અર્થમાં વાપરું છું. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો જેને અંગ્રેજીમાં સાયન્સ (science) કહે છે તેને લગતા પ્રથો એમ અહીં હું ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દથી સૂચવું છું.

કલાકલાપ (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—ચૌ પ્ર૦ (પૃ. ૧૨૬)માં ‘વાયડ’ મચ્છના જિનજાતસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણવામાં છે. એમાંની એકનું નામ અહીં કલાકલાપ એમ અપાયું છે અને એનો ‘શાસ્ત્ર’ તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે. શું એમાં ૭૨ કે ૬૪ કળાઓનું નિરૂપણ હશે? દેએન્દ્રે કલાવિલાસ રચ્યો છે તેના જેવી આ કૃતિ હશે? કલાકલાપની એકે હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી એટલે એ કૃતિના વિષય વિષે ખાતરીથી શું કહેવાય ?

મૃગ-પક્ષિ-શાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૩૨૫)—આના કર્તા હું સંદેવ છે. એઓ શૌંડેવના આશ્રિત—કૃપાપાત્ર (protégé) થાય છે. ઇ. સં. ૧૩મી સદીમાં વિલમ્બાન આ હું સંદેવ એ ખંડમાં ૧૭૧૨ શ્લોકોમાં કૃતિ રચી છે. પ્રાણિ-વિજ્ઞા (zoology)ના આ વિરલ પુસ્તકની એકે હાથપોથી ત્રિવેન્દ્રમના “રાજમહેલ-પુસ્તકાલય”માં છે.

ગજ-પ્રત્યંધ, ગજ-પરીક્ષા યાને હસ્તિપરીક્ષા (લ. વિ. સ. ૧૨૧૫)—આના કર્તા જગદેવના પિતા દુર્લભરાજ હોવાનું મનાય છે. શું ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી જે કૃતિનો ઉલ્લેખ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ ૩૬૧)માં છે તે જ આ છે? શું એમાં પાલકાધ્યના 'હસ્ત્યાધુર્વેદનો ઉપયોગ કરાયો છે?

તુરંગ-પ્રત્યંધ (લ. વિ. સં. ૧૨૧૫)—આના કર્તા જગદેવના પિતા દુર્લભરાજ હોવાનું મનાય છે.

શાલિ-હોત્ર—આ ધોડા પારખવાની વિધાને અંગેની કૃતિ હશે. આ નામની ૧૩૮ શ્લોકની કૃતિ ભોજે રચી છે.

અધ્યાદિગુણ—આ નામથી એક કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ ૩૬૧)માં નોંધાયેલી છે એમાં ધોડા વગેરેના ગુણો વર્ણવાયા હશે.

ધાન-સરતતિકા—આ નામની એક કૃતિ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૪૫૭)માં નોંધાયેલી છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે?

૨૨-રુદ્રિત—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૩૮૬)માં “અશુનોરુત” નામની કૃતિની એક હાથપોથી મુસ્તના જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. એ હાથપોથી મેં જોઈ તો જણાયું કે એ એક પત્રની હાથપોથી છે અને એમાં ૨૫ પંક્તિ છે. એના પ્રારંભમાં “શ્રીશંભુ(સ્ત્રી)શ્વરા(ર)પા નાથાય નમઃ” એમ છે. અંતમાં “હિતિ શુન્નરુત સમાપ્ત ॥ શ્રી ॥ છ ॥ શ્રી ॥” એવો ઉલ્લેખ છે.

૧ આમાં હાથીના લક્ષણ, વર્ણ, લગભગ ૧૮૦ રોગો અને એની ચિકિત્સા, હાથીના પાલન, એને પકડવાની રીત ઇત્યાદિ વિષે નિર્ણય છે. આ ચાર સ્થાનમાં કુલ ૧૧૦ અધ્યાયમાં રચાયેલી કૃતિ પૂનાની “આનંદાશ્રમ ગ્રંથશાલા”માં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે

૨ આ નામ મેં જોયું છે

૩ જ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ ૪૦૦)માં ૨૦ પાંક્તિ પંક્તિમાં રચાયેલી અને શ્વાનરુતશકુનવિચાર એવા નામવાળી શ્વાનરુત નામની કૃતિની નોંધ છે.

આરંભમાં આ કૃતિનું આદ્ય પદ નીચે મુજબ છે:—

“ પ્રસ્થાને ચ પ્રવેશે ચ સ્વર્ગ(ગૃ)હામ્યન્તરેડપિ વા ।

શુના વૈ રુદિતં ચિત્રં પ્રવક્ષ્યામ્યનુપૂર્વશઃ (:) ॥ ૧ ॥ ”

આ કૃતિમાં પોતાના ધરથી પ્રસ્થાન કે એમાં પ્રવેશ કરતી વેળા કૃતરાની પ્રવૃત્તિ કેવી છે તે ઉપરથી મળનારા ફળનો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવે છે. જેમ કે ગામમાં પેસતાં મનુષ્યના કરતાં પહેલાં જો કૃતરો પ્રવેશ તો એ મનુષ્યને ગામમાંથી છટ્ મોજન અને સુખે નિવાસ મળે (શ્લો. ૩). જે વ્યક્તિને પ્રસ્થાનની વેળાએ કૃતરાનું મુખ માંસથી અથવા અન્ય ભક્ષ્યથી પૂર્ણ દેખાય તેને લાભ થાય અને એનું કાર્ય સિદ્ધ થાય (શ્લો. ૬). હરિત (લીલી વસ્તુ)ને મુખમાં રાખી કૃતરો દોડતો જોવાય તો રાજની કૃપા અને ખ્યાતિ મળે અને ચિન્તવેલું કાર્ય સફળ થાય (શ્લો. ૧૩). પ્રસ્થાનના સમયે જો કૃતરો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ જાય તો પ્રસ્થાન દુઃખકર જાણી ન કરવું (શ્લો. ૧૫). જો કૃતરો અકાળે વિસ્તર અને તીક્ષ્ણ રુદન કરતો હોય તો મોટો લય ઉપસ્થિત થશે એમ જાણવું (શ્લો. ૨૦). મધ્યાહ્નના સમયે ગામમાં જોવું મુખ રાખીને કૃતરો રહે તો આમનો લય રહે (શ્લો. ૨૧).

કાંક-રુત— આ કૃતિની એક હાથપોથી અહીંના (સુરતના) જૈનનાંદ પુસ્તકાલયમાં હોવાનો ઉદ્દેશ્ય જિં ૨૦ ફો ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં છે. એ જોતાં જણાયું છે કે આ લગભગ અઢીસો વર્ષ ઉપરની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી કૃતિ છે. એમાં કામગીરે ઉદ્દેશીને ત્રણ પિંડ ખતાવી જાતજાતના પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારાયા છે.

ધતુવેદ— આ કૃતિની જૈ ૦ અં ૦ (પૃ. ૩૬૨)માં નોંધ છે.

ધનુર્વિંધા અને એની વૃત્તિ—આ કૃતિઓ વિષે જૈ૦ શ્ર૦ (પ. ૩૬૨)માં ઉલ્લેખ છે. શું આ બંને કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે અને એના કર્તા જૈન છે ?

સમસ્તરત્નપરીક્ષા—આ નામ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમાં તમામ ભતનાં રત્નોની પરીક્ષાનું નિરૂપણ હશે. આ ૬૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિની નોંધ જૈ૦ શ્ર૦ (પ. ૩૬૩)માં છે. સંગ્રામસિંહે યુદ્ધિસાગરમાં રત્નાદિની પરીક્ષાનો વિષય ચર્ચ્યો છે.

રત્ન-પરીક્ષા (ભ. વિ. સં. ૧૩૭૦)—આ નામની એક કૃતિ ઠક્કર રેદુએ ‘કલિકાલચક્રવર્તી’ અલાહીન ખીલજના રાજ્યમાં પોતાના પુત્ર હેમપાલને બોધ કરાવવા માટે રચી છે. શું એ સંસ્કૃતમાં છે ?

ગૃહીરુક-પરીક્ષા—આ કાર્ત્ત દિગંબરે ૯૦ શ્લોક જેવડી રચેલી કૃતિનું નામ વિચારતાં એમ લાગે છે કે હીરાની પરીક્ષા કેમ કરવી એ બાબત આ કૃતિમાં ચર્ચાઈ હશે.

૧ ઠેકલાક રત્નોના નામ અલિખિત ચિહ્ન (કાક ૪, શ્લો ૧૨૬-૧૩૪)માં આપાયા છે. શ્લો ૧૨૬ની સ્વેપક્ષ વિવૃત્તિમાં વાચસ્પતિના નામથી રત્નોની આઠ ભતિ ગણવામાં છે (૧) હીરો, (૨) મોતી, (૩) મુવર્ણ, (૪) રૂપ, (૫) ચન્દન (૬) રાખ, (૭) ચર્મ અને (૮) વસ્ત્ર વિવિધ ભતના રત્નોનો—હીરા, મોતી વગેરેનો અનેક આકૃતિઓ અને ચિત્રો સહિત પરિચય છે એકે હર્જન્ટ સ્થિતપદ્મ *Gem-stones and their distinctive characters* નામના પુસ્તકમાં આપાયો છે. એની ‘એથુએન ઓન્ડ કંપની લિમિટેડ’ તરફથી લંડનથી બીજી આવૃત્તિ ૬ સ. ૧૯૧૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૮ અને ૨૩૮

૩ આ કૃતિની નોંધ પ્રો. પિટર્સને એમના બોધા હેવાલમાં લીધી છે. એનો ક્રમાંક ૧૫૦૪ છે

ધાતુપરીક્ષા (લ. વિ. સં. ૧૩૭૫)—આના કર્તા ઠક્કર ફેરુ છે.
શું આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે ?

૧મળી-વિચાર—જેસલમેરના ભંડારમાં આ કૃતિની હાથપોથી
હોવાનો અને એમાં તાડપત્ર તેમજ કામળ ઉપર લખવા માટે કામમાં
લેવાની શાહી (મળી) કેમ બનાવવી એ હકીકત હોવાનો ઉલ્લેખ
જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં છે

લેખ-પદ્ધતિ—આની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ.
૩૩૮)માં છે

લેખન-પ્રકાર—જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૬૨)માં આ કૃતિ વિષે ઉલ્લેખ છે.

વિજ્ઞાન-અંદ્રિકા, વિજ્ઞાનાર્થુવ અને વિજ્ઞાનાર્થુવોપનિષદ—
આ ત્રણે કૃતિની નોંધ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૫)માં છે.

પ્રકરણ ૧૬ : નીતિશાસ્ત્ર

‘નીતિ’ એ અનેકાર્થી શબ્દ છે. એના (૧) સદાચાર, (૨) આચરણને અંગેના નિયમો, (૩) ચાલચલગત, (૪) રાજનીતિ, (૫) પદ્ધતિ અને (૬) ધોરણ એમ વિવિધ અર્થ કરાય છે. આ પૈકી અંતિમ બે અર્થ તો અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

આચરણના નિયમોનું શાસ્ત્ર તેમજ રાજનીતિનું શાસ્ત્ર પણ ‘નીતિશાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. બ્યવહારકુસળતાને પણ એમાં સ્થાન છે. વિશેષમાં મોક્ષદાયક મિતાક્ષરી વચનો-વાક્યોનો-નીતિસૂત્ર (maxim)નો-^૧સુભાષિતોનો પણ આ નીતિશાસ્ત્રમાં સમાવેશ કરાય છે. આમ વિવિધ બાબતો ઉપર નીતિશાસ્ત્ર પ્રકાશ પાડે છે. એને અંગેની કૃતિઓ હવે આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે એ વાત તોંધી લઇશું કે ‘ધર્મ’ એ અંગ્રેજી શબ્દ રીલિજિયન (religion) કરતાં વિશેષ બ્યાપક હોવાથી એમાં નીતિ (ethics)નો અંતર્ભાવ થાય છે, પરંતુ કેવળ નીતિમય જીવન એ કંઈ ધાર્મિક જીવન નથી એટલે કે નીતિને ધર્મ સાથે લેવાદેવા હોય જ એમ નહિ. તેમ છતાં નીતિમય જીવન જીવવું એ માનવતાના સોપાનનું પ્રથમ પગથિયું તો છે જ.

૧ સુભાષિતો સદાચારના લોકક અને પાપક છે. એને લગતા સંગ્રહને અંગ્રેજીમાં એન્થોલોજી (anthology) કહે છે. એમાં સૈમઓનો અનુલબ મધુરી પાણીમાં વિરાલ રીતે રજૂ કરાયેલા હોય છે.

(૧) સામાન્ય નીતિ

૧ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા યાને રત્નમાલિકા (ઉ વિ. સં. ૯૦૦)—
આ ૨૯ પછોની કૃતિનો વિષય સામાન્ય નીતિ છે અને એ પ્રશ્ન અને
ઉત્તર દ્વારા ધણી સુગમ સંસ્કૃત ભાષામાં ચર્ચાયા છે. આના કર્તા
વિમલસૂરિ છે તો કેટલાકને મતે દિં જિનસેનના અનુરાગી અમોઘવર્ણ છે. ૪
કેટલાક આને 'મૌદ્ધ' કૃતિ તો કેટલાક આને વૈદિક પંહિડુઓની કૃતિ

૧ આ કૃતિ “કાવ્યમાલા” (શુ. ૭)માં ઇ. સ. ૧૬૦૭માં (ત્રીજી આવૃત્તિ) છપાયેલી
છે. દેવેન્દ્રકૃત ટીકા સહિત એ હાંપલાલ હંસગળે ભગનગરથી ઇ. સ. ૧૯૧૪માં
છપાવી છે

૨ જુઓ H I L (Vol II, p 559 fn)

૩ કોઈ કોઈ એમને વીરસંવત્ ૫૩૦માં પઉમચરિત્ર રચનાગ વિમલસૂરિ માને
છે પણ કેટલાક ‘વિમલ’ને જલ્લે વિમલચન્દ્ર નામ રખ કરે છે

૪ જુઓ જૈન સાં ૬૦ (પૃ ૫૨૦). અહીં કહ્યું છે કે ‘તિળેટી’ અનુવાદમાં
અમોઘવર્ણનું નામ છે

આ સંબંધમાં પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ “આચાર્ય શ્રીવિનયવંશજનસૂરિ આગક
ગ્રંથ” (પૃ ૫૭-૬૫)માં છપાયેલા એમના લેખ નામે “પ્રવેતાબર શુરુ વિમલસૂરિની
પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા”માં વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો છે. તેમ કરવા માટે એમણે નીચે મુજબના
કારણ આપ્યાં છે—

(અ) પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાની યહ્ણી તાલપત્રીય હાથપોથીઓ પણ પ્રવેતાબરોના
લંકારોમાં લેવાય છે અને વિ. સં. ૧૨૨૩થી આ કૃતિના કર્તા શ્રવેતાબર વિમલ હોવાની
પરંપરા જળવાઈ રહી છે.

(આ) અમોઘવર્ણના નામવાળું પદ આચાર્યને જલ્લે અનુદ્ભૂતમાં છે તે બાળબી નથી

(ઇ) અમોઘવર્ણ દીક્ષા લીધા બાદ પોતાનો પૂર્વાવસ્થાના નામે—રાજ તર્કિ
હલ્લેખ કરે એ સમુચિત ન ગણાય.

(ઈ) અમોઘવર્ણના નામવાળું પદ કેટલું પ્રાચીન છે તેની તપાસ થવી ઘટે.

(ઉ) પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાના ‘તિળેટી’ અનુવાદમાં અમોઘવર્ણનું નામ મળે
છે એ માટે પ્રમાણ દર્શાવાયું નથી.

૫ કેટલાક આ કૃતિના કર્તા તરિકે શુક ચતીન્દ્રનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ગણે છે.^૧ એ ગમે તે હો, પણ એ ઉપરથી એ વાત ફક્ત થાય છે કે આ કૃતિ સર્વામાન્ય—સર્વાધર્મસંમત થઈ શકે તેવી છે અને થઈ છે. આના ઉપર નીચે મુજબનું વિવરણાત્મક સાહિત્ય છે.—

(૧) વૃત્તિ—આ ૨૧૩૪ શ્લોક જેવડી છે. એનો પ્રારંભ “ચન્દ્રાદિત્યમદૌષધી”થી થાય છે. એની રચના યશોધાપના શિષ્ય હેમપ્રભે વિ. સં. જીવન-શ્રુતિ-રવિ એટલે ૧૨૭૭માં કરી છે એમ જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખડ ૧. ૫ ૨૭૬)માં ઉલ્લેખ છે. પં. લોક્ષયન્દ્ર ગાધીએ તો એમના લેખના વિ સં. ૧૨૨૩નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૨) ટીકા—આ ૭૩૨૬ શ્લોક જેવડી ટીકાના કર્તા ‘રુદ્રપદ્મીય’ ગચ્છના સંઘતિલક્ષના શિષ્ય દેવેન્દ્ર છે. એમણે આ ટીકા વિ. સં. ૧૪૨૯માં રચી છે અને પ્રત્યેક પ્રશ્નને અંગે એકેક કથા આપી છે.

(૩) વૃત્તિ—આ મુનિભદ્રે રચી છે. H I L (Vol. II, p 559, fn)માં મુનિભદ્રનો ઉલ્લેખ છે તે શુ સાચો છે ?

(૪) ટીકા—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

રૂપાંતર—ભવ્યોત્તમ મુનિએ આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલાનું રૂપાંતર પાછમમાં કર્યું છે.^૨ શાષ્ટકનર (Schiefner) દ્વારા તિબેટી રૂપાંતર

૧ જુઓ H I L (Vol II, pp 559-560) મંજૂશ્રી, ગણેશ અને મહાવીરને ઉદ્દેશીને પણ અંગલાચર્યો લેવાય છે એમકે કર્તા તરીકે શંકરાચાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ ૨૪૦.

૩ પવોલિનિએ કરેલુ પાછમ રૂપાંતર G S A I (II, pp 153-163)માં જપાણું છે

તિબેટીમાં અને જર્મનમાં સંપાદિત કરાયુ છે.^૧ ઇ. સ. ૧૮૬૭માં રૂઝવેલ્ડે અનુવાદ છપાવે છે.^૩

સમાનનામક કૃતિ—ઉત્તમર્ષિની એક કૃતિનું નામ પ્રશ્નોત્તર-રત્નમાલા છે.

નીતિશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૩૦૦)—આના કર્તા તિલકપ્રભસૂરિ છે. એઓ ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના દેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે મુલાપિનાવલી રચી છે. આ અને કૃતિનો ઉલ્લેખ અખિતપ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાંતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ (શ્લો.)માં કર્યો છે. ઉપર્યુક્ત તિલકપ્રભસૂરિએ આ નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું તે પૂર્વે ભાવનાસાર રચ્યો હતો.

‘નીતિધનદ’ (વિ. સં. ૧૪૬૦)—આના કર્તા ધનદ છે. એમને ધન્યરાજ અને ધનરાજ પણ કહે છે. એઓ મંડન મંત્રીના કાકા કહેવા

૧ એ રૂપાંતર પેટ્રોપોલીથી ઇ. સ. ૧૮૫૮માં પ્રસિદ્ધ થયુ છે.

૨ Indische Streifen (I, pp 210 ff) માં એ રૂપાંતરોના જર્મન અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્લો. ૮, ૧૦, ૨૬ અને ૨૭નો વિનંતર્જિત કરેલો અંગ્રેજ અનુવાદ HIL (Vol. II, pp 559-560) માં આપાયો છે.

૩ “Indian Historical Quarterly (V, p 1431) માં ઇ. સ. ૧૯૨૬માં વિદ્યુગેખર ભટ્ટાચાર્યનો લેખ છપાયો છે.

૪ આ તેમજ શૃંગાર-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ એ ત્રણે શતકો “કાન્ધમાલા” (ગ્ર. ૧૩) માં ઇ. સ. ૧૯૧૬માં પ્રકાશિત થયા છે.

૫ આ કૃતિને જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખં. ૧, પૃ. ૨૧૬) માં નીતિ-શતક કહી છે.

૬ એઓ ગુર્જર પાદશાહનો ગર્વ તોડનારા ચોરી આલમશાહના મંત્રી થાય છે. એમણે ‘ખરતર’ ગચ્છના મુનિઓ પાસેથી તીર્થ કરોનાં ચરિત્રો સાંભળી તન્નોપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

પુત્ર થાય છે. એમની માતાનું નામ ગંગાદેવી હતું. આ ધનદે ભર્તૃહરિકૃત જ્ઞાનક્રત્યની પેઠે ત્રણ જ્ઞાનકો રચ્યાં છે. એને ધનદ-ત્રિશતી તરીકે જાણાવાય છે. આ પ્રૈક્ષી એક જ્ઞાનક તે નીતિ-ધનદ છે, અને બીજાં બે તે શુભાર-ધનદ અને વૈરાગ્ય-ધનદ છે નીતિ-ધનદ નામની કૃતિ મહાપદ્મમાં વિ. સં. ૧૪૯૦માં રચાયેલી છે. એમાં ધનદે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. સાથે સાથે એમાં એમણે જિનચંદ્રસૂરનું સ્મરણ કર્યું છે.

નીતિશાસ્ત્ર (લ. વિ. સં. ૧૫૩૦)—આ ધર્મશ્રેષ્ઠીની કૃતિ છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૪માં લખાયેલી મળે છે.

નીતિસાર—આ ૧૧૩ પદ્યની કૃતિના રચનાર દિવં હંન્દનદિ છે. ૭૦માં પદ્યમાં પ્રભાચન્દ તેમજ નેમિચન્દનો ઉલ્લેખ છે.

નીતિસારમધુચય—આના કર્તાનું નામ કુંદકુદ્યાય છે.

નીતિ-રસાયન—આના કર્તા શુભચન્દ છે. શું એમણે જ વિ. સં. ૧૬૦૮માં પાંડવ-પુરાણ રચ્યું છે ?

નીતિચન્દ—આ અજ્ઞાતકર્તા કૃતિ છે.

નીતિસાર—પ્રભાચન્દે તેમજ સમયબૂદ્ધિએ આ નામની એકેક કૃતિ રચી છે.

સંજ્ઞાન-ચિત્ત-વલ્લભ—આ સામાન્ય નીતિને સ્વગતી રૂપ પદ્યોની કૃતિના કર્તા મદિસેણ છે. ત્રીજા પદ્ય ઉપરથી એએ દિવં હોય એમ લાગે છે. એ પદ્યમાં મદિસેણનો ઉલ્લેખ છે.

ટીકા—આ લઘુ કૃતિના ઉપર કોષ્ટકની ટીકા છે. અભિનવ શ્રુતમુનિએ કાનડીમાં આ ટીકા કૃતિની ટીકા રચી છે.

૧ આ ૧૨૦ દિવં ચંદમાં ચંદેલ ૧૮ નામે "વત્સાવશ્યમુનિચંદ"માં પૃ. ૫૮-૬૬માં વિ. સં. ૧૬૭૫માં લખવાયે છે.

૨ આ નામની એક કૃતિ પં નેમિસાએ રચી છે

૧. રત્નમાલા—આ સદાયારને અંગેની ૬૭ શ્લોકની કૃતિ છે. એ દિ. સમંતભદ્રના શિષ્ય શિવકોટિની રચના છે. એના સંપાદકના મતે આ કૃતિના પ્રણેતા આરાહુણના કર્તાથી ભિન્ન છે, કેમકે શ્લો. ૨૨, ૬૩ અને ૬૪ એ આરાહુણનાં નિરૂપણથી ભિન્ન મત દર્શાવે છે. વિશેષમાં એમણે કહ્યું છે કે શ્લો. ૬૫ યશસ્તિલાકર્માથી ઉદ્ધૃત કરાયો હતો.

(૨) મુલાપિતો

મુક્તિસમુચ્ચય (ધ. વિ. સં. ૧૦૨૫)—આના કર્તા યશસ્તિલાક (વિ. સં. ૧૦૧૬), નીતિવાક્યામૃત ૨૫૭૨ે રચનારા દિ. સોમદેવસુરિ હોવાનું કેટલાક માને છે.

મુલાપિત-રાન-મન્દોહ (વિ. સં. ૧૦૫૦)—આના કર્તા દિ. અમિતગતિ બ્રીહ છે. એઓ ‘માયુર’ સંધના માધવસેનના શિષ્ય અને પનેમિષેણના પ્રશિષ્ય થાય છે. ૧ એમણે આરાધના, ઉપાસકાચાર યાને

૧ આ “મા. દિ. ૩૦” આ ગ્રંથક ૨૧મા વિ. સં. ૧૯૭૬મા છપાયા છે.

૨ મુઓ પૃ ૨૬૧-૨૬૨.

૩ આની બ્રીહ આવૃત્તિ “કાવ્યમાલા” (ગ્ર.)મા ઈ. સ. ૧૯૦૬મા છપાઈ છે. આ મૂળ કૃતિ હિંદી અનુવાદ સહિત “હરિભાઈ દેવકરજી જૈન ગ્રંથમાલા”મા ગ્રંથક ૩ તરીકે ઈ. સ. મા છપાઈ છે. વળી આ કૃતિ આર કિમટ અને હર્દલ એ બેના સંયુક્ત જર્મન અનુવાદ સહિત Z D M Gમા બે કટકે ઈ. સ. ૧૯૦૫ અને ઈ. સ. ૧૯૦૭મા Vol. 59 અને 61માં છપાઈ છે.

૪ “આચાર્ય અમિતગતિ” એ નામનો પં. નાથરામ ગ્રેમાનો લેખ જૈ. સં. ૬૦ (પૃ. ૧૭૨-૧૮૨)માં છપાયો છે.

૫ એમના ગ્રંથ તે ‘વીતરાગ’ અમિતગતિ યાને અમિતગતિ પહેલા છે. એ અમિતગતિ વીરસેનના શિષ્ય દેવસેનના શિષ્ય થાય છે. એ અમિતગતિ પહેલાએ યોગસાર-પ્રાભૂત રમ્યું છે એમ કેટલાક કહે છે.

૬ એમની શિષ્ય-પરંપરા નીચે મુજબ છે—

શાન્તિવેણ, અમરસેન, શ્રીવેણુ, ચન્દ્રકીર્તિ અને વિ. સં. ૧૨૪૭મા ‘અપભ્રંશ’માં છક્કોત્તવએસ રચનાર અમરકીર્તિ.

૭ આ વિજયોદ્ધયા અને દુર્પણની સાથે છપાઈ છે.

૮ આ કૃતિ “અનંતકીર્તિ દિગંબર જૈન ગ્રંથમાલા”મા વિ. સં. ૧૯૭૬મા છપાઈ છે.

આવકાચાર, 'ભાવના-દ્વાત્રિંશતિકા, ચ્વર્મપરીક્ષા, રૂપચસંગ્રહ અને ૧૨૧ પદનો રસામાયિક-પાઠ પણ રચ્યા છે. પ્રસ્તુત કૃતિ એમણે ૯૨૨ પદોમાં ૩૨ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરી વિ. સં. ૧૦૫૦માં રચી છે. આપ્તવું સ્વરૂપ વિચારતી વેળા વૈદિક હિંદુઓના દેવાની કડક સમાલોચના ૨૬મા પ્રકરણમાં કરાઈ છે. વિરોધમાં અંતમાં ૨૧૭ પદો દ્વારા આર્યકોના ધર્મ વિષે નિરૂપણ કરાયું છે અને એ રીતે આવકાચારની આ નાની આદૃતિ ગણાય છે. ઓળખાના ગુણો અને દોષો, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ વગેરે બાબતો આ કૃતિમાં આલેખાઈ છે.

હેમચન્દ્ર-વચનામૃત (લ. વિ. સ. ૧૨૨૦^૬)—આ રચના 'કલિં' હેમચન્દ્રસૂરિએ વિ સં. ૧૨૨૦ની આસપાસમાં રચેલા ત્રિપષ્ટિના દસે પર્વમાંથી ચૂરી કાઢેલાં વચનામૃતોના સંગ્રહરૂપ છે. આ સંગ્રહમાં સાતમા પર્વ પૂરતો અંશ ન્યાયતીર્થ સાહિત્યતીર્થ મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયે ચેળ્યો છે અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ એમણે કર્યો છે, બ્યારે બાકીનાં નવે પર્વમાંથી વચનામૃતો એકત્રિત કરી તેનો ગુજરાતી

૧ આને રસામાયિકપાઠ પણ કહે છે આ ૩૩ પદની કૃતિ "માં હિં ગ્રં"મા ગ્રંથાક ૧૩મા પૃ ૧૩૨-૧૩૭મા વિ સં ૧૬૭૫માં છપાઈ છે

૨ આ કૃતિ હિન્દી અનુવાદ સહિત ઘણાં વર્ષો ઉપર છપાઈ છે

૩ આ "માં હિં ગ્રં"મા ગ્રંથાક ૨૫ તરીકે ઈ. સ ૧૬૨૭માં છપાયો છે

૪ આ કૃતિ "માં હિં ગ્રં"મા ગ્રંથાક ૨૧ નામે "સિદ્ધાન્તસારાદિસંગ્રહ"મા પ ૧૭૦-૧૬૧મા વિ સં. ૧૬૭૬માં છપાઈ છે

૫ આ કૃતિ "વિનયધર્મસૂરિ-મંગલા"મા પુસ્તક ૩૬ તરીકે વિ. સં ૧૬૬૩માં પ્રકાશિત થયેલી છે આમા બે અનુક્રમણિકાઓ અપાઈ છે પહેલીમા પર્વ અને સર્ગના ક્રમાંક અપાયા છે અને બીજામા વિષયનો ઉલ્લેખ માનનીય-વર્ગ, કુટુંબ-વર્ગ, રાજ-વર્ગ, ક્ષત્ર-વર્ગ, શુદ્ધિ-વર્ગ, અવશુદ્ધિ-વર્ગ ઇત્યાદિ વર્ગો પાડીને કરાયો છે. વિરોધમાં એને દેવ-કાંઠ (૪૮), માનવ-કાંઠ (૪૭૬), તિર્થક-કાંઠ (૬૫) અને અનુવ-કાંઠ (૩૨૪) એમ ચાર કાંઠમાં વિભક્ત કર્યા છે અહીં ૪૮ ઇત્યાદિ વચનોની સખ્યા છે.

૬ આ રચનાસમય હેમચન્દ્રવચનામૃતગત સંસ્કૃત લખાણને અગેનો છે

અનુવાદ મુનિશ્રી જયન્તવિજયજીએ કર્યો છે આ સમગ્ર સંગ્રહમાં ૯૧૫ વચનામૃતો છે. આમાં કેટલાંક વચનામૃતો એવા છે કે જેમાં બધાં નીતિવાક્યો સંકળાયેલાં છે.

આ સંગ્રહમાં પરમાત્મા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, મુનિ, સંત, ગુરુ, વડીલ, શિષ્ય, અતિથિ, સાધર્મિક, આત્મ, ચક્રવર્તી, મંત્રી, સુભટ, સારથિ, પ્રભા, બ્રાહ્મણ, મિત્ર, શત્રુ, સ્ત્રી, પશુ, પક્ષી, રાજનીતિ ઇત્યાદિને લગતાં વચનામૃતો છે.

૧. 'સૂક્તિમુક્તાવલી, સિન્દૂરપ્રકર યાને સોમશનક (લ. વિ સ. ૧૨૫૦)— આના કર્તા સોમપ્રભસૂરિ છે. એઓ 'પોરવાડ' વૈશ્ય સર્વજ્ઞેવના પુત્ર અને જિનદેવના પૌત્ર થાય છે. એમણે કુમારવરૂણમાં 'ગૃહ' ગચ્છના અજિતદેવના શિષ્ય વિજયસિંહ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને એઓ દ્વંદ્વ સમયમાં આચાર્ય બન્યા હતા એમણે વિ સં. ૧૨૪૧માં 'કુમારવાલપરિણોહ' રચ્યો છે. વળી 'સુમર્ધનાહચરિય,

૧ આ કાવ્ય "કાવ્યમાલા" (અ. ૭)માં ઈ સ ૧૬૦૭માં (ત્રીજી આવૃત્તિ) છપાયું છે એ હર્ષકીર્તિસંસ્કૃતિ વ્યાખ્યા સહિત અમદાવાદથી ઈ સ. ૧૬૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયું છે સ્ત્રીમત્તી માણેક તરફથી આ કાવ્ય આ વ્યાખ્યા, એને અંગેના કોષકર્તા બાલાવબોધ તેમજ પં. બાલમત્તીદાસે વિ. સં. ૧૬૬૧માં આ કાવ્ય પરત્વે કરેલ હિંદી કવિત સહિત ઈ. સ ૧૬૦૨માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે વળી આ મૂળ કૃતિ હર્ષકીર્તિસંસ્કૃતિ વ્યાખ્યા સહિત "હંસવિજય શ્રી લાયબ્રેરી" તરફથી ઈ. સ ૧૬૨૪માં છપાવાઇ છે શ્રી ભાવજી હામલ શાહે મૂળ કૃતિ પદાનુક્રમલિપિ, શબ્દ-કોષ અને સુજ્ઞાતી અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરી છે અને એની ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૬માં બહાર પડી છે.

૨ જુઓ પા. ૦ ક્ષા. ૦ સા. ૦ (પૃ ૧૧૮).

૩ એબન, પૃ ૧૧૭-૧૧૮.

‘શતાર્થ’-કાવ્ય અને એની રસોપદ્ધિ વૃત્તિ તેમજ વશુંગારવૈરાગ્ય-તરંગિણી પણ એમની કૃતિઓ છે. એમનો સ્વર્ગવાસ ‘શ્રીમાલ’ નગરમાં વિ સં. ૧૨૮૪ની આસપાસમાં થયાનું મનાય છે. એમના પદ્ધર તે સુપ્રસિદ્ધ જગન્નથન્દ્રસૂરિ છે

આ પ્રાસાદિક કૃતિ સકિતરૂપ મુક્તકોની માળા જેવી હોવાથી એનું સૂક્તિમુક્તાવલી એવું નામ કર્તાએ અતિમ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ કૃતિનો પ્રારંભ ‘સિન્દૂર-પ્રકર’થી થતો હોવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે. એમાં સો શ્લોક હોવાથી એના કર્તાનું નામ જોડી એને સોમશતક કહે છે. ભતૂંહરિકૃત નીતિશતક જોઇને કર્તાએ આ શતક રચ્યું હશે એ ત્રિવિધ છદ્દોમાં ગુંથાયેલું છે.

વિષય— મગલાચરણથી શરૂ કરાયેલા આ શતકમાં શ્લોક ૬-૬૨-રૂપ એકવીસ ચતુષ્ટયમાં એકેક વિષય રજૂ કરાયો છે આ ૨૧ની નોંધ શ્લોક ૮માં જોવાય છે. જિનેશ્વર, સુરુ, ધર્મ અને સંધની મહત્તા, અહિ સાદિ પાંચ યમહાવતો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય ઉપર વિજય, સહૃદયતા તેમજ જ્ઞાન, શીલ, તપ અને ભાવ અહી વર્ણવાયા છે. દૂંકમાં આમ અહી જૈન ધર્મ અને નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિવિધ વિષયો સુબોધ અતે હૃદયગમ શૈલીએ રજૂ કરાયા છે. આમાંના કેટલાક

૧ આ કાવ્ય એની સ્વોપદ્ધિ વૃત્તિ તેમજ એના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત અન્યેકાર્થસાહિત્યસંગ્રહના પ્રથમ વિભાગમાં ઈ મ ૧૬૩૫માં છપાયાનું છે.

૨ આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ ૧

૩ આ પ્રકરણરત્નાકર (ભા ૨ પૃ. ૨૧૭-૨૪૭)માં ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ઈ સ ૧૮૭૬માં છપાયું છે નંદલાલની પ્રીત સહિત આ કૃતિ વડોદરાના આવક જગલખને વિ સં ૧૯૪૨માં છપાવી છે. “જેન સ્વયંસિવક મહાજે” ઇન્દોરથી આ કૃતિ ખરા ગુજરાતી અનુવાદ અને સ્પષ્ટીકરણ સહિત ઈ. સ ૧૯૨૩માં છપાવી છે.

૪ પ્રાણતિપાત-વિરમણ, જૂષાવાદ-વિરમણ, અવતાદાન-વિરમણ, અગ્રહાવિરમણ અને પરિગ્રહ-વિરમણ

પદો કુમારવાલપદિયોહમા અને 'મવારણ્ય'થી શરૂ થતું ૬૭મું પદ શૃંગાર-વૈરાગ્ય-તરંગિણીમાં ૪૫મા પદ તરીકે જોવાય છે.

ઉલ્લેખ — જલહણદેવે પોતાની સૂક્તિમુક્તાવલી (લ વિ. સં. ૧૨૫૦)માં આ કાવ્યનો સોમપ્રભસૂરિના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને "લક્ષ્મી: પદયતિ (૧ સર્પતિ)"થી શરૂ થતું ૭૬મું પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

વૃત્તિઓ — આ સોમશતક જૈન સમાજમાં ધણું પ્રિય બનતાં એના ઉપર વિવિધ વૃત્તિઓ રચાઈ છે:—

(૧) વૃત્તિ — આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનહિતસૂરિના શિષ્ય કલ્યાણરાજના શિષ્ય ચારિત્રવર્ધન છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૫૦૫માં રચી છે.

(૨) વ્યાખ્યા — 'ભૂભુવસ્વત્રીયી'થી શરૂ થતી આ વ્યાખ્યા જિનસાગરના શિષ્ય ધમંચન્દ્રે રચી છે.

(૩) વ્યાખ્યા — આ 'નાગપુરીય તપા' ગચ્છના ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હર્ષકીર્તિસૂરિએ રચી છે.

(૪) ટીકા — આના કર્તા 'ખરતર' ગચ્છના જિનતિલકસૂરિ છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૬૨માં લખાયેલી મળે છે.

(૫) ટીકા — આ શુભકીર્તિસૂરિની વિ. સં. ૧૬૬૭ની રચના છે. એઓ 'મલ્લધારી' ગચ્છના શુભનિધાનસૂરિના અનુગામી થાય છે.

(૬) ટીકા — આના કર્તા વિમલસૂરિ છે.

(૭) ટિપ્પણ — આ ભાવચરિત્રે રચ્યું છે.

(૮) ટીકા — આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

પ્રમોદકુશલગણિના નામે જે સિન્દૂરપ્રકરનો ઉલ્લેખ જિ. ૨૦ કો. ૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૪૨)માં છે તે શું પ્રસ્તુત-સિન્દૂરપ્રકરની ટીકા તો નથી ને?

ઇટાલિયન અનુવાદ—સિન્દૂર-પ્રકરનો પવોલિનિએ ઇટાલિયન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. એ અનુવાદ એફ. એલ પુસે દ્વારા રચાયેલા ઉપોદ્ધાત સહિત SIFI (II, 33-72)માં ઇ સ ૧૮૬૮માં છપાયો છે.

અનુકરણો—પ્રસ્તુત સિન્દૂર પ્રકરના અનુકરણરૂપે કપૂર-પ્રકર, કરતૂરી-પ્રકર અને હિ ગુલ-પ્રકર રચાયા છે.

સૂક્તાવલી (લ વિ સ. ૧૨૮૦)—ચ૦ પ્ર૦ (પૃ ૧૨૬)માં પદ્માનંદ મહાકાવ્ય વગેરે રચના અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓ ગણાવતી વેળા આનો ઉલ્લેખ કરાયો છે પણ આ કૃતિની એક હાથપોથી હજી સુધી તો મળી આવી નથી.

૨વિવેક-કલિકા અને ૩વિવેક-પાદપ (લ. વિ સં. ૧૨૮૦)—આ બે સૂક્તિસંગ્રહ છે અને એ બેના કર્તા અલંકાર-મહોદધિના પ્રણેતા નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે. પહેલા સૂક્તિસંગ્રહમાં ૧૧૦ પદો અને બીજામાં ૪૨૧ પદો હોવાનું અનુમાન છે.

વિવેકકલિકા ભિન્ન ભિન્ન છંદમાં રચાયેલી છે, જ્યારે વિવેકપાદપનાં ઉપલબ્ધ ૧૦૯ પદ પૈકી ૧૮૭ અનુષ્ટુભમાં છે. બાકીના બે પદ પ્રશરિત—

૧ આ સંબંધમાં જુઓ મારો લેખ નામે “જર્મન અને ઇટાલિયન અનુવાદોથી અલંકૃત જૈન કૃતિઓ” આ લેખ જે. ૫૦ પ્ર૦ (પૃ ૬૬, અ. ૧)માં છપાયો છે.

૨-૩ આ બે વિશે કટલીક માહિતી ડૉ. સ્ટાડેસગએ એમની નિમ્નલિખિત કૃતિ (પૃ. ૧૪૨-૧૪૩)માં આપી છે—

Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its contribution to Sanskrit Literature

આ કૃતિ “સિંઝો જૈન ગ્રંથો”માં ઇ સ ૧૬૫૩માં પ્રકાશિત કરાઈ છે.

૩૫ છે અને એ બે પદો અનુક્રમે શાર્દૂલવિકીરિત અને વસન્તતિલકા છંદમાં છે. આ બંને કૃતિમાંથી 'અવતરણો પસન૦સૂચી' (ભા. ૧, પૃ. ૧૮૭)માં અપાયાં છે, પરંતુ આ બંને કૃતિ પાટણના ભંડારની એક ખડિત તાડપત્રીય હાથપોથીમાં અપૂર્ણ સ્વરૂપે મળે છે. એ હાથપોથીમાં વિવેકકલિકાનાં ૬૯ પદો અને વિવેકપાદપત્રનાં ૧૦૯ પદો મળે છે. એ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આ બંને કૃતિઓ મોટે ભાગે સુભાષિતો પૂરા પાડે છે, જ્યારે જૈન ધર્મને લગતી બાબતો ઓછા પ્રમાણમાં નિરૂપાધ છે.

સુભાષતાવલી (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા તિલકપ્રભ-સૂરિ છે. એઓ 'પૂર્ણિમા' ગચ્છના દેવસૂરિના શિષ્ય થાય છે એમણે નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે. એઓ વિ. સં. ૧૩૦૭માં શાંતિનાથચરિત્ર રચનારા અજિતપ્રભસૂરિના ગુરુ વીરપ્રભના ગુરુ હોય એમ ભાસે છે. જો એમ જ હોય તો એમની આ રચના વિ. સં. ૧૨૮૦ની આસપાસની હશે.

સૂક્ષ્મ-રતનાકર (લ. વિ. સં. ૧૨૮૦)—આના કર્તા ગૃહસ્થ માધસિંહ ઉદ્ધૃત મન્મથસિંહ છે. એઓ વિદ્યાસિંહના પુત્ર થાય છે. એમણે આ કૃતિ બે ભાગમાં વિભક્ત કરી છે. એનું પરિમાણ ૮૮૬૫ શ્લોક જેવડું છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૩૪૭માં લખાયેલી છે.^૩

૧ વિવેકપાદપત્રો શ્લો. ૨૪ અને વિવેકકલિકાના શ્લો. ૧૨, ૩૬ અને ૮૦ ઉપર્યુક્ત અગ્રેષ્ઠ કૃતિમાં ઉદ્ધૃત કરાયા છે.

૨ આ નામની એક કૃતિ ધર્મકુમારે રચી છે.

૩ જુઓ પસન૦સૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૧૩૭).

સૂક્તિ-સમુચ્ચય (લ. વિ. સ. ૧૨૯૦)—આ નામ મે. યોગ્ય છે. આના કર્તા વસ્તુપાલ છે. સોમેશ્વરકૃત ઉલ્લાસ-રાઘવ (અંક ૮) ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો એમની કેટલીક સૂક્તિ નરનારાયણાનન્દના ખીખ પરિશિષ્ટમાં અપાયેલી છે.

સૂક્તાવલી યાને સૂક્ત-સંગ્રહ—આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા લક્ષમણ છે. એની શરૂઆત “સૂક્તિરત્નસુધા”થી થાય છે અને એની એક હાથપોથી પાટણના ભંડારમાં છે

સૂક્ત-સૂક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૫૨૫)—આ અસાતકર્તા કૃતિમાં ૧૨૭ અધિકાર છે સૌથી પ્રથમ અધિકાર ધર્મેપદેશને અંગેના ૫૦ સૂક્તોરૂપ છે. ૪૭મો અધિકાર મૂખને લગતો છે અને એમાં દસ પદો છે. આ કૃતિ સૂક્ત અર્થાત્ સુભાષિતરૂપ મોતીની માળા છે. એમાંનાં ધણાંખરા સૂક્તો સંસ્કૃતમાં છે, કેટલાક પાષ્ટ્યમાં છે તો કોઈ કોઈ રજૂની ગુજરાતીમાં છે. એ ભાષા ભેતાં એમ અનુમનાય કે આ કૃતિ વિક્રમની પંદરમી સદી પહેલાંની નહિ હશે

૧ એમને અને સાથે સાથે એમના ભાઈ તેજપાલને વીન્નવલ ગામજો વિ. સ. ૧૨૭૬માં મંત્રી નીમ્યા હતા (જુઓ જૈં ૨૫૦ સં. ૯૦૭ પૃ. ૩૫૫) વસ્તુપાલજી અવમાન વિ. સં. ૧૨૬૬માં થયું હતું (જુઓ જૈં ૨૫૦ સં. ૯૦૭ પૃ. ૩૬૬).

૨ આ “૬૦ લાં ૪૦ પુ. ૩૦” તરફથી ઈ. સ. ૧૬૨૨માં પ્રકાશિત થયેલી છે અંતમાં આ કૃતિમાંના પદોની અકાગદિ ક્રમે સૂચી આપાઈ છે વળી ૧૨૭ અધિકારોના નામ અનુક્રમે આપી એના પદોની સંખ્યા દર્શાવાઈ છે

૩ જુઓ ૧૧૬મો અધિકાર (પત્ર ૬૧આ-૬૨આ)

સૂક્તાવલી યાને 'કપૂર-પ્રકર' (ઉ. વિ સં. ૧૫૫૦)—આ વજ્જસેનના શિષ્ય હુરિ (હુરિષેણ)ની કૃતિ છે એમાં ૧૭૬ પદમાં ૮૭ દ્વાર દ્વારા આવકના ૨૫૫૨ વ્રતો, દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વો, ૩૨ સાત ક્ષેત્રો, શબ્દાદિ પાંચ વિષયો અને ક્રોધાદિ ઉપર વિજ્ય એમ વિવિધ વિષયો નિરૂપાયા છે. પ્રસંગોપાત્ત વિષયને વ્યક્ત કરનાર ઉદાહરણોનું સૂચન કરાયું છે. આ કૃતિને એના કર્તાએ સૂક્તાવલી કહી છે. એને કેટલાક સુભાષિતકોશ પણ કહે છે. આના અંતિમ પાનમાં અંકારે પોતાના ગુરુ વજ્જસેનને ત્રિષષ્ટિસારના અને પોતાને નેમિચરિત્રના કર્તા કલા છે.

વિવરણ—“કપૂરપ્રકર”થી શરૂ થતી આ કૃતિ ઉપર ‘પરતર’ ગચ્છના જિનવર્ધનસૂરિના શિષ્ય ‘જિનસાગરસૂરિએ જૈં ૦ પ્રં ૦ (૫. ૧૭૬) પ્રમાણે વિ. સં. ૧૫૫૧માં અવચૂરિ રચી છે અને એના મૂળમાં સુચવાયેલા

૧ આ કૃતિ ગુજરાતી અનુવાદ અને જિનસાગરની દીકા સહિત હુગિંકં કાલિદાસે ઈ. સ ૧૬૦૧માં છપાવી છે. મૂળ કૃતિ ઉપર્યુક્ત દીકા તેમજ સૌમ્યનકૃત કથામહોદધિ સહિત હીરાલાલ હંસરાએ ઈ સ ૧૬૧૬માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. વળી જિનસાગરની દીકા સહિત મૂળ કૃતિ “જૈં ૦ પ્રં ૦ સં” તરફથી વિ. સં ૧૬૭૫માં પ્રકાશિત થઇ છે (એમાં દીકાનો રચનાસમય અપાયો નથી). આ ઉપરાંત મૂળ કૃતિ શ્રીવિજયનેમિસૂરિના શિષ્યરત્ન શ્રી વિજયપદસૂરિએ વિ સં. ૨૦૦૩માં રચેલા ગુજરાતી પદ્યાત્મક દીકા, પ્રલોકાર્થ અને અપ્રધાર્થ સહિત “જૈં ૦ પ્રં ૦ સં” તરફથી ચોહાક વર્ષ ઉપર છપાઈ છે, પરંતુ એમાં પ્રકાશનવર્ષનો ઉલ્લેખ નથી

૨ આ બાર વ્રતો નીચે મુજબ છે.—

૨થૂલ—પ્રાણાતિપાત—વિરમણ, ૨થૂલ—મૃપાવાદ—વિગ્મણ, ૨થૂલ—અદત્તાદાન—વિરમણ, ૨વદારસતોપ, પરિગ્રહવું પરિમાણ, દિગ્વત, ભોગોપભોગપરિમાણ, અનર્થદહવિરમણ, સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષધ અને અતિથિસંવિભાગ.

૩ જિન—પ્રતિમા, જિન—મંદિર, શુદ્ધજ્ઞાન તેમજ સાધુ, સાધ્વી, આવક અને આવિકા એ સાત ક્ષેત્રો ગણાય છે.

૪ એમણે ‘દેવકુલપાટક’ નગરમાં શાન્તિનાથના જિંજની પ્રતિષ્ઠા વિ સં. ૧૪૬૪માં કરાવી હતી.

ઉગ્રહરણોનો કથા દ્વારા સ્ફોટ કર્યો છે. 'તપા' ગચ્છના લક્ષ્મીસાગરસૂરિના શિષ્ય જયરાજે, હુપકુલે, યશોવિજયગણિએ તેમજ અન્ય કોઈકે પણ એકેક દીકા રચી છે.^૧

સૂક્ત-મુક્તાવલી (લ. વિ. સં. ૧૬૦૦)—આ નામની ૨૩૩૨ શ્લોક જેવડી એક અસાતકર્તૃક કૃતિની હાથપોથી વિ. સં. ૧૬૧૮માં લખાયેલી છે. શું આ કૃતિ તે જ ૫. ૨૫૧માં નોંધાયેલી સૂક્તમુક્તાવલી છે ?

સૂક્ત-સંમહ (લ. વિ. સં. ૧૬૨૦)—આના કર્તા લક્ષ્મીકલ્પોલગણિ છે. એઓ હુપકલ્પોલના શિષ્ય થાય છે. એમણે આચાર ઉપર તત્ત્વાવગમના નામની અવચૂરિ સૌભાગ્યહર્ષના રાજ્યમાં એટલે કે વિ. સં. ૧૫૮૩થી ૧૫૯૭ના ગાળામાં રચી છે. વળી એમણે નાયાધર્મમહા ઉપર મુખ્યાવળોધા નામની વૃત્તિ સૌમવિમલસૂરિના રાજ્યમાં અર્થાત્ વિ. સં. ૧૫૯૦થી ૧૬૩૭ના ગાળામાં રચી છે.

અવચૂરિ—આના કર્તાનું નામ જણવામાં નથી.

સૂક્ત-રતનાવલી (વિ. સં. ૧૬૪૭)—આના કર્તા હીરવિજયસૂરિના પદ્માલંકાર વિજયસેનસૂરિ છે. એમણે વિ. સં. ૧૬૪૭માં 'અનુબુદ્ધ'માં ૫૧૧ પદ્યોમાં આ કૃતિ રચી છે અને એ દ્વારા વિવિધ વિષયનાં મનોરમ અને સચોટ મુદ્દાઓ પૂરાં પાડ્યાં છે.

સૂક્તરતનાવલી (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)—વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્યની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (શ્લોક, ૫૩) ઉપરથી જણાય છે કે હેમવિજયગણિએ સૂક્ત-રતનાવલી રચી છે પણ એ ઉપયુક્ત કૃતિથી ભિન્ન હોવી જોઈએ

૧ એકસુદરે જાણાવળોધ અને ધનવિજયે સ્તનક (દબ્બો) રચ્યા છે

૨ આ કૃતિ "જૈન આં સં" તરફથી વિ. સં. ૧૬૬૬માં પ્રકાશિત થયે છે અને એમાં કેટલેક સ્થળે પદો ખંડિત છે. આ નામની બીજી પણ કૃતિ છે

ક્રમકે એમાં તો વિજયસેનનું જ નામ છે આ હેમવિજયગણિ એ લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં થયેલા 'તપા' ગચ્છના અમરવિજયના શિષ્ય ક્રમલવિજયના શિષ્ય થાય છે. એઓ કુશળ કવિ હતા એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે:—

(૧) અ-યોકિતમુક્તાવલી યાને અ-યોકિતમુક્તામહોદધિ, (૨) ચંદુપમ-શતક, (૩) કથારત્નાકર, (૪) 'કસ્તૂરીપ્રકર, (૫) 'કીર્તિ'કલ્પલક્ષિની, (૬) જ્ઞાનસ્તવન-ચતુર્વિંશતિકા યાને ચતુર્વિંશતિજ્ઞાનસ્તુતિ, (૭) જ્ઞાનસ્તુતિ, (૮) 'પાર્શ્વનાથ-ચરિત, (૯) 'વિજયપ્રશરિત, (૧૦) સદ્ભાવશતક અને (૧૧) સ્તુતિત્રિદશતરંગિણી.

આ ઉપરાંત એમણે અનેક સ્તોત્રો રચ્યાં છે. એમની આ મુકતારતનાવલી પ્રસિદ્ધ થવી ધટે.

સૂકિત-રત્નાકર (લ વિ. સં ૧૬૫૦)—આ ધાતુમજરી વગેરે રચનારા 'સિદ્ધિચન્દ્રગણિ'એ સકલિત કરેલી કૃતિ છે. એમાં ૩૭૭ સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરાયો છે. એમાં વિવિધ અન્યકારો અને અન્યો

૧ આ કૃતિ ભીમરાી માર્ણિકે ઈ સ. ૧૬૦૮માં પ્રકાશિત કરી છે.

૨ આ વિજયસેનચરિત્રની પ્રશસ્તિરૂપ કૃતિ છે

૩ આ જૈન-સ્તોત્ર-સમુચ્ચય (પૃ ૨૬૭-૨૮૪)માં પ્રકાશિત થયેલી છે.

૪ આ વિ સ ૧૬૩૨માં રચાયેલું ચરિત "ચુનીલાલ ગ્રંથમાલા"માં ભીખીભાઈ ચુનીલાલ પન્નાલાલ તરફથી વિ. સ. ૧૯૭૨માં છપાવાયું છે.

૫ આ કાવ્ય ગુણવિજયની વિજયદીપિકા નામની ટીકા સહિત "ચં નૈં ગ્રં" માં વીરસવત્ ૨૪૩૭માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

૬ હેમવિજયગણિએ ગુજરાતીમાં ક્રમલવિજયરાસ વિ સ ૧૬૬૧માં રચ્યો છે.

૭ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ ૫૪-૫૫.

૮-૯ આના નામ માટે જુઓ ભાતુચન્દ્રગણિચરિત (પૃ ૬૩-૬૪) અને એની શ્રી. ગો. ૬. દેશાઈની પ્રસ્તાવના (પૃ ૭૩)

વિષે ઉલ્લેખ છે. જે 'વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિરનાકર આ જ ગણિયો રચ્યો છે તે શું પ્રસ્તુત કૃતિથી ભિન્ન છે ?

સૂક્તિ-દ્વાત્રિંશિકા યાને સૂક્તિ-દ્વાત્રિંશિકા (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ કૃતિ 'દાધક' હંદમાં ૩૨ પદમાં વિ. સં. ૧૬૫૦માં મુનિ સારંગ કવિએ રચી છે

સ્વોપજ વિવરણ— કર્તાએ જાતે આ કૃતિને વિ. સં. ૧૬૫૦માં વિવરણથી વિભૂષિત કરી છે.

કસ્તૂરી-પ્રકર (લ. વિ. સં. ૧૬૫૦)— આ કમલવિજયગણિના શિષ્ય હેમવિજયગણિની ૧૮૨ કારિકા પૂરતી રચના છે. એમણે આ કૃતિ હીરવિજયસૂરિના રાજ્ય દરમ્યાન રચી છે.

સ્વોપજ વૃત્તિ— ઉપયુક્ત કસ્તૂરી-પ્રકર ઉપર કર્તાએ જાતે વૃત્તિ રચી છે.

કસ્તૂરી-પ્રકરણ— સોમસુંદર ઉપાધ્યાયે ૧૦૦૦ શ્લોક જેવડું કસ્તૂરી-પ્રકરણ રચ્યું છે. સંવેગસુંદરે પણ આ નામની કૃતિ રચી છે.

હિંદુલ-પ્રકર (લ. વિ. સં. ૧૭૦૦)— આના દ્વિતીય પદનો પ્રારંભ 'હિંદુલપ્રકર'થી થાય છે. એના કર્તા ઉપાં ૦ વિનયસાગર છે.

૧ આનો ઉલ્લેખ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ ભક્તામરસ્તોત્રની પ્રકાશા કર્યો છે એમ જિન ૨૦ ફો ૦ (ખં ૧, પૃ ૩૬૪)માં કહ્યું છે

૨ આ કૃતિ પ્રકાશિત છે. જુઓ પૃ. ૨૫૪.

૩ આ કૃતિ "હિંદુલ-પ્રકરણ" એવા નામથી ૫ હીરાલાલ હંસરાજના ગુજગતી અનુવાદ સહિત ભીમસી માર્કેટ તરફથી ઈ સ ૧૯૦૦માં છપાવાઈ છે એવું આલ પદ હાથપોથી લખનારનું હશે એમ લાગે છે બીનું પદ 'હિંદુલ'થી સર થાય છે અને આ કૃતિનો વાસ્તવિક પ્રારંભ આ પદથી જ હશે એમ લાગે છે એ પદ નીચે ગુજબ છે —

“હિંદુલપ્રકરોડયં ચ બાલારુણો વિચક્ષણાઃ ।

તર્કયન્તીતિ યં દૃષ્ટ્વા પદ્મપ્રભો મુદેડ્સ્તુ સઃ ॥”

૪ "હિંદુલ"નો અર્થ 'હિંદોલ' થાય છે.

એમણે આ કૃતિ મુખ્યત્વે ‘અનુષ્ટુભ’માં રચી છે. અને એને પ્રક્રમોમાં વિભક્ત કરી છે. શ્લો. ૧૫ અને ૧૬માં મુચવાયા મુજબ આમાં ૧૧૮ પાપસ્થાનકને અંગે ૧૮ પ્રક્રમો, ૨૭ વ્યસન સંબંધી ૭, ઘટનાદિ ચાર પ્રકારના ધર્મ પગલે ૪ તેમજ જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુ-ભક્તિ અને ઉદ્ધમને અંગે એકેક પ્રક્રમ છે. આ પ્રત્યેક પ્રક્રમમાં અચ્ચાર કે પાંચ પાંચ પદો છે.

‘અનુવાદ’—આનો ગુજરાતી અનુવાદ પં. હીરાલાલ હંસરાજે કર્યો છે.

કર્તા—હિંદુલપ્રકરના કર્તા વિનયસાગર તે કાણ એ નક્કી કરવા માટે પૂરતાં પસાધન નથી. જૈન સાં ૦ ૬૦ (પૃ ૬૦૬)માં એક વિનયસાગરનો કાવ્યકાલ વિ. સં. ૧૬૧૭માં દર્શાવાયો છે અને પૃ. ૮૭૨માં એમના ગચ્છ તરીકે ‘ખરનર’નો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૬૫૬માં ‘અંચલ’ ગચ્છના વિનયસાગર વિષે કહ્યું છે કે એઓ કન્યાણુસાગરસૂરિ (વિ. સં. ૧૬૭૦-વિ. સં. ૧૭૧૮)ના શિષ્ય થાય છે. એમણે ભોજવ્યાકરણ રચ્યું છે તેમજ એમણે સારસ્વત વ્યાકરણનાં સૂત્રોને છંદોબદ્ધ કરી વૃદ્ધચિન્તામણિ નામના ગ્રંથમાં ગૂંથ્યાં છે.

૧ પ્રાણાતિપાત, શ્રુપાવાદ, અદ્વતાદાન, અગ્રહ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, ભ્રાલ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, રત્યરતિ, પગપવાદ, માયાશ્રુપાવાદ અને મિથ્યાત્વશબ્દ.

૨ ધૂત, માસ, મદિગ, વેશ્યા, આખેટ (ગિકાર), ચોગી અને પરદાગમન.

૩ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ.

૪ આ પ્રકાશિત છે. કુઓ પૃ. ૨૫૫

૫ હિંદુલપ્રકરની વિવિધ હાયપોથીઓ જોવા મળે તો હિંદુલપ્રકર કયાં રચાયું તે વિષે અનુમાન થઈ શકે. જોઈકે હાયપોથીમા તો એ કૃતિ ક્યારે લખાઈ તેનો પણ નિર્દેશ હોય તો ના નહિ.

આ બે વિનયસાગર ઉપરાંત વિનયસાગર નામના એક ત્રીજા મુનિવર પણ છે.^૧ શુ આ ત્રણમાથી કોઈ એક અત્ર અભિપ્રેત છે કે પ્રસ્તુત ઉપાં વિનયસાગર આ બધાથી લિત છે એ જાણવું બાકી રહે છે. આ પરિસ્થિતિમાં હિંદુલોકપ્રકરેના રચનાસમય મેં કેવળ કલ્પનાના આધારે સૂચ્યો છે.

સદ્ભાષિતાવલી (વિ. સં. ૧૬૬૦)—સકલકીર્તિએ લગભગ ૪૦૦ મુખાપિતોના સંગ્રહનું સંકલન કર્યું છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં ૧૬૭૧માં લખાયેલી છે શુ આ કૃતિ તેજ એમણે રચેલી મુખાપિતરતનાવલી યાને મુખાપિતાવલી છે ?

મુખાપિત-વિજય-મત-શાસ્ત્ર—આ અજ્ઞાતકર્તા કૃતિ છે.

મુખાપિતરત્નકોશ—આના કર્તા મુનિદેવ આચાર્ય છે. એમાં ૫૮ કારિકા છે શુ આ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે ?

^૨સૂક્તમુક્તાવલી યાને સૂક્તિમુક્તાવલી—આના કર્તા મેઘપ્રભસૂરિ છે. એનો પ્રારંભ “શ્રીવર્ધમાનમભિનૌમિ” થી થાય છે.

^૩સૂક્તરતનાવલી (ઉ. વિ સં. ૧૮૪૭)—આના કર્તા ક્ષિપ્રાકલ્યાણુ છે એઓ વિ. સં. ૧૮૦૧માં જન્મ્યા હતા. એઓ ‘ખરતર’ ગરુડના અમૃતપત્રના શિષ્ય થાય છે. એમણે પોતાના દાદાશુરુ જિનલાલસૂરિએ

૧ જુઓ પૃ ૮૦

૨ આ “જૈન આં સં” તરફથી ઈ સ ૧૬૧૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

૩ આ કૃતિ સ્વોપ્પા વૃત્તિ સહિત “શ્રી જિનજીવસૂરિ જ્ઞાનલક્ષ્ણ” તરફથી અહીંથી (સુરતથી) આ છપાતી વેળાએ (વિ. સં. ૨૦૧૨માં) પ્રવર્ણિત કરાઈ છે. એની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૧-૧૨)માં ક્ષિપ્રાકલ્યાણની ૨૫ કૃતિની ગણ છે

૪ આ નામની એક બીજી પણ કૃતિ છે જુઓ પૃ ૨૫૩.

વિ. સં. ૧૮૩૩માં રચેલા આત્મ(પ્ર)બોધનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો હતો. વિશેષમાં એમણે નાચે મુજબના ગ્રંથો રચ્યા છે —

ખરતરગચ્છપદાવલી (વિ. સં. ૧૮૩૦), દશપર્વકથા (વિ. સં. ૧૮૩૫), પરસમયસારવિચારસંગ્રહ, પ્રશોત્તરસાધર્મશતક (વિ. સં. ૧૮૫૧), યશોધરચરિત (વિ. સં. ૧૮૩૯), વિચારશતકમીજક અને સમસાદિત્યચરિત (વિ. સં. ૧૮૭૩).

વળી એમણે નિમ્નલિખિત કૃતિ ઉપર વિવરણ રચ્યું છે —

ગૌતમીય કાવ્ય, જીવવિચાર, તર્કસંગ્રહ, ભૂ-ધાતુ, મેરુત્રયોદ્ધી, સિરિવાલકહા (શ્રીપાલચરિત) અને સૂકારતનાવલી (સ્વચરિત) ^૧

આ કૃતિમાં ૧૦૮ પદો છે એ ઉપજાતિ, અતુષ્ટુભ વગેરે છંદોમાં રચાયેલાં છે. એમાં પુરાતન આધ્યાત્મિક પરંપરા અને ભારતીય નૈતિકતાને લક્ષ્યમાં રાખી વિવિધ વિષયો આલેખાયા છે. જેમકે શત્રુંજયાદિ તીર્થોની પ્રશંસા, ધર્મ, ગુરુ અને દેવ એ તત્ત્વત્રયીનું સ્વરૂપ, અમરકોશનું આલ્પ પદ લક્ષ્મણે સમસ્યારૂપે પાર્શ્વનાથની પાંચ પદની સ્તુતિ, ‘કલિ’ યુગનું વર્ણન, કામવિકાર, બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ, કાર્યસિદ્ધિનાં ૨૫૦ કારણો, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, મનની ચચળતા, પ્રમાદનાં ૩૫૦ અને ૪૦૦ પ્રકારો, સતોષ, આત્માનું સ્વરૂપ, પચાર ગતિ, પરનિન્દાની નિન્દા, આત્મનિન્દા, ગુરુને

૧ એમણે શુભરાત્રીમાં પણ કેટલીક કૃતિઓ રચી છે એના તેમજ સંસ્કૃત કૃતિઓના માટે જુઓ જૈન સાહિત્ય ઇન્ડેક્સ (પૃ. ૬૭૬-૬૭૭).

૨ કાળ, સ્વભાવ, લલિતવ્યતા, ઉદ્ધમ અને પૂર્વકૃત કર્મ

૩ મદ્ય, કપાય (કોધાદિ), ઇન્દ્રિયોના વિષય, નિશ્ચ અને વિકલ્પ (પૃ. ૪૫)

૪ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, વિભાષોનો રાગ, દ્વેષ, વિરમરણ, કુબલિધાન અને ધર્મકાર્યોનો અગાદર (પૃ. ૫૦-૫૧)

૫ નરક, તિર્થંત્ર, દેવ અને મનુષ્ય સંબંધી ગતિ

કૃતિમાં એમણે મંગળ તરીકે પાંચ પદો આપી સમ્યક્દર્શનથી ૧૪૪ ત્રિપયોની શરૂઆત કરી છે. ત્યાર બાદ કેટલાંક પ્રકીર્ણક શ્લોક, સુભાષિત-રત્ન-ખંડો અને વચનામૃતો તેમજ અતિમ મંગળરૂપે ત્રણ પદો આપી આની પૂર્ણાહુતિ કરી છે. આ પદ્યાત્મક કૃતિનાં ધર્યાખરાં ૧૫૬૦ સંસ્કૃતમાં છે. મુખ્યતથા ૨૭૧૧ કૃતિઓને લક્ષીને આ રચના કરાઈ છે. આ કૃતિ શ્રમણોનાં પાંચ મહાવ્રતો તેમજ શ્રાવકોનાં બાર વ્રતો, ૭૫૨ ભાવના વગેરે બાબતો ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે છે.

અન્ય કૃતિઓ— આ ઉપરાંત સુભાષિતોને અંગે કેટલીક કૃતિઓ જોવાય છે. તેમાં કેટલીકના કર્તાના નામ જાણવામાં છે અને કેટલીકનાં નથી. પ્રથમ પ્રકારની કૃતિઓ નીચે મુજબ છે—

(૧) સુભાષિતકોશ— આ કૃતિ રામચન્દ્રે રચી છે

(૨) સુભાષિતગ્રંથ— આના કર્તા કીર્તિવિજય છે.

(૩) સુભાષિતપદ્ધત્રિશિકા— આ નામની બે કૃતિઓ છે. એકના કર્તા જ્ઞાનસાગર છે અને બીજાના 'સુ'ંકા' ગચ્છના યશસ્વિવશિષ્ઠ છે.

(૪) સુભાષિતાર્ણવ— આ શુભચન્દ્રની રચના છે.

(૫) યસૂક્તસમુચ્ચય— આના કર્તા આચાર્ય દેવિચુપ્ત છે.

૧ આ ત્રિપષ્ટિમાંથી ઉદ્ધૃત કથા છે

૨ અજૈન કૃતિઓ તરિકે અન્નિ-સંહિતા, આરણ્યકોપનિષદ્, મનુસ્મૃતિ, રામાયણ, મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ. વરાહ-પુરાણ, શંકરાચાર્યકૃત મનાલા અર્પટ-પંજરિકા અને મોહ-મુદ્ગર, પંચગંગ, હિતોપદેશ કત્યાવિ કૃતિઓ પસંદ કરાઈ છે

૩ અનિત્ય, અશન્ન, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિની કુર્લક્ષતા અને ધર્મગુરુ રવાખ્યાતત્વ

૪ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખં. ૧, પૃ ૪૪૮)માં આ કૃતિનો "સૂક્તાનિ" એ નામે ઉલ્લેખ ભેદ સે આ નામ થોભ્યું છે

(૬) સૂક્તાવલી — આ તત્ત્વવલ્લભની રચના છે.

(૭) સૂક્તિમૂક્તાવલી — આ નામની ત્રણ કૃતિઓ છે. એના કર્તાનાં નામ શ્રુતમુનિ, સોમદેવ અને સોમસેન છે.

(૮) સૂક્તિરતનાવલી — આના કર્તા અભયચંદ્ર છે.

ખીજા પ્રકારની કૃતિઓનાં નામ નીચે મુજબ છે :—

સુભાષિત, સુભાષિતશતક, સુભાષિતપટ્ટનિશિકા, સુભાષિતસારોદ્ધાર, સુભાષિતાશુલ્ક, સૂક્તાસંગ્રહ, સૂક્તાસંગ્રહ અને સૂક્તાવલી યાને સુભાષિતસંગ્રહ.

(૩) 'રાજનીતિ

નીતિવાક્યામૃત (લ વિ. સં. ૧૦૨૫) — આના કર્તા દિ૦ તાર્કિક કવિ સોમદેવસૂરિ છે. એઓ 'દેવ' સંધના યશોદેવના શિષ્ય નેમિદેવના શિષ્ય થાય છે અને મહેન્દ્ર બદારકના અનુજ થાય છે એમણે શકસવત્ ૮૮૧ (વિ. સ. ૧૦૧૬)માં યશસ્તિલક-અંપૂ નામની કૃતિ રચી છે. નીતિવાક્યામૃતની પ્રચલિતમાં યશોધર-ચરિત્રના જે હલ્લેખ છે તે આ જ કૃતિ છે. વિશેષમાં આ ગ્રંથકારની (૧) ઋત્રિવર્ગ-મહેન્દ્ર-

૧ આનો અંતર્ભાવ આર પુરુષાર્થ પૈકી અર્થ-પુરુષાર્થમાં કરાય છે જુઓ જૈ૦ સ્ત્રા૦ ૬૦ (પૃ ૬૧)

૨ આ ગ્રંથ અસાતકર્ણક સંસ્કૃત ટીકા તેમજ એ ટીકાગત પદાત્મક અવતરણોની સચ્ચી સહિત "મા૦ દિ૦ ગ્રં૦"માં ગ્રંથાંક ૨૨ તરફ વિ સ ૧૬૭૬માં છપાયો છે મૂળની એક સુદર તાલપત્રીય હાલપોથી મળે છે "સોમદેવસૂરિકા નીતિ-વાક્યામૃત" નામનો ૫^મ નામુસામ ગ્રંથોનો મનનીય લેખ જૈ૦ સ્ત્રા૦ ૬૦ (પૃ ૬૧-૬૨)માં છપાયો છે એ લેખ તે આ સચ્ચી કૃતિની ભૂમિકા રૂપે હતો એના અંત વિસ્તાર છે

૩ મહેન્દ્ર અને એના સાસવિ માતાલિ વચ્ચેની ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગ — પુરુષાર્થને અંગેની ચર્ચા સવાલરૂપે આમાં ૨૫ કાંઈ હશે

માતલિ-સંજ્ઞપ, (૨) 'યુક્તિ-ચિન્તામણિ' અને (૩) 'પણ્ડુવતિ-પ્રકરણ' એ ત્રણ કૃતિઓનો પણ અહીં નિર્દેશ છે પણ એકે હજી સુધી તો મળી આવી નથી આ હિપરાંત એમની કૃતિ તરીકે સ્વથાદ્વાદોપનિષદ અને સૂક્તિ-સમુચ્ચય જેવી કૃતિઓ ગણવાય છે

૫. નાથરામ ત્રેમીના જમતે કનોજના રાજા મહેન્દ્રને માટે ચોળચેલી આ નીતિવાક્યામૃત નામની કૃતિ અઘમાં સૂત્રરૂપે રચાયેલા ૩૨ સમુદેશમાં વિભક્ત છે એમાં રાજ્ય અને રાજ્ય-શાસન સાથે સંબંધ ધરાવનારી પુષ્કળ માહિતી અપાઈ છે. આ પરાજનીતિને અંગેનો મહત્વનો ગ્રંથ છે. આ પૂર્વે 'મૌર્ય' વંશના 'અન્દ્રગુપ્ત'ને માટે ચાણક્યે 'અર્થશાસ્ત્ર' રચી આ વિષયનો આકર-ગ્રંથ પૂરો પાડ્યો છે. ત્યાર પછી કામદંડે એના સંક્ષેપરૂપે પઘમાં નીતિસાર રચ્યો છે.

નીતિવાક્યામૃત (પૃ. ૩૬, ૧૦૭, ૧૭૧ ઇ) બેતાં જણાય છે કે એમાં વિપલ્લુપ્ત અને ચાણક્યનો તેમજ એમના 'અર્થશાસ્ત્ર'નો

૧ આ નકલિયક ગ્રંથ હશે

૨ આ કૃતિમાં ૬૬ પ્રસંગ હોવા બેઠાં પલ્લ એના વિષય વિશે તાલુકા બાકી રહે છે.

૩ જુઓ 'પર્યુકા લેખના પત્રિગિચ્છપ શકઅંવત ૮૮૮૫' ઘનપત્ર (પૃ. ૬૧).

૪ જુઓ એમનો "સંઘ સિંહ લાઠ" (લા ૧૧, અ' ૨)માં હખચેલો લેખ

"સોમદેવ ઔર મહેન્દ્રદેવ"

૫ આ વિષય યશસ્વિત્તલક (આશાસ ૩)માં પણ સાગી ગને અચ્ચિ છે

૬ તિલોચપણ્ડુવત્તિ પ્રમાણે મુદ્દલાગી રાજાઓ પંચી જન દીક્ષા લેનાર વન્દિ આ વૃપતિ અતિમ છે.

૭ પૃથ્વીના લાલ અને એના ન્હાણ માટે બેટલાં અર્ધગાંધે પૂર્વાચારોએ પ્રસ્તાવિત કર્યાં છે પ્રાય તે સર્વેનો સંગ્રહ જી આ અર્થશાસ્ત્ર ચોળચુ' છે એમ એના પ્રારંભમાં કહ્યું છે.

૮ આની નીતિવાક્યામૃત સાથે ગુલના માટે જુઓ જન સાં ૭૦ (પૃ ૬૪-૬૫).

ઉદ્દેશ છે વિવિધ નીતિકારો અને સ્મૃતિકારોના પ્રયોગો દ્વારા લર્ધ આ નીતિવાક્યામૃત ચાલુ છે.

૧ ટીકા—આના કર્તાતું કે એમના ગુરુનું નામ હુરિચલ હશે એમ લાગે છે. એઓ હુરિના ભક્ત હોય એમ જણાય છે એટલે આ ૨ સંસ્કૃત ટીકા કોઈ વૈષ્ણવે—અજૈને રચી હશે. આ ટીકામાં અનેક અવગણ્યા અપાયાં છે એથી એ મહત્વની છે. એમાં જે કેટલીક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ છે તે આજે મળતી નથી.

(૪) પ્રકીર્ણક

ચલુદ્ધિસાગર (વિ. સં ૧૫૨૦)—આના કર્તા જૈન ગૃહસ્થ સોની સંગ્રામસિંહ છે એઓ માળવાના મહમદ ખલ્વા (ખીલજી)ના સાંપ્રદાયિક (ભંકારી) હતા અને રત્નસિંહચૂરિના પદ્માલંકાર ઉદયવલ્લભસૂરિના ભક્ત હતા એમના પિતાનું નામ નન્દેવ હતું. એઓ સોની સાંગણના વંશજ થાય છે. માહવગદના આ ઓસવાળે સર્વદર્શનોને સમત એવી આ કૃતિ વિ. સં. ૧૫૨૦માં ચાર તરગમાં ૪૧૪ (૮૭+૧૦૭+૭૦+૧૫૦) પદોમાં ગોદાવરીને તીરે પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં નિઝામ ઉપરની વિજયયાત્રાને પ્રસંગે રચી છે.

ધર્મ, નય, વ્યવહાર અને પ્રકીર્ણક નામના ચાર તરંગ પૈકી પ્રથમમાં દેવ, ગુરુ તેમજ પામ મહાવ્રતરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ આલેખાયું છે જીભમાં રાજ, રાણી, રાજકુમાર, મત્રી, અધિકારી, પ્રજાના સેવક તેમજ અશ્વ વગેરેના લક્ષણો વિચારાયાં છે. ત્રીજામાં વિશ્વાસ કયા રાખવો અને

૧ આ પ્રકાશન છે જુઓ પૃ ૨૬૧.

૨ ભેખિનામે કાનકીમાં એક ટીકા રચી છે

૩ આ કૃતિ “જ કે મ્હે મ્હેના” તરંગો હ’ એ ૧૯૩૬માં છપાયેલી છે એકું મલિંગવ નમુન્યાં વિવેદીએ કરેલું સુજગતી સાપાત્ન ઈ સ ૧૮૬૧માં “વગેરેના ૨૨૨ દેનવણી ખાતુ તરંગો છપાયાયુ છે

સેગન ન ખાવા એ વાત કહી વાગ્ધનું નિરૂપણ કરાયું છે. યોથામાં શરીરનું સ્વરૂપ, વૈધકસાર, બ્યોતિસાર, સામુદ્રિકસાર, સ્ત્રીનું સ્વરૂપ, રતન આદિની પરીક્ષા તેમજ મંત્રાદિ ચાર યોગ એમ વિવિધ વિષયો રજૂ કરાયા છે. આ યોથા તરંગમા મોતીનાં આઠ ઉત્પત્તિસ્થાન દર્શાવાયાં છે. (૧) રૂઢાથીનું કુંભસ્થળ, (૨) નાગની ફેણ, (૩) શુક્રિત, યાને છીપ, (૪) શંખ, (૫) અમ્ર, (૬) મત્સ્ય, (૭) કુક્કરની દાઢ અને (૮) વાંસ. આ સમયમાં અહીં કહ્યું છે કે હમણાં તો શુક્રિતમાંથી થનારું મોતી વિશેષ મજે છે વળી અહીં એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે શંખ, વાંસ, કુક્કર, દાથી, નાગ, અમ્ર અને મત્સ્યમાંથી ઉદ્ભવનાં મોતી ઉત્તરોત્તર એકેકથી યડિયાતા અને અવેધ્ય હોય છે.

અમ આ નાનકડી કૃતિ આણ્ણકય-નીતિ અને કામદંક-નીતિ જેવા પ્રૌઢ ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત અવૃત્તિરૂપ છે.

૧ 'આદિથી વજ, યોતી, પવનગ અને નાગમણિ એ ચાર અહીં અર્થિત છે

૨ આ ચાટે હલ્લો ભક્તભરસ્તોત્ર (શ્લો. ૮૫)

૩ અમગત્તે કહ્યું છે કે—

“દ્વિપેન્દ્રજીમૂતવરાહશઙ્ખ—

મત્સ્યાદિશુક્ત્યુદ્ભવવેણુજાનિ ।

મુક્તાફલાનિ પ્રથિતાનિ લોકે

તૈર્ણતુ શુક્ત્યુદ્ભવમેવ મૂરિ ॥”

આ પદ્ય કુમારસંભવ (અ. ૧, શ્લો. ૬)ની મસ્તિભાવે રચેલી સંહિતની નામની વ્યાખ્યામાં લેવાય છે

પ્રકરણ ૧૭ : અજૈન લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન સંસ્કૃત વિવરણો

સમસ્ત વિશ્વના સાહિત્યને આપણે જૈન અને અજૈન એમ બે વર્ગમાં વિભક્ત કરી શકાએ. અજૈન સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્ય કરતાં અતિશય વિપુલ છે એ સાહિત્યના ભારતીય અને અભારતીય એમ બે વિભાગ પાડી શકાય. અત્ર ભારતીય સાહિત્ય પ્રસ્તુત છે. એના સર્જનમાં વૈદિક હિંદુઓ અને બૌદ્ધોના મુખ્ય ફાળો છે અહીં ^૧અજૈન સાહિત્યથી મુખ્યત્વે આ બે જ સપ્રદાયોના લાક્ષણિકાદિ સાહિત્યને અંગેના નીચે મુજબના વિષયોની કેટલીક કૃતિઓ અભિગ્રેત છે —

(૧) વ્યાકરણ, (૨) કોશ, (૩) છંદ, (૪) અલંકાર, (૫) ગણિત, (૬) નિમિત્ત, (૭) વૈધક, (૮) નીતિ, (૯) શ્રવ્ય કાવ્ય, (૧૦) દ્રશ્ય કાવ્ય, (૧૧) ન્યાય અને (૧૨) યોગ

‘શ્રવ્ય’ કાવ્યથી મહાકાવ્ય, ખડક-કાવ્ય અને ગદ્યાત્મક કાવ્ય એમ ત્રણ સમજવાનાં છે. આમ અહીં મુખ્ય ૧૨ વિષયો છે અને પેટા-વિષયોને બિન ગણતાં ૧૪ થાય છે. આ પૈકી હું અહીં પહેલા ^૨આઠ વિષયની કૃતિઓનો ક્રમવાર વિચાર કરું તે પૂર્વે “જૈન માનસ” વિષે થોડોક ઉલ્લેખ કરીશ

^૧ મુસ્લિમ, પારસી અને ખ્રિસ્તી જોગની કૃતિઓ પૈકી ફક્ત એક મુસ્લિમની અને તે પણ અપભ્રંશમાં જ રચાયેલી કૃતિ પર જૈન વિવરણ છે એવી રીતે ભાષાની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે સંસ્કૃત અને કુવચિત પાઠ્ય કૃતિઓ ઉપર વિવરણો છે આથી કરીને દ્રાવિડ કૃતિઓ ઉપર જૈનોએ સંસ્કૃતમાં વિવરણો રચ્યા હોય તો તે વાત અહીં જતી કરાઈ છે

^૨ શ્રવ્ય અને દ્રશ્ય કાવ્ય વિષે દ્વિતીય ખંડના પ્રથમ ઉપખંડમાં અને ન્યાય અને યોગ વિષે એ દ્વિતીય ખંડના દ્વિતીય ઉપખંડમાં વિચાર કરાયો છે

જૈન માનસ — ‘જૈન માનસ’ એટલે અનેકાંતવાદનું ક્ષીર્ગણુ. આથી તો આત્મૌપમ્યની અનુપમ ભાવનાથી ઝોતપ્રોત જૈન શ્રમણો શ્રમે તે દર્શનની અને ગમે તે વિષયની ઉત્તમ કોટિની કૃતિઓનું સંવર્ધન અને સંરક્ષણ કરતાં જરાયે સંકોચ ન અનુભવે એ સ્વાભાવિક છે. વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે અજૈન મંત્રવ્યો અનુસાર કાવ્ય રચતાં પણ એઓ ખંચાયા નથી એટલું જ નહિ પણ એને પોતાના સાંપ્રદાયિક રંગથી રંગવાનું અનુચિત પગલું એમણે ભર્યું નથી. આમ એમણે હિદારતાની સાચી લઘાણી કરી છે અને સાહિત્યની સર્વદેશીય સેવા બજાવી છે.

સમ્યક્-શ્રુત અને મિથ્યા-શ્રુતની વ્યાખ્યાનો (૧) વિષય અને પ્રણેતા તેમજ (૨) અધિકારી એમ બે રીતે વિચાર થઈ શકે છે^૧ અને મિથ્યા-શ્રુતને પણ સમ્યગ્દષ્ટિ સમ્યક્-શ્રુત તરીકે પરિણામી શકે છે. જૈન દર્શનની આવી આદર્શ નીતિને લાંબને જૈન શ્રમણો એમ સાચે જ માનતા હતા અને આજેયે એ માને છે કે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ કોઈનાં આપીકાં ક્ષેત્ર નથી; સમસ્ત વિદ્યાવ્યાસંગી જનોનો એના ઉપર અધિકાર છે

ફાળો—અજૈન કૃતિઓને અગે જૈનોનો જે ફાળો છે તેમાં મોટે ભાગે વિવરણો છે. એની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦ની છે. આનાથી અજૈન કાવ્યોની પાદ-પૂર્તિઓની સંખ્યા ઉતરતી છે અને એનાથી પણ અદ્ય સંખ્યા કેટલીક અજૈન કૃતિઓના સંલેપ કે સંરાશરૂપ રચનાઓની છે.

૧ આ બાબત એ “જૈન જ્ઞાનનું તુલનાત્મક દિગ્દર્શન” નામના મારા લેખ (લેખાક ૨, પૃ ૧૭૧)માં દર્શાવી છે. આ લેખના લેખાક ૧-૬ “હિંદુ મિલનમંદિર” (વર્ષ ૮, અં. ૨-૭)માં છ કટકે છપાયા છે. આ લેખ એ ગુજરાતીમાં રચેલા ૧૪૦ સૂત્રો અને એના વિવરણરૂપ છે.

(૧) વ્યાકરણ

‘અષ્ટાધ્યાયી (ઉ. ધ. સ. પૂ. ચોથી સદી)—ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં આ સૌથી પ્રાચીન છે એ આઠ અધ્યાયોમાં વિલક્ષ્ય કરાયેલું હોવાથી એને અષ્ટાધ્યાયી કહે છે. એના પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે. આ વ્યાકરણમાં આશરે ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગને મતે આ વ્યાકરણનું પરિમાણ ૧૦૦૦ શ્લોકનું છે ૨

આ વ્યાકરણને અષ્ટક, વૃત્તિસૂત્ર તેમજ શાખાનુશાસન પણ કહે છે. આ વ્યાકરણ કાળ અને ઉપસર્જન વગેરેની પરિભાષાઓથી સંહિત છે.

‘શંકરાચાર્ય’ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ આ વ્યાકરણના પ્રણેતાનાં દાક્ષીપુત્ર, ‘શાલાતુરીય, પાણિનિ ઇલાદિ વિવિધ નામો છે તેમાં અતિમ નામ વિશેષતઃ પ્રચલિત છે અને એને લખને તો એમના વ્યાકરણને ‘પાણિનીય’ કહે છે. આ વ્યાકરણને અગે પાંદારો જોવાય છે. કેટલાક તો પાણિનિના સ્વકીય પ્રવચન-ભેદથી ઉદ્ભવ્યાં છે. આ પ્રવચન-ભેદને લખને અષ્ટાઠની લઘુસૂત્ર-પાદ અને બૃહત્સૂત્ર-પાદ એમ બે વાચનાઓ મળે છે

૧ આ વ્યાકરણ જર્મન અનુવાદ સંહિત ઇન્ડોલોજી ઈ સ ૧૮૮૭માં પ્રકાશિત કર્યું હતું.

૨ જુઓ સ્.૦ વ્યા.૦ ઇ.૦ (ભા. ૧, પૂ. ૧૪૧)

૩ એમણે ધ્વજસૂત્ર ઉપર શારીરક-સાધ્ય, દસ મુખ્ય ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીકા તેમજ અનેક સ્તોત્રો રચ્યા છે નવાઈની વાત એ છે કે પૂર્વે એકી કોઈ પણ કૃતિને ત્યાર બાદ વ્યાચેકી કૃતિમાં પોતાના નામે ઉલ્લેખ નથી જુઓ Sanskrit Literature (The P E N Books The Indian Literatures No XII) પૂ. ૫૧

૪ ‘શાલાતુર’ એ પાણિનિના પૂર્વજે વતન ગણાય છે

પાણિનિએ પેાતે મણુપાદ, ધાનુપાદ, ઉણાદિસૂત્ર અને ત્રિંગાનુશાસન અષ્ટા૦નાં ^૧પરિશિષ્ટ રૂપે રચ્યાં છે.^૨

પાણિનિએ આપિશાસ વ્યાકરણનો મુખ્યતથા ઉપયોગ કર્યો છે અને એમના પુરોગામી વૈયાકરણોનાં અનેક સૂત્ર અપનાવ્યાં છે.^૩ પ્રાનિ-શાખ્યોનાં અને શ્રૌતસૂત્રોનાં અનેક સૂત્ર પાણિનીય સૂત્ર સાથે સમાનતા ધરાવે છે.^૪ પાણિનિની પૂર્વે જ દોષદ્વ વ્યાકરણ હશે એમ ક્ષાગે છે.

રાખદાવતાર—આ અષ્ટા૦ ઉપરનો ન્યાસ છે. આ ન્યાસ હજી મુધી તો મળી આવ્યો નથી. આનું પરિમાણ ૩૦૦૦૦ શ્લોક હોવાનું કહેવાય છે. આ ન્યાસના કર્તા દિ૦ પૂર્વપાદ છે. જુઓ પૃ ૧૬.

કાશિકા (લ. વિ. સં. ૭૦૦)—એ જ્યાદિત્ય અને વામનના ^૫સંયુક્ત પરિશ્રમનું ફળ છે.^૬ પતંજલિકૃત મહાભાષ્ય અને ભટ્ટરદિગ્દિન વાક્યપદીય પછીની, અષ્ટા૦ને અંગેની ખમહત્વની કૃતિ તરીકે આનો ઉદ્દેશ્ય કરાય છે. આ વૃત્તિમાં મહાભાષ્યને અનેક સ્થળે ન અનુસરતાં, પ્રાચીન વૃત્તિઓનું અનુસરણ કરાયું છે. ઇતિસંગના મતે જ્યાદિત્યનું

૧ અષ્ટા૦ (૧-૩-૨)ની કાશિકા-વૃત્તિ પ્રમાણે આ ચાર પદિંદિ દો ખિલ-અથો છે

૨ જુઓ સં.૦ ઇ૦ (લા ૧, પૃ ૧૫૬)

૩-૪ એજન (ભા ૧, પૃ. ૧૫૮-૧૫૬).

૫ ભારતીય સાહિત્યમાં એવી કટલીક કૃતિઓ છે કે જે કિન્દુ૦ છે. જેમકે દેન્દે અને મહેશ્વરે મળીને રચેલી નિરુક્તની ટીકા.

૬ સં.૦ વ્યા૦ ઇ૦ (લા ૧, પૃ. ૩૩૩) પ્રમાણે કાશિકા એ આને ઉપદ્રવ્ય છે તેની પાંચ અધ્યાય પૂર્વી રચના જ્યાદિત્યની છે અને બાકીની વામનની છે. અસલમાં બનેએ પૃથક્ પૃથક્ આદે અધ્યાયની વૃત્તિથી હશે (જુઓ સં.૦ વ્યા૦ ઇ૦ (પૃ ૩૩૬). જ્યાદિત્યની અપેક્ષાએ વામનની રચના વિશેષ પ્રાંટ છે

૭ કાશિકા કરતા પ્રાચીન એવી કુણિ નામની વૃત્તિમાં ગદ્યાપાદને ચાલ નથી, ત્યારે આ કાશિકામાં છે.

અવસાન વિ. સ. ૭૧૮ની આસપાસમા થયું હતું. સં ૦ વ્યા ૦ ૪૦ (ભા. ૧, પૃ ૩૩૪) પ્રમાણે વામન વિ સં. ૭૦૦ની પહેલાં થયા છે.

૧ કાશિકાવિવરણ-૫ જિકા— આ પંજિકાના કર્તાનું નામ જિનેન્દ્ર-ભુદ્ધિ છે એમને ઠેટલાક વિદ્વાનો ‘બૌદ્ધ’ ગણે છે. “જૈ ૦ સિ ૦ ભા ૦” (વર્ષ ૮, પત્ર ૫૮)મા એઓ ‘જૈન’ હોવાની સભાવના કરાઈ છે. એમની આ પંજિકા એ ઉપયુક્ત કાશિકાની સૌથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા છે. એને ‘ન્યાસ’ પણ કહે છે. આના ઉપર મહામિત્રની ટીકા છે.

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર (ઉ. વિ. સં. ૬૦૦)— આ વ્યાકરણને ‘જૈન’ કૃતિ માની એનો પરિચય દ્વિતીય પ્રકરણ (પૃ. ૨૩-૨૪)મા મેં આપ્યો છે. જો એના પ્રણેતા વામન અજૈન જ હોય તો આ ‘અજૈન’ કૃતિ ગણાય અને એ હિંસાએ એનો ઉદ્દેશ અહીં થવો ધરે.

ન્યાસ— મલ્લવાદીએ આ ન્યાસ રચ્યો હતો (જુઓ પૃ. ૨૪) પણ એ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે.

૨ કાતન્ત્ર (ઉ. વિ. સં. ૩૫૦)— આ કેવળ લૌકિક સંસ્કૃતનું ધાર્મિક પ્રાચીન વ્યાકરણ છે. એને ઠેકલાપક અને કૌમાર પણ કહે છે એની રચના અષ્ટાદશી સદીના આધારે નહિ પણ અન્ય કોઈ પ્રાચીન વ્યાકરણને આધારે થયેલી હોય એમ જણાય છે એના બે ભાગ પડે છે- (૧) આખ્યાતાન્ત

૧ આ પંજિકા શ્રીરામચંદ્ર ચક્રવર્તીએ ઇ. સ. ૧૬૧૩-૧૬૨૫મા જપાવી છે જુઓ DCGCM (Vol II, pt I, p 56).

૨ આ રૂપમાલિકા વૃત્તિ સહિત હારિચંદ્ર નેમિચંદ્રે મુળકથી વિ. સં ૧૬૫૨મા જપાવ્યું છે ત્યાર બાદ પિંહગીલાલ કચ્છેગએ ઇ સ ૧૬૨૭મા આ વ્યાકરણ જપાવ્યું છે.

૩ જિ ૦ ૨૦ કે ૧૦ (ખ ૬ ૧, પૃ ૭૪)માં કાતન્ત્રના નામવાર તરિકે ઠેકલાપનો ઉલ્લેખ છે

અને (૨) કુંદન્ત. પ્રથમ ભાગના કર્તા તરીકે 'શવ'વર્મણ અને બીજા ભાગના કર્તા તરીકે કાત્યાયનનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સં૦ વ્યા૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ ૪૦૪)માં એના કર્તાએ કાતન્ત્રને મહાભાષ્ય કરતા પ્રાચીન ગણ્યું છે.^૨ કાતન્ત્રનો થોડોક ભાગ મધ્ય એશિયામાંથી મળી આવ્યો હતો. એનો ધાનુષાઢ તિબેટી ભાષામાં આજે પણ મળે છે, કવિ ધનપાલે શોભનરત્નતિની ટીકા (શ્લો. ૪)માં પોતાના નાના ભાઈ મુનીશ્વર શોભનને અંગે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“કાતન્ત્રચન્દ્રોદિતતન્ત્રવેદી”

આ ઉપરથી એક સમયે કાતન્ત્રનો ખૂબ પ્રચાર હશે એમ ક્ષિત થાય છે.^૩ એમાં લગભગ ૧૪૦૦ સૂત્રો છે અને એ વિશેષતઃ પ્રચલિત પ્રયોગોને જ સ્પર્શે છે એથી એ લોકપ્રિય બન્યું હશે એમ લાગે છે.

કાતન્ત્ર ઉપર બે વૃત્તિઓ મળે છે તેમાં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિ સૌથી પ્રાચીન ગણાય છે.^૪ આ વૃત્તિમાં ભારવિકૃત કિરાતાતુર્નીયમથી અને મધૂરકૃત સૂર્યશતકમાંથી એકેક અવતરણ અપાયું છે એ ઉપરથી દુર્ગસિંહ

૧ આને બદલે જૈ૦ સા૦ સં૦ ૬૦ (પૃ ૨૬૪)માં શિવગર્ભ અને જિ૦ ૨૦ કોટ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં સર્વવર્મન નામ છે

૨ ડૉ શામગાંધીની એક લેખ Mythic Journalના કં સ ૧૬૨૮ના નવ્યુઆરીના અંકમાં લખાયે છે તેમાં એમણે કહ્યું છે કે કાતન્ત્ર ૬ સ. ની ઝીડ સદીમાં રચાયું હોય છે એકજો જુઓ “જૈ૦ સં૦ ૩૦” (વ ૭, અ ૧-૩, પૃ. ૮૦ ટિં૦)

૩ “પુનઃનવ” (૨, ૪૧૬)માં જણાવેલા લેખમાં જિનવિનયજ્ઞને બે નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં કાલાપક અને કાતન્ત્રને સ્થાન મળ્યા છે —

“ગૂર્જરાતમા બ્યાકરણ-અથોમાં પહેલું બ્યાન કાલાપકને અને બીજું બ્યાન કાતન્ત્રને મળેલું હતું ગૂર્જરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણરૂપે આ બ્યાકરણનાં સૂત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ બે બ્યાકરણોમાં હોય છે.”—જૈ૦ સા૦ સં૦ ૬૦ (પૃ ૨૬-)

આ લેખમાં વિદ્યાનંદ બ્યાન્તરનો ઉલ્લેખ છે પણ એને દિ કૃતિ : હી છે તે શું એ સાચી વાત છે ?

૪ જુઓ જૈ૦ વ્યા૦ ૬૦ (ભા ૧, પૃ. ૪૦૭)

ભારતિ અને મયૂરથી પૂર્વવર્તી નથી એમ દર્શિત થાય છે સં૦ વ્યા૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ. ૪૦૯) પ્રમાણે આ દુર્ગસિંહ એ કાશિકાના કર્તા કર્તા પ્રાચીન છે.

અ૦ પ્ર૦ (વસ્તુપાલ-પ્રમંથ, પૃ ૨૨૬)માં દુર્ગસિંહકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

“ભારતીય વિદ્યા” (૧૫^૧ ૨, અં. ૩)માં શ્રી, અમ્બરચંદ નાહટાનો ‘જૈનેતર મન્યોં પર જૈન વિદ્વાલોંકી ૧ટીકાયે’ નામનો લેખ જણાયે છે. એમાં એમણે કાતન્ત્રને અગે નવ વૃત્તિઓ નોધી છે.—

(૧) દૈર્ગસિંહીવૃત્તિ—આ ૩૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિના કર્તા પ્રધુમ્નસૂરિ (વિ. સ. ૧૩૬૯) છે.

(૨) ૨દુર્ગપદ્મપ્રબોધવૃત્તિ—આ ‘ખરતર’ ગમ્મના પ્રબોધમૂર્તિ (જિનપ્રબોધસૂરિ)ની વિ. સં. ૧૩૨૮ની રચના છે.

(૩) આસાવપ્રબોધવૃત્તિ—આ ‘અંચલ’ ગમ્મના મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં ૧૪૪૪માં રચી છે

(૪) કાતન્ત્રવિસ્તાર—આના કર્તા વર્ધમાન છે ૪કર્ણદેવોપાધ્યાય એ એમનું નામાંતર હશે એમ શ્રી, અમ્બરચંદ નાહટાએ કહ્યું છે.

૧ આ ભાતની ટીકાઓની સંક્ષિપ્ત નોંધ જૈ૦ અં૦ (પૃ ૩૦૪, ૩૦૫ ૩૩૪ અને ૩૩૫)માં અપાયેલી છે. જોને લક્ષ્યમાં રાખી એ શોભન-સ્તુતિની મારી (સંસ્કૃત ભૂમિકામાં મુચવાયા મુળમ વીરસ વત્ ૨૪૫૪માં લખેલી) ભૂમિકા (પૃ ૩૦-૩૧)માં એની નોંધ લીધી છે અહીં જે તર્કરહસ્યદીપિકાનો ઉલ્લેખ છે તે જ્ઞાન્ત છે એટલે એ રહ કરવો મટે.

૨ જિ૦ ૨૦ કૌ૦ (ખંડ ૧, પૃ ૮૩)માં આનો “વૃત્તિવિવરણપત્રિકાદુર્ગપદ્મ-પ્રબોધ” તરીકે ઉલ્લેખ છે.

૩ આની એક હાથપોથી વિ સં. ૧૪૫૩માં લખાયેલી છે

૪ જિ૦ ૨૦ કૌ૦ (ખંડ ૧, પૃ ૮૪)માં વર્ધમાનને રાલ કણ્ડેવના પુરોહિત કલા છે અને શું એઓ જૈન છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવાયો છે.

- (૫) કાતન્ત્રરૂપમાલા—આના કર્તા દિં ત્રૈવિધ રસાવસેન છે.
 (૬) કાતન્ત્રરૂપમાલાલઘુવૃત્તિ—આના કર્તા દિં સકલકૃતિ છે.
 (૭) કાતન્ત્રદીપકવૃત્તિ—આના કર્તા મુનીશ્વરસૂરિના શિષ્ય હરિપંચન્દ્ર હશે.

(૮) કાતન્ત્રભૂષણ—આ ૨૨૪૦૦૦ શ્લોક પૂરતી કૃતિના કર્તા ધર્મધોષ છે.

(૯) ષટ્તિત્રયનિબંધ—આ ૭૦૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિના કર્તા રાજશેખરસૂરિ છે.

જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૩)માં હુંડુકના પુત્ર મહાદેવે રચેલી શાખ્દસિદ્ધિવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિ. સં. ૧૩૪૦માં લખાયેલી છે. વળા આ પૃષ્ઠમાં ઉપાં ૧૧૨૩૧ના સ્થિતિ ગૌતમે ૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી દૌર્ગમિંહીદીપિકા રચ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પૃ. ૮૪માં ગોદદહણકૃત ચતુષ્કવૃત્તિનો, મોક્ષેશ્વર (અજૈન ?)કૃત આખ્યાનવૃત્તિનો, પૃથ્વીચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિનો અને એક અગાતકર્તૃક વૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે.

પૃં ૦૨૦માં ૩૨૫ શ્લોક જેવડા કાલાપકવિશેષવ્યાખ્યાનની નોંધ છે.

૧ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં એમની કૃતિ તરિકે રૂપમાલાવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે. એની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૫૩૫માં લખાયેલી છે.

૨ આ સંખ્યા ખરી છે ?

૩ જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૮૪)માં ત્રણ પૂર્વવર્તી દીકાને આધારે ૩૧૦૦ શ્લોક જેવડી અને પછમાં રચાયેલી કૌમારસારસમુચ્ચય નામની બે દીકાનો ઉલ્લેખ છે તે તો આ નથી ?

૪ 'આખ્યાન' નહિ પણ 'આખ્યાત' ભેદજી.

‘કલાપ-વ્યાકરણ-સંધિ-ગર્ભિત-સ્તવ-કલાપ વ્યાકરણનાં “સિદ્ધો વર્ણસમાન્તાયઃ” જેવાં સંધિસૂત્રની પૂર્તિરૂપે આ સ્તવ ૨૩ પદોમાં ઋષભદેવના ગુણોત્કૃષ્ટિનરૂપે રચાયેલો છે.

અવચૂરિ—આના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી.

બાલશિક્ષા—આ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કાતન્ત્ર નામનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ શિખવવા માટેનું સાધન છે. એ સાદાકના પુત્ર દૂરસિંહના પુત્ર સંત્રામસિંહે વિ સં. ૧૩૩૬માં કરેલી રચના છે આ સંત્રામસિંહ જૈન હશે એમ પં. લાલચન્દ્ર ભ ગાંધીએ “બાલશિક્ષા” નામના એમના લેખમાં કહ્યું છે. એ હિસાબે આનો અહીં હું વિચાર કરું છું. પ્રારંભમાં પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરી કર્તાએ આ વ્યાકરણના ‘પ્રક્રમ’ નામના બાલ વિલાગોના નામ ગણાવ્યાં છે:—

(૧) સંગ્રા, (૨) સંધિ, (૩) સ્પાદિ, (૪) કારક, (૫) સમાસ, (૬) અન્યોક્તિ-વિગ્નાન, (૭) સસ્કાર અને (૮) ત્વાદિ.

સાતમા પ્રક્રમમાં લગભગ ૬૦૦ ગુજરાતી શબ્દો એના સંસ્કૃત પર્યાય સાથે અપાયા છે. એમાંનાં ધણાંખરાં ક્રિયાપદ છે. આ વ્યાકરણમાં શૃંગારતિલકાલંકાર, કુમારસંભવ, શિશુપ્રાલવંધ વગેરેમાંથી અવતરણ અપાયાં છે.

સારસ્વત વ્યાકરણ—સામાન્ય રીતે આના કર્તા તરીકે અનુભૂતિ-સ્વરૂપાચાર્ય (વિ સં. ૧૩૧૦)નું નામ સુચવાય છે, પણ સં ૦ વ્યા ૦ ૬૦ (ભા. ૧, પૃ ૪૫૩) પ્રમાણે તો એઓ આ વ્યાકરણની પ્રક્રિયાને સરલ કરનારા છે અને સારસ્વતના વાસ્તવિક કર્તાનું નામ તો નરેન્દ્રાચાર્ય.

૧ આ સ્તવ પ્રકાશિત છે ?

૨ આને લઈને આપણે આ વિલાગને અકર્સાદિ ક્રમ વિનાના પ્રાચીન ગુજરાતી-સંસ્કૃત કોશ તરીકે જોળખાવી શકીએ.

છે. જિં ૨૦ કો ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ ૪૩૩) પ્રમાણે પણ અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે^૧ તો કોઇકે રચેલાં સરસ્વતી-સૂત્રોની પ્રક્રિયા રચી છે.

^૧ભોજ-વ્યાકરણ (લ. વિ. સં. ૧૬૬૫)—આના પ્રણેતા પાટક વિનયસાગર છે. એઓ ‘વિધિ’ પક્ષના ‘કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ પદાત્મક વ્યાકરણ કચ્છના રાજા નામે ભારમલ્લના પુત્ર ભોજની તુષ્ટિ માટે એની આજ્ઞાથી રચ્યું છે. આ વ્યાકરણ ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત છે. એ વિભાગોને અનુક્રમે પ્રથમા વૃત્તિ, દ્વિતીયા વૃત્તિ અને તૃતીયા વૃત્તિ કહી છે. એમાં અનુક્રમે ૭૦૦ (પત્ર ૧અ-૨૯આ), ૧૦૭૮ (પત્ર ૨૯આ-૬૭આ) અને ૨૫૦ (પત્ર ૬૭આ-૭૬આ) પદો છે. આમ એકંદર ૨૦૨૮ પદો છે. એ પૈકી ધણાંખરાં ‘અનુષ્ટુભ’માં છે.

પ્રથમા વૃત્તિનો પ્રારંભ લોકેશને પ્રણામ કરીને કરાયો છે. બીજા પદમાં સરસ્વતીએ સંજ સૂત્રો રચ્યાં છે એમ કહ્યું છે. ત્રીજા પદની શરૂઆત “અ હ વ જ્ઞ લ સમાનાઃ” થી કરાઇ છે. આમ આ વ્યાકરણ સારસ્વત વ્યાકરણનાં ‘સૂત્રોત્તુ’ પદાત્મક વિવરણ છે.^૨ આ પ્રથમા વૃત્તિના અંતમાં પ્રશસ્તિરૂપે બે પદો છે. એમાં ભોજ રાજા રાજ્ય કરે છે એવો ઉલ્લેખ છે. આથી આ કૃતિ એ રાજાના રાજ્ય દરમ્યાન રચાઈ છે એમ ક્ષણિત થાય છે.

૧ આ વ્યાકરણ ઉમરસી રાયસીની વિધવા જોતબાઇએ વિ સં. ૧૬૭૫માં મુંબઈથી પ્રકાશિત કર્યું છે. પ્રારંભમાં બે પાનાં જોટલો સંસ્કૃતમાં ઉપોદ્ધાત છે

૨ સંસ્કૃત ઉપોદ્ધાતમાં મુચવાયું છે કે મુખર્જસ્વામીથી ૩૪મી પાઠે આ સૂરિ થયા વિ સં ૧૬૫૮માં એઓ હસ્તિનાપુરની આસપાસ વિહરતા હતા.

૩ સરોવરમાં પદો જેમ લખતા લખતાઓની શ્રેણિમાં શોભે છે તેમ અંતર્ભૂત સૂત્રો પદોની શ્રેણિમાં શોભે છે. જુઓ પૃ ૭૬આ, શ્લોક ૨૪૪

૪ કેટલાક પ્રયોગો પાણિનિના વ્યાકરણને આધારે અપાયા છે જુઓ પત્ર ૭૬આ.

દ્વિતીયા વૃત્તિની શરૂઆત મીધરને નમનપૂર્વક કરાઇ છે. ત્યાર બાદ ધાતુઓના પ્રત્યયોનો અધિકાર હાથ ધરાયો છે. આમ આ ‘ત્યાદિ’ની વૃત્તિ છે. આના અંતમાં પણ પ્રથમા વૃત્તિની પેઠે પ્રશસ્તિરૂપે બે પદો અપાયાં છે અને તે પણ લગભગ એનાં એ જ છે.

તૃતીયા વૃત્તિના પ્રારંભમાં શંભુને નમસ્કાર કરાયો છે અને અંતમાં પહેલી બે વૃત્તિની જેમ બે પદો પ્રશસ્તિરૂપે છે. ત્યાર પછી નીચે મુજબનું એક વધારાનું પદ છે:—

“અવતાદ્ વો હયમીવઃ કમલાકર હૈન્ધરઃ ।

સુરાસુરનરાકારમધુપાપીતપત્કજઃ ॥”

આ સારસ્વત વ્યાકરણુ તરફ નૈનોની અભિરુચિ સૂચવે છે. આની વિશેષ પ્રતીતિ તો એથી થાય છે કે એના ઉપર નીચે મુજબની ૧૬ નૈન ટીકાઓ મળે છે:—

(૧) ટીપિકા યાને કુંઠિકા— આ વૃત્તિ ‘વટ’ ગઝલના વિનયસુન્દરના શિષ્ય મેધરત્ને વિ. સં. ૧૫૩૬માં રચી છે. આને કેટલાક કુંઠિકા કહે છે. આનું પરિમાણ લગભગ ૭૫૦૦ શ્લોક જેટલું છે. જિ ૦ ૨૦ કો ૦ (ખંડ ૧, ૫ ૪૩૪)માં ૪૫૦૦ જેટલું કહ્યું છે તે સમુચિત નથી. વળી ગઝલનો ‘બૃહત્ ખરતર’ તરીકેનો ઉલ્લેખ ભ્રાન્ત છે. આની વિ. સં. ૧૬૦૫માં લખાયેલી હાથપોથી મળે છે. એ ‘મહિમાલકિત’ ભંડારમાં છે.

(૨) વૃત્તિ—દ્યારત્ને વિ. સં. ૧૬૨૬ની આસપાસમાં આ વૃત્તિ રચી છે.

(૩) ક્રિયાચન્દ્રિકા—વિ. સં. ૧૬૪૧માં ‘ખરતર’ ગઝલના શુભરત્ને આ રચી છે.

(૪) ન્યાસ—આ રત્નહર્ષ અને હેમરત્નના સંયુક્ત પરિશ્રમનું ફળ છે.

(૫) રૂપરત્નમાલા—ભાતુમેરુના શિષ્ય રત્નસુન્દરે ૧૪૦૦૦ શ્લોક જેવડી આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૭૬માં રચી છે.

(૬) વૃત્તિ—‘ખરતર’ ગચ્છના હેમનંદન અને રત્નહર્ષના શિષ્ય સહજકીર્તિએ લક્ષ્મીકીર્તિની સહાયતાથી વિ. સં. ૧૬૮૧માં આ રચી છે.

(૭) રટીકા—ચન્દ્રકીર્તિસૂરિએ આ ટીકા વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં રચી છે. સારસ્વત-ધાતુપાઠ રચનારા હર્ષકીર્તિસૂરિએ આનો પ્રથમાદર્શ લખ્યો છે.

(૮) ટીકા—હર્ષકીર્તિસૂરિએ આ રચી છે.^૩

(૯) પ્રક્રિયા-વૃત્તિ—વિક્રમની ૧૭મી સદીના ‘ખરતર’ ગચ્છના વિશાલકીર્તિની આ રચના છે.

(૧૦) ટીકા—‘તપા’ ગચ્છના ઉપાઠ ભાતુચન્દ્રે આ રચી છે.

(૧૧) ટીકા—આની રચના ભાતુચન્દ્રના શિષ્ય દેવચન્દ્રે પદ્મમાં કરી છે.

(૧૨) ટિપ્પનક—આ હરિભદ્રના શિષ્ય ક્ષેમેન્દ્રે વિ. સં. ૧૬૯૨માં રચ્યું છે. ભાતુચન્દ્રગણિએ ૨૧૫૦ શ્લોક જેવડું જે ભાષ્યવિવરણ રચ્યું છે તે આ ટિપ્પનકની ટીકા છે એમ કેટલાક કહે છે.

(૧૩) પંજિકા—આના કર્તા ધર્મદેવ છે.

૧ જિ. ૨૦ કો. ૧ (ખંડ ૧, પૃ ૪૩૪) પ્રમાણે આ ધનરત્નના શિષ્ય છે

૨ આ “વેકટેચર બુદ્ધભાષ્ય” તરફથી છપાઈ છે

૩ જો આમરવિજયજીના શિષ્ય ચતુરવિજયજીનો લેખ “જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો”. આ લેખ “જૈ. ૬૦ પ્ર. ૦” (પૃ ૫૪, અ. ૬)માં છપાયો છે.

સારસ્વત-મંડન (લ. વિ. સં. ૧૪૭૫)—આના કર્તા અલંકાર-મંડન વગેરેના રચનારા જૈન ગૃહસ્થ મંડન મંત્રી છે. એમણે આ ૧૫૦૦ શ્લોક જેવડી કૃતિ સારસ્વત વ્યાકરણને અંગે રચી છે. એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિ. સં. ૧૫૦૪માં લખાયેલી છે અને એ પાટણના ભંડારમાં છે.

ધાતુપાઠ (વિ. સં. ૧૬૬૩)—આ સારસ્વત વ્યાકરણને અંગેના ધાતુપાઠ છે. એ ‘નાગપુરીય તપા’ ગચ્છના હુર્ષકપ્રતિસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૬૩માં રચ્યો છે. એના ઉપર ધાતુતરંગિણી નામની રવોપદ વૃત્તિ છે.

૧વીરસ્તવ (ઉ. વિ. સં. ૧૭૮૦)—આ પાશ્વર્યન્દ્રે ૧૧ પદ્યમાં રચેલો અને સારસ્વત વ્યાકરણના ‘સંસાર’ અધિકરણનાં સૂત્રોનાં પદ્યોથી અંકિત સ્તવ છે.

ટીકા—આ ટીકા ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના ભાવપ્રભસૂરિએ રચી છે. આ પ્રકાશિત છે. જુઓ ટિ. ૧.

૨સિદ્ધાન્તરત્નિકા (લ. વિ. સં. ૧૮૫૦)—આ ‘નાગપુરીય તપા’ ગચ્છના સાગરચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય જિનચન્દ્રે સરસ્વતી-સૂત્રોને લક્ષીને રચેલું વ્યાકરણ છે. એ જિનચન્દ્રે ‘ખરતર’ ગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણને ગુણસાગર-ચરિત્ર અને પૃથ્વીચન્દ્ર-ચરિત્રની રચનામાં સહાય કરી હતી.

સારસ્વત-વિભ્રમની અવચૂર્ણિ—આપણે પૂ. ૮૧-૮૭માં જોઇ ગયા તેમ ૨૧ કારિકાની એક કૃતિને હૈમ-વિભ્રમ તેમજ સારસ્વત-વિભ્રમ પણ કહે છે. એ કૃતિ ઉપર ‘ખરતર’ ગચ્છના મતિલદ્રગણિના શિષ્ય ચારિત્રસિંહે ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનમાણિક્યસૂરિના પટ્ટપર જિનચન્દ્રસૂરિના

૧ આ સ્તવ ભાવપ્રભસૂરિકૃત ટીકા સહિત સ્તોત્રરત્નાકર (ભા. ૨, પન ૬૧અ-૬૪અ)મા છપાયો છે.

૨ આ કૃતિ “જૈન જ્ઞાન લંકાર સમાજ” તરફથી વીસનગરથી વિ. સં ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત કરાઈ છે. વળી એ “યૌ જૈન ગ્રંથ”માં ઈ. સ. ૧૯૩૦માં છપાઈ છે.

રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૬૨૫માં ધોળકામાં 'અવચૂર્ણિ' રચી છે અને એ દ્વારા વ્યાકરણવિષયક કોપણઓનો ઉદ્દેશ સારસ્વત વ્યાકરણનાં સૂત્રો આપી ક્ષેપી છે. 'ચ'કારથી જે કેટલીક બાબતો સમજવાની છે તે બાબતો એકંદરે ૧૧ કારિકારૂપે આ અવચૂર્ણિમાં અપાઈ છે^૨ અને એમાંની બે અવચૂર્ણિકારની રચના છે વળી હૈમવિભ્રમની ગુણ્ય-દ્રઘ્નિકૃત વૃત્તિવાળી આ વૃત્તિમાં "ગૂથાનિ ગૂથાનિ"થી શરૂ થતું છઠ્ઠું પદ છે તે આ સારસ્વત-વિભ્રમમાં નથી. કોઈ કોઈ રચને પાકીતર છે તેને લક્ષીને આ અવચૂર્ણિ રચાઈ છે.

અનિર્-કારિકા—આના કર્તા રિપે ખબર નથી, એને અ ગે ત્રણ રપછીકરણો મળે છે:—

(૧) ટીકા—આ અસાતકર્તૃક છે

(૨) વિવરણ—હૃષીકીર્તિસુરિએ વિ. સં. ૧૬૩૩માં આ રચ્યું છે.

(૩) વિવરણ—આના કર્તા ક્ષમાભાણિકૃત છે. અને શ્રી અમરચંદ નાદટાએ અવચૂરિ કહી છે.

ભૂ-ધાતુ—આના કર્તાનું નામ બહુવામાં નથી.

ભૂ-ધાતુ-વૃત્તિ—આ વૃત્તિ 'ખરતર' ગરુડના રક્ષમાહત્વાણે વિ. સં. ૧૮૨૮માં રચી છે.

ભૂધાતુ-વૃત્તિ-સંમહ—આના કર્તા જિનલાભસુરિ છે.

૧ આ મૂળ કૃતિ સહિત પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ ૮૬

૨ જુઓ પત્ર ૩૬, ૩૬, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૭, ૪૬ અને પ૦ પત્ર ૩૬માં વધારાની બે કારિકા, ૪૧માં બે, ૪૨માં બે (આ બે પદો અવચરિકારની રચના છે) અને બીજા બધા પત્ર ઉપર એકેક છે.

૩ એમની વિવિધ કૃતિઓની નોંધ માટે જુઓ પૃ ૨૫૮.

(૨) કોશ

૧ અમર-કોશ— આ નામસિંગાનુશાસનના કર્તા અમરસિંહને ધણાખરા વિદ્વાનો અજ્ઞાન—બૌદ્ધ માને છે. એથી હું એમની કૃતિ વિષે અહીં વિચાર કરું છું. એમના આ કોશનું નામ ન સાંભળ્યું હોય એવી સંસ્કૃતમાં વ્યક્તિ ભાગ્યે જ હશે. આ કોશ જે સ્વરૂપે અત્યાર સુધી મળ્યો છે તે જોતાં એમાં (૧) સ્વરાદિ, (૨) ભૂમ્યાદિ અને (૩) સામાન્ય એમ ત્રણ કાંડ છે. પ્રથમ કાંડમાં સ્વર્ગ, પાતાલ ઇલાદિ દસ વર્ગ છે, બીજામાં ભૂમિ વગેરે દસ વર્ગ છે; અને ત્રીજામાં વિશેષ્યનિર્ણય ઇલાદિ પાંચ વર્ગ છે.

ક્રિયાકલાપ— વિ. સં. ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ના ગાળામાં થઈ ગયેલા દિં આશાધરે અમરકોશ ઉપર ટીકા રચી છે એમ અનગારધર્માચૂત ઉપરની એમની વૃત્તિની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ હજી સુધી તો એ ટીકા મળી આવી નથી. આ ટીકાનું નામ ક્રિયાકલાપ છે એમ કેટલાક કહે છે, પણ એ તો આ દિં પંડિતની અન્ય કૃતિ છે.

૨ શાંખેન્દ્ર-પાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ— આ અમરકોશના કાશ પદ્યના ચાર ચરણની પૂર્તિરૂપે ચાર અને પ્રશસ્તિનું એક પદ્ય એમ પાંચ પદ્ય કામાકસ્યાણે સૂક્તારતનાવલીમાં શ્લો. ૧૨-૧૬ તરીકે રચ્યા છે (જુઓ પૃ. ૨૫૮). પ્રથમ ચરણ પ્રથમ પદ્યના પ્રથમ ચરણરૂપે, દ્વિતીય ચરણ દ્વિતીય પદ્યના દિતીય ચરણરૂપે એમ અહીં યોજના કરાઈ છે.

૩ આના વિવિધ પ્રકાશનો જોવાય છે જેમકે પાંડુરંગ તત્ત્વજ્ઞાન “નિર્ણયસાગર” મુદ્રણાલય” તત્ત્વજ્ઞી ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત આદ્ય સંસ્કૃત અને આ જ મુદ્રણાલય તરફથી ભદ્રેન્દ્ર દીક્ષિતના પુત્ર ભાનુન્દ્ર દીક્ષિતે એકી વ્યાખ્યામુદ્રા અને રામાશ્રમી નામની વૃત્તિ સહિતની મૂળ કૃતિનું ઈ. સ. ૧૯૪૪માં પ્રકાશિત “જુહું” સંસ્કૃત

૨ આ સ્તુતિ અવ્યયિ સહિત સૂક્તારતનાકર (ભા. ૨, પૃ. ૮૮આ-૮૯અ)માં છપાવાઈ છે.

૩ “યસ્ય જ્ઞાનદયાસિન્ધોરગાઘસ્યાનઘા ગુણાઃ ।

સેવ્યતામક્ષયો ધીરાઃ । સશ્રિયે ચામૃતાય ચ ॥

(૩) છંદ

‘શ્રુતમોધ—આના કર્તા તરીકે કેટલાક કાલિદાસનું તો કેટલાક વરરુચિનું નામ સૂચવે છે આ ૪૪ પદ્યની નાનકડી કૃતિ એના પ્રણેતાએ પોતાની પત્નીને સંમોધીને રચ્યાનું કહેવાય છે. આમા એમણે આઠ ગણો ગણાવી, આર્થાં વજોરેનાં લક્ષણોથી શરૂઆત કરી, કયો અક્ષર ગુરુ છે અને કયો લઘુ છે એ રીતે, યતિના નિર્દેશપૂર્વક સમવૃત્તોના લક્ષણો આપ્યાં છે આ શ્રુતમોધ ઉપર નીચે મુજબની છ જૈન ટીકાઓ છે —

(૧) વૃત્તિ—આના કર્તા નાનકે ઉદ્દે જીમ્ભતાનંદના શિષ્ય પદ્મસંગજ છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૬૪૫મા રચી છે.

(૨) વૃત્તિ—અના રચનાર ‘નાગપુરીય તપા’ ગચ્છના ચન્દ્રકીર્તિ-સૂરિના શિષ્ય હૃષીકીર્તિસૂરિ છે આમ આ વિક્રમની ૧૭મી સદીની કૃતિ છે

(૩) વૃત્તિ—આના કર્તા નયવિમલ છે

(૪) વૃત્તિ—આ વાચક મેધચન્દ્રના શિષ્યની રચના છે. આનો પ્રારંભ “શ્રીમત્સારસ્વતં ધામ”થી થાય છે તે શું આ જ વૃત્તિ “વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય” તરફથી છપાઈ છે ?

(૫) પુરાણી વૃત્તિ—આના કર્તા કાન્તિવિજય છે.

(૬) ટીકા—આના કર્તા માણિક્યમલ્લ છે.

૧ આ કૃતિ “શ્રીમત્સારસ્વતં ધામ”થી શરૂ થતી વૃત્તિ તેમજ સદીક વૃત્તરેત્નાકરે સહિત ક્ષેમરાજ કૃષ્ણદાસે “વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય” તરફથી વિ. સં ૧૬૭૮મા પ્રકાશિત કરી કે શ્રુતમોધની આ વૃત્તિમા વૃત્તરેત્નાકરનાથી અવતરણો અપાયા છે

૨ શું આ જૈન છે ?

૩ જુઓ પ્રો પિટર્સનના ત્રીજા હેવાલનું પરિશિષ્ટ (પૃ ૨૨૫)

૧૫૮-રતનાકર (લ. વિ. સં. ૧૦૦૦)—આના કર્તા જૈન શાસ્ત્રના જ્ઞાણકાર પંચેકના પુત્ર કેદારભટ્ટ છે. એમનો સમય ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસનો ગણાય છે.^૧ એમણે રચેલી આ પદ્યાત્મક કૃતિ શ્રુતબોધ કરતાં મોટી છે. એ નિમ્નલિખિત છ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે:—

(૧) સંગ્રા, (૨) માત્રાવૃત્ત, (૩) સમવૃત્ત, (૪) અર્ધસમવૃત્ત, (૫) ત્રિપદવૃત્ત અને (૬) પ્રસ્તાર.

ટીકાઓ—આ વૃત્તરતનાકર ઉપર નીચે મુજબની છ જૈન ટીકાઓ રચાઈ છે:—

(૧) ઋષિપાદ્યાયનિરપેક્ષા—આ નામની વૃત્તિના કર્તા આસાડ છે. આ આસાડ તે વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન, ‘કવિસલાશુ’ગાર’ના ખિરુદ્ધી વિભૂષિત અને મેઘહૃત ઉપર ટીકા રચનારા આસાડ જ હશે એમ લાગે છે.

(૨) વૃત્તિ—‘વાદી’ કેવસ્યરિના સંતાનીય જ્ઞાનમંગલસ્યરિના શિષ્ય પદ્મામયજગણિએ આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૨૬માં રચી છે.

(૩) ટિપ્પનક—‘ખરતર’ ગચ્છના જિનભદ્રસ્યરિના શિષ્ય કૈમકેસે આ ટિપ્પનક રચ્યું છે. એઓ વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં મૃત ગયા છે.

(૪) બાલાવબોધ—‘ખરતર’ ગચ્છના મેરુસુન્દરે આ બાલાવબોધ રચ્યો છે. એઓ વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા.

૧ આ જાણ્યો છે. જુઓ પૃ. ૧૩૪ અને ૨૮૧.

૨ જુઓ ABORI (Vol XVII, pp 397-399)માં જાણ્યો શ્રી. પી. કે. ગોડેના લેખ.

૩ જુઓ જિન ૨૦ કો. (ખંડ ૧, પૃ. ૩૬૪)

૪ ભટ્ટિકાવ્યની જ્ઞાનમંગલા નામની ગ્રંથના કર્તા તરફ કેદારક આ સૂત્રો નિર્દેશ કરે છે.

૫ કેદારકને મતે આ મંગલસ્યરિના શિષ્ય થાય છે.

(૫) વૃત્તિ—આ વૃત્તિ સમયસુંદરગણિએ વિ સં. ૧૬૮૪માં રચી છે.

(૬) વૃત્તિ—આના કર્તા હૃષીકૃતિસૂરિના શિષ્ય અમરકૃતિના શિષ્ય યશકૃતિ છે.

(૪) અલંકાર

‘કાવ્યાદર્શ’ (લ. વિ સં. ૭૦૦)—આની રચના ૪૬’ડીએ કરી છે. એમનો સમય ઇ સ. ૬૦૦થી ૭૦૦ના ગાળાનો ગણાય છે કેટલાકને મતે હારવિ એમના પિતામહના મિત્ર થાય છે. એમના આ કાવ્યાદર્શમાં ત્રણ પરિચ્છેદ છે. જેઓ ચાર ગણાવે છે તેઓ ત્રીજાના બે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ પાડી તેમ કરે છે એમાં લગભગ ૬૬૦ પદો છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યની વ્યાખ્યા આપી એના ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકાર સૂચવાયા છે, ગદ્યના આખ્યાયિકા અને કથા એવા બે ભેદ સૂચવી એ બેમાં વાસ્તવિક રીતે કશો તફાવત નથી એમ અહીં કહેવાયું છે. સાહિત્યના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એમ ચાર પ્રકાર દર્શાવાયા છે વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બે રીતિ, દસ ગુણો, અનુપ્રાસ તેમજ કવિ બનવા માટેની ત્રિવિધ યોગ્યતા એ વિષયો પણ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જોવાય છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં અલંકારની વ્યાખ્યા આપી પાત્રીસ અલંકારો ગણાવાયા છે.

૧ આના વિવિધ પ્રકાશનો છે ડૉ. જેસ કે ડેએ H S P (Vol. I, pp 72-73)માં આની નોંધ લીધી છે

૨ આનું કાનહીમાં હાથપર ચલ્યું છે.

૩ સંસ્કૃતમાં ‘હરિજ’ નામ છે.

તૃતીય પરિચ્છેદમાં યમકનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે. સાથે સાથે જાતજાતના ચિત્રમંથો, સોળ પ્રકારની પ્રહેલિકા અને દસ દોષો વિશે માહિતી આપાઈ છે.

ટીકા—કાવ્યાદર્શ ઉપર વિવિધ વૃત્તિઓ રચાયેલી છે. એ પૈકી ત્રિભુવનચન્દ્ર ઉદ્દે' 'વાદિસિંહસૂરિની ટીકા એ જૈન ટીકા છે. આની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૫૮માં 'બ'ગાળી' લિપિમાં લખાયેલી છે.

કાવ્યાલંકાર (ઉ. વિ. સં. ૯૫૦)—પુષ્પદતે મહાપુરાણ (સંધિ ૧, કાવક ૯)માં નિર્દેશિતો રુદ્રટે આ કૃતિ સોળ અધ્યાયમાં રચી છે. ભામહે અને વામને પણ પોતાની કૃતિનું નામ કાવ્યાલંકાર રાખ્યું છે. રુદ્રટનો સમય ઇ. સ. ૯૦૦ કરતાં કંઈક વહેલો ગણ્ય છે.

અલંકારોના વર્ગીકરણ માટે સૈદ્ધાંતિક વ્યવસ્થા કરનાર તરીકે તેમજ નવ રસમાં 'ત્રેયસ' નામનો દસમો રસ ઉમેરનાર તરીકે રુદ્રટનું નામ મોખરે છે. એમણે ત્રીજા અધ્યાયમાં યમક વિશે ૫૮ પદો આપ્યાં

૧ 'વાદિ' એ વિશેષણ હોય તો આ સિંહસૂરિ તે કોણ હશે તેની તપાસ કરતાં જોમ નાણાય છે કે 'કાસદ્રહ' ગણના ઉપાં જે નરચ દ્રે વિ સ. ૧૩૨૪મા પ્રકાશિતકે રચ્યું છે તેમના ગુરુનું નામ સિંહસૂરિ અને પ્રચુરુ નામ ઉદ્ધોતનસૂરિ છે જુઓ જૈન સાં. ૨૦૦ ઇ. સ. ૪૧૩ પૂ. ૪૬૮મા તો એવા ઉલ્લેખ છે કે 'કાસદ્રહ' ગણના ઉદ્ધોતનસૂરિના શિષ્ય સિંહસૂરિએ પોતાને માટે દેવમૂર્તિ નામના ઉપાધ્યાયે રચેલા વિકેતમચરિતની એક હાથપોથી રીલિયુઅર પાસે વિ સં ૧૪૮૨મા અને ખીલ મહાતિલક પાસે વિ. સં. ૧૪૬૬મા લખાવી હતી.

૨ આ કાવ્યાલંકાર નખિસાધુકૃત ટીકા સહિત "નિલયસાગર ગુણલાલ્ય" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી "કાવ્યમાલા"મા ઇ. સ ૧૮૮૬મા છપાયેલો છે.

૩ આ સંખંધમા જુઓ "પુરાતત્ત્વ" (પૂ ૪, પૂ ૧૫૫)મા છપાયેલો હેમ નામે "જે મહત્ત્વના શ્રેણી શોધ".

છે. એમણે અ. પમાં ચક્ર-બંધ, મુરજ-બંધ પ્રયાદિને સ્થાન આપ્યું છે. એમની આ કૃતિ ઉપર જે જૈન ટીકા છે:—

(૧) વૃત્તિ—આના કર્તા નમિસાધુ છે એમણે વિ. સં. ૧૧૨૨માં આવશ્યકવૃત્તિ—ચૈત્યવંદનવૃત્તિ રચી છે.^૧ એઓ ‘ચારાપદ’ ગચ્છના શાલિભદ્રસૂરિના શિષ્ય ગાય છે. એમણે આ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૨૫માં રચી છે. કેટલાક એને ‘ટિપ્પન’ કહે છે. અ. ૫, શ્લો. ૧૨-૧૪ની વૃત્તિમાં એમણે કહ્યું છે કે ભદ્ર વાસુકના પુત્ર શતાનંદ ઉર્ફે રુદ્રે આ કૃતિ (કાવ્યાલંકાર) રચી છે. એ રુદ્ર સામવેદના અભ્યાસી હતા.

નમિસાધુએ એમની પૂર્વે કાવ્યાલંકાર ઉપર રચાયેલી વૃત્તિનો લાભ લીધો છે એમણે પોતાની ઉપયુક્ત વૃત્તિમાં કેટલાક મ્રથ અને મ્રથકરોનાં નામ આપ્યાં છે અને કેટલાકમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે. જેમકે અર્જુનચરિત (૧૬-૪), ઉદ્દલટ (૬-૩૩), કાદંબરી, કિશોતાર્જુનીય, ૭૬ શાસ્ત્ર રચનાર જ્યેષ્ઠેવ (૧-૧૮), તિલકમંજરી (૧૬-૩), કંડી, નામમાલા, પાણિનિકૃત વ્યાતાલવિજયમહાકાવ્ય (૨-૮), પિંગલ, બૃહલ્કથા (૨-૧૨), ભરત (૧૨-૪; ૧૨-૪૪), ભવૃંહરિ, ભામહ (૮-૮૪: ૧૦-૨), આઘકાવ્ય (૧-૨૦; ૮-૬૪), માલતીમાધવ (૭-૩૩), મૃચ્છકટિક (૮-૧), મેઘદૂત, મૈધાત્રિરુદ્ર (૧-૨; ૨-૨), રતનાવલી (૭-૩૩), વામન (૧-૨૦; ૮-૧૦), વિકટનિતંબા (૬-૪૭), વેણીસંહાર (૭-૭૩), શિવભદ્ર (૪-૪), શિશુપાલવધ,

૧ ‘ધરમોવએસમાક્ષાતુ’ પાઠ્યમા વિ. સં. ૧૧૨૬માં વિવરણ કરનાર શું આ નમિસાધુ છે ?

૨ આ નામના નગરને ‘ચરાદ’ કહે છે.

૩ આ કાવ્યમાંથી એક પદ અને એક પદનો આશ અવતરણપે નમિસાધુએ આપ્યા છે

અસંકારશાસ્ત્ર ઉપર પાઠ્યમાં ફૂનિ રચનાર હુરિ (૨-૧૬), અને હર્ષચરિત.^૧

અપભ્રંશનો પરિચય આપનાં નમિસાધુએ કર્યું છે કે કેટલાક એના (૧) ઉપનાગર, (૨) આર્બાર અને (૩) ગ્રામ્ય એમ ત્રણ પ્રકાર ગણાવે છે, પરંતુ એના નિરસનાથે^૨ કુદરે અપભ્રંશ ભાષાને અનેક પ્રકારવાળી કહી છે, કેમકે દેશો ધણા હોવાથી એના ધણા પ્રકાર સંભવે છે અને એ પ્રકારોનાં લક્ષણ તે તે દેશના લોકો પાસેથી જાણી શકાય તેમ છે.

(૨) નિબંધન—‘સપાલ્લક્ષ’ દેશથી નીકળીને માળવામાં ધણમાં રહી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર દિગં આશાધરે આ રચ્યું છે. આ આશાધરે સાગારદંધર્મામૃત અને અનંગારદંધર્મામૃતની ટીકા અનુક્રમે વિ. સં. ૧૨૯૬ અને ૧૩૦૦માં રચી છે.

કાવ્યપ્રકાશ (લ. વિ. સં. ૧૧૧૦)—આના કર્તા સ્મરમુદ છે. એમણે દસ હિલ્લાસમાં ૧૪૩ કારિકામાં કાવ્યશાસ્ત્રને લગતી ૪૫થી બાબતો સમાવી દીધી છે. જૈન સાહિત્યમાં ૮૦ મૂળ, વેદાંતમાં શાસ્ત્રીરુદ્ધ-ભાષ્ય અને વ્યાકરણમાં મહાભાષ્ય જેમ વિવિધ વ્યાખ્યા અને નિરૂપણના વિષય બન્યા છે તેમ આ કાવ્યપ્રકાશને અંગે પણ બનવા પામ્યું છે.

૧ કુલ્લો મહામહેશ્વરનાથ પી વી કાપેગે સાહિત્યહર્ષણને અંગેનો નિબંધ અંગ્રેજી ઉપાદેશન (પૃ. ૧૪)

૨ આનાં વિવિધ પ્રકારોનો એવાય છે. તેનાં કેટલાંક મૂળ ફૂનિ પૂરતાં તે કેટલાંક ટીકા સહિત મૂળ ફૂનિમાં છે. આની નોંધ D C G C M (Vol. XII, p 55)માં છે. મૂળ ફૂનિના ગંગાધરનાથ ઝાલે કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ ઈ. સ. ૧૯૧૮માં દ્રાવિડે કે ૭ કેટલાક અલગનો ૫૯ નિર્દેશ કરે છે.

૪ નાટ્યશાસ્ત્રની વિવિધ વાળોની વાત જુદી છે. કુલ્લો પૃ. ૧૬૮

મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશની કારિકાઓ ઉપર વૃત્તિ રચી છે.^૧ એમણે અન્ય ગ્રંથકારોની કૃતિઓમાથી આશરે ૬૨૦ પદો આપ્યાં-છે. એમણે એમના પૂર્વગામી અભિનવગુપ્ત, વામન, રુદ્રટ, ભામહ, ઉદ્ભટ વગેરેની કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અને પ્રસંગવશાત્ એમનાથી ભિન્ન અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યા છે. એમણે કાલિદાસ જેવાની કૃતિમાં પણ દોષ દર્શાવ્યા છે. ‘કલિન્’ હેમચન્દ્રસૂરિએ આ કાવ્યપ્રકાશનો લાભ લીધો છે. એની રચના ઇ. સ. ૧૦૫૦થી ૧૧૦૦ના ગાળામા થઇ હોય એમ લાગે છે. આના ઉપર નીચે મુજબની છ જૈન ટીકાઓ રચાઇ છે.—

(૧) ‘સંકેત’—‘રાજ’ ગચ્છના સાગરચન્દ્ર મુનીન્દ્રના ચરણકમળને વિષે શ્રમર સમાન માણિક્યચન્દ્રસૂરિએ કાવ્યપ્રકાશના ઉપર આ સંકેત નામની ટીકા રચી છે. આ રચના ક્યારે થઇ એ ખાખતમાં ત્રણ મત જોવાય છે: કેટલાક એને વિ. સં. ૧૨૧૬ની રચના ગણે છે તો કેટલાક વિ. સં. ૧૨૪૬ની તો કેટલાક વિ. સં. ૧૨૬૬ની. સંકેતમાં રચના-સમય “રસ-વક્ત્ર-ગ્રહાધીશ” એમ શબ્દાંક દ્વારા સૂચવાયો છે. જેઓ આ માણિક્યચન્દ્રને વસ્તુપાલના સમકાલીન ગણે છે તેમને મતે વિ. સં. ૧૨૧૬ની સાલ બંધેએસતી થતી નથી.

મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપરની પ્રાચીન ટીકાઓમાંની એક તે આ સંકેત છે. એ જૈન ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એમાં ભામહ, ઉદ્ભટ, કંડી, વામન, અભિનવગુપ્ત, મુકુલ, ભોજ વગેરેના અભિપ્રાયોનો

૧ વિશ્વનાથને ત્રેતે વરિકા અને વૃત્તિ એ જનના કર્તા મમ્મટ છે જુઓ એમજુ’ સાહિત્યદર્પણ (પરિ. ૬ અને ૭).

૨ આ સંકેત ટીકા “આનંદાશ્રમ ગ્રન્થાવલી”મા ગ્રન્થાક ૮૬ તરફે ઇ. સ. ૧૬૨૧માં અને “મહેસુર સરકારની ગ્રન્થમાલા”મા ગ્રન્થાક ૬૦ તરફે ઇ. સ. ૧૬૨૨મા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે

ઉલ્લેખ છે. કેટલેક સ્થળે માણિક્યચન્દ્રે પોતાના 'કાવ્યમાથી ઉદાહરણ આપ્યાં છે. જ્યાં સંક્ષિપ્ત વિવરણ જોધએ ત્યાં તે અને જ્યાં વિસ્તૃત જોધએ ત્યાં તે એ પ્રમાણેની પ્રમાણપુરસ્સરની વ્યવસ્થાથી આ દીકાનું મહત્ત્વ વધે છે.

સામ્ય—કાવ્યપ્રકાશ (ઉ. ૯, શ્લો. ૮૫)માં ખડ્ગ, મુરજ અને પદ્મ એ ત્રણ બંધોનું એકેક ઉદાહરણ આપાયું છે. આ ત્રણ બંધોની રચના વિષે સંકેતમાં જે નિરૂપણ છે તે અઠ યૂઠ અને વિવેક સાથે અક્ષરશઃ મળે છે તો આનું શું કારણ ?^૨

(૨) દીકા—વિક્રમની સોળમી સદીમાં યદ્ય ગયેલા 'તપા' ગચ્છના હુપકુલે આ રચી છે.

(૩) સારદીપિકા—'ખરતર' ગચ્છના જિનમાણિક્યસુરિના શિષ્ય વિનયસમુદ્રગણિના શિષ્ય ગુણરત્નગણિએ પોતાના શિષ્ય રત્નવિશાલને માટે દસેક હજાર શ્લોક જેવડી આ દીકા વિ. સં. ૧૬૧૦(?)માં રચી છે.

(૪) વૃત્તિ—જયાનંદસૂરિએ ૪૪૦૦ શ્લોક જેવડી આ વૃત્તિ રચી છે.

(૫) દીકા—ભાનુચન્દ્રગણિએ આ રચી છે.^૩

(૬) દીકા—'ન્યાયાચાર્ય' યશોવિજયગણિએ આ દીકા રચી છે પણ તેનો થોડોક જ ભાગ હજી સુધી-તો મળી આવ્યો છે.

અભ્યાસ-સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય (સ. ૧૦)માં કહ્યું છે કે "કૃષ્ણ વાગ્દેવતા"ના બિરુદથી વિભૂષિત જયચન્દ્રસૂરિએ ધણા શિષ્યોને કાવ્યપ્રકાશ, સંમતિપ્રકરણ વગેરે ત્રણે ભાણાવ્યા હતા.

૧ આ કાવ્ય તે કથું તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે

૨ આ સબધમાં મેં મારા લેખ નામે "અલકારચક્રાભિ. વિવેક અને સંકેત"માં ચર્ચા કરી છે. આ લેખ "આઠ પ્ર૦" (પૃ ૫૧, અ. ૧૨)માં છપાવાયો છે

૩ જુઓ સિદ્ધિચન્દ્રગણિકૃત ભાનુચન્દ્રગણિચરિત. આ સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કાવ્યપ્રકાશખંડન રચ્યું છે.

૧સરસ્વતીકંઠાભરણુ (ક. વિ. સં. ૧૧૫૦)—૨શૃંગારપ્રકાશ રચનારા અનૈન ત્રયકાર જોને ઉદ્દેશો જોઈએ આ રમ્યું છે. શ્રી. કાણેના મતે આ મહાકાવ્ય કૃતિ ઓછવતે અંશે સંગ્રહાત્મક છે. કાવ્યાદર્શી, દ્વન્યાલોક વગેરેમાંનાં પદો અહીં ગૂંથી લેવામાં છે, કાવ્યાદર્શીમાંનાં લગભગ બસો પદોનો અહીં ઉપયોગ કરાયો છે. આ સરસ્વતીકંઠાભરણુમાં આશરે ૧૫૦૦ ઉદાહરણો છે અને એથી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે એ ઉપયોગી છે. આ કૃતિ પાંચ પરિચ્છેદોમાં ૬૪૩ કારિકામાં રચાયેલી છે. ૨૨૨ અને ગુણને પણ અહીં 'અલંકાર' કહેલા છે. એ આ કૃતિની એક વિશિષ્ટતા છે.

ઉપમા વગેરેનો શબ્દ તેમજ અર્થના અલંકારરૂપે નિર્દેશ કરનાર તરીકે જોઈ લગભગ એકલા જ છે.

પદપ્રકાશ—સરસ્વતીકંઠાભરણુ ઉપર પાર્શ્વચન્દ્રના પુત્ર આજડે પદપ્રકાશ નામની આ ટીકા રચી છે. આ ટીકાની પુષ્પિકા તેમજ આ ટીકામાંથી કેટલાક ઉદ્ધૃત ભાગો પત્તન૦ સૂચી (ભાગ ૧, પૃ. ૩૭-૩૯)માં અપાયેલાં છે.

ચન્દ્રાલોક (ક. વિ. સં. ૧૨૭૫)—આના કર્તા જયદેવ છે.^૩

૪કાવ્યાભનાય—શુ એ ઉપયુક્ત કૃતિની ટીકા છે.

૫વિદુષ્શુભમંડન (ક. વિ. સં. ૧૩૧૦)—આ ધર્મદાસ નામના જોડની કૃતિ છે. એમાં ચાર પરિચ્છેદો છે. એમાં પ્રહેલિકાઓ

૧ આ અનેક વાર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨ આના પ્રકાશ ૨૨-૨૪મા ૨૫૧ પાછળ અવતરેલો છે તેા એ હિસાબે સમગ્ર ત્રયમા તેા કેટલાં ચે હશે !

૩ જુઓ પૃ. ૧૭૮

૪ જુઓ પૃ. ૧૭૮

૫ આ કૃતિ અનેક સ્થળેથી ઉપાદ્ય છે.

(enigmatology) અને ચિત્ર-કાવ્યોને સ્થાન અપાયું છે. રત્નાપણુ અને શાક્ષ્ધરપદ્ધતિમાં આ કૃતિનો ઉલ્લેખ છે. ઇ. સ.ની ૧૩મી સદીની પ્રવેશની આ કૃતિ છે. એના ઉપર નીચે મુજબની જૈન ટીકાઓ છે —

(૧) અવચૂર્ણિ—આના કર્તા ‘ખરતર’ ગચ્છના જિનપ્રભસરિ છે. એમણે ૭૦૦ સ્તોત્રો રચ્યાં છે.

(૨) ટીકા—‘ખરતર’ ગચ્છના જિનસિંહસરિના શિષ્ય લખિયન્દ્રના શિષ્ય શિવચન્દ્રે આ ટીકા વિ. સં. ૧૬૬૯માં રચી છે.

(૩) વૃત્તિ—આ વિનયસુન્દરના શિષ્ય વિનયરત્નની રચના છે. એઓ ૧૭મી સદીમાં થઈ ગયા છે.

(૪) ટીકા—આ ટીકા ‘ખરતર’ ગચ્છના સુભતિકલશના શિષ્ય વિનયસાગરે વિ. સં. ૧૬૯૯માં રચી છે.

(૫) ટીકા—આના કર્તા હીમવિજય છે.

(૬) અવચૂરિ—આના કર્તાનું નામ બળવામાં નથી ?

(૭) ટીકા—આના કર્તા કુ(?ક)કુદ્યાચાર્યના સંતાનીય (?) છે. ?

(૮) બાલાવબોધ—સદૃશ્યગપયરણ, વાગ્દેવશાસ્ત્રકાર ઇલાહિ વિવિધ કૃતિઓ ઉપર બાલાવબોધ રચનાર ઉપા. મેરુસુંદરે ૧૪૫૪ શ્લોક જેવડો આ બાલાવબોધ રચ્યો છે. એઓ જિનચન્દ્રસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૮૭-૧૫૩૦)ના શિષ્ય થાય છે. આ બાલાવબોધની શરૂઆતમાં પાંચ પદ્યો

૧ જિ. ૦ ૨૦ કૌ. ૧ (ખં. ૧, પૃ. ૩૫૫)માં એક અજ્ઞાતકર્તા ટીકાનો પ્રારંભ ‘સ્મૃત્વા જિનેન્દ્રમપિ’ થી થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

૨ જો આ શ્રી અગરચંદ નાહકાનો પૃ. ૨૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખ.

સંસ્કૃતમાં છે. એમાં મૂળ પદાત્મક કૃતિનું કટકે કટકે સંસ્કૃતમાં વિવરણ અપાયું છે અને સાથે સાથે ગુજરાતીમાં એની સમજૂતી અપાઈ છે.^૧

(૫) ગણિત

^૨ગણિતસાર—આના કર્તા શ્રીધર છે. શુ ત્રિશતિકાના કર્તા શ્રીધર (ધ. સ. ૭૫૦) તે જ આ છે ?

^૩વૃત્તિ—ગણિતસાર ઉપર ‘ઉપકેશ’ ગચ્છના સિદ્ધિસુરિએ વૃત્તિ રચી છે

^૪ગણિતતિલક^૫ યાને ગણિત-પાટી^૬ (ધ. વિ સ. ૧૧૦૦)—
આના કર્તા શ્રીપતિ છે. એમણે શકસંવત્ ૯૬૧માં ધીકાટિહ-કરણ, શકસંવત્ ૯૭૮માં ક્રિયમાનસ, ધ. સ. ૧૦૪૦ની આસપાસમાં ‘સિદ્ધાન્ત-શેખર’ છલાદિ કૃતિઓ રચી છે એઓ દીસાવતીના કર્તા ભારકરાચાર્યના પુરોગામી છે. એમણે સર્વ દેશોને સંમત થાય એવું મ ગણાચરણ કરી પરિભાષાઓ સમજાવી છે. એમણે પાટીગણિતને લગતી વિવિધ બાબતો

૧ આનો નખૂનો પશ્ચિશતકે પ્રકરણની પ્રસ્તાવના (પૃ ૨૦-૨૨ અને ૨૬)માં અપાયો છે

૨ આ પ્રકાશિત છે ?

૩ જુઓ શ્રી અગસ્ત્ય નાહટાનો પૃ ૨૭૧માં નિર્દિષ્ટ લેખ.

૪ આ કૃતિ સિદ્ધિલકસુરિનું વૃત્તિ સહિત “ગા. પૌ. ગ્રં. ૩”માં ગ્રંથકે ૭૮ તરીકે ધ. સ. ૧૬૪૭માં અપાઈ છે એવું સંપાદન મેં કર્યું છે. એના અંગ્રેજ ઉપાદેશકમાં મેં “ગણિતસારને અગત્ય નૈનાનો ફોનો” એ વિષય વિસ્તારથી અર્થો છે

૫ આ નામ સિદ્ધિલકસુરિએ યોજ્યું છે. એમ કરવામાં એમણે પોતાના નામનો એક અર્થ લેદરો હોય એમ જણાય છે

૬ શ્રીપતિએ “ગણિતસ્ય પાટી” એમ કહ્યું છે એ ઉપરથી મેં આ નામ યોજ્યું છે, બાકી સામાન્ય રીતે ‘પાટીગણિત’ એવું નામ હોય.

૭ આમાં નૈનાની મેં સૂર્ય, બે ચન્દ્ર ધર્યાદિને લગતી માન્યતાનું ખડન કરાવ્યું છે

ઉદાહરણપૂર્વક જાતજાતના છદોમાં રજૂ કરી છે. જેમકે પૂર્ણાંક તેમજ અપૂર્ણાંકનાં સંકલિત વગેરે આઠ પરિકર્મો, કલાસવર્ણ, ત્રૈશિક વગેરે બાબતો એ માટે એમણે શ્રીધરજન ત્રિશતીનો પ્રુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે.

વૃત્તિ—આવૃત્તિ ગણિતતિલક ઉપર વિષુધયન્દ્રસૂરિના શિષ્ય અને મંત્રરાજરહસ્ય વગેરેના કર્તા સિંહતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦ની આસપાસમાં રચી છે એમણે લીલાવતીનો તેમજ ત્રિશતીનો કેટલોક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમણે પૃ. ૩૦માં લીલાવતીની વૃત્તિ જોવાની ભલામણ કરી છે. શું આ વૃત્તિના કર્તા એઓ જાણે છે કે અન્ય કોણ? પૃ ૮૫માં એમણે ગણિતની કોષ્ટ કૃતિમાથી એક અવતરણ આપ્યું છે.

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર

લઘુજાતક (લ. વિ. સં. ૫૬૨)—આના કર્તા શકસંવત ૪૨૭માં પંચસિદ્ધાંતિકા રચનારા વસહમિહિર છે.

વૃત્તિ—લઘુજાતક ઉપર ‘ખરતર’ ગચ્છના ભક્તિલાભે વિ. સં. ૧૫૭૧માં વિક્રમપુરમાં આ રચી છે.^૧

જાતક(કર્મ)પદ્ધતિ (લ. વિ. સં. ૧૧૦૦)—આના કર્તા શ્રીપતિ છે.

ટીકા—જાતકપદ્ધતિ ઉપર ‘અંચલ’ ગચ્છના હર્ષદેવના શિષ્ય મુમતિભષે^૨ વિ. સં. ૧૬૭૩માં પદ્માવતીપત્તનમાં આ ટીકા રચી છે.^૩ એમણે આ અરસામાં બૃહત્પર્વમાલા રચી છે. વિશેષમાં એમણે તાજિકસાર, કરણકૃત્તુલ્લહ અને હોરામકરન્દ ઉપર એકેક ટીકા રચી છે.

૧ લઘુજાતક ઉપર મતિમાગરે લખાયા વિ. સં. ૧૬૦૫માં વચનિકા રચી છે અને ખુશાલસુદરે વિ સં ૧૮૩૬માં ૮૭જો રચ્યો છે.

૨ ‘ઉપકેશ’ ગચ્છના ખુશાલસુદરે બાલાવગોધ રચ્યો છે

૧તાજિકસાર (લ વિ. સં ૧૫૮૦)—આના કર્તા હુરિભટ્ટ છે એમને કેટલાક હુરિભટ્ટ પણ કહે છે. એમણે શકસંવત્ ૧૧૦૫નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દીક્ષિતે એમના મરાઠી પુસ્તક નામે પ્રાચીન ખગોળ-શાસ્ત્રના ઇતિહાસ (પૃ. ૪૯૦)માં સૂચ્યું છે કે આ હુરિભટ્ટ શક-સંવત્ ૧૪૪૫માં વિદ્યમાન હતા.

ટીકા—‘અચલ’ ગચ્છના સુમતિહર્ષે વિ સં. ૧૬૭૭માં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમાં આ ટીકા રચી છે.^૧

કરણકુંડલ (વિ. સં. ૧૨૪૦)—આ ભારકરની ઇ. સ ૧૧૮૪ની રચના છે

ગણક-કુમુદ-કૌમુદી—‘અચલ’ ગચ્છના સુમતિહર્ષે આ નામની ટીકા વિ સં. ૧૬૭૮માં હેમાદ્રિના રાજ્યમાં રચી છે એમણે જાતક-પદ્ધતિ વગેરે ઉપર પણ ટીકા રચી છે.

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ (લ વિ. સં ૧૨૯૫)—આ કૃતિ કાલિદાસે વિ. સં. ૧૨૯૫ની આસપાસમાં રચી છે.

સુખોદિની—ઉપર્યુક્ત કૃતિ ઉપર ‘પૂર્ણિમા’ ગચ્છના ભાવરત્ને (ભાવપ્રભસૂરિએ) વિ સં ૧૭૬૮માં આ વૃત્તિ રચી છે

મહાદેવીસારણી (વિ. સં. ૧૩૭૪)—આ કૃતિ મહાદેવે શકસંવત્ ૧૨૩૯માં રચી છે.

દીપિકા ઇત્યાદિ—મહાદેવીસારણી ઉપર ‘અચલ’ ગચ્છના શુવનરાજના શિષ્ય ધનરાજે દીપિકા વિ સં. ૧૬૯૨માં પદ્માવતીપતનમાં

૧ આ કૃતિ “ને કરેશ્વર ગુરુભાણ” તરફની પ્રકાશિત થયેલી છે

૨ એમની અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ પૃ ૨૬૨

૩ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખ. ૧, પૃ ૩૦૪)માં આનો મહાદેવી તરીકે ઉલ્લેખ છે

૪ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં ભોજગચ્છિનો ઉલ્લેખ છે

રચી છે. જિ/૦ ૨૦ કો/૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૦૩) પ્રમાણે એમણે ટિપ્પણ રચ્યું છે. વળી તત્ત્વમુંદરે વિઠ્ઠલિ અને કોઠકે ટીકા રચી છે.

^૧વિવાહપટલ—આ હુર્પકીર્તિસૂરિની કૃતિ છે કે એ નામની અજૈન કૃતિ ઉપર એમની ટીકા છે ?

બાલાવબોધ—‘ખરનર’ ગચ્છના મોમમુંદરના શિષ્ય અમરે વિવાહપટલ ઉપર આ બાલાવબોધ રચ્યો છે.

અહસાઘવ—આ ગણેશની કૃતિ છે

ટીકા અને ટિપ્પણ—અહસાઘવ ઉપર ચારિત્રસાગરના પ્રશિધ્ધ અને કથ્યાણુસાગરના શિષ્ય યશસ્વત્સાગરે (જસવંતસાગરે) વિ. સં. ૧૭૬૦માં ટીકા રચી છે અને રાજસોમે ટિપ્પણ રચ્યું છે. આ યશસ્વત્સાગરે નિમ્નલિખિત કૃતિઓ રચી છે.—

જૈનસપ્તપદ્યથી (વિ. સં. ૧૭૫૭), પ્રમાણુવાદ્યર્થ (વિ. સં. ૧૭૫૬), ભાવસપ્તતિકા (વિ. સં. ૧૭૪૦), રત્નાકરવનારિકાની પંજિકામાથી વાદ્યર્થનિરૂપણ, રતવનરન અને રમ્યાદાદમુક્તાવલી.

આ ઉપરાંત એમણે વિ. સં. ૧૭૨૧માં વિચારપટ્ટત્રિશિકા ઉપર અવચૂરિ રચી છે. વિશેષમાં એમણે જન્મકુંડલી ઉપર ચણોરાજિરાજ-પદ્ધતિ રચી છે અને જતે એ વિ. સં. ૧૭૬૨માં લખી છે.

ચન્દ્રાકીર્તિ—આ ‘મોહ’ દિનકરની કૃતિ છે.

વૃત્તિ—ચન્દ્રાકીર્તિ ઉપર ‘તપા’ ગચ્છના કૃપાવિજયે આ રચી છે. એઓ હમણવિજયના શિષ્ય અને ઉપાન મેઘવિજયના ગુરુ થાય છે.

૧ વિવાહપટલ નામની કોઈ અજ્ઞાનકર્તૃત્વ જૈન કૃતિ હોવાનો જિ/૦ ૨૦ કો/૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૫૮)માં ઉલ્લેખ છે

૨ આ અન્યથાવાદથી ઈ સ. ૧૬૦૬માં પ્રસિદ્ધ કનક છે

૩ જિ/૦ ૨૦ કો/૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૧૨૧)માં ચન્દ્રાકીર્તિ—પદ્ધતિ નામની એ અજ્ઞાતકર્તૃક પાંચથ કૃતિ અને કર્તાના નામ વિનાની એના ઉપરની ટીકાની નોંધ છે.

^૧પદ્મપંચાશિકા—આના કર્તા હરિભદ્રની છે

ટીકા—આ ‘ખરતર’ ગચ્છના લક્ષ્મીવિજયના શિષ્ય મહિમોદયની રચના છે. એમણે વિ. સં. ૧૭૨૨ના અરસામા જ્યોતિષરતનાકર રચ્યો હતો.

^૨ભુવનદીપક—આ હરિભદ્રની કૃતિ છે.

બાલાવબોધ—ભુવનદીપક ઉપર ‘ખરતર’ ગચ્છના લક્ષ્મીવિજયે વિ. સં ૧૭૬૭મા રચેલો આ બાલાવબોધ છે.

અમત્કાર-ચિન્તામણિ—આના કર્તા રાજપિંભદ્ર છે

બાલાવબોધિની—આ ઉપયુક્ત ગ્રંથ ઉપરની વૃત્તિ છે. એ ‘ખરતર’ ગચ્છના પુણ્યહર્ષના શિષ્ય અમયકુશલે રચી છે

બાલાવબોધ—આ અસાતકર્તૃક રચના છે ૪

હોરામકરન્દ—આ અસાતકર્તૃક કૃતિ છે.

ટીકા—‘અંચલ’ ગચ્છના સુમતિહર્ષે આ રચી છે એમણે ગણક-કુંભુદ-કૌમુદી વગેરેની રચના કરી છે.

શકુન

^૫વસન્તરાજ-શકુન, શકુન-નિર્ણય યાને શકુનાર્ણવ—આ શકુનને લગતી કૃતિના કર્તા વસન્તરાજ છે.

૧ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખં. ૧, પૃ ૪૦૧)મા હરિભદ્રની આ નામની પાંચમી કૃતિ અને ઇલાલદે એના ઉપર રચેલી ટીકાનો ઉલ્લેખ છે

૨ આ નામની બે જૈન કૃતિઓ છે જુઓ પૃ ૨૦૫ અને ૨૦૮

૩ રામચંદ્રે શરદા વત ૧૫૨૨મા સુહૃત્ચિન્તામણિ નામની કૃતિ રચી છે અને એના ઉપર ‘તપા’ ગચ્છના અનુગ્રહવિજયે ટપ્પો રચ્યો છે

૪ મતિમારે ફરીફોટમા વિ સં ૧૮૨૪મા ટપ્પો રચ્યો છે

૫ આ કૃતિ ભાગ્યવન્દ્યગણિકૃત ટીકા મહિત “વેકરેશ્વર મુદ્રણાલય” તન્દ્રથી વિ સં. ૧૬૧૩મા છપાવામાં છે

૧૧૧૧—આના કર્તા ભાનુચન્દ્રગણિ છે. એનું સંશોધન એમના શિષ્ય સિદ્ધિચન્દ્રગણિએ કર્યું છે.

(૭) વૈધક

૧૧૧૧ગૃહ્ય (ઉ. વિ. સં. ૮૪૦)—આના કર્તા વાગ્બટ છે. એમનો સમય વહેલામાં વહેલો ઇ. સ.ની ૭મી સદી અને મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસનો મનાય છે. આયુર્વેદની પરંપરામાં ચરક અને સુશ્રુત પછી આ વાગ્બટનું સ્થાન છે. એ ત્રણેને ‘વૃદ્ધત્રી’ કહે છે. વાગ્બટ ‘સિન્ધુ’ દેશના વતની હતા એમ એમણે પોને કહ્યું છે. એમણે જ અષ્ટાંગસંગ્રહ રચાવું કેટલાક માને છે. વાગ્બટે ચરક-સંહિતા અને સુશ્રુત-સંહિતા એ બંનેનો સંગ્રહ કર્યો છે ખરો, પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં તો એઓ ચરકના સંપ્રદાયને યોગ્ય ફેરફાર સાથે અનુસર્યા છે.^૧

ટીકા—આના રચનાર દિ. આશાધર છે. એમણે આ ટીકાનો અનગારધર્મામૃતની સ્વોપચ વૃત્તિની પ્રશસ્તિ (સ્લો. ૧૮)માં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૧૧૧૧૧યોગમાહા યાને યોગરત્નમાહા—આ ૧૪૦ પાંચની આર્યામાં રચાયેલી કૃતિના પ્રણેતા નાગાર્જુન છે. એઓ ભાસ્કરના શિષ્ય

૧ આ પ્રકાશિત છે જુઓ પૃ. ૨૬૫.

૨ આ ગ્રન્થ “નિર્ણયસાગર મુદ્રાવલય” કાગ એ એન કુન્નેએ અંગ્રેજીમાં ટીક સહિત ઇ સ ૧૮૬૧માં પ્રમિલ્લ કર્યો છે

૩ એઓ ઇ સ.ની ૫મી સદીના કેનિજ મળના વૈવ હતા એન કેટલાક કહે છે

૪ એઓ મોડામાં મોડા ઇ સ.ના ચોથા સૈકામાં થયા હશે એન કહેવાય છે

૫ “ચક્રાદિના વિચારકોને” એ નામનો નારો લેખ “શુ ડિ. ૦ તથા શુ ૬૦ના તા ૧૮-૩-૪૫ના અંકમાં છપાયો છે

૬ જુઓ ઐતિહાસિક સંશોધન (પૃ. ૪૭૬).

૭ આ તેમજ એના ઉપરની શુભાકરચરિત્ર વૃત્તિની હાથપોથીઓના વર્ણન માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVIII, pt I, pp 278-280 & 493)

થાય છે. એમણે આમા સ્તંભન-વિદ્યા વગેરેનું તેમજ કેટલાક વિષનું વર્ણન કર્યું છે. આ વૈદ્યકનો ગ્રંથ ગણાય છે.

^૧વિવૃત્તિ—‘શ્વેતાખર લિપ્તુ’ ગુણકરે વિ. સ. ૧૨૬૬માં આ વિવૃત્તિ રચી છે. એનો મુખ્યાનુબાધ તરીકે નિર્દેશ છે.

^૨યોગશતક—આ કૃતિ ભિન્ન ભિન્ન ૭૬માં ૧૦૫ પદોમાં ૪વરરુચિએ રચ્યાનું મનાય છે એમાં વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપના કારણ અને એનાથી ઉદ્ભવતા રોગો, કંઠ, મુખ, આંખ અને કાનના રોગોની તેમજ જાતજાતના જ્વર વગેરેની ચિકિત્સા, કેટલાક ઉપાયો અને ઉપચારોનું નિરૂપણ છે. આ કૃતિનું આઠ પદ્ય નીચે મુજબ છે —

“કૃત્ત્વસ્ય તન્ત્રસ્ય ગૃહીતધાન્ન-

શ્ચિકિત્સિતાદ્ વિપ્રસૂતસ્ય દૂરમ્ ।

વિદગ્ધવૈદ્યપ્રતિપૂજિતસ્ય

કરિષ્યતે યોગશતસ્ય બન્ધઃ ॥૧૧॥”

વૃત્તિ—આ પૂણ્યસેને રચી છે. કેટલાક એમને પૂણ્યચન્દ્ર કહે છે. આ વૃત્તિના પ્રારંભની તેમજ અંતની થોડીક પકિત D C G C M (Vol. XVI, pt I, p. 227)માં ઉદ્કૃત કરાઈ છે આ સૂચીપત્રના

૧ આની હાથપોથી માટે જુઓ પૃ ૨૬૬, ટિ ૭

૨ આપુર્વેદના સાગ્રપ આ મૂળ કૃતિ પદ્મકેશ, રાજદર્શ, શુભગતી ભાષાંતર (અનુવાદ), રાખીકરણ અને ઔપનોના સમૃદ્ધ નામોના શુભગતી નામોની મૂચીરૂપ પરિશિષ્ટ તથા ભૂમિકા તેમજ ધ્વન્તરિ વગેરેને લગતા આઠ ચિત્રો સહિત ઠાં રસિન્દ્યાલ નેકાલાલ પરીખે યોગશતક એ નામથી પ્રકાશિત કરી છે. એમાં પ્રકાશનવર્ણનો ઉલ્લેખ નથી

૩ આને કેટલાક જૈનયોગશત કહે છે જુઓ D C G C M (Vol XVI, pt. I, p 226)

૪ કર્નાના નામનો ઉલ્લેખ મૂળ કૃતિમાં નથી.

૫. ૨૨૮માં પણ આરંભિક ભાગ છે પણ એ ખેમાં તફાવત છે.
૫. ૨૨૭માં મંગલાચરણમાં ચન્દ્રમૌલિને એટલે કે મહાદેવને નમસ્કાર
કરાયો છે, જ્યારે ૫. ૨૨૮માં વધમાનને એટલે મહાવીરસ્વામીને નમસ્કાર
કરાયો છે. આથી પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પૂણ્યસેન શૈવ અર્થાત્ અજૈન
છે કે જૈન ?

(૮) નીતિશાસ્ત્ર

નીતિશાસ્ત્ર (ઉ. વિ. સં. ૬૦૦)—આના કર્તા ભતૃહરિ હોવાનું
મનાય છે. એમના સમય તરીકે કેટલાક ઇ. સ. ૬૫૦નો નિર્દેશ કરે છે.
ભતૃહરિનો કવિ તરીકેનો ઉલ્લેખ યશસ્તિલકચ્યપૂમાં મળે છે. એનાથી
પ્રાચીન ઉલ્લેખ કાઢી રચે છે ખરો ?

ભતૃહરિએ નીતિશાસ્ત્ર ઉપરાંત શૃંગારશાસ્ત્ર અને વૈરાગ્યશાસ્ત્ર
રચ્યા હોવાનું મનાય છે. આ ત્રણ શાસ્ત્રોને ૩શાસ્ત્ર-ત્રય કહેવામાં આવે

૧ કેટલીક વૈદ્ય કૃતિઓ જેવી કે માધવ (લ. ઇ. સ. ૮૦૦) કૃત માધવનિહાન
અને લોહિત્તમરાનકૃત વૈદ્યજીવન ઉપર ૮૦૦ના રચાયા છે. આ વૈદ્યજીવનના તૃતીય
વિધાસનું “પુલેમજા”થી શરૂ થતું ૧૬૩ પદ્ય એ “અર્થના આગગાદી” નામનો
મારો જે લેખ “અખંડ આનંદ” (વર્ષ ૫, અં ૮)માં છપાયો છે તેમાં અવતરણરૂપે
આપ્યું છે.

૨ આ કૃતિ અનેક રચણેથી આપણા દેશમાંથી તેમજ વિદેશમાંથી પણ પ્રસિદ્ધ
થઈ છે. એમાં શાસ્ત્રકવિયાદિ-સુભાષિતસંગ્રહના નામથી જે પ્રકાશન “સિંહ ભૈરવ
ગ્રંથ”માં ગ્રંથાંક ૨૩ તરીકે ઇ. સ. ૧૬૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે તે નોંધપાત્ર છે એમાં
નીતિને અંગે શ્લોક ૮-૭૬ છે ત્યાર બાદ શૃંગારને અંગે શ્લોક ૭૭-૧૪૭ અને વૈરાગ્ય
પરતે શ્લોક ૧૪૮-૨૦૦ છે. શ્લોક ૨૦૧-૩૫૨ને સહિય અને શ્લોક ૩૫૩-૮૫૨ને સહીર્ષ
ગણ્યા છે. એના પછી ૮૪ પદ્યું વિટવૃત્ત અને ૧૦૩ પદ્યું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે
આ કૃતિનું સંપાદન પ્રો. દાગોલર ધર્માનંદ કાસબીએ કર્યું છે અને એમણે
વિસ્તૃત ઉપાદેશાત લખ્યો છે.

૩ આની વિ. સં. ૧૫૮૦માં પ્રતિષ્ઠાસોમગણિએ લખેલી હાથપોથી સૌથી
પ્રાચીન ગણાય છે. એના એક પત્રની પ્રતિકૃતિ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનમાં અપાઈ છે.

છે નીતિશાતકમાં પચોની સંખ્યા ક્ષિત્ત મિત્ત જોવાય છે ૧૦૩, ૧૦૪ અને ૧૧૦. શાકીનાં શતકો માટે પણ આવી પરિસ્થિતિ જોવાય છે. નીતિશાતક અન્ય શતકોની પેઠે કાબજદષ્ટિએ પણ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. અહીં તે મે સુભાષિતની દૃષ્ટિએ એની નોંધ લીધી છે.

શતકત્રય જૈનોમા ખૂબ પ્રિય હશે એમ લાગે છે. એના અનુકરણરૂપે સોમશતક, ધનદ-ત્રિશતી, પદ્માનન્દ-શતક અને શૃંગાર-વૈરાગ્ય-શતક રચાયાનું અનુમાન છે.^૧

^૨ટીકા (વિ. સં. ૧૫૩૫)—આ શતકત્રય ઉપર ‘ઉપદેશ’ ગ્રંથના સિદ્ધસૂત્રિના શિષ્ય રધનસારે વિ. સ. ૧૫૩૫માં જયપુરમાં ટીકા રચી છે.^૪ એ ટીકા નીતિશાતક વગેરે ત્રણ શતકો ઉપરની વિવિધ સંસ્કૃત ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે.^૫ એ ટીકા વાતચીતની (colloquial) જૈન સંસ્કૃતમાં છે એમ પ્રો. દામોદર ધર્માનંદ કોસંખીનું કહેવું છે.^૬

સર્વાર્થસિદ્ધિમણિમાલા—આના રચનાર ‘ખરતર બેગડ’ ગ્રંથના જિનસમુદ્રસરિ છે. એ સંસ્કૃતમાં હશે એમ માની મેં એની અહીં નોંધ લીધી છે.

૧ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનનું અગ્રવચન (પૃ ૮)

૨ આની મુબદ્દ સંકળની માહિતીની એક હાથપોથી લા પ્રા સં મ મા ડે એનું આશ પદ તેમજ અંતિમ પદ્ધિઓ D C G C M (Vol XIII, pt 1, p 403)માં ઉદ્ધૃત કાયા છે

૩ શતકત્રયને અંગે જે લાખા-ટીકા, હિન્દી પદ્માનન્દ, હિન્દી ગદ્યપદ્માનન્દ અને બાલાવબોધ ગ્યાયા છે એમ શ્રી આગચંદ નાહટાએ એમના પૃ ૨૭૧મા નિર્દિષ્ટ લેખમાં કહ્યું છે

૪ એમના પ્રશિષ્યે શાન્તિનાથચરિત્રની એક હાથપોથી વિ મં ૧૬૨૮મા લખી છે

૫-૬ જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રકાશનનો ઉપોદ્ધવાત (પૃ ૨૩)

પુ ર વ છી

- પૃ. ૧૦, પં. ૮. 'વ્યાકરણ' પછી. (લ. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦)
 પૃ. ૧૦, પં. ૧૧. 'આદિક ૧' પછી. પૃ. ૧૬, "ચૌખંબા સિરીઝ"
 પૃ. ૨૬, પં. ૨૧. 'અં. ૩)માં' પછી. ઇ. સ. ૧૬૨૫માં
 પૃ. ૩૦, પં. ૧૪. 'પાંચે' પહેલાં. સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિસૂત્ર, ધાતુપાઠ
 અને લિંગાનુશાસન એમ
 પૃ. ૪૪, પં. ૪. 'છે.' પછી. એકીભાવસ્તોત્રટીકા (આ ટીકાની એક
 હાથપોથી 'ભાં. પ્રા. સં. મં.'માં છે.)
 પૃ. ૪૪, પ. ૬. 'ચન્દ્રિકા' પછી. અને ૫૮ પ્રાણુતટીકા.
 પૃ. ૪૪, ટિ. ૨. 'છે.' પછી. એમણે રચેલી ટીકા સંપૂર્ણપણે શ્રુતસાગરે
 અપનાવી છે. તેમ છતાં એ આશાધરનો ઉલ્લેખ જનસહસ્ર-
 નામ-ટીકામાં શ્રુતસાગરે કર્યો નથી. આવી હકીકત તો સૂળી
 ટીકા માટે પણ જોવાય છે. એમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ અપનાવાઈ છે
 પૃ. ૪૮, ટિ. ૪. 'છે.' પછી. ILD ના ખીમ હપ્તામાં (Arts
 No. 30, JUBમાં) પૃ. ૧૧૪-૧૧૬માં આ સ્તવ છપાયો છે.
 પૃ. ૫૫, પં. ૪. 'રમરણ' પછી. શું ભક્તામર-સ્તોત્ર આ
 સપ્તરમરણમાં આવી જાય છે ?
 પૃ. ૬૭, પં. ૬. '૧૦૨' ઉપર ટિપ્પણ:

“.....પાદાન્તે શ્લોકમેકકમ્ ॥૧૦૧॥

તદ્ધતુષ્કં ચ સર્વાન્તે શ્લોકૈસ્ત્રિંશદ્ધિરદ્ધુતા ।

પચ્ચાધિકૈઃ પ્રશસ્તિશ્ચ વિહિતાઽવહિતૈસ્તદા ॥૧૦૨॥”

૫ ૭૩, ૫. અંત્ય વળી હૈમ યુહન્યાસ (૫. ૧)માં પણ એ સૂરિને
“આચાર્યહરિમદ્રવત્” દ્વારા ઉલ્લેખ છે.

૫. ૮૭, ૫. ૨૨. ‘સહસ્રાવધાની’ ‘મુનિસુન્દરસૂરિ’એ વિ. સં.
૧૪૫૫માં જે ત્રૈવિધગોષ્ઠી રચી છે તેમાં (૫મ ૮આમાં)
લક્ષણાનુગામિની અર્થાત્ વ્યાકરણવિષયક ગોષ્ઠી આલેખતી
વેળા એમણે નીચે મુજબની જે સ્થાવર બાબતો રજૂ કરી છે
તે હૈમવિભ્રમનુ સ્મરણ કરાવે છે—એક રીતે આ જાતની
નાનકડી કૃતિની ગરજ સારે છે:—

(૧-૫) જાણીએ એ ‘ધ’ ધાતુનું ૩૫ છે તેમ ‘ધી’નું
પણ ૩૫ છે. એવી રીતે જ્ઞયતિ એ જ્ઞ ધાતુનું પણ ૩૫ છે.
‘ઝયાઘ્રાઃ’ ઘ્રા ઉપરથી પણ ઉદ્ભવે છે જાગતિ એ જાગૃ
ધાતુનું ૩૫ છે તેમ ગૃનું પણ છે. વળી ષઙ્ચષ ઉપરથી
પઙ્ચહ્લહ એવું પણ ૩૫ બને છે.

(૬) કયા ધાતુનાં પરસ્પર કિલ્લ કિલ્લ ૧૩ ૩૫ થાય છે
એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવી જવ ઉપસર્ગપૂર્વક ગૃ ધાતુનાં ૧૩
૩૫ દર્શાવાયાં છે.

(૭) જગામ ૩૫ ગમ્ ઉપરથી જ નહિ પણ જગિ એવા વૈદિક
ધાતુ ઉપરથી પણ નિષ્પન્ન કરી શકાય તેમ છે.

૧ એમની છવનરેખા અને એમના કૃતિકલાપ વિષે એ “જૈન પુસ્તક પ્રચારક
સંસ્થા” તરફથી મુરતથી વિ સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત ઉપદેશરત્નાકરની ચારી ભૂમિકા
(૫ પૃ ૫૬-૮૨)માં વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો છે.

૨ આ કૃતિ “લાલબાગ જૈન સભા” તરફથી મુંબઈથી વિ સં ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત
કર્ગ છે અને એની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના આગમોદ્ધારકે લખી છે

૩ આ સંબંધમાં મુનિસુન્દરસૂરિએ જર જણાઈ ત્યાં સિંહ હેનના સૂત્રો રજૂ કર્યા
છે અને એના સંપાદક આગમોદ્ધારકે એ સૂત્રોનાં ત્યાજ દર્શાવ્યા છે.

(૮-૬) મા રિરેકામની સિદ્ધિ રેક્ ધાતુ ઉપરથી દર્શાવાઇ છે.

એવી રીતે મામિનીમામ માટે માર્ગદર્શન કરાવાયું છે.

(૧૦) 'માસ' શબ્દનું ભાષ્યકરના મતે માદ્મ્યામ્ અને દુર્ગના મતે માસ્મ્યામ્ રૂપ થાય છે.

(૧૧) દધિસેગ્મા 'સ્'નો 'પ્' થાય કે નહિ એની ચર્ચા કરાઇ છે.

(૧૨) જુઝ્ઝાદનીચિપતિ પ્રયોગ 'જ્ઞા+ઓદન' ઉપરથી નિષ્પન્ન કરતી વેળા કયો ન્યાય બળવાન ગણાય તેનો વિચાર કરાયો છે.

૫ ૬૩, પં. ૧૫. 'કૃતિ' પછી. કનકપ્રભકૃત

૫ ૧૦૩, ટિ. ૨. “વાચક જશનું વંશવૃક્ષ” “આં પ્ર૦” (પુ. ૫૦, અં. ૧૦)માં, “વાચક યશૌવિજયની ચોવીસીઓ” “જૈ સ પ્ર” (વ. ૨૧, અં. ૧૦)માં, “દિક્પટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યુક્તિ (૮૪ બોલ વિચાર): રેખાદર્શન” “જૈ. સ. પ્ર” (વ. ૨૧, અં. ૧૧)માં, “અપરિણા (સ્તવપરિણા) અને એની યશૌભ્યાખ્યા” “જૈ. સ. પ્ર.” (વ. ૨૧, અં. ૧૨)માં, “નવનિધાન નવ સ્તવનો” “આં પ્ર૦” (પુ. ૫૩, અં. ૧૧-૧૨) મા અને “છ બોલની વિહરમાણુ-જિન-વીસીનું વિહંગાવલોકન” “જૈં ૦ ૬૦ પ્ર૦” (પુ. ૭૨, અં. ૧૧)માં છપાયા છે, બ્યારે “તાકિક હરિયાળી સ્વોપચ વિવેચન સહિત”, “ન્યાયાચાર્યને વંદન” અને “વાચક જશનું વંશવૃક્ષ” એ ત્રણને ન્યાયાચાર્યને અંગેના દૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનારા નિબંધસંગ્રહમાં સ્થાન અપાયું છે.

૫. ૧૦૬, પં. ૩. ‘ગૃહસ્થ’ પછી. નામે ધનંજય

૫ ૧૨૦, પં. ૧૧. 'એમણે' પછી. જ્યોતિઃસાર રચ્યો છે. વળી એમણે
૫ ૧૨૧, પં. ૧૩. 'લઘુતમનામકોશ (વિ. સં. ૨૦૦૫)—આ
આગમોદ્ધારકે બાલજીવાને ઉદ્દેશીને પદમાં રચેલી કૃતિ છે.
આ ધણે નાનો કોશ છે. એ અભિ.૦ ચિ.૦ના પ્રવેશદ્વારની
ગરજ સારે તેમ છે.

૫. ૧૨૯, પં. ૫. 'અનેકાર્થ' પહેલાં 'વિદ્યસૌચનકોશ યાને
મુક્તાવલીકોશ—આના કર્તા દિ.૦ શ્રીધરસેન છે.
એઓ 'સેન' અન્વય (સંધ)માં થયેલા કવિ, આન્વીક્ષિકી
વિદ્યામાં નિષ્ણાત અને વાદી એવા મુનિસેનના શિષ્ય
થાય છે, વળી એઓ સમસ્ત શાસ્ત્રોના પારગામી, રાજ્યોના
વિશ્વાસપાત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રના મર્મગ્રહ હતા તેમજ આ
(અનેકાર્થક) કોશ વિવિધ કવીશ્વરોના કોશો ભેદને રચાયે છે
એમ પ્રશસ્તિમા કહે છે. એમના સમય વિષે કાષ્ઠએ ઉદ્દેશ્ય
કર્તાનું જાણવામાં નથી એટલે આ કોશ વિક્રમની સોળમી
સદીમા રચાયે હશે એમ માની લાઇ મેં એની અહીં નોંધ
લીધી છે. આ કોશમાં અઢીએક હજાર પદો છે. આ કોશનો
રચનાક્રમ એના દ્વિતીય પદમાં નીચે મુજબ અપાયો છે:—

સ્વર અને કકાર વગેરે વર્ણના ક્રમથી શબ્દોની વ્યાદિનો
નિર્ણય કરાયો છે. વળી દ્વિતીય વર્ણ વિષે પણ કકારાદિનો
ક્રમ રખાયો છે. દા. ત. કે (નરજાતિ), કે (નાન્યતરજાતિ),
કે, અક, અકે ઇત્યાદિ.

૧ આ કૃતિ "જે. પુ. પ્ર. સં." તરફથી સુરતથી વિ. સં. ૨૦૦૫મા
પ્રકાશિત કરાઈ છે

૨ આ કોશ ૫ નંદલાલ શર્માકૃત ભાષાટીકા (હિન્દી શબ્દાર્થ) સહિત "ગાધી
નાથાંગ જૈન ગ્રંથમાલા"મા ઈ સ ૧૯૧૨મા છપાયો છે.

૩ આ નામ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (જંક ૧, ૫ ૩૪) એવા અનુમાન થાય છે.

આ કોશના શબ્દોને કાન્ત, ખાન્ત એમ હાન્ત સુધીના ૩૩ વર્ગોમાં, ત્યાર પછીના શબ્દોને ક્ષાન્ત વર્ગમાં અને એના પછીના શબ્દોને—અવ્યયોને અવ્યય-વર્ગમાં એમ એકંદર ૩૫ વર્ગમાં વિભક્ત કરાયા છે

‘ભાષાટીકા’—કોશના પ્રત્યેક પૃષ્ઠના ઉપરના ઢગભગ અઘ્ધા ભાગમાં છએક પદો છે અને એના નીચલા ભાગમાં બે સ્તંભ (column)માં સંસ્કૃત શબ્દ અને એની સામે એના વિવિધ અર્થ હિન્દીમાં અપાયા છે આ અર્થોના ‘ભાષાટીકા’ તરીકે નિર્દેશ છે.

૫ ૧૨૯, પં. ૫. નાનાર્થકોશ અને નાનાર્થસંગ્રહ—આના કર્તા અનુક્રમે અસગ કવિ અને રામચન્દ્ર છે.

૫. ૧૩૫, પં. ૮. ત્રૈવિધગોઠી (૫૪ હઆ)માં કંથુ છે કે જાતિ વિવિધ પ્રકારની છે અને હંડકના ધણા પ્રકારો છે. ‘માત્રા’ છંદના ‘માગધી’માં ૬૭ કરોડ અને ૬૦ લાખ ભેદ છે; ‘ઉપહાસિની’ના ૪ અબ્જ (અબ્જ), ૫૬ કરોડ, ૯૭ લાખ અને ૬૦ હજાર ભેદ છે; અને ‘આર્વા’ના ૮ કરોડ, ૨૯ લાખ અને ૨૦ હજાર ભેદ છે. આને લગતા પ્રસ્તાર વગેરે છ પ્રત્યય છે.

૫ ૧૫૪, પં. ૧૯. આ કવિશિક્ષાના પરિચય મારે જુઓ ૫. ૧૭૧.

૫. ૧૬૮, પં. ૨૧. કટપક્ષતા (ઉ. વિ. સં. ૧૨૦૦)—આના કર્તાનું નામ જાણનામાં નથી, પરંતુ એઓ શ્વેતાચર છે એમ એના પ્રારંભિક પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ કૃતિમાં ચાર પરિચ્છેદ છે ૨

પદ્ધતિ—આ કટપક્ષતા ઉપરની વૃત્તિનું નામ છે.

વિવેક ચાને શેષ—ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિ ઉપરની ટીકાના બે નામ છે: વિવેક અને શેષ. એનું પરિમાણ ૬૫૦૦ શ્લોક

૧ આ પ્રકાશિત છે જુઓ ૫. ૩૦૩, દિ. ૨

૨ જુઓ જેમલમેરલાંડાગારીયઅન્થમૂચી (૫. ૨૨).

જેનકું છે. એની હાથપોથી વિ. સં. ૧૨૦૫મા લખાયેલી મળે છે. એમાં શરૂઆતમાં નીચે મુજબનું અશુદ્ધ પદ છે.—

“યત્ત પદ્ધતેન વિવૃત્તં દુર્વોધિં મન્દબુદ્ધિશ્ચાપિ ।
ક્રિયતે કલ્પલતાયાં તસ્ય વિવેકોઽયમતિસુગમઃ ॥”

આ ટીકાના બે નામ હોવાથી આ ટીકાને કદપક્ષતાવિવેક તેમજ કદપપદ્ધતવશેષ પણ કહે છે. એમાં મૂળના પ્રતીક અપાયાં છે. એની પ્રશસ્તિમાં કદપક્ષતાને વિશુદ્ધમંદિર, પદ્ધતને એ મંદિરનો કક્ષ અને શેષને એનો ધ્વજ કહેલ છે.^૧

૫ ૧૭૬, પં. ૨૧. ‘છે.’ પછી. ત્રૈવિધગોષ્ઠી (પત્ર ૧૦અ)માં કહ્યું છે કે વિદ્વાનો શબ્દ અને અર્થના વૈચિત્ર્યથી મનોહર એવા કવિ-કર્મને (કાવ્યને) ‘સાહિત્યનો સાર’ કહે છે. તેમાં શબ્દના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) વાચક, (૨) ઔપચારિક અને (૩) વ્યંગક. અર્થના પણ ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) મુખ્ય, (૨) ઉપચારિત અને (૩) વ્યંગ્ય. શબ્દનું વૈચિત્ર્ય દ્વેષ દૂર કરવાથી, ગુણ સ્થાપિત કરવાથી અને બ્રૂયણ (અર્થકાર)નો ઉપયોગ કરવાથી ઉદ્ભવે છે. દુષ્ટ, અસસ્કાર ઇત્યાદિ દોષો અને માધુર્યાદિ ત્રણ ગુણો ગણાવી અર્થકાર તરીકે અનુપ્રાસ ઇત્યાદિ એમ કહ્યું છે. અર્થનું વૈચિત્ર્ય વસ્તુ, અર્થકાર અને રસના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે એમ અહીં કહ્યું છે. ત્યાર બાદ ત્રણ પક્ષો આપી વિષમવૃત્ત, વિષમતઃ વૃત્ત, સમસ્વા, ચિત્ર, ક્રિયાશુભ્તક ઇત્યાદિ

૧ આ મતલબની સાહિતી અને મુનિમી યશોવિજયજીએ તા ૩-૧૦-૧૬ને રોજ પૂરી પાડી હતી. એ જણે હું એમને આભારી છું.

૨ આ ત્રણે પક્ષો ત્રીજાના ગુરુચાલી અનુવાદ સહિત મેં “સહસ્રાવધાની મુનિ-સુન્દરસરિયું લાઘુલિક સાહિત્ય” નામના માત્ર દેખમાં આપ્યાં છે.

કુશલતાઓ કે જે અનેક વિદ્વાનોના મનોવિનોદના ફળરૂપ હોય તે અનેક પ્રકારે સંભવે છે એમ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૮૯, પં. ૫. '૬૧૦' પર ટિપ્પણ: મળ લેખમાં '૫૬૦' ઇપાયા છે

પૃ. ૧૯૩, ટિ. ૨. થોડા વખત ઉપર ડૉ. ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહનું 'Studies in Jaina Art' નામનું પુસ્તક (૫ ૮-૧૬૬) ૩૬ પ્લેટમાં ૮૯ ચિત્રો સહિત "જૈન કલ્પગ્રંથ રીસર્ચ સોસાયટી" તરફથી અનારસથી પ્રસિદ્ધ થયું છે ખરું પણ એ મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

પૃ. ૨૧૧, પં. ૧૦. 'પુરુષ' ઉપર ટિપ્પણ: દિં જિનમેને શકસંવત ૭૦૫માં રચેલા હરિવંશપુરાણ સર્ગ ૨૩ (શ્લો. ૫૫-૧૦૭)માં પુરુષનાં લક્ષણો અને એ સર્ગ (શ્લો. ૮૫-૯૭)માં કર્મલક્ષણ અને એની સાર્થકતા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે.

પૃ. ૨૧૬, પં. ૧૩. લોકકલ્પ (ઉ. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦)—આના કર્તા 'શ્રુતકેવલી' રસમન્તલદ્ર છે અને એમણે પોતાની ઇચ્છાથી આ શાસ્ત્ર વિદ્યાપ્રવાદ નામના પૂર્વમાંથી ઉદ્ભૂત કર્યું હતું એમ જિનદત્તસૂત્રિએ શકુનરહસ્યની પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે. એ લોકકલ્પ હજી સુધી તો અપ્રાપ્ય છે એટલે એની રચના સંસ્કૃતમાં કરામ્મ હશે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે. બાકી એના આધારે શકુનરહસ્ય રચાયું છે એટલે એ લોકકલ્પમાં શુકનનો તો અધિકાર હોવો જોઈએ એમ એથડક કહી શકાય.

૧ આ દિવ્યેષ વાગ્ધિક છે એમ માની જે લોકકલ્પનો સમય દર્શાવે છે.

૨ અભિ. ૦ ચિ. ૦ (કાંડ ૧, શ્લો. ૪૨-૪૩)માં જે ૭ શ્રુતકેવલી ગણવાયા છે તેમાં એમણું નામ નથી

૫ ૨૧૭, પં. ૧૫. 'શકુન-૨હસ્ય' (લ. વિ સં. ૧૨૫૦)—આના કર્તા 'વાયડ' ગચ્છના જિનસ્તસુરિ છે. એઓ અમરચન્દ્રસુરિના અને અરિસિંહના ગુરુ થાય છે. એમણે ઔવેકવિલાસ વિ સં. ૧૨૭૦ના અરસામાં રચ્યો છે. પ્રસ્તુત કૃતિ પદ્યમાં છે અને એ નવ પ્રસ્તાવમાં વિભક્ત છે.

વિષય—પ્રારંભમાં મંગલાચરણ છે. ત્યાર બાદ સતાનના જન્મ, લગ્ન અને શયન સંબંધી શુકનો, પ્રભાતે જાગતી વેળાના, દ્વાતથ અને સ્નાન કરતી વખતના, પરદેશ જતી વેળાનાં અને નગરમાં પ્રવેશ કરતી વેળાનાં શુકનો, વરસાદ સંબંધી પરીક્ષા, વસ્તુના મૂલ્યમાં વધઘટ, ઘર બાંધવા માટેની જમીનની પરીક્ષા, જમીન ખોદતાં નીકળતી વસ્તુઓનાં ફળ, સ્ત્રીને મર્ક નહિ રહેવાનાં કારણ, સંતાનોના અપચત્યુની ચર્ચા, જોતી, પહીરા વગેરે સ્ત્રીના પ્રકાર અનુસાર તેનાં શુભ-શુભ ફળ અને ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ એમ વિવિધ બાબતો આલેખાઈ છે.

૧ આગુ ગુજરાતી ભાષાતર હીસાવાલ વિ હંમસને કથું છે અને એ શુકનશાસ્ત્રના નામથી લખનઅરથી ૪ સ ૧૮૬૬માં એમણે પ્રકાશિત કર્યું છે

૨ જૂન સંસ્કૃત કૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ હોય તો તે હજી મુખી ચારા લેવામાં આવી નથી

૩ આ કૃતિ ૫ દ્વાગોદર ગોવિન્દાચાર્ય કરેલા ગુજરાતી ભાષાતર સહિત બાલાલાઈ રાયચંદ અને દેવીદાસ જગનલાલ એ બે જણે મળીને વિ સ ૧૯૫૪માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૪ આને અંગે એ "ગોત્રી શુકનિયા અને અપશુકનિયા" નામનો લેખ લખ્યો છે એ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર છે

૫ આના ૬૧ પ્રકારના ફળ એ "હીરા કેવો લેગો" એ નામના માગ લેખમાં દર્શાવ્યા છે એ લેખ "હિંદુ મિલન મહિ" (૧ ૮, અં ૧૧, ૫ ૫૩૦-૫૩૪)માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આધાર—‘શ્રુતકેવલી’ સમન્તભદ્રે રચેલા લોકકલ્પના આધારે આ પ્રસ્તુત કૃતિ યોગ્ય છે એમ પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૨૨૪, ટિ. ૧. આ બીજી આવૃત્તિનું નામ વર્ષાપ્રભોધ અને અષ્ટાંગ નિમિત્ત છે.

પૃ. ૨૨૮, પં. ૮. ‘છે’ પછી. આ વૈદ્યકઅથ તે જ પૃ. ૧૭માં નોંધાયેલો વૈદ્યસાર છે. આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય DCGCM (Vol. XVI, pt. 1, pp. 311-312)મા અપાયો છે.

નાડીપરીક્ષા—આ પૂજ્યપાદની કૃતિ છે એમ જિ૦ ર૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૦)માં ઉલ્લેખ છે. આથી બે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે:—

(૧) શું આ ઉપર્યુક્ત પૂજ્યપાદ છે ?

(૨) શું આ કૃતિ ઉપર્યુક્ત વૈદ્યકઅથનો ભાગ છે ?

નાડીવિચાર—આ નામની બે અજ્ઞાતકર્તા કૃતિ છે. એકમા ૭૮ પદો છે અને એનો પ્રારંભ “નત્વા લીરં”થી થાય છે. એની એક હાથપોથીમાથી પ્રારંભના બે પદ અને અંતમાંનાં પાંચ પદો પત્તન૦ સૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૮૪)મા ઉદ્ધૃત કરાયા છે. તમામ પદો ‘અનુષ્ટુભ્’માં હશે એમ લાગે છે.

નાડીચક્ર અને નાડીસચારજ્ઞાન—આ બેમાંથી એકેના કર્તાનું નામ જાણવામાં નથી. બીજી કૃતિનો ઉલ્લેખ ધૃ૦ ટિ૦માં છે એટલે એ પાંચેક સૈકા જોટલી તો પ્રાચીન ગણાય.

નાડીનિર્ણય (ઉ. વિ. સ. ૧૮૧૨)—આ અજ્ઞાત-કર્તા અને મુખ્યત્વે પદ્માત્મક કૃતિની ૧૫૫ પત્રની એક

‘હાથપોથી (૧૦૨“x૪૪”) ‘બહુ ખરતર’ ગચ્છના પ’ માનશેખરે મોટા અક્ષરે વિ, સ ૧૮૧૨મા લખી છે એમા પ્રારંભમા “શ્રીધન્વન્તરયે નમઃ” એવા ઉલ્લેખપૂર્વક નાડીનિર્ણય એવું કૃતિનું નામ અપાયું છે. પ્રારંભના બે પદો નીચે મુજબ છે:—

“સ્નાયુર્નાડી નિશા હિંસા ધમેની ધારિણી ધરા ।
તન્તુકીજીવિત્તજ્ઞે ચ સરો પર્યાયવાચકા(ઃ) ॥૧॥
વાત્ત(તં) પિત્તં કફં દ્વન્દ્વં ત્રિપથં સન્નિપાતકમ્ ।
સાધ્યાસાધ્યવિવેકં ચ સર્વનાડી પ્રકાસ્ય(રય)તે ॥૨॥”

૪૧ પદો પછી ‘નાડીપરીક્ષા’ સંપૂર્ણ થયાને ઉલ્લેખ છે. ત્યાર બાદ અનુક્રમે જે વિષયો ચર્ચાયા છે તેના નામ અને એના પદોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે —

મૂત્રપરીક્ષા (૪૬), તેજના ગિન્દુ ઉપરની દોષપરીક્ષા (૧૪), નેત્રપરીક્ષા (૮૩), મુખપરીક્ષા (૨), નિદ્રાપરીક્ષા (૪), રોગોની સંખ્યા (૨૨) અને રજવરના પ્રકાર.

૩પુષ્પિકાની પૂર્વે “નાડિવીચા સમાપ્ત” એવા ઉલ્લેખ છે. આથી ‘નાડીવિચાર’ નામ અભિપ્રેત હશે એમ લાગે છે

૧ આ હાથપોથી વ્યાક્રમ-સાહિત્ય-તીર્થ મુનિશ્રી સૂર્યોદયવિનય પાત્રે લેવા મળી હતી

૨ આ લખાણ ગદ્યમા છે

૩ આ નીચે મુજબ છે —

“સંવત્ ૧૮૧૨ના માગસર વિદ દ્વતીયાતિથૌ શ્રોગરુવાસરે શ્રીવૃહત્સરતરગચ્છૈ વાંશ્રીપુન્યસારગણિતશિષપંચનત્યસક્તિગણિત૦ પંચદાશેન પં૦ માનશેષર લિખ્યત્તઃ ॥”

નિદાનમુક્તાવલી—‘નિદાન’ શબ્દના સાત અર્થ થાય છે. એ પૈકી નિમ્નલિખિત એ અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત જણાય છે:—

(૧) રોગનાં કારણોની તપાસ (pathology).

(૨) રોગ નક્કી કરવો તે માને રોગની ઓળખ (diagnosis).

જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨)માં પૂજ્યપાદ નિદાનમુક્તાવલી રચ્યાનું અને એની બાર પત્રની એક હાથપોથી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ પૂજ્યપાદ અને એમની આ કૃતિ ત્રિષે નાડીપરીક્ષા માટે પૃ. ૩૦૮માં પ્રુછાયેલા એ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે.

નિદાન—આના કંતાં જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૧૨) પ્રમાણે લક્ષ્મીધર છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૪. ‘આઠ’ ઉપર દિપ્પણ: સુશ્રુતસંહિતા (સૂત્ર-સ્થાન, અ. ૫, શ્લો. ૫)માં શસ્ત્રકર્મના છેલ્લે ભેદ છતાં આઠ પ્રકારો દર્શાવાયા છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૨૦. ‘યોગરતમાલા’ ઉપર દિપ્પણ: યોગરતમાલા માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 170-174).

પૃ. ૨૩૦, પં. ૨. ‘યોગચિન્તામણિ’ ઉપર દિપ્પણ: યોગચિન્તામણિ માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 158-161).

પૃ. ૨૩૦, પં. ૬. ‘વૈષવલ્લભ’ ઉપર દિપ્પણ: વૈષવલ્લભ માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt. 1, Nos. 281-283).

૫ ૨૩૧, પં. ૨. 'યોગરત્નાકર' ઉપર ટિપ્પણુ યોગરત્નાકરના અંતિમ ભાગની કડી ૯૧-૯૬ જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૧-૩૫૨)માં અને એ અંતિમ ભાગની કડી ૮૪-૯૦ અને ૯૭-૧૦૮ એ પુસ્તક (ભા. ૩, ખડ ૨, પૃ ૧૩૨૫-૬)માં અપાઇ છે.

યોગરત્નાકર નામની કોઇ અગ્રાંતકૃતિ કૃતિ પણ છે.

૫ ૨૩૧, પં ૬ અને ૧૫. દ્રવ્યાવલીનિવૃદ્ધ અને રસચિન્તામણિ (આ પ્રકાશિત છે) માટે જુઓ D C G C M (Vol. XVI, pt I)ના અનુક્રમે ક્રમાંક ૧૦૫-૧૦૯ અને ૧૯૨-૧૯૩.

૫ ૨૩૨, પં. ૧૫. 'છે?' પછી. રત્નસાગર માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ક્રમાંક ૧૯૧.

૫. ૨૩૪, પં. અંત્ય આ પુસ્તકમાં પશુ-પંખીના આયુષ્ય વિષે ઉદ્દેશ્ય છે. એની સંક્ષિપ્ત નોંધ "જૈન સં. પ્ર." (વ. ૯, અં. ૭, પૃ. ૩૪૦)માં લેવાઇ છે.

૫ ૨૩૫. પં ૧૨. 'હશે' પછી. 'ધૈ-શકુનાધ્યાય—જિ૦ ૨૦ કો૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૪૦૦)માં આ કૃતિનું નામ 'ધ્યાનશકુનાધ્યાય અપાયું' છે. એ ઉપરથી મેં આ નામ 'યોજ્યું' છે. આ કૃતિની નોંધ પત્તનંસૂચી (ભાગ ૧, પૃ ૧૨૬)મા છે, આ કૃતિમાં ૨૨ પલ્લો છે. એમાં કૃતરાની હિલચાલ ઉપરથી શુકન જાણવાની હકીકત અપાઇ છે

૫ ૨૩૮, પં. ૭. 'છે.' પછી. આ સંબંધમાં કેટલીક માહિતી જૈન ચિત્ર કદંપદુર્ભમાંનું વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજીનું લખાણ (પૃ. ૩૭-૪૫) પૂરી પાડે છે.

૫. ૨૪૩, પ. ૧૦. 'છે.' પછી. 'ધનનદિ' શબ્દ આના આદ્ય પદમાં છે, અતિમ પદ કર્તાની પ્રશંસારૂપ છે તો એ કર્તાના કોઈ ભક્તે ઉમેયું હશે

૫. ૨૪૪, ટિ. ૩ સુભાષિતરત્નસ દોહના નામથી મૂળ કૃતિ, એના દ્વાળશ ગંગાધર ભણુસાળીએ ચરૂ કરી લગભગ પૂર્ણ કરેલા અને છેલ્લાં સોએક પદોના ભોગીલાલ અમરતલાલ જવેરીએ કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત હીરજી ગંગાધર ભણુસાળીએ વિ. સ. ૧૯૮૮માં પ્રકાશિત કરી છે. મૂળ કૃતિ અશુદ્ધ છપાઇ છે.

૫. ૨૫૭, પં ૧૧. 'છે.' પછી. આર્યાગાથા— આ મુખ્યત્વે આર્યામાં રચાયેલાં ૧૪૦ પદોની કૃતિ છે. એના કર્તાનું નામ ભણુવામાં નથી. એમાં અનેક સુભાષિતો અપાયેલાં છે. આ કૃતિનાં પ્રારંભનાં એ પદો અને અંતમાંનાં ત્રણ પદો મે D C G C M (Vol. XVIII, pt 1, p 269)માં આપ્યા છે. આ અપ્રસિદ્ધ કૃતિની એક જ હાથપોથી મળતી હશે એમ જિ. ૨૦ કો. ૧૦ (ખંડ ૧, પૃ. ૩૪) જોતાં અનુમાન છે.

૫. ૨૬૬. પ. ૮. 'છે.' પછી. આ ઉક્તિના સંગ્રહરૂપ 'કૃતિની બે હાથ-પોથીઓનો પરિચય D C G C M (Vol. II, pt. ૨૧)માં ક્રમાંક ૩૮૬ અને ૪૧૭ તરીકે અપાયો છે. પ્રારંભમાં ભારતીના સ્મરણપૂર્વકનું પદ છે. ત્યાર બાદ વિભક્તિનું

૧ જુઓ પૃ ૬૩

૨ આ ભાગમાં વૈદિક અને પાણિનીય વ્યાકરણોને લગતી હાથપોથીઓનો પરિચય ડૉ. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલ્લલકરે આપ્યો છે. એમાં ઉક્તિરત્નાકરને સ્થાન અપાયું છે એટલે એ પાણિનીય વ્યાકરણને લગતી કૃતિ ગણાય. એ હિસાબે મે એની અહીં નોંધ લીધી છે.

સ્વરૂપ ગદ્યમાં આલેખાયું છે. પાષ્ટક શબ્દોનાં સંસ્કૃત સમીકરણો (દા. ત કરાઈ = ક્રિયતે અને જણાઈ = જ્ઞાયતે) આ કૃતિનો મહત્વનો અને સૌથી મોટો અંશ છે.

૫. ૨૬૬, પ. ૮. 'છે' પછી પદબ્યવસ્થા— આના કર્તા વિમલકીર્તિ^૧ છે. એમણે પાણિનિકૃત અષ્ટા૦ પ્રમાણે સંસ્કૃત ધાતુઓનાં પદ જણવાના નિયમો સૂત્રોને પદાત્મક સ્વરૂપ આપી ૨૧૮ કર્યા છે. એમણે પોતાને 'વિદ્વાન' કહ્યા છે.

ટીકા (વિ સં. ૧૬૮૧)— આ ૩૩૦૦ શ્લોક જેવડી ટીકાના કર્તા ઉદયકીર્તિ^૨ છે. એઓ 'ખરતર' ગદ્યના સાધુકીર્તિના શિષ્ય વિમલતિલકના શિષ્ય સાધુસુન્દરના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ ટીકા બાલજનોના મોંઘાર્થે વિ સં. ૧૬૮૧માં રચી છે. એના અંતમાં એમણે છ પદની પ્રશસ્તિ આપી છે. આની મૂળ સહિતની એક હાથપોથી વિ. સં. ૧૭૧૩માં મુખસાગરગણિના શિષ્ય સમયહર્ષને માટે લખાયેલી મળે છે. આ હાથપોથીનો અવતરણપૂર્વક પરિચય "પદબ્યવસ્થાસૂત્ર-કારિકા સટીકા" નામથી D C G C M (Vol. II, pt. 1, pp. 192-193)માં અપાયો છે.

૫ ૨૭૬, પં. ૧૪. 'છે' પછી આ વિવરણની એક હાથપોથીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય D C G C M (Vol. II, pt. 1, p. 187)માં અપાયો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે અનિરૂપકારિકામાં ૧૧૧ પદો છે. અને એ કાતન્ત્ર બાકરણને અનુસરતાં હોય એમ જણાય છે.

આ વિવરણ વિનીત અક્ષયચન્દ્રના પઠનાર્થે જલ્દરમાં

૧ આ પૈકી આવ અને અતિમ એ બે પદો D C G C M (Vol II, pt. I, p. 187)માં અપાયા છે.

ક્ષમામાણિયગણિએ રચ્યું છે એમ એના અનિમ પદમાં ઉલ્લેખ છે.

અવચૂરિ—અનિદ્કારિકા ઉપર ‘એ અવચૂરિ છે. એમાંની એક મુનિ ભાવરતને લખી છે, ‘અવચૂરિ’ શબ્દ વિચારતા આ બંને અવચૂરિના કર્તા જૈન અને તે પણ શ્વેતાંશ્વર હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૨૮૮, પં. ૧૮. ‘થોડોક જ ભાગ’ પંક્તિ (ખીમ અને ત્રીમ ઉદ્ધવાસ પૂરનો)

પૃ. ૨૮૮, પં. ૧૮. ‘છે.’ પંક્તિ. જે ભાગ મળ્યો છે તેમાં યશોવિજય-ગણિએ વિવિધ મનો દર્શાવી પોતાનો મન પણ દર્શાવ્યો છે.

અનુલેખ

પૃ. ૪૬, પં. ૧૬. ‘છે.’ પંક્તિ. ચિન્તામણિની ટીકા — આ ટીકા ચિન્તામણિમાંના વિષમ ઉદાહરણોની સિદ્ધિને માટે રચાઈ છે. એના કર્તા સુમંતભટ્ટ છે એમ રક્ષણપ્રાન્તીય તાડપત્રીય-

૧ આ બેનાં અવતરણ માટે જુઓ DCGCM (Vol II, pt I) અનુક્રમે પૃ. ૧૮૬ અને ૧૬૧.

૨ આ પુસ્તક “ભાગીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી” નગરથી ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયેલું છે એમાં મૂળગ્રંથના કેટલાક ભાગોની, કારકણના જૈન મહંતી, અધિષ્ઠાતા આદિનાથ-અન્નભંડારની તેમજ કન્નડ પ્રાંતમાંના કેટલાક અન્ય સામાન્ય ભંડારોની કન્નડ લિપિમાં લખાયેલી અને સંસ્કૃત, પાદ્ય અને કન્નડ ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથોની ટપકલ તાડપત્રીય અને થોડીક કાંઈક ઉપરની હાથપોથીઓની વિષયદીક સૂચી અખર્ષ છે એની હિન્દી પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૫-૧૭માં જૈનોના સંસ્કૃત સાહિત્યની આગે રૂપરેખા આલેખાઈ છે અને પૃ. ૨૪-૨૮માં સંસ્કૃત, પાદ્ય અને કન્નડમાં રચાયેલા પદ્યો ઇ. સ. ૧૯૪૮ સુધી તે અપ્રકાશિત બચાવા એવા ગ્રંથોનાં તેમજ એના પ્રણેતાનાં નામ વગેરે અપાયાં છે. એમાંથી આ ખર્ષ માટે ઉપર્યુક્ત ટીકા તેમજ બીજી કેટલીક કૃતિઓની મેં ગોંઠ લીધી છે, કેમકે એના અન્યકારોનાં નામ જોતાં તેઓ જૈન હોય એમ લાગે છે. આ કંઠ તા. ૦ ગ્રંથતથા દિ. ૦ ગ્રંથોને અંગે છે.

અન્યસૂચી (પૃ. ૨૮૯)માં ઉલ્લેખ છે. વિશેષમાં આ પૃષ્ઠ ઉપર આ ટીકાની ‘કનડ’ લિપિમાં લખાયેલી ૫૦ પત્રની હાથપોથીની નોંધ છે. એમાં પત્રદીઠ દોઢ સો દોઢ સો અક્ષરવાળા સાત સાત પંક્તિ છે. આ હાથપોથીમાંની કૃતિ અપૂર્ણ છે. એવી રીતે પૃ. ૧૦૭માં નોંધાયેલી હાથપોથીમાં પણ અપૂર્ણ કૃતિ છે. એ પૃષ્ઠ ઉપર નીચે મુજબનું પ્રારંભિક પદ અપાયું છે:—

“જિનચિન્તામણિમીશં નત્વા ચિન્તામણેઃ સ્ફુટાં ટીકામ્ ।
વિષમોદાહૃતિસિદ્ધ્યૈ કુર્વે શક્ત્યા સમન્તભદ્રોઽહમ્ ॥”

અહીં જે ચિન્તામણિનો ઉલ્લેખ છે તે શું હિં શુભચન્દ્રસંસ્કૃત વ્યાકરણ હશે ?

પૃ. ૪૬, પં. ૧૬. ‘છે.’ પછી. અન્યવ્યાકરણ—આ વ્યાકરણનો અંથ છે, એના કર્તા સમંતભદ્ર છે અને એની છપ્પન છપ્પન અક્ષરની પાંચ પાંચ પંક્તિવાળાં સોળ પત્રની એક હાથપોથી ‘કનડ’ લિપિમાં લખાયાનો ઉલ્લેખ ૬૦ તા. ૦ અં. ૦ (પૃ. ૨૨૩)માં કરાયો છે. શું આ સમંતભદ્રે ચિન્તામણિની ટીકા રચી છે ?

પૃ. ૪૭, પં. ૧૬. ‘છે.’ પછી. ‘જૈન સિદ્ધાન્ત કૌમુદી (વિ. સં. ૧૬૮૧)—આના કર્તા ‘શતાવધાની’ મુનિશ્રી રત્નચન્દ્ર છે. એઓ ‘લોંકા’ ગ્રન્થમાં અંતર્ગત ‘લીંબડી’ સંપ્રદાયના શ્રીશુભાચ્યચન્દ્રજીના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ વ્યાકરણ અગ્યાર પાદવાળા ચાર અધ્યાયમાં વિભક્ત કર્યું છે. એ સોળ પાદની સૂત્રસંખ્યા અતુલ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ આ કૃતિ હૈરવશને અને જ્યૈષ્ઠમસે પોતાના બિહારેના ગુરુજીવમમા છાપી ઈ સ ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એના અંતમાં સૂત્રપાઠ, વાર્તિક, ધાતુપાઠ તેમજ સૂત્રોની વ્યકત્તાદિ ક્રમે સૂચી અપાઈ છે.

૪૬, ૩૨, ૧૦૦, ૧૪૫, ૯૪, ૪૦, ૫૧, ૧૦૭, ૧૮૫, ૭૧, ૬૯, ૪૦, ૮૬, ૫૧, ૬૫ અને ૧૧૬.

આ ૧૩૦૧ સૂત્રોને તેમજ એના ઉપરના સ્વોપજ વાર્તિકને પ્રક્રિયા કરી રજૂ કરી એનું કર્તાએ જાતે રચેલું વિવરણ અપાયું છે. એ સમગ્ર રચનાને જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી નામ અપાયું છે. એના પૂર્વાર્ધમાં નિમ્નલિખિત નામવાળા પ્રકરણો અનુક્રમે અપાયાં છે :—

સંજ્ઞા, પરિભાષા, સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ, સ્વરવિકાર, વ્યંજનવિકાર, વિભક્તિ, અવ્યય, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક, સમાસ અને તદ્વિત.

ઉત્તરાર્ધમાં આખ્યાત-પ્રક્રિયા અને કૃદન્ત-પ્રક્રિયાનું નિરૂપણ છે.

પૃ. ૧૩૨, પં. ૧૪. અભિધાનશબ્દ (વિ. સં. ૧૯૪૬—વિ. સ. ૧૯૬૦)—આ સાગ્ર ત્યાર લાખ શ્લોક જેવડા મહાભય કોશના કર્તા વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ છે. એઓ ‘સૌધર્મબૃહત્પા’ ગ્રન્થના પ્રમોદસૂરિજીના શિષ્ય થાય છે. એમણે આ કોશનો પ્રારંભ સિયાણામાં વિ. સં. ૧૯૪૬માં કર્યો હતો અને એની પૂર્ણાકૃતિ એમણે અહીં (સુરતમાં) વિ. સં. ૧૯૬૦માં કરી હતી એમણે આ કોશમાં ૬૦૦૦૦ પાઠ્ય શબ્દોનાં મૂળના નિર્દેશપૂર્વક એનાં સંસ્કૃત સંમીકરણ આપ્યાં છે. શબ્દનો અર્થ સમજાવતી વેળા પાઠ્ય કે સંસ્કૃત અવતરણ અપાયું છે. કોઈ કોઈ વાર તો સેમગ્ર કૃતિ અવતરણરૂપે અપાઈ છે. એવી કોઈ કોઈ કૃતિ સંસ્કૃતમાં છે. આ કોશની આ વિશિષ્ટતાને લાંબને મેં એનો આ-સંક્ષિપ્ત પરિચય

૧ આ પાઠ્ય-સંસ્કૃત કોશ સાત વિભાગમાં સ્તલામયો ઈ. સં. ૧૯૧૩, ૧૯૧૦, ૧૯૧૩, ૧૯૨૧, ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૪માં અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ કરાયેલા છે.

આયો છે, જ્યારે આ જ, 'કર્તાના શબ્દામ્યુધિકૌશનો, પં. હુરગોવિન્દલાસ ત્રિકમચંદ શેઠે રચેલા 'પાઠ્યસદ્મહુલ્લસુવ નામના પાઠ્ય-સંસ્કૃત કોશનો, 'સતાવધાની' શ્રીરતનચન્દ્રકૃત
 ૩ Ardhmāgadhī Dictionary નો કે જેમાં જૈન આગમોના શબ્દોના સંસ્કૃતાદિ ચાર ભાષામાં અર્થ અપાયા છે તેનો તેમજ 'આગમોદ્ધારક' શ્રીઆનન્દસાગરસરિએ સંકલિત કરેલા 'અદ્યપરિચિતસૈદ્ધાન્તિકશબ્દકોષ'નો પરિચય હું આપતો નથી.

૫. ૧૫૮, પં. ૧૪. 'છે' પછી વાગ્મદાસકારની દિગ્વિપની—આ દિગ્વિપની બાલચન્દ્રે રચી છે અને એની 'કનડ' લિપિમાં લખાયેલી એક હાથપોથી મળે છે એમ ક૦ તા૦ ગ૦ (૫. ૧૩૭)માં ઉલ્લેખ છે. આ બાલચન્દ્ર દિં૦ છે?

૫ ૧૭૭, પં. ૧૬. 'છે.' પછી આ કૃતિની 'કનડ' લિપિમાં લખાયેલી ત્રણ હાથપોથીની નોંધ ક૦ તા૦ ગ૦માં છે (જુઓ ૫. ૧૩૫, ૨૨૫ અને ૨૬૩). ૫ ૩૧૩માં આ કૃતિના પ્રણેતાનું નામ 'અમૃતાનન્દ યોગી' અપાયું છે.

૫ ૧૬૬, પં. ૧૧. 'છે.' પછી ગણિતશાસ્ત્ર અને ગણિતમૃત (લ. વિ. સં. ૬૦૦)—આ ગણિતને અંગેના અને અંચના કર્તા "ગણિત-

૧ આ લિપિમાંની કૃતિઓના નામ વગેરે માટે જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના (૫ ૧૩-૧૪)

૨ આના પરિચય માટે જુઓ પાઠ્ય (આકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય (૫ ૫૬-૬૦)

૩ એજન, ૫ ૧૦

૪ એજન, ૫ ૬૦

૫ આનો ઇલ્લેક્ટ્રિક પરિચય કેવલ જ્ઞાનપ્રેમચૂડામંથિની હિન્દી પ્રસ્તાવન (૫. ૫-૧૦)માં અપાયો છે.

સારસંગ્રહ રચનારા દિ. મહાવીરાચાર્ય છે એમ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬) જોતાં જણાય છે. વળી 'ગણિતસાર પથ્ય એમની કૃતિ છે અને એમાં ગુણોત્તર શ્રેણીના સિદ્ધાન્તોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે એમ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ ૫)માં ઉલ્લેખ છે. તો શું એ ગણિતસાર ઉપર્યુક્ત કૃતિઓથી ભિન્ન છે ?

પૃ. ૧૯૯, પં. ૨. 'છે ?' પછી. ગણિતશાસ્ત્ર (વિક્રમની ૧૧૧૧ સદી)—આના કર્તા શ્રીધરાચાર્ય છે.

પૃ. ૧૯૯, પં. ૧૪. 'છે ?' પછી. તિલક—આ ગણિતને લગતા ગ્રંથના કર્તા સિંહતિલકસરિ છે એમ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૬)માં ઉલ્લેખ છે તે ખરો છે ?

પૃ. ૨૦૦, પં. ૧૭. 'છે.' પછી. ઐશ્વર્ય યાને વ્યવસ્થેદક રેખાગણિત—આના કર્તા શ્રીધરાચાર્ય છે અને એમાં એમણે સરળ રેખા, વૃત્ત, રેખિક ક્ષેત્ર, નલાકૃતિ, મોચાકૃતિ, વર્તુલાકૃતિ ઇત્યાદિ વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે.^૩

પૃ. ૨૦૫, પં. ૮. 'છે.' પછી. જ્યોતિર્જ્ઞાનવિધિ—આના કર્તા શ્રીધરાચાર્ય છે અને એમણે ગણિતસાર નામની કૃતિ રચી છે. આની 'કમલ' લિપિમાં લખાયેલી નવ પત્રની તાડપત્રીય હાથપોથીની

૧ આ નામની મહાવીરાચાર્યે સંસ્કૃતમાં રચેલી કૃતિની 'કમલ' લિપિમાં લખાયેલી વિવિધ હાથપોથીઓની નોંધ ૬૦ તા૦ (પૃ. ૧૬૮-૧૬૯)મા છે.

૨ આ સદીમાં પાંચમી એક ગણિતનો ગ્રન્થ રચાયો છે અને એમાં ત્રિકોણ પ્રમત્તનો ઉત્તર શ્રેણિવ્યવહાર અને કુદ્ધની ચીત્રિથી આપાયો છે.

૩ જુઓ કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦ની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭).

નોંત્ર ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૪૨)માં છે આ કૃતિનું મ ગલા-
અરણ્ય નીચે મુજબ અહીં અપાકું છે :—

“પ્રણિપત્ય વર્ધમાનં સ્ફુટકેવલદૃષ્ટતત્ત્વમીશાનમ્ ।

જ્યોતિર્જ્ઞાનવિધાનં વક્ષ્યે સ્વાયમ્ભુવ સમ્યક્ ॥”

આ કૃતિમાં ‘પરિણામન-વિધિના સકેત મળે છે વિશેષમા આ
કૃતિમા ચર કરણ અને સ્થિર કરણની સમજણ અપાઈ છે.”

પૃ ૨૨૦, પં. ૬ ‘છે’ પછી પાશકકેવલી— આના કર્તા સકલકૃતિ’ છે

પૃ ૨૨૧, પં. ૯ ‘છે’ પછી તીથકેવલિપ્રશ્ન—‘કનડ’ દિપણીથી
અલંકૃત આ અજ્ઞાતકર્તાક અપૂર્ણ કૃતિની ‘કનડ’ લિપિમા લખાયેલી
૪૨ પત્રની એક હાથપોથીની નોંધ ક૦ તા૦ ગ્રં૦ (પૃ ૨૭૪)-
મા લેવાઈ છે.

પૃ. ૨૨૧, પ. ૯ ‘છે’ પછી કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ (૬ વિક્રમની
આરમી-તેરમી સદી)—આના કર્તા દિ. સમન્તભદ્ર હોવાનું
મનાય છે. આ પુસ્તકના વિદ્વાન સ પાદક પં. નેમિચન્દ્ર જૈનના
મતે એ સમન્તભદ્ર આપ્તમીમાંસાના કર્તાથી તો ભિન્ન છે.
એઓ અષ્ટાંગ આયુર્વેદના પ્રણેતા હોવાની અને પ્રતિષ્ઠા-
તિલકના કર્તા નેમિચન્દ્રના ભાઈ વિજયપના પુત્ર હોવાની સંભાવના
સ પાદકે દર્શાવી છે

૧ પ્રતિભાગણિતમા ગ્રહના વૃત્તોના પરિણામનું નિર્ણય છે

૨ આને લગતા સ. પહેા કે૦ગ્રંથૂગની હિન્દી પ્રસ્તાવના (પૃ ૧૧)માં છે

૩ આ પુસ્તક પ નેમિચન્દ્ર જૈનનાં હિન્દી અનુવાદ તથા વિગૃહન અને
અનેક ચક્રો રજૂ કરનારા વિવેચન તેમજ પ્રસ્તાવના અને ત્રણ પરિગિષ્ટ સહિત ‘ભારતીય
જ્ઞાનપીઠ, કાશી’ તરફથી ઈ સ ૧૯૫૦માં પ્રસિદ્ધ કરાયું છે પ્રથમ પરિગિષ્ટમા નક્ષત્ર
યોગ અને કરણના નામ અપાયા છે અને બીજામતના ગ્રુહોને લગતા ચક્રો અપાયા છે.
બીજા પરિગિષ્ટમા જન્મપત્રી જનાવવાની રીત વિસ્તારથી સમજાવાઈ છે ત્રીજા પરિગિષ્ટમાં
૧૨ અને કન્યાને કેવા મેળ રહેશે તેનો વિચાર કરાયે છે

૧ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગણિત અને ક્ષિત એવા બે વિભાગ પડાય છે. ક્ષિત જ્યોતિષના વિવિધ પેટાવિભાગ છે. દા ત હોરાશાસ્ત્ર, સહિતાશાસ્ત્ર, મુહૂર્તશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, પ્રશ્નશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ. પ્રશ્નશાસ્ત્ર એ જ્યોતિષનું મહત્ત્વનું અંગ છે જૈનોના— ખાસ કરીને દિગંબરોના જ્યોતિષના અંથોમાં પ્રશ્નપ્રશ્નો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવાય છે.^૩

અસ્તુત પુસ્તકમાં 'ચન્દ્રોન્મીલન' નામની પ્રશ્નપ્રણાલીનું વર્ણન નજરે પડે છે. આ ગદ્યાત્મક પુસ્તક ચન્દ્રોન્મીલનના સંક્ષેપરૂપ છે, પરંતુ સુબોધ છે. એમાં 'આયપ્રશ્ન' પ્રણાલી અને 'કલ્પિતસંસાધન' પ્રણાલીની છાંટ જોવાય છે. અક્ષરોના વર્ગીકરણથી શરૂ થતા આ પુસ્તકમાં વિવિધ વિષયને અગેના પ્રશ્નોને સ્થાન અપાયું છે. જેમકે કાર્યની સિદ્ધિ, લાભાલાભ, ચોરાચેષ્ટી વસ્તુની પ્રાપ્તિ, પ્રવાસીનું આગમન, રોગનું નિવારણ અને મુકરદ્દમાની સફળતા વિશેષમાં મુષ્ટિ-પ્રશ્ન અને મૂક-પ્રશ્નોનો પણ અહીં વિચાર કરાયો છે. નષ્ટ જન્મપત્ર બતાવવાની રીત એ આ પુસ્તકનો મહત્ત્વનો અંશ છે. સંપાદકના મતે એ રીત સર્વથા નવીન અને મૌલિક છે.^૪

કે૦ પ્ર૦ ચૂ૦માં કોઇ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન કૃતિમાંથી પાછળ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરાઇ છે.^૫

૧ દિ. અમરકે ત્રિલ્લિચિનિશ્ચયના આઠમા પરિચ્છેદના સર્વજની સિદ્ધિ કરવા માટે જ્યોતિષના જ્ઞાનના ઉપદેશને હેતુ તરફે દર્શાવ્યો છે.

૨ દિગંબર સાહિત્યમાં સ્મરણાસ્ત્રને બદલે 'પાગાકેવલી' નામની પ્રણાલીનો પ્રચાર જોવાય છે જુઓ ઉપર્યુક્ત હિન્દી પ્રત્યાવના (પૃ. ૨૩).

૩ જુઓ હિન્દી પ્રત્યાવના (પૃ. ૧૭).

૪ જુઓ હિન્દી પ્રત્યાવના (પૃ. ૨૪)

૫ જુઓ પૃ. ૧૮, ૧૬, ૨૪, ૪૬, ૪૭, ૪૯ અને ૮૪.

પૃ ૨૨૧, પ ૯ 'છે.' પછી. ચન્દ્રોન્મીક્ષનાપ્રશ્ન—આ નિમિત્તશાસ્ત્રની કૃતિની કાગળ ઉપર 'કન્નડ' લિપિમાં સોળ પત્ર ઉપર લખાયેલી એક હાથપોથીની નોંધ ક્રો તા૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૨૪૨)માં લેવાઈ છે. શુ આ કૃતિ બૃહજ્જયોતિષાર્ણવનો ભાગ છે?

પૃ ૨૨૧, પ. ૯. 'છે.' પછી. આયજ્ઞાનતિલક (ઉ વિ. સં. ૧૪૪૧)—આ નિમિત્તશાસ્ત્રની ૭૫૦ પાંચની કૃતિના રચનાર વોસરિભટ્ટ છે. એઓ દામન દિના શિષ્ય થાય છે એમણે અણુહિત્તવાદમાં રચેલી આ કૃતિની એક હાથપોથી વિ સં ૧૪૪૧માં લખાયેલી મળે છે. આ કૃતિ પચ્ચીસ પ્રકરણોમાં વિભક્ત છે.

સ્વોપજ્ઞ દીક્ષા—આ ૧૨૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પૃ ૨૨૧, પ. ૯. 'છે.' પછી. આયતત્ત્વરાજવલ્લભ—આ રાજવલ્લભની કૃતિ છે શુ એ નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી છે?

પૃ. ૨૨૧, પં ૯. 'છે' પછી. આયપ્રશ્ન—આની નોંધ જૈ૦ ગ્રં૦ (પૃ. ૩૪૬)માં છે.

પૃ. ૨૨૧, પં. ૯. 'છે.' પછી આયસદ્ભાવ—આ ૧૯૫ શ્લોક જેવડી અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ છે.

વૃત્તિ—આ ૧૬૦૦ શ્લોક જેવડી છે.

પૃ ૨૨૬, પ. ૫. '૫૦૦' પછી પંચાંગતત્ત્વ—પચાંગ એટલે (૧) નિધિ, (૨) વાર, (૩) નક્ષત્ર, (૪) યોગ અને (૫) કરણ. આ પાંચ અંગોના નિરૂપણરૂપ આ કૃતિ હશે એમ માની મેં એની અહીં નોંધ લાધી છે.

વૃત્તિ—આ ૬૦૦૦ શ્લોક જેવડી વૃત્તિ અમ્બયદેવસૂરિએ રચી છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦.' પછી. પંચાંગતિથિવિવરણ—આ કરણ-
શેખર કે કરણશેષ તરીકે ઓળખાવાતી કૃતિની ૧૬૦
શ્લોક જેવડી વૃત્તિ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી બાકી રહે છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. '૫૦૦.' પછી. પંચાંગદીપિકા અને પંચાંગપત્રવિચાર—
આ બંને પંચાંગોને લગતી કૃતિ હોય એમ લાગે છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦' પછી. 'ચન્દ્રરાજ (વિ. સં. ૧૪૨૭)—આ
મદનસૂરિના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિની શકસંવત્ ૧૨૯૨ની રચના છે.
એ પાંચ પ્રકરણમાં વિભક્ત છે.

ટીકા—આના કર્તા મલયેન્દુ છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. ૫. '૫૦૦.' પછી. ચન્દ્રરાજરચનાપ્રકાર—આના કર્તા
સવાઇ જયસિંહ છે.

પૃ. ૨૨૬, પં. '૫૦૦.' પછી. ચન્દ્રાભનાય—આ અગ્રાતકર્તૃક કૃતિ
નિમિત્તશાસ્ત્રને લગતી છે?

પૃ. ૨૭૧, પં. ૧૬. 'છે.' પછી. કાતન્ત્રવિસ્તાર—આના કર્તા કવિ
વર્ધમાન છે અને એની 'કનડ' લિપિમાં લખાયેલી ૧૩૪
પત્રની (પંક્તિ પ્રતિપત્ર ૫, અક્ષર પ્રતિપંક્તિ ૩૬) હાથપોથી
મળે છે એમ ૬૦ તા. ૦ અં. ૦ (પૃ. ૧૦૭)માં ઉલ્લેખ છે. પૃ.
૩૨૨ પ્રમાણે આ કવિ વર્ધમાને શ્રીપાલચરિત રચ્યું છે.
કાતન્ત્રવિસ્તાર નામ સાચું છે કે કાતન્ત્રવિસ્તાર એ વાત
બાળુ પર રાખીએ તો આ કૃતિ કાતન્ત્રના સ્પષ્ટીકરણરૂપ હશે
એમ જણાય છે.

૧ આ કૃતિ એસ. દ્વિવેદી અને એલ. શર્માએ બનારસથી ઈ. સ. ૧૮૮૩માં
પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૫. ૨૬૫, પં. ૧૫. 'છે.' પછી. કેવલજ્ઞાનહોરા— 'હોરા' શબ્દના વિવિધ અર્થ કરાય છે : (૧) અઢી ઘડી યાને એક કલાક, (૨) એક રાશિ કે લગ્નનો અડધો ભાગ, (૩) જન્મકુંડળી અને (૪) જન્મકુંડળી પ્રમાણે અવિષ્ય ભાષ્યવાતી વિદ્યા. જન્મકુંડળીનું ફળ ખતાવનાર શાસ્ત્રને 'હોરાશાસ્ત્ર' કહે છે. એ શાસ્ત્ર લગ્ન ઉપરથી શુભાશુભ ફળનું જ્ઞાન કરાવે છે. પ્રસ્તુત કૃતિ આ શાસ્ત્રને લગતી હશે એમ ભાગે છે. એના કર્તા અન્યથા છે.

પરિશિષ્ટ ૧ : 'અન્યકારોની સૂચી'

(અ) શ્વેતાશ્વર અને ચાપનીય

અનિતપ્રભસૂરિ (પૌં) ૨૪૨, ૨૫૦	આર્યવંશ ૨૬. જુઓ વળ્યશ
અનિતસેન ૧૫૫	અને વળસ્વામી
અનન્તદેવસૂરિ ૨૩૧	આસડ (ગૃં) ૨૮૨ ,
અભયકુશલ (ખં) ૨૬૫	* ઇન્દ્ર ૨૬,
અભયચન્દ્ર ૨૬૧	ઇન્દ્રભૂતિ ૬
અભયદેવસૂરિ (અં) ૩૩	પ્રલાભદ્ર (ગૃં ?) ૨૬૫
" ૩૨૧	ઉત્તમપિં ૨૪૨
અમર (ખં) ૨૬૪	ઉદયકીર્તિ (ખં) ૩૧૩
અમરચન્દ્ર (તં) ૭૫, ૮૪, ૮૮	ઉદયચન્દ્ર ૭૪
" ૧૭૮	ઉદયધર્મ (બૃં તં) ૫૦
અમરચન્દ્રસૂરિ (વાં) ૭૨, ૮૭,	ઉદયપ્રભસૂરિ (નાં) ૨૦૬, ૨૦૮
૯૮, ૧૩૦, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૬૯,	ઉદયસાગર ૫૫
૧૭૧, ૨૩૪, ૨૪૯	ઉદયસિંહ ૧૭૧
અમરસિંહ ૧૦૫	ઉદયસૌભાગ્ય ૭૯
અસગ (ગૃં ?) ૩૦૪	ઉમાસ્વાતિ (વાચક) ૧૪-૧૬, ૨૦૦
આગમોદ્ધારક (તં) ૩૦૧, ૩૦૩.	ઋષિપુત્ર ૨૦૫
જુઓ આનન્દસાગરસૂરિ	કનકપ્રભ ૭૨, ૭૫, ૭૮, ૮૨, ૩૦૨
આજડ (ગૃં) ૨૮૯	કલ્પદેવોપાધ્યાય ૨૭૧. જુઓ
આનન્દસાગરસૂરિ (તં) ૧૬, ૮૪,	વર્ધમાન
૧૪૪, ૩૧૭. જુઓ આગમોદ્ધારક	કલ્યાણસાગર (અં) ૫૫

૧ આથી અન્યના પ્રણેતા, સંરોધક, સંકલનાકાર, લેખ લખનાર, વગેરે તેમજ પ્રસ્તાવનાકાર અભિપ્રેત છે.

* આ ચાપનીયસૂચક ચિહ્ન છે.

કલ્યાણસૂરિ ૫૫
કાન્તિવિજય ૨૮૧
કાન્તિસાગર (ખ૦) ૧૬૪, ૧૬૬
કાપડિયા મોતીચન્દ ગિ૦ (ગ૦) ૮૧
કીર્તિચન્દ ૪૫
કીર્તિવિજય ૨૬૦
કુમારપાલ (નૃપ) ૫૬
કુસુમચન્દ ૧૫૮
કુલમવડનસૂરિ (ત૦) ૪૭-૪૯, ૫૧
કુસાલસાગર ૧૧૫
કૃપાચન્દસૂરિ ૮૩
કૃપાવિજય (ત૦) ૨૮૪
કેશરવિજય ૬૩
કૈલાસસાગરગણિ (ત૦) ૨૫૯
ક્ષેમાકલ્યાણ (ખ૦) ૨૫૭, ૨૫૯,
૨૭૮-૨૮૦
ક્ષમાભાણિકવ્ય (ખ૦) ૨૭૯, ૩૧૪
ક્ષેમકીર્તિસૂરિ (ચ૦) ૪૦
ક્ષેમહંસ (ખ૦) ૨૮૨
ક્ષેમહંસગણિ ૧૫૮
ક્ષેમેન્દ્ર ૨૭૬
ખુશાલસુન્દર (ઉ૦) ૨૬૨
" ૨૬૨
ગમ્કારવિજયગણિ ૮૧

મર્ગચાર્પ ૨૨૦
મીઠી લાલચન્દ ભગવાનદાસ (ગ૦)
૪૮, ૧૭૨, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૭૩
ગુણકીર્તિસૂરિ (મ૦) ૨૪૮
ગુણચન્દ (ખ૦) ૩૩
ગુણચન્દગણિ ૧૪૩, ૨૧૨. જુએ
દેવભદ્રસૂરિ
ગુણચન્દગણિ (પૂણી) ૧૮૦, ૧૮૧,
૧૮૩
ગુણચન્દસૂરિ ૮૫, ૮૭, ૨૭૬
ગુણરત્ન ૧૩૦
" (ખ૦) ૨૭૫
ગુણરત્નગણિ (ખ૦) ૨૮૮
ગુણરત્નસૂરિ ૧૦૦, ૧૦૨
ગુણવલ્લભ ૨૦૮
ગુણવિજય ૨૫૪
ગુણાકર ૧૬૨
ગુણાકરસૂરિ ૨૨૬
" ૨૮૬, ૨૬૭
ગોલ્લભ ૨૭૨
ગોવિન્દચાર્પ ૧૩૩
ગૌતમ ૨૭૨
ગૌતમ મહર્ષિ ૨૧૮
ઘાતુરવિજય (ત૦) ૨૬૫

અનુવિનયણ (ત્રી) ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૭૬	અનુવનનાગર ૨૪૪. કુલ્લે: ઘઠ- સ્વનાગર
અન્ધારીતિ ૧૫૧	અનુવિનયણિ (ત્રી) ૨૨૩. કુલ્લે: યમોવિનયણિ
અન્ધારીનિઘરિ (ત્રી ૧૦) ૧૨૦, ૨૭૬, ૨૭૭	નિનયન્દ ૫૨
અન્ધારિણક (ખ૦) ૪૧	" (ત્રી ૧૦) ૨૭૮
અન્ધારિણ ૧૭૬	નિનયન્દનિઘરિ ૧૨૪
{ અન્ધારણ (ત્રી) ૬૭, ૬૮	નિનનિઘરિ ૨૪૮
{ અન્ધારણમણિ (દ્વિઘ યરિ) (ત્રી) ૭૦	નિનનનિઘરિ (ખ૦) ૩૩
આદિવર્ધન (ખ૦) ૨૪૮	" (ત્રી) ૧૯૬, ૨૧૩, ૩૦૬, ૩૦૭
આરિચિંદ (ખ૦) ૮૬, ૨૭૮	નિનનનનિઘરિ ૧૨
{ જમદેવ (ત્રી) ૨૧૦, ૨૧૧	નિનદેવ ૧૧૨, ૧૧૭
{ જમદેવ ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૮, ૨૧૯	નિનપદમણિ ૨૧૪
જમદારીતિ ૧૪૬	નિનપ્રદેશનિઘરિ (ખ૦) ૨૭૧. કુલ્લે: પ્રદેશનિઘરિ
જમદેવ ૧૩૪-૧૪૦, ૧૪૭, ૨૮૫.	નિનપદનિઘરિ (ખ૦) ૧૪૪, ૧૪૬, ૨૦૩, ૨૪૦
કુલ્લે: ષ્વેતપદ	નિનપદ (ત્રી) ૨૦૬
જમન્તવિનયણ (ત્રી) ૨૪૬	નિનપદનિઘરિ (દ્વિઘ અનુ) ૬, ૨૦૦
જમન્તનિઘરિ ૧૫૫, ૧૬૮, ૨૮૨	નિનપદનિઘરિ (ખ૦) ૧૨૩
જમગજ (ત્રી) ૨૫૩	નિનપદનિઘરિ (ખ૦) ૨૫૭, ૨૭૯
જમદેવપર (ત્રી) ૧૪૨	નિનવર્ધનનિઘરિ ૧૫૮
" ૧૪૩	{ નિનવિનય (દ્વિઘ ત્રી) ૫૧
જમચિંદ (સ્વાદ) ૩૨૨	{ નિનવિનયણ ૫૪, ૬૨૩, ૧૭૬, ૨૭૦
જમચિંદનિઘરિ ૪૧	{ જમચિંદનિઘરિ (ખ૦ બેઝ) ૨૬૬
" (ત્રી) ૬૦	
જમપાન-દિઘરિ ૪૮	
જમપાન-દિઘરિ ૭૨, ૮૫, ૮૭, ૮૮	
" ૨૮૮	

જિનસાગર ૭૯	દીપકકર્તા ૩૪, ૩૬. જુઓ
{ જિનસાગર (ખ૦) ૨૫૨	ભદ્રેશ્વરસૂરિ
{ જિનસાગરસૂરિ ૨૫૨	દુર્લભરાજ (ગૃ૦) ૨૧૧, ૨૩૫
જિનસૂર ૧૯૧	દેવચન્દ્ર ૨૭૬
જિનેન્દ્ર ૨૭૭	દેવભદ્રસૂરિ ૨૧૨. જુઓ ગુણચન્દ્રગણિ
જિનેશ્વરસૂરિ (ચં૦) ૨૩, ૩૧, ૩૩	{ દેવમૂર્તિસૂરિ ૫૫
જૈન ભગવાનદાસ (ગૃ૦) ૨૨૪	{ દેવમૂર્તિસૂરિ (કા૦) ૨૮૪
જ્ઞાનતિલક (ખ૦) ૨૭૭	દેવવિમલગણિ (ત૦) ૧૧૬
જ્ઞાનપ્રભોદગણિ (ખ૦) ૧૫૮	દેવસાગરગણિ (અં૦) ૧૧૬
જ્ઞાનવિમલ (ખ૦) ૧૧૮	દેવાનન્દસૂરિ (ચં૦) ૮૮
જ્ઞાનસાગર ૨૬૦	દેવેન્દ્ર (રૂ૦) ૨૪૦, ૨૪૧
ઝવેરી મોહનલાલ ભ૦ (ગૃ૦) ૨૦૩	દેવેન્દ્રસૂરિ ૧૦૦
ઠક્કર કેરુ (ગૃ૦) ૧૯૪, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૯, ૨૩૭, ૨૩૮	દેવસેન ૧૫૫
તત્ત્વવલ્લભ ૨૬૧	દેસાઈ મોહનલાલ દલીચંદ (ગૃ૦) ૮૧, ૨૫૪
તત્ત્વસુન્દર ૨૯૩	દેવસ શિરોમણિ ૨૦૫
તપારત્ન ૧૨૩	દોશી બેચરદાસ જી૦ (ગૃ૦) ૩૨
તિલકપ્રભસૂરિ (પૌ૦) ૨૪૨, ૨૫૦	ધનચન્દ્ર ૬૯, ૭૦
ત્રિભુવનચન્દ્ર (કા૦) ૨૮૪. જુઓ	ધનદ (ગૃ૦) ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩.
વાદિસિંહસૂરિ અને સિંહસૂરિ	જુઓ ધનરાજ અને ધન્યરાજ
ત્રિમલ્લ ૧૭૮	ધનપાલ (ગૃ૦) ૧૦૯-૧૧૧, ૧૧૫, ૧૨૮, ૧૯૯, ૨૭૦
દક્ષવિજયજી (ત૦) ૬૦, ૬૮	ધનરાજ (ગૃ૦) ૨૪૨. જુઓ ધનદ અને ધન્યરાજ
દયાનન્દ ૨૭૭	ધનરાજ (અં૦) ૨૯૩
દયારત્ન ૨૭૫	
દાનવિજય (ત૦) ૪૭	

ધનવિજય ૨૫૩
 ધનસાર (ઉં) ૨૯૯
 ધનેશ્વરમૂરિ ૩૩
 ધન્યરાજ (ગૃં) ૨૪૨ જુઓ ધનદ
 અને ધનરાજ
 ધર્મકુમાર ૨૫૦
 ધર્મધોષ ૨૭૨
 ધર્મધોષમૂરિ ૭૮
 ધર્મચન્દ્ર ૨૪૮
 ધર્મદાસગણિ ૨૦૭
 ધર્મદેવ ૨૭૬
 ધર્મનન્દનગણિ ૧૫૨
 ધર્મવિજયજી (તં) ૧૧૨. જુઓ
 વિજયધર્મસૂરિ
 ધર્મશ્રેષ્ઠી (ગૃં) ૨૪૩
 નન્દલાલ (ગૃં) ૨૪૭
 નન્દસુન્દર ૭૦
 નન્દિયકૃં ૧૫૧
 નન્દિપેણુ ૧૪૬, ૧૫૨
 નમિસાધુ (થાં) ૧૩૫, ૧૫૪,
 ૨૮૪-૨૮૬
 નયચન્દ્રમૂરિ (કૃં) ૬૦
 નયનશેખર (અં) ૨૩૧
 નયવિમલ ૨૮૧
 નયસુન્દર ૨૭૬

નરચન્દ્ર (કાં) ૨૦૯, ૨૮૪ (ઉપાં)
 „ (મં) ૭૮ (પં)
 „ (મં) ૭૮ (ઉપાં)
 નરચન્દ્રમૂરિ ૧૭૨
 „ ૨૦૮
 નરપતિ (ગૃં) ૨૧૭
 નરેન્દ્રપ્રભમૂરિ ૧૭૨, ૧૭૩, ૨૪૯
 નર્મુદાચાર્ય ૧૯૨
 નાગવર્મા ૧૧૭
 નાહટા અગરચન્દ્ર (ગૃં) ૧૮૮, ૧૮૯,
 ૨૨૦, ૨૨૬, ૨૭૧, ૨૭૭, ૨૭૯,
 ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૯
 નેમિચન્દ્ર (ભંડારી) (ગૃં) ૧૨૩,
 ૧૫૮
 * ન્યાસકાર ૨૮. જુઓ પાત્મ્યકીર્તિ,
 શકટાંગળ અને શાકટાપન
 પદ્મપ્રભ (અં) ૩૩
 „ ૨૦૫
 પદ્મપ્રભમૂરિ (નાં તં) ૨૦૫
 પદ્મસુન્દર ૧૧૮
 પાદલિપ્તમૂરિ ૨૦૨-૨૦૪
 પાર્થચન્દ્રમૂરિ ૧૭૯
 „ ૨૧૩
 „ ૨૭૮
 * પાત્મ્યકીર્તિ ૨૫-૨૭. જુઓ
 ન્યાસકાર, શકટાંગળ અને શાકટાપન

પુણ્યનન્દન ૧૭૯
 પુણ્યવિજયજી (ત૦) ૩૭-૩૯, ૩૧૧
 પુણ્યસુન્દર ૬૨
 પૂર્ણચન્દ્ર ૨૯૭. જુઓ પૂર્ણસેન
 પૂર્ણસેતૂતમસૂરિ ૨૩૦
 પૂર્ણસેન ૨૯૭, ૨૯૮. જુઓ
 પૂર્ણચન્દ્ર
 પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ ૨૭૨
 પ્રતાપસિંહદેવ ૨૩૨
 પ્રજ્ઞાનસૂરિ ૨૭૧
 પ્રમોદમૂર્તિ (ખ૦) ૨૭૧. જુઓ
 જિનપ્રમોદસૂરિ
 પ્રભાચન્દ્રસૂરિ (ચ૦) ૬, ૮૮
 પ્રમોદકુશલગણિ ૨૪૮
 પ્રિયંકરવિજયજી (ત૦) ૮૦
 પ્રેમલાલ (ચ૦) ૪૦
 પનારસીદાસ (ગ૦) ૨૦૮
 પાંચભાદ્રસૂરિ ૧૫૪, ૧૭૧
 પાલચન્દ્ર ૩૧૭
 પાહડ (ગ૦) ૧૫૫. જુઓ વાગ્મદ
 શુદ્ધિસાગરસૂરિ (ચ૦) ૩૦-૩૪,
 ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૪૩
 ભક્તિલાલ ૪૮
 " (ખ૦) ૨૯૨
 ભદ્રબાહુ (ખીળ) ૧૨

ભદ્રબાહુસ્વામી ૧૨
 ભદ્રેશ્વરસૂરિ ૩૪, ૩૬. જુઓ
 દીપકકર્તા
 ભંયોત્તમ મુનિ ૨૪૧
 { ભાનુચન્દ્ર (ત૦) ૨૭૬
 { ભાનુચન્દ્રગણિ (ત૦) ૧૧૬, ૧૧૮,
 { ૧૧૯, ૨૭૬, ૨૮૮, ૨૯૫, ૨૯૬
 ભાવચરિત્ર ૨૪૮
 { ભાવદેવ ૧૭૬
 { ભાવદેવસૂરિ (ખ૦) ૧૭૨, ૧૭૫
 { ભાવપ્રભસૂરિ (પ૦) ૨૭૮, ૨૯૩
 { ભાવસ્તન ૨૯૩
 ભીમવિજય ૨૯૦
 ભોજ ૨૩૫
 ભોજસાગર ૨૨૦
 મહાગલવિજયજી (ત૦) ૮૪
 મણિભદ્ર ૨૪૧
 મણ્ડન (મંત્રી) (ગ૦) ૫૨, ૧૭૬,
 ૧૯૦, ૨૭૮
 મતિસાગર ૨૯૨
 મતિસાર ૨૯૫
 મન્મથસિંહ (ગ૦) ૨૫૦. જુઓ
 માધસિંહ
 મણ્યગિરિસૂરિ ૨૫, ૩૬-૪૦, ૧૮૦
 મલયેન્દુ ૩૨૨
 મલ્લરાજ મહીપતિ ૨૩૨
 મલ્લવાદી ૨૪, ૨૬૬. જુઓ

મહાતાકિક
મલ્લવાદી ૨૪, ૨૫
મલ્લપેણુ (નાં) ૨૦૬
મહાતાકિક ૨૪. જુઓ મલ્લવાદી
મહાદેવ ૨૭૨
મહિમોદય ૨૧૦
,, (ખં) ૨૬૫
મહીદાસ ૧૨૬
મહેન્દ્ર ૨૩૧
મહેન્દ્રસૂરિ (પૂર્ણ) ૧૨૫, ૧૨૭,
૧૨૮
મહેન્દ્રસૂરિ ૩૨૨
મહેશ્વર ૫૩
,, ૧૧૮
,, ૧૧૮
માધ્યન્દ્રદેવ ૨૩૧
માધસિંહ (ગૃં) ૨૫૦. જુઓ
મન્મથસિંહ
માણિક્યન્દ્રસૂરિ (રાં) ૨૮૭, ૨૮૮
માણિક્યમલ્લ ૨૮૧
માણિક્યસૂરિ ૨૧૭
માનસાગર ૨૧૦
મુનિદેવ (ભૃં) ૮૮
મુનિદેવ આચાર્ય ૨૫૭
મુનિભદ્ર ૨૪૧

મુનિશેખર ૭૦
મુનિસુન્દરસૂરિ (તં) ૪૨, ૩૦૧
મેઘજી ૨૨૫
મેઘપ્રભસૂરિ ૨૫૭
મેઘવિજય ૮૩ (ગણિ), ૨૦૧, ૨૧૪,
૨૧૬, ૨૧૯, ૨૨૩, ૨૨૪
મેઘરાત્ન (વં) ૨૨૬, ૨૭૫
મેરુતુગ (અં) ૪૦, ૪૧
મેરુતુંમસૂરિ (નાં) ૬૩
,, (અં) ૨૭૧
મેરુસુન્દર (ખં) ૧૫૮, ૨૮૨
,, ૨૫૩, ૨૯૦
મોક્ષેશ્વર ૨૭૨
મોતીચન્દ્ર ૧૯૪
મયક્ષવર્મા ૨૬, ૨૯, ૫૮
યતીશ ૨૭૭
યશઃકીર્તિ ૨૧૭
,, ૨૮૩
યશસ્વત્સાગર ૨૯૪. જુઓ
જસવન્તસાગર
યશસ્વિગણિ (ધૃં) ૨૬૦
યશોવિજયગણિ (તં) ૧૦૩, ૧૪૮,
૧૬૮, ૧૭૧, ૨૨૧, ૨૮૮, ૩૧૪
જુઓ જસવિજયગણિ.
યશોવિજયગણિ ૨૫૩

રામચન્દ્ર ૧૫૧ -
 „ ૩૧૫, ૩૧૭
 રત્નધીર ૨૦૬
 રત્નમન્દિરગણિ (૧૦) ૭૮
 રત્નશેખર ૬૫
 „ સૂરિ (ના. ૧૦) ૧૫૧
 રત્નસૂરિ ૫૨
 રત્નહર્ષ ૨૭૬
 રત્નાકર ૧૭૬
 રવિગુપ્ત ૧૩૩
 „ ૨૬૦
 રવિપ્રભાગણિ ૧૭૨
 રાજવલ્લભ ૩૨૧
 રાજશેખર (હ. ૦) ૭૮
 „ ૧૪૩
 „ ૨૭૨
 રાજશેખરસૂરિ (હ. ૦) ૨૦૮. જુઓ
 રાજશેખર
 રાજ(ીજય)શેખર ૧૫૨
 રાજસી ૨૭૭
 રાજસોમ ૨૬૪
 રાજહંસ (ખ. ૦) ૧૫૭
 રામચન્દ્ર ૨૬૦
 „ ૩૦૪
 રામચન્દ્રસૂરિ (પ્રજ્ઞ ૦) ૭૮, ૧૮૦-૧૮૩

રામવિજય (ખ. ૦) ૨૭૭ જુઓ
 રૂપચન્દ્ર
 રામવિજયગણિ ૧૫૨
 રૂપચન્દ્ર ૧૭૬
 „ (ખ. ૦) ૨૭૭. જુઓ રામવિજય
 લક્ષ્મણ ૨૫૧
 લક્ષ્મીકલ્પલગણિ ૨૫૩
 લક્ષ્મીધર ૩૧૦
 લક્ષ્મીવિજય (ખ. ૦) ૨૬૫
 લક્ષ્મીસાગરસૂરિ ૨૦૬
 લલિતચન્દ્રગણિ ૨૧૦
 લાવણ્યશર્મા ૨૧૮
 *લીલાશુક ૨૮
 વજ્રયશ ૨૬. જુઓ આયર્ષવજ્ર અને
 વજ્રસ્વામી
 વજ્રસેન ૨૫૨
 વજ્રસ્વામી ૨૬. જુઓ આયર્ષવજ્ર
 અને વજ્રયશ
 વર્ધમાન ૧૩૬
 „ ૨૧૮
 „ ૨૭૧. જુઓ કણ્ઠદેવો-
 પાધ્યાય
 વર્ધમાનસૂરિ ૧૭, ૨૭, ૩૫, ૩૬.
 „ ૧૧૧, ૧૪૩
 „ ૧૪૧
 „ ૧૫૮

વર્ધમાનસૂરિ ૨૧૯

{ વદલભગણિ (ખ૦) ૧૧૭ જુઓ
શ્રીવદલ
વદલ વાયક (ખ૦) ૯૫

વસ્તુપાલ (ગૃ૦) ૧૬૯, ૨૫૧

વાગ્મટ ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૭૪.

જુઓ બાહ્ય

વાદિસિંહસૂરિ (કા૦) ૨૮૪. જુઓ

ત્રિભુવનચન્દ્ર અને સિંહસૂરિ

વામન ૨૩, ૨૪, ૩૩

વિક્રમસિંહ ૫૬

વિજયદેવ ૨૨૦

વિજયધર્મસૂરિ (ત૦) ૧૧૨. જુઓ

ધર્મવિજયજી

વિજયનેમિસૂરિ (ત૦) ૮૪

વિજયપદ્મસૂરિ ૨૫૨

વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ ૩૧૬

વિજયલાવણ્યસૂરિ (ત૦) ૭૭, ૮૨, ૯૨

વિજયવિમલ (ત૦) ૨૩

” ૧૦૨

{ વિજયસેન ૨૫૪

{ વિજયસેનસૂરિ ૨૫૩

વિજયાનન્દ ૪૨. જુઓ વિધાનન્દસૂરિ

વિદ્યાકર ૭૬

વિધાનન્દસૂરિ ૪૧, ૪૨. જુઓ

વિજયાનન્દ

વિનયચન્દ્ર ૧૭૧

વિનયચન્દ્રસૂરિ ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૭૧,
૧૭૨

વિ.યમૂષણ ૯૯

વિનયરત્ન ૨૯૦

{ વિનયવિનય ૭૧

{ વિનયવિનયગણિ (ત૦) ૧૪, ૫૧,
૮૦, ૮૨, ૧૨૫

વિનયસાગર (કિપા૦) ૨૫૫-૨૫૭

વિનયસાગર (ખ૦) ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૯૦

” (અં૦) ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૭૪,
૨૭૭

વિનયસાગર ૨૫૭

વિનયસાગરસૂરિ ૮૦

” (અં૦) ૧૨૬

વિશુધ્ધમન્દિરગણિ ૧૭૧

વિમલ ૨૪૦

વિમલકીર્તિ ૩૧૩

વિમલચન્દ્ર ૨૪૦

વિમલસૂરિ ૨૪૦

” ૨૪૦

” ૨૪૮

{ વિશાલકીર્તિ (ખ૦) ૨૭૬

વિશાલવિનય (ત૦) ૨૫૬

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ૨૪

વિશ્વશમ્ભુ ૧૩૨

વીરભદ્ર ૧૯૧, ૧૯૨

વીરસેન ૮૪

વોસરિભટ્ટ ૩૨૧

{ *શિકટાંગજ ૩૬,
શાકટાયન ૨૫-૩૦, ૩૬, ૫૯, ૯૪.
જુઓ ન્યાસકાર અને
પાશ્વકીર્તિ

શાન્તિચન્દ્ર (ત૦) ૧૭૬

શાહ આવજી દામજી ૨૪૬

શિવચન્દ્ર (ખ૦) ૨૯૦

*શિવાય ૨૭

શીલાંકસુરિ ૧૩૮

શુભચન્દ્ર ૨૬૦

શુભવિજયગણિ (ત૦) ૧૧૬, ૧૭૦

શુભશીલ ૮૯

શુભશીલગણિ (ત૦) ૧૨૨

શેઠ હરગોવિન્દલાલ ત્રિકમચન્દ્ર ૩૧૭

શૈભન ૨૭૦

શ્યામાચાર્ય ૧૨૫

શ્રીચન્દ્ર ૧૩૯

શ્રીચન્દ્રસુરિ ૨૧૩

શ્રીધરદેવ ૨૩૨

શ્રીપ્રભસુરિ ૮૫

{ શ્રીવલ્લભ (ખ૦) ૧૧૭, ૧૨૬. જુઓ
વલ્લભગણિ
શ્રીવલ્લભગણિ (ખ૦) ૧૧૬
શ્વેતપદ ૧૩૬. જુઓ જ્યદેવ

સ વેગસુન્દર ૨૫૫

સકલકીર્તિ ૨૫૭

સદ્ગ્રામસિંહ સોની (ગૃ૦) ૩૧,
૨૩૭, ૨૬૩

સંગ્રામસિંહ સોની (ગૃ૦) ૪૮, ૨૭૩

સદાનન્દગણિ (ખ૦) ૨૭૭

*સમન્તાભદ્ર ૨૯

„ (શ્રીકૃષ્ણ) ૩૦૬, ૩૦૮

સમયસુન્દરગણિ (ખ૦) ૧૩૦-૧૩૨,
૧૫૮, ૧૭૯, ૨૮૩

સર્વગુપ્ત ૨૭

સવદેવસુરિ ૨૧૯

સર્વાનન્દ ૨૭

સલક્ષ મંત્રી (ગૃ૦) ૧૩૨

સહજકીર્તિ (ખ૦) ૪૭, ૨૭૬

સાગરચન્દ્ર ૩૬

„ ૨૦૮

સાધુકીર્તિ (ખ૦) ૧૨૧

સાધુરત્ન ૧૧૬

સાધુસુન્દરગણિ (ખ૦) ૯૨, ૯૩, ૧૨૧

સારંગચુનિ ૨૫૫

સિંહતિલકસુરિ ૨૦૫, ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૧૮

સિંહદેવગણિ ૧૫૫, ૧૫૭

સિંહસુરિ (કા૦) ૨૮૪. જુઓ

ત્રિશુવનચન્દ્ર અને વાદિસિંહસુરિ

*સિદ્ધનન્દિ ૨૬

સિદ્ધર્ષિ ૨૩૧

સિદ્ધસેનગણિ ૧૪

સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૯, ૨૦, ૩૨,

૮૭, ૧૪૭

સિદ્ધચન્દ્રગણિ (ત૦) ૫૪, ૧૧૯,

૧૨૯, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૮૮, ૨૯૬

(સંશોધક)

સિદ્ધિસૂરિ (ઉ૦) ૨૯૧

સુધર્મસ્વામી ૬

સુધાકલશ (હ૦) ૧૧૨, ૧૩૦, ૧૮૮

સુમતિહર્ષ (અં૦) ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૫

સુપેણુ ૨૩૨

સોમચન્દ્ર (ત૦) ૨૫૨

સોમચન્દ્રગણિ (પૃ૦) ૨૮૨

સોમપ્રભસૂરિ ૫૨,

” (પૃ૦) ૨૪૬, ૨૪૮

સોમપ્રભાચાર્ય ૨૩૧

સોમશીલ ૨૭૭

સોમસુન્દર (ઉપા૦) ૨૫૫

સોમોદયગણિ (ત૦) ૧૫૭

સૌભાગ્યસાગર ૭૬, ૭૯

હુંસદેવ ૨૩૪

હુંસરાજ ૨૩૨

” ૨૮૧

હરિ ૧૩૨

” ૨૫૨. જુઓ હરિપેણુ

હરિપ્રભસૂરિ ૭૯

હરિભદ્ર ૭૩. જુઓ હરિભદ્રસૂર

” ૭૯

હરિભદ્રસૂરિ ૧૨, ૧૩, ૨૪, ૨૦૪

હરિવંશ (કવિ) ૨૧૭

હરિપેણુ ૨૫૨. જુઓ હરિ

હર્ષકીર્તિસૂરિ (ના૦ ત૦) ૧૨૦,

૨૦૯, ૨૧૦, ૨૩૦, ૨૪૬, ૨૪૮,

૨૭૬, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૧, ૨૯૪

હર્ષકુલ ૫૧

” ૨૫૩

{ હર્ષકુલ (ત૦) ૨૮૮

{ હર્ષકુલગણિ ૫૧

” ૧૦૨

હર્ષચન્દ્ર ૨૭૨

હર્ષવર્ધન ૩૧

હસ્તરુચિ (ત૦) ૨૩૦

હિતરુચિ (ત૦) ૨૩૦

હિમાંશુવિજયજી (ત૦) ૧૯૩, ૨૪૫

{ હિરવિજયસૂરિ (ત૦) ૨૨૫

{ હિરસૂરિ ૨૨૫

હીરાલાલ વિ. હુંસરાજ (પૃ૦) ૩૦૭,

હીરાલાલ હ સરાજ (ગૃં) ૨૫૫,	૧૪૪, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૧-
૨૫૬	૧૬૩, ૧૬૬-૧૬૮, ૧૮૫, ૨૪૫,
હૃદયસૌમાન્ય ૭૯	૨૮૭
હેમચન્દ્ર (મલ.) ૬, ૧૪, ૧૨૯ (?)	હેમચન્દ્રાચાર્ય ૬૪. જુઓ હેમચન્દ્ર
{ હેમચન્દ્ર (પૂર્ણ) ૧૬૦, ૧૬૬-૧૬૮	(પૂર્ણ)
{ હેમચન્દ્ર આચાર્ય (પૂર્ણ) ૮૯,	હેમતિલક ૨૦૬
{ ૯૨, ૯૪. જુઓ હેમચન્દ્રસૂરિ (પૂર્ણ)	હેમપ્રભ ૨૪૧
હેમચન્દ્ર ૨૧૮	હેમપ્રભસૂરિ ૨૦૮
હેમચન્દ્રસૂરિ (પૂર્ણ) ૯, ૧૩, ૨૪,	હેમગ્ન ૨૭૬
૨૫, ૩૦, ૩૪, ૬૧, ૬૨, ૬૪,	હેમવિજયગણિ (તં) ૨૫૩-૨૫૫
૬૮, ૭૧-૭૪, ૭૭, ૭૮, ૮૯,	હેમહંસગણિ ૭૩, ૯૯, ૧૦૦
૯૦, ૯૩, ૯૫, ૯૯, ૧૧૧.	,, ૯૯
૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૨૪, ૧૨૭,	,, ૨૦૭
૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૧,	

(આ) દ્વિગમ્યર

અકલંક ૨૧, ૧૦૮, ૩૨૦ જુઓ

રાજવાર્તિકકાર

અકલંક ૫૬

અકલંકદેવ ૧૨૬

અજિતસેન ૨૯

" ૧૭૭

અનન્તકીર્તિ ૪૬

અનન્તપાલ (ગૃં) ૧૬૯

અભયચન્દ્ર ૨૫, ૨૯

અભયનન્દિ ૧૫, ૧૮, ૨૦, ૨૧

{ અમર ૧૩૧, ૧૩૨
અમરકીર્તિ (ત્રેવિધ) ૧૦૬, ૧૦૮,
૧૦૯, ૧૩૧, ૧૩૨

અમરકીર્તિ ૨૪૪

અમિતગતિ (પહેલા) ૨૪૪

" (બીજા) ૨૪૪

અમૃતનન્દિ ૧૭૭

" ૨૨૭

અમૃતાનન્દયોગી ૩૧૭

અમોઘવર્ષ ૨૪૦

અસગ ૧૪૧

આમન ૧૯૯

આશાધર (ગૃં) ૧૬, ૪૪-૪૬,
૧૦૯, ૨૨૯, ૨૮૦, ૨૮૬, ૨૯૬,
૩૦૦

ધન્વનન્દિ ૨૪૩, ૩૧૨

ઉપાદિય ૨૨૭-૨૨૯

ઉપાધ્યે એ. એન ૪૬

એકસન્ધિ ભટ્ટારક ૧૯૪

કલ્યાણકીર્તિ ૧૦૯

કુન્દકુન્દાચાર્ય ૪૩

" ૨૪૩

કુમારસેન ૨૨૯

કેવલકીર્તિ ૨૨૫

શુભનન્દિ ૧૮, ૧૯, ૨૨

" ૨૨

શુભભદ્ર ૧૯૯, ૨૦૦

શુભમદેવ મુનિ ૨૨૮

ચન્દ્રકીર્તિ ૪૬

ચન્દ્રચ ૧૭

ચન્દ્રસેન ૩૨૩

ચારુકીર્તિ ૨૨

" ૧૪૦

ચિત્રકુમારસેન ૨૨૯

જયકીર્તિ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮,

૧૪૦-૧૪૩

જવેરી ભોગીલાલ અમરતલાલ ૩૧૨

ગિનસેન (પહેલા) ૧૫, ૧૦૮,
૨૦૦

" (બીજા) ૧૦૮, ૩૦૬

જિનેન્દ્રશુદ્ધિ ૧૬ જુઓ દિગ્વસ્ત્ર,
દેવ, દેવનન્દિ, વનન્દિન, પાદપૂજ્ય
અને પૂજ્યપાદ

જૈન મોહનલાલ ૧૦૬

જોષ્ઠન્દુ ૧૪૨. જુઓ યોગીન્દુ

દમસાગર (મુનિ) ૧૪૦

દયાલ મુનિ ૨૯. જુઓ વાહિ-
પર્વતરાજ

દશરથગુરુ ૨૨૮

દિગ્વસ્ત્ર ૧૭, ૩૬, જુઓ જિનેન્દ્ર-
શુદ્ધિ, પાદપૂજ્ય અને પૂજ્યપાદ
દેવ ૧૫

દેવનન્દિ ૧૫, ૧૬, ૩૬

દેવનન્દિન ૧૫

દેવેન્દ્રપ્રીતિ ૪૩, ૪૬

દ્વિવેદી એમ. એન. ૧૭

ધનંજય (ગૃ.) ૧૦૬-૧૦૯,

૧૨૬, ૧૨૭, ૩૦૨

ધનંજય ૧૦૬

ધનપાલ (ગૃ.) ૧૯૯

ધર્મચન્દ્ર ૪૩

નેમિચન્દ્ર ૪૬

” ૨૦૦

” ૩૧૯

નેમિચન્દ્ર જૈન ૩૧૯

નેમિચન્દ્ર શાસ્ત્રી ૨૨૬

નેમિદાસ ૨૪૩

નેમિનાથ ૨૬૩

પદ્મસુન્દર ૧૧૮

પાત્રકેસરિસ્વામી ૨૨૮

પાદપૂજ્ય ૧૪૦ જુઓ જિનેન્દ્રશુદ્ધિ,
દિગ્વસ્ત્ર, દેવ, દેવનન્દિ, દેવનન્દિન
અને પૂજ્યપાદ

પાર્શ્વચન્દ્ર ૧૮૭, ૧૮૮

પાર્શ્વદેવ ૧૮૭

પુષ્પદન્ત ૨૮૪

પૂજ્યપાદ ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૪૦,

૧૦૮, ૧૩૪, ૧૩૭, ૧૪૦, ૨૨૮, ૨૬૮

જુઓ જિનેન્દ્રશુદ્ધિ, દિગ્વસ્ત્ર, દેવ,
દેવનન્દિ, દેવનન્દિન અને પાદ-
પૂજ્ય

પૂજ્યપાદ ૨૨૯

” ૩૦૮

” ૩૧૦

” ૩૨૭

પૂર્ણસેન ૨૨૬

પ્રભાચન્દ્ર ૧૭

” ૧૯

” ૨૦, ૨૧, ૨૭, ૨૮, ૧૦૭,

૨૪૩

પ્રભાચન્દ્ર ૪૬

પ્રેમી નાથુગમ ૧૬, ૧૯, ૨૨, ૪૦,
 ૧૪૧, ૨૪૪, ૨૬૧, ૨૬૨
 ખંસીધર ૨૦. જુઓ વંશીધર
 ખનારસીદાસ ૨૪૬
 બ્રહ્મદેવ ૪૬
 ભુજાશાળી દયાળાજી ગંગાધર ૩૧૨
 ભવશર્મા ૪૬
 ભાવસેન (ત્રિવિદ્ય) ૨૯, ૨૭૨
 ભૂતબલિ ૧૯
 મદિલપેણુ ૪૩
 „ ૨૪૩
 મહાચન્દ્ર ૨૦
 મહાવીરાચાર્ય ૧૯૬, ૩૧૮
 મહેન્દ્રકુમાર ૨૧, ૨૮
 „ ૧૦૬-૧૦૮
 મેધનાથ ૨૨૮
 ચલ્લાચાર્ય ૧૯૯
 યશોભદ્ર ૧૯
 યોગીન્દુ ૧૪૧. જુઓ મેધન્દુ
 રત્નનન્દિ ૪૬
 રત્નભૂપણુ ૪૫
 રાજકુમાર ૨૨
 રાજવાર્તાકકાર ૨૧ જુઓ અકલકે
 રામકીર્તિ ૧૪૨
 વંશીધર ૧૮. જુઓ ખંસીધર

વર્ધમાન ૩૨૨
 વલ્લભ ૧૯૮
 વસુનન્દિ ૫૫
 વાગમટ ૧૫૧, ૧૫૯, ૧૭૩, ૧૭૫
 વાદિરાજ ૧૫૮, ૧૯૯ (૫ંડિત)
 વાદિરાજસુરિ ૧૫, ૨૫, ૧૦૭
 વિજયવર્ણી ૧૫૫
 વીરસેન ૧૭, ૧૦૭, ૧૯૯, ૨૦૦
 વૃષભનાથ ૪૬
 શર્મા નન્દલાલ ૦૦૩
 શાસ્ત્રી વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ ૨૨૮
 શિવકોટિ ૨૪૪
 શુભચન્દ્ર ૪૪
 શુભચન્દ્રસુરિ ૪૪-૪૬
 „ ૨૪૩
 શ્રીચન્દ્ર ૪૩
 શ્રીદત્ત ૧૯
 શ્રીધરસેન ૩૦૩
 શ્રીધરાચાર્ય ૩૧૮
 શ્રીપાત્મકીર્તીશ ૧૪૦
 શ્રુતકીર્તિ (આચાર્ય) ૧૮, ૨૦-૨૨
 શ્રુતમુનિ (અમિનવ) ૨૪૩
 „ ૨૬૧
 શ્રુતસાગર ૪૨-૪૪, ૪૬, ૩૦૦
 સકલકીર્તિ ૪૩, ૪૬

સકલકીર્તિ ૨૭૨

” ૩૧૯

સકલબુધ્ધ (સહાયક) ૪૬

સમન્તભદ્ર ૧૭, ૧૯

” ૨૨૭

” ૩૧૯

સમયબુધ્ધ ૨૪૩

સિંહનાદ ૨૨૮

સિદ્ધસેન ૨૨૮

સોમદેવ (સૂરિ) ૧૧, ૧૦૭,

૨૪૪, ૨૬૧

સોમદેવ (સિ) ૧૮, ૨૨

” ૨૬૧

સોમસેન ૨૬૧

સ્વયંભૂ ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૭

સ્વયંભૂવેશ ૧૪૦

(ધ) અજૈન

અગસ્ત્ય ૨૬૪
 અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય ૨૭૩, ૨૭૪
 અમુલકજ્ઞ ૧૧૬
 અભિનવગુપ્ત ૧૩૭, ૧૬૩-૧૬૫,
 ૨૮૭
 અમરસિંહ ૧૦૫, ૧૨૮, ૨૮૦
 અરિસિંહ ૧૬૬
 અરુણદત્ત ૨૯૬
 અલટ ૨૮૬
 અશ્વધોષ ૪
 અશ્વતર ૧૪૧
 આહતિયા રતિલાલ દેવચંદ ૨
 આચવલે રામચન્દ્ર ૧૫૯
 આનન્દવર્ધન ૧૬૪. જુઓ ખ્વનિકાર
 આપટન ગુસ્તવ (Opertan
 Gustav) ૨૯
 આર્યમટ (પહેલો) ૧૬૭
 ઇત્સિંગ (Itsing) ૨૬૮
 ઇન્દ્ર ૧૧, ૫૯
 ઉત્પલ ૧૩૭
 ઉદ્દભટ ૨૮૫, ૨૮૭
 કણ્વ ૯૨
 કપિલ ૧૪૧
 કમ્બલ ૧૪૧

કલ્હણ ૫૭
 કર્ણેળીકર વાસુદેવરાવ જનાર્દન ૧૧૬
 કાકલ (કાચરથ) ૭૧. ૯૬.
 કાણે પી. વી. ૧૬૫-૧૬૭,
 ૨૮૬, ૨૮૯
 કાત્યાયન (બૌદ્ધ) ૬૫
 „ ૨૭૦
 કામન્દક ૨૬૨
 કાર્તિકસ્વામી ૨૧૨
 કાલિદાસ ૯૨ ૨૮૧, ૨૮૭
 „ ૨૯૩
 કાસપ ૧૪૧, ૧૪૭
 કાસવ ૧૩૭
 કુમારસ્વામી ૧૬૬
 કૃષ્ણમાચારિઅર એમ. ૧૪૧, ૧૫૫
 કૃષ્ણશર્મા ૧૫૮
 {કેદાર ૧૩૪-૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૬,
 ૧૫૦
 કેદારભટ્ટ ૨૮૨
 કોસમ્બી દામોદર ધર્માનન્દ ૨૯૮,
 ૨૯૯
 કોહલ ૧૪૧
 કૌશિન્ય ૧૪૧
 કૌશિક ૯૨

કોબુકિ ૧૪૧
 ક્ષીરવામી ૧૦૯
 ક્ષેત્રશર્મા ૨૩૩
 ક્ષેત્રેન્દ્ર ૨૩૪
 ખરે નારાયણ મોરેશ્વર ૧૮૭
 ગણેશ ૧૫૮
 " ૨૬૪
 ગામ્ ૧૦
 ગિરધરાનન્દ ૨૨૫
 ગોડે પી. કે. ૨૨૭, ૨૮૨
 ગોપાલ ૧૩૮
 ગૌડવંશતિલક ૨૩૦
 ઘાટગે એ. એમ. ૨૦૮
 ઘનંદ્ર ૫૯
 ઘનંદ્રગોમિ ૩૬, ૫૭
 ઘનંદ્ર ૨૩૨
 ઘરક ૨૯૬
 ચાણક્ય ૨૬૨. જુઓ વિષ્ણુગુપ્ત
 ઘેટરજી ક્ષિતિશયન્દ્ર ૬૬
 જનાશ્રમ ૧૪૦
 જયદેવ ૧૭૮, ૨૮૯
 જયદિવ્ય ૩૩, ૨૬૮
 { જલહણ ૧૦૭
 { જલહણદેવ ૨૪૮
 જહાગીર (ખાદશાહ) ૧૧૯
 જિનેન્દ્રજી (ખૌદ) ૧૬, ૨૬૯

જીન્સ જેમ્સ (Jeans
 James) ૨
 જેકબ (Jacob) કનંદ ૧૫૭
 ઝા ગંગાધરનાથ ૨૮૬
 એચારિઆ (Zachariae) ૧૨૭
 ડે એસ. કે. ૧૫૫, ૧૬૫, ૧૬૯,
 ૨૮૩
 તણ્ડિન ૧૪૧
 ત્રિપાઠી શંકુનાથ ૧૦૬
 ત્રિવિક્રમ ૪૩
 " ૧૩૮
 { હણ્ડિન ૨૮૩
 { હપડી ૧૬૪, ૧૭૪, ૧૭૮, ૨૮૩,
 ૨૮૫, ૨૮૭
 હતા ભિભૂતિશ્રુણુ ૧૬૮
 દાક્ષીપુત્ર ૨૬૭. જુઓ પાણિનિ
 અને શાલાતુરીય
 દામોદર ગોવિન્દાચાર્ય ૩૦૭
 દિગમ્બર ૧૮૮
 દિનકર ૨૬૪
 દીક્ષિત ૨૬૩
 દુર્ગ ૩૦૨. જુઓ દુર્ગસિંહ
 દુર્ગદેવ ૨૨૫
 દુર્ગસિંહ ૩૩, ૨૭૦, ૨૭૧.
 જુઓ દુર્ગ
 દુર્ગાચાર્ય ૧૧

દેવલ ૨૦૫
 દ્રમિલ ૯૨
 દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈ ૨૬૩
 ધનંજય ૧૬૩, ૧૮૩, ૧૮૫
 ધનિક ૧૮૫
 ધન્વન્તરિ ૧૨૮
 ધર્મદાસ (બૌદ્ધ) ૨૮૬
 ધર્મોત્તર ૨૫
 દ્રુવ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ૧૫૯,
 ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૬૮
 દ્રુવ કે. હં. ૪૯
 ધ્વનિકાર ૧૬૬, ૧૬૭. જુઓ
 આનન્દવર્ધન
 નરપતિ ૨૧૫
 નરેન્દ્રાચાર્ય ૨૭૩
 નાગવર્મા(ર્મા) ૫૬
 " ૧૩૭
 નાગાજીન ૨૨૯, ૨૬૬
 નારદ ૨૦૧
 " ૨૧૨
 નારાયણ ૧૩૮
 પતંજલિ ૧૦, ૨૬૮. જુઓ
 ભાષ્યકાર
 પરીખ રસિકલાલ ડો. ૧૫૯, ૧૬૫
 " રસિકલાલ જોશલાલ ૨૬૭

પવોલિની (Pavolini) ૨૪૧,
 ૨૪૯
 પાણિની ૩, ૧૦ ૧૮, ૩૦, ૩૬,
 ૬૩, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૪, ૨૮૫,
 ૩૧૩. જુઓ દાક્ષીપુત્ર અને
 શાલાતુરીય
 પાલકાંધ્ય ૨૩૫
 પાવુલરિ મલ્લન ૧૯૮
 પિંગલ ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯-૧૪૧,
 ૧૪૭, ૧૪૯-૧૫૨, ૨૮૫. જુઓ મુનિ
 પિટર્સન (Peterson) ૪૨, ૧૬૮
 પિસલ આર. (Pischel R) ૬૯
 પુન્નાગચન્દ્ર ૧૫૧
 પુરુષોત્તમ ૧૧૨
 પુરુષોત્તમદેવ ૧૧૮
 પુસે એફ. એલ. (Puse F. L.)
 ૨૪૯
 પૃથુદક્ષસ્વામી ૧૯૬
 પ્રતાપ ૧૮૮
 પ્રવરસેન ૧૪૫
 ફર્ગ્યુસન જેમ્સ (Fergusson
 James) ૧૬૩
 બર્નેલ એ.સી. (Bernel A.C.) ૧૧
 બાણ ૨૬
 બૃહસ્પતિ ૧૦

બેલ્લકર શ્રીપાદ કૃષ્ણ ૯૪, ૩૧૨
 બોપદેવ ૨૫, ૧૦૨
 બ્રહ્મગુપ્ત ૧૯૬, ૧૯૮
 બ્રહ્મા ૧૧
 બ્લૂમફીલ્ડ (Bloomfield) ૫
 બુહ્લર Bühler ૧૨૫, ૧૬૯
 બોટલિંગ (Botling) ૨૬૭
 ભદ્રાચરણ વિષ્ણુપાદ ૧૬૬
 ભદ્રાચાર્ય વિષ્ણુશેખર ૨૪૨
 ભદ્રોજિ દીક્ષિત ૮૩, ૯૬
 ભદ્રોપલ ૨૯૫
 ભદ્રુલી ૨૨૬
 ભરત ૧૩૭, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૪૭,
 ૧૬૩-૧૬૫, ૧૮૫, ૨૮૫
 ભરતમસ્તિક ૧૮૪
 ભરહ ૧૩૭
 ભર્તૃહરિ ૩૬, ૫૭, ૨૬૮
 „ ૨૪૩, ૨૪૭, ૨૯૮
 „ ૨૮૫
 ભાગુરિ ૧૨૮
 ભાનુજિ દીક્ષિત ૨૮૦-
 ભામહ ૧૬૭, ૧૭૮, ૨૮૪, ૨૮૫,
 ૨૮૭
 ભાયાણી હરિવલ્લભ. ચુ. ૬૩.
 ભારવિ ૨૭૦, ૨૭૧

ભાષ્યકાર ૩૦૨. જુઓ પતંજલિ
 ભાસ ૪
 ભાસવર્ણ ૬૦
 ભારકર ૨૯૩
 ભારકરાચાર્ય ૨૯૧
 { ભોજ ૩૬, ૧૬૧, ૨૮૭, ૨૮૯
 { ભોજદેવ ૨૮૯
 મદ્ધ ૧૨૮
 મદ્ગરાજ ૨૨૮
 મંગલ ૧૬૪
 મગુવિષ્ણુ ૨૨૮
 મણ્ડવ ૧૩૭. જુઓ પ્રાણવ્ય
 મમ્મટ ૧૩૯, ૧૬૧, ૧૬૫-૧૬૭,
 ૨૮૬, ૨૮૭
 મયૂર ૨૭૦, ૨૭૧
 મયૂરપાદ ૨૩૧
 મસ્તિનાથ ૨૬૪
 મહાદેવ ૨૯૩
 મહામિત્ર ૨૬૯
 મહેશ્વર ૧૧૮
 „ ૨૦૧
 માધ ૯૨
 માણવ્ય ૧૪૦, ૧૪૧. જુઓ
 પ્રણવ્ય
 „ ૨૧૨
 માધવ ૨૩૧
 „ ૨૯૮

મીમાંસક યુધિષ્ઠિર ૧૧, ૨૪	રુદ્ર (દિવ) ૨૨૫
મુકુલ ૧૬૬, ૨૮૭	„ ૨૨૫
મુકુલભટ્ટ ૧૩૯	રુદ્ર ૧૫૪, ૨૮૪-૨૮૭, જુઓ
મુનિ ૧૩૯. જુઓ પિંગલ	સતાનન્દ
મેઠ ૯૬	લક્ષ્મ ૨૧૨
મેઘવિરુદ્ધ ૨૮૫	લોલિમ્બરાજ ૨૯૮
મોદી મધુસૂદન ૬૫	વરદરાજ ૧૬૮
મોરેશ્વર ૨૩૨	વરરુચિ ૬૩
ચાલ્ક ૧૨૮	„ ૨૨૯
ચાસ્કે ૩, ૯, ૧૨૪, ૧૪૧	„ ૨૮૧
રહ્માચાર્ય એમ. ૧૯૬	„ ૨૯૭
રહ્માનાથ ૧૮૪	{ વરાહ ૨૧૨
રભસ ૧૨૮	„ ૨૨૫
રમાપતિમિશ્ર ૨૦૩	{ વરાહમિહિર ૧૩૭, ૨૦૫, ૨૧૨,
રામસ (Rice) ૧૯૪	૨૯૨
રાધવન્ વી. ૧૮૭	વસન્તરાજ ૫૪
રાજમૃગાંક ૨૧૫	„ ૨૧૫
રાજપિંકટ ૨૯૫	„ ૨૯૫
રાજશેખર ૨૬	વસિષ્ઠ ૧૪૧
„ ૧૦૭, ૧૬૩, ૧૬૫	વાગ્સટ ૨૨૯
રાટ ૧૪૧	„ ૨૯૬
રામચન્દ્ર (બૌદ્ધ) ૧૩૮	વાચસ્પતિ ૧૧૫, ૧૨૮
„ ૨૯૫	„ ૨૩૭
{ રામચન્દ્રાશ્રય ૨૭૭	વાત્સ્યાયન ૧૯૨
{ રામાશ્રમ ૨૭૭	વામન ૩૩, ૩૬, ૨૬૮

વામન ૧૬૪, ૧૭૪, ૨૮૪, ૨૮૫,
 ૨૮૭
 વામન ૨૬૬
 વાસુદેવ ૧૧૫
 વિકટનિતમ્યા ૨૮૫
 વિધાનાથ ૧૬૬
 વિન્તનિત્સ (Wintennitz) ૨૪૨
 વિરહાંક ૧૫૦
 વિવનાથ ૧૬૫, ૧૬૮, ૨૮૭
 વિષ્ણુગુપ્તા ૨૬૨. જુઓ આણકચ
 શ્લોકથી ૨૯૬
 વેલણકર હરિ દામોદર ૯૪, ૧૦૭,
 ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૩૯-૧૪૪,
 ૧૪૮-૧૫૦
 વેશ પી. એલ. ૬૬, ૧૦૬, ૧૦૯,
 બાહિ ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૮
 બાસ ૨૬
 શરૂકર ૧૮૮
 શરૂકરાચાર્ય ૨૪૧, ૨૬૦, ૨૬૭
 શતાનન્દ ૨૮૫. જુઓ રુદ્ર
 શર્મા પૂર્ણચન્દ્ર ૨૩૦
 „ બીમસેન ૩૫
 શર્વર્મા ૨૭૦. જુઓ શિવશર્મા
 અને સર્વર્વર્મા
 શાઈફનર (Schiefner) ૨૪૧
 શાકટાયન ૧૦, ૨૫, ૨૬

શાકલ્ય ૧૦
 શામશાસ્ત્રી ૨૭૦
 શાસ્ત્રાતુરીય ૩૬, ૨૬૭. જુઓ
 દાદીપુત્ર અને પાણિનિ
 શાસ્ત્રી ગિરનાશંકર મયાશંકર ૭૪, ૮૪
 „ દુર્ગાશંકર કેવળરામ ૨૩૩
 શાહ ઉમાકાન્ત પ્રેમાનન્દ ૩૦૬
 શિવભદ્ર ૨૮૫
 શિવશર્મા ૨૭૦. જુઓ શર્વર્મા
 અને સર્વર્વર્મા
 શીતા (કવયિત્રી) ૧૭૫
 શુક યતીન્દ્ર ૨૪૦
 સ્મિટ આર (Schmidt R.) ૨૪૪
 શ્રીધર ૧૬૬, ૨૬૧, ૨૬૨
 „ ૨૬૧
 શ્રીપતિ ૨૦૬, ૨૬૧
 „ ૨૬૨
 શ્રીહર્ષ ૧૪૮
 સમુદ્ર ૨૧૨
 સરસ્વતી ૨૭૪
 સર્વર્વર્મા ૨૭૦. જુઓ શર્વર્મા
 અને શિવશર્મા
 સાહેકર વી. જી. ૨૩૦
 સડિસરા જો. જી. ૬૦, ૧૫૯,
 ૨૪૯
 સાયણાચાર્ય ૧૦

સિંગ ભૂપાલ ૧૮૮	{ હરિભટ્ટ ૨૯૩, ૨૯૫
સુલહણ ૧૩૬, ૧૩૮	{ હરિભટ્ટ ૨૯૩
સુશ્રુત ૨૯૬	હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટારક ૧૧
{ સેયન ૧૨૭	હર્ટલ (Hertel) ૨૪૪
{ સૈતવ ૧૩૯-૧૪૧, ૧૪૭	હર્ષદ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૯
સોમેશ્વર ૨૫૧	હલાયુધ ભટ્ટ ૧૩૫, ૧૩૬
સ્કન્દ ૨૬૮	હાવેલ ઇ. બી. (Havell E. B.)
સ્મિથ જી. એફ. હર્બર્ટ (Smith	૧૯૩
G. F. Herbert) ૨૩૭	હુઝા ૧૨૮
હુરિ ૨૮૬	હ્યુએનસંગ (Hien Tsang)
હરિખલ ૨૬૩	૨૬૭

પરિશિષ્ટ ૨ : ગ્રંથો અને લેખોની સૂચી

(અ) રવેનાગઢ અને ચાપનીય

અડગચેષ્ટાવિદ્યા ૨૨૦	— અવચૂરિ ૩૧૪
અડગસ્તુરણવિચાર ૨૨૦	— દીકા ૨૭૯
અનિતશાન્તિછન્દોવિવરણ ૧૫૨	— વિવરણ (ક્ષમા૦) ૨૭૯, ૩૧૩,
અનિયસંતિથય ૧૪૬, ૧૫૨	૩૧૪. જુઓ અવચૂરિ
— દીકા ૨૧૦	— વિવરણ (હર્ષ૦) ૨૭૯
— વૃત્તિ ૧૪૪	અનિદ્-સ્વશાન્ત-કારિકા ૨૩
x અનિયસંતિથય (અનિત- શાન્તિસ્તવ) અને એનાં અનુકરણો ૧૪૪	— અવચૂરિ (સ્વોપક્ર) ૨૩
અગ્ન્યલ્લભતનિરાકરણ ૧૦૦	અનેકાન્તજયપતાકા ૨૪, ૭૩
જુઓ વાસોડન્તિકાદિપ્રકરણ	* અનેકાર્થકૈરવાકરકૌમુદી ૧૨૭,
* અઢારહજારી ૭૨, ૭૩. જુઓ	૧૨૮. જુઓ કૈરવાકરકૌમુદી
તત્ત્વપ્રકાશિકા અને (હેમ)	અનેકાર્થધ્વનિમંજરી ૧૨૮
બૃહદ્વૃત્તિ	અનેકાર્થનામમાલા (વિનય૦) ૧૨૬
અક્ષુઓગદ્ધાર ૨૦૩	(હેમ). જુઓ
— ચુષિણ ૧૪	અનેકાર્થસંગ્રહ
— દીકા ૧૪	— વૃત્તિ ૫૫
અનર્ધશલ્પ	અનેકાર્થરત્નકોશ ૧૨૯
— ટિપ્પણ ૨૦૮	અનેકાર્થરત્નમંજૂષા ૧૩૦-૧૩૨
અનિદ્-કારિકા	અનેકાર્થસંગ્રહ ૮૮, ૧૧૧, ૧૨૫,
— અવચૂરિ ૨૭૯. જુઓ વિવરણ	૧૨૭, ૧૨૮. જુઓ અનેકાર્થ-
— „ ૩૧૪	નામમાલા (હેમ)
	— અવચૂરિ ૧૨૯
	— દીકા ૧૨૫

x આ ચિહ્ન મારો લેખ સૂચવે છે

* આ ચિહ્ન આ કૃતિ ઐત્તિક નહિ પણ વિવરણરૂપ છે એમ સૂચવે છે.

અનેકાર્થસાહિત્યસંગ્રહ ૨૪૭
 અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્ધાત્રિશિકા ૩૪
 અન્યોક્તિમુક્તામહોદધિ ૨૫૪
 અન્યોક્તિમુક્તાવલી ૨૫૪
 અપવર્ગનામમાલા (અજ્ઞાત) ૧૨૪
 „ (જિનચન્દ્રીય) ૧૨૪
 „ (જિનમદ્રીય) ૧૨૩
 અપરાધપદ્ય ૪૫
 અભયક્રુમારચરિત ૪૧
 અભિધાનચિન્તામણિ ૯, ૯૫,
 ૧૧૨-૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૪,
 ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૮, ૨૩૭, ૩૦૩,
 ૩૦૬
 — અવચૂરિ ૧૧૬
 — ટીકા (કુશલ) ૧૧૫
 — „ (ભાતુ) ૧૧૬
 — „ (શ્રીવલ્લભ) ૧૨૬
 — „ (સાધુ) ૧૧૬
 — પ્રતીકાવલી ૧૧૬
 — ખીજક ૧૧૬
 — „ ૧૧૬
 — „ ૧૧૬
 — વિવૃત્તિ (સ્વોપદ) ૩૪, ૮૯, ૯૫,
 ૧૧૦, ૧૧૨-૧૧૫, ૧૧૭,

૧૨૫, ૧૨૬, ૨૩૭. જુઓ તત્વા-
 મિધાયિની
 અભિધાનચિન્તામણિકા ૧૧૮,
 ૧૨૪, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૨
 અભિધાનરત્નમાલા ૧૧૭
 અભિધાનરાજેન્દ્ર ૩૧૬, ૩૧૭
 અભિધાનસંગ્રહ ૯૩, ૧૧૨, ૧૧૭,
 ૧૨૪, ૧૨૭
 અમરકોશ ૧૦૫
 અમરટીકાસર્વસ્વ ૨૭
 * અમોઘવૃત્તિ (૧યા) ૨૬, ૨૭, ૨૯,
 ૩૯, ૫૮, ૬૨, ૭૩
 — ન્યાસ (યા) ૨૭, ૨૮
 અયોગવ્યવચ્છેદ્ધાત્રિશિકા ૩૪
 x અર્થની આગગાડી ૨૯૮
 અર્થરત્નાવલી ૧૩૦. જુઓ
 અષ્ટલક્ષાર્થી
 અહંચ્યુદ્ધામણિસાર ૨૧૧, ૨૧૪
 અહંજનમસ્કારસ્તોત્ર ૮૧
 અલંકારચન્દ્રિકા ૧૭૮
 * અલંકારચ્યુદ્ધામણિ ૧૪૪, ૧૫૬,
 ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૨૮૮
 — ટિપ્પણ ૧૫૬

— વૃત્તિ ૧૬૮

x અલંકારચૂઝમણિ, વિવેક અને
સંકેત ૨૮૮

અલંકારચૂણિ ૧૭૮

* અલંકારતિલક ૧૭૩, ૧૭૫,

અલંકારપ્રબોધ ૬૮, ૧૭૦, ૧૭૧

અલંકારમધુકન ૫૩, ૧૭૬, ૧૮૦,
૨૭૮અલંકારમહોદધિ ૧૭૨, ૧૭૩,
૧૭૫, ૨૪૬

— વૃત્તિ (સ્વોપજા) ૧૭૨, ૧૭૩

x અલંકારશાસ્ત્ર સંબંધી જૈન
કૃતિઓ ૧૫૩[અલંકારસંગ્રહ ૧૭૫ જુઓ કાવ્યાલં-
કાર, કાવ્યાલંકારસંગ્રહ અને કાવ્યાલં-
કારસારસંગ્રહના
અલંકારસાર ૧૭૨, ૧૭૫અલપપરિચિતસૈદ્ધાન્તિકશબ્દકોષ
૩૧૭

અમ્યાદિગુણ ૨૩૫

અષ્ટલક્ષ્યાર્થી ૧૩૨. જુઓ અર્થ-
રત્નાવલી

અષ્ટાધ્યાયતુલીયપદ(૧૫)દૃષ્ટિ ૮૦

આહિરપચ્ચક્રખાણુ

— અવચૂરિ ૧૦૦

આગમોતું દિગ્દર્શન ૬

આખ્યાન(ત)વૃત્તિ ૨૭૨

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ અને તેમનું

શબ્દાનુશાસન ૩૭

આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ

સ્મારક અન્ય ૨૪૦

આત્મ(પ્ર)બોધ ૨૫૮

આત્માનંદ શતાબ્દિ(૭૬) સ્મારક

અન્ય ૧૮૮

આદિદેવસ્તવ ૧૮૨

* આનન્દબોધિની ૨૫, ૬૭ ૭૨, ૭૫

આનન્દલેખ ૮૧

આયચાનતિલક ૩૨૧

— દીકા ૩૨૧

આયતત્ત્વરાજવલ્લભ ૩૨૧

આયપ્રશ્ન ૩૨૧

આયસહસ્રાવ ૩૨૧

— વૃત્તિ ૩૨૧

આચાર ૧૮૩, ૨૫૩

આયુર્વેદમહોદધિ ૨૩૨

આરમ્ભસિદ્ધિ ૯૬, ૨૦૬, ૨૦૭.

જુઓ બ્યવહારચર્ચા

{ આરાધના (યા) ૨૭

{ આરાહણા (યા) ૨૭, ૨૪૪

આર્યાગાથા ૩૧૨

આવશ્યક ૨૭. જુઓ આરસય

— વૃત્તિ ૨૮૫. જુઓ ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ
આવરસપ. જુઓ આવરસપ
— ચુલ્લિયુ ૧૨, ૧૪
— દીકા (હરિ) ૧૨, ૧૩
— નિબ્ધુત્તિ ૧૨
— નિબ્ધુત્તિની દીકા ૨૦૪
— વૃત્તિ ૩૭
આશ્ચર્યયોગમાલા
— વિવૃત્તિ (વૃત્તિ) ૨૯૭. જુઓ
સુખાવબોધા
— વૃત્તિ (વિવૃત્તિ) ૨૯૬
ધન્દુલ ૮૧
ધન્દ-વ્યાકરણ ૧૨. જુઓ ઐન્દ-
વ્યાકરણ અને જૈનેન્દ-વ્યાકરણ
ઉક્તિરત્નાકર ૬૨, ૮૩, ૧૨૧,
૩૧૨
ઉણાદિ (શુદ્ધિ) ૩૩
” (હેમ) ૩૪, ૬૯
ઉણાદિગણસૂત્ર (હેમ) ૬૪, ૮૮,
૮૯. જુઓ ઉણાદિસૂત્ર અને
ઉણાદિસૂત્રપાઠ
— દીકા (સ્વોપદ) ૬૪, ૮૮, ૮૯
ઉણાદિનામમાલા ૮૯
ઉણાદિસૂત્ર (મલાપ) ૩૯
” (હેમ) ૭૫, ૮૯, ૯૪.
જુઓ ઉણાદિગણસૂત્ર અને ઉણાદિ-
સૂત્રપાઠ

ઉણાદિસૂત્રપાઠ ૮૯. જુઓ ઉણાદિ
ગણસૂત્ર અને ઉણાદિસૂત્ર
ઉદ્યદીપિકા ૨૨૩
ઉપદેશતરંગિણી ૭૮
ઉપદેશપ્રાસાદ ૨૫૯
* ઉપદેશમાલાકર્ણિકા ૨૦૭
ઉપદેશરત્નાકર ૩૦૧
ઉપસર્ગમણ્ડન ૫૨, ૫૩, ૧૭૬
* ઉપસર્ગવૃત્તિ ૧૨૯
* ઉપાધ્યાયનિરપેક્ષા ૨૮૨
ઉત્તરએસમાલા ૨૦૭
ઉત્તરસમ્પ્રદાયોત્ત
— દીકા ૨૧૦
ઉસમપંચાસિયા ૧૧૦
ઉત્તરલાવ ચન્ન સંવંધી દ્રુ
મહત્ત્વપૂર્વ જૈન ગ્રન્થ ૨૨૦,
૨૨૬
ઉત્તારલાવચન્ન ૨૨૬
— દીકા ૨૨૬
ઋતુપ્રજ્ઞાન્યાકરણપ્રક્રિયા ૪૭. જુઓ
શબ્દાર્થ અને સિદ્ધશબ્દાર્થ
ઋપભદ્રચરિત્ર ૧૭૪
ઋપભશતક ૨૫૪
ઋષિપુત્રની કૃતિ ૨૦૫
એકાક્ષરકોશ ૧૧૨, ૧૨૯, ૧૩૨
એકાક્ષરનામમાલા (અચાન) ૧૩૨

એકાક્ષરનામમાલા (અમર૦) ૯૮
 " (વિષય૦) ૧૩૨
 " (સુધા૦) ૧૧૨, ૧૩૦.
 જુઓ એકાક્ષરનિધિપદ્ અને નામ-
 માલા

એકાક્ષરનિધિપદ્ ૧૨૯

" ૧૩૧. જુઓ એકા-
 ક્ષરનામમાલા (સુધા૦) અને નામ-
 માલા

ઐન્દ્રવ્યાકરણ ૧૨-૧૪, ૬૫. જુઓ
 ધન્દ્ર-વ્યાકરણ અને જૈનેન્દ્ર-
 વ્યાકરણ

ઔકૃતિક (અગ્રાત) ૫૨

" (કુલ૦) ૪૯

" (ગિન૦) ૫૨

" (સોમ૦) ૫૨

ઔષધિનામમાલા ૧૨૬

{ કક્ષાપટ્ટવૃત્તિ ૭૬. જુઓ બૃહદ્વૃત્તિ
 વિષમપદ્વ્યાખ્યા
 * કક્ષાપદ્ ૭૬

કથાકેશ ૨૧૮. જુઓ શકુનરતનાવલી

કથામહોદધિ ૨૫૨

કથારતનાકર ૨૫૪

કન્દર્પચૂડામણિ ૧૯૧

કપ. ૬૫

— ચુલિકા ૨૦૪

— ટીકા ૪૦૬

— ભાસ ૧૯૩..

કમલવિજયરાસ ૨૫૪

કમ્ભત્તય

— દિપ્તિ ૨૦૭

કરણકુતૂહલ

— ટીકા ૨૯૨. જુઓ ગણક-
 કુમુદકૌમુદી

{ કરણશેખર ૩૨૧

{ કરણશેષ ૩૨૧

કર્ણલિ કારમંજરી ૧૭૮

કર્પૂરમંદર ૨૪૯, ૨૫૨. જુઓ

સુભાષિતકાવ્ય અને સૂક્તાવલી

— અવચૂરિ ૨૫૨. જુઓ ટીકા
 (ગિન૦)

— ટીકા (અગ્રાત) ૨૫૩

— " (જય૦) ૨૫૩

— " (ગિન૦) ૨૫૨ જુઓ

અવચૂરિ

— " (યશ૦) ૨૫૩

— , (હૃષ૦) ૨૫૩

— બાલાવબોધ ૨૫૩

— સ્તબક ૨૫૩

કમંત્ર-ચ (દિવેન્દ્ર)

— અવચૂરિ ૧૦૦

કલાકલાપ ૯૮, ૨૩૪

કલાપવ્યાકરણસન્ધિગર્ભિતરત્તવં ૨૭૩

— અવચૂરિ ૨૭૩

x કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિ એટકો?

૬૧

* કદપપદ્મવશેષ ૩૦૫. જુઓ કદપ-
લતાવિવેક, પદ્મવશેષ, વિવેક
અને શેષ

કદપલતા ૩૦૪, ૩૦૫

કદપલતાવિવેક ૩૦૫. જુઓ કદપ-
પદ્મવશેષ, પદ્મવશેષ, વિવેક
અને શેષ

કદપાન્તવાન્ધ્ય ૧૦૦

કદ્યાણુમન્દિરસ્તોત્ર

— દીકા ૧૨૦

કવિકદપદ્રુમ (અગ્નાત) ૧૦૨

— અવચૂરિ ૧૦૨

કવિકદપદ્રુમ (હર્ષ) ૧૦૨

કવિકદપદ્રુમરક-ધ ૫૩

કવિતામદ્યપરિહાર ૧૭૬

— વૃત્તિ (સ્વોપન) ૧૭૭. શું આ જ

કવિમદ્યપરિહાર છે ?

{ કવિકદપદ્રુમ ૧૪૬

{ કવિકદર્પણ ૧૩૫, ૧૩૮

કવિમદ્યપરિહાર ૧૭૭. શું આ જ

કવિતામદ્યપરિહારવૃત્તિ છે ?

* કવિશિક્ષા (અમર) ૯૮, ૧૫૫,

૧૬૮, ૧૭૦

કવિશિક્ષા (જય) ૧૫૫, ૧૬૮

— (દેવ) ૧૫૫

કવિશિક્ષા (જય) ૧૫૪, ૧૫૫,

૧૭૧, ૩૦૪

કવિશિક્ષા (વિનય) ૧૫૪, ૧૫૫,

૧૭૧, ૧૭૨, ૩૦૪

કસ્તૂરીપ્રકર ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૫૫

— વૃત્તિ (સ્વોપન) ૨૫૫

કસ્તૂરીપ્રકરણ (સંવેગ) ૨૫૫

— (સોમ) ૨૫૫

કાકરુત ૨૩૬

કાકલની કૃતિ ૭૧. જુઓ કુશિક્ષા

દીપિકા, મધ્યમવૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ

કાકરુતકેશિક ૧૭૨

કાતન્ન

— વૃત્તિ (અગ્નાત) ૨૭૨

— „ (અગ્નાત) ૨૭૨

— „ (અગ્નાત) ૨૭૨

કાતન્નદીપકવૃત્તિ ૨૭૨

કાતન્નભૂષણ ૨૭૨

કાતન્નવિસ્તાર ૩૨૨

કાતન્નવિસ્તાર ૨૭૧, ૩૨૨

કાતન્નત્રોત્તર ૪૨. જુઓ વિગ્ધાનન્દ,

વિગ્ધાનન્દ અને સિદ્ધાનન્દ

કાદમ્બરી (હિતાર્થ)

— દીકા (વૃત્તિ) „ ૧૧૬

— વૃત્તિ (દીકા) ૫૫

કાદમ્બરી (પૂર્વધ)

— દીકા ૧૧૬

કાદમ્બરી-ઉદ્ધાર ૫૪. જુઓ
 સંક્ષિપ્તકાદમ્બરીકથાનક
 કાદમ્બરીમણ્ડન ૫૩
 કામપ્રદીપ ૧૬૨
 કાયથિપ્રથોત ૪૮
 — અવચૂરિ ૪૮
 { કાલકેકયા ૧૭૫
 { કાલકેકહા ૧૭૫
 કાલગાન ૨૦૨, ૨૦૪
 કાશ્માપકવિશેષવ્યાખ્યાન ૨૭૨
 કાવ્યકલ્પલતા (અમર૦) ૯૮, ૧૬૮-
 ૧૭૦
 — વૃત્તિ (યશો૦) ૧૭૧
 — „ (સ્વોપન્ન) ૧૫૧, ૧૬૯,
 ૧૭૦. જુઓ કવિશિક્ષા
 * કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ ૯૮, ૧૭૦
 * કાવ્યકલ્પલતામંજરી ૯૮, ૧૭૦
 કાવ્યપ્રકાશ
 — ટીકા (ભાનુ૦) ૨૮૮
 „ (યશો૦) ૨૮૮
 „ (હર્ષ૦) ૨૮૮
 — વૃત્તિ ૨૮૮
 કાવ્યપ્રકાશમણ્ડન ૨૮૮
 કાવ્યમણ્ડન ૫૩
 કાવ્યમનોહર ૫૩
 કાવ્યલક્ષણ ૧૭૭

કાવ્યાદર્શ
 — ટીકા ૨૮૪
 કાવ્યાનુશાસન (વાગ્મ૦) ૧૫૬, ૧૭૩,
 ૧૭૪
 — ટીકા (સ્વોપન્ન) ૧૫૧, ૧૭૪,
 ૧૭૫ જુઓ અલંકારતત્ત્વક
 કાવ્યાનુશાસન (હિમ) ૩૪, ૧૪૪,
 ૧૫૯-૧૬૩, ૧૬૫-૧૬૮, ૧૮૫,
 ૧૮૬, ૩૧૪
 — વૃત્તિ (સ્વોપન્ન) ૧૬૬. જુઓ
 અલંકારચૂડામણિ
 કાવ્યામ્નાય (અમર૦) ૧૭૮
 * „ (અમર૦) ૧૭૮, ૨૮૯
 { કાવ્યાલંકાર (ભાવ૦) ૧૭૨, ૧૭૫.
 { જુઓ: અલંકારસંગ્રહ, અલંકારસાર,
 { કાવ્યાલંકારસંગ્રહ અને કાવ્યાલંકાર-
 { સારસંગ્રહલતા
 કાવ્યાલંકારસંગ્રહ ૧૭૬
 કાવ્યાલંકારસારસંગ્રહલતા ૧૭૫
 કાવ્યાલંકાર (રુદ્રદ)
 — ટીકા (વૃત્તિ) ૧૫૪, ૨૮૪,
 ૨૮૫
 — શત (ટીકા) ૨૮૫
 કીર્તિકલ્પેશિની ૨૫૪
 કુછ જૈન ગ્રંથો મેં સંગીતવર્ષા
 ૧૮૭
 કુન્થુનાથચરિત ૪૩

કુમારપાલચરિત્ર ૬૦
 કુમારવાલપરિભોહ ૨૪૬, ૨૪૮
 કુમારવિહારશતક ૧૮૨
 કુલક ૨૨૫
 * કૈરવાકરકૌમુદી ૧૨૮. જુઓ
 અનેકાર્યકૈરવાકરકૌમુદી
 કોકમેકાશસાર ૧૯૨
 કોકશાસ્ત્રચોપાઈ ૧૯૨
 કૌમારસારસમુચ્ચય ૨૭૨
 કૌમુદીમિત્રાનન્દ ૧૮૧
 ક્રિયાકલાપ ૧૨૧
 * ક્રિયાકલ્પસતા ૯૩
 * ક્રિયાચન્દ્રિકા ૨૭૫
 ક્રિયારત્નસમુચ્ચય ૧૦૦, ૧૦૨
 ખરતરગચ્છપદાવલી ૨૫૮
 ખેતસમાસ
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 { ગજપરીક્ષા ૨૧૧, ૨૩૫. જુઓ
 હસ્તિપરીક્ષા
 { ગજપ્રમન્થ ૨૧૧, ૨૩૫
 * ગણકકુમુદકૌમુદી ૨૯૩, ૨૯૫
 ગણદર્પણ ૫૯, ૬૦
 ગણપાઠ (સુદ્ધિ) ૩૩
 „ (શાં) (યાં) ૫૮
 „ (હિમ) ૬૯, ૭૪
 — સ્પષ્ટીકરણ (સ્વોપચ) ૭૪

ગણરત્નમહોદધિ ૧૭, ૨૩-૨૫,
 ૨૭, ૩૪-૩૬
 — અવચૂરિ ૩૬
 — વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૩૫, ૩૬
 ગણહરસદસયમ ૩૩
 ગણિતતિલક
 — વૃત્તિ ૨૦૬, ૨૯૧, ૨૯૨
 ગણિતસાર ૧૯૯
 — વૃત્તિ ૨૯૦
 { ગણિતસારકૌમુદી ૧૯૬
 ગણિતસારકૌમુદી ૧૯૬
 ગાથારત્નકોશ ૧૫૨
 ગાથારત્નાકર ૧૫૨
 ગાદાલક્ષ્મણ ૧૪૮
 — વૃત્તિ ૧૫૧. જુઓ નન્દિતાશ્વ-
 વૃત્તિ
 ગુ(ગુ)જરાતતુ પ્રધાન વ્યાકરણ
 ૩૨, ૩૩, ૬૭
 ગુણસાગરચરિત્ર ૨૭૮
 ગુર્જાવલી ૪૨
 ગૌતમીયકાવ્ય
 — વિવરણ ૨૫૮
 ગ્રહભાવપ્રકાશ ૨૦૫. જુઓ કુંવર-
 દીપક (પદ્ય)
 ગ્રહલાધન
 — દિપ્તિ ૨૯૪
 — દીપ્તિ ૨૯૪
 ગુરુસરણ
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 ગુપ્તમાસકુલક ૨૨૫

અનુવિંશતિકા ૧૫૪	x ચરકાદિના વિચારકાને ૨૯૬
અનુવિંશતિગિનચતુર્નિ ૨૫૪ જુઓ	ચિકિત્સા(સો)ત્સવ ૨૩૨
ગિનસ્તવનચતુર્વિંશતિકા	ચિન્તામણિ (યા૦) ૫૮, ૩૧૪,
અનુવિંશતિગિનસ્તોત્ર ૨૦૮	૩૧૫ જુઓ લલુપ્તિ
અનુવિંશતિગિનેન્દ્રસંક્ષિપ્તચરિત્ર ૯૮	— ટિપ્પણ ૨૯
અનુવિંશતિપ્રમુખ ૩૩, ૧૮૨, ૨૦૩,	— ટીકા ૨૬, ૩૧૪, ૩૧૫
૨૩૪, ૨૪૯, ૨૭૧	ચૂડામણિ ૨૧૫, ૨૨૦, ૨૨૧
અનુષ્ઠવૃત્તિ ૨૭૨	ચૈત્યવન્દનવૃત્તિ ૨૮૫. જુઓ આન-
અન્દ્રપ્રભકાવ્ય ૧૭૫	સ્થકવૃત્તિ
અન્દ્રપ્રભવિજય ૧૩૩	છન્દકોસ ૧૫૧
* અન્દ્રપ્રભા ૮૩, ૨૧૪, ૧૧૯, ૨૨૩,	— ટીકા ૧૫૧
૨૨૪. જુઓ બૃહત્પ્રક્રિયા અને	છન્દ(ન્દો)રૂપક ૧૫૨
ઉપકૌમુદી	છન્દશ્રૂણમણિ ૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૭.
અન્દ્રવિજય ૫૩, ૧૭૬	જુઓ છન્દોડનુશાસન (હિમ)
અન્દ્રાકીર્તિ	— ટીકા (પૂર્તિ) (યશો૦) ૧૪૮
— વૃત્તિ ૨૬૪	— „ (વધ્વ૦) ૧૪૮
અન્દ્રાકીર્તિપદ્ધતિ ૨૬૪	— વૃત્તિ (ટીકા) (યશો૦) ૧૪૮
— ટીકા ૨૬૪	છન્દ.શાસ્ત્ર (જય૦) ૨૮૫ જુઓ
અન્દ્રલોકટીકા ૧૭૮	જયદેવ-છન્દસુ
અન્દ્રોન્મીલન ૧૪. ૨૨૧	છન્દ.શાસ્ત્ર (શુદ્ધિ૦) ૧૪૩
— ટીકા ૨૨૧	„ (રામ૦) ૧૫૨
અમલારચિન્તામણિ	x છન્દ શાસ્ત્રી જયકીર્તિ તે કોણુ ? ૧૪૦
— ૮૫ઓ ૨૯૫	છન્દ શૈખર (જય૦) ૧૪૩
— બાલાવબોધ ૨૯૫	„ (રામ૦) ૧૪૩
અમ્પૂમણ્ડન ૫૩	„ (રાજ૦?) ૧૫૨

છન્દસ્તત્ત્વ ૧૫૨

— દીકા (સ્વોપત્ત) ૧૫૨

છન્દઃસુન્દર

— દીકા (સ્વોપત્ત) ૧૫૨

છન્દોડનુશાસન (વાગ્મ) ૧૫૧

— વૃત્તિ (સ્વોપત્ત) ૧૫૧

છન્દોડનુશાસન (હૈમ) ૧૩૪, ૧૩૬,

૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૪-૧૪૬, ૧૪૯,

૧૫૦, ૧૬૨, ૧૬૩.

— પર્વાય ૧૪૪

— વૃત્તિ (યગ્નો) ૯૮, ૧૪૮

— " (સ્વોપત્ત) ૧૪૪-૧૪૮

છન્દોરત્નાવલી ૧૫૧, ૧૭૦

છન્દોડકાંકાર ૧૫૨

— ટિપ્પન ૧૫૨

છન્દોવિચિત્રિ ૧૫૨. જુઓ રત્ન-
મંજૂષા

× છ મોક્ષની વિહરમાણુ જિનવીરિનીનું

વિહંગાવલોકન ૩૦૨

છહાભરી ૬૮, ૭૨. જુઓ લક્ષ્મીવૃત્તિ

(હૈમ)

છાસીઈ

— ટિપ્પણ ૨૦૭

છાંદિગુચરિયા ૧૭૫. જુઓ યતિ-

દ્વિનયર્ધા

જગન્નોહન ૨૨૫

જન્મકુણ્ડલી ૨૯૪

જન્મપત્રીપદ્ધતિ (અજ્ઞાત) ૨૧૦

" (મદ્દિમો) ૨૧૦

" (લઘ્વિ) ૨૧૦

" (હૃદય) ૨૧૦

{ જન્મસમુદ્ર ૨૦૯

{ જન્મમાર્ગોધિ ૨૦૯

જન્મ્યુદ્ધીપપ્રત્તપ્તિ ૨૨૫

× જન્યકીર્તિનું છન્દોડનુશાસન ૧૩૫

જન્યદામન (સ્વે + અજૈન) ૧૩૪-

૧૩૭

× જન્યદેવકૃત જન્યદેવચન્દસ ૧૩૪

જન્યદેવચન્દસ ૧૩૪, ૧૩૬-૧૩૮.

જુઓ છન્દઃશાસ્ત્ર

— ટિપ્પણ ૧૩૯

— દીકા (વિવૃત્તિ) (હૃદય) ૧૩૪,

૧૩૫, ૧૩૬

— વૃત્તિ ૧૩૬

જન્યમંગલા ૨૮૨

× જર્મન અને ઇટાલિયન અનુવાદોથી

અધકૃત જૈન કૃતિઓ ૨૪૯

ગતક(કર્મ)પદ્ધતિ

— દીકા ૨૬૨, ૨૬૩

— ગ્રાધાવર્તોધ ૨૬૨

ગિજુસતરિ ૧૨૩

૧ જિનરત્નકોશ ૨૩, ૨૯, ૩૩, ૪૧,
 ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૧-૫૬,
 ૭૦-૭૨, ૭૬-૭૮, ૮૨-૮૫,
 ૮૮, ૯૨, ૯૫, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩,
 ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૭-૧૨૦, ૧૨૩,
 ૧૨૬-૧૨૯, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૪,
 ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૬-
 ૧૭૯, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૬,
 ૨૦૦, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૧૪, ૨૨૪,
 ૨૨૯-૨૩૧, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૮,
 ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૮, ૨૫૫,
 ૨૬૦, ૨૬૪, ૨૬૯-૨૭૨, ૨૭૪-
 ૨૭૬, ૨૮૨, ૨૯૦, ૨૯૩-૨૯૫,
 ૩૦૩, ૩૦૮, ૩૧૦-૩૧૨
 જિનસહસ્રનામસ્ત્રોત ૮૧
 જિનસ્તવનચતુર્વિંશતિકા ૨૫૪.
 જુઓ ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ
 જિનસ્તુતિ ૨૫૪
 જિનસ્તોત્રો ૧૮૨
 જીવવિચાર
 —વિવરણ ૨૫૮
 જોસલમેર ભાષકાગારીયગ્રન્થસૂચી ૩૦૪
 જૈનકુમારસંભવ ૧૪૩
 જૈન ગૂર્જર કવિઓ ૩૧૧
 જૈન ગ્રન્થાવલી ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૫૨,
 ૫૫, ૭૦, ૭૪, ૭૬, ૭૯, ૮૦,

૮૪, ૮૫, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૧૧૬,
 ૧૧૮-૧૨૦, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૯,
 ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૭૭-
 ૧૭૯, ૧૯૦, ૨૨૦, ૨૩૦,
 ૨૩૫-૨૩૮, ૨૫૨, ૨૭૧, ૩૨૧
 જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ ૯૮, ૩૧૧
 * જૈન દર્શનનું વૃક્ષનાત્મક દિગ્દર્શન
 ૨૬૬
 જૈનપુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ ૪૨
 જૈનસંપ્રદાયી ૨૯૪
 જૈન સામુદ્રિકના પાંચ ગ્રન્થો ૨૦૧,
 ૨૧૧, ૨૧૪, ૨૧૭
 જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
 ૩૭, ૪૮, ૫૦-૫૩, ૬૦, ૧૦૯,
 ૧૧૧, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૭૨,
 ૧૯૧, ૨૦૫, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૭,
 ૨૩૦, ૨૫૧, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૭૦,
 ૨૮૪
 જૈનસિદ્ધાન્તકૌમુદી ૩૧૫, ૩૧૬,
 જૈનસૂક્તસન્દોહ ૨૫૯
 જૈનસ્તોત્રસંગ્રહ ૫૯
 જૈનસ્તોત્રસન્દોહ ૨૭૩
 જૈનસ્તોત્રસમુચ્ચય ૪૮, ૫૦,
 ૨૫૪
 જૈનાગમ ઔર સ્થાપત્ય ૧૯૪
 જૈનેતર ગ્રન્થોં પર જૈન વિદ્વાનોંકો
 ટોકાયે ૨૭૧

જૈનેતર સાહિત્ય અને જૈનો ૨૭૬

જૈનેન્દ્ર (પંચાધ્યાયી) વ્યાકરણ

— કારિકા ૨૩

— કારિકાની અવચૂરિ (સ્વોપસ) ૨૩

જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ૧૪. જુઓ ઇન્દ્ર-

વ્યાકરણ અને ઐન્દ્ર વ્યાકરણ

એકસકરપુગ

— દીકા ૨૦૩

જ્યોતિષસ્તનાકર ૨૮૫

જ્યોતિસાર (ફેરુ) ૧૯૯, ૨૦૮, ૨૦૯

— વૃત્તિ (સ્વોપસ) ૨૦૯

જ્યોતિસાર (નાર૦) ૨૦૮, ૨૦૯.

જુઓ નારથન્દ્ર જ્યોતિસાર

— ટિપ્પણ ૨૦૮

જ્યોતિસાર (હર્ષ૦) ૨૦૮, ૨૦૯,

૩૦૩. જુઓ જ્યોતિષસારસંગ્રહ

અને જ્યોતિષસારોદ્ધાર

{ જ્યોતિષસારસંગ્રહ ૨૦૯. જુઓ
જ્યોતિસાર
જ્યોતિષસારોદ્ધાર ૨૦૯

ઠક્કર ફેરુરચિત ગણિતસારકૌમુદી

એક અદ્વિતીય અન્ય ૧૯૬

ઠક્કર ફેરુરચિત મુદ્રાશાસ્ત્રનો અદ્વિ-

તીય જૈન અન્ય ૧૯૪

હાથ ૩, ૨૨૪

* હુણિકા ૭૨ જુઓ તત્ત્વપ્રકાશિકા,
પ્રકાશિકા અને બલાબલવૃત્તિ

* હુણિકા ૨૭૫. જુઓ દીપિકા

હુણિકાદીપિકા ૭૧. જુઓ મધ્યમ-
વૃત્તિ અને લઘુવૃત્તિ

* તત્ત્વપ્રકાશિકા (ચુલ્ક૦) ૮૫, ૮૬,
૮૭

* તત્ત્વપ્રકાશિકા (હૈમ) ૬૭, ૭૨, ૭૩.

જુઓ અહારહનરી, હુણિકા,
પ્રકાશિકા, બલાબલવૃત્તિ અને
(હૈમ) બૃહદ્વૃત્તિ

— પ્રકાશ ૭૨, ૭૭. જુઓ ન્યાસ
(હૈમ), બૃહન્ન્યાસ (હૈમ), મહા-
ચુલ્ક અને શબ્દમહાચુલ્ક

* તત્ત્વાભિધાયિની ૧૧૨, ૧૧૫

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧૫, ૨૦૦, ૨૮૬

— ભાષ્ય ૧૫, ૨૦૦

તત્ત્વાધ્યાયિગમશાસ્ત્ર

— દીકા ૧૪

* તત્ત્વાવગમ ૨૫૩

તન્ત્રવિભ્રમ

— વૃત્તિ ૮૭

તરંગવધ ૨૦૩

* તર્કરહસ્યદીપિકા ૧૦૦, ૨૭૧

તર્કસંગ્રહ

— વિવર્ણ ૨૫૮

તાન્ત્રિકસાર

— દીકા ૨૫૨, ૨૬૩

તારાગણ ૧૫૪

* તારિકા હરિયાણી સ્વોપચ વિવેચન

સહિત ૩૦૨

{ તિલ્ક-વ્યોક્તિ ૧૦૩

{ તિલ્ક-તાન્વ્યોક્તિ ૧૦૩

તિથિકલક ૨૨૫

તિલક ૩૧૮

તિલકમંજરી ૧૧૦, ૧૪૮, ૧૬૨,

૧૮૯, ૨૮૫

તિલકમંજરીકથાસાર ૧૬૯

દુરંગમખન્ધ ૨૧૧, ૨૩૫

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર ૬૧, ૧૧૫,

૨૪૫, ૨૫૯, ૨૬૦

ત્રિષષ્ટિસાર ૨૫૨

ત્રેલોક્યદીપક (અગ્રાત ૧) ૨૨૫

{ " (હેમં) ૨૦૮. જુઓ નબ-
તાનિક, કુવનદીપક અને મેધમાલા
ત્રેલોક્યપ્રકાશ ૨૦૮

ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી ૩૦૦, ૩૦૪, ૩૦૫

* થયપરિચલ્લા (સ્તવપરિચા) અને

એની યશોવ્યાખ્યા ૩૦૨

* દક્ષિનજ્યોતિર્વૃત્તિ ૨૨૧. જુઓ

મન્નવ્યાકરણજ્યોતિર્વૃત્તિ

દ્વપરિક્ષા ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૯,

૨૦૯. જુઓ દ્વપરીક્ષા

દશપર્વકથા ૨૫૮

દસવેયાલિય ૧૪૭

* દાનદીપિકા ૪૭

દાનપદ્મિનિશિકા ૮૬

* દિક્ષપટ ચૌરાસી બોલ પ્રત્યક્તિ

(૮૪ બોલવિચાર): રેખાદર્શન ૩૦૨

દિગ્વિમાય ૬, ૧૪

દિનશુદ્ધિ ૨૦૭

* દીપિકા (અગ્રાત) ૭૯

* " (ન્યાય) ૯૯

* " (નિનં) ૭૯

* " (દક્ષિ) ૬૧

* " (ધનં) ૨૬૩

* " (મેધં) ૨૭૫. જુઓ દુપિલકા

* " (હર્ષં) ૫૧

* દુર્ગપદ્મપ્રબોધ ૬૩, ૬૫

" ૧૧૬

દુર્ગપદ્મપ્રબોધવૃત્તિ ૨૭૧. જુઓ વૃત્તિ-

વિવરણપન્નિકાદુર્ગપદ્મપ્રબોધ

* દેવીસતત અને શ્રીહેમચન્દ્રસરિ ૧૬૪

દેસ્ય શબ્દનો કોશ ૨૦૩

દેસિસદ્સંગ્રહ ૧૧૨. જુઓ રચણાવલી

દૈવમ્ (યાગ) ૨૮

* દોષકવૃત્તિ ૭૯

* દૌર્ગસિંહીદીપિકા ૨૭૨

* દૌગસિહીવૃત્તિ ૨૭૧
 દ્રવ્યપરીક્ષા (લિખ) ૧૬૪
 ,, ૧૯૪, ૨૦૯. જુઓ
 દ્વવપરિક્ષા
 દ્રવ્યાલંકાર ૧૮૧, ૧૮૩
 — દીકા (સ્વોપન) ૧૮૧, ૧૮૩
 દ્રવ્યાવલીનીનિર્ધાર ૨૩૧, ૩૧૧
 દ્વયક્ષરનામમાલા ૧૨૨
 દ્વયાશ્રય ૩૬, ૬૮, ૭૨
 દ્વાનિર્ણયિકા (સિદ્ધ) ૮૭
 ,, ,, ૧૪૭ (પ્રથમ)
 ધનદનિચીતી ૨૪૩, ૨૯૯
 ધનપાલોચ કોશ ૧૦૬-૧૧૧
 ધતુવિદ્યા ૨૩૭
 — વૃત્તિ ૨૩૭
 ધતુવેદ ૨૩૬
 ધર્મોપદેશમાલા
 — વિવરણ (જય) ૧૪૧
 ,, (નમિ) ૨૮૫
 ધર્મકલ્પદ્રુમ ૨૫૬
 ધર્મદીપિકા ૮૪
 ધર્મવિધિ
 — વૃત્તિ ૧૭૧
 ધર્માબ્યુદય ૨૦૬, ૨૦૮
 ધાતુચિન્તામણિ ૧૦૨

ધાતુપાઠ (અગ્રાત) ૬૨
 ,, (પ્રવચન) ૬૨
 ,, (સુદિ) ૩૩
 ,, (મલ્લ) ૩૯
 ,, (રત્ન) ૩૧૫
 ,, (શા) (યા) ૩૦, ૫૮
 ,, (હપ) ૧૨૦, ૨૭૮
 ,, (હિમ) ૬૯, ૭૧, ૮૩
 * ધાતુતરંગિણી ૧૨૦, ૨૭૮
 ધાતુપરીક્ષા ૨૩૮
 ધાતુપારાયણ (હિમ) ૬૪, ૯૦,
 ૧૦૦
 — ટિપ્પણ ૯૦
 — વૃત્તિ (સ્વોપન) ૯૦, ૯૨
 ધાતુમંજરી ૫૪, ૨૫૪
 ધાતુરત્નાકર (લાવ) ૬૨
 ,, (સાધુ) ૬૨, ૯૩, ૧૨૧
 * નાટ્યરણ્ય અને વૃત્ત(ત્ર્ય)ગતિ ૧૪૯
 નન્દિતાલ્ક્યવૃત્તિ ૧૫૧. જુઓ ગાદા-
 લક્ષણવૃત્તિ
 નન્દી ૨૫
 — દીકા ૨૫
 નમસ્કારપ્રથમપદાર્થ ૧૩૦
 'નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય' સ્તુતિ ૧૪૭
 નયકર્ણિકા ૮૧

નરનારાયણાનન્દ ૧૬૯, ૨૫૧
 નરપતિજયચર્ચા ૨૧૭, ૨૨૫. જુઓ
 સ્વરોદ્ધ
 નલવિલાસ ૧૮૧, ૧૮૫
 નવકારમંત
 — દીકા ૨૧૦
 નવતત્ત
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 x નવનિધાન નવ સ્તવનો ૩૦૨
 નબતાજિક ૨૦૮. જુઓ ગૈશોક્ય-
 દીપક, ગૈશોક્યપ્રકાશ, સુવનદીપક
 અને મેધમાલા
 'નાગેરી તપા' ગચ્છની પદ્માવલી ૨૦૫
 નાટ્યદર્પણ ૭૮, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૪
 — વિવૃત્તિ ૧૮૦-૧૮૨, ૧૮૫,
 ૧૮૬
 નાટ્યવિધિપ્રાકૃત ૧૮૦
 નાટ્યવિહિપાઠુડ ૧૮૦
 નાટ્યચક્ર ૩૦૮
 નાટીનિર્ણય ૩૦૮, ૩૦૯. જુઓ
 નાટીવિચાર
 નાટીપરીક્ષા ૩૦૯
 નાટીવિચાર (અગ્રાંત) ૩૦૯
 " (અગ્રાંત) ૩૦૮
 " (અગ્રાંત) ૩૦૯. જુઓ
 નાટીનિર્ણય

નાટીસંચારમાન ૩૦૮
 નાનાર્થકોશ ૩૦૪
 નાનાર્થસંગ્રહ ૩૦૪
 નામમાલા (અગ્રાંત) ૨૮૫
 " (જિન૦) ૧૨૩. જુઓ
 અપવર્ગનામમાલા અને પંચવર્ગ-
 પરિહરનામમાલા
 નામમાલા (ધન૦) ૧૧૧
 " (ભાનુ૦) ૧૧૯, ૧૨૦
 " (મહી૦) ૧૨૬
 " (સુધા૦) ૧૩૦, ૧૩૧.
 જુઓ એકાક્ષરનામમાલા અને
 એકાક્ષરનિધિપદ્
 નામમાલા (હેમ૦) ૧૨૯. જુઓ
 એકાક્ષરનિધિપદ્
 નામમાલા (હેમ) ૧૧૨, ૧૧૫. જુઓ
 અભિધાનચિન્તામણિ
 નામમાલાસંગ્રહ ૧૧૮, ૧૧૯. જુઓ
 નામસંગ્રહ, ભાનુચન્દ્રનામમાલા
 અને વિવિક્તનામસંગ્રહ
 નામમાલિકા (સુધા૦) ૧૩૦
 નામસંગ્રહ ૧૧૮. જુઓ નામમાલા-
 સંગ્રહ, ભાનુચન્દ્રનામમાલા અને
 વિવિક્તનામસંગ્રહ
 નાયાધર્મકદા ૨૫૩
 નારચન્દ્રજ્યોતિઃસાર ૨૦૮. જુઓ
 જ્યોતિઃસાર

નિધપટ્ટ (બુદ્ધિ) ૧૧૧
 „ (વર્ધ) ૧૧૧
 { „ (હેમ) ૧૨૫, ૧૨૬
 નિધપટ્ટશેષ ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૪,
 ૧૨૫
 — ટીકા ૧૨૬
 નિદાન ૩૧૦
 નિબંધસંગ્રહ ૩૦૨
 નિબંધભીમ ૧૮૧
 નિર્વાણકલિકા ૨૦૩
 નીતિઅન્ય ૨૪૩
 { નીતિધનક ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩
 { નીતિશતક ૨૪૨
 નીતિશાસ્ત્ર (તિલક) ૨૪૨, ૨૫૦
 „ (ધર્મ) ૨૪૩
 નૂતન વ્યાકરણ ૬૦
 નેમિચરિત્ર ૨૫૨
 નેમિનાથચરિત્ર ૨૦૬
 નેમિનિર્વાણ ૧૫૭, ૧૭૫
 નેમિસ્તવ ૧૮૨
 — ટિપ્પણ ૨૦૮
 ન્યાયકંઠલી
 — ટીકા ૭૮
 — પંજિકા ૨૦૮
 * ન્યાયતાત્પર્યટીપિકા ૬૦
 ન્યાયબિન્દુટીકા

— ટિપ્પણ ૨૫
 ન્યાયરત્નાવલી ૨૭૭
 { ન્યાયસંગ્રહ ૩૪. ૯૯
 { ન્યાયસંગ્રહસૂત્ર ૯૯
 x ન્યાયાચાર્યને અંગેની કેટલીક
 કિંવદન્તીઓ ૧૦૩
 x ન્યાયાચાર્યને વંદન ૧૦૩, ૩૦૨
 * ન્યાયાર્થમંજૂષા ૭૩, ૯૯, ૧૦૦,
 જુઓ હેમબ્યાકરણ-ન્યાયસંગ્રહ
 — ન્યાસ (સ્વોપચ) ૯૯, ૧૦૦
 ન્યાયાવતાર ૩૨
 ન્યાસ (વિનય) ૮૨. જુઓ હેમ-
 પ્રકાશ અને હેમપ્રક્રિયાબૃહ-ન્યાસ
 ન્યાસ (હેમ) ૬૪, ૭૨, ૭૭, જુઓ
 તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ, બૃહ-ન્યાસ,
 મહાશૃંગ અને શબ્દમહાશૃંગ
 ન્યાસસારસમુદ્ધાર ૭૨, ૭૮. જુઓ
 બૃહ-ન્યાસ દુર્ગપદબ્યાખ્યા, ન્યાસો-
 દ્ધાર અને લઘુન્યાસ
 ન્યાસસારોદ્ધાર
 — ટિપ્પણ ૭૮
 ન્યાસોદ્ધાર ૭૮. જુઓ ન્યાસસાર-
 સમુદ્ધાર; બૃહ-ન્યાસદુર્ગપદબ્યાખ્યા
 અને લઘુન્યાસ
 પદ્મચરિત્ર ૨૪૦

× પક્ષીઓના પરિચયની પ્રવેશિકા

૨૧૮

પર્યટક-ખાણસરવ ૮૬. જુઓ પ્રત્યા-
ખ્યાનસરવ ૩૫

પજાગેસવણાક ૧૫ ૧૪, ૪૭, ૮૧

— અવચૂલિ ૪૮

પંચગ્રન્થી ૩૧. જુઓ બુદ્ધિસાગર

પંચજિનહારઅન્ધસ્તવ ૪૮, ૩૦૦

પંચવર્ગપરિહારનામમાલા(અગ્રાત) ૧૨૨

” (નિન૦) ૧૨૩.

જુઓ અપવર્ગનામમાલા અને
નામમાલા

પંચવર્ગસંગ્રહનામમાલા ૧૨૨

પંચાંગતત્ત્વ ૩૨૧

— વૃત્તિ ૩૨૧

પંચાંગતિથિવિવરણ ૩૨૨

પંચાંગદીપિકા ૩૨૨

પંચાંગપત્રવિચાર ૩૨૨

પંચાસગ

— વૃત્તિ ૩૩

પરિક્ષમણુસુત

— અવચૂલિ ૪૮

પરણુવણા ૧૨૫

— તપપપચસંગહણીની અવચૂલિ

૪૮

— સંગહણી ૪૮

પરણવાગરણ ૨૨૦, ૨૨૧. જુઓ
પ્રશ્નવ્યાકરણ

પત્તનસ્યપ્રાત્યજ્ઞૈનભાંડાગારીયગ્રન્થ-

સૂચી ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૭૨, ૨૧૩,
૨૧૮, ૨૨૧, ૨૫૦, ૨૮૯,
૩૦૮, ૩૧૧

પદ્યપ્રકાશ ૨૮૯

પદ્યવસ્થા ૩૧૩

— ટીકા ૩૧૩

પદ્યવસ્થામૂત્રકારિકા સદીકા ૩૧૩

પદ્યચિન્તામણિ ૧૧૮. જુઓ

શબ્દાણુવ અને સુન્દરપ્રકાશ

પદ્યપ્રકાશ (જ્યોતિષ) ૧૩૩

” (નામમાલા) ૧૩૩

પદ્માનન્દમહાકાવ્ય ૬૮, ૧૩૦, ૧૭૧,
૨૪૯

પદ્માનન્દશતક ૨૬૯

પદ્યરણુસન્દોહ ૪૮

પરસમયસારવિચારસંગ્રહ ૨૫૮

પરિભાષાવૃત્તિ ૭૬

* પર્વાય (અગ્રાત) ૧૨૯

* ” (અગ્રાત) ૧૪૪

* પદ્મવ ૩૦૪, ૩૦૫

* પદ્મવશેષ ૧૭૧. જુઓ કદપપદ્મવ-
શેષ, કદપલતાવિવેક, વિવેક અને શેષ

પાઠ્ય (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય

૪, ૫, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૪૫,

૧૪૮, ૧૫૧, ૧૬૪, ૨૦૧,

૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૧૫,

૨૨૦, ૨૪૬, ૩૧૭

પાઠ્યલક્ષીનામમાલા ૧૧૦, ૧૧૧

પાઠ્યસદ્મહાવૃણવ ૩૧૭

પાણ્ડવચરિત્ર ૨૦૮

પારસીક-નામમાલા ૧૩૨. જુઓ
શબ્દવિલાસ

પારસી(ક)ભાષાનુશાસન ૫૬

પાર્શ્વનાથચરિત ૨૫૪

પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ભાવ૦) ૧૭૫

„ (વિનય૦) ૧૭૧

પાશકકેવલી ૨૨૦

પિંગલસારોદ્ધાર ૧૫૨

પુરુષકાર ૨૮

પુરુષસ્ત્રીલક્ષણ ૨૧૧

પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર ૨૭૮

પોરાગમ ૨૩૩

પ્રકરણરત્નાકર ૨૪૭

પ્રકાશિકા (હિમ) ૬૬. જુઓ લઘુવૃત્તિ

* પ્રકાશિકા (હિમ) ૭૨. જુઓ અદાર-

હજારી, દુષ્ટિકા, તત્ત્વપ્રકાશિકા

બલાબલવૃત્તિ અને બૃહદ્વૃત્તિ

પ્રકાન્તાલંકારવૃત્તિ ૧૭૮

પ્રક્રિયાવૃત્તિ ૨૭૬

* પ્રતાપના ૭૩

પ્રતાપનાસૂત્ર ૪૮

પ્રતાપકદંપદુમ ૨૩૨-

પ્રતિમાશતક

— વૃત્તિ (સ્વેપિય) ૧૬૮, ૩૧૪

પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ ૮૬. જુઓ પદ્ય-
રૂપાણુસરૂવ

પ્રત્યન્ધચિન્તામણિ ૬૩, ૧૮૨

પ્રત્યન્ધાવલી ૨૦૬

પ્રભાવકચરિત ૬, ૨૪, ૩૨, ૩૩,

૬૬, ૬૭, ૮૮, ૯૬, ૧૨૪,

૧૫૫, ૧૮૨, ૨૦૨-૨૦૪

પ્રમાણવાદાર્થ ૨૬૪

[પ્રમાણલક્ષણ ૩૧

[પ્રમાણદ્વય ૩૧-૩૩

— વૃત્તિ ૨૩

પ્રશસ્તિલેખો ૧૭૨, ૨૦૭

પ્રશ્નપ્રકાશ ૨૦૨, ૨૦૪

પ્રશ્નબ્યાકરણ ૨૨૦. જુઓ

પદ્ધવાગરણ

પ્રશ્નબ્યાકરણબોધોત્તિવૃત્તિ ૨૨૧.

જુઓ દર્શનબોધોત્તિવૃત્તિ

- પ્રશ્નશતક ૨૦૬, ૨૮૪ .
 — અવચૂર્ણિ (સ્વોપગ્ન) ૨૦૬
 પ્રશ્નસુન્દરી ૨૨૩
 પ્રશ્નોત્તરસનમાલા (ઉત્તમર્ષિ) ૨૪૨
 „ (વિમલ) ૨૪૦,
 ૨૪૧, જુઓ સ્તનમાલિકા
 — ટીકા (અગ્રાત) ૨૪૧
 — „ (દેવેન્દ્ર) ૨૪૦, ૨૪૧
 — વૃત્તિ (મુનિભદ્ર) ૨૪૧
 — „ (હિમપ્રભ) ૨૪૧
 પ્રશ્નોત્તરસાધનશતક ૨૫૮
 પ્રસાદ્દાનિશિકા ૧૮૨
 * પ્રાકૃતદીપિકા ૭૮, ૨૦૮. જુઓ
 પ્રાકૃતપ્રબોધ અને પ્રાકૃતવૃત્તિ-
 દુષ્ટિકા
 પ્રાકૃતપદાવચૂરિ ૭૬
 * પ્રાકૃતપ્રબોધ ૭૮. જુઓ પ્રાકૃત-
 દીપિકા અને પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા
 પ્રાકૃતશ્વસિક્ષિ ૭૮
 પ્રાકૃતવૃત્તિ ૪૧
 * પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા (૧૨૦) ૭૮. જુઓ
 પ્રાકૃતદીપિકા અને પ્રાકૃતપ્રબોધ
 * પ્રાકૃતવૃત્તિદુષ્ટિકા (હૃદય) ૭૬.
 જુઓ વ્યુત્પત્તિદીપિકા અને હૈમ-
 ચર્યપાદવૃત્તિ

- * પ્રાકૃતવૃત્તિદીપિકા ૭૬. જુઓ
 હૈમદીપિકા
 પ્રાકૃત વ્યાકરણ (હૈમ) ૮૩
 પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ ૪૬
 પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ૯૮
 પ્રાણનાય ૨૨૯
 પ્રિયંકરનૃપકથા ૧૯૧
 પ્રેમલાભ ૪૦, ૪૧
 કૃલાક્ષવિષયક પ્રશ્નપત્ર ૨૨૧
 x અનાવટી સંસ્કૃત ૫
 અન્ધહેતુદ્યતિભંગી ૫૧
 અર્થામ્બવૃત્તિ (અગ્રાત) ૭૬
 અર્થામ્બવૃત્તિ (હૈમ) ૯૨. જુઓ
 અકારહંભરી, દુષ્ટિકા, તત્ત્વ-
 પ્રકાશિકા, પ્રકાશિકા અને બૃહદ્-
 વૃત્તિ
 બાલપ્રોધ (અગ્રાત) ૨૨૫
 * બાલપ્રોધ (મેરુ) ૪૧. જુઓ બાલા
 વપ્રોધવૃત્તિ
 બાલાપ્રોધ (મેરુ) ૪૦, ૪૧
 — આખ્યાતવૃત્તિદુષ્ટિકા ૪૧
 — કૃદ્વૃત્તિદિપ્ત ૪૧
 — ચતુષ્ક(વૃત્તિ)દિપ્ત ૪૧
 — વૃત્તિ (બૃહદ્) ૪૧
 — „ (લઘુ) ૪૧

બાલભારત ૬૮

બાલશિક્ષા (પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત
વ્યાકરણ) ૪૮, ૨૭૩

બાલશિક્ષા (ભક્તિ) ૪૮

,, (સંગ્રામ) ૪૮, ૫૧, ૨૭૩

બાલાવબોધવૃત્તિ ૪૧, ૨૭૧. જુઓ
બાલબોધ

* બાલાવબોધિની ૨૬૫

બીજકૌસ્તુભ ૨૧૮. જુઓ શકુનાવલી

બીજનિર્ધંદુ ૧૨૬

ભુદ્ધિસાગર (નીતિ) ૩૧, ૨૩૭, ૨૬૩

,, (વ્યાકરણ) ૩૧-૩૩,

૪૦, ૪૧, ૬૨, ૧૧૧, ૧૪૩,

જુઓ પંચગ્રન્થી

બૃહચ્છાન્તિસ્ત્રોત્ર

— ટીકા ૧૨૦

બૃહદ્-ટિપ્પનિકા ૭૬-૭૮, ૨૭૨,
૩૦૮

બૃહત્પવમાલા ૨૯૨

બૃહત્પ્રક્રિયા ૮૩. જુઓ મન્દ્રપ્રભા
અને હૈમકૌમુદી

બૃહદ્વૃત્તિ (હૈમ) ૫૮, ૬૪, ૬૭,

૬૬, ૭૧, ૭૩-૭૮, ૬૯. જુઓ

અદારહાસી, દુષ્ટિકા, તત્ત્વ-
પ્રકાશિકા, પ્રકાશિકા અને બાલાબલ-
વૃત્તિ

— અવચૂષ્ણિકા ૭૫, ૮૮. જુઓ
સિદ્ધહેમચન્દ્ર-બૃહદ્વચૂરિ

— ટિપ્પણ ૭૬

— દુષ્ટિકા ૭૬

— દીપિકા ૭૬

— પ્રક્રિયા ૧૦૦. જુઓ હૈમ-
બૃહત્પ્રક્રિયા (?)

— વિષમપદબ્યાખ્યા ૭૬. જુઓ
કક્ષાપટ્ટવૃત્તિ અને કક્ષાપદ

— સારોદ્ધાર ૭૬

બૃહદ્-હૈમપ્રભા ૮૪

બૃહદ્ન્યાસ (હૈમ) ૨૪, ૭૨, ૭૪,

૭૭, ૭૮, ૮૨, ૧૬૨, ૩૦૬.

જુઓ તત્ત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ, ન્યાસ,

મહાભૂવ અને શબ્દમહાભૂવ

— દુર્ગપદબ્યાખ્યા ૭૨, ૭૮.

જુઓ ન્યાસસારસમુદ્ધાર, ન્યાસોદ્ધાર
અને લઘુન્યાસ

* બેકા ૨૦૬

બે મહત્ત્વના ગ્રંથોની સૌધ ૨૮૪

{ * બોધદીપિકા ૧૪૬

{ * બોધિદીપિકા ૧૪૬

ભક્તિભર-કલ્યાણ મન્દિર-નમિષિણ-
સ્ત્રોત્રત્રય ૫૫

ભક્તામરસ્ત્રોત્ર ૨૬૪, ૩૦૦

— દીકા (સિદ્ધિ) ૨૫૫, જુઓ
વૃત્તિ

— દીકા (હર્ષ) ૨૧૦

— વૃત્તિ (સિદ્ધિ) ૫૪, ૫૫.
જુઓ દીકા

ભગવતી ૨૨૫

— વૃત્તિ ૨૨૫

ભતપરિણ્યા

— અવચૂરિ ૧૦૦

ભદ્રબાહુસંહિતા ૨૨૫

ભદ્રશ્વર ૩૪

ભાનુચન્દ્રશિખરિત ૫૪, ૧૨૦,
૨૫૪, ૨૮૮

ભાનુચન્દ્રનામમાલા ૧૧૯. જુઓ
નામમાલાસંગ્રહ, નામસંગ્રહ અને
વિવિક્તનામસંગ્રહ

ભાવનાસાર ૨૪૨

ભાવબોધિકા ૨૦૫

ભાવસંપત્તિકા ૨૯૪

ભાષ્યવિવરણ ૨૭૬

ભુવનદીપક

— બાલાવબોધ ૨૯૫

ભુવનદીપક (પદ્ય) ૨૦૫, ૨૯૫.

જુઓ ગ્રંથભાવપ્રકાશ

— અવચૂરિ ૨૦૬

— દીકા ૨૦૬

— બાલાવબોધ ૨૦૬

— વૃત્તિ (સિંહ) ૨૦૫

— , (હેમ) ૨૦૬

ભુવનદીપક (હેમ) ૨૦૮, ૨૯૫.

જુઓ ત્રૈલોક્યદીપક, ત્રૈલોક્ય-
પ્રકાશ, નવ્યતાનિક અને મેધમાલા

બ્રૂધાતુ

{ — વિવરણ ૨૫૮
— વૃત્તિ ૨૭૯

બ્રૂધાતુવૃત્તિસંગ્રહ ૨૭૯

ભોજપ્રગ્ન ૭૮

ભોજવ્યાકરણ ૨૫૬, ૨૭૪

મકરન્દ ૧૭૦

* મણિ (યા) ૨૯

મધ્યમપ્રક્રિયા ૮૩

મધ્યમવૃત્તિ (કાકલ) ૭૧. જુઓ

કાકલની કૃતિ, હુણિકાદીપિકા અને
સધુવૃત્તિ

મધ્યમવૃત્તિ (સ્વોપચ) ૭૨

મધ્યમ-હેમપ્રભા ૮૪

મનોરથનામમાલા ૧૩૩

મનોરમાકલા ૧૪૩

મનોરમાચરિય ૧૧૧

મન્ત્રરાજરહસ્ય ૨૦૬, ૨૯૨

મલયવર્ષ ૨૦૩

મદ્વિકામકરન્દ ૧૮૧

મદ્વિકનાયચરિત્ર ૧૭૧

મખીવિચાર ૨૩૮

મહાદેવીસારણી

— ટિપ્પણ ૨૬૪

— ટીકા ૨૬૪

— વિવૃત્તિ ૨૬૪

* મહાભૂવ ૭૭, જુઓ તત્ત્વપ્રકાશિકા-
પ્રકાશ, ન્યાસ, બૃહન્ન્યાસ (હેમ)
અને શબ્દમહાભૂવ

મહાવીરચરિત્ર ૬૭, ૧૪૩, ૨૧૨

મહાવીરસ્તવન ૫૦

માધરાજપદ્ધતિ ૨૩૧

માતૃકાકિવલી ૨૨૦

માતૃકાનિર્ધટ (૧ અજૈન) ૧૨૬

માધવનિદાન

— ટિપ્પણ ૨૬૮

માનસાગરીપદ્ધતિ ૨૧૦

{ મિશ્રલિંગકોશ ૫૫, જુઓ લિંગાનુ-
શાસન અને શિવસિન્ધુ
મિશ્રલિંગનિર્ણય ૫૫

મુખ્યાવખોષ ઔકૃતિક ૪૭, ૪૯-૫૧

* મુખ્યાવખોષ ૨૫૩

મુનિસુવ્રતચરિત્ર ૨૦૫

મુનિસુવ્રતસ્તવ ૧૮૨

મુષ્ટિબાકરણ ૩૬-૩૯, જુઓ શબ્દા-
નુશાસન (મલય૦)

— વિષમપદવિવરણ ૪૦

— વૃત્તિ (સ્વોપદ) ૩૭-૩૯

મુદ્દતચિન્તામણિ

— ટિપ્પણ ૨૬૫

મૃગપક્ષિશાસ્ત્ર ૩૪

મેઘદૂત

— ટીકા ૨૮૨

{ મેઘમહોદય ૨૧૯, ૨૨૪, જુઓ
વર્ષપ્રબોધ તેમજ વર્ષપ્રબોધ અને
અષ્ટાંગનિમિત્ત
મેઘમહોદય-વર્ષપ્રબોધ ૨૨૪

મેઘમાલા (૧ અજ્ઞાત) ૨૨૫

„ (હીર૦) ૨૨૫

„ (હેમ૦) ૨૦૮, જુઓ ગૈલોક્ય-

દીપક, ગૈલોક્યપ્રકાશ, નભ્યતાલિક

અને જીવનદીપક

મેરુત્રયોદશી

— વિવરણ ૨૫૮

x મોતીઃ શુકનિયા અને અપશુકનિયા
૩૦૭

ચતિદિનચર્યા ૧૭૫, જુઓ જમ્-
દિલ્લચરિયા

ચન્ત્રરાજ ૩૨૨

ચન્ત્રરાજચનાપ્રકાર ૩૨૨

ચન્ત્રાગ્નાય ૩૨૨

ચદુવિલાસ ૧૮૨

યશોધરચરિત ૨૫૮	— ટીકા ૧૫૨
* યશોરાજિરાજ્યપદ્ધતિ ૨૯૪	રત્નમાલા ૨૨૫
યાદવાબુદ્ધ ૧૮૧	રત્નમાલિકા ૨૪૦. જુઓ અનો-
યુગપ્રધાનચોપાઇ ૧૯૯	તરરત્નમાલા
યુગાદિદેવદાત્રિશિકા ૧૮૨	રત્નસાગર ૨૩૨, ૩૧૧
યોગચિન્તામણિ ૧૨૦, ૨૩૦, ૩૧૦.	* રત્નાકરચત્તારિકા
જુઓ વૈષ્ણવસારસંગ્રહ અને વૈષ્ણવ-	— યજ્ઞિકા ૨૬૪
સારોદ્ધાર	રમણસાસ્ત્ર (બીજાં) ૨૨૦
યોગરત્નમાલા	" (ત્રીજાં) ૨૧૯
— છત્રિ ૨૨૯	" (ચિન્મય) ૨૨૦
યોગરત્નસમુચ્ચય ૨૩૨	સ્વભાવધી (લિ) ૧૧૨, ૧૨૫. જુઓ
યોગરત્નાકર (અક્ષાત) ૩૧૧	દેસિસદ્સંગ્રહ
" (નયન) ૨૩૧, ૩૧૧	— ૧તિ (સ્વોપચ) ૧૬૨, ૨૦૩
યોગશત	રસચિન્તામણિ ૨૩૧, ૩૧૧
— છત્રિ ૨૯૭	રસપ્રયોગ ૨૩૧
યોગશાસ્ત્ર ૧૩, ૬૧, ૧૩૧	રસરત્નદીપિકા ૨૩૨
રેણુવિકાસ ૧૮૧, ૧૮૨	રસસાર ૧૩૩
રત્નકોશ	રહસ્યવૃત્તિ ૭૦, ૭૧
— આખ્યા ૧૩૩	રાધવાબુદ્ધ ૧૮૧
રત્નપરીક્ષા ૨૦૯, ૨૩૭	રાજમતીપરિચયા ૧૭૫
— છત્રિ (સ્વોપચ) ૨૦૯	રામપ્રસન્નબ્રહ્મજી ૧૮૦, ૧૯૩
રત્નપાલકયાનક ૧૧૯	— છત્રિ ૧૮૦
* રત્નપ્રભા ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬	રૂપકમંજરી ૧૭૯
રત્નમંજુષા ૧૫૨. જુઓ જન્મ-	રૂપકમાલા (અક્ષાત) ૧૭૯
વિચિત્રિ	" (પાર્શ્વ) ૧૭૯
	" (પ્રવચન) ૧૭૯

— દીકા ૧૭૯

રૂપમંજરીનામમાલા ૧૭૯

રૂપરત્નમાલા ૨૭૬

* રેખાશાસ્ત્ર ૨૧૬. જુઓ સામુદ્રિક

લહરી

રેવંતગિરિ-કથા ૨૦૩

રોહિણીમૃગાંક ૧૮૧

લઘુભૂતક

— ટપ્પો ૨૬૨

— વચ્ચનિકા ૨૬૨

— વૃત્તિ ૨૬૨

લઘુતમનામકોશ ૩૦૩

લઘુન્યાસ (કનક) ૭૨, ૭૫, ૭૮,

૮૨, ૯૩. જુઓ ન્યાસસાર-

સમુદ્ધાર, ન્યાસોદ્ધાર અને પૃથ-

ન્યાસદ્વર્ગપદ્ધત્યાખ્યા

લઘુન્યાસ (ધર્મ) ૭૮

” (શમ) ૭૮, ૧૮૨

” (હિમ) ૭૮

લઘુપ્રક્રિયા (મેધ) ૮૩

લઘુવૃત્તિ (કાકલ) ૭૧. જુઓ કાક-

લની કૃતિ, દુષ્ટિકાકીર્તિકા અને

મધ્યમવૃત્તિ

લઘુવૃત્તિ (શા) ૫૮, ૫૯. જુઓ

ચિન્તામણી

લઘુવૃત્તિ (હિમ) ૬૪, ૬૭-૭૩, ૮૬

— અવચૂરિ ૬૯

— ” ૭૦

— ” ૭૦

— ” ૭૦ (ચતુષ્ક પૂરતી)

— અવચૂરિપરિષ્કાર ૭૦

{— દુષ્ટિકા ૭૦

{— કીર્તિકા ૭૦

* લઘુવ્યાખ્યાનદુષ્ટિકા ૭૦

લઘુશાન્તિરત્રોત્ર

— દીકા ૨૧૦

લઘુ-હેમપ્રમા ૮૪

લિંગબોદનામમાલા ૧૧૮

— વૃત્તિ ૧૧૮

લિંગાનુશાસન (કથ્યાણ) ૫૫.

જુઓ મિશ્રલિંગકોશ અને મિશ્ર-

લિંગાનુશાસન

લિંગાનુશાસન (બુદ્ધિ) ૩૧

” (શા) ૩૦, ૬૪

” (હર્ષ) ૩૧

” (હિમ) ૩૪, ૬૪, ૬૬,

૭૨, ૯૩-૯૫, ૧૧૨

— અવચૂરિ ૬૩

— ” ૬૫

— ” ૬૫

— ટિપ્પનિકા ૬૩

— દીકા ૬૪, ૭૨, ૯૫

{ — વિવરણ (સ્વોપદ્ય) ૭૨
 { — શ્રુતિ (સ્વોપદ્ય) ૬૩-૬૫
 * લીલાવતી (અગ્રાત, પાછપ) ૨૨૦,
 ૨૨૧
 લીલાવતી (ભાસ્કર)
 — શ્રુતિ ૨૬૨
 * લીલાવતી (સિંહ) ૨૦૬
 લેખનપ્રકાર ૨૩૮
 લેખપદ્ધતિ ૨૩૮
 લોકકલ્પ ૩૦૬, ૩૦૮
 લોકપ્રકાશ ૮૧ ૧૨૫
 લોકસંવ્યવહાર ૧૩૩
 * લોકોક્તિની વણુભર ૧૫૬
 લોકોક્તિપંચાશિકા ૧૭૬
 વસ્તુસારપરણ ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૬,
 ૨૦૯
 વનમાલા ૧૮૧
 વર્ધમાનવિદ્યાકલ્પ ૨૦૬
 { વર્ધપ્રબોધ ૨૨૪. જુઓ મેધમહોદય
 { તેમજ મેધમહોદય-વર્ધપ્રબોધ
 { વર્ધપ્રબોધ અને અષ્ટાંગનિમિત્ત ૩૦૮
 વસન્તરાજશકુન
 — શ્રુતિ (ટીકા) ૧૧૯, ૨૯૫, ૨૯૬
 વસુદેવહિપરી ૨૩૩
 વસ્તુકોશ ૧૩૩

વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ ^૧(૨) ૧૭૨, ૨૦૭,
 ૨૦૮. જુઓ પ્રશસ્તિલેખો
 વસ્તુવિજ્ઞાનરત્નકોશ ૧૩૩
 વાક્યપ્રકાશ ૫૦, ૮૩
 — ટીકા (અગ્રાત) ૫૨
 — „ (અગ્રાત) ૫૨
 — „ (જિન) ૫૧
 — „ (રત્ન) ૫૨
 — „ (હર્ષ) ૫૧
 વાઙ્મદ્યાલંકાર ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૭૫,
 ૧૯૬
 — ટિપ્પની ૩૧૭
 — ટીકા (અગ્રાત) ૧૫૮
 — „ (કૃષ્ણ) ૧૫૮
 — „ (કૃષ્ણ) ૧૫૮
 — „ (ક્ષેમ) ૧૫૮
 — „ (ચણેશ) ૧૫૮
 — „ (જિન) ૧૫૮
 — „ (રાજ) ૧૫૭
 — „ (વર્ધ) ૧૫૮
 — „ (વાદિ) ૧૫૮
 — „ (સમય) ૧૫૮
 — „ (સોમ) ૧૫૭
 — બાલાવબોધ (નિમિ) ૧૫૮

— બાલાવબોધ (મિરુ). ૧૫૮,
૧૫૯, ૨૬૦
— વૃત્તિ ૧૫૮
— વ્યાખ્યા ૧૫૫, ૧૫૭
x વાચક જશતું વંશવૃક્ષ ૩૦૨
x વાચક યશોવિજયની ચોવીસીઓ
૩૦૨
વાચનાચાર્ય શ્રીસુધાકળશ અને
તેની ગુરુપરંપરા ૧૮૮
વાઘાર્થનિરૂપણ ૨૬૪
વાસવદત્તા
— વૃત્તિ ૫૫
વાસોડાન્તિકાદિપ્રકરણ ૧૦૦, જુઓ
અન્યથામતનિરાકરણ
વિંશતિવિંશિકા ૮૬, જુઓ વીસ-
વીસિયા
વિક્રમચરિત ૨૮૪
વિક્રમચરિત્ર ૫૫
વિચારશતકશ્રીજક ૨૫૮
વિચારષટ્ત્રિંશિકા
— અવચૂરિ ૨૯૪
વિચારસંગ્રહ ૪૮.
વિચારામૃતસંગ્રહ ૪૮
વિજયદીપિકા ૨૫૪
વિજયપ્રશસ્તિકાબ્ધ ૨૫૪

— વૃત્તિ ૨૫૩
વિજયાનન્દ ૪૨, જુઓ કાતન્ત્રોત્તર,
વિધાનન્દ અને સિક્કાનન્દ
* વિજયોદયા (યા.) ૨૪૪
વિગ્નપ્તિત્રિવેણી ૧૨૩
વિજ્ઞાનચન્દ્રિકા ૨૩૮
વિજ્ઞાનાર્ણવ ૨૩૮
વિજ્ઞાનાર્ણવોપનિષદ્ ૨૩૮
વિદ્યમુખ્યમપદ્મન
— અવચૂરિ ૨૯૦
— અવચૂરિ ૨૯૦
— દીકા (અગ્રાત) ૨૯૦
— „ (ભીમ) ૨૯૦
— „ (વિતથ) ૨૯૦
— „ (શિવ) ૨૯૦
— બાલાવબોધ ૨૯૦
— વૃત્તિ ૨૯૦
વિધાનન્દ ૪૧, ૪૨, જુઓ કાતન્ત્રો-
ત્તર, વિજયાનન્દ અને સિક્કાનન્દ
વિદ્યાપ્રવાહ ૩૦૬
વિવાહપટલ (અજૈન)
— દીકા ૨૯૪
— બાલાવબોધ ૨૯૪
„ (અગ્રાત) ૨૯૪
„ (હથ) ૨૯૪

વિવિક્તનામસંગ્રહ ૧૧૮. જુઓ
નામમાલાસંગ્રહ, નામસંગ્રહ અને
શાનુચન્દ્રનામમાલા
વિવિધતીથકલ્પ ૨૦૩
* વિવેક (વિયુધન) ૧૭૧, ૩૦૪,
૩૦૫. જુઓ કલ્પપલ્લવશેષ,
કલ્પલતાવિવેક, પલ્લવશેષ અને શેષ
* વિવેક (હૈમન) ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૨-
૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૮૮
વિવેકકલિકા ૧૭૨, ૨૪૯, ૨૫૦
વિવેકપાદ્ય ૧૭૨, ૨૪૯, ૨૫૦
વિવેકવિશાસ ૧૬૧, ૨૧૩, ૨૧૬,
૨૨૫, ૩૦૭
— વૃત્તિ ૧૧૯
વિશાસલોચન ૧૪૭
વિશેષણવતી ૮૬. જુઓ વિસેસણવતી
[વિશ્રાન્ત ૨૩, ૩૩
[વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ૨૩, ૨૪, ૩૩
— ન્યાસ ૨૪, ૨૫, ૨૬૯
— બ્રહ્મવૃત્તિ ૨૩
— લઘુવૃત્તિ ૨૩
વિસેસણવતી ૮૬. જુઓ વિશેષણવતી
* વિસેસાવરસપલાસ ૬, ૨૦૧
વીરશસ્ત્રોત્ર ૬૧
વીરથય ૨૦૩. જુઓ વીરસ્તવ
— અવચૂરિ ૨૦૩

— વૃત્તિ ૨૦૩
વીરયુધ (અર્ધ-સસ્કૃત) ૧૧૦
,, (પાષ્ઠ્ય) ૧૧૦
વીરસ્તવ (કુલન) ૪૮
,, (પાદન) ૨૦૩. જુઓ વીરથય
,, (પાશ્વર્ય) ૨૭૮
— ટીકા ૨૭૮
વીરસ્તુતિ ૧૧૦
વીસવીસિમા ૮૬. જુઓ વિંશતિ-
વિંશિકા
વૃત્તરત્નાકર
— ટિપ્પન ૨૮૨
— બાલાવબોધ ૨૮૨
— વૃત્તિ (યશન) ૨૮૩
— ,, (સમયન) ૨૮૩
— ,, (સોમન) ૨૮૨
* વૃત્તિત્રયનિબન્ધ ૨૭૨
* વૃત્તિવિવરણપંચિકાદુર્ગપદ્યબોધ
૨૭૧. જુઓ દુર્ગપદ્યબોધવૃત્તિ
વૃદ્ધચિન્તામણિ ૨૫૬
વૃદ્ધસ્તાવોકિતરત્નાકર ૫૪, ૨૫૫
વૃદ્ધયોગશતક ૨૩૦. જુઓ વૈદ્યવલ્લભ
વેદ્યાદ-દ્વાત્રિશિકા ૨૦
વેદ્યકલ્પ ૨૩૧
વેદ્યકસાર ૨૩૧

વૈદ્યકસારસંગ્રહ ૨૩૦. જુઓ યોગ-
ચિન્તામણિ
{ વૈદ્યકસારોદ્ધાર ૧૨૦, ૨૩૦
વૈદ્યજીવન

— ૮૫ઓ ૨૯૮

વૈદ્યવૃક્ષભ (પૂર્ણ) ૨૩૦. જુઓ
વૃક્ષયોગશતક

વૈદ્યવૃક્ષભ (હસ્ત) ૨૩૦, ૩૧૦

વૈદ્યામૃત ૨૩૨.

વૈરાગ્યધનદ ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩

બ્યતિરેકદ્વાત્રિંશિકા ૧૮૨

બ્યવહારચર્યા ૨૦૬. જુઓ-આરંભ-
સિદ્ધિ

બ્યાકરણચતુષ્કાવચૂરિ ૨૦૮

* બ્યાકરણના કોયડા અને ઝોનો.

ઉકેલ ૮૬.

* બ્યુત્પત્તિદીપિકા ૭૯. જુઓ પ્રાકૃત-
વૃત્તિદુષ્ટિકા અને હૈમચતુષ્પાદ-
વૃત્તિ

બ્યુત્પત્તિરત્નાકર ૧૧૬

શકુનદીપિકા ૨૧૭

શકુનપ્રદીપ ૨૧૮

શકુનરત્નાવલી ૨૧૮. જુઓ કયાકોરા

શકુનરહસ્ય ૩૦૬ ૩૦૭

શકુનવિચાર ૨૧૮

શકુન(દિન)શાસ્ત્ર (દુર્લભ) ૨૧૧

શકુનશાસ્ત્ર (માણિક્ય) ૨૧૭. જુઓ

શાકુનસારોદ્ધાર

શકુનશાસ્ત્ર (વસન્ત)

— વૃત્તિ ૫૪

શકુનસંપત્તિત્રિશિકા ૨૧૮

શકુનાવલી (અગ્રાત) ૨૧૮

” (ગૌતમ) ૨૧૮. જુઓ

બીજકૌસ્તુભ

શકુનાવલી (હિમ) ૨૧૮

શરૂષેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તુતિ ૨૮૦

— અવચૂરિ ૨૮૦

શનકત્રય

— દીકા ૨૯૯

— બ્રાહ્મવખોષ ૨૯૯

શતાર્થકાવ્ય ૨૪૭.

— વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૨૪૭

શતાર્થી ૧૩૧

શત્રુનયકલ્પ ૨૦૩

શત્રુનયકલ્પકથા ૧૨૨

શબ્દકૌમુદી.

શબ્દપ્રાકૃત ૧૪, ૧૫. જુઓ સર્વ

પાહુડ

શબ્દજૂપણ ૪૭

શબ્દભેદનામમાલા ૧૧૮. જુઓ

શબ્દભેદપ્રકાશ

— વૃત્તિ ૧૧૮

શબ્દભેદપ્રકાશ ૧૧૮. જુઓ શબ્દ-
ભેદનામમાલા

શબ્દમહાભૂવ ૬૪, ૭૭. જુઓ

તત્વપ્રકાશિકાપ્રકાશ, ન્યાસ, (હેમં)

બૃહન્ન્યાસ (હેમ) અને મહાભૂવ

શબ્દરત્નાકર ૯૨, ૧૨૧

શબ્દવિલાસ ૧૩૨. જુઓ પારસીક-
નામમાલા

શબ્દસન્દોહસંગ્રહ ૧૨૦

શબ્દસિદ્ધિવૃત્તિ ૨૭૨

શબ્દાનુશાસન (મલયં) ૩૬-૪૦.

જુઓ મુદ્રિતબાકરણ

શબ્દાનુશાસન (શાં) (યાં) ૨૫-૨૭

૨૬, ૫૬. જુઓ શાકટાપન

— ટીકા (યાં) ૨૬

— રૂપસિદ્ધિ (શાં) ૨૬

શબ્દાનુશાસન (હેમ) ૧૪૪, ૧૬૦.

જુઓ સિદ્ધહેમ અને સિદ્ધહેમચન્દ્ર

શબ્દામ્યુષિકાશ ૩૧૭

શબ્દાભૂવ (પદ્યં) ૧૧૮. જુઓ

પદ્યચિન્તામણિ અને સુન્દરપ્રકાશ

શબ્દાભૂવ (સહજં) ૪૭. જુઓ

મનુષ્યાત્વબાકરણપ્રક્રિયા અને સિદ્ધ-
શબ્દાભૂવ

— ટીકા ૪૭

શાકટાપન (યાં) ૧૧, ૧૬, ૨૫,

૨૮, ૫૮, ૬૬, ૬૭, ૩૧૪. જુઓ

શબ્દાનુશાસન (શાં)

— ન્યાસ (યાં) ૨૬

— પ્રક્રિયાસંગ્રહ (યાં) ૨૫, ૨૬

શાકુનસારોદ્ધાર ૨૧૭. જુઓ શાકુન-
શાસ્ત્ર

શાન્તસુધારસ ૮૧

— ટીકા ૮૧

શાન્તિનાયચરિત્ર (અનિતં) ૨૪૨,
૨૫૦

શાન્તિનાયચરિત્ર (અજ્ઞાત) ૨૬૬
" (મુનિં) ૮૮

શારદીયનામમાલા ૧૨૦

શારદીયાભિધાનમાલા ૧૨૦

શાલિવાહનચરિત્ર ૧૨૨

શાભિહોત્ર ૨૩૫

શિક્ષાસત ૧૭૨

શિક્ષાસતક ૧૭૨

શિર્ષોછ ૧૧૨, ૧૧૭

શિષ્યના બે જૈન અન્યો ૧૬૩

શિવસિન્ધુ ૫૫. જુઓ મિશ્રસિંગકાશ

શુકનશાસ્ત્ર ૩૦૭.

{શુનરુત ૨૩૫
 {શુનોરુત ૨૩૫. જુઓ શરુદિત
 શૃંગારધનક ૫૨, ૨૪૨, ૨૪૩
 શૃંગારમંજરી ૧૫૫
 શૃંગારમણન ૫૩
 શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ૨૪૭, ૨૪૮
 — દીકા ૨૪૭
 શૃંગારવૈરાગ્યશતક ૨૯૯
 શેષ ૩૦૪, ૩૦૫. જુઓ કલ્પ-
 પદ્મવશેષ, કલ્પલતાવિવેક, પદ્મવ-
 શેષ અને વિવેક
 શેષનામમાલા (સાધુ) ૧૨૧. જુઓ
 શેષસંગ્રહનામમાલા
 શેષનામમાલા (હૈમ) ૧૧૨, ૧૧૭,
 ૧૨૭ જુઓ શેષસંગ્રહનામમાલા
 — દીકા (અજ્ઞાત) ૧૧૭
 — „ (વૈલ્લભ) ૧૧૭
 શેષસંગ્રહનામમાલા (સાધુ) ૧૨૧.
 જુઓ શેષનામમાલા (સાધુ)
 શેષસંગ્રહનામમાલા (હૈમ) ૧૧૭.
 જુઓ શેષનામમાલા (હૈમ)
 શોભનસ્તુતિ ૫૫, ૧૧૦
 — દીકા (જય) ૫૫
 — „ (કેવ) ૫૫
 — „ (ધન) ૧૧૦, ૨૭૦
 — „ (સિદ્ધિ) ૫૫. જુઓ વૃત્તિ

— દીકા (સૌભાગ્ય) ૫૫.
 — દીકાઓ (અન્ય) ૧૧૦
 — (ભૂમિકા) ૨૭૧
 — વૃત્તિ (સિદ્ધિ) ૫૫. જુઓ
 દીકા (સિદ્ધિ)
 શ્રીપાત્રચરિત્ર ૨૫૮. જુઓ સિરિનાલ-
 કહા
 શ્રીપ્રશસ્તિસંગ્રહ ૮૧
 શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાવુશાસનમ્ ૬૭,
 ૭૨
 શ્રુતબોધ
 — દીકા (ભાણિક્ય) ૨૮૧
 — દીકા (વૃત્તિ) (કર્ણ) ૧૨૦, ૨૮૧
 — પુરાણી વૃત્તિ ૨૮૧
 — વૃત્ત (અજ્ઞાત) ૨૮૧
 — „ (નય) ૨૮૧
 — „ (હંસ) ૨૮૧
 શરુદિત ૨૩૫. જુઓ શુનરુત
 અને શુનોરુત
 શરકુનાધ્યાય ૩૧૧. જુઓ આન-
 શકુનાધ્યાય
 {આનરુત ૨૩૫
 {આનરુતશકુનાધ્યાય ૨૩૫
 આનશકુનાધ્યાય ૩૧૧. જુઓ શ-
 શકુનાધ્યાય
 આનસપ્તતિકા ૨૩૫.

સ્વેતાંબર ગુરુ વિમલસૂરિની
 પ્રશ્નોત્તરરત્નામાલા ૨૪૦
 પદ્મિન્દ્રશબ્દપદ્યસંગ્રહ ૮૧
 પદ્મપંચાશિકા (બદોત્પલ)
 — ટીકા ૨૬૫
 પદ્મપંચાશિકા (હરિન) ૨૯૫
 — ટીકા ૨૬૫
 પદ્યવશ્યક
 — બાલાવબોધ ૯૯
 — વ્યાખ્યા ૨૩૦
 પદ્મદર્શનસમુચ્ચય ૧૦૦
 પશ્ચિમશતક (પ્રકરણ) ૧૨૩, ૧૫૯,
 ૨૯૧. જુઓ સદૃશ્યગપયરણ
 પોદ્ધાશોડશિકા ૧૮૨
 સદ્ગેત ૨૮૭, ૨૮૮
 સદ્ગુણેતકાદમ્બરીકથાનક ૫૪.
 જુઓ કાદમ્બરી-ઉદ્ધાર
 * સંગીત અને જૈન સાહિત્ય ૧૮૭
 ‘સંગીત અને જૈન સાહિત્ય’ કે
 વિષયમેં કુછ વિશેષ વાતેં
 ૧૮૯
 સંગીતદીપક ૧૯૦
 * સંગીત, વૃત્ત અને નાટ્યશાસ્ત્ર
 સંબંધી જૈન ઉદ્દેષો ૧૯૦
 સંગીતમણ્ડન ૫૩, ૧૯૦

સંગીતરત્નાવલી ૧૯૦
 સંગીતસહપિંગલ ૧૫૨, ૧૯૦
 સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૧૮૮, જુઓ
 સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર
 સંગીતોપનિષદ્ ૧૩૦, ૧૮૮, ૧૮૯
 સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર ૧૩૦.
 જુઓ સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર
 સમ્યક્વિરમણ્ણુમહાવીરઉચ્ચાહ ૧૧૦
 સદૃશ્યગપયરણ ૧૨૩, ૧૫૮. જુઓ
 પશ્ચિમશતક
 — બાલાવબોધ ૧૫૮, ૨૬૦
 — વૃત્તિ ૧૨૩
 સત્તરિયા
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 સત્યહરિશ્ચન્દ્ર ૧૮૨
 સદ્ગુણ ૧૪, ૧૫ જુઓ સમ્પ્રદાય
 સદ્ગુણવશતક ૨૫૪
 સદ્ગુણાપિતાવલી ૨૫૭
 સન્ધ્યાગ
 — અવચૂરિ ૧૦૦
 સપ્તસ્વરણ ૩૦૦
 સપ્તસ્વરણની વૃત્તિ ૫૫
 સમયખેત્રસમાસ ૨૦૦
 — ચુલ્લિ (કરણ પૂરતી) ૨૦૦
 સમસાહિત્યચરિત ૨૫૮

સમસ્તગ્નપરીક્ષા ૨૩૭	— ન્યાસ ૨૭૬
સમુદ્સત્ય ૨૧૨	— પંચસન્ધિટીકા ૨૭૭
{ સમ્મધપયરણ ૩૨	— પંચસન્ધિઆલાવબોધ ૨૭૭
{ સમ્મતિ(પ્રકરણ) ૨૮૮	— પાંજિકા ૨૭૬
— ટીકા ૨૪	— વૃત્તિ (ચન્દ્ર૦) ૨૭૬, જુઓ
સર્વજ્ઞિનસાધારણસ્તોત્ર ૪૯	ટીકા
સર્વાર્થસિદ્ધિમણિમાલા ૨૯૯	— વૃત્તિ (દયા૦) ૨૭૫
X સહસ્રાવધાની મુનિસુન્દરમુરિનું	— „ (વિનય૦) ૨૭૭
લાક્ષણિક સાહિત્ય ૩૦૫	— „ (સહજ૦) ૨૭૬
સાધારણજિનસ્તવ (૧૧૬) ૧૮૨	* સારસ્વતદીપિકા (? ચન્દ્ર૦) ૧૨૦
સાધારણજિનસ્તવન ૫૯	* „ (મેધ૦) ૨૨૬
સામુદ્રિકતિલક ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૯	સારસ્વતધાતુપાઠ ૨૭૬, ૨૭૮
સામુદ્રિકલહરી ૨૧૬. જુઓ રેખા- શાસ્ત્ર	સારસ્વતમણ્ડન ૫૩, ૨૭૮
સામુદ્રિકશાસ્ત્ર (અગ્રાત) ૨૧૧	સારસ્વતવિષ્ણુ ૮૬, ૮૭, ૨૭૮, ૨૭૯.
„ (અગ્રાત) ૨૧૨, ૨૧૩	જુઓ હૈમવિલમ્બ
* સારદીપિકા ૨૭૭, ૨૮૮	— અવચૂર્ણ ૮૫, ૮૬, ૨૭૮, ૨૭૯
સારમંત્રહ ૨૨૫	સારસ્વત વ્યાકરણ
સારસ્વત	— વૃત્તિ ૧૧૯
— ટિપ્પનક ૨૭૬	* સારોદ્ધાર ૧૧૬
— ટીકા (ચન્દ્ર૦) ૨૭૬, ૨૭૭.	સાવયવિહિ ૧૧૦
જુઓ વૃત્તિ	સિદ્ધગાન ૨૧૪. જુઓ હસ્તસંલ્પન
— ટીકા (દિવ૦) ૨૭૬	અને હસ્તસંલ્પની
— „ (ભાનુ૦) ૨૭૬	સિદ્ધપ્રજ્ઞા (ગૃહત) ૮૪
— „ (હર્ષ૦) ૨૭૬	„ (મધ્યમ) ૮૪
	„ (લઘુ) ૮૪
	સિદ્ધયોગમાલા ૨૩૧

સિદ્ધરાજ-વર્ણન ૩૫	— વૃત્તિ (સાન૦) ૨૭૭
સિદ્ધશબ્દાર્થ ૪૭. જુઓ શબ્દાર્થ	— „ (સદા૦) ૨૭૭. જુઓ
સિદ્ધસાર ૨૩૨	સુબોધિની
સિદ્ધસારસ્વત ૮૮	* સિદ્ધાન્તરત્ન ૨૭૭
x સિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિંશિકાઓમાંથી	સિદ્ધાન્તરત્નિકા ૨૭૮
અવનરણો ૮૭	સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર ૪૮
{ સિદ્ધહેમ ૬૩, ૧૦૨	સિન્દૂરપ્રકર (પ્રબોદ૦) ૨૪૮
સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૨૪, ૨૫, ૩૪, ૩૮-	„ (સામ૦) ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૯,
૪૦, ૪૭, ૫૪, ૫૮, ૬૦, ૬૧,	૨૫૯. જુઓ સંક્રિતામુક્તાવલી અને
૬૩-૭૩, ૭૫, ૭૭, ૭૮,	સામશતક
૮૨-૮૪, ૮૬, ૮૮-૯૫, ૯૯-	— દીકા ૧૨૦
૧૦૨, ૧૬૦, ૧૬૨, ૩૦૧	સિરિવાલકલા
— દીકા (સ્વોપચ) ૨૫	— વિવરણ ૨૫૮
— બૃહદ્વચૂરિ ૭૫. જુઓ બૃહદ્-	સીલોવએસમાલા ૧૪૧
વૃત્તિ-અવચૂરિંકા	સુકૃતકીર્તિ-કલ્પોચિત્રી ૨૦૬
— બૃહદ્વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૭૩	* સુખાવબોધા ૨૬૭
— વૃત્તિ (સ્વોપચ) ૩૮, ૫૪, ૭૩, ૧૪૮	સુખાકલશ ૧૮૧
સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમ્ ૭૨	સુધીશૃંગાર ૬૯, ૨૦૬, ૨૦૭
સિદ્ધાદેશ ૨૦૪	સુન્દરપ્રકાશ ૧૧૮. જુઓ પદાર્થ-
સિદ્ધાનન્દ ૪૨. જુઓ કાતન્ત્રોત્તર,	ચિન્તામણિ અને શબ્દાર્થ
વિજયાનન્દ અને વિદ્યાનન્દ	* સુબોધિકા ૧૪, ૮૧
* સિદ્ધાન્તત્રયન્દ્રિકા (સાન૦) ૨૭૭	* સુબોધિની (ભાવ૦) ૨૯૩
* „ (સામ૦)	* „ (સામ૦) ૨૭૭.
— દિગ્વિષય ૨૭૭	* „ (સદા૦) ૨૭૭
— દીકા ૨૭૭	સુબોધિત ૨૬૧
	સુબોધિતકાશ (સામ૦) ૨૬૦

સુભાષિતકોશ (હરિ) ૨૫૨. જુઓ

કર્પૂરપ્રકર અને સૂક્તાવલી -

સુભાષિતગ્રન્થ ૨૬૦

સુભાષિતપદ્યરત્નાકર ૨૫૯

સુભાષિતરત્નાકોશ ૨૫૭

સુભાષિતરત્નાવલી ૨૫૭ જુઓ

સુભાષિતાવલી

સુભાષિતવિજયમતશાસ્ત્ર ૨૫૭

સુભાષિતશતક ૨૬૧

સુભાષિતષટ્ત્રિંશિકા (અગ્રાત) ૨૬૧

„ (જ્ઞાન) ૨૬૦

„ (યશ) ૨૬૦

સુભાષિતસંગ્રહ ૨૬૧. જુઓ

સૂક્તાવલી

સુભાષિતસારોદ્ધાર ૨૬૧

સુભાષિતાભ્યુવ (અગ્રાત) ૨૬૧

„ (શુભ) ૨૬૦

સુભાષિતાવલી (તિલક) ૨૪૨, ૨૫૦

„ (સકલ) ૨૫૭. જુઓ

સુભાષિતરત્નાવલી

સુમધનાહયરિય ૨૪૬

સુમિલસત્તરિયા ૨૧૯. જુઓ

સ્વપ્નસપ્તતિકા

સુરસુન્દરીચરિય ૩૩

સૂક્તદ્વાત્રિંશિકા ૨૫૫. જુઓ સૂક્તિ-

દ્વાત્રિંશિકા

સૂક્તસૂક્તાવલી (અગ્રાત) ૨૫૧, ૨૫૩

„ (અગ્રાત) ૨૫૩

સૂક્તસૂક્તાવલી (મિધ) ૨૫૭. જુઓ

સૂક્તિસૂક્તાવલી.

સૂક્તરત્નાકર (ધર્મ) ૨૫૦

„ (ભાવ) ૨૫૦

સૂક્તરત્નાવલી (અગ્રાત) ૨૫૩

„ (ક્ષમા) ૨૫૭, ૨૮૦

— વિવરણ (વૃત્તિ) (સ્વોપજ) ૨૫૭ -

૨૫૯

સૂક્તરત્નાવલી (વિજય) ૨૫૩

„ (હિમ) ૨૫૩, ૨૫૪

સૂક્તસંગ્રહ (અગ્રાત) ૨૬૧

„ (લક્ષમણ) ૨૫૧. જુઓ

સૂક્તાવલી

સૂક્તસંગ્રહ (લક્ષ્મી) ૨૫૩

— અવચૂરિ ૨૫૩

સૂક્તસન્દોહ ૨૬૧

{ સૂક્તસમુચ્ચય ૨૬૦

{ સૂક્તાનિ ૨૬૦

સૂક્તાવલી (અગ્રાત) ૨૬૧. જુઓ

સુભાષિતસંગ્રહ

સૂક્તાવલી (અમર) ૯૮, ૨૪૯

„ (તત્વ) ૨૬૧

„ (લક્ષમણ) ૨૫૧. જુઓ

સૂક્તસંગ્રહ

સૂક્તાવલી (હરિ) ૨૫૨ જુઓ
 કર્પૂરપ્રકર અને સુભાષિતકાંઠા
 સૂક્તિદ્વાત્રિંશિકા ૨૫૫. જુઓ
 સૂક્તાદ્વાત્રિંશિકા
 — વિવરણ (સ્વાખ્ય) ૨૫૫
 સૂક્તિસૂક્તાવલી (મિથળ) ૨૫૭ જુઓ
 સૂક્તસૂક્તાવલી
 સૂક્તિસૂક્તાવલી (સોમ) ૨૪૬, ૨૪૭
 જુઓ સિન્દૂરપ્રકર અને સોમશતક
 — કવિત ૨૪૬
 — બાલાવખેરખ ૨૪૬
 — વ્યાખ્યા ૨૪૬
 સૂક્તિરત્નાકર ૨૫૪
 સૂક્તિરત્નાવલી ૨૬૧
 સૂક્તિસંગ્રહ ૨૫૧ જુઓ સૂક્તાવલી
 સૂક્તિસમુચ્ચય ૨૫૧
 સૂચક ૫૧
 — નિઃશ્ચયિતીકા ૧૩૮
 સૂચકલુપ્તિ ૨૦૭
 સૂચકસંજ્ઞાનામ ૧૧૯
 — વૃત્તિ ૧૧૯
 સેદ્-અનિદ્-કારિકા ૧૨૦
 — દીકા ૧૨૦

સોમશતક ૨૪૬-૨૪૮, ૨૪૯ જુઓ
 સિન્દૂરપ્રકર અને સૂક્તિસૂક્તાવલી
 — દિપ્તિ ૨૪૮
 — દીકા (અગ્રાત) ૨૪૮
 — „ (શુભ) ૨૪૮
 — „ (ગિન) ૨૪૮
 — „ (વિમલ) ૨૪૮
 — વૃત્તિ ૨૪૮
 — વ્યાખ્યા (ધર્મ) ૨૪૮
 — „ (હર્ષ) ૨૪૮
 સોમસૌભાગ્ય ૨૮૮
 સ્તવનરન ૨૯૪
 સ્તુતિત્રિદશનરંગિણી ૨૫૪
 સ્તોત્ર (૧૭૦૦) ૨૯૦
 સ્તોત્રરત્નાકર ૫૦, ૨૭૮, ૨૮૦
 સ્ત્રીમુક્તિ-કેવલિમુક્તિ-પ્રકરણ (૫૦)
 ૨૬
 સ્થાન ૨૨૫
 — વૃત્તિ ૨૨૫
 સ્નાત્રપંચાશિકા ૫૫
 * સ્પદિશબ્દદીપિકા ૭૨. જુઓ
 દીપિકા અને સ્પાદિશબ્દસમુચ્ચયની
 અવચ્ચરિ
 સ્પાદિશબ્દસમુચ્ચય ૭૨, ૯૭ ૯૮,
 ૧૩૦, ૧૬૯

— અવચૂરિ ૯૭, ૯૬. જુઓ
દીપિકા તેમજ સ્વાદિશબ્દદીપિકા

— ટીકા ૯૬

સ્વાલિનતરનાકર ૯૮

* સ્વાદ્વાદમંજરી ૨૦૬

સ્વાદ્વાદમુકતાવલી ૨૯૪

સ્વપ્નચિન્તામણિ (અગ્રાત) ૨૧૯

” (જગ૦) ૨૧૮, ૨૧૯.

જુઓ સ્વપ્નશાસ્ત્ર

સ્વપ્નપ્રદીપ ૨૧૯. જુઓ સ્વપ્નવિચાર

સ્વપ્નલક્ષણ ૨૧૯

સ્વપ્નવિચાર (જિન૦) ૨૧૯

” (વધ૦) ૨૧૯. જુઓ

સ્વપ્નપ્રદીપ

સ્વાપ્નશાસ્ત્ર(જગ૦) ૨૧૦, ૨૧૮, ૨૧૯

સ્વપ્નસંપત્તિકા ૨૧૯. જુઓ સુમિથુ.

સતરિયા

— વૃત્તિ ૨૧૯

સ્વપ્નસુભાષિત ૨૧૯

સ્વપ્નાધિકાર ૨૧૯

સ્વપ્નાધ્યાય ૨૧૯

સ્વપ્નાવલિ ૨૧૯

સ્વપ્નાશ્રુતિવિચાર ૨૧૯

સ્વરોદય (અગ્રાત) ૨૧૭

” (નર૦) ૨૧૭. જુઓ નરપતિ-

જયચર્યા

સ્વરોદય (યજ્ઞઃ૦) ૨૧૭

હુમ્મીરમહાકાવ્ય ૬૦

હસ્તકાણ્ડ ૨૧૧, ૨૧૩

હસ્તસંજીવન ૨૦૧, ૨૧૧, ૨૧૨,

૨૧૪. જુઓ સિદ્ધગાન અને

હસ્તસંજીવની

— ટિપ્પણ ૨૧૬

— વૃત્તિ (સ્વોપદ) ૨૦૧, ૨૧૫

હસ્તસંજીવની ૨૧૪. જુઓ સિદ્ધગાન

અને હસ્તસંજીવન

હસ્તપરીક્ષા ૨૧૧, ૨૩૫ જુઓ

ગજપરીક્ષા અને ગજપ્રમન્થ

{ હિંચુલપ્રકર ૨૪૯, ૨૫૫-૨૫૭

{ હિંચુલપ્રકરણ ૨૫૫

હીરમેધમાલા ૨૨૫

× હીરા કેવા લેશે ? ૩૦૭

હેમચન્દ્રકૃતિકુસુમાવલી ૩૪, ૮૮,

૯૩, ૧૦૭, ૧૬૦

હેમચન્દ્રનું પ્રાકૃત બ્યાકરણ ૬૬

હેમચન્દ્રવચનાશ્રુત ૨૪૫

હેમચન્દ્રીય અપભ્રંશનું સ્વરૂપ ૬૩

હેમચન્દ્રસમુચ્ચય, શ્રી ૮૪

હેમસમીક્ષા ૬૫, ૧૧૩, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૨૮

હેમકારકસમુચ્ચય ૮૫

હેમકૌમુદી ૮૩. - જુઓ ચન્દ્રપ્રભા

અને બૃહત્-પ્રક્રિયા

હેમચતુર્થપાદવૃત્તિ ૭૯. જુઓ
પ્રાકૃતવૃત્તિદ્વિકા અને વ્યુત્પત્તિ-
દીપિકા
* હેમદુષ્કિકા (ઉદય) ૭૯ જુઓ
હેમદુષ્કિકાવૃત્તિ
* હેમદુષ્કિકા (સૌભાગ્ય) ૭૯
હેમદુષ્કિકાવૃત્તિ ૭૯ જુઓ હેમદુષ્કિકા
હેમદશપાદવૃત્તિ ૮૦
હેમદશપાદવૃત્તિષોધ ૮૦
* હેમદીપિકા ૭૯. જુઓ પ્રાકૃત-
વૃત્તિદીપિકા
હેમદોષકાર્ય ૭૯
હેમધાતુપાઠ (અગ્રાત) ૯૨
" (પ્રવચન) ૯૨
હેમધાતુવૃત્તિ ૯૨
હેમનામમાલા ૧૦૯
હેમન્યાય ૭૩
" ૭૩
— વૃત્તિ ૭૩
હેમ પંચાંગ વ્યાકરણ ૩૪, ૬૧, ૯૬
* હેમ પંચાંગ વ્યાકરણના અભ્યાસ
માટેનાં સાધનો ૩૪
હેમપ્રકાશ ૮૨. જુઓ ન્યાસ અને
હેમપ્રક્રિયાજૂઠ્ઠાન્યાસ

હેમપ્રક્રિયા (મેધ) ૮૩
" (વીર) ૮૪
હેમપ્રક્રિયાજૂઠ્ઠાન્યાસ ૮૨. જુઓ
ન્યાસ અને હેમપ્રકાશ
હેમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય ૮૪
હેમપ્રાકૃતજૂઠ્ઠાવૃત્તિ
— અવચૂરિ ૭૮
હેમજૂઠ્ઠાપ્રક્રિયા ૭૪, ૮૪. જુઓ
જૂઠ્ઠાવૃત્તિપ્રક્રિયા (?)
હેમલઘુન્યાયપ્રશસ્તિ
— અવચૂરિ ૭૪
હેમ(લઘુ)પ્રક્રિયા ૫૧, ૭૧, ૮૦-૮૨
— દિપ્તિ ૮૦
— ટીકા (સ્વોપદા) ૮૧
હેમવિભમ ૮૫, ૮૬, ૨૭૮, ૩૦૧
— વૃત્તિ ૨૭૯
હેમવ્યાકરણ ૪૩, ૬૬, ૬૭
હેમવ્યાકરણન્યાયસંગ્રહ ૬૯. જુઓ
ન્યાયાચાર્યમંજૂષા
હેમશબ્દસંચય ૮૪
હેમશબ્દસમુચ્ચય ૮૫
હેમસારસ્વતસન ૬૭
હેમોદાહરણવૃત્તિ ૭૬
હોરામકરન્દ
— ટીકા ૨૯૨, ૨૯૫

Ardhamagadhī Dictionary ૩૧૭	Geometry in the Jaina Cosmography ૧૯૮
Catalogue of Manuscripts in the Punjab Jain Bha- ndars, A ૫૬	History of the Canonical Literature of the Jainas, A ૬
Chandas'ekhara of Rā- jas'ekhara ૧૪૩	Illustrations of Letter- diagrams ૮૧, ૧૬૪, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૭, ૩૦૦
Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts ૧૪૪, ૨૬૬, ૩૧૨	Jaina School of Mathe- matics, The ૧૯૮
	Studies in Jaina Art ૩૮૬

(આ) દ્વિગચ્છર

અમરગચ્છરપિ ૪૫	અમરકોશ
અખ્યાતપણવૃત્તિ ૪૫	— દીકા ૨૮૦
અનગારધર્મામૃત ૧૦૯	અહર્ત્રાતિપાલકાણી ૧૭
— દીકા (વૃત્તિ) (સ્વોપચ) ૨૮૦,	અલંકારચિન્તામણિ ૧૭૭
૨૮૬, ૨૯૬	— દીકા ૧૭૭
અનેકાર્થ-નામમાલા ૧૦૬, ૧૦૭,	અલંકા સંગ્રહ ૧૭૭
૧૨૬. જુઓ નામમાલા	* અષ્ટસહસ્રી ૨૦
— દીકા ૧૦૬	અષ્ટાંગ આયુર્વેદ ૩૧૯
અનેકાર્થ-નિઘણ્ટુ ૧૦૬, ૧૨૭	અષ્ટાંગહૃદય
અપસ્યાબ્દઅણ્ડન ૪૫	— દીકા ૨૬૬

— વૃત્તિ ૨૨૯
અધ્યાધ્યાત્મી
— ન્યાસ ૨૬૮ જુઓ શબ્દાવતાર
આત્માયુષ અમિતગતિ ૨૪૪
આદિપુરાણ ૧૫
આત્મીમાંસા ૩૧૯
આગધના ૨૪૪
આશાધરની અર્થા
— ટીકા ૪૫
આશાધરમહાભિષેક ૧૦૯
હુષ્ટોપદેશ ૧૬
ઉચ્ચાદિપ્રત્યય ૫૫
— ટીકા ૫૫
ઉત્તરપુરાણ ૧૯૬, ૨૦૦
ઉપાસકાચાર ૨૪૪. જુઓ આવહાચાર
{ એકાક્ષરનામમાલિકા ૧૩૧ જુઓ
એકાક્ષરી-નામમાલા
એકાક્ષરીકોષ (અમર) ૧૩૧
,, (ધનંજય) ૧૦૬
એકાક્ષરી-નામમાલા ૧૩૧. જુઓ
એકાક્ષરનામમાલિકા અને એકાક્ષરી-
કોષ (અમર)
એકીભાવરતોત્ર
— ટીકા ૩૦૦
ઔદાર્યચિન્તામણિ ૪૨

— વૃત્તિ (સ્વોપન) ૪૩
કતિકેયાણુવેદ્યા
— ટીકા ૪૫, ૪૬
કન્નડપ્રાન્તીય તાડપત્રીય અન્યસૂચી
૩૬૪, ૩૧૫, ૩૧૭-૩૧૯, ૩૨૧,
૩૨૨
કરકલ્પચરિત્ર ૪૬
કર્ણાટકશબ્દાનુશામન ૫૬
કર્મદાહવિધિ (ચન્દ્ર) ૪૬
,, (ચન્દ્ર) ૪૬,
,, (શુભ) ૪૬
કલ્યાણકારક (ક્રિયા) ૨૨૭-૨૨૯
,, (ક્રમાર) ૨૨૯
,, (ચિત્ર) ૨૨૯
,, (પૂજ્ય) ૨૨૯
કસાયપાકુડ ૨૦૦
કાનન્નરૂપમાલા ૨૭૨
— લઘુવૃત્તિ ૨૭૨
કાતન્નર્વાવસ્તર ૩૨૨
કાતન્નર્વિસ્તાર ૩૨૨
કાવ્યાલંકાર
— ટીકા ૨૮૫ જુઓ નિઝન્ધન
કેવલજ્ઞાનચૂડામણિ ૩૧૭-૩૨૦
કેવલજ્ઞાનહોરા ૩૨૨
કોશ ૨૨૭

क्रियाकलाप २८०

क्षेत्रगणित २००

गणधरवल्लयपूज (शुल०) ४६, ७७ओ

गणनाथसमर्थन

गणधरवल्लयपूज (श्रुत०) ४६

,, (सकल०) ४६

गणनाथसमर्थन ४६, ७७ओ गणधर-
वल्लयपूज

गणितशास्त्र (महा०) ३१७

,, (श्रीधर) ३१८

गणितसंग्रह १६६

गणितसार ३१८

गणितसारसंग्रह १६६, १६८,

३१७, ३१८

— अनुवाद (तेलुगु) १६८

— टीका (अज्ञात) १६८

— ,, (वरह०) १६८

— ,, (वल्सल) (कानडी) १६८

— ,, (वल्सल) (तेलुगु) १६८

गणितसूत्र ३१७

अतुरित शतधिकद्वादशशतमनोधापन
४६

{ अन्धनाडिका ४५

{ अन्धनाथरित ४५

{ अन्धनाथरित ४५

{ अन्धप्रभरित ४५

अन्धोन्मीलन ३२०

अन्धोन्मीलनप्रश्न ३२१

अन्तामलि ४४-४६

— वृत्ति (स्वोपज्ञ) ४६

अन्तामलि(यन्त्र)पूज ४६

छन्दोगव्योम २४४

उपसंगम १७, २००

छन्दःशास्त्र १३४

छन्दोगनुशासन (जय०) १३४, १३५,

१३८, १४०, १४१, १४३

छन्दोगनुशासन (वाग०) १७३

* जयधवल १०८, २००

जिनयज्ञकल्प. ७७ओ नित्यमहोद्घोत

— टीका ४५

जिनयज्ञकलोह्य १०६

जिनसहस्रनाम

— टीका ४४, ३००

{ जयधरित ४५

{ जयधरित ४५

जैन साहित्य और इतिहास १६,

२२, २५-२७, ३६, ४०, ४२-

४५, १४१, १४२, १६६, २००,

२४०, २४४, २६१, २६२

जैन सिद्धान्त भास्कर १६४,

२६२, २६६

જૈનાભિષેક ૧૭

જૈનેન્દ્ર ૨૨. જુઓ સપ્તાર્થવ

જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ૧૫, ૧૭, ૧૮,

૨૧, ૨૨, ૨૮, ૩૩, ૪૦, ૧૩૪,

૨૨૮. જુઓ પંચાધ્યાયી

— દીકા ૨૧. જુઓ મહાવૃત્તિ

— ન્યાસ (સ્વોપચ) ૧૬, ૨૦, ૨૧

— પ્રક્રિયા (ચલુ) ૧૮

— „ (આરુ) ૨૨

— „ (વંશી) ૧૮, ૨૦

— „ (અન) ૧૮

— ભાષ્ય ૧૯, ૨૧

— મહાવૃત્તિ ૧૫, ૧૮-૨૧. જુઓ દીકા

— લઘુવૃત્તિ ૨૧

— વૃત્તિ (? મહાવૃત્તિ) ૨૧

સાનાર્થવ ૪૪. જુઓ યોગપ્રદીપ

{ જ્યોતિર્માનવિધાન ૩૧૯

{ જ્યોતિર્માનવિધિ ૩૧૮

* તત્ત્વત્રયપ્રકાશિકા ૪૪

તત્ત્વનિર્ણય ૪૫

તત્ત્વજુશાસનાદિસંગ્રહ ૨૪૩

તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (પૂજ્ય) ૧૬. જુઓ

સર્વાર્થસિદ્ધિ

તત્ત્વાર્થવૃત્તિ (શ્રુત) ૪૪, ૩૧૪

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧૬, ૪૪

— દીકા ૩૦૦. જુઓ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ
(શ્રુત)

તિલોયપદ્યુતિ ૨૬, ૨૬૨

તીર્થકેવલિપ્રશ્ન ૩૧૯

— દિગ્વિષ્ટી ૩૧૯

ત્રિસંચયવિંશતિપૂજા (ભવ) ૪૬

(શુભ) ૪૬

ત્રિવર્ગમહેન્દ્રમાતલિસંજ્ઞપ ૨૬૧

દંસલપાહુ

— દીકા ૪૩

દપંથ ૨૪૪

દંવસંગ્રહ

— દીકા ૪૬

દશભક્તિ ૧૭

દિગમ્બર જૈન ૧૩૫

દેવનન્દિ ઝૈર ડનકા જૈનેન્દ્ર

વ્યાકરણ ૧૬

દ્વિસન્ધાનકાવ્ય ૧૦૬-૧૦૮. જુઓ

સાધવપાણ્ડવીય

ધનંજયનામ્નાલા ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૩

— ભાષ્ય ૧૦૬, ૧૦૮ ૧૦૯, ૧૩૧

ધર્મપરીક્ષા ૨૪૫

* ધવલા ૧૭, ૧૦૭, ૨૦૦

નન્દીશ્વરકથા ૪૫ જુઓ સિદ્ધચક્રકથ

નાડીપરીક્ષા ૩૦૮, ૩૧૦

નામમાલા (ધનંજય) ૧૨૬, ૧૨૭.

જુઓ અનેકાર્થનામમાલા

— ટીકા ૧૨૬

નામમાલા (ધનંજય) ૧૨૭. જુઓ

ધનંજયનામમાલા

નિઘણ્ટસંગ્રહ ૧૨૬

નિઘણ્ટસમય ૧૦૯, ૧૨૭

નિમમહોદ્ધોત ૪૪, ૪૫. જુઓ

જિનયજ્ઞકથ

નિદાનમુક્તાવલી ૩૧૦

*નિબંધન ૨૮૬

નીતિરસાપન ૪૬, ૨૪૩

નીતિવાક્યામૃત ૨૪૪, ૨૬૧-૨૬૩

— ટીકા (અગ્રાત) ૨૬૧

— ટીકા (હરિં) ૨૬૩

નીતિસાર (ધન્વં) ૨૪૩

„ (પ્રભાં) ૨૪૩

„ (સમયં) ૨૪૩

નીતિસારસમુચ્ચય ૨૪૩

નેમિચરિત ૧૯૯

* ન્યાયકુમુદચન્દ્ર ૨૧

{ પંચવસ્તુ ૨૦-૨૨

{ પંચવસ્તુપ્રક્રિયા ૨૦

પંચસંગ્રહ ૨૪૫

પંચાધ્યાયી ૧૫, ૧૭. જુઓ જૈનેન્દ્ર

બ્યાકરણ

{ પદ્મનાભચરિત્ર ૪૫

{ પદ્મનાભપુરાણ ૪૫

પત્ત્યત્રતોષાપન ૪૬. જુઓ પથોપમ-

વિધ્યુદાપન

પથોપમવિધ્યુદાપન (અનન્તં) ૪૬

„ (દેવેન્દ્રં) ૪૬

„ (વૃષભં) ૪૬

„ (શુભં) ૪૬. જુઓ પૃથ્વ-

પ્રતોદાપન

પાટીગણિત ૧૯૯

પાણ્ડવપુરાણ ૪૫, ૪૬, ૨૪૩

પાર્શ્વનાથકાવ્ય જુઓ પાર્શ્વબુદ્ધ

— પંજિકા ૪૫

પાર્શ્વનાથચરિત ૧૫, ૨૫, ૧૦૭

પાર્શ્વબુદ્ધ ૪૫. જુઓ પાર્શ્વનાથકાવ્ય

પાશકકેવલી ૩૧૯

પ્રજ્ઞપાણ્ડવેન્દ્ર ૨૨૭

પૂજ્યપાઃચરિત (કાનડી) ૧૭

પ્રતિષ્ઠાતિલક ૩૧૯

* પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ ૨૧, ૨૮, ૧૦૭

પૃથ્વજ્ઞચોતિપાણ્ડવ ૩૨૧

બૈનિક યાને બ્યવચ્છેદક રેખાગણિત

૩૧૮

ભાવનાદ્વાનિર્ણયિકા ૨૪૫ જુઓ

સામાયિકપાઠ

ભાષામંજરી ૫૬

મંજરીમંત્ર ૫૬

મન્ત્રવ્યાકરણ ૩૧૫

મહાપુરાણ ૨૮૪

મહાભિષેક

— ટીકા ૪૪

મુક્તાવલીકાશ ૩૦૩. જુઓ વિશ્વ-
ભોચનકોશ

મેરુતન્ત્ર ૨૨૮

* યશસ્તિલક-અન્દ્રિકા ૪૪

{ યશસ્તિલક (અંપૂ) ૧૧, ૪૪, ૧૦૭,
૨૪૪, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૮
{ યશોધરચરિત્ર ૨૬૧

યુક્તિચિન્તામણિ ૨૬૨

યોગપ્રદીપ ૪૪ જુઓ ચાનાણુવ

યોગશત

— વૃત્તિ ૨૨૯

યોગસાર ૧૪૨

યોગસારપ્રાભત ૨૪૪

રત્નમંજૂષા ૧૪૮, ૧૫૦

— ટીકા ૧૪૯

— ભાષ્ય ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૧

રત્નભાષા ૨૪૪

રાધવપાણ્ડવીય ૧૦૬ જુઓ દ્વિસન્ધાન-
કાવ્ય

— ટીકા ૧૦૬

રાયમલ્લાભ્યુદય ૧૧૮

{ રૂપભાષા ૨૬૯

{ રૂપભાષાવૃત્તિ ૨૭૨

સધુ જૈનેન્દ્ર ૨૦

વિદ્યાનન્દ ૨૭૦

વિશ્વતત્ત્વપ્રકાશ ૨૯

વિશ્વભોચનકોશ ૩૦૩ જુઓ મુક્તા-
વલીકાશ

વિષાપહારસંતોષ ૧૦૬

{ વૈદ્યકમન્થ ૨૨૮, ૩૦૮

{ વૈભસાર ૧૭, ૩૦૮

વૈશમ્યમણિમાલા ૪૩

મતકથાકોશ (દિવેન્દ્ર) ૪૩

" (ધર્મ) ૪૩

" (મહિલ) ૪૩

" (શ્રુત) ૪૩

" (સંકલ) ૪૩

શતકત્રય

— અનુવાદ (હિન્દી) ૨૯૯

— બાલાવળોધ ૨૯૯

— ભાષાટીકા ૨૯૯

— " ૨૯૯

*શબ્દાર્થભોજભાસ્કર ૨૦, ૨૧, ૨૭, ૨૮
 શબ્દાર્થ ૨૨. જુઓ જૈન
 *શબ્દાર્થવચનિકા ૧૫, ૧૮, ૨૨
 શબ્દાર્થવચનિકા ૨૨
 *શબ્દાર્થતાર ૧૬, ૨૬૮
 શાન્ત્યષ્ટક ૧૭
 શિલ્પશાસ્ત્ર ૧૬૪
 શૃંગારચન્દ્રિકા ૧૫૫
 શ્રાવકચાર ૨૪૫. જુઓ ઉપાસકચાર
 શ્રીપાદચરિત્ર ૩૨૨
 શ્રુતસંધ્યૂજ ૪૩
 પદ્મપદ્મગમ ૧૭
 પદ્મપ્રભાત
 — દીકા ૩૦૦
 પદ્મવાદ ૪૫
 પદ્મવૃત્તિપ્રકરણ ૨૬૨
 સંશયવચનવિચ્છેદ ૪૫
 સંશયવચનવિદ્યાનુ ૪૫
 સંગીતરત્નાકર ૧૮૭
 { સંગીતસમયસાર ૧૮૭
 સંગીતસારસંગ્રહ ૧૮૭
 સનજનચિત્રવલ્લભ (નમિ) ૨૪૩
 — દીકા ૨૪૩
 સનજનચિત્રવલ્લભ (મલ્લિ) ૨૪૩
 સભાષ્ય રત્નમંજૂષા ૧૪૮
 માધિતન્ત્ર ૧૭

સરસ્વતીપૂજ ૪૬
 સર્વતોલક ૪૫
 — દીકા ૪૫
 * સર્વાર્થસિદ્ધિ ૧૬, ૪૯, ૩૦૦.
 જુઓ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ
 સાગરધર્માશ્રિત
 — દીકા ૨૮૬
 સામાયિકપાઠ (અમિત) ૨૪૫.
 જુઓ ભાવનાદ્વારિચ્છિકા
 સારસંગ્રહ ૧૭
 સિદ્ધચક્રકથા ૪૫. જુઓ નન્દીધરકથા
 સિદ્ધચક્રમતપૂજ (આશા) ૪૬
 — „ (પ્રભા) ૪૬
 — „ (શુભ) ૪૬
 સિદ્ધભૂપદ્ધતિ ૨૦૦
 — દીકા. ૧૬૯, ૨૦૦
 સિદ્ધાન્તરસાયનકલ્પ ૨૨૭
 સિદ્ધાન્તસારાદિસંગ્રહ ૨૪૫
 સિદ્ધિવિનિશ્ચય ૩૨૦
 સુભાષિતરત્નસન્દેહ ૨૪૪, ૩૧૨
 સુક્રિતસુક્રિતવલી (શ્રુત) ૨૬૧
 — „ (સોમદેવ) ૨૬૧
 — „ (સોમસેન) ૨૬૧
 સુક્તિસમુચ્ચય ૨૪૪, ૨૬૨

સોમદેવ બૌર મહેન્દ્રદેવ ૨૬૨
સોમદેવ સૂરિકા નીતિવાક્યામૃત
૨૬૧

સ્તોત્રસમુચ્ચય ૪૬
ચાહાદોપનિષદ્ ૨૬૨
સ્વયંભૂચ્છન્દ ૧૩૭
સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૫૫

સ્વરૂપસમ્બોધન

— શ્રુતિ ૪૫

હરિવંશપુરાણ ૧૦૮, ૨૦૬

હીરકપરીક્ષા ૨૩૭

On Mahāvīra's Solution
of Rational Triangles
and Quadrilaterals ૧૫૮

(ધ) અબૈન

અમુહગવિધા ૨૦૧
અત્રિસંહિતા ૨૬૦
અથર્વવેદ ૩
અનિદ્-કારિકા ૨૭૯, ૩૧૩
અબ્ધિમન્યન ૧૭૫
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ ૧૩૯, ૧૫૦
અભિજ્ઞાવૃત્તિમાતૃકા ૧૩૯
અમરકોશ ૯૪, ૧૦૫, ૧૧૨-૧૧૪,
૨૫૮, ૨૮૦. જુઓ નામલિંગા-
નુશાસન
— ટીકા ૧૦૯
અધિકાવૃત્ત ૨૨૫
અર્જુનચરિત ૨૮૫
અર્થશાસ્ત્ર ૨૬૨
અલંકારશાસ્ત્ર ૨૮૬

અબ્ધક ૨૬૭. જુઓ અષ્ટાધ્યાયી,
વૃત્તિસૂત્ર અને શબ્દાનુશાસન
અષ્ટાંગસંગ્રહ ૨૬૬
અષ્ટાંગહૃદય ૨૬૬
— ટીકા ૨૬૬
અષ્ટાધ્યાયી ૩, ૫, ૧૦, ૧૫, ૧૬,
૧૮, ૩૫, ૩૬, ૩૯, ૪૦, ૫૭,
૬૬, ૭૫, ૮૩, ૮૪, ૯૧, ૧૦૧,
૨૬૭-૨૬૯, ૩૧૩, ૩૧૪. જુઓ
અબ્ધક, વૃત્તિસૂત્ર અને શબ્દાનુશાસન
— ધાતુવૃત્તિ ૨૯
— વાર્તિક ૨૦
— વૃત્તિઓ ૨૬૮
આમન-ઓ-અકમરી ૧૧૯

આપિશલ ૨૬૮
 આયુર્વેદ ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૬૭
 આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ૨૩૩
 આરણ્યકોપનિષદ્ ૨૬૦
 આર્યભટ્ટીય ૧૬૭
 આશ્વર્થયોગમાલા ૨૬૬. જુઓ
 યોગરત્નમાલા
 ઇન્દ્ર ૧૦, ૧૧. જુઓ ઐન્દ્ર-તન્ત્ર
 અને ઐન્દ્ર વ્યાકરણ
 ઉણાદિસૂત્ર ૨૬૮
 ઉલ્લાસરાધવ ૨૫૧
 ઋગ્વેદ ૩, ૬, ૧૩૪
 ઐતિહાસિક સંશોધન ૨૬૬
 { ઐન્દ્ર-તન્ત્ર ૧૧. જુઓ ઇન્દ્ર
 { ઐન્દ્ર વ્યાકરણ ૧૦, ૧૧
 કથાસરિત્સાગર ૧૧
 કરણકુતૂહલ ૨૬૩
 { કરરેખાપ્રકરણ ૨૧૬
 { કરરેહાપયરણ ૨૧૬
 કર્ણાટક-ભાષાભૂષણ ૫૬
 કર્ણાટ-કુમારસંભવ ૧૪૧
 કર્ણાટ-માલતીમાધવ ૧૪૧
 { કલાપ ૨૬૯, ૨૭૩. જુઓ કાતન્ત્ર
 { અને કૌમાર
 { કલાપક ૨૬૯
 કલાવિજ્ઞાસ ૨૩૪

કવિકલ્પદ્રુમ ૧૦૨
 કવિતારહસ્ય ૧૬૯
 કાતન્ત્ર ૩૩, ૪૧, ૪૨, ૪૮, ૫૮,
 ૬૫, ૬૬, ૭૫, ૮૭, ૨૬૯-૨૭૧,
 ૨૭૩, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૨૨. જુઓ
 કલાપ, કલાપક અને કૌમાર
 — વૃત્તિ ૨૭૦, ૨૭૧ જુઓ
 દુર્ગ-ટીકા
 કાતન્ત્ર-વિભાગ ૮૫-૮૭
 કાદમ્બરી ૨૮૫
 કામન્દકનીતિ ૨૬૪
 કામસૂત્ર ૧૬૨
 કાલાપક ૨૭૦
 કાવ્યપ્રકાશ ૧૩૯, ૧૬૫, ૧૬૭,
 ૧૬૮, ૧૭૫, ૧૮૬, ૨૮૬-૨૮૮
 — ટીકાઓ ૨૮૭
 — વૃત્તિ (સ્વોપદ્ય) ૨૮૭
 કાવ્યમીમાંસા ૨૬, ૧૦૭, ૧૬૩,
 ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૫
 કાવ્યદર્શી ૧૬૪, ૨૮૩, ૨૮૯
 — જ્ઞાતિઓ ૨૮૪
 કાવ્યાલંકાર (રુદ્રટ) ૧૬૪, ૨૮૪,
 ૨૮૫
 કાવ્યલંકાર (ભામહ) ૨૮૪
 " (વામન) ૨૮૪
 *કાશિકા ૩૩, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧

— ન્યાસ ૧૬, ૨૬૯. જુઓ કાશિકાવિવરણપંજિકા અને પંજિકા	— વૃત્તિ (સ્વોપદ) ૫૭
— ન્યાસની ટીકા ૨૬૯	ચન્દ્રાકી ૨૯૪
કાશિકાવિવરણપંજિકા ૨૬૯. જુઓ	ચન્દ્રાકી ૧૭૮, ૨૮૯
કાશિકાન્યાસ અને પંજિકા	ચમત્કાસચિન્તામણિ. ૨૯૫
કિરાતાજીનીય ૨૭૦, ૨૮૫	ચરક(સહિતા) ૧૧, ૨૨૮, ૨૯૬
કુણ્ડ ૨૬૮	— વ્યાખ્યા ૧૧
કુમારસંભવ ૨૬૪, ૨૭૩	ચપટપંજરિકા ૨૬૦
કાસલાગમ (?) ૨૦૨	ચાણક્યનીતિ ૨૬૪
કોમાર ૨૬૯. જુઓ કલાપ, કલાપક	ચાન્દ્ર (વ્યાકરણ) ૫૭. જુઓ ચન્દ્ર
અને કાતન	{ છન્દશાસ્ત્ર ૧૪૯
કોમકુતુહલ ૨૩૩	{ છન્દસુત્ર
ખગેન્દ્રમણિપંથ ૨૨૮	— ટીકા ૧૩૫, ૧૩૬
ખણ્ડેરુ (પ્રસ્તાર) ૧૫૧	છન્દોદ્યમ્યુધિ ૧૩૭
કાણપાદ ૫૯, ૨૬૮	છાન્દસ વ્યાકરણ ૧૮. જુઓ વૈદિક
{ ગણિતતિલક ૨૯૧. જુઓ પાંદીગણિત	વ્યાકરણ
{ ગણિતપાટી ૨૯૧	જહાંગીરનામા ૧૧૯
ગણિતસાર ૨૯૧	જાતક(કર્મ)પદ્ધતિ ૨૬૨
ગાગીયસંહિતા ૨૨૫	જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ૨૯૩
ગાહાસત્તસર્ગ ૨૦૩	તામિકસાર ૨૯૩
ગોપથ ૯	તૈત્તિરીયસંહિતા ૧૦
ગ્રહભાષ્ય ૨૬૪	{ ત્રિશતિકા ૧૯૬, ૨૯૧
ચન્દ્ર ૩૩, ૫૭, ૫૮, ૨૭૦. જુઓ	{ ત્રિશતી ૨૯૧
ચાન્દ્ર (વ્યાકરણ)	દ્વારપક ૧૬૩, ૧૮૩, ૧૮૫
	દુર્ગ-ટીકા ૩૩. જુઓ કાતનવૃત્તિ

૧ આની કેટલીક ગાથાઓના કર્તા સ્વતામ્બર પાશવિપત્તરિ છે પરંતુ મોટા ભાગના કર્તા અજ્ઞેય હોવાથી આ કૃતિ એ અહીં મોટી છે.

દેવીશતક ૧૬૪
 દ્રવ્યાવલિ ૨૩૧
 ધ કૉન્સાઇઝઑક્સફર્ડ ડિક્શનરી
 (The Concise Oxford
 Dictionary) ૮

ધન્વન્તરિ-નિધણ્ડુ ૧૨૪, ૧૨૫
 ધાતુપાઠ (કાતત્રીય) ૨૭૦

„ (પાણિનીય) ૫૪, ૨૬૮

„ (ખોપ૦) ૨૫

ધીકાટિકરણ ૨૯૧

ધ્રુવમાનસ ૨૯૧

ધ્વન્યાલોક ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૮૯
 નલપાકપંથ ૨૩૩

નાટ્યદ્વય ૧૮૪

નાટ્યશાસ્ત્ર ૧૬૩, ૧૬૮, ૧૮૫

— ટીકા ૧૩૭, ૧૬૩, ૧૬૪

નામમાલા ૨૮૫

નામલિંગાનુશાસન ૧૦૫, ૨૮૦

જુઓ અમરકોશ

નિધણ્ડુ (ધન્વન્તરિ) ૧૨૮

„ (વૈદિક) ૧૦૪

નિરુક્ત ૩, ૯, ૧૨૪

— ટીકા ૨૬૮

— વૃત્તિ ૧૧

નીતિશતક ૨૪૭, ૨૯૮, ૨૯૯

નીતિસાર ૨૬૨

ન્યાયસાર ૬૦

પંચગંગ ૨૬૦

પંચસિદ્ધાન્તિકા ૧૩૭, ૨૯૨

પંજિકા ૨૬૯, જુઓ કાશિકા-

ન્યાસ અને કાશિકાવિવરણ-
 પાંજિકા

પટ્ટીગણિત ૨૯૧, જુઓ ગણિત-
 તિલક અને ગણિતપાટી

પ્રાણિનિ ૩૩

પ્રાતાલવિજયમહાકાવ્ય ૨૮૫

પ્રક્રિયાગૌમુદી ૧૦

પ્રતાપરુદ્રપ્રશોભપથ ૧૬૬

પ્રતિસાધોગન્ધરાયણ ૧૫૧

પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રના ઇતિહાસ
 ૨૯૩

પ્રોટમનોરમા ૮૨

પ્રાલિક-વચિતક ૧૮૫

બૃહતકથા ૨૮૫

બૃહત્સહિતા

— ટીકા ૧૩૭

અભયામલ ૨૧૭

અભ્યાસ ૨૬૭

આલ્પસ્કુટસિદ્ધાન્ત ૧૬૬

અમવદ્ગીતા ૯૨, ૧૬૩

— ટીકા ૨૬૭

ભટ્ટકાવ્ય ૩૬, ૨૮૨

— ટીકા ૧૮૪

ભટ્ટોપલીટીકા ૨૦૫

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક

અવલોકન ૧૮૭

ભાવપ્રકાશ ૨૩૦

ભાસનાટકચક્ર ૪

ભીમકાવ્ય ૧૭૫

ભુવનહીપક ૨૬૫

ભૂ-ધાતુ ૨૭૬

મતુસ્મૃતિ ૨૬૦

{ મહાદેવી ૨૯૩
 { મહાદેવીસારણી ૨૯૩

મહાભારત ૨૬૦

મહાભાષ્ય ૧૦, ૫૭, ૨૬૮, ૨૭૦,
૨૮૬

માધકાવ્ય ૨૮૫. જુઓ શિશુપાલવધ

માનવ ઉત્પત્તિ અને વિકાસ ૨

માયાપ્રબંધ ૧૮૫

માલતીમાધવ ૨૮૫

મુગ્ધબોધ ૨૫

મુદ્રતંત્રિનિતામણિ ૨૮૫

મૃચ્છકટિક ૨૮૫

મેઘદૂત ૨૮૫

મેઘમાલા ૨૨૫

મેહમુદ્દગર ૨૬૦

યોગરત્નમાલા ૨૬૬, ૩૧૦. જુઓ

આશ્રય યોગમાલા

યોગરત્નસમુચ્ચય ૨૩૨

યોગરત્નાકર ૨૩૧

યોગવાસિષ્ઠ ૨૬૦

{ યોગશત ૨૬૭. જુઓ વૃદ્ધયોગશત

અને વૃદ્ધયોગશતક

{ યોગશતક ૨૬૭

રત્નપરીક્ષા ૧૨૫

રત્નાપથ ૧૬૬, ૨૬૦

રત્નાવલી ૧૪૮, ૨૮૫

રસોક્તિનું રસાપથ ૨૩૩

રાજકોશનિધિવૃદ્ધ ૧૨૪

રાજતરંગિણી ૫૭

રામાયણ ૨૬૦

* રામાગ્રમી ૨૮૦. જુઓ વ્યાખ્યાસુધા

રાવણવધ ૧૪૫. જુઓ સેલિઅન્ધ

સંધુગતક ૨૬૨

શિંગાનુશાસન ૨૬૮

શીલાવતી ૨૬૧, ૨૬૨

* સોઅન ૧૬૭, ૧૬૮

વરાહપુરાણ ૨૬૦

વસન્તરાજશકુન ૨૮૫. જુઓ

શકુનનિર્ણય અને શકુનાર્ણવ

વાક્યપદીય ૫૭, ૮૩, ૨૬૮

વાક્યપ્રકાશ ૮૩

વારાહીસંહિતા ૨૨૫

વિક્રમોર્વશીય

—ટીકા ૧૮૪

વિજ્ઞાનશતક ૨૬૮

વિટવૃત્ત ૨૬૮

વિદ્વંધમુખમણ્ડન ૨૮૯

વિધિલિખિત ૧૮૫

વિશાલભારત ૧૮૪

વિશ્રાન્તવિદ્યાધર ૨૬૯

વિશ્વકોશ ૧૧૮, ૧૩૧.

વિશ્વપ્રકાશ ૧૨૮

વિષ્ણુપુરાણ ૧૧૫

વૃત્તમતિસમુચ્ચય ૧૫૦

—ટીકા ૧૩૮

વૃત્તરત્નાકર ૧૩૪, ૧૩૮, ૧૪૧,

૧૪૬, ૨૮૧, ૨૮૨

—ટીકા ૧૩૮, ૨૮૧

—વૃત્તિ ૧૩૬

વૃત્તિસૂત્ર ૨૬૭, જુઓ અષ્ટક,

અષ્ટાધ્યાયી અને શબ્દાનુશાસન

{ વૃદ્ધયોગશત ૨૬૭. જુઓ યોગશત
અને યોગશતક
વૃદ્ધયોગશતક ૨૩૦

વેણીસંહાર ૨૬૫

વૈદિક બ્યાકરણ ૧૮, ૩૧૨. જુઓ

ભન્દસ બ્યાકરણ

વૈદ્યજીવન ૨૬૮

વૈદ્યામૃત ૨૩૨

વૈયાકરણબૃષણસાર ૮૩

વૈરાગ્યશતક ૨૬૮

* બ્યાખ્યાસુધા ૨૮૦. જુઓ રામાશ્રમી

{ શકુનનિર્ણય ૨૬૫. જુઓ વસન્ત-

રાજશકુન

{ શકુનાર્ણવ ૨૬૫

શતકત્રય ૨૪૩, ૨૬૮, ૨૬૯

—ટીકાઓ ૨૬૯

શતકત્રયાદિસુભાષિતસંગ્રહ ૨૬૮

શબ્દભેદપ્રકાશ ૧૧૨, ૧૧૮

શબ્દમણિદર્પણ ૫૬

શબ્દાનુશાસન ૨૬૭. જુઓ અષ્ટક,

અષ્ટાધ્યાયી અને વૃત્તિસૂત્ર

* શારીરકલાધ્ય ૨૬૭, ૨૮૬

શાહજીવરપદ્ધતિ ૬૦, ૨૬૦

શાલિહોત્ર ૨૩૫

શાશ્વત ૧૨૮

શિવસ્વરોદય ૨૦૧. જુઓ સ્વરોદય

શિશુપાલવધ ૨૭૩, ૨૮૫. જુઓ

માધકાવ્ય

શૃંગારતિલક ૧૬૨

શૃંગારતિલકમંજાર ૨૭૩

શૃંગારપિપ્પ ૧૪૧
 શૃંગારપ્રકાશ ૨૮૬
 શૃંગારશતક ૨૮૮
 શૈવશાસ્ત્ર ૨૮૨
 શૈવસામુદ્રિક ૨૧૬
 શ્રુતખોધ ૨૮૧, ૨૮૨
 ષટ્પંચાશિકા ૨૮૫
 ષષ્ટિસંવત્સર ૨૨૫
 સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રકા ઇતિહાસ
 ૧૧, ૧૬, ૧૯, ૨૩-૨૫, ૨૯-
 ૩૧, ૩૩, ૪૨, ૫૭, ૬૨, ૨૬૭-
 ૨૭૧, ૨૭૩
 સંગીતપારિભાષા ૧૮૬
 સંગીતમકરન્દ ૧૮૯
 સંજીવની ૨૬૪
 સંજ્ઞાસૂત્ર ૨૭૪
 સરસ્વતીકંઠાભરણ ૧૬૧, ૨૮૬
 સરસ્વતીનિધિવૃદ્ધ ૧૨૪
 સરસ્વતીસૂત્રપ્રક્રિયા ૨૭૪
 સરસ્વતીસૂત્રો ૨૭૮
 સામવેદ ૨૮૫
 સામુદ્રિકભૂષણ ૨૧૫, ૨૧૬
 સારસંગ્રહ ૨૨૫
 સારસ્વતપ્રક્રિયા ૨૭૩
 સારસ્વતવિભ્રમ ૮૬ (કાતન્ત્ર), ૮૭,

૨૭૮, ૨૭૯
 સારસ્વતવ્યાકરણ ૮૭, ૧૨૦,
 ૨૫૬, ૨૭૩-૨૭૫, ૨૭૭-૨૭૯,
 સાહિત્ય અને વિવેચન ૪૬
 સાહિત્યદર્પણ ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૮૬,
 ૨૮૭
 સિદ્ધાન્તકૌમુદી ૧૮, ૨૯, ૫૮,
 ૬૩, ૮૨, ૮૩, ૯૬
 * સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા ૨૭૭
 સિદ્ધાન્તશેખર ૨૯૧
 સી. કે. રામ સ્મારકગ્રન્થ ૧૩૭
 સુકૃતસંકીર્તન ૧૬૯
 સુશ્રુતસંહિતા ૨૯૬, ૩૧૦
 સંક્રિતમુક્તાવલી ૧૦૭, ૨૪૮
 સૂર્યશતક ૨૭૦
 સેઉગન્ધ ૧૪૫. જુઓ રાવણુવહ
 સ્વરોદય ૨૦૧. જુઓ શિવસ્વરોદય
 હનુમનિધિવૃદ્ધ ૧૨૪
 હયગ્રીવવધ ૯૬
 હર્ષચરિત ૨૮૬
 હસ્તચિકિત્સાસૂત્ર ૨૧૬
 હસ્તપિચ્છ ૨૧૬
 હસ્તપ્રાપ્તિવેદ ૨૩૫
 હિતોપદેશ ૨૬૦
 હેવાલ (Report) ૪૨ (ચોથો),
 ૨૩૭ (ચોથો), ૨૮૧ (ત્રીજો)

હોરામકર-૬ ૨૬૫

Catalogus Catalogorum ૫૩

Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Mysore and Koorg ૧૯૪

Descriptive Catalogue of the Government Collections of Manuscripts ૨૬૯, ૨૮૬, ૨૯૭, ૨૯૯, ૩૦૮, ૩૧૦-૩૧૪

Encyclopædia Britanica ૨૨૬

Ganadarpana, a work on Sanskrit Grammar ascribed to King Kumār-apāla (1143-1174 A. D.) of Gujarat, The ૬૦

Gem-stones and their distinctive characters ૨૩૭

Gospel in many Tongues, The ૨

History of Classical Sanskrit Literature ૧૪૧, ૧૫૫

History of Hindu Mathematics ૧૯૭, ૧૯૮

History of Indian and Eastern Architecture ૧૯૩

History of Indian Literature ૨૪૦-૨૪૨

History of Sanskrit Poetics ૧૫૫, ૧૬૬, ૨૮૩

Indian Architecture ૧૯૩

Indian Literatures, The ૨૬૭

Literary Circle of Mahā-mātya Vastupāla and its Contribution to Sanskrit Literature ૨૪૯

On the Aindra School of Sanskrit Grammarians ૧૧
Sanskrit Literature ૫૬, ૨૬૭

Some Notes on the Manuscripts of medical works by Jaina writers ૨૨૭

Technical terms and Technique of Sanskrit Grammar ૬૬

પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રકીર્ણક વિશેષનામે

અકબર (નૃપ) ૫૪, ૧૧૯
 અક્ષયચન્દ્ર ૩૧૪
 અખંડ આનંદ ૨૯૮
 અહંગ ૯૬
 ૧અગ્રેશ ૩૦, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૮૩,
 ૨૦૦, ૨૨૬, ૨૫૦
 — અનુવાદ ૧૭, ૬૯, ૧૯૬,
 ૨૪૨, ૨૮૬
 — ઉપોદ્ધાત ૧૫૯, ૨૦૦, ૨૮૬,
 ૨૯૧
 — દિપ્તિ ૧૪૮, ૧૫૯, ૧૯૬
 — પ્રસ્તાવના ૧૪૮, ૨૦૩, ૨૦૮
 અજયપાલ (નૃપ) ૯૭, ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૨૧૭
 અગ્નિત ૨૨૨
 અગ્નિતદેવ ૨૪૬
 અગ્નિતાનાથ ૮૩
 અગ્નિ ગચ્છ ૪૦, ૫૫, ૧૧૬,
 ૧૨૯, ૧૫૨, ૨૩૧, ૨૫૬, ૨૭૧,
 ૨૭૭, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૫

અણહિલપુર ૨૧૭
 અણહિલપુર પાટણ ૧૨૩, ૧૬૯,
 ૨૦૬
 અણહિલવાડ ૩૨૧
 અદ્વમામહી ૪, ૫, ૭, ૩૬, ૬૩. જુઓ
 અર્ધમાગધી અને આર્ધ
 અનન્તાકીર્તિ દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થ-
 માલા ૨૪૪
 અનૂપ સંસ્કૃત પુસ્તકાલય ૨૨૬
 અનેકાન્ત ૫૬, ૧૪૧
 અપભ્રંશ ૬૯, ૧૧૦, ૧૪૬, ૧૫૬,
 ૧૭૫, ૨૪૪, ૨૬૫, ૨૮૩, ૨૮૬.
 જુઓ અવહર્ષ
 — છંદો ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬
 — મુક્તકો ૬૯
 અભયચન્દ્ર ૧૮૭
 અભયદેવ ૨૧૮
 અભિનન્દન ૨૨૨
 અભિમન્યુ (નૃપ) ૫૭

૧ આથી આ નામની લાગા અશિષ્ટ છે. આ પ્રમાણે પાઈચ (પ્રાકૃત), આર્ધ,
 અદ્વમાગધી (અર્ધમાગધી), અર્ધ મરહડી (જૈન માહત્તાપૂર્ણ), ચૌરસેણી (ચૌરસેની)
 માગધી (માગધી), પેસાઈ (પૈસાચી), ચૂલિયા પેસાઈ (ચૂલિયા પૈસાચી), અવહર્ષ ((અપભ્રંશ),
 જૈન સંસ્કૃત, લોકિક સંસ્કૃત, અર્ધ સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી, છર્ડ-હિન્દી, દ્રાવિડ,
 કાનક (કાનકી), વેલ્લુ, તિલેટી, અવેસ્તા, અવેસ્તા પહેલવી ઇત્યાદિ મટે સમજ લેવું

અમદાવાદ ૪૦, ૭૨, ૮૧, ૯૨,
૯૮, ૧૧૯, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૭૩,
૨૧૭, ૨૪૬. જુઓ આશાપદ્મી
અમૃતધર્મ ૨૫૭
અમોઘવર્ષ (નૃપ) ૨૬, ૨૭, ૧૯૬,
૨૨૯. જુઓ નૃપતુંગ
અયોધ્યા ૨૦૪
અરિસિંહ ૩૦૭
અર્જુન ૧૦૭. જુઓ ધનંજય
અર્ધમાગધી ૪. જુઓ અદ્ધમાગધી
અને આર્ધ
અર્ધસંસ્કૃત ૮, ૧૧૦
અલાહિદીન ખીલણ ૨૩૭
અલિયૂર ૩૧૪
અદ્ધપર્ખા ૫૨
અવહર્ષ ૬૩, ૬૫. જુઓ અપભ્રંશ
અવેરતા ૩
" પહેલવી ૪
અહિપુર ૧૨૩. જુઓ નાગોર
આગમોદય સમિતિ ૨૫, ૫૫,
૧૧૦, ૧૫૪
આગમોદ્ધારક ૧૬, ૮૪, ૧૪૪,
૧૪૫, ૨૨૭. જુઓ આનન્દસાગર-
સૂરિ
આઆ ૧૧૬
આત્માનન્દ પ્રકાશ ૮૭, ૧૪૪,
૧૬૪, ૨૮૮, ૩૦૨

આદર્શટીકા ૧૦૬
" ૧૦૬
આદિનાથ ૨૧૦, ૨૧૩
આનન્દમેરુ ૧૧૮
આનન્દવિમલ ૨૩
આનન્દસાગરસૂરિ ૧૪૪. જુઓ
આગમોદ્ધારક
આનન્દસૂરિ ૫૬
આનન્દાશ્રમ અન્યાવલી (અન્યમાલા)
૧૦, ૨૩૫, ૨૮૭
આણુ ૧૬૩
આપર્ટન ગુસ્ટવ (Opertan
Gustav) ૨૯
આશ્રદેવ ૨૧૭
આયુર્વેદીય અન્યમાલા ૨૩૩
આર્ચનન્દ ૧૬૯
આર્ષ ૬૩. જુઓ અદ્ધમાગધી અને
અર્ધમાગધી
આલમશાહ ઘોરી ૨૪૨
આલમશાહ હોશંગ ઘોરી ૫૨
આશાપદ્મી ૨૦૭, ૨૧૭. જુઓ
અમદાવાદ
ઇટાલિયન (Italian)
— અનુવાદ ૨૪૯
ઇન્દોર ૨૪૭
ઇન્દ્ર ૧૦

ઇમ્પેરિયલ ઍકેડેમી ઑફ સાયન્સીસ
(Imperial Academy of
Sciences) ૮૮

ધૃતિર ૨૭૫

ઉકેશ ગચ્છ ૬૯. જુઓ ઉપકેશ
ગચ્છ

ઉલ્લખેન ૩૪, ૨૫૬

ઉદયચન્દ્ર ૧૮૦

ઉદયન (મંત્રી) ૬૨, ૧૫૫

ઉદયરુચિ ૨૩૦

ઉદયવલ્લભસૂરિ ૨૬૩

ઉદીચ્ય ૧૦

ઉદ્ધોતનસૂરિ ૨૦૯, ૨૮૪

ઉપકેશ ગચ્છ ૧૮૯, ૨૯૧, ૨૯૨,
૨૯૬. જુઓ ઉકેશ ગચ્છ

ઉભયભાષાકવિચક્રવર્તી ૪૩

ઉમરસી રામસી ૨૭૪

ઉર્દૂ-હિન્દી ૨૨૬

ઉષારમારકગ્રન્થમાલા ૬૬

ઉકેશ (વંશ) ૨૫૯

{ ન્યુપભ ૨૨૨

{ નયભદેવ ૮૩, ૧૧૩, ૨૧૨, ૨૧૪,
૨૨૧, ૨૨૩, ૨૭૩

નયભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર
સંસ્થા ૪૮, ૮૬, ૨૬૩

નયભદેવજી જગનીરામજી સંસ્થા

૩૪, ૭૩

એગ્ગિંગ જી. (Eggling J) ૩૫

એજ્યુકેશન સોસાયટી (Education
Society) ૮૮, ૯૦

એપોલોનિયસ પેર્ગાના (Apolonius
Pergana) ૨૨૬

એશિયા (મધ્ય) ૨૭૦

ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ (Oriental
Conference) ૪૭

ઓસવાલ ૨૬૩

કંસ ૧૮૫

કક્ષ ૮૬. જુઓ કાકલ

કક્ષસૂરિ ૧૮૯

કચ્છ ૨૭૪

કનકપ્રભા ૮૮

કનિષ્ક (નૃપ) ૨૯૬

કનોજ ૨૬૨

કનડ ૩૧૪, ૩૧૬

„ જાન ૧૪૦. જુઓ કાનડી જાન

„ ગ્રાન્ત ૩૧૪

„ લિપિ ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૭-
૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨

કમલવિજય ૨૫૪, ૨૫૫

„ ૨૯૪

કમલાકર ૨૭૫	કલ્યાણસાગરસરિ ૧૧૬
કલ્પદેવ (૧૫) ૬૮, ૨૭૧	„ ૨૭૪
{ કલ્પદિ ૧૪૧	કવિકટારમલ્લ ૭૮, ૧૮૦
{ કલ્પદિતક ૧૪૧	કવિસભાશૃંગાર ૨૮૨
કલકતા ૧૧૨	કવીન્દ્ર ૧૩૧, ૧૩૨
કલિકાલગૌતમ ૪૩	કવીશ્વર ૧૧૦
કલિકાલચક્રવર્તી ૨૩૭	કાકલ ૮૬, ૯૬, જુઓ કલ્લ
કલિકાલચર્વણ ૯, ૧૩, ૨૪, ૨૫.	કાનડી ૧૭, ૫૬, ૧૯૮, ૨૨૮,
૩૦, ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૧૪૩, ૬૧,	૨૨૯, ૨૩૩
૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૨-૭૪, ૭૭,	કાનડી ૭૬ ૧૪૦, જુઓ કાનડ ૭૬
૭૮, ૮૬, ૮૯, ૯૦, ૯૩, ૯૫,	— દીક્ષા ૧૯૮, ૨૪૩, ૨૬૩
૯૯, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૪, ૧૨૭,	— ભાષાન્તર ૨૮૩
૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૧,	— લિપિ ૧૪૮
૧૪૪, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૧-૬	કામદેવ ૧૨૯, ૧૪૮
૧૬૩, ૧૬૮, ૧૮૦, ૧૮૫, ૨૪૫,	કાપત્થ ૭૧, ૮૬, ૯૬, ૧૭૬
૨૮૭	કારકલ ૩૧૪
કલિંગ ૯૬	કાલકાચાર્ ૧૭૬
કલિયુગ ૨૫૮	કાવ્યમાલા ૪૪, ૮૧, ૯૮, ૧૦૬,
કલ્યાણકીર્તિ ૧૦૯	૧૧૦, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૭૩,
કલ્યાણરાજ ૨૪૮	૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૮૪
કલ્યાણવિધાન ૨૧૦	કાશી ૪૪, ૯૭, ૧૨૨, ૧૪૮, ૧૬૮
કલ્યાણસાગર ૨૫૬, ૨૭૭	કાશ્મીર ૫૭, ૬૬, ૯૬, ૧૩૯
„ ૨૯૪	

૧ આ પૃષ્ઠક્રમમાં ચિત્રુદ દિ. શ્રુતસાગરનું છે ત્યારે બાકીનાં પૃષ્ઠામાંથી ચિત્રુદ પૂર્ણતલ્લ ગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રસરિનું છે.

કાસરક ૨૦૯, ૨૮૪

કિરસ્ટો જોહ (Kirste Joh) ૮૮,
૯૦

કીર્તિચન્દ્ર ૨૫૯

કીર્તિવિજય ૫૧, ૮૦

કીર્તિસાગર ૨૫૯

કુ(કે)કુદાચાર્ય ૨૬૦

કુતુબુદ્દીન તખલ્ખ ૧૫૪

કુન્તે એ. એમ. ૨૬૬

કુમારપાલ ૩૭, ૩૮, ૬૧, ૬૨,
૬૭, ૧૧૪, ૧૪૭, ૧૬૧, ૧૮૩,
૨૧૧

કુલચરણગણિ ૧૦૨

કૂરસિંહ ૪૮, ૨૭૩ જુઓ કૂરસિંહ

કુર્ચાસિસદસની ૧૧૦

કૃષ્ણવાગ્દેવતા ૨૮૮

કૃષ્ણ (વાસુદેવ) ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૯૧,
૨૧૦

કૃષ્ણમિ ગચ્છ ૬૦

કેવલવિજયજી ૬૯. જુઓ મોતીલાલ
લાલજી

કોલ્હાપુર ૧૬

કૂરસિંહ ૪૮, જુઓ કૂરસિંહ

ક્ષમાવિજય (ઉપાં) ૮૨. જુઓ

વિજયક્ષમાભદ્રસરિ

ક્ષમાવિજયગણિ ૨૦૮

ક્ષમાશ્રમણ ૬

ક્ષેમરાજ કૃષ્ણદાસ ૨૮૧

ખલિફલ ગચ્છ ૧૭૫

ખમ્લાત ૧૧૨, ૧૬૮

ખરતર ગચ્છ ૪૧, ૪૭, ૮૩, ૮૬,

૯૨, ૯૩, ૯૫, ૧૧૬, ૧૧૮,

૧૨૧, ૧૨૩, ૧૫૭, ૧૫૮, ૨૦૬,

૨૧૬, ૨૪૨, ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૫૬,

૨૫૭, ૨૭૧, ૨૭૫-૨૭૬, ૨૮૨,

૨૮૮, ૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૪, ૨૯૫,

૩૧૩

ખરતર એગડ ૨૬૬

ખાનાપુર ૨૩૦

ખિસ્તી ૨૬૫

ખુશ્કમ ૫૪

ખેમરાજ કૃષ્ણદાસ ૨૧૦

મહુગા ૨૪૩

મણેશ ૨૪૧

મર્ગચાર્ય ૨૦૫

મોધી નાથારંગ જૈન ગ્રંથમાલા ૩૦૩

મોધી લાલચન્દ્ર ૧૭૨

માયકવાડ પૌર્વાત્ર ગ્રંથમાલા ૯૮,

૧૩૭, ૧૭૨, ૧૮૦, ૨૯૧

માયકવાડ સરકાર ૧૬૮

મિરનાર ૧૭૨, ૨૦૭, ૨૦૮

ગુજરાત ૫૯, ૬૨, ૯૭, ૧૧૪,
૨૭૦

ગુજરાતના પાણિનિ ૬૩

ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતદર્પણ
૫, ૧૦૩, ૨૧૮, ૨૯૬

{ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
(Gujarat Vernacular
Society) ૪૯

ગુજરાત વિદ્યાસભા ૪૯

ગુજરાતી ૩૦, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૮૧,
૧૦૪, ૧૧૩, ૧૫૩, ૧૫૯, ૨૧૬,
૨૨૩, ૨૨૫, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૬,
૨૫૪, ૨૫૮, ૨૬૬, ૨૭૩, ૨૯૧
— અનુવાદ ૮૧, ૨૦૩, ૨૧૧,
૨૧૪, ૨૨૪, ૨૪૫-૨૪૭, ૨૫૨,
૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૯૭, ૩૦૫

— અર્થ ૧૧૬, ૧૨૮

— ઉદાહરણો ૧૦૧

— નામો ૨૯૭

— પદાત્મક ટીકા ૨૫૨

— પર્યાય ૯૫

— ભાષણ ૧૯૦

— ભાષાન્તર ૨૬૩, ૨૯૭, ૩૦૭
(૨), ૩૧૨

— રૂપાન્તર ૨૩૦

— શબ્દો ૯૩, ૨૭૩

— સમજૂતી ૧૫૯

ગુજરાતી શાળાપત્ર ૪૯

ગુજરાતી સંસ્કૃત કોશ ૨૭૩

ગુજરાતી (સામયિક) ૨૧૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૩૨

ગુણકૃતિ (દિ) ૪૪

ગુણમિધાનસૂરિ ૨૪૮

ગુણભદ્ર ૨૦૦

ગુપ્ત (નૃપ) ૫૭

ગુર્જર ૨૪૨

ગુર્જરધરા ૪૭

ગુલાબચન્દ્ર ૩૧૫

ગોદાવરી ૨૬૩

ગોપાલ ૧૭૯

ગોવિન્દસૂરિ ૩૫

ગ્રન્થમાલા ૧૫૮

ગ્રામ્ય ભાષા ૧૭૫

ગ્રીક (યન્ત્ર) ૨૨૬

અક્રિડાભાંગન ૧૯૭

ચંગદેવ ૬૨. જુઓ ચાંગદેવ

ચંગી ૬૨. જુઓ ચાહિણી અને
પાહિણી

ચક્રવર્તી શ્રીશયન્દ્ર ૨૬૯

ચન્દ્ર ૬૨. જુઓ ચાચ અને

ચાચિગ

અતુલશંખવંધર ૧૨, જુઓ અતુલવંધી	આહિણી ૬૨ જુઓ અંગી અને
અતુલિંશબળતકેશ ૧૧૩, જુઓ	પાહિણી
બુદ્ધ	ચિતોદગદ ૧૪૨
અન્ધા ૧૬૪	ચીની મુસાફર ૨૬૭
અન્દ્ર ૧૬૪	ચીની સાહિત્ય ૧૧
અન્દ્રકીર્તિ (દિ.) ૨૪૪	ચુનીલાલ મન્યમાલા ૨૫૪
અન્દ્રકીર્તિસૂરિ ૧૨૦, ૨૦૯, ૨૩૦,	ચૂલિયા પેસાર્ડ ૬૩
૨૪૮, ૨૮૧	ચૌખમ્યા સિરીઝ (Series) ૩૦૦
{ અન્દ્ર (કુળ) ૩૧	ચૌખમ્યા સંસ્કૃત સિરીઝ (Series)
{ „ (ગરબ) ૭૮, ૮૮	૨૩૩
અન્દ્રગુપ્ત ૨૬૨	ચૌલુક્ય ૬૧, ૬૮, ૧૧૪, જુઓ
અન્દ્રદેવસૂરિ ૬૨	સોલંકી
અન્દ્રમૌલિ ૨૯૮ જુઓ મહાદેવ	છાણી ૨૦૬
{ અન્દ્રસાગરગણિ (હાલ સૂરિ) ૬૭	જાનકા બાપા ૪, ૧૮, જુઓ
{ અન્દ્રસાગરજી ૯૭	વૈદિક બાપા
અન્દ્રસૂરિ ૨૧૩	જયજી અરહંતી ૩૬, ૧૪૧, ૨૧૯,
અન્દ્રસેન ૧૬૯	૨૨૦, ૨૨૪
આંગદેવ ૬૨, જુઓ અંગદેવ	જયજીઅન્દ્રસૂરિ ૨૪૭
{ આત્ર ૬૨ જુઓ અત્ર	જયજીવન ૨૪૭
{ આત્રિ ૬૨	જયદેવ ૨૧૧, ૨૩૫
આમુણ (ગોત્ર) ૬૨	જયલાયપ્રસાદ ૫૮
આમુણરાજ (નૃપ) ૬૮	જયકીર્તિ (દિ.) ૧૪૨
આરિત્રત્નગણિ ૯૯	જયકીર્તિસૂરિ ૧૪૨
આરિત્રસાગર ૨૯૪	જયઅન્દ્રસૂરિ ૯૯, ૨૮૮
આરુકીર્તિ ૫૬	જયન્તાવિજયજી ૧૧૨, ૨૫૯
	જયન્તાસિંહ ૨૦૬

જયપુર ૨૨૪, ૨૬૯
 જયમંગલસૂરિ ૨૮૨
 જયાનન્દ ૭૫
 જયાદિત્ય ૨૬૮
 જર્મન (German)
 — અનુવાદ ૬૯, ૨૪૨ (૨),
 ૨૪૪, ૨૬૭
 જલન્ધર ૩૧૪
 જાંગુબે મહાદેવ રામચન્દ્ર ૨૩૦
 જાળાણિપુર ૩૧, ૧૨૩. જુઓ
 જાલોર
 જામનગર ૨૪૦, ૩૦૭
 જાલોર ૧૨૩. જુઓ જાળાણિપુર
 જાહલ્લ ૨૧૧
 જિતેન્દ્રસાગર ૨૫૯
 જિનચન્દ્ર ૪૧
 ” ૨૭૮
 જિનચન્દ્રસૂરિ ૨૭૮, ૨૯૦
 જિનતિલકસૂરિ ૧૫૭
 જિનદત્ત ૧૩૦
 જિનદત્તસૂરિ ૯૭ (વાં), ૧૨૩, ૧૬૯,
 ૨૩૪
 જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર, શ્રી ૨૫૭
 જિનદેવ ૨૪૬
 જિનપતિસૂરિ ૪૧
 જિનપ્રભસૂરિ ૧૫૭

જિનપ્રિય ૧૨૩
 જિનભદ્રસૂરિ ૨૪૩
 ” (ખ૦) ૨૮૨
 જિનભાણિપુરસૂરિ ૨૭૮, ૨૮૮
 જિનરાજસૂરિ ૧૫૮
 જિનલાલસૂરિ ૨૫૯
 જિનવર્ધનસૂરિ ૨૫૨
 જિનવલ્લભસૂરિ ૧૨૩
 જિનવિજયશ્રી ૯૮
 જિનસાગર ૨૪૮
 જિનસિંહસૂરિ ૯૩, ૨૯૦
 જિનસેન ૧૦૭
 જિનસેન (દિ૦) (પહેલા) ૧૯૯, ૨૪૦
 જિનહર્ષ ૧૭૮
 જિતેશ્વરસૂરિ (મં૦) ૩૧
 ” ૪૧
 જીતસાગર ૨૧૦
 જીમ્તાનન્દ ૨૮૧. જુઓ નાનક
 જીવરામ ૨૧૬
 જૂની ગુજરાતી ૪૯, ૨૫૧
 જોતાણા ૨૭૪
 જોશભેર ૩૨, ૪૨, ૧૨૨, ૧૨૩,
 ૧૭૧, ૨૧૯, ૨૩૮
 જૈન આત્માનન્દ સંભા ૪૮, ૧૦૦,
 ૨૫૩, ૨૫૭

જૈન કલ્ચરલ રીસર્ચ સોસાયટી
(Jain Cultural Research
Society) ૩૦૬

જૈન ગૌરીલાલ ૩૦

જૈન ગ્રન્થપ્રકાશકસભા ૬૧, ૭૨,
૭૭, ૬૨, ૬૮, ૨૫૨

જૈન જ્ઞાનભંડાર સમાજ ૨૭૮

જૈન ધર્મ પ્રકાશ ૧૪૬, ૧૫૩,
૨૪૯, ૨૭૬, ૩૦૨

જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ૮૧, ૨૫૨

જૈન પુસ્તકપ્રચારક સંસ્થા ૩૦૧,
૩૦૩

જૈન યશોવિજય ગ્રન્થમાલા ૧૦૦,
૧૦૨

જૈન શ્રીલાલ ૨૨

જૈન શ્રેયરકર મણ્ડલ ૭૦, ૮૩

જૈન સંસ્કૃત ૫, ૨૬૯

જૈન સત્ય પ્રકાશ ૩૭, ૧૩૪, ૧૮૭,
૧૮૯, ૧૬૪, ૧૬૬, ૨૭૦, ૩૦૨,
૩૧૧

જૈન (સાપ્તાહિક) ૧૩૦

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૨૬, ૧૧૦,
૨૨૧

જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર ૧૭, ૧૮૭,
૧૬૪, ૨૦૫, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૮,
૨૬૨, ૨૬૯

જૈન સ્વયંસેવક મણ્ડળ ૨૪૭

જૈન હરપ્રસાદ ૧૦૬

જૈન હિતૈષી ૧૬

જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય ૧૬, ૭૧,
૨૧૦, ૨૩૫, ૨૩૬

જૈનેન્દ્ર મુદ્રણાલય ૧૬

જોધપુર ૫૯, ૯૫. જુઓ યોધપુર

જ્ઞાનપ્રસારક મણ્ડળી ૨

જ્ઞાનભૂષણ (દિ.) ૪૪

જ્ઞાનવિભલ ૬૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૬

જ્ઞાનશૈખર ૨૩૧

જ્યેષ્ઠમલ્લ ૩૧૫

જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજી ૨૫

કુલગિયા તીર્થ ૯૦

કંઞ્યુ સંઘવી ૫૨

ટિબેટીય સાહિત્ય ૧૧

દ્વાર દુર્ગ ૧૪૩

ડાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રેસ ૧૧૬

ડેક્કન કોલેજ (Deccan College)

૧૨૬

દુર્લભ ૨૭૨

{ તપ ગમ્મ ૨૩૦
તપા ગમ્મ ૪૭, ૧૧૬, ૧૫૭,
૨૫૩, ૨૫૪, ૨૭૬, ૨૮૬, ૨૯૪,
૨૯૫

તાકિંકશિરોમણિ ૪૩

તિબેટી ૨૪૨, ૨૭૦

— અનુવાદ ૨૪૦

— રૂપાન્તર ૨૪૧

તિલકસૂરિ ૧૩૦

તીર્થોદ્ધારક ૮૪

તીસદ ૨૩૨

તેજપાલ ૮૦, ૨૦૬, ૨૫૧

તેલુગુ ૧૯૮

— દીકા ૧૯૮

ત્રિપાઠી સમુદાય ૧૦૬

ત્રિવેન્દ્રમ ૨૩૪

ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાલા ૧૮૭

ત્રૈવિધ ૧૦૬, ૧૩૧

ત્રૈવિધવિદ્યાધર ૪૫

ત્રૈવિધવેદી ૧૮૧

ચારાદ ૨૮૫

{ ચારાપદ ગમ્મ ૨૮૫

{ ચારાપદીય ગમ્મ ૧૫૪

દક્ષવિજયણ ૬૯

દક્ષિણવિહારી ૧૮૮

દર્શનવિજય ૪૭

દસરથ (ગૃં) ૧૦૭

દાનસાગર ૨૦૬

દામનન્દિ ૩૨૧

દિગમ્બર જૈન ૧૩૫, ૧૪૦

દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થ ભણકારમાલા ૧૬

દિલ્લવરખાન ૫૨

દિલ્લી ૧૭

દુલ્હનરાજ (નૃપ) ૬૮

” (મંત્રી) ૨૧૧, ૨૧૮

દેવકેરણ મૂલ્યચન્દ્ર (મૂલણ) ૧૪૪

દેવકુલપાટક નગર ૨૫૨

૧ ભારતમાં જેમ ગુપ્ત ૧૧ લિપિઓ છે તેમ ૧૪ ભાષા અને ૨૨૫ પેટાભાષા છે. આમાંની એક ભાષા તે તેલુગુ છે. આ તેલુગુ ભાષા ૩ કરોડ અને ૩૩ લાખ લોકો બોલે છે. એટલે કે ૧૦૦ ભારતીઓએ ૬ જણ આ ભાષા બોલે છે.

— ગુ. મિત્ર તથા ગુ. ૬૦ (રૈવિક) ને. વા. ૧૭-૧૨-૧૬ નો અર્ક

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપા. મંગલવિજયણે ગુજરાતીમાં તેલુગુ શિક્ષણપદ્ધતિ વિ. સં. ૧૯૮૫ માં રચી હતી તે ગુ' ત્યાર બાદ પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે ?

દેવગિરિ ૧૨૩

દેવગુપ્તસરિ ૧૮૯

દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પ્રસ્તાવિકાદાર

ફંડ સંસ્થા ૫૫, ૭૫, ૮૧, ૧૧૦,

૧૧૨, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૪, ૧૨૬,

૧૩૦, ૧૩૨, ૧૬૧, ૨૫૧

દેવચન્દ્ર ૧૮૦

દેવચન્દ્રસરિ ૬૨

દેવપ્રભ (વાદિ) ૨૦૫

દેવપ્રભસરિ ૨૦૮

દેવભદ્ર ૮૮

દેવમૂર્તિ ૫૫

દેવર્ષિ ૧૦૯

દેવ સંધ ૨૬૧

દેવસુન્દરસરિ ૪૭, ૧૦૦

દેવસરિ ૮૬

,, ૨૪૨, ૨૫૦

,, (વાદિ) ૨૮૨

દેવસેન ૨૪૪

દેવીદાસ હમનલાલ ૩૦૭

દેવેન્દ્ર ૭૦

દેવેન્દ્રમૂર્તિ (દિગ્) ૪૩

દેવેન્દ્રસરિ ૪૧

,, ૭૨, ૭૮

,, ૨૦૮

દેશવિરતિ ધર્મારાધક સમાજ ૮૧

દેશાધિ મણીલાલ ઇ. ૧૯૧

{ દેસ્ય ૮૯, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૫,

૧૨૮, ૨૦૩

{ દેસિય ૧૧૨, ૨૦૩

દેહક ૫૨, ૨૪૨

દોશી સખારામ નેમચન્દ ૧૭૭

દ્રવિડ સંધ ૨૯

દ્રાવિડ ૮૯, ૨૬૫

દ્વિવેદી એસ. ડરર

ધનગ્ન્ય ૧૦૭. જુઓ અજુન

ધનક ૫૨. જુઓ ધનરાજ અને

ધન્યરાજ

ધનપાલ ૫૮

ધનરત્ન ૨૭૬

ધનરાજ ૫૨. જુઓ ધનક અને

ધન્યરાજ

ધન્યુકા ૬૨

ધન્યકળશ ૧૬૪

ધન્યરાજ ૫૨. જુઓ ધનક અને

ધનરાજ

ધનવન્તરિ ૨૬૭, ૩૦૬

ધર્મકીર્તિ ૪૧

ધર્મમૂર્તિ ૫૫

ધારા ૧૦૬, ૨૧૭, ૨૮૬

ધોડલચન્દ્ર ૨૫૬

ધોળકા ૨૦૭, ૨૭૬

ક્રુવ હરિલાલ હર્ષદ ૪૭
 ન(નિ)યભક્તિ ૩૦૯
 નયવિજયગણિ ૨૨૩
 નરચન્દ્રસૂરિ ૧૩૦
 „ ૧૭૨, ૧૮૯
 નરદેવ ૨૧૭
 „ ૨૬૩
 નલોટકપુર ૧૭૪
 નવનવતિમહાવાદિવિજેતા ૪૩
 નવાળ સારાભાઈ મણિલાલ ૨૧૧
 નળ ૧૮૫
 નાગદેવી ૧૪૩
 નાગપુરીય તપા મચ્છ ૧૨૦, ૧૫૧,
 ૨૦૫, ૨૩૦, ૨૪૮, ૨૭૮, ૨૮૧
 નાગહસ્તી (આર્થ) ૨૦૪
 નાગેન્દ્ર ૨૦૪. જુઓ પાદક્ષિપ્તસૂરિ
 નાગોર ૧૨૩. જુઓ અહિપુર
 નાગોરી તપા મચ્છ ૨૦૫
 નાચારંગજી ગાંધી ૧૮
 નાનક ૨૮૧. જુઓ જીમ્તાનન્દ
 નિઝામ ૨૬૩
 નિટવે કલાપ્યા ભરમાપ્યા ૧૬
 નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલય ૫૫, ૯૩,
 ૧૧૯, ૧૫૯, ૨૮૦, ૨૮૪, ૨૯૬
 નૃપતુંગ ૧૯૬, ૨૨૯. જુઓ
 અમોઘવર્ષ

વૃસિંહ ૨૧૧
 નેમિ(કુમાર) ૧૫૧
 નેમિકુમાર ૧૭૪, ૧૭૫
 નેમિચન્દ્ર ૨૪૩
 નેમિ-દર્શન-પ્રિયકર-અચરત્ન, શ્રી
 ૮૦
 નેમિદેવ ૨૬૧
 નેમિષેણુ ૨૪૪
 નેાણુ ૧૬૪
 ન્યાયતીર્થ ૮૪, ૨૪૫
 ન્યાયવિશારદ ૭, ૮૪, ૧૭૧, ૨૨૧
 ન્યાયાચાર્ય ૭, ૧૦૩, ૧૪૮, ૧૬૮,
 ૧૭૧, ૨૨૧, ૨૮૮, ૩૦૨
 પંચસ્તૂપ ૧૯૬. જુઓ સેન સંધ
 અને સેનાન્વય
 પંચાળ ૫૬
 પટવર્ધન રઘુનાથ શાસ્ત્રી ૨૧૧
 પવિત્ર અન્થ ૯૮
 „ નવીન અંથમાળા ૧૫
 પદ્મનન્દિ (દિં) ૪૩
 „ (દિં) ૪૪
 પદ્મપ્રભ ૨૨૨, ૨૫૫
 પદ્મમેરુ ૧૧૮
 „ (દિં) ૧૧૮
 પદ્માવતીપતન ૨૯૨, ૨૯૩
 પરમદર્શી (નૃપ) ૧૮૮

પરમાગમપ્રવીણ ૪૩

પરમાનન્દ ૮૮

પરમાર (૮૫) ૩૬

પરમાર્હત પદ, ૬૨, ૧૧૪, ૧૧૫,
૨૧૧

પદ્મીવાસ ૧૬૬

પદ્મેક ૨૮૨

પાઠ્ય ૩, ૫, ૬, ૮, ૩૦, ૪૩,
૪૫, ૪૬, ૬૩, ૬૪, ૧૦૪, ૧૦૫,
૧૧૦, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧,
૧૭૫, ૧૯૪, ૨૦૦, ૨૦૯-૨૧૧,
૨૧૩, ૨૧૯, ૨૫૧, ૨૬૫, ૨૮૬,
૨૯૪, ૨૯૫, ૩૧૪, ૩૧૮. જુઓ
પ્રાકૃત

—અવતરણ ૨૮૯, ૩૧૬

—અભય ૬૫

—ઉદાહરણો ૧૪૮, ૧૫૬

—ગાથાઓ ૩૨૦

—હૃદય ૧૪૫, ૧૪૬

—નામ ૧૫૫

—પદો ૬૯, ૧૫૯, ૧૭૩, ૨૦૦,
૨૩૫, ૨૫૯

—રૂપાન્તર ૨૪૧ (૨)

—વિવરણ ૨૮૫

—શબ્દો ૩૧૩, ૩૧૬

—સુભાષિતો ૧૮૨

પાઠણ ૭૯, ૮૪, ૮૫, ૯૮, ૧૧૬,
૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૨૦૬, ૨૨૦,
૨૫૦, ૨૫૧, ૨૭૮

પાટણિપુત્ર ૨૦૪

પાણિનિ ૨૫

પાણ્ડુરંગ ભવણ ૨૮૦

પાદલિપ્તસૂરિ ૨૦૪. જુઓ નાગેન્દ્ર

પારસી ૩, ૪, ૨૬૫

પારસીક ૫૬. જુઓ ફારસી

પારેખ પ્રમુદાસ બેચરદાસ ૭૦

પાર્શ્વ ૭૦. જુઓ પાર્શ્વનાથ

પાર્શ્વચન્દ્ર ૨૮૯

પાર્શ્વનાથ ૬, ૨૧૦, ૨૫૮. જુઓ
પાર્શ્વ

પાલિ ૪, ૬૩, ૬૫

પાહિણી ૬૨. જુઓ ચંગી અને
આહિણી

પિતામહ ૧૨૯

પીયૂષવર્ષ ૧૭૮

પ્રુરૂરીક ૨૧૦

પુણ્યહર્ષ ૨૯૫

પુન્ય(વ્ય)સારગણિ ૩૦૯

પુરાતત્ત્વ ૩૨, ૪૮, ૫૪, ૧૮૭,
૨૭૦, ૨૮૪

પુરુષાદનીય ૬
 પુરુષોત્તમ ૫૮
 પુરુષોત્તમદાસ ગીચલાઈ ૨૦૬
 પૂજ્યપાદ ૧૩૭
 પૂના ૨૩૫
 પૂર્ણતલ્લ (ગચ્છ) ૬૨
 પૂર્ણિમા (ગચ્છ) ૨૪૨, ૨૫૦, ૨૭૮,
 ૨૯૩
 પેટ્રોપોલી (Petropoli) ૨૪૨
 પેસાર્ધ ૬૩
 પોરવાઘ વૈશ્ય ૨૪૬
 પ્રજાગ્રમણ્ય ૨૬
 પ્રતિમા ૨૦૪
 પ્રતિષ્ઠાનપુર ૨૬૩
 પ્રતિષ્ઠાસોમગણિ ૨૯૮
 પ્રતિસંસ્કૃત ૮
 પ્રધુમ્નસુરિ ૮૮
 પ્રભાચન્દ્ર ૨૪૩
 પ્રમોદસુરિજી ૩૧૬
 પ્રાકૃત ૩, ૪૯, ૫૨, ૧૫૬. જુઓ
 પાછપ
 પ્રાકૃત છંદ(ો) ૧૪૪, ૧૫૧. જુઓ
 પાછપ છંદો
 પ્રાકૃત સાહિત્ય ૨૮૩
 પ્રાગ્વાટ ૨૧૧

પ્રાચ્ય ૧૦
 કેતોહચન્દ્ર ૧૭
 ફરીફોટ ૨૬૫
 ફરુકાપાદ જિલ્લો ૧૦૯
 ફારસી ૫૬. જુઓ પારસીક
 ફાર્સ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક
 ૬૧, ૬૩, ૧૫૬
 ફુલ્લ ૨૦૪
 ફેન્ચ
 — અનુવાદ ૨૪૨
 બહુગ ૯૬
 બંગાળી
 — લિપિ ૨૮૪
 બડેમિયાં ૪૭
 બનારસ ૧૬, ૨૧, ૯૮, ૯૯, ૩૦૬,
 ૩૨૨
 બનાવડી સંસ્કૃત ૫
 બજાતકાર ગણ ૪૩, ૪૪
 બાલચન્દ્ર ૧૮૦
 બાલાલાઈ શયચન્દ્ર ૩૦૭
 બાહક ૫૨
 બિઠાનેર ૨૨૬, ૩૧૫
 બિહાર ૧૪
 બિહારીલાલ કથનેશ ૨૬૯
 બુદ્ધ ૧૧૩. જુઓ અતુલિંશબલતકંઠ

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩
 બુદ્ધિસાગર ૨૧૦
 બુદ્ધિસાગરસૂરિ ૨૫૬
 બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર ગ્રન્થમાલા ૨૫૯
 બુદ્ધઅમરતર (ગ્રન્થ) ૨૭૫, ૩૦૯
 બુદ્ધતાપા ગ્રન્થ ૫૦, ૭૯
 બુદ્ધર્થ ગ્રન્થ ૨૪૬
 બૈન્ગલોર ૧૯૪
 બૈથ ૫૭
 બોટલિંગક ઓટ્ટો (Böhtlingk
 Otto) ૧૧૫, ૧૧૭
 બૌદ્ધ ૪, ૧૬, ૨૫, ૩૩, ૫૭,
 ૧૦૫, ૧૨૮, ૨૪૦, ૨૬૫, ૨૬૯,
 ૨૮૦, ૨૮૯
 બ્રહ્મા ૨૧૫
 બ્રાહ્મી ૨૧૨
 ભક્તિવિગ્ન ૨૭૭
 ભગવદ્દત્ત ૧૧
 ભગવાનદાસ ૨૨૫
 ભટ્ટાચાર્ય સત્યપ્રસાદ ૬૬
 બટોળિ હીક્ષિત ૨૮૦
 બાલુસાળી હીરણ્ય ગંગાધર ૩૧૨
 ભરૂચ ૨૦૪
 ભાણગારિક ૧૨૩

ભાણગારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસ શોધન મન્દિર
 ૩૬, ૩૮, ૧૧૭, ૧૩૦, ૧૯૨,
 ૨૯૬, ૩૦૦
 બાનુચન્દ્રગણિ ૫૪, ૨૭૬
 બાનુમેરુ ૧૧૮, ૨૭૬
 ભારત (દક્ષિણ) ૧૯૮, ૨૩૨
 ભારતવર્ષ ૭, ૧૮
 ભારતી ૧૭૧, ૩૧૨
 ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, કાશી ૪૪, ૧૦૬,
 ૧૨૭, ૧૪૮, ૩૧૪, ૩૧૯
 ભારતીય વિદ્યા ૨૭૧
 „ સાહિત્ય ૧૧, ૧૮
 ભારમલ્લ (નૃપ) ૨૭૪
 ભાનુ ૩૩, ૨૮૩
 ભાવનગર ૬૨, ૧૦૦, ૨૦૬
 ભાવરતન ૩૧૪
 ભાષા ૩, ૨૬૨, જુઓ હિન્દી
 ભાષાટીકા ૨૩૧, ૨૬૯ (૨), ૩૦૩,
 ૩૦૪
 ભારકર ૨૯૬
 બીખીબાઈ યુનીલાલ પન્નાલાલ ૨૫૪
 બીમદેવ (નૃપ) ૬૮, ૨૧૧
 બીમસિંહ ૪૧
 બીમસી માણિક ૨૦૮, ૨૪૬, ૨૫૪,
 ૨૫૫

ભુવનરાજ ૨૯૩

ભૂત ભાષા ૧૫૬

ભૈરવ ૧૯૧

ભૈરવદાન ૩૧૫

ભોજ (નૃપ) ૧૧૦, ૧૮૮. જુઓ
ભોજદેવ

„ (નૃપ) ૨૭૪.

ભોજદેવ (નૃપ) ૧૪૩. જુઓ ભોજ
(નૃપ)

„ (પ્રતિહાર) ૫૯

ભોજપત્ર ૧૪૮

ભોજરાજગણિ ૨૯૩

મકસદાખ્યા ૨૫૯

મગધ ૧૪

મંગલસૂરિ ૨૮૨

મંજૂશ્રી ૨૪૧

મણ્ડન (ગૃ) ૨૪૨

મણ્ડનગણિ ૨૦૪

મણ્ડપદ્મર્ગ ૨૪૩

મતિભદ્રગણિ ૨૭૮

મતિસાગર ૯૯

„ (દિ) ૨૯

મથુરા ૨૦૪

મદનચન્દ્ર ૯૮

મદનપાલ દુર ૫૬

મદનસિંહ ૨૨૩

મદનસૂરિ ૩૨૨

મદાસ વિદ્યાપીઠ ૩૧

„ સરકાર ૧૯૬

મધ્યદેશ ૧૦૯

મરહટ્ટી ૫, ૬૩

મરાઠી ૧૭ (૨), ૨૯૩

— અનુવાદ ૨૧૧, ૨૩૦

— ભાષાન્તર ૧૬૮

મલધારી ૬, ૧૪, ૭૮

„ મઝ્છ ૧૨૯, ૨૦૮, ૨૪૮

મલ્લિનાથ ૧૬૬

મલ્લિભૂપણ (દિ) ૪૩

મહામદ ખલ્વા (ખીલજી) ૨૬૩

મહાદેવ ૧૭૮

„ ૨૯૮ જુઓ ચન્દ્રમૌલિ

મહાદેવાચ ૧૮૭

મહામહોપાધ્યાય ૧૬૫, ૨૮૬

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય

સામયિક ૬૦

મહાવીર ૨૪૧. જુઓ મહાવીર-

સ્વામી, વર્ધમાન, વર્ધમાનસ્વામી

અને વીર

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, શ્રી ૧૫૯,

૧૬૬

મહાવીર જૈન સભા ૧૧૨

મહાવીરસ્વામી ૪, ૬, ૧૨, ૧૩,

૫૩, ૧૦૨ (અમલુ ભગવાન), ૧૯૭,

૨૨૧, ૨૫૯, ૨૯૮. જુઓ મહાવીર,	માળવા ૨૬૩, ૨૮૬
વર્ધમાન, વર્ધમાનસ્વામી અને વીર	મિત્ર ભાષા (macaronic) ૮, ૧૫૯
મહિમાશક્તિઅષ્ટાદશ ૨૭૫	„ સાહિત્ય ૨૮૩
મહીતિલક ૨૮૪	મુકુલભટ્ટ ૧૩૯
મહેન્દ્ર ૮૪	મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા ૧૧૨,
„ ૨૬૧	૧૧૫
„ (દિ) ૨૬૧	મુંજ (નૃપ) ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૪૮
„ (નૃપ) ૨૬૨	મુનિચન્દ્રસૂરિ ૧૨૨
„ (પં) ૯૮	મુનિસેન ૩૦૩
મહેન્દ્રસૂરિ ૬૦	મુનીશ્વરસૂરિ ૨૭૨
„ ૧૮૦	મુંબઈ ૨, ૨૫, ૧૫૯, ૨૧૦, ૨૩૦,
મહેસાણા ૫૦	૨૬૯, ૨૭૪, ૩૦૧
{ માગધી ૧૪, ૩૦૪	મુંબઈ વિલાપીક ૮૧, ૧૩૬, ૧૪૦,
{ માગધી ૬૩	૧૬૪, ૧૭૦, ૧૭૭
માણિક્ય(ક)ચન્દ્ર દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થ-	મુંબઈ સરકાર ૨૯૯
માલા ૧૬, ૪૫, ૨૪૩-૨૪૫, ૨૬૧	મુરુણ (નૃપ) ૨૦૪
માણિક્યભટ્ટ ૨૩૨	મુરિલમ ૨૬૫
માણિક્યભટ્ટ ૨૬૩	મૂળિદ્રી ૩૧૪
માર્તાલ ૨૬૧	મૂલચન્દ્ર ૨૫૯
માયુર (સંધ) ૨૪૪	મૂલરાજ (નૃપ) ૬૮
માધવસેન ૨૪૪	મૂલ સંધ ૪૩, ૪૪
માનભદ્ર ૭૬	મેલચન્દ્ર ૨૮૧
માનસેખર ૩૦૯	„ (ત્રિવિધ) ૨૨
માનસી ૨૩૩	મેલવિજય ૨૯૪
માલવ ૩૬	મેથુએન ઍન્ડ કંપની લિમિટેડ

(Māthuen and Company Limited) ૨૩૭	યાદિની ૧૩
મેદપાટ ૧૭૪. જુઓ મેવાડ	યાપનીય ૨૫, ૨૬
મેરુવિજય ૨૧૯	યાસ્ક ૨૫
મેવાડ ૧૭૪. જુઓ મેદપાટ	યુરોપીય સાહિત્ય ૧૮
મોગલ ૧૧૯	મેઘપુર ૯૫. જુઓ ભેઘપુર
મોઠ (સાતિ) ૬૨, ૨૯૪	રતલામ ૩૧૬
મોતીલાલ લાધાજી ૬૯. જુઓ	રતનધીર ૧૫૮
કેન્દ્રવિજયજી	રતનગ્રામ ૮૮
મોહનલાલજી જૈન ગ્રન્થમાલા ૨૦૩,	રતનવિશાલ ૨૮૮
૨૧૪	રતનશૈખરસૂરિ ૯૯, ૨૦૭
મૌર્ય. ૨૬૨	રતનસિંહસૂરિ ૫૦
મહેસુર સરકારની ગ્રન્થમાલા ૨૮૭	„ ૨૬૩
ચંદ ૧૪૩	રતનહર્ષ ૨૭૬
ચક્ષુઃકીર્તિ (દિ.) ૪૪	રવિચન્દ્ર ૧૧૬
ચશ્ચન્દ્રગણિ ૧૮૦	રાજ ગચ્છ ૨૮૭
ચરોદોષ ૨૪૧	રાજપાલ ૨૧૧
ચરોદેવ ૨૬૧	રાજમહેલ પુસ્તકાલય ૨૩૪
ચરોદેવસૂરિ ૨૦૫	રાજરત્ન ૧૫૧
ચરોવિજયગણિ ૭, ૨૨૧	રાજર્ષિ ૧૧૪
ચરોવિજયજી ૩૦૫	રાજશૈખરસૂરિ ૧૩૦
ચરોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલા ૬૮,	„ ૧૮૮
૮૫, ૯૨, ૯૩, ૧૧૨, ૧૧૫,	રાજશ્રી ૮૧
૧૧૭, ૧૨૧, ૨૫૪, ૨૭૮	રાજસોમ ૨૫૯
ચરોવિજય જૈન સંસ્કૃત પાઠશાલા ૫૦	રાજસ્થાની (ભાષા) ૨૨૬
	રાજમતી ૧૫૭

રાણકપુર ૧૯૩
 રદિર ૮૧
 રામ ૧૮૫
 રામકીર્તિ (દિ૦) ૪૪
 „ (દિ૦) ૧૪૨
 રામચન્દ્રસૂરિ ૭૮
 રામવિજય ૨૫૬
 રામમલ્લ ૧૧૮
 રાષ્ટ્રકૂટ ૧૬૭
 રાહડપુર ૧૭૪
 રિખવદેવજી મહારાજની પેઢી ૬૦
 રિચુ ચાર્લ્સ (Reu Charles)
 ૧૧૫, ૧૧૭
 રુદ્રપદ્મીય ગૃહ ૨૪૧
 સદ્ગીર્તિ ૨૭૬
 સદ્ગીર્તન ૨૫૪
 સદ્ગીર્તિસાગરસૂરિ ૨૫૩
 સંડન ૨૩૭
 સંધિચન્દ્ર ૨૬૦
 સંધિવિજય ૨૬૫
 સંધિસૂરીશ્વર જૈન અન્યમાત્રા, શ્રી
 ૭૨, ૮૯
 સંધિસૂરીશ્વર જૈન સંસ્કૃત અન્ય-
 માત્રા, શ્રી ૭૦, ૨૦૬
 સાટ ૧૭૨, ૧૮૯

સાલગાગ જૈન સંધ ૩૦૧
 સાહર ૧૪૩
 સાહાર ૫૬, ૧૧૯
 સાંઘડી ૫૪
 „ સંગ્રહાય ૩૧૫
 સાંઘા (ગૃહ) ૨૬૦. જુઓ સાંઘા
 ગૃહ
 સાંઘેશ ૨૭૪
 સાંઘા ગૃહ ૩૧૫. જુઓ સાંઘા ગૃહ
 સાંઘિક સંસ્કૃત ૪, ૧૮, ૫૭, ૧૪૬
 વજ્રપથ ૨૬. જુઓ વજ્રસ્વામી
 વજ્રસેન ૨૫૨
 વજ્રસ્વામી ૨૬. જુઓ વજ્રપથ
 વટ ગૃહ ૨૨૬, ૨૭૫
 વડોદરા ૧૮૦, ૨૪૭
 „ દેશી કેળવણીખાતું ૨૬૩
 વણિક ૮૧
 વધેલ (વંશ) ૧૬૨
 વધમાન ૧૪૭, ૨૫૭
 „ ૨૭૧
 „ ૨૬૮. જુઓ મહાવીર,
 મહાવીરસ્વામી, વધમાનસ્વામી અને
 વીર
 વધમાનગણિ ૧૮૦
 વધમાનસૂરિ ૩૧

વર્ધમાનસ્વામી ૨૧૩, ૨૧૪. જુઓ
મહાવીર, મહાવીરસ્વામી, વર્ધમાન
અને વીર

વલ્લભરાજ (નૃપ) ૬૮

વસુદેવ ૧૦૭

વસ્તુપાલ ૧૭૨, ૨૦૬-૨૦૮, ૨૫૧,
૨૮૭

વાચક (પાદ) ૨૦૪

વાચક(વર્ધ) ૧૪, ૨૦૦

‘વાહી’પાશ્વનાથનો ભણ્ણાર ૩૭

‘વાહિ’ ૨૮૪

વાદિપર્વતવજ ૨૬

વાદિભૂપણ (દિ) ૪૪

હા ૮૬, ૨૦૫, ૨૮૨

વાયઃ મન્થ ૬૭, ૧૩૦, ૧૬૮,

૨૧૩, ૨૩૪, ૩૦૭

વાયઃ (નગર) ૧૬૬

વાસુક ભટ્ટ ૨૮૫

વાસુદેવ (કૃષ્ણ) ૧૨૬

વાહિલ્લ ૨૧૧

વિક્રમ (નૃપ) ૧૧, ૧૨, ૧૭, ૨૨,

૨૫, ૪૪, ૪૬, ૫૭, ૫૮, ૮૬,

૧૦૨, ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૨૬, ૧૫૪,

૧૬૮, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૦, ૨૧૦,

૨૧૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૫૧, ૨૭૬,

૨૭૭, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૮, ૩૦૩,

૩૧૮, ૩૧૯. જુઓ વિક્રમાદિત્ય

વિક્રમપુર ૨૬૨

વિક્રમવિજયજી ૭૨

વિક્રમાદિત્ય (નૃપ) ૩૧. જુઓ વિક્રમ

વિજયક્રાંતિ (દિ) ૪૪

વિજયક્ષમાભદ્રસૂરિ ૭૨, ૮૨, ૯૩.

જુઓ ક્ષમાવિજય (કિપા)

વિજયચન્દ્રસૂરિ ૭૬

વિજયદશનસૂરિ ૮૦

વિજયદાનસૂરિ ૧૧૬

વિજયધર્મસૂરિ ગ્રન્થમાલા ૨૪૫

વિજયધર્મસૂરિજી ૭

વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલા, શ્રી

૨૫૬

વિજયનેમિસૂરિ ૨૫૨

વિજયનેમિસૂરિગ્રન્થમાલા ૬૬

વિજયપ ૩૧૬

વિજયપ્રતાપસૂરીશ્વર ૭

વિજયપ્રભસૂરિ ૨૨૪

વિજયધ્વજ ૨૦૪

વિજયસ્તનસૂરિ ૨૨૪

વિજયરાજસૂરિ ૪૭

વિજયશાવર્યસૂરિજી ૨૪, ૭૨, ૧૬૨

વિજયવર્ધન ૨૭૭

વિજયસિંહ ૨૪૬
 વિજયસિંહસૂરિ ૨૩૦
 વિજયસેનસૂરિ ૨૦૬, ૨૫૪
 વિભાગાપદ્મ ૪૨
 વિદ્યાકર મિશ્ર ૧૧૨
 વિદ્યાધર (વંશ) ૨૦૪
 વિદ્યાનન્દિ ૪૩
 વિદ્યાસિંહ ૨૫૦
 વિધિ પક્ષ ૨૭૪. જુઓ અન્યથા
 ગન્ધ
 વિનયસમુદ્રગણિ ૨૮૮
 વિનયસાગર ૨૫૬
 વિનયસુન્દર ૨૨૬
 „ ૨૭૫, ૨૯૦
 વિનાયકદાસ (કાવ્યસ્થ) ૧૭૬
 વિનીતસાગર ૫૫
 વિશુધયન્દ્ર (pen-name) કવિ ૧૭૨.
 જુઓ નરેન્દ્રપ્રમસૂરિ
 વિશુધયન્દ્રસૂરિ ૨૦૫, ૨૯૨
 વિમલતિલક ૬૨, ૩૧૩
 વિશાલઆરત ૧૯૪
 વિશાલરાજ ૧૫૭
 વિષ્ણુ ૧૮૩
 વિષ્ણુદાસ ૨૯૩
 વીએના (Viana) ૮૮

'વીતરાગ' અમિતગતિ ૨૪૪. જુઓ
 અમિતગતિ (પહેલા)
 વીર ૧૦૩, ૧૪૭, ૨૫૪, ૩૦૮.
 જુઓ મહાવીર, મહાવીરસ્વામી
 વર્ધમાન અને વર્ધમાનસ્વામી
 વીરધવલ ૪૧, ૨૫૧
 વીરનાન્દિ ૨૨
 વીરપ્રભ ૨૫૦
 વીરસંવત્ ૧૨, ૧૮, ૨૬, ૩૦,
 ૮૫, ૯૨, ૯૭-૧૦૦, ૧૦૨,
 ૧૧૨, ૧૨૧, ૨૪૦, ૨૭૧
 વીરસમાજ ૮૧
 વીરસિંહ ૨૭૨
 વીરસેન ૨૪૪
 વીસનગર ૨૭૮
 વીસલદેવ (નૃપ) ૬૮
 વૃદ્ધવાદી ૨૦૪
 વેંકટેશ્વર મુદ્રણાલય ૧૧૯, ૨૦૫,
 ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૩૧, ૨૭૬, ૨૮૧,
 ૨૯૩, ૨૯૫
 વેણીકૃપાલુ ૯૭, ૧૫૧
 વેલણુકર હરિ દામોદર ૧૪૪
 વૈદિક જીંદ ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૪૦,
 ૧૪૫, ૧૪૯
 વૈદિક ધાતુ ૩૦૧ - ..

વૈદિક ભાષા ૩, ૪, ૧૮, ૫૭, ૬૩.

જુઓ છાન્દસ ભાષા

વૈદિક શબ્દો ૧૦૪, ૧૨૪

„ હિન્દુઓ ૨૪૦, ૨૪૫, ૨૬૫

વૈદ્ય જાદુજી ત્રિકમજી ૧૯૧, ૨૩૩,

„ વિનોદચન્દ્ર મોહનલાલ ૯૩

વોસરિ (દંડનાયક) ૫૯

વ્યાકરણક્રમભારતપદ ૪૩

વ્યાકરણતીર્થ ૩૦૯

શકસંવત્ ૧૬, ૨૨, ૨૭, ૫૬,

૫૯, ૯૩, ૧૦૮, ૧૧૨, ૧૨૪,

૧૨૭, ૧૭૭, ૨૦૦, ૨૦૫, ૨૦૬.

૨૧૫, ૨૩૨, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૯૧-

૨૯૩, ૨૯૫, ૩૦૬, ૩૨૨

શક ૧૨, ૧૩. જુઓ સક્ક

શંખેશ્વર પાશ્વનાથ ૨૧૪, ૨૩૫

શતાવધાની ૫૪, ૩૧૫, ૩૧૭

શત્રુજય ૧૯૩, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૫૮

શબ્દવેદસૂ ૧૩૧

શમ્ભુ ૨૭૫

શર્મા એલ. ૩૨૨

„ ભીમસેન ૩૫

„ રામસ્વરૂપ ૨૦૮

શલાતુર ૨૬૭

શાકમ્બર ૬૦

શાન્તિચન્દ્ર ૧૧૯

શાન્તિનાથ ૧૬૮, ૨૫૨

શાન્તિપેશુ ૨૪૪

શાલિભદ્રસૂરિ ૨૮૫

શાસ્ત્રી જગન્નાથ ૯૮

શાહ હીરાલાલ સોમચંદ ૯૩

શીલસુન્દર ૨૮૪

શેખ ફતેહ ૪૭

શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી

૬૮, ૬૯

શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ ૭૨, ૭૮

„ મોતીશા લાલભાઈ જૈન ચેરીટી
(Charity) પ્રકાશન ૭૨

શેવ ૨૯૮

શોભન ૧૦૯, ૨૭૦

શૌંદેવ ૨૩૪

શ્રવણ બેદગોલ ૧૭

શ્રીચન્દ્રસૂરિ ૨૧૩

શ્રીદેવી ૧૦૭

શ્રીધર ૨૭૫

શ્રીમાલ ૪૮

શ્રીમાલનગર ૨૪૭

શ્રીપેશુ ૨૪૪

શ્રુતકેવલિદેશીય ૫૯, ૩૦૬, ૩૦૮

શ્રુતકેવલી ૧૨. જુઓ ચતુર્દશ-

પૂર્વધર

પદ્માભાષાકવિચક્રવર્તી ૪૫
 સંયુક્ત પ્રાન્ત ૧૦૯
 સંસ્કૃત ટેકરદ સોસાયટી (Sanskrit Text Society) ૩૫
 સંસ્કૃતાભાસ ૫
 સંસ્કૃતેતર ભાષા ૧૪૭
 સકલચન્દ્ર ૧૧૯
 " ૧૭૬
 સક ૧૨૦. જુઓ શક
 સખારામ નેમચંદ્ર અન્યમાલા ૨૨૮
 સદ્ગુણ ૧૦૯
 સહિસ ૧૦૯
 સંગમ (દિવ) ૫૩
 સંગમચિંહ ૨૦૪
 સંઘતિલક ૨૪૧
 સનાતન જૈન અન્યમાલા ૧૫, ૧૭
 ૨૨
 સપાલક્ષ ૨૮૬
 સમધર ૫૨. જુઓ સમુદ્ર
 સમન્તભદ્ર ૧૭,
 " ૨૪૪
 સમયહર્ષ ૩૧૩
 સમસંસ્કૃત ૮
 સમુદ્ર ૫૨, જુઓ સમધર
 સમ્ભવ ૨૨૨

સરસ્વતી (ગચ્છ) ૪૩, ૪૪
 " અન્યમાલા ૧૧૯
 " (મિત્રુદ) ૧૦૯
 સરદેવ ૧૦૯
 " ૨૪૬
 સહસ્રાવધાની ૪૨, ૧૨૨, ૩૦૧
 સહસ્રચક્રવર્તી ૨૩
 સાગરચન્દ્ર ૨૮૭
 સાગરચન્દ્રસુરિ ૨૭૮
 સાંગલુ (સોની) ૨૬૩
 સાક્ષક ૨૭૩
 સાધુશીતિ ૯૨, ૩૧૩
 સાધુસુન્દર ૩૧૩
 સારંગ (પંડિત) ૬૦
 સાહિત્યતીર્થ ૨૪૫, ૩૦૯
 સિંહસુરિ ૨૦૯
 " ૨૮૪
 સિંધી જૈન અન્યમાલા ૫૪, ૨૪૯,
 ૨૯૮
 સિદ્ધચક્ર ૫૦, ૭૩
 " સાહિત્ય પ્રચારક સમિતિ, શ્રી
 ૬૭
 સિદ્ધપુર ૫૦
 સિદ્ધરાજ નથસિંહ ૩૫-૩૭, ૩૯,
 ૬૧, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૮, ૯૬,

૯૭, ૧૪૭, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૮, ૧૮૨, ૧૮૩	સોમ ૧૫૫
સિદ્ધસારસ્વત (ખિરુદ) ૧૧૦	{ સોમચન્દ ૬૨
સિદ્ધસૂરિ ૨૬૯	{ સોમદેવ ૬૨
સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૭, ૨૫, ૨૦૪	સોમવિજય ૮૦
સિન્ધુદેશ ૨૬૬	સોમવિમલ ૫૧
સિયાણા ૩૧૬	સોમવિમલસૂરિ ૨૫૩
સુખસાગરગણિ ૩૧૩	સોમસુન્દર ૨૯૪
સુધર્મસ્વામી ૧૦૨, ૨૭૪	સોમસુન્દરસૂરિ ૧૦૦, ૧૫૭
સુન્દરી ૧૦૯	સોમશ્વર (૮૫) ૧૮૮
સુમતિકલ્પશ ૨૯૦	સોમસેષ્થી ૫, ૬૩, ૬૫
સુમતિમીર્તિ ૪૪	સોલકી ૬૧. જુઓ યૌલુક્ય
સુમતિનાથ ૨૨૨	સોલકીઓ ૬૨
સુરત ૭, ૭૦, ૭૧, ૧૨૯, ૧૩૫, ૧૫૫, ૨૧૦, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૫૭, ૩૦૧, ૩૦૩, ૩૧૬	સોલાપુર ૧૭, ૧૭૭, ૨૨૮
સુરપ્રભ ૪૧	સૌધર્મ ગૃહસ્થા ગ્રન્થ ૩૧૬
સુવિધિનાથ ૨૨૧	સૌભાગ્યસાગરસૂરિ ૭૯
સૂરચન્દ ૧૧૯	સૌભાગ્યહર્ષ ૨૫૩
સૂર્યાભદેવ ૧૮૦, ૧૯૩	સૌરાષ્ટ્ર ૧૭૨
સૂર્યોદયવિજયજી ૩૦૯	સ્કન્દિલાચાર્ય ૨૦૪
{ સેન અન્વય ૩૦૩	સ્વયમ્ભૂ ૧૩૧. જુઓ બ્રહ્મા
„ સંધ ૧૯૯. જુઓ પંચરત્નપ	સ્વીડન (Sweden) ૪૭
{ સેનાન્વય ૧૯૯	હંસવિજય ફ્રી લાઇબ્રેરી (Han- savijaya Free Library)
સેન્દ્ર (વંશ) ૧૩૧	૨૪૬
	હમ્મીરાજ (૮૫) ૬૦
	હયગ્રીવ ૨૭૫

હરિ ૨૬૩

હરિચન્દ્ર ૨૨

હરિતોષસંમિતિ ૧૩૪

હરિયલ ૨૬૩

હરિભદ્ર ૨૭૬

{ „ આચાર્ય (પહેલા) ૩૦૧
હરિભદ્રસૂરિ ૭૩

„ ૭૬

હરિભાઈ દેવકરજી જૈન અન્યમાલા
૨૪૪

હરિશંકર કાલિદાસ ૨૫૨

હર્ષદે ૫૭

હર્ષકલ્પલ ૨૫૩

હર્ષકાંતિસૂરિ ૨૮૩

હર્ષચન્દ્ર ભૂરાભાઈ ૯૯

હર્ષપુરીય ગન્ધ ૧૩૦

હર્ષવેલ ૨૯૨

હરિતનાપુર ૨૭૪

હાલ (તૃપ) ૨૦૪

હિતરુચિ ૨૩૦

હિન્દી ૩૦, ૧૦૬, ૨૪૬,

૩૦૪. જુઓ ભાષા

— અનુવાદ ૨૦૫, ૨૨૪, ૨૨૮,

૨૪૪, ૨૪૫, ૨૯૯ (૨), ૩૧૬

— અર્થ ૧૦૬

— કવિત ૨૪૬

— ટિપ્પણ ૨૨૬

— પ્રસ્તાવના ૧૦૬, ૧૫૫, ૨૨૭,
૩૧૪, ૩૧૭-૩૨૦

— ભાષાન્તર ૨૧૧

— વિવેચન ૩૧૯

— શબ્દાર્થ ૩૦૩

હિંદુ મિલન મંદિર ૨૬૬, ૩૦૭

હિપાર્કસ (Hipparkas) ૨૨૬

હિર્માશુવિજયજી ૬૯

હીરવિજયસૂરિ ૧૧૬, ૧૭૦, ૨૫૩,
૨૫૫

હીરાચન્દ્ર નેમિચન્દ્ર ૨૬૯

હીરાલાલ વિ. હંસરાજ ૩૦૭

હીરાલાલ હંસરાજ ૨૧૭, ૨૪૦,
૨૫૨

ફણ ૫૭

હેમચન્દ્ર ૪૭

હેમચન્દ્ર(સૂરિ) ૬૨, ૬૬, ૭૧, ૭૮,

હેમચન્દ્રસૂરિ (કલિં) ૩૫, ૩૭, ૮૬,
૯૭, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૮૦

હેમચન્દ્રાચાર્ય સભા ૫૩, ૭૭, ૭૯

હેમતિલકસૂરિ ૧૫૧

હેમનન્દન ૨૭૬

હેમપાલ ૨૩૭

ହେମବିମଳସୁନ୍ଦରି ୩୧

” ୧୦୨

ହେମାଦ୍ରି ୨୯୩

ହୋସାଙ୍ଗ ଘୋରୀ ୩୨

Annals of the Bhandar-
kar Oriental Research
Institute ୪୨, ୪୬, ୨୮୨

Bombay Sanskrit and
Prakrit Series ୧୯, ୧୧୧

Bulletin of the Calcutta
Mathematical Society ୧୯୮

College of Indian Music,
Dance and Dramatics

୧୯୦

D C G C M ୩୧୨

Education Society ୮୮, ୯୦

G S A I ୨୪୧

Indian Culture ୧୧୧

Indian Historical Quar-
terly ୨୪୨

Indische Streifen ୨୪୨

Jaina Antiquary ୨୦୮, ୨୨୭

Journal of the Bombay
Branch of the Royal
Asiatic Society ୧୩୭,
୧୪୦, ୧୪୩, ୧୪୪, ୧୪୫

Mythic Journal ୨୭୦

P. E. N. ୯୧, ୨୧୭

S I F I ୨୪୯

Z D M G ୨୪୪

વિષય-સૂચી

પૃ. ૧૩-૭૪ ઉપોદ્ધાત

૧૧૩ પર્વાય, મહત્વ અને ઉપયોગિતા
૧૪-૩૪ (અ) નિવેદન : ૨ પ્રથમ
અંશ—

ઉત્પાનિકા, સુયોગ, અભ્યાસ, યોગ્યતા,
'પાષ્ટ્ય' ના અર્થની વ્યાપકતા,
અભિલાષા, યોજના—પુસ્તકના બે
ખંડ અને એનાં નામ, સાર્વજનિક
સાહિત્યની વ્યાખ્યા અને એનાં
અંગો (technical sciences),
ધાર્મિક સાહિત્યની વ્યાખ્યા અને
એના ચાર ઉપખંડ, ધાર્મિક
સાહિત્યના નવ વર્ગ અને તેની
સમજણ, લલિત અને લલિતેતર
સાહિત્ય, કેટલીક સામગ્રીનું વિભાજ-
દીઠ વિશ્લેષણ, જૈન સાહિત્યનો
પરિચય આપતી વેળા કાલક્રમને,
નહિ કે સંપ્રદાયને અપાયેલું પ્રાધાન્ય,
જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યના પાંચ
પ્રકારની ગોઠવણી અંગે વિચારણા,
સાધ્ય ને સાધન, 'વિજ્ઞાન' નામના
પંદરમા પ્રકરણના વિષયોનો ક્રમ,

વ્યાકરણનાં સૂત્રથી ગર્ભિત કૃતિઓ,
અમરકોશ (શ્લો. ૧) ની પાદ-
પૂર્તિરૂપ કૃતિ, દ્વયાશ્રય-કાવ્ય,
ત્રૈવિધગોષ્ઠી, કૃતિઓના પરિચય-
ની પદ્ધતિ, પ્રકાશનોની નોંધ,
પ્રકાશનોનો પરિચય આપનારી
ચાર કૃતિ, માનાર્થ પ્રયોગ, અંશ-
કારાદિને લગતી ત્રણ સૂચીની
સમજણ, “જૈન ગ્રંથ” એટલે શું?,
નામોનો વિનિમય, અકારાદિ ક્રમના
પ્રકાર, અટકને પ્રાધાન્ય તેમજ
વિવરણોનાં વિશિષ્ટ નામોનું સૂચન

૩૪-૬૭ (આ) મૂલ્યાંકન :

૩૪-૩૯ અંશપ્રણયનનો હેતુ, જૈન
સાહિત્યની વિશાળતા અને વિવિધતા,
મધ્ય યુગનો અધિકારપટ, અમ-
ણાદિનો ફાળો, પાષ્ટ્ય, સંસ્કૃત અને
ગુજરાતીમાં કૃતિઓ ૨ થી નારા
જૈન ગૃહસ્થોના નામ તેમજ સૈકા-
દીઠ સાહિત્યનો ફાલ અને વિષયદીઠ
વિકાસક્રમ દર્શાવવા માટેનો પ્રયાસ

૧ આ પૃષ્ઠાકે છે.

૨ દ્વિતીય અંશ માટે જુઓ પૃ. ૬૮-૭૪.

૩૯—૬૭ જૈન મૌલિક ગ્રંથોનું
મૂલ્યાંકન :
૩૯—૪૨ પંદર વિષયો અને એને
અંગેની કૃતિઓની સંખ્યા તથા
ચિત્રકળા
૪૨—૬૬ વ્યાકરણાદિનું વિહંગાવ-
લોકન
૬૬ ત્રણ અને ચાર વિષયની એક-
કૃતિ કૃતિઓ

૬૬, ૬૭ સૈકાદીક કાલ
૬૮-૭૪ નિવેદન : દ્વિતીય અંશ—
૬૮ રચનાસમયની સૂચી અને કર્તવ્ય
૬૯-૭૧ પ્રયાસ તેમજ ભારતીય
સાહિત્યના તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના
ઇતિહાસને લગતા વિવિધ ભાષા-
ઓમાં રચાયેલા પુસ્તકોની સૂચી
૭૧, ૭૨ પ્રસ્તુત પુસ્તકની આવશ્યકતા
૭૨-૭૪ ઋણસ્વીકાર

૧-૩૨૩ સરિપ્પણ મૂળ

૧-૮ પ્રકરણ ૧ : પ્રાસ્તાવિક
૧ જગતની અનાદિનિતતા
૨ સાહિત્યની ભાષાનો ઉદ્ભવ
૩ ભાષાઓનું વર્ગીકરણ
૪, ૫ ભાષા કોની ?
૫ 'જૈન' સંસ્કૃત
૫, ૬ ઉપલબ્ધ સાહિત્યની ઇમતા
૭ પુસ્તકની અર્થાદા
૮ સંસ્કૃત કૃતિઓના સાત વર્ગ
૯-૬૦ પ્રકરણ ૨ : વ્યાકરણ
૯ વ્યાકરણના પચાસ
૯ વેદનાં છ અંગ
૯ વ્યાકરણનો ઉદ્ભવ
૧૦-૨૭ [૧] બ્યાકરણો
૧૦, ૧૧ (૧) અજૈન ઇન્દ્ર (એન્દ્ર)
વ્યાકરણ

૧૨-૧૪ (૨) જૈન એન્દ્ર વ્યાકરણ
અને એની ઉત્પત્તિ
૧૪, ૧૫ (૩) સદ્વાકુલ (શબ્દ-
પ્રાણી)
૧૫-૨૩ (૪) જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ અને
પંચાધ્યાયી:
દિ૦ પૂજ્યપાદનો પરિચય, એ વાચના,
અસત્તી સૂત્રપાઠની ટીકાઓ, સ્વોપન
ન્યાસ ને ભાષ્ય, મહાવૃત્તિ, શબ્દા-
ભોજ-ભાસ્કર, પંચવસ્તુ, (૪અ)
શબ્દાણુવ અને એની ટીકાઓ,
શબ્દાણુવપ્રક્રિયા તેમજ જૈનેન્દ્ર
વ્યાકરણની અનિદ્વસ્વરાન્તકારિકા
૨૩-૨૫ (૫) વિશ્રાન્તવિદ્યાધર
આ જૈન કૃતિ છે? વામનનો

સમય, સ્વોપમ જૂઠ્ઠુવૃત્તિ અને
મલ્લવાદીનો ન્યાસ

૨૫-૩૧ (૬) (જૈન) શાકટાયન
શાખાનુશાસન :

શાકટાયનનું વાસ્તવિક નામ અને
એમની કૃતિઓ, સ્વોપમ અમોઘ-
વૃત્તિ, ન્યાસનું કર્તૃત્વ, ચિન્તામણિ
અને એની દીકા, પ્રક્રિયાઓ:
પ્રક્રિયાસંગ્રહ, શાકટાયન-દીકા અને
કૃત્તિસિદ્ધિ, શિંગાનુશાસન ને ધાતુપાદ

૩૧-૩૪ (૭) પૃથ્વી યાને
શુદ્ધિસાગર :

પરિમાણ, રચનાનો હેતુ, વ્યાકરણનાં
પાંચે અંગોની છન્દોબદ્ધ રચના
અને ઉદ્દેશ્યો

૩૪ (૮) હૈમ પંચામ વ્યાકરણ :
સ્વોપમ વૃત્તિ, પ્રક્રિયાઓ અને સારાંશ

૩૪, ૩૫ (૯) ભદ્રેશ્વર-વ્યાકરણ:
ભદ્રેશ્વરસૂત્રનું પ્રાધાન્ય

૩૫ (૧૦) ગણુત્તમહોદધિ:
સ્વોપમ વૃત્તિ, વર્ધમાનસૂત્રિત સિદ્ધ-

રાજ-વર્ણન, પાણિનિ વગેરેની
પ્રશંસા અને અગ્રાંતકર્તૃક અવચૂરિ

૩૬-૪૦ (૧૧) શાખાનુશાસન યાને
. મુષ્ટિવ્યાકરણ :

સ્વોપમ વૃત્તિ, હાથપોથીઓ, મુષ્ટિ-
વ્યાકરણનાં રચનાસમય, ઉપયોગ
અને પ્રભાવ તથા વિષમપદવિવરણ

૪૦ (૧૨) પ્રેમલાલ-વ્યાકરણ:
યોજનાની સ્વતંત્રતા

૪૦, ૪૧ (૧૨અ) બાલબોધ-
વ્યાકરણ:

એનાં છ વિવરણો તેમજ ક્રાંત-ત્રની
વૃત્તિરૂપ આ વ્યાકરણ હોવાનો સંભવ

૪૧, ૪૨ (૧૩) વિદ્યાનન્દ-વ્યાકરણ :
કર્તાની પરિચય, ગુર્વાવલીમાં આ

વ્યાકરણનો 'સર્વોત્તમ' તરીકે ઉલ્લેખ,
આ વ્યાકરણનાં ત્રણ નામાંકો
અને એના કર્તાનું અન્ય નામ

૪૨-૪૪ (૧૪) અમૃતાવચિન્તા-
મણિ:

'પાપ્ય' (પ્રાકૃત) લખાણું વ્યાકરણ,
દિ૦ શ્રુતસાગરનો પરિચય, એમણે
પોતાને માટે વાપરેલાં વિશેષણો
અને એમની કૃતિઓ

૪૪-૪૬ (૧૫) ચિન્તામણિ વ્યાકરણ
કર્તાની શિષ્યપરંપરા અને વિવિધ
કૃતિઓ, પાપ્ય લખાણું વ્યાકરણ
અને સ્વોપમ વૃત્તિ

૪૭ (૧૬) શબ્દભૂષણ:

પદ્ધત્મક વ્યાકરણ અને મુસ્લિમ
માટેની આ રચના

૪૭ (૧૭) શબ્દાર્થ:

વ્યાકરણ કે કોશ અને સ્વોપમ ટીકા

૪૭-૫૨ [૨] ઔકિત કો

૪૭-૫૦ મુખાવબોધ

કુલમંડનસૂરિની જીવનરેખા ને કૃતિઓ

૫૦-૫૨ વાક્યપ્રકાશ

ઉદ્યમમંકૃત મહાવીરસ્તવન અને

વાક્યપ્રકાશની પાંચ ટીકાઓ

૫૨ અન્ય ઔકિતકો

૫૨-૫૬ [૩] આંશિક વ્યાકરણો:

૫૨-૫૪ (૧) ઉપસર્ગમંડન:

મંડનનો પરિચય અને એમની કૃતિઓ

૫૪, ૫૫ (૨) ધાતુમંજરી:

સિદ્ધિચન્દ્રગણિનો પરિચય અને

એમની મૌલિક અને વિવરણાત્મક

કૃતિઓ

૫૫ (૩) મિશ્રલિંગકોશ, મિશ્રલિંગ-

નિર્ણય કેવા લિંગાનુશાસન:

કર્તા કદ્યાણુસાગર

૫૫ (૪) ઉણાદિપ્રત્યય:

કર્તા દિગંબર છે ? અને સ્વોપમ ટીકા

૫૬ પારસી(કે)ભાષાનુશાસન:

ફારસી ભાષાનું વ્યાકરણ અને એના
કર્તા વિક્રમસિંહ

૫૬ કર્ણાટક-શબ્દાનુશાસન:

દિ. અકલંકકૃત કાનહી ભાષાનું

વ્યાકરણ, વૃત્તિ અને વ્યાખ્યાન

[૪] પરિશિષ્ટો

૫૮ પરિશિષ્ટ ૧: ચન્દ્ર વ્યાકરણ:

કર્તા ચન્દ્રગોમિ (બૌદ્ધ) અને

સ્વોપમ વૃત્તિ

૫૮-૬૦ પરિશિષ્ટ ૨: પુરવણી:

૫૮, ૫૯ (અ) શાકટાધન-વ્યાકરણની

અધ્યાયદીઠ સૂત્રસંખ્યા ને ચિન્તા-

મણિ

૫૯, ૬૦ (આ) ગણદર્પણ:

કુમારપાલનો સમય: વિ. સં.

૧૧૪૯-૧૨૩૦ અને ત્રણ અધ્યા-

યોની પદ્યમાં રચના

૬૦ (ઈ) નૂતન વ્યાકરણ:

જ્યૈસિંહસૂરિની કૃતિઓ ને સારંગ

પણિનો પરાજય

૬૧-૧૦૩ પ્રકરણ ૩: હૈમ

પંચાંગ વ્યાકરણ

૬૧, ૬૨ 'સિદ્ધહૈમચન્દ્ર' નામના

એ અંશના અર્થ

૬૨ હૈમચન્દ્રસૂરિની જીવનરેખા

૬૩-૭૪, ૭૪-૮૮ (અ) સૂત્ર પાઠ

સિં હેંની રૂપરેખા, એનું પરિમાણ,
રચનાની યોજના, સજ્ઞા અને
સૂત્રોનું સતુલન તેમજ પાંત્રીસ
પદો

૬૮-૭૦ સ્વોપચ લઘુવૃત્તિ, પ્રકાશિકા
અને લઘુવૃત્તિનાં વિવરણો

૭૦, ૭૧ રહસ્યવૃત્તિ

૭૧ કાયસ્થ કાકલની વૃત્તિ

૭૨ મધ્યમવૃત્તિ

૭૨, ૭૩ યુદ્ધવૃત્તિ (તત્ત્વપ્રકાશિકા)
તેમજ એની સ્વોપચ લઘુવૃત્તિ તથા
અમોઘવૃત્તિ સાથે સરખામણી

૭૩, ૭૪ સત્તાવન ન્યાયો અને એને
અંગેની વૃત્તિ અને અવચૂરિ

૭૪ (આ) મણુ પાઠ

૭૫, ૭૬ યુદ્ધવૃત્તિની અવચૂરિ, કા,
એનું કનકપ્રભાકૃત ન્યાસ સાથે
સામ્ય, યુદ્ધવૃત્તિને લગતા વિવરણો
અને સંક્ષેપ

૭૭ યુદ્ધન્યાસ, શબ્દમહાણુવં કિંવા
તત્ત્વપ્રકાશિકા-પ્રકાશ

૭૮ વિવિધ લઘુન્ય સો ધત્યાદિ

૭૯-૮૦ પ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ, પ્રાકૃત-
વૃત્તિદુલ્લિકા ધત્યાદિ

૮૦-૮૪ પ્રક્રિયા-ત્રયો

૮૦ પ્રક્રિયાથી લાભાલાભ

૮૦-૮૨ હૈમ(લઘુ)પ્રક્રિયા:

ચિનચવિન્યગણિતો પરિચય અને
એમની કૃતિઓ

૮૨, ૮૩ હૈમપ્રકાશ યાને હૈમ-
પ્રક્રિયાનૃહન્યાસ

૮૩, ૮૪ મેઘવિન્યગણિકૃત તથા
હૈમપ્રક્રિયા: ચન્દ્રપ્રભા યાને હૈમ-
કૌમુદી ધત્યાદિ

૮૪, ૮૫ હૈમપ્રક્રિયાશબ્દસમુચ્ચય
ધત્યાદિ

૮૫-૮૭ હૈમવિભ્રમ તથા એની વૃત્તિ
(તત્ત્વપ્રકાશિકા) અને અવચૂરિ

૮૮ સિદ્ધસારસ્વત(સિં હેંનો ઉદ્ધાર)

૮૮-૯૦ (ઈ) ઉણાદિ સૂત્રો

૮૮, ૮૯ ઉણુદિગણુસૂત્રો અને એની
સ્વોપચ ટીકા

૯૦ ઉણાદિનામમાલા

૯૦-૯૩ (ઈ) ધાતુ પાઠ

૯૦-૯૨ ધાતુપારાયણ ધત્યાદિ

૯૨, ૯૩ ધાતુરત્નાકર અને ઉક્તિ-
રત્નાકર

૯૩-૯૫ (ઈ) લિંગાનુશાસન

૯૩-૯૫ હૈમ લિંગાનુશાસન અને
એની સ્વોપચ વૃત્તિ

૯૫ દુર્ગપદ્મબોધ ઇત્યાદિ
 ૯૬, ૯૭ હૈમ વ્યાકરણનાં સન્માન,
 પ્રચાર અને ઓટ
 ૯૭-૧૦૩ પ્રકીર્ણક કૃતિઓ
 ૯૭-૯૯ સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચયઃ
 અમરચન્દ્રસૂરિનો પરિચય અને
 એમનાં ગ્રંથો
 ૯૮-૧૦૦ ન્યાયાથર્થમંજૂષા અને
 એનો સ્વોપસન્ધ્યાસ
 ૧૦૦-૧૦૨ ક્રિયારત્નસમુચ્ચયઃ
 શુભચરણસૂરિની મૌલિક અને વિવ-
 રણાત્મક કૃતિઓ તેમજ એમની
 જીવનરેખા
 ૧૦૨ કવિકદંપદ્રુમઃ
 અજૈન કૃતિનું અનુકરણ
 ૧૦૩ તિહ-વયોક્તિ
 ૧૦૪-૧૩૩ પ્રકરણ ૪ : કોશ યાને
 નામમાલા
 ૧૦૪, ૧૦૫ ભાષાની સમૃદ્ધિ, નિર્ધનું
 અને એના અર્થ તથા ત્રિવિધ કોશ
 ૧૦૪-૧૨૬ [૧] એકાદર્શક નામમાલા
 ૧૦૫ (૧) અમરકોશ
 ૧૦૬-૧૦૯ (૨) ધર્મજય-નામમાલાઃ
 ધર્મજયનો પરિચય, એમની કૃતિઓ
 તથા એમનો સમય તેમજ ધર્મ-
 જયનામમાલાનું ભાષ્ય

૧૦૯ (૩) નિધરટસમય (ધનજયનો)
 ૧૦૯-૧૧૧ (૪) ધનપાલીય કોશઃ
 ધનપાલનાં સર્વાવહાલાં ને એમનો
 કૃતિકલાપ
 ૧૧૧ (૫) બુદ્ધિસાગરીય નિર્ધનું
 આ કૃતિની અનુપલબ્ધિ
 ૧૧૨-૧૧૭ (૬) અભિધાન-ચિન્તા-
 મણિઃ
 ચાર હૈમ કોશો, અભયિની
 યોજના, મહત્ત્વ, વિષય, ઉપયોગ
 અને રચનાસમય તેમજ સ્વોપસ
 વિવૃત્તિ તથા અન્યકર્તૃક સાત
 ટીકાઓ
 ૧૧૬, ૧૧૭ બીજક નામની ત્રણ
 કૃતિઓ અને પ્રતીકાવલી
 ૧૧૭ શૈષનામમાલા યાને શૈષ-
 સંગ્રહનામમાલા અને એની બે ટીકા
 ૧૧૭ શિલોભ અને એની ટીકા
 ૧૧૮ (૭) સુન્દરપ્રકાશ, પદાર્થ-
 ચિન્તામણિ કિંવા શબ્દાણુવં
 ૧૧૮ (૮) શબ્દભેદનામમાલા
 ૧૧૮-૧૨૦ (૯) નામસંગ્રહ, નામ-
 માલાસંગ્રહ કિંવા વિવિક્તનામ-
 સંગ્રહઃ

હાનુચન્દ્રગણિની જીવનરેખા અને
એમની ભૌલિક અને વિવરણાત્મક
કૃતિઓ
૧૨૦ (૧૦) શબ્દસંદોહસંગ્રહ
૧૨૦ (૧૧) શાસ્ત્રીય નામમાલા યાને
શાસ્ત્રીયાભિધાનમાલા
૧૨૦ હૃષીકૃતિસૂરિનો પરિચય અને
એમની કૃતિઓ
૧૨૧ (૧૨) શૈષનામમાલા યાને
શૈષસંગ્રહનામમાલા:
કર્તા સાધુકૃતિ
૧૨૧ (૧૩) શબ્દરત્નાકર:
સાધુસુન્દરગણિની કૃતિઓ
૧૨૧-૧૨૬ આંશિક કેશી
[અ]
૧૨૨ (૧) પંચવર્ગસંગ્રહનામમાલા:
શુભશીલગણિની કૃતિઓ
૧૨૨ (૨) દ્વયક્ષરનામમાલા:
૧૨૨, ૧૨૩ (૩) પંચવર્ગપરિહાર-
નામમાલા:
આઠ સ્થાન અને વાક્યાતુથ
૧૨૩ (૪) અપવર્ગનામમાલા:
જિનભદ્રસૂરિનો પરિચય
૧૨૪ (૫) અન્ય અપવર્ગનામમાલા
[આ]
૧૨૪-૧૨૬ (૧) સદીક નિધવદ્-
શૈષ
નિધવદ્ના અર્થ, અજૈન નિધવદ્ઓ

અને વનસ્પતિના જ ભેદ
૧૨૬ (૨-૪) નિધવદ્સંગ્રહ,
અભૌધીનામમાલા અને ધર્મજન-
નિધવદ્
૧૨૬-૧૨૮ [૨] અનેકાર્થક કેશી ।
૧૨૬ (૧) અનેકાર્થનામમાલા.
એની સંક્ષિપ્ત ટીકા
૧૨૭ (૨) હૈમ અનેકાર્થનિધવદ્
૧૨૭-૧૨૮ (૩) અનેકાર્થસંગ્રહ:
ચોળના, રચનાસમય તેમજ અને-
કાર્થકૈરવાહરકૌમુદી વગેરે વૃત્તિ ઇત્યાદિ
૧૨૮ (૪) અનેકાર્થનામમાલા
૧૨૮-૧૩૨ [૩] એકાક્ષરી નામમાલા
૧૨૮ (૧) એકાક્ષરનિધવદ્
૧૩૦ (૨) અમરચન્દ્રસૂરિની એકા-
ક્ષરનામમાલા
૧૩૦, ૧૩૧ (૩) એકાક્ષરનામમાલા:
મુધાકલશની જીવનરેખા ને કૃતિઓ
૧૩૧, ૧૩૨ (૪) અમરકૃત એકા-
ક્ષરનામમાલિકા
૧૩૨ (૫-૬) જે એકાક્ષરનામમાલા
૧૩૨ પારસીકનામમાલા યાને શબ્દ-
વિલાસ
૧૩૩ સંદિગ્ધ કૃતિઓ
૧૩૪-૧૫૨ પ્રકરણ ૫: જન્મ-શાસ્ત્ર
૧૩૪ પદાત્મક કૃતિ પહેલી કે ગદ્યાત્મક;

૧૩૪ (૧) પૂજ્યપાદનું છન્દ:શાસ્ત્ર

૧૩૪-૧૩૯ (૨) જયદેવચન્દ્રસ:

જયદેવનો સંપ્રદાય, એમનો સમય-
નિર્ણય, જયદેવચન્દ્રસ સંબંધી
ઉદ્દેશો અને એનાં હુપટની
વિષ્ટિ ઇત્યાદિ વિવરણો

૧૪૦-૧૪૨ (૩) કાનડી દિ૦ જય-
કીર્તિનું છન્દોડુનુશાસન

૧૪૩ (૪) બુદ્ધિસાગરસૂરિનું
છન્દ:શાસ્ત્ર

૧૪૩ (૫) રાજશેખરનું છન્દ:શેખર

૧૪૩ (૬) સમાનનામક કૃતિ

૧૪૪-૧૪૮ (૭) હૈમ છન્દોડુનુશાસન:
છન્દશ્રૂતિમણિ, યશોવિજયગણિની
વૃત્તિ અને વર્ધમાનસૂરિની ટીકા

૧૪૮-૧૫૧ (૮) અગ્નિતકર્તૃક રત્ન-
મંજૂષા:
ભાષ્ય

૧૫૧ (૯) છન્દોરત્નાવલી:
કર્તા અમરચન્દ્રસૂરિ

૧૫૧ (૧૦) છન્દોડુનુશાસન:
વાગ્મટની સ્વોપચ વૃત્તિ

૧૫૧ ગાદાલક્ષ્મણ અને છન્દકોસની
એકેક સંસ્કૃત ટીકા

૧૫૨ છન્દ:શાસ્ત્ર સંબંધી અન્ય

બાર કૃતિઓ અને કેટલીકનાં
વિવરણો

૧૫૩-૧૭૯ પ્રકરણ ૬: અલં-
કારશાસ્ત્ર (કાવ્યશાસ્ત્ર)

૧૫૩ 'અલંકાર'ના અર્થો

૧૫૪ આગમોમાં અલંકારો

૧૫૪, ૧૫૫ (૧) કવિશિક્ષા:
કર્તા બપ્પભટ્ટિસૂરિ

૧૫૫ (૨) અનિતસેનકૃત શૃંગાર-
મંજરી

૧૫૫-૧૫૯ (૩) વાગ્મટાલંકાર

વાગ્મટ પહેલાનો પરિચય, દસ
શ્વેતાબરીય ટીકા, એક દ્વિગબરીય
ટીકા અને એ અળૈન ટીકા તેમજ
એ ગુજરાતી ખાલાવબોધ

૧૫૯-૧૬૮ (૪) હૈમ કાવ્યાનુશાસન:
નામ, વિભાગ, વિષય ને રચના-
સમય, તથા અલંકારચૂડામણિ અને
વિવેક, કાવ્યાનુશાસનની વિવિધ
સમીક્ષા તેમજ અઠ્યૂંની યશો-
વિજયકૃત વૃત્તિ

૧૬૮ (૫) જયચંદ્રસૂરિકૃત કવિશિક્ષા

૧૬૮-૧૭૧ (૬) અમરચન્દ્રસૂરિની
કાવ્યકલ્પલતા:

કવિશિક્ષા ઇત્યાદિ ત્રણ સ્વોપદ્ય
વૃત્તિઓ તેમજ મકરન્દ અને
યશોવૃત્તિ

૧૭૧ (૭) રક્તપલતા

પદ્મવ અને વિવેક

૧૭૧ (૮) અમલ કારપ્રબોધ .

કર્તા અમરચન્દ્રસૂરિ

૧૭૧, ૧૭૨ (૯) કવિશિક્ષા:

કર્તા વિનયચન્દ્ર

૧૭૨ ચોર્ધાસી દેશાની રૂપરેખા

૧૭૨, ૧૭૩ (૧૦) અમલ કાર

મહોદધિ:

નરચન્દ્રસૂરિના પરિચય ને એમનો

કૃતિકલાપ તથા સ્વોપદ્ય વૃત્તિ અને

અર્થાલંકારવર્ણન

૧૭૩, ૧૭૪ (૧૧) કાવ્યાનુશાસન:

કર્તા વાગ્ભટ

વાગ્ભટ ખીળનો પરિચય અને

એમની કૃતિઓ તેમજ સ્વોપદ્ય

અમલ કારતિલક

૧૭૫, ૧૭૬ (૧૨) ભાવદેવસૂરિનું

અલંકારસાર, અલંકારસંગ્રહ યાને

કાવ્યાલંકારસંગ્રહ:

ભાવદેવસૂરિની કૃતિઓ

૧૭૬ (૧૩) અલંકારમણન

૧૭૬, ૧૭૭ (૧૪) શાન્તિચન્દ્રકૃત

કવિતામહાપરિહાર.

એની સ્વોપદ્ય વૃત્તિ

૧૭૭ (૧૫) અમલ કારચિન્તામણિ:

એની ટીકા

૧૭૭ (૧૬) અલંકારસંગ્રહ:

કર્તા અમૃતનંદિ

૧૭૭ (૧૭) કાવ્યલક્ષણ

૧૭૮ (૧૮) કાવ્યામ્નાય.

આ શું ચન્દ્રલોકની ટીકા છે ?

૧૭૮ (૧૯-૨૧) અવશિષ્ટ ચાર

કૃતિઓ

૧૭૯ ચાર આશિક કૃતિઓ:

રૂપકમંજરી, જે રૂપકમાલા અને

વ્યોજિતપંચાશિકા

૧૮૦-૧૮૬ પ્રકરણ ૭ : નાટ્ય-

શાસ્ત્ર

૧૮૦ નાટ્યવિહિવાલુક

૧૮૧ દ્વિતીક નાટ્યદર્પણ:

શમચન્દ્રસૂરિના સો અર્થાલંકાર, અગિ-

યાર દૃશ્ય કાવ્યો, વીસેક સ્તવો

અને ત્રણ દ્વાત્રિશિકા તેમજ શુભ-

ચન્દ્રમણિની સહકર્તા કૃતિઓ

૧૮૫, ૧૮૬ સ્વોપદ્ય વિવૃત્તિ તેમજ

એની દશરૂપક અને હૈમ કાવ્યાનુ-

શાસન સાથે તુલના

૧૮૭-૧૯૦ પ્રકરણ ૮: સંગીત-
શાસ્ત્ર

૧૮૭ સંગીત સંબંધી લેખો

૧૮૭, ૧૮૮ (૧) સંગીતસમયસાર

૧૮૮, ૧૮૯ (૨-૩) સંગીતોપનિ-
ષદ્ અને સંગીતોપનિષદસારોદ્ધાર

૧૮૯ વીણાવાદનનું વ્યસન

૧૯૦ (૪-૭) સંગીત મણ્ડન,
સંગીતદીપક, સંગીતરત્નાવલી અને
સંગીતસહપિંગલ

૧૯૦ સંગીત, વૃત્ત અને નાટ્ય
સંબંધી જૈન ઉલ્લેખો

૧૯૧, ૧૯૨ પ્રકરણ ૯: કામશાસ્ત્ર

૧૯૧ કામવિષયક કૃતિની અલ્પ
સંખ્યા હોવાનું કારણ

૧૯૧, ૧૯૨ (૧) કન્દર્પચૂડામણિ

૧૯૨ (૨-૩) કામગ્રંથીય અને
કોકપ્રકાશસાર

^૧(નણ્ણદાઆર્ચની કોકશાસ્ત્ર-ચોપાઇ)

૧૯૩, ૧૯૪ પ્રકરણ ૧૦: નૃત્ય-
પત્ય અને મુદ્રાશાસ્ત્ર

૧૯૩, ૧૯૪ શિલ્પશાસ્ત્રને લગતાં
પ્રકીર્ણક ઉલ્લેખો

૧૯૪ વલ્લુસારપથરણ

૧૯૪ શિલ્પશાસ્ત્ર

૧૯૪ દુર્વપરિકૃષ્ણા

૧૯૪ મુદ્રાશાસ્ત્ર સંબંધી સંસ્કૃત
કૃતિનો અભાવ

૧૯૫-૨૦૦ પ્રકરણ ૧૧: ગણિત-
શાસ્ત્ર

૧૯૫ ^૨(ગણિતની શાખાઓ)

૧૯૬ (૧) ગણિતસારસંગ્રહઃ
આઠ વ્યવહારોનું નિરૂપણ અને
રખલન, ગ્રંથનો સત્કાર તેમજ સંસ્કૃ-
તમાં એ તથા કાનડી અને તેલુગુમાં
એકેક ટીકા

૧૯૮ ઝ. દત્તાના લેખો

૧૯૯ (૨) ચલ્લાઆચાર્યકૃત ગણિત-
સંગ્રહ

૧૯૯ (૩) ગૃહસ્થે રચેલું પાટી-
ગણિત

૧૯૯ (૪) ગણિતસાર

૧૯૯ ઠક્કર ફેરુની કૃતિઓ

૧૯૯ સિદ્ધશૂપલકૃતિની ટીકા

૧૯૯, ૨૦૦ વીરસેનનો પરિચય
તેમજ એમની ધવલા અને જય-
ધવલા નામની ટીકાઓ

૨૦૦ (૫) નેમિચન્દ્રીય ક્ષેત્રગણિત

૨૦૦ તત્ત્વાર્થસૂત્રના બાધ્ય વગેરેમાં
ભૂમિતિને લગતાં છ કારણો
૨૦૧-૨૨૬ પ્રકરણ ૧૨: નિમિત્ત-
શાસ્ત્ર
૨૦૧ નિમિત્તશાસ્ત્રની બ્યાપકતા
૨૦૨ નિમિત્તતા આઠ અને છ
પ્રકારો
૨૦૨-૨૨૧ [૧] જ્યોતિષ
૨૦૨-૨૦૪ (૧-૨) પ્રશ્નપ્રકાશ
અને કાલજ્ઞાન:
પાલ્લિતસૂત્રોનો પરિચય અને
એમનો કૃતિકલાપ
૨૦૫ (૩) ઋષિપુત્રની કૃતિ
૨૦૫, ૨૦૬ (૪) ભુવનદીપક યાને
શ્રદ્ધભાવપ્રકાશ:
એનાં પાંચ વિવરણો
૨૦૬, ૨૦૭ (૫) આરંભસિદ્ધિ
યાને વ્યવહારવ્યર્થ:
ઉદ્યપ્રશ્નસૂત્રોનો પરિચય ને એમની
કૃતિઓ તેમજ સુધીશુ ગાર(આરંભ)
સિદ્ધિની ટીકા)
૨૦૮ (૬) જ્યોતિસાર યાને નાર-
ચન્દ્ર જ્યોતિસાર:
૨૦૮ નરચન્દ્રસૂત્રની કૃતિઓ અને
સાગરચન્દ્રનું દિપ્તિપલ્લ

૨૦૮ (૭) હ્રેમપ્રશ્નસૂત્રનું ત્રેલોક્ય-
પ્રકાશ:
આર નામાંતરો
૨૦૯ (૮) જન્મસમુદ્ર યાને જન્માં-
ભોધિ:
એમ નામની સ્વોપપ્ત વૃત્તિ
૨૦૯ (૯) પ્રશ્નશતક:
સ્વોપપ્ત અવચૂષિ
૨૦૯ (૧૦) ઠક્કર દેવુનો જ્યોતિસાર-
સાર
સ્વોપપ્ત વૃત્તિ
૨૦૯ (૧૧) હૃષીકૃતિ સૂત્રકૃત
જ્યોતિસાર:
હૃષીકૃતિ સૂત્રકૃત ટીકાઓ
૨૧૦ (૧૨-૧૫) આર જન્મપત્રી-
પદ્ધતિ
૨૧૦, ૨૧૧ (૧૬) માનસાગરી-પદ્ધતિ
૨૧૧-૨૧૬ [૨] સામુદ્રિક શાસ્ત્ર
૨૧૧, ૨૧૨ (૧) સામુદ્રિકતિલક:
જગદ્દેવનો કૃતિઓ
૨૧૨, ૨૧૩ (૨) સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર:
વિવેકવિલાસ સાથે સામ્ય
૨૧૩, ૨૧૪ (૩) પાર્શ્વચન્દ્રકૃત
હસ્તકાવ્ય
૨૧૪-૨૧૬ (૪) હસ્તસંજ્ઞવન યાને
સિદ્ધિજ્ઞાન:

ધનદનાં સંગાવહાણાં અને એમની બે અન્ય કૃતિઓ	૨૫૦ (૮) તિલકપ્રભકૃત સુભાષિતા- વલી
૨૪૩ (૫-૧૧) નીતિસાસ્ત્ર, નીતિ- સાર નામની ત્રણ કૃતિ, નીતિ- સારસમુચ્ચય, નીતિરસાયન અને નીતિત્રય	૨૫૦ (૯) મન્મથસિંહકૃત સૂક્તા- રતનાકર
૨૪૩ (૧૨) મહિષપેશુકૃત સંજ્ઞાન- ચિત્રવલ્લભઃ	૨૫૧ (૧૦) વસ્તુપાદ્યકૃત સૂક્તિ- સમુચ્ચય
એની સંસ્કૃત અને કાનડી ટીકા	૨૫૧ (૧૧) લક્ષ્મણકૃત સૂક્તાવલી યાને સૂક્તાસંગ્રહ
૨૪૪ (૧૩) શિવદોષ્ટિકૃત રત્નભાષા	૨૫૧ (૧૨) અજ્ઞાતકર્તૃક સૂક્તા- મુક્તાવલી
૨૪૪ [૨] સુભાષિત	૨૫૨, ૨૫૩ (૧૩) સૂક્તાવલી યાને કંપૂરપ્રકરઃ
૨૪૪ (૧) સૂક્તિસમુચ્ચય	એની ચારેક વિવરણ
૨૪૪, ૨૪૫ (૨) સુભાષિતરત્ન- સન્દોહઃ	૨૫૩ (૧૪) અજ્ઞાતકર્તૃક સૂક્તા- મુક્તાવલી
અમિતગતિ બીજની કૃતિઓ	૨૫૩ (૧૫) સૂક્તસંગ્રહ
૨૪૫, ૨૪૬ (૩) હેમચન્દ્રવચનામૃત	એની અવચૂરિ
૨૪૬-૨૪૯ (૪) સૂક્તિમુક્તાવલી, સિન્દૂરપ્રકર યાને સોમશતકઃ	૨૫૩ (૧૬) હીરવિનયકૃત સૂક્ત- રત્નાવલી
સિન્દૂરપ્રકરનાં આઠ વિવરણો તેમજ મૂળા કૃતિનાં ઇટાલિયન અનુવાદ અને અનુકરણો	૨૫૩, ૨૫૪ (૧૭) હેમવિનયકૃત સૂક્તરત્નાવલીઃ
૨૪૯ (૫) અમરચન્દ્રકૃત સૂક્તાવલી	એમની અન્ય કૃતિઓ
૨૪૯, ૨૫૦ (૬-૭) વિવેકકલિકા અને વિવેકપાદ્ય	૨૫૪, ૨૫૫ (૧૮) સિદ્ધિચન્દ્રકૃત સૂક્તિરત્નાકર
	૨૫૫ (૧૯) સૂક્તિ(કિત)દ્વાત્રિસિકાઃ એનું સ્વોપદ્ય વિવરણ

૨૫૫ (૨૦) કરતૂરીપ્રકર:

એની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ

૨૫૫ કર્પૂરપ્રકરણ

૨૫૫, ૨૫૬ (૨૧) હિંચુલપ્રકર:

એનો અનુવાદ તથા વિનયસાગર
તે કોણ ?

૨૫૭ (૨૨-૨૫) સુહાસિતાવલી,
સુહાસિતવિનયમતશાસ્ત્ર, સુહાસિત-
રત્નકેશ અને સૂક્તમુક્તાવલી યાને
સૂક્તમુક્તાવલી

૨૫૭-૨૫૯ (૨૬) સૂક્તરત્નાવલી:
એની સ્વોપપન્ન વૃત્તિ તેમજ ક્ષમા-
કલ્યાણની છવનરેખા અને એમની
મૌલિક અને વિવરણાત્મક કૃતિઓ

૨૫૯-૨૬૧ (૨૭-૪૪) સુહાસિત-
પદ્યરત્નાકર, જૈનમુક્તસન્દોહ તેમજ
અન્ય સોળ કૃતિઓ

૨૬૧-૨૬૩ [૩] રાજનીતિ

૨૬૧-૨૬૩ (૧) નીતિવાક્યામૃત:
એની ટીકા અને સોમદેવસુરિની
અન્ય કૃતિઓ

૨૬૩, ૨૬૪ [૪] પ્રકાશ

૨૬૩, ૨૬૪ (૧) યુક્તિસાગર

૨૬૫-૨૮૯ પ્રકરણ ૧૭: અજૈન
લાક્ષણિક સાહિત્યનાં જૈન

સંસ્કૃત વિવરણો

૨૬૬ જૈન માનસ

૨૬૬ અજૈન કૃતિઓ અંગે જૈનોનો
કાળો

૨૬૭, ૨૬૮ (૧) પાણિનીય અષ્ટા-
ધ્યાયી:

શબ્દાવતાર ન્યાસ, કાસિકા અને
એની પંજિકા

૨૬૯ (૨) વિશ્રાન્તવિદ્યાધર:
મલ્લવાદીનો ન્યાસ

૨૬૯-૨૭૨ (૩) કાતન્ત્ર:

એની ચૌદેક વૃત્તિ, કલાપબ્યાકરણ-
સંધિગર્ભિતસ્તવ અને એની
અવચૂરિ તેમજ સંભ્રામસિંહકૃત
ખાલ્લાશિક્ષા

૨૭૩-૨૭૬ (૪) નરેન્દ્રાચાર્યકૃત
સારસ્વત બ્યાકરણ,

કોજબ્યાકરણ, સારસ્વત ઉપરની
ઓગણીસ અને સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા
ઉપરની પાંચ જૈન ટીકા, સારસ્વત-
મણ, સારસ્વતનો ધાતુપાઠ, વીર-
સ્તવ અને એની ટીકા, જિન-
ચન્દ્રકૃત સિદ્ધાન્તરત્નિકા તેમજ
સારસ્વતવિભમની અવચૂરિ

- ૨૭૯ અનિટકારિકા:
એનાં ત્રણ વિવરણ
- ૨૭૯ ભૂ-ધાતુ:
એની વૃત્તિ ને એને અંગે સંગ્રહ
- ૨૮૦ (૫) અમરસિ હકૃત અમરકોશ
આશાધરકૃત દીકા ને 'શંખેશ્વર'-
પાશ્વનાથની સ્તુતિ
- ૨૮૧ (૬) શ્રુતબોધ:
એની છ દીકા
- ૨૮૨, ૨૮૩ (૭) કેદારકૃત વૃત્ત-
રત્નાકર:
એની છ દીકા
- ૨૮૩, ૨૮૪ (૮) હંડિકૃત કાવ્યાદ્યશઃ
ત્રિભુવનચન્દ્રની દીકા
- ૨૮૪-૨૮૬ (૯) રુદ્રકૃત કાવ્યા-
લંકાર:
નભિસાધુની વૃત્તિ ને આશાધરકૃત
નિબન્ધન
- ૨૮૬-૨૮૮ (૧૦) મમ્મટકૃત કાવ્ય-
પ્રકાશ:
એની સંકેતાદિ છ દીકા, સંકેતતુલ્ય
અઠ્યૂઠ અને વિવેક સાથે સામ્ય
તેમજ કાવ્યપ્રકાશનો અભ્યાસ
- ૨૮૯ (૧૧) ભોજકૃત સરસ્વતી-
કણ્થાભરણ:
આજકૃત પદ્યપ્રકાશ
- ૨૮૯ (૧૨) જયદેવકૃત ચન્દ્રાલોક:
કાવ્યાભિનાય
- ૨૮૯, ૨૯૦ (૧૩) ધર્મદાસકૃત
વિદ્યમયુષમણન.
એની સાત દીકા અને બાલાવબોધ
- ૨૯૧ (૧૪) શ્રીધરકૃત ગણિતસાર.
એની વૃત્તિ
- ૨૯૧, ૨૯૨ (૧૫) શ્રીપતિકૃત
ગણિતતિલક યાને ગણિતપાટી:
સિંહતિલકસૂરિની વૃત્તિ
- ૨૯૨ (૧૬) વરાહમિહિરતુલ્ય લઘુ-
જાતક:
એની વૃત્તિ
- ૨૯૨ (૧૭) શ્રીપતિકૃત જાતક(કર્મ)-
પદ્ધતિ:
સુમતિહર્ષની દીકા તેમજ અન્ય
કૃતિઓ
- ૨૯૩ (૧૮) હરિમદ્કૃત તાજિકસાર:
સુમતિહર્ષકૃત દીકા
- ૨૯૩ (૧૯) ભાસ્કરકૃત કરણકુતૂહલ:
સુમતિહર્ષની ગણકકુમુદગૌમુદી
- ૨૯૩ (૨૦) કાલિદાસકૃત જ્યોતિ-
વિદ્યાભરણ:
ભાવરતનની સુબોધિની
- ૨૯૩ (૨૧) મહાદેવકૃત મહાદેવી-
સારણી:
ધનરાજકૃત દીપિકા ઇત્યાદિ

૨૯૪ (૨૨) વિવાહપટલ:

અમરનો બાલાવબોધ

૨૯૪ (૨૩) ગણેશકૃત ગ્રહલાઘવ:

એનાં દીકા અને દિગ્વલ્લુ તેમજ
યશસ્વત્સાગરની કૃતિઓ

૨૯૪ (૨૪) દિનકરની ચન્દ્રાકાંઠા:
કૃપાવિનયની વૃત્તિ

૨૯૫ (૨૫) ભદ્રોત્પલની પદ્યચંદ્રા:
શિકા:

મહિમોદયની દીકા

૨૯૫ (૨૬) હરિભટ્ટકૃત સુવનદીપક:
લક્ષ્મીવિજયનો બાલાવબોધ

૨૯૫ (૨૭) રામચંદ્રકૃત ચમત્કાર-
ચિન્તામણિ:

અમયકુશળની બાલાવબોધિની

૨૯૫ (૨૮) હોરામકરન્દ:
સુમતિહર્ષની દીકા

૨૯૫, ૨૯૬ (૨૯) વસન્તરાજમ-
શકુન્ત, શકુન્તનિર્ણય યાને શકુન્તા
શુલ્ક:

સાનુચન્દ્રગણિની વૃત્તિ

૨૯૬ (૩૦) વાગ્મતકૃત અષ્ટાંગ-
હ્રદય:

આશાધરકૃત દીકા

૨૯૭ (૩૧) નાગાર્જુનકૃત આશ્ચર્ય-
ચોગમાલા યાને ચોગરત્નમાલા:

શુભાકરની વિવૃત્તિ

૨૯૭ (૩૨) વરરુચિકૃત ચોગશત:

૨૯૭, ૨૯૮ પૂર્ણેશ્વરની વૃત્તિ

૨૯૮, ૨૯૯ સર્વહરિકૃત નીતિ-
શતક

૨૯૯ ધનસારની દીકા અને સર્વાર્થ-
સિદ્ધિમણિમાલા

૩૦૦-૩૧૨ પુરવણી

૩૦૦ એકીલાવસ્તોત્રની દીકાની

હાથપોથી

૩૦૦ શ્રુતસાગરની નીતિ

૩૦૧, ૩૦૨ ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠીમાં બ્યાકરણ-
વિષયક બાર બાબતો

૩૦૨ ન્યાયાચાર્યને અંગેના મારા
અન્ય લેખો

૩૦૩ સંકુતમનામકોશ

૩૦૩, ૩૦૪ વિશ્વલોચનકોશ યાને
શુક્રાવલીકોશ

૩૦૪ બાપાદીકા

૩૦૪ અસંગૃહ્ય નાનાર્થકોશ

૩૦૪ રામચન્દ્રનો નાનાર્થસંગ્રહ

૩૦૪ કલ્પસતા

૩૦૪, ૩૦૫ પદ્મવ અને એની
વિવેક યાને શેષ નામની દીકા

૩૦૫, ૩૦૬ ત્રૈવિધગોષ્ઠીમાં કાવ્ય-
શાસ્ત્ર

૩૦૬ જૈન કળા સંબંધી અંગ્રેજી
પુસ્તક

૩૦૬, ૩૦૭ લોકકલ્પ :

કર્તા શ્રુતકેવલી સમન્તભદ્ર

૩૦૭, ૩૦૮ રાકુનરહસ્ય :

કર્તા જિનદત્તસુરિ

૩૦૮, ૩૦૯ નાડીપરીક્ષા ઇત્યાદિ

૩૧૦ નિદાનમુક્તાવલી ઇત્યાદિ

૩૧૦, ૩૧૧ ફેલ્ડીક વૈદ્યક કૃતિઓ

૩૧૨ સુભાષિતરત્નસન્દોહતું ગુજ-
રાતી ભાષાંતર

૩૧૨ આર્યાગાથા

૩૧૩ પદ્યવસ્થા અને એની ટીકા

૩૧૩, ૩૧૪ અનિદ્-કારિકાતું
વિવરણ અને એની બે અવચૂરિ

૩૧૪-૩૨૩ અ નુ લે ખ

૩૧૪, ૩૧૫ ચિન્તામણિની ટીકા :
કર્તા સમન્તભદ્ર

૩૧૫ મન્ત્રવ્યાકરણ :

કર્તા સમન્તભદ્ર

૩૧૫, ૩૧૬ જૈનસિદ્ધાન્તકોમુંદી

૩૧૬, ૩૧૭ અભિધાનરાજેન્દ્ર

૩૧૭ વાગ્લટાલંકારની ટિપ્પણી

૩૧૭, ૩૧૮ ગણિતશાસ્ત્ર અને
ગણિતસૂત્ર

૩૧૮ તિલક

૩૧૮ ભૈનિક યાને બ્યવચ્છેદક
રેખાગણિત

૩૧૮, ૩૧૯ જ્યોતિર્ગાનવિધિ :

કર્તા શ્રીધરાચાર્ય

૩૧૯ તીર્થકેવલિપ્રશ્ન

૩૧૯, ૩૨૦ કેવલજ્ઞાનપ્રશ્નચૂડામણિ

૩૨૧ ચન્દ્રોન્મીલન

૩૨૧ આયજ્ઞાનતિલક અને એની
સ્વોપસા ટીકા :

કર્તા વોસરિભટ્ટ

૩૨૧ આપતત્ત્વરાજવલ્લભ, આપ-
પ્રશ્ન અને સપ્તતિક આપસહભાવ

૩૨૧ સપ્તતિક પંચાંગતત્ત્વ

૩૨૨ પંચાંગતિથિવિવરણ, પંચા-

ગદીપિકા અને પંચાંગપત્રવિચાર

૩૨૨ સટીક ચન્દ્રરાજ, ચન્દ્રરાજ-
રચનાપ્રકાર અને ચન્દ્રાન્નાય

૩૨૨ ક્રાંતચરિતર :

કર્તા વધ્ધમાન

૩૨૩ કેવલજ્ઞાનહોર :

કર્તા ચન્દ્રસેન

૩૨૪-૪૨૪ ગ્રંથ પરિશિષ્ટો

૩૨૪-૩૪૬ પરિશિષ્ટ ૧: મન્થકારોની સૂચી	૩૪૭-૩૮૪ (અ) શ્વેતાશ્વર અને યાપનીય
૩૨૪-૩૩૫ (અ) શ્વેતાશ્વર અને યાપનીય	૩૮૪-૩૯૧ (આ) દ્વિગશ્વર
૩૩૬-૩૩૯ (આ) દ્વિગશ્વર	૩૯૧-૩૯૮ (ઇ) અજૈન
૩૪૦-૩૪૬ (ઇ) અજૈન	૩૯૯-૪૨૪ પરિશિષ્ટ ૩: મહાશ્વર
૩૪૭-૩૯૮ પરિશિષ્ટ-૨: મન્થકારો અને શ્વેતાશ્વર	વિશેષનામો

સંકેત - ચુચી

અં = અંચલ

અંચૂં = અલંકારચુગમણિ

અભિચિ = અભિધાનચિન્તામણિ

અંભાં = અદ્ભાગદી

અષ્ટાં = અષ્ટાધ્યાયી

અંરં = અનેકાર્યરત્નમંજૂષા

આં દિં = આગમેનું દિગ્દર્શન

આં પ્રં = આત્માનંદ પ્રકાશ

આં સભાં = આત્માનંદ સભા

આં સં = આગમેદય સમિતિ

ઉં = ઉત્તર સીમા

ઉં = ઉપકેશ યાને ઉકેશ

ઉપાં = ઉપાધ્યાય

ઋં કેં ર્વેં સં = ઋષભદેવજી

કેશરીમણજી શ્વેતાંચર સંસ્થા

ઋં છં = ઋષભદેવજી કમળીમણજી

કં તાં અં = કનકપ્રાન્તીય તાલ-

પત્રીય અચ્યુચી

કલિં = કલિકાલસર્વજ્ઞ

કાં = કાસકદ

કૃં = કૃષ્ણપિં

ખં = ખર્ચિલ

ખં = ખરતર

ગંરંમં = ગણુરત્નમહોદધિ

કેંમંચૂં = કેવલજ્ઞાનપ્રશચ્યુગમણિ

ગંસાંસં = ગણિતસારસંગ્રહ

ગાં પૌં અં = ગાપકવાદ પૌર્વાત્ય

અંચમાલ

ગું મિં તથા ગુંદં = ગુજરાત-

મિત્ર તથા ગુજરાત દર્પણ

ગૃં = ગૃહસ્થ

ચં = ચંદ્ર

ચંપ્રં = ચતુર્વિંશતિપ્રખ્યન્ધ

જં મં = જાંબજી મરુદ દ્વી

જિંરંકોં = જિનગ્નકોશ

જેસલંચુચી = જેસલમેરીય ભાવ્ય-

ગારીય અચ્યુચી

જૈંઆંસં = જૈન આત્માનંદ સભા

જૈં અં = જૈન અંચાવધી

જૈં અં પ્રં સં = જૈન અંચ પ્રકાશક

સભા

જૈં પું પ્રં સં = જૈન પુસ્તક પ્રચા-

રક સંસ્થા

જૈં ધં પ્રં = જૈન ધર્મ પ્રકાશ

જૈં ધં પ્રં સં = જૈન ધર્મ પ્રસારક

સભા

જૈં સં પ્રં = જૈન સત્ય પ્રકાશ

જૈં સાં ધં = જૈન સાહિત્ય ઔર

ધનિહાસ

જૈં સાં સં = જૈન સાહિત્ય

સંશોધક

જૈં સાં સં ધં = જૈન સાહિત્યનો
 સક્ષિત ઇતિહાસ
 જૈં સિં ભાં = જૈન સિક્કાન્ત
 ભારકર
 તં = તપ, તપા
 તં સં = તત્ત્વાર્થસૂત્ર
 ત્રિષ્ટિં = ત્રિષ્ટિશ્લોકાપરુષયરિત્ર
 ત્રૈં = ત્રૈભાસિક
 દિં = દિગંબર
 દિં જૈં = દિગંબર જૈન
 દિં જૈં અં = દિગંબર જૈન અંધમાલા
 નાં = નાગેન્દ્ર
 દેં લાં જૈં પું સં = દેવચંદ્ર લાલ-
 ભાઈ જૈન પુસ્તકાલાર સંસ્થા
 નાં તં = નાગપુરીય નાગેરી તપા
 પત્તનં સૂચી = પત્તનસ્થ પ્રાચ્ય જૈન
 ભાણગારીય અન્યસૂચી
 પાં ભાં સાં = પાશ્વ (પ્રાકૃત)
 ભાષાઓ અને સાહિત્ય
 પૂં = પૂર્વ સીમા
 પૂર્ણં = પૂર્ણતદ્વ
 પૌં = પૌર્ણમિક યાને પૂર્ણિમા
 પ્રં ચં = પ્રભાવકચરિત

પ્રં ચિં = પ્રબંધચિન્તામણિ
 ફાં ગું સં = ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા
 બૃં = બૃહત્
 બૃંદિં = ત્રૈબૃહદ્વિપનિકા
 બૃંતં = બૃહત્ તપા
 ભં = ભટ્ટારક
 ભાં પ્રાં સં મં = માંડારકર પ્રાચ્ય
 વિદ્યા સંશોધનમંદિર
 મં = મલધારી
 માં દિં જૈં અં = માણિક(કપ)ચન્દ્ર
 દિગંબર જૈન અંધમાલા
 મું કં જૈં મોં માં = મુક્તિ-
 કમલ જૈન મોહનમાલા
 ચાં = ચાપનીય
 યં જૈં અં = યશોવિજય જૈન
 અંધમાલા
 યં જૈં સં = યશોવિજય જૈન
 સંસ્કૃત પાઠશાલા
 લં = લગભગ
 રાં = રાજ(મચ્છ)
 રું = રુદ્રપ્લીય
 લં જૈં અં = શ્રીલલિતસૂરીધર
 જૈન અંધમાલા
 લું = લુકા ગચ્છ

૧ આ જૈન અન્થોન્થી સૂચી છે. જે "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" (જાન ૧, અં. ૨)માં
 છપાઈ છે.

વા૦=વાયડ

વિ૦ સં૦=વિક્રમસંવત્

વિસેસા૦=વિસેસાવસ્થાભાસ

વ૦=વટ (ગ૨૭)

૨વે૦=૨વેતાનર

સં૦બ્યા૦ ધ૦=સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્ર
કા ઇતિહાસ

સ૦ પ૦=સમ્પ્રદાયપત્ર

સ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=સનાતન જૈન
ગ્રંથમાલા

સિ૦ જૈ૦ ગ્રં૦=સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા

હે૦ કૃ૦=શ્રીહેમચન્દ્રકૃતિકુસુમાવલી

હ૦=હપ્પુરીય ગ૨૭

હી૦ હ૦=હીરાલાલ હંસરાજ

હે૦ સ૦=હેમચન્દ્રાચાર્ય સભા

A B O R I=Annals of the
Bhandarkar Oriental Re-
search InstituteB S S=Bombay Sanskrit
SeriesBul. of the Cal. Math.
Society=Bulletin of the
Calcutta Mathematical
SocietyD C G C M=Descriptive
Catalogue of the Gove-
rnment Collections of
ManuscriptsG S A I=Giornale Della
Societa Asiatrica ItalianaH C S L=History of Cla-
ssical Sanskrit LiteratureH I L=History of Indian
LiteratureH H M=History of Hindu
MathematicsI L D=Illustrations of
Letter=diagramsJ B B R A S=Journal of the
Bombay Branch of the
Royal Asiatic SocietyJ U B=Journal of the
University of BombayS I F I=Studi Italiani di
Filologia Indo-IranicaZ D M, G=Zeitschrift der
Deutschen morgenlandi-
schen Gesellschaft

શ્રીમુક્તિ-કમલ-જૈન-મોહન-માલાનાં અઘાવધિ પ્રકાશિત પુષ્પો

અંક પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

૧ અનિત્યાદિ ભાવના સ્વરૂપ. યોજક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી.

પૃષ્ઠ ૨૫૬+૭૨ પ્રકાશનવર્ષ વિક્રમસંવત્ ૧૯૭૧.

૨ શ્રીજિનેન્દ્રસ્તવાદિ ગુણમોહનમાળા (દ્વિતીય સંસ્કરણ). કર્તા

સ્વપંચાસ શ્રીમોહનવિજયજી તથા પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી પૃ ૧૨+૨૧૨.

પ્ર. વ. વિ. ૧૯૮૧.

૩ ગુજરાતનું જૈન યાને વિમલમંત્રીનો વિજય. લેખક શ્રી. જગજીવન

ભાવજી કપાસી. પૃ ૨૫૮+૨૪૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૪ શ્રીદેવગુરુવંદનાદિવિધિસંગ્રહ લે. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ.

૭૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૪.

૫ શ્રીમુખોધ પાઠસંગ્રહ યોજક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૫૫. પ્ર.

વ. વિ. ૧૯૭૪.

❧ ૬ શ્રીપૌષ્ઠવિધિ (ચતુર્થ સંસ્કરણ). સંયોજક પં. શ્રીપ્રતાપવિજયજી

સંપાદક મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૧૦+૧૦૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૮.

૭ ❧ શ્રીપ્રતિભાશતકઅન્ય સ્વોપસ બૃહદ્વૃત્તિ સહિત. કર્તા ન્યા૦ ન્યા૦

હિપાખ્યાય શ્રીયશોવિજયગણી સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. ૫૩

૪+૨૦+૩૦૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬.

૧ હાલ આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રતાપસુરિજી એમને આચાર્યપદ્માર્પણ વિ. સં. ૧૯૯૨-
માં થયું હતું.

૨ સ્વ. આચાર્ય શ્રીવિજયમોહનસુરિજી એમને આચાર્યપદ્માર્પણ વિ સ ૧૯૮૦-
માં થયું હતું.

❧ આ ચિહ્નથી પુષ્પ પત્રકારે સમજવાયું છે

❧ આ નિશાનીવાળાં જ પુષ્પો મળી શકે છે. એ સિવાયનાં પુષ્પો
સિદ્ધલકમાં નથી.

અંક

પુસ્તક નામ ઇત્યાદિ

- ૮ = શ્રીકર્મઅન્થ (૧-૪) સદીક. કર્તા શ્રીદેવેન્દ્રચરિત્ર. પત્ર ૨+૮
+૫૪+૨૭+૧૨+૮૩. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૭.
- ૯ શ્રીમાર્ગપરિશુદ્ધિ. કર્તા ન્યા૦ ન્યા૦ ઉપા૦ શ્રીયશોવિજયગણી.
સંપા. ૫૦ શ્રીભોદનવિજયજી. પૃ ૨+૨+૧૦૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૬
- ૧૦ * શ્રીવિપાકશ્રુત કાયા અને દીકા સહિત. કર્તા ગણુધર શ્રી-
સુધર્મસ્વામી. દીકાકાર નવાંગીચત્તિકાર અભયદેવચરિત્ર. સંપા. ૫.
હરગોવિન્દદાસ. પત્ર ૫+૧૧૫. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૬.
- ૧૧ શ્રીમુક્તિમાર્ગદર્શન યાને ધર્મપ્રાપ્તિના હેતુઓ. લે. મુનિશ્રી
મણિવિજયજી. સંપાદક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ. ૨+૬+૧૫૮.
પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૫.
- ૧૨ શ્રીમુરપ્રિયમુનિચરિત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ). કર્તા શ્રીકનકકુશલગણી.
અનુવાદક મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પૃ ૩૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૬.
- ૧૩-૧૫ * શ્રીપ્રતિભાસ્થાપનન્યાય, પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકા તથા
પરમાત્મપંચવિંશતિકા (પ્રશ્નચક્ર) સહિત. કર્તા ઉપા. શ્રીયશોવિજય-
ગણી. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૬.
- ૧૬ શ્રીચોમાસી તથા દીવાળી દેવવંદન. કર્તા પંડિત શ્રીપદ્મવિજય-
ગણી. પૃ. ૪૮+૨૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૬.
- ૧૭ * શ્રીજાનસાર-શ્રાવકવિધિપ્રકરણ. કર્તા ઉપા. શ્રીયશોવિજયગણી
તથા મહાદેવિ ધનપાલ. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૯+૨.
પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૬.
- ૧૮ શ્રીદેવવંદનમાળા. સંપા. મુનિશ્રી પ્રતાપવિજયજી પૃ. ૪+૧૨+૧૨૮.
પ્ર. વ. વિ. ૧૬૭૭.

અંક પુષ્પનું નામ પ્રત્યાદિ

૧૯-૨૦ *શ્રીઉપદેશપદ સદીક ભાગ ૧-૨. કર્તા શ્રીહનિસદ્રસુવિજ્ઞ. રીઠાકર્ક
શ્રીમુનિચંદ્રસુવિજ્ઞ. સ પા. ૫. પ્રતાપવિજયજી. પત્ર ૧+૨૨+૪૩૫.
પ્ર. વ. વિ. ૧૯૭૬ અને ૧૯૮૧.

२१ अस्मिन्नाभिन्ताभिरुक्ता रत्नप्रख्या टीका सहित. कर्ता कलि-
कालसर्वज्ञ हेमचन्द्रायाम्. टीकाकार श्री वासुदेव शर्मा पृ १२+४५०+४४.
प्र. व. वि. १६८१.

२२ श्रीमहावीररत्नाभीयचित्र (द्वितीय संस्करण). ले. संपा. (२५) पश्चिम
नंदाबाब लक्ष्मणार्थ. पृ. ३६+१०+६४+८४२+४८. अ. प. वि. १९८७.

२३ सम्भारदर्शन. दो. मुनिश्री १५मं विजयश. पृ. २४० अ. व. वि.
१८८६

૨૪ સ્નાત્રપૂજાવિધિ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત (દ્વિતીય સંસ્કરણ). કર્તા
પણિત શ્રીવીરનિબળ, અનુ. સંપા. મુનિશ્રી ધર્મવિજયભ. પૃ. ૩૪.
મ. વ. વિ. ૧૯૮૫.

ॐ २५ श्रीगिनेन्द्रस्तवादिगुणमोहनभाषा (यत्तु सं० २३५). कर्ता
पं. श्रीमोहनविजयल तथा पं. श्रीप्रतापविजयल, संपा. मुनिश्री
यशोविजयल. पू. २४+२०४. प्र. व. वि. २००६.

२६ श्रीतपविधिसंग्रह, पृ. १८५. प्र. प. वि. १६८८

२७-३० श्रीपद्मनिशिंक्षयतुष्कप्रकरण (परमाख्य-पुद्गल-अन्ध-निगोह-
छत्रीसीयतुष्क). चित्र, पत्र तथा शुभरात्री अमुनाह सङ्गिन. कर्ता
पूर्वाचार्य. अनु० पण्डित बाँदुवाल नानाबाई. संपा. अनन्तक श्रीधर्म-
विजयश. पृ. १८+२१६. प्र. व. वि. १९६०.

અંક

પુષ્પનું નામ ઇત્યાદિ

- ૩૧ શ્રીલઘુક્ષેત્રસમાસ યાને જૈન ભૂગોળ. ચિત્ર, યંત્ર તથા વિશિષ્ટ
શુભરાતી વિવેચન સહિત. કર્તા શ્રીરત્નસૈખરસૂરિજી. વિવેચક પંડિત
ચંદ્રલાલ નાનચંદ. સંપા. ઉપાધ્યાય શ્રીપ્રતાપવિજયજી તથા પ્રવચનકાર શ્રી-
ધર્મવિજયજી. પૃ. ૧૬+૪૪+૪૩૨+૨૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૦.
- ૩૨ * શ્રીનવતરવપ્રકરણુ સુચંગલા દીકા સહિત. કર્તા પૂર્વાચાર્ય. દીકાકાર
પ્રવ. શ્રીધર્મવિજયજી. પત્ર ૧૪+૧૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૦.
- ૩૩ ઉપોદ્ઘાત (પુષ્પાંક ૩૧નો પૃથક્ મુદ્રિત) લે. પ્રવ. શ્રીધર્મવિજયજી.
પૃ. ૨૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૧.
- ૩૪ શ્રીસુયશાજિનસ્તવનાવલી (તૃતીય સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશો-
વિજયજી. પૃ. ૮+૧૦+૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૫ સ્નાત્રપૂજા શુભરાતી અનુવાદ સહિત (તૃતીય સંસ્કરણ). કર્તા પંડિત
શ્રીવીરવિજયજી. અનુ. પં. શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૬ શ્રીચન્દ-સૂર્ય-મંડલકર્ણિકાનિરૂપણ લે. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ.
૬૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૭ શ્રીશતકનામા પંચમ કર્મઅંથ. યંત્ર, આકૃતિ અને વિશિષ્ટ વિવેચન
સહિત. કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિજી. અનુ. પંડિત ચંદ્રલાલ નાનચંદ. સંપા. પં.
શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૩૪+૩૪૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૮ * શ્રીવિપાકશ્રુત(સૂત્ર) કાયા અને દીકા સહિત (દ્વિતીય આવૃત્તિ).
કર્તા શ્રીસુધર્મસ્વામી. દીકાકાર નર્વાગી. શ્રીઅભયદેવસૂરિજી. સંપા.
શ્રીવિજયપ્રતાપસૂરિજી. પત્ર ૪+૧૦૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.
- ૩૯ તીર્થગુણભાણુકમાળા (તૃતીય સંસ્કરણ). સંપા. મુનિશ્રી ભાણુક-
વિજયજી. પૃ. ૮+૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૨.

- અ ક પુષ્પ નામ ઇત્યાદિ
- ૪૦ શ્રીમશોત્તર મોહનમાળા. ઉત્તરદાતા શ્રીવિજયમોહનસરિણ. સં. પા. ૫. શ્રીધર્મવિજયણ. પૃ. ૨૦+૨૦૦. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૩.
- ૪૧ # શ્રીહિપદેશસાર. લે. શ્રીકૃષ્ણસારગણી. સં. પા. શ્રીવિજયપ્રતાપસરિણ. પત્ર ૭+૨+૬૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૪.
- ૪૨ શ્રીસુયશજિનસ્તવનાવલી (ચતુર્થ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયણ. પૃ. ૧૮+૧૭૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૩.
- ૪૩ સંસ્કૃત ચૈત્યવંદન-સ્તુતિ ચોવીશી. આદિ. કર્તા ઉપા. શ્રીક્ષમા-કથ્યાણ. મહાકવિ શ્રીશોભન મુનિ વગેરે. પૃ. ૭૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૪.
- ૪૪ શ્રીનવસ્મરણસ્તોત્રાદિસંગ્રહ. કર્તા પૂર્ણચાર્ય. પૃ. ૧૬+૧૪૪. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૪.
- ૪૫ શ્રીસુયશજિનસ્તવનાવલી (પંચમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશો-વિજયણ. પૃ. ૧૨+૬+૧૯૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૪.
- 卐 ૪૬ આત્મકલ્યાણમાળા. ચિત્યવંદનાદિ સંગ્રહ) (દ્વિતીય આવૃત્તિ). કર્તા પ્રાચીન જૈન કવિઓ. પૃ. ૧૮+૧૬+૭૦૪+૧૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૭.
- ૪૭ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર યાને. જૈન ખગોળ ચિત્ર, ચંત્ર તથા વિસ્તૃત ગુણચત્રી અનુવાદ સહિત. કર્તા શ્રીચંદ્રસરિણ. અનુ. મુનિશ્રી યશોવિજયણ. પૃ. ૫૨+૧૮+૬૭૬+૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૫.
- 卐 ૪૭ (સ) સંગ્રહણી તથા દાંળિયાં. કર્તા પ્રાચીન જૈન કવિઓ. સં. પા. મુનિશ્રી યશોવિજયણ. પૃ. ૮+૨૭૩+૩. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૮.
૪૮. શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર આચાર્ય સહિત. કર્તા શ્રીચંદ્રસરિણ. અનુ. મુનિશ્રી યશોવિજયણ. પૃ. ૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૬૫.

અંક પ્રુષ્પતું નામ ઇત્યાદિ

૪૯ સુયશસ્તવનાવલી (૧૪ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૮૫૪૨. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૭.

૫૦ સુયશસ્તવનાવલી. (સપ્તમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૧૦૫૬. પ્ર. વ. વિ. ૧૯૯૯.

૫૧ સુયશસ્તવનાવલી (અષ્ટમ સંસ્કરણ). કર્તા મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પૃ. ૨૫૬૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.

૫૨ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીસૂત્ર ગ્રન્થભાષાન્તરનાં પાંચ પરિશિષ્ટો. વિવેચક
મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૪૫૬૦૫૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.

૫૩ શ્રીનયાણું યાત્રાની વિધિ. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૮૫૫૬.
પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૦.

૫૪ (અ) શ્રીશ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ (વંદિતુ)સૂત્ર અર્થદીપિકા ટીકાના ગુજરાતી
ભાવાનુવાદ સહિત. કર્તા પ્રાચીન શ્રુતસ્થવિર મહર્ષિ. સંપા. ઉપા
શ્રીધર્મવિજયજી. પૃ. ૮૪૫૪૩૨. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૦૨.

૫૪ #શ્રીકલ્પસૂત્ર સુબોધિકા ટીકા સહિત. કર્તા શ્રુતકવલી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી
ટીકાકાર ઉપા. શ્રીવિનયવિજયગણી. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી.
પત્ર ૪૦૫૮૫૩૬. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૦.

卐 ૫૫ મુષિમંડલસ્તોત્ર (લઘુ અતે બૃહત) વિસ્તૃત ભૂમિકા સહિત.
કર્તા પ્રાચીન મહર્ષિ. સંપા. મુનિશ્રી યશોવિજયજી. પૃ. ૬૮. પ્ર. વ. વિ.
૨૦૧૨.

卐 ૫૬ શ્રીવિજયમોહનસૂરીચરણ જીવનસૌરભ. લે. ઉપા. શ્રીધર્મ-
વિજયજી. પૃ. ૮૫૮૦. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

અંક પુષ્પતું નામ ક્રમાંક

❧ ૫૭ શ્રીભગવતીસૂત્રનાં ધાર્મિક પ્રવચનો. પ્રવ૦ શ્રીવિજય-
ધર્મસંસ્થા. પૃ. ૮૪૮+૮૪૨૧૪. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૨.

❧ ૫૮ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (પ્રથમ ખંડ). પ્રણેતા શ્રી.
હીરાલાલ શસિઠાસ કાપડિયા એમ. એ. પૃ. ૯૬+૪૪૮. પ્ર. વ. વિ.
૨૦૧૩.

❧ ૫૯ ઉત્તમ આરાધનાસંગ્રહ. પૃ. ૬૮. પ્ર. વ. વિ. ૨૦૧૩.

કેહીપોળ, મંછાસન, } શા. લાલચંદ નંદલાલ વકીલ
વડોદરા. } શ્રીયુક્તિશ્રમજ્ઞ જૈન મોહનમાલાના કાર્યોધિકારી

અશુદ્ધિશોધન

પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૫	૧૯૫૬	૧૯૫૭
૩	"	1956	1957
૧૦	૧૧	આગમ	આગમો
૧૨	૭	૨૪	૨૮
"	૧૦	૦	મહત્તર યાદિનીનાં ધર્મસંતુ શ્રીહરિભદ્રસરિઃ જીવન અને કવન
"	"	•	ચિત્રપદાવલી
"	"	"	અવશિષ્ટ અને અનુપલબ્ધ આગમો (સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા)
"	૧૮	Life-sketch	Sketch of the Life and Teachings
"	૨૦	•	Chronology of the Cultural History of Gujarat (Vol. 1) (Jaina Section)
૨૮	૪	Es ai	Essai
"	"	Bibliographie	Bibliographie
૩૦	૧૫	જાતજાતના, સંપ્રદાયના	જાતજાતના સંપ્રદાયના,
૪૧	૨૫	અ	આ

૧ કોટલીકે વાર અનુસ્વાર, માત્રા વગેરેના જીળા છપાતી વેળા કોઈ કોઈ નકલના ખસી, તૂટી કે ભેદી જવાથી એ અશુદ્ધિઓ ઉદ્ભવી છે તે પૈકી કોટલીકની જ 'અહીં' નામ લેવાઈ છે. વળી પરિશિષ્ટમાંના અકારાદિ ક્રમમાં ક્વચિત્ (કા. ત. પૂ. ૩૫૮ અને ૩૬૦માં) જે ન્યતિક્રમ જણાય છે તે સુઝા જનો સહેલાઈથી દૂર કરી શકે તેમ હોવાથી તેનો નિર્દેશ કરાયો નથી. વિરોધમાં કોઈ કોઈ જાણત વૃદ્ધિરૂપે અપાઈ છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૧	૨૭	ચિત્રકવલેન	ચિત્રકર્મવલેન
"	૨૮	નિષોદન્તિ	નિષોદન્તિ
૪૭	અંત્ય	શાસ્ત્રકા	શાસ્ત્રકા
૪૮	૧૬	મતુ (૧૮૫૫)	મતુ (૧૪૫૫)
"	૧૭	ગોષ્ઠોગમ્	ગોષ્ઠીયમ્
૫૦	૨૦	દયાલમુનિએ	દયાપાલ મુનિએ
૫૧	૭	ગ્રાહ	ગ્રૌહ
૫૭	૫	છંદશાસ્ત્ર	છંદશાસ્ત્ર
૫૮	૮	નમિ સાધુ	નમિસાધુ
૬૩	૧૬	કથાસાહિત્ય	કથાસાહિત્ય
૬૯	૧૯	બેકડોનલ	બેકડોનલકૃત
"	૨૦	દેસાધએ	દેસાધએ
૭૧	અંત્ય	દ્વિતીય આ	આ દ્વિતીય
૭	ઉપાંત્ય	અમ	અમ
૫	૩	મરહુમી	મરહુમી
૬	૬	સ. થી	સ.
"	૧૦	હરો ?	હરો
"	૧૨	દિહિવાય	દિહિવાય
"	૧૯	એમની	પોતાની
"	૨૧	કેમ ?	કેમ
૭	૯	એમના	એમના
૮	૨	કેમ ? ન હોય	કેમ ન હોય ?
૯	૮	અગ્નીનના	પ્રાચીનતા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૦	મહાપ્ય	મહાભાષ્ય
„	૧૬	તામિન્દ્રો	તામિન્દ્રો
૧૩	૨૩	શ્લો. ૫૬-૫૮	શ્લો. ૨)૫૦ સ્વોપગ વિવરણ (પત્ર ૩આ, શ્લો. ૫૬-૫૮)
૧૪	૧૭	દિદિવાય	દિદિવાય
૧૪	૨૦	સદ્ધપાહુડ	સદ્ધપાહુડ
૧૫	૫	આગમથી	આગમમા
„	૮	૩માં ૧૦૮માં	૩)માં ૧૦૮મા
„	૧૦	સદ્ધપાહુડ	સદ્ધપાહુડ
„	૧૪	જનેન્દ્ર	જૈનેન્દ્ર
„	૧૮	જન	જૈન
૧૬	૭	વયાકરણ	વૈયાકરણ
„	૯	એવું	એક
૧૭	૧૩	છે એમ	છે. એમ
„	૧૫	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
„	૧૮	૫૮૦	૭૦
„	૨૦	°સિધ્ધાંત	°સિદ્ધાન્ત
૧૮	૧૮	ઉદ્ભવી	ઉદ્ભવી
„	૨૨	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
૨૨	૨૧	નાથુરામ	નાથૂરામ
૨૩	૮	૭૦૦	૬૦૦
૨૪	૧૭	અનેકાન્ત જય°	અનેકાન્તજય°

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫	૧૮	બૌદ્ધ	બૌદ્ધ
"	૨૨-૨૫	ઉદ્દેશ....સટીકનો છે.	ઉદ્દેશ ને આનંદ- બોધિની....તો એ નંદી (સટીક)ની કષ કષ....આવૃત્તિનો છે.
૨૬	૪	"નેસ્વાદિ"	"નેસ્વાડડિ"
"	૧૩	૩૩૩૬
"	૧૬	આવૃત્તિ, ૪	૪ આવૃત્તિ,
"	૨૧	ભા. ૨, અ. ૩	ખંડ ૨, અ. ૩-૪
"	૨૨	સિદ્ધ	સિદ્ધ
"	૨૩	"	"
૨૭	૧૯	"લોજ બાસ્કરના કર્તા	"લોજબાસ્કરના કર્તા
૨૮	૧૫	ઉદ્ધત	ઉદ્ધત
૨૯	૧૫	કપાલયુનિ	કપાપાલ યુનિ
૩૧	૪	કંડવાદિ	કંડવાદિ
"	૭	'અય'	'અય'
"	૧૮	કપાપેલી	કપાપેલી
"	૨૫	"સહસ્ર"	"સહસ્ર"
૩૨	૮	સવીચં	સવીચં
"	૬	"બુદ્ધિ"	"બુદ્ધિ"
"	૨૦	બેચરદાસ	બેચરદાસ
"	"	ગ્રન્થરાતલું	ગ્રન્થરાતલું
"	૨૧	કરાવેલા	કરાવેલા
૩૩	૪	૪૦૫મા	૪૦૫મા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪	૩	પંચાગ	પંચાગ
"	૬	લિંગાનુશાસન	લિંગાનુશાસન
"	૧૪	આ	•
૩૫	૧૭	૨૦માં	૨ માં
"	૨૦	એગિંગે	એગિંગે
"	ઉપાંત્ય	એગિંગની	એગિંગની
૩૬	૧૩	એમના	વળી એમણે પોતાના
"	૧૫	ભક્તિ°	°ભક્તિ°
"	૧૬	કાવ્યમાંથી	કાવ્યમાંથી
૩૭	અંત્ય	"	"
૩૮	૧૨	નિમ્નલિખિત	નિમ્નલિખિત
૪૦	૨૦	નાથરામ	નાથરામ
૪૩	૨૪	અષ્ટાહિનકા	અષ્ટાહિકા
૪૫	૬	અંગપ્રવૃત્તિ	અંગપ્રવૃત્તિ (અંગપ્રવૃત્તિ)
"	૧૮	ઞં	ઞં
૪૬	૨૪	સ્તોત્રો	સ્તોત્રો
૪૭	૧૩	ઋણ	ઋણ
"	૧૪	સહજકીર્તિ°એ	સહજકીર્તિ°ને
૪૮	૨	રચ્યાં	રચ્યા
૪૯	૨	°મૂરિએ	°મૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦માં
૫૩	૧૩	સાનુકૂળ	સાનુકૂળ
૫૪	૮	પાણિનીય	પાણિનીય જેના અજ્ઞેન
"	૧૦	કૃતિ	કૃતિ નહિ
"	૨૫	પુરાતત્વ	પુરાતત્વ

૫૭૬	પંકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૬	ઉપાત્ય	જૂઓ	જુઓ
૫૮	૨૪	ઉધ્ધૃત	ઉદ્ધૃત
૫૯	૨૦	દૃષ્ટિ...વક્તવ્ય	દૃષ્ટિ... વક્તવ્ય
૫	૨૧	સદ્ધ્યાનં	સદ્ધ્યાતં
૬૧	ઉપાંત્ય	યોગશાસ્ત્ર	યોગશાસ્ત્ર
૬૩	૧૭	સાં	સાં
૬૪	ઉપાંત્ય	મંથાગ્ર	મંથાગ્ર
૬૫	અંત્ય	અણાદિ ..હિતકારી	પ્રકૃતિને હિતકારી અણાદિ પ્રત્યયો
૬૮	૨	પલ્લો	પલ્લો પૈકી પહેલાં ૪૪ પલ્લો
૭	૧૪	ચિત્રં	ચિત્રં
૬૯	૧૦-૧૧	તેમજ.. ધાતુપાઠ	•
૬૯	૧૭	કૃતિ સહિત	કૃતિ તેમજ...ધાતુપાઠ સહિત
૭૦	૨૧	હવે	હવે
૭૧	૨૦	કોષ્ટક	કોષ્ટક
૭૨	૨૨	તેજ	તેજ
૭૩	૧૧	સૂત્રો	સૂત્રો
૭૪	૧૩	°સૂરીશ્વર	°સૂરીશ્વર
૭૫	૨૨	કથોં	કથોં
૭૬	૨૫	અહં	અહં
૭૭	૨૫	લિંગાનુ૦	લિંગાનુ૦
૭૮	૨૫	એતું	એના
૭૯	૨૭	સં૦)	સં૦
૮૦	૨૮	°શાસનમ્	°શાસનમ્

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૩	૧૮	ટીકા	ટીકા ત્તાં
"	૨૨	પ્રજ્ઞાપના નામની	પ્રકાશ પાઙ્ગનારી
૭૪	૨૧	૧૯૩૧મા	૧૯૩૧માં પ્રકાશિત
૭૬	૧૬	બુદ્ધવૃત્તિની	બુદ્ધવૃત્તિની
"	૨૪	બિરુદ	બિરુદ
"	૨૫	મારું લખાણ	પૃ ૧૮૧
૮૧	૨૪	દેસાઇ	દેસાઇ
૮૨	૧૦	૧૧૯૭	૧૭૩૭
"	૨૪	ક્ષમાવિનયગણિ	ક્ષમાવિનયગણિ
૮૩	૫	ભટ્ટોજ	ભટ્ટોજિ
૮૬	૮	કેટલાકે	કેટલાકે
૮૭	૫	કૃત્રિનો	કૃતિનો
"	૧૬	વિલોકપતિ	વિલોકયતિ
"	૧૮	ઉપલબ્ધ	ઉપલબ્ધ
૮૮	૯	સિદ્ધસાસ્વત	સિદ્ધસાસ્વત
"	૧૬	ઉચ્ચ	ઉચ્ચ
"	"	ણ	ણ
"	અંત્ય	પ્રતિભ	પ્રતિભાં
૯૦	૧૭	સ્વોપચ... સહિત	૦
"	૨૫	ખૂટતાં	ખૂટતા
૯૧	૬	હેઠમાં	હેઠની બૃહદ્વૃત્તિમાં
"	૧૧	ઋ	ઋ (દીર્ઘ ઋ)
"	૧૯	વૃદ્ધોના	વૃદ્ધોના
"	ઉપાંત્ય	અ	અ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૧	અંત્ય	અ	અ
૯૩	૭	દ્વિતીય...૩૪માં	અ. ૧૭માં
"	૧૩	કૃતિનાં	કૃતિના
"	૧૭	ઉદ્ધૃત	ઉદ્ધૃત
"	૨૧	પ્રસિધ્ધ	પ્રસિદ્ધ
૯૪	૨૧	સુપ્રસિધ્ધ	સુપ્રસિદ્ધ
૯૫	૧૩	વલ્લભે	શ્રીવલ્લભે
૯૬	૨૭	ભદ્રોષ	ભદ્રાંભિ
૯૮	૪	કવિશિક્ષા યાને	૦
"	"	શતિ	શતિ કવિશિક્ષા
"	૧૪	૧૨૭૭	૧૨૮૭
"	૨૩	કલ્પદ્રુમ	કલ્પદ્રુમ
૧૦૧	૧૧	ક્રિયાતિપતિ	ક્રિયાતિપતિ
૧૦૩	૩	આ	આતું
"	૫	વીરમ્	વીરમ્
"	૧૩	કેટલાક દિવદન્તીઓ	કેટલીક દિવદન્તીઓ
"	"	મિ०	મિ० તથા
૧૦૬	૩	ગૃહસ્થ	ગૃહસ્થ નામે ધર્મગ્રંથ
૧૦૭	૧૪	૪૦માં	૪૦માં
૧૦૮	અંત્ય	દ્વિઃસમ્માનકવેઃ	દ્વિસમ્માનં કવેઃ
૧૧૦	૧૨	૦ર્ધન૦	૦ર્ધન૦
"	૧૭	આ૦ સા૦	આ૦ સ૦
"	૨૩	૧૦૨૬)માં	૧૦૨૬માં
૧૧૧	અંત્ય	૫.	૫. ૧૨૪

પૃષ્ઠ	પાત્ર	અગ્રદ	શુદ્ધ
૧૧૨	૫	°સદસંગહ	°સદસંગહ
"	૨૭	પરચપ	પરિચપ
૧૧૪	૩	તિચંચ	તિચંચ
૧૧૫	ઉપાંત્ય	Beethlingk	Böhtlingk
૧૧૭	૮	વલ્લભગણિની	શ્રીવલ્લભગણિની
૧૧૯	૧૮	વિજ્ઞાન	વિદ્વાન
૧૨૦	૧૧	એમણે	એમણે જ્યોતિઃસાર ૨૨થો છે. વળી એમણે
૧૨૧	૬	૧૬૮૦	૧૬૮૭
"	"	ક્રિયાકલપ	ક્રિયાકલ્પસત્તા
"	૧૦	ક્રિય કલપ	ક્રિયાકલ્પસત્તા
"	૧૨	૧૬૮૦	૧૬૮૭
૧૨૨	૧૩	હ	હ
૧૩૧	૨૧	જુ	જુઓ અં
૧૩૫	૧૩	નમિ સાધુ	નમિસાધુ
૧૪૬	૬	ધતા	ધતા
૧૪૬	૨૩	ઝર	તો ઝર
૧૪૯	અંત્ય	હોય	હોય
૧૫૦	૨૩	ટ્ટિ	ટ્ટા
૧૫૧	૧૭	પત્તાન	પત્તાનરથ પ્રાપ્ત્ય જૈન
"	૨૨	°સુરિના	°સુરિના
૧૫૧	૨૩	છન્દઃકોસ	છન્દઃકોસ
૧૫૮	ઉપાંત્ય	સકિસયમ	સકિસયમ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૯	૨૨	ગતઠિ દાહરણોને	ગત ઊદાહરણોને
૧૬૩	૧૫	૧૩મું	૧૨મું
૧૬૮	૧૩	(?)	(શ્લો. ૯)
૧૬૯	૮	સાસન	સાસન
૧૭૧	૫-૬	વિવેક...થાય છે	૦
૧૭૩	અંત્ય	પણ...નથી	૦
૧૭૪	૧૭	ત્રેસઠ	તેસઠ
"	૨૩	દસા	દસા
૧૭૮	૨૦-૨૧	અલંકાર.. છે	૦ ^૧
"	અંત્ય	જાણવામાં નથી	સાટે જુઓ પૃ. ૭૧ (ઉપોદ્ધાત)
૧૮૦	૧૯	વિવૃત્તિમાં	વિવૃત્તિમાં
"	૨૦	ત્રેસઠ	તેસઠ
૧૮૧	૪	તેમાંનાં	તેમાંના
૧૮૫	ઉપાંચ	ઘ્વાયોગો૦	ઘ્વાયોગો૦
૧૯૩	૧૭	પૃ	પૃ.
"	૨૨	બી	બી
૧૯૪	૧૯	આસ્કર	૦
૨૦૦	૧૮	જિનસેન અને	જિનસેન પહેલા અને
૨૦૧	૧૯	સામુદ્રિક	સામુદ્રિકના
૨૦૨	૬	સ્વપ્ન નિદ્રામાં	સ્વપ્ન—નિદ્રામાં
"	૧૪	બ્યંજન	બ્યંજન
૨૦૩	૨૨	ભૂમિકાસ હિત	ભૂમિકા સહિત

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૪	૧૪	રાજા....પુત્રનો	પુત્રનો રાજા મુરુંડ
૨૦૫	૨૨	સં૦ સા૦	સા૦ સં
૨૦૬	૪	૧૩૩૨)માં	૧૩૩૨માં)
૨૦૮	૧૮	આના અયકર્તા	આ અંયના કર્તા
૨૦૯	૧૭	જ્યોતિસાર	જ્યોતિઃસાર
૨૧૧	૨૨	°ભી-	°ભી-લક્ષણ
૨૧૬	અંત્ય	સંસ્કૃત	સંસ્કૃત
૨૧૭	૮	નરપતિના	નરપતિજયવર્ધના
૨૨૪	૨૨	અનુવાદ...તરકથી	અનુવાદ પોપટલાલ સાકરચંદ્ર ચાહ તરકથી
૨૪૫	૨૧	પ.	પૃ.
૨૪૬	૧૬	°સૂરકૃતિ	°સૂરિકૃત
"	૧૮	બાનારસીદાસે	બાનારસીદાસે
૨૫૭	અંત્ય	એક બીજી પલ્લ	બીજી ત્રણ
૨૮૩	અંત્ય	દંડિ	દંડિ
૨૯૨	૬	આવૃત્તિ	આ વૃત્તિ
૨૯૮	૧૬	પુલોમજા	પુલોમજા
૩૦૬	૧૧	°પુગણ	°પુરાણના
૩૧૫	૧	અનુભવે	અનુભવ
"	૨૩	તિ	કૃતિ "
૩૧૭	૩	°સદ્મહાવલ્લુવ	°સદ્મહાવલ્લુવ
૩૨૨	૨૧	તો	તો પલ્લુ "

પૃષ્ઠ	પ કિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૨૪	૨૩	સંશોધક,	સંશોધક, સહાયક ?
૩૨૫	૧૧/૨	૮૫, ૮૭	૮૫-૮૭
૩૨૬	૧૫/૧	જયકીર્તિ ૧૪૧	૦
૩૨૬	૨૪/૧	૪૧	૧૪૧
૩૨૮	અંત્ય	શાકદાયન	શાકદાયન
૩૨૯	૧૧/૧	પ્રદુન્નસૂરિ	પ્રદુન્નસૂરિ
૩૨૯	૧૨/૨	૫૦	પૌ૦
૩૩૦	૧૨/૨	૨૮૨	૨૯૦
"	૧૩/૨	૨૯૦	૨૮૨
૩૩૧	ઉપાત્પ/૨	૧૪	૧૪૮
૩૩૧	૫/૧	(?)	૦
૩૩૭	૩/૧	વનન્દિન	દેવનન્દિન
"	૮/૧	દયાલ	દયાપાલ
"	૮-૯/૧	શુભો...૨૧૪	૦
૩૩૮	૧૧/૨	૦૦૩	૩૦૩
"	૧૪/૨	૦	,, ૩૧૫ (૧)
૩૩૯	૬/૧	૦	,, ૩૧૫
૩૪૨	૧૧/૨	મુનિ	મુનિ
"	૧૨/૨	૧૬૮	૧૬૮, ૨૩૭, ૨૮૧
૩૪૩	૬/૧	બલુમશીલ	બલુમશીલ
"	૧૩/૨	આણંબ	આણંબ
"	૨૫/૨	મણંબ	મણંબ
૩૪૫	૧૪/૨	Schmidt	Schmidt
૩૫૦	૧૭/૨	મહત્ત્વપૂર્વ	મહત્ત્વપૂર્ણ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૫૦	૧૭/૨	મ્રન્ય	મ્રન્ય
"	૧૯/૨	ઉસ્તાર૦	ઉસ્તર૦
૩૫૩	૨૧	ઋજુ૦	ઋજુ૦
૩૫૪	૧૨/૧	ક્રિયાક્રાપ ૧૨૧	૦
"	૧૩/૧	૮૩	૫૩, ૧૨૧
૩૫૪	૨૭/૧	(દેમ)	(દેમ) ૬૮
૩૫૫	૧૨ ૧	૧૧૯	૨૧૯
"	૨૧ ૧	૧૪	૨૧૪
૩૫૭	૧૧/૧	૨૩૧	૨૩૨
"	૨૧/૧	અવિચાર	અવિચાર
૩૬૦	૧/૨	દૌર્ગસિદ્ધી	દૌર્ગસિંહી
૩૬૧	૧૬/૧	૧૮૨	૧૮૩
૩૬૫	૧૯/૨	બાધાબોધ	બાધાબોધ
"	૨૧/૨	"	"
૩૬૮	૬/૨	૩૪	૨૩૪
૩૬૯	૧૪/૨	૧તિ	૫તિ
૩૭૦	૪/૧	૦	અપસિદ્ધિ ૨૯
૩૭૧	૨૧/૨	વર્ધ૦	વર્ધ૦
૩૭૨	૨૪-૨૫/૧	વિચારસંગ્રહ વિચારામૃતસંગ્રહ	૪૮ { વિચારસંગ્રહ વિચારામૃતસંગ્રહ ૪૮
"	૨૫/૨	.. (અગ્રાત)	વિચારપટ્ટ (અગ્રાત)
૩૭૩	૧૫/૨	યશ	યશ:
૩૭૬	૮/૧	ટીકા	ટીકા
૩૭૮	અંત્ય	સંખ્યા	સંખ્યા

પૃષ્ઠ	પાકાંત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૨	૧૬/૧	સ્વાનશાસ્ત્ર	સ્વાનશાસ્ત્ર
"	૧૮/૨	૧૦૭	૦
"	૨૨/૨	હેમશબ્દસમુચ્ચય	હેમશબ્દસંચય
૩૮૩	૧૮/૧	૭૩	૭૪
"	૧૯/૧	૭૩	૭૪
"	૨૦/૧	૭૩	૭૪
૩૮૪	૭/૧	Chandas'ekhara	Chandas's'ekhara
૩૮૫	૨૪/૨	કેવલગ્નાનચૂડામણિ	કેવલગ્નાનપ્રશ્નચૂડામણિ
"	૨૫/૨	૩૨૨	૩૨૩
૩૮૬	૮/૨	૭ખંડાગમ	૭ખંડાગમ
૩૮૭	૨૧/૨	૧૩	૧૩૧
૩૮૮	૧૧/૧	શ્રીપાલચરિત્ર	શ્રીપાલચરિત
૩૮૯	૨/૨	સ્વરૂપસમ્બોધન	સ્વરૂપસમ્બોધન
૩૯૦	૨૧/૨	કાબ્યાદર્શ	કાબ્યાદર્શ
૩૯૧	૯/૨	પટ્ટીગણિત	પટ્ટીગણિત
૩૯૨	૨૨	મરહટ્ટી	મરહટ્ટી
"	૨૩	અવહટ્ટ	અવહટ્ટ
૪૦૦	૫/૧	અમૃતધર્મ	અમૃતધર્મ
૪૨૪	અત્ય/૨	૦	JUB ૩૦૦
૪૪૭	૨૨	પદ્માપર્ણ	પદ્માપર્ણ
૪૫૩	૬	૧૪૮	૪૬૭